İÇİNDEKİLER

EKONOMİK KALKINMA STRATEJİLERİ VE BAZI ÜLKE DENEYİMLERİ

Prof. Dr. . İ. Hakkı DÜĞER – Murad İSGENDER 13

ARZ YÖNLÜ İKTİSAT LAFFER EGRİSİ VE İKTİSADİ İSTİKRAR AÇISINDAN VERGİLEME

Prof. Dr. Ahmet KARAASLAN 47

FİNANSAL PİYASALARDA GLOBALLEŞME EĞİLİMLERİNİN GÖSTERGESİ OLARAK EURO-DOLAR PİYASASI VE KIYI BANKACILIĞI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YİĞİT 71

TÜRKİYE'DE SİYASAL SÜREÇTE VERGİ REFORMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. A. Sami KÜKRER 81

İSLAMLIK ÖNCESİ TÜRK TOPLUMLARINDA İKTİSADİ VE İÇTİMAİ YAPI

Dr. Abdulkadir İLGEN 97

TÜRKİYE'DE TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİNİN ÜCRETLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ VE EKONOMİK ANALİZİ (1980-1997)

Arş. Grv. H. İbrahim POLAT 111

TÜRKİYE'DE NEDENLERİ VE BOYUTLARIYLA BÖLGESEL DÜALİZM

Arş. Grv. Birol ERKAN 119

BÖLGESELLEŞME SÜRECİ VE TÜRKİYE – AB GÜMRÜK BİRLİĞİ

Hüseyin Mualla YÜCEOL 137

STRATEJİK YÖNETİM MUHASEBESİNİN BİR İŞLEVİ OLARAK SEÇİLEN STRATEJİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE KONTROLÜNE YÖNELİK YENİ AÇILIMLAR

Prof. Dr. Hüseyin ERGİN – Yrd. Doç. Dr. Orhan ELMACI 147

KARAYOLU TAŞIMACILIĞI HİZMETLERİ EĞİTİMİNDE TRAFİK PSİKOLOJİSİ

Doç. Dr. Şerafettin SEVİM – Psikolog Yıldız KURTYILMAZ 165

İŞLETMELERDE İNSANGÜCÜ VERİMLİLİĞİNİN ARTTIRILMASINDA ÖRGÜT İÇİN İLETİŞİMİN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Hasan İBİCİOĞLU – Okutman Nedret ÇAĞLAR 171

SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNDE KÜRESEL REKABET STRATEJİLERİ

Arş. Grv. Ercan TAŞKIN 187

OTOBÜS İŞLETMELERİNDE GELİR ARTTIRICI YÖNETSEL STRATEJİLER

Arş. Grv. Hakan KARA 195

KÜTAHYA VAHÎD PAŞA İL HALK KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN TÜRKÇE EL YAZMALARI -I- DİVÂNLAR

Arş. Grv. Atilla BATUR – Arş. Grv. Mustafa ERDOĞAN 207

ATATÜRK'TE OKUMA TUTKUSU VE KİTAP SEVGİSİ

Nurullah ÖZDEMİR 217

TÜRK TOPLUMUNDA BATICILIK AKIMI

Yrd. Doç. Dr. Necati AKSANYAR 229

MODERN ARAŞTIRMACI

Arş. Grv. Mustafa BIYIKLI.....245

TÜRKİYE'DE KİTLE SPORUNUN TEŞVİKİ AÇISINDAN TESİS POLİTİKALARI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÖRAL 251

ANTRENÖR EĞİTİMİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÖRAL - Öğr. Grv. A. Korkut YAPICI
Okutman Hürmüz KOÇ 273

İSVEÇ CİMNASTİĞİNİN DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DEKİ GELİŞİMİ

Arş. Grv. Mehmet ACET – Doç. Dr. İbrahim YILDIRAN 291

YAŞLILIK İLE BİRLİKTE ORGANİZMADA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER VE YAŞLILIK EGZERSİZ İLİŞKİSİ

Arş. Grv. Mehmet ACET.... 301

D.P.Ü. BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİNİN MORFOLOJİK (POSTÜR-ANTROPOMETRİK) PROFİLLERİ

Arş. Grv. Fatih KILINÇ 315

SUMMARY

ECONOMIC DEVELOPMENT STRATEGIES AND SOME COUNTRIES' EXPERIENCES

Professor İ. Hakkı DÜĞER – Murad İSKENDER

In this study; the stages of the development strategies followed by Türkiye, China, East Asian Countries, and Azerbaijan have been examined and the results of politics applied have been evaluated. In this regard, the results of the different development strategies used in the countries mentioned have been different. The results causing inequalities in resource allocation and the politics applied by countries to remove such negative occurences have been reviewed.

SUPPLY SIDE ECONOMY, LAFFER CURVE, TAXATION FOR ECONOMIC STABILITY

Professor Ahmet KARAASLAN

The economic erise that began after the first (1973) and the second (1979) petrol shocks in USA and in the industrialized West European countries with the high rate of rises that emerged in the petrol prices plagued the west countries and longest development and the welfare period that had continued since 1949 and, had seen continuously in the west economic history finished. Not able to explain emergens of the situation according to the Keynesian Theory caused to occur theories that evalued this crise in various types and in different solution offers. Structuralitst, Monetarists, Supply Side Economy, Theory of Rational Expectations appeared as a result of insufficency which was explaining the direction of demand based solution of this 1970 boring situation.

In the paper, in "Theory of Supply Side Economy" the solution offers true the inreasing of the proction capacity of economy with abondaning the policies that inrease the demand (the inventions that give improtance to tax) are examining this view which is name as "Fiscal Policy based tu supply" this examaning the application of microeconomic theory to the macroeconomic variables And the qualificate of public intervention to the economy according to the Supply Side Economy.

AS AN INDICATOR GLOBALIZATION TENDENCY IN THE FINANCAL MARKETS: EURO-DOLAR MARKET AND OFF-SHORE BANKING

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YİĞİT

After II. World War, Euro-Dollar Market and Off shore banking has been created. Especially, as a global financial market, Euro-Dollar market and for free zone's off-shore banking is usefull and important. İn this article, market and off-shore banking is analysed in the wiewpoint of Turkey.

A GENERAL VIEW ON THE TAXATION REFORM IN THE POLITICAL PROCESS IN TURKEY

Yrd. Doç. Dr. A. Sami KÜKRER

Today taxation's financial purpose together with its having economical and social purpose causes its field to spread out widely. Taxation reform means changing excessively tax charge among citizens in proportion.

Although tax laxs have to conform to changing economical and technical progress along with economical ups and downs, taxation reform is a political fact in essence. Therefore; it always necessitates a political action and consensus.

Politicians hav eto take the group, which gives pressure on them, into consideration because election has importance on governments, actions and parliament's formation. Just a from the first years of Turkish Republic to present day taxation reform has been reviewed, tax laws having reform characteristics, and changes generally have been carried out in unexpected situations and periods of powerful governments except for those made in the declaration of Turkish Republic and elimination of Ottoman Taxation System.

THE EKONOMICAL AND SOCIAL STRUCTURE OF TURKISH COMMUNITIES BEFORE ISLAM

Dr. A. Kadir İLGEN

Before Islam, tribal (grasstep) culture was the fudumental factor that shapes the economic and social structure among Turcs. In any work focus on that period, this point has to taken into account. Turks who had overcame the challange of phisical conditions created their own tribal culture. Horse and iron are most important elements of this culture. Another important feature of this culture is Turkish Töre (costum) developing paralel to this tribal culture.

According to research based on digging works in different culture areas where Turks lived and Chinese sources, Turks had domesticated horse and begun to work on mining. Similarly, it is known that semi-tribal (yaylak-kışlak) life style encouraged the agricultural life. This is also corrected in arqeological findings. Some art branches especially iron, letter and texture were widespread among Turks. Specilization in different works also resulted in development of business in different secturs. In this area which was the center of old silk road, the trade developed very fast in a politically stable environment.

Social structure espicially developed around heridetarial relations and custum (Töre). Tribal identification has still great importance in addition to family. On the other hard, Turkish state tradition is closely related with Turkish belief sytem. Gök Tanrı and his repsesantative Hakan can even legislate a costume (Töre).

THE EFFECTS OF THE COLLECTIVE LABOUR AGREEMENTS ON THE WAGES IN TURKİYE

Research Assistant H. İbrahim POLAT

The aim of this article is to analyse the effects of the collective labour agreements on the wages. In the first part of this study, we examine the CLA applications between 1980-1997, the variations in the economic policies and subjects of wage component in two period. Because, in the first term, there are no strike and lockout applications.

In the second part of the study, we support the effects of the collective labour agreements on the wages in Türkiye with empirical studies.

REGIONAL DUALISM IN TURKEY WITH ITS CAUSES AND DIMENSIONS

Birol ERKAN

Regional dualism takes places in the countries that are under developed, developing or developed; it makes no difference; but it's more effective in under developed and developing countries. Turkey is a typical example for the developing countries. From the socio-economic aspects, Turkey should be seen as the European country from the other side an African country. Regional dualism event which is effected by natural, economical, techical, demografical, political and social factors and getting faster during globalism, shows its power on demografic stucture, urbanization, income distribution, agricultural and industrial structure, health and educational functions and it becomes unobstructive. As a result of these, regional dualism is a serieus difficulty for our country's development.

REGIONAL PROCESS AND TURKEYY EUROPEAN UNION

Hüseyin Mualla YÜCEOL

In the recent years, it is clear that movements toward regional economic integrations are gathering pace. From the point of this fact, the study aims at explaining the importance of the concept of economic integration by taking into the consideration the process of Customs Union which is activated on January, 1996 between Turkey and European Union. Furthermore, the study examines the probable effects of Customs Union on the Turkish economy and the major problems that are related to these developments.

NEW MODELS TOWARDS THE EVALUATION AND CONTROLLING OF THE STRATEGY SELECTED AS A FUNCTION OF STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING

Prof. Dr. Hüseyin ERGİN - Yrd. Doç. Dr. Orhan ELMACI

Strategic control and evaluation has two dimensions. The first dimension is controlling the activities under the control of business management and the second dimension is controlling the variables (external factors) that are outside the control of business management.

At the final stage of strategic management process, the efficiency of the strategy selected and the evaluation criteria should be determined as well as controlling the former. This function should be carried out by strategic management accounting. At the stage of evaluating the strategic choices and related decisions correspond to the general objectives of the business. Applicability of the strategies selected depends on the department plans and programs and the efficiency of the budgets. All these plans, programs and budgets are prepared by strategic management accounting in order to create the budgets prepared by strategic management accounting resource supplies and allocation take place. In order to realize the plans programs an organizational structure, culture and a leadership style must be formed by the top management. As soon as the application starts, all these efforts should be continuously monitored and controlled. However, in order to achieve this it should bu kept in mind that the goals and the standards of every application to reach, components to complete the integral system towards the criteria related to those goals and standards are needed and without completing these proceeding to implementing might cause problems.

Strategic evaluation and controlling is the activity of searching for and correcting the inter-conformance of strategic management processes and the conformance of them with the success of the strategy, the appropriateness and operating quality of them in terms of the out comes.

Strategic management accounting makes the most essential contribution within tha strategic process at the stage of strategic control. Strategic management accounting helps to change the strategies on time that must be changed, by monitoring the change trends in implementation of the strategies, selected by top management, via critical performance criteria. Today, "feed forward" strategic control have replaced feedback strategic control. Feedforward based strategic control system has two new characteristics, such as strategic supervision and the controlling of foresights as well as the feedback characteristic. Within this context, our study consists of six parts (chapters)

In the first part, the characteristic of strategic control have been presented.

In the second part, strategic control process have been examined both in the traditional and modern dimensions.

In the second part, strategic planning and controlling teaching have been summarized briefly.

In the fourth part, the performance appraisal criteria used in strategic control have been presented.

In the fifth part, in business and out of business strategic control have been examined.

In the conclusion part, suggestions about strategic control and the evaluation function have been presented.

THE ROLE OF TRAFFIC PSYCHOLOGY IN EDUCATIONAL PROGRAM OF ROAD TRASPORTATION

Associate Professor Dr. Şerafettin SEVİM
Psy. Yıldız KURTYILMAZ

Psychologists have started to study at traffic field, which is an interdisciplinary, to find solutions to traffic terror. Researches showed us that

human plays the most important role on traffic accidents. Therefore, to understand causes of traffic accidents and then to prevent them, and to decrease or lessen the stresses victims of traffic accidents experience, traffic psychologists have taken their parts. Traffic psychologists defined characteristics of reliable drivers. One of these characteristics is driver's abilities that can be evaluated by means of Psychotechnical Evaluation. In the Psychotechnical Evaluation Center at Dumlupınar University, tests which let us evaluate mental and psychomotor abilities have been applied.

THE DEVELOPMENT OF SWEDEN GYMNASTICS IN THE WORLD AND IN TURKEY

Hasan İBİCİOĞLU - Necdet ÇAĞLAR

In this study, it was brought these days starting the historical development of gymnastics. In this phase, it was told that with apparatus (German method), without apparatus (Sweden method), the revealing of gymnastics, its becoming to Turkey, its leaders and its functions. In addition to this, it has been tried to determine the difference between German gymnastics and Sweden gymnastics. However, the information has been given about becoming of Sweden gymnastics to Turkey practising of it and its leaders with defenders.

Consequently, it is understood that Sweden gymnastics has more supporters than German gymnastics in specific period. There is a strong view that Sweden gymnastics provides positive changes on body, make the body beautiful, and make a rehabilitative effect on the body. For this reason, it can be said that because of this features of Sweden gymnastics Selim Sırrı Tarcan defended and extended Sweden gymnastics contrary to other gymnastics currents.

GLOBAL COMPETITION STRATEGIES FOR SUPERMARKETS

Ercan TAŞKIN

The new Facts "blockıng extensıve trade between blocks, increasıng global campanıes" of nowadays world affect evinedtly the supermarket corporatıons. For thıs reason, ıt ıs ımportant to develop new strategıes ın, turkey and contrıes lıke turkey, that supermarkets are ın the process of developıng.

ADMINISTRATIVE STRENTEGIES FOR INCREASING INCOME ON BUS-TRANSPORT ENTERPRISES

Hakan KARA

We' ve been living in a competitive global world in which the speed of change getting higher. The first and main factor; in service enterprises, to get success in administrative issues, is to have plan and make arrangements for the future as in social, cultural, politic and economical establishments. Servise enterprises for choosing staretgies and applying the methods, are a little bit different from the manufacturing enterprises. In thıs study, the differences between servise enterprises and manufacturing enterprises, especially strategic methods and their applitacions for Bus-Transport Enterprises have been mentioned.

TÜRKISH HAND-WRITTEN MANUSCRIPTS I-DIVANS IN KÜTAHYA VAHİD PAŞA COUNTRY PUBLIC LIBRARY.

Atilla BATUR - Mustafa ERDOĞAN

Kütahya, attracted attention by capitalising the Germiyanoğulları principality, had becomed a starboard center. From the time past on, ıt had becomed a cultural center by coming and going to thes place with the upper-rank persons and their activities. Kütahya country public library which we are going to introduce its Turkish hand-written manuscripts was founded like this and has developed.

We wanted to announce these Turkish hand-written manuscripts to the authorities by investigating all more than 3000 Turkish hand-written manuscripts. We introduce Divans (collected poems) firstly in our article.

ATATÜRK PASSION FOR READING AND HIS BOOK AFFECTION

Nurullah ÖZDEMİR

Books have always had a crucial place in Atatürk's life who was a man of ideas as much as being an action man. Atatürk's passion of reading books has continved from his childhood untill the moment he passed away. He has not stopped reading even in the battlefield. Having read all the history books of his period, Atatürk has done research before implementing every import ant decision. He has enriched the library he had founded in Çankaya Pavilion with books from the country and abroad. Atatürk is also a distinguished writer. The great speech is the greatest indication of this.

WESTERN TREND IN TURKISH SOCIETY

Yrd. Doç. Dr. Necati AKSANYAR

No matter how westernization as a trend appeared actually during the secona constitution, the ideas of the western supporters undoubtedly, started to be formulated and developed even before the secont Constitution.

During the secona constitution period, the westernsupporters, on the magazines namely "Osmanlı" ana "İctihad", aefended ideas like biological materialism; social Darvinism; le bon patented understanding of the people [the lea of "Cumhur Ruhu" (Republic Spirit)]; to apply Islam's social contents; and although vaguely, secularism and republicanism. It was put forwara that by spreading all these ioleas through the "elite" and by education, development of the society would be obtained. Although they had some contradictions among themselves, intellectuals like Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı were defending these ideas.

Atatürk, while starting the National struggle, also started the struggle to form a new Turkish people who had lost their multi-national cultural wholeness: from a formation that different cultures are hostile to each other into a new nation, a new state and o new Turkish people that would assimilate this new formation. In this direction, principals and revolutions of Atatürk are consist of a radical, deep western symporthy which is apart from imitation but intermingled with the national culture.

MODERN RESEARCHER

Mustafa BIYIKLI

Social and technical knowledge, gained as a result of sciencifie studies carried out for the improvement of people and development of countries, undoubtedly will have a valve only if they are transferred into appliation social and technical knowledge, which can not be prevented to the people who are concerned, through means of publishing, remain as theories that can't be applied and accumulated in the memories.

More than a hundred remarkable researches have been done about Kütahya, which is a historical city and forwarding towards becoming a liveable city of culture and arts. It is obvious that transferring these studies from theory to practice (application) will contribute to the improvement and development of Kütahya province.

IN TURKEY ENCOURAGING MASS SPORTS AND POLICIES OF SPORTS FACILITES

Mehmet GÖRAL

Sport is one the most important phenomena in our time as it has been throughout the ages. Nations have always attached a great deal of importance to sport because sports is included in their development plans and government Constitutions, which guarantee the creation of physically and mentally healthy generations.

In addition to populace factors, there are regional factors which influence sport. Regional factors have contributed not only to the geographic, cultural, economical and demographic structure of the province but also helped to spread many other branches of sports which do not have their origins in the local culture.

TRAINER TRAINING

Mehmet GÖRAL – A. Korkut YAPICI – Hürmüz KOÇ

In Turkey, the institutions of trainer training are General Directorship of Youth an sports, Turkish Football Federation and Physical Education and sports High Schools of the Universities and The Branches of Physical Education and sports.

General Directorship of Youth and sports was established by the law numbered 3289 and is responsible for trainer training under the supervision of sports Education Department Presidency.

Turkish Football Federation was established by the law numbered 3813 as in the autonomous structure and has been training the needed personnel such as trainer, monitor, trainer of goalkeeper, manager and technique director.

Besides, both General Directorship of Youth and Sports and Turkish Football Federation provide 1 st degree trainership diploma to the students who graduated from Physical Education and Sports High Schools and The Branches of Physical Education and Sports.

There is no difference among the trainer training courses in Turkey, Germany and England; especially on the subject of category, duration of course, course lessons and evaluation.

THE DEVELOPMENT OF SWEDEN GYMNASTICS IN THE WORLD AND IN TURKEY

Mehmet ACET – İbrahim YILDIRAN

In this study, it was brouhgt these days starting the historical development of gymnastics. In this phase, it was told that with apparatus (German method), without apparatus (Sweden method), the revealing of gymnastics, its becoming to Turkey, its leaders and its funtions. In addition to this, it has been tried to determine the difference between German gymnastics and Sweden gymnastics. However, the information has been given about becoming of Sweden gymnastics to Turkey practising of it and its leaders with defenders.

Consequently, it is understood that Sweden gymnastics has more supporters than German gymnastics in specific period. There is a strong view that Sweden gymnastics provides pisitive changes on body, make the body beautiful, and make a rehabilitatif effect on the body. For this reason, it can be said that because of this features of Sweden gymnastics Selim Sırrı Tarcan defended and extended Sweden gymnastics contrary to other gymnastics currents.

ALONG WITH SENILITY CHANGES IN ORGANISM AND SENILITY, EXERCISE RELATION

Mehmet ACET

Information about effects of senility on organism and changes in organism because of these effects were given in this study. Also, exercise senility relation is being examined, senility could be delayed by regular exercise, by recent researches have being examined, it has been stewed that there are important functional differences between older people who exercise and do not exercise.

As a result, it has been thought that by regular exercise program, a healthy senility could be passed and healthy servility, first, would improve family happiness then happiness in society. So, a society that has well being senility, would be beneficial to first, individuals then society.

DUMLUPINAR UNIVERSITY AT BRANCH OF PHYSICAL EDUCATION; STUDENT MORPHOLOGICAL, (POSTURE-ANTROPOMETRIC) PROFILES

Fatih KILINÇ

The purpose of this study is to determine the students' physical development (antropometric) and the body posture, who have been attending the Branch of Physical Education and Sports at Dumlupınar University.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

EKONOMİK KALKINMA STRATEJİLERİ VE BAZI ÜLKE DENEYİMLERİ

Prof. Dr. İ. Hakkı DÜĞER[1]
Murad İSGENDER[2]

ÖZET

Ülkelerin ekonomik kalkınma stratejileri incelendiği zaman temelde tarım sektörüne ya da sanayi sektörüne öncelik veren iki ayrı yöntem olduğu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu kalkınma stratejilerinin ekonomik etkileri de farklı sonuçların doğmasına neden olmaktadır.

Çalışmada; Türkiye, Çin Doğu Asya Ülkeleri ve Azerbaycan'da izlenen kalkınma stratejileri aşamaları incelenmiş ve uygulanan politikaların sonuçları değerlendirilmiştir. Bu çerçevede söz konusu ülkelerde uygulanan farklı kalkınma stratejilerinin sonuçları da farklı olmuştur. Kaynak dağılımında eşitsizliğe neden olan sonuçlar ve benzeri olumsuz gelişmelerin giderilmesi için ülkelerin uyguladığı politikalar irdelenmiştir.

GİRİŞ

Azgelişmiş ekonomilerin geliştirilmesi konusunda, tarım ve sanayi sektörlerinin taşıyacakları öncelikler, günümüzde de en önemli tartışma konularından biridir.

[1] Prof. Dr., Dumlupınar Üniv. İİBF İktisat Böl. Öğretim üyesi.
[2] Araş.Grv., Azerbaycan H.T.İ.E.Enstitüsü, Bakü İşl.Fakültesi.

Bu konuya başlarken, bazı noktaların açıklığa kavuşturulmasında yarar vardır. Tarıma öncelik veren stratejiden ne anlaşılmaktadır?. Önce tarım kesimini geliştirip, daha sonra gelişen tarım kesimine bağlı olarak endüstriyi mi geliştirmek?. Yoksa, tarım kesimine büyük öncelik tanıyarak, uzun dönem içinde de ekonominin tarımsal üretime ağırlık veren bir stratejiye mi bağlı kalmak?. Birinci görüşü tarım kesimine öncelik veren bir görüş olarak tanımlamak zordur. Çünkü, uzun dönem içinde esas amaç toplumun sınai bir yapıya dönüştürülmesidir. İkinci görüş, yani uzun dönem içinde de ekonominin tarım ve doğal kaynaklara bağlı bir yapıda kalması stratejisi ise, bilimsel olarak büyük hataları da beraberinde getirmektedir.[3]

Tarıma öncelik verilmesini savunan iktisatçılara göre, kalkınmada tarımın ortaya koyduğu avantajlar ve endüstrileşmenin rolünün sınırları başlıca üç konu etrafında analiz edilmektedir[4]:

1. Verimli topraklar, hammaddeler, ucuz enerji ve etkin bir iş gücü ile donanmış bir ülkede tarım hızlı gelişmektedir. Endüstri ancak birincil sektörlerdeki gelişmenin doğrudan sonucu olarak gün ışığına çıkabilmektedir.

2. Sanayileşme döneminde sanayi yatırımlarının finansmanı bakımından tarımsal yapı önemli bir kaynaktır. Geçen yüzyılda yaşananlar bu durumu ispatlamaktadır. Bu durum, tarımsal kesimden sağlanan fonların sanayileşmede kullanıldığını göstermektedir.

3. Tarımsal ürün ihracı sermaye malları ve muhtemelen de endüstriye gereken hammaddelerin ithalatının finansmanına olanak sağlamaktadır.

Azgelişmiş ekonomilerde sanayileşmenin önceliği konusunda ileri sürülen görüşler çok geniştir. Bunların başlıcaları[5]:

i. Vurgu önce sanayileşmenin "devrimci" rolü üzerindedir; sanayileşme tutucu yapıları kırmakta, sanayi öncesi toplumun geleneksel zihniyetini, evrimi her zaman daha yavaş olan tarımın yapabileceğinden daha güçlü bir şekilde çatlatmaktadır. Sanayi her şeyden önce pedagojik bir role sahiptir, teknik gelişmeyi, akılcı ekonomik tavrı, kentsel yaşam tarzını azgelişmiş ülkelerde sanayileşme süreci etkinleştirmektedir.

ii. İkinci bir yaklaşım daha teknik alanlara dayanmaktadır; Tarımsal gelişme üretim ve tüketim yönlerinden sınırlı olanaklara sahiptir; sanayinin gelişmesi ise sınırsız olanaklara sahiptir.

iii. Sanayileşme lehinde en fazla kullanılan görüş "artık iş gücünün" emilmesine bağlı olanıdır. Çünkü, imalat sanayinin işgücünün beceri kazanmasına ve ülkenin teknoloji seviyesinin artışına önemli bir katkı sağladığı da saptanmıştır. Sanayinin kalkınmada özel bir konumu olduğu tezi bu sektörün önemli dışsallıklar sağladığı bulgusuna dayanmaktadır.

---

[3] MANİSALI Erol, **Gelişme Ekonomisi**, 3. Baskı, İstanbul, 1982, s.91.

[4] DURAN Sungur Mustafa, **"Kalkınma Stratejileri ve Teşvik Politkalarının Belirlenmesi"**, Hazine Dergisi, sayı: 5, (Ocak, 1997), s. 31.

[5] A.g.m.,s. 32.

Açıktır ki, sınai maddelerin tümünü dışarıdan temin eden ve kendisi tamamen tarımsal üretimde bulunan bir ekonomi hiç bir zaman kalkınmış ülkeler düzeyine gelemeyecektir. Çünkü, yüksek verim arz eden bir tarımsal yapı mevcut işgücü arzının ancak küçük bir kısmını istihdam edebilir. Bunun en belirgin kanıtı bugün gelişmiş ülkeler arasında gösterilen ve daha çok tarımsal ürünlerin ihracatına yönelmiş ülkelerde bile, tarımsal kesimin sanayi kesimine nazaran toplam işgücünün ancak az bir kısmını istihdam edebilmesidir[6].

Azgelişmiş ekonomilerin kalkınmasında, uzun dönem içinde mutlaka sanayi kesimine öncelik verilmesi zorunlu olmakla birlikte, kalkınmanın henüz ilk adımlarını atmakta bulunan azgelişmiş ekonomiler için belirli bir dönemi kapsamak üzere tarıma öncelik verilebilir. Bu da ancak bazı koşulların varlığıyla olabilir. Örneğin, ülke üretime açılmamış, geniş tarım alanlarına sahip bulunabilir. Fakat uzun dönem içinde amaç, mutlaka sanayileşme olacaktır. Diğer taraftan, bir çok azgelişmiş ekonominin yapısına uygun bir sanayileşme stratejisi de, tarıma ve doğal kaynaklara dayalı bir sanayileşmenin benimsenmesi şeklinde olabilir. Bu durumda sanayi kesimi yine de büyük önceliğe sahip olmakla birlikte, tarım ve doğal kaynakları tamamlar niteliktedir. Örneğin, tarım alet ve makineleri sanayii, yapay gübre sanayii, gıda sanayii, dokuma ve orman ürünleri sanayii dalları gibi. Bu durumda sanayie verilen öncelik ve önem, aynı zamanda ülkenin tarım kesiminin ve doğal kaynaklarının geliştirilmesine yol açar. Diğer bir değişle, tarım ve sanayi arasında bir tamamlaşma ortaya çıkar. Sanayideki kalkınma diğer sektörleri de kalkındırır ve dolayısıyla ülke ekonomisi kalkınmış olur[7]. Doğal kaynaklardan söz ederken, örneğin, büyük petrol rezervlerine sahip Azerbaycan'ın kalkınma stratejisi tabii olarak daha çok petrole bağlı petro-kimya sanayi ve buna bağlı yan sanayi dalları yönünde olmalıdır.

Günümüzde tarım ile sanayi arasında taraf tutmayan bir çok iktisatçı tarım ya da sanayinin önceliğini reddetmiş ve tarihsel deneyim ışığı altında, iki sektörün kalkınma sürecindeki tamamlayıcılarından yana tavır koymuşlardır. Sermayenin kıt olduğu ülkelerde kalkınma hamlesinin tarım arazisinin kıt olduğu ülkelerde kalkınma hamlesinin sermaye yoğun imalat sanayinde, iklimi, kültürü ve konumu turizme çok elverişli bir ülkede ise dışa açılma ve kalkınma hizmet sektöründe gerçekleştirilebilir[8].

1. EKONOMİK KALKINMA STRATEJİLERİ

Son yıllarda gelişmekte olan bir çok ülke ekonomik kalkınma düzeylerini yükseltmek amacıyla çok sayıda ekonomik kalkınma stratejisi denemişlerdir. Bu stratejilerin bazıları aşağıda incelenmektedir.

1.1. Makro Ekonomik İstikrar ve Rekabet Ortamı Oluşturma Stratejisi

Son yıllarda bir çok ülke, faiz oranlarındaki dalgalanmaların ve yüksek enflasyon ortamının, ekonomik kalkınma çabaları yönünden oldukça zararlı olduğunu anlamışlardır. Yüksek düzeyde enflasyonist ortamda yaşayan ülkelerin, uzun dö-

[6] KOLDOR N., **Strategic Factors in Economic Development**, Cornel University, 1967, p. 55.
[7] MANİSALI Erol, **a.g.e.**, s. 106.
[8] DURAN Sungur Mustafa, **a.g.e.**, s. 32.

nemde ekonomik kalkınmalarını devam ettirebilmeleri olanağı pek yoktur. Çünkü, fiyatlar genel düzeyinin hızlı değiştiği bir ortamda piyasa mekanizması üretim birimlerinin etkin bir şekilde kullanılması ve yönetilmesi yönünden oldukça zayıf kalmaktadır. Böyle bir ortamda firmalar ve tüketiciler enflasyonla mücadele edebilmek için çok zaman harcarlar ve verimli üretim için daha az zaman ayırırlar. Geleceğe yönelik planlama olanaksız değilse de, yine de son derece zordur ve enflasyon nedeniyle uzun dönem yatırımları düşme eğilimi gösterir. Böylece, yüksek enflasyon ekonomik kalkınma potansiyel ini zayıflatır.

Yüksek ve dalgalı enflasyon, özellikle üretime olan talepte ve reel faiz oranlarında yüksek dalgalanmalara yol açar. Bu dalgalanmalar ise iş yapanın maliyetini büyük ölçüde artırır ve yatırımlara ilişkin olarak alınacak herhangi bir kararın riskini yükseltir. "Büyük çapta dalgalanmalara maruz bir ekonomi etkin bir biçimde işleyemez ve istikrarlı bir ekonominin kalkınmadaki performansını gösteremez. Bu nedenle, endüstriyel kalkınmaya ilişkin olarak hükümetlerin yapabilecekleri en olumlu katkılardan birisi düşük ve istikrar kazanmış bir enflasyon oranının devam ettirilmesi olmalıdır"[9].

Rekabet ortamı yaratma stratejisinin amacı belirsizliklerin en aza indirildiği istikrarlı bir makro ekonomik ortam yaratmak ve geniş anlamda teknoloji alt yapısını geliştirmektir. Bu amaçla, devletin vergi gelirlerini yeniden düzenlemek, eğitim, sağlık, adalet, ulaştırma, çevre ve kentsel altyapı gibi alanlara kaynak aktarmasını ön görmektedir. Rekabet ortamı yaratma stratejisi belirli sektörlerin desteklenmesi yerine bütün rektörleri destekleyecek elverişli bir ekonomik ortamın yaratılmasını öngörmektedir. Bu stratejinin temel görüşü, başarılı sektörlerin merkezi bürokratik kurumlar yerine, istikrarlı ve teknolojik değişimi destekleyen rekabetçi bir ekonomik ortamda belirlenmesidir. Yani, herhangi bir sektöre öncelik veya ayrıcalık tanınması söz konusu değildir. Bu stratejinin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için toplumca benimsenmesi ve desteklenmesi gerekmektedir. Strateji, herhangi bir sektör ayrımı yapmadığı ve insan sermayesine yatırımı kalkınmanın en önemli unsuru gördüğü için toplumca benimsenmesi ve desteklenmesinin kolay olacağına inanılmaktadır.

1.2. Sektörel ve Bölgesel Öncelik Stratejisi

Azgelişmiş ekonomilerde, bölünemezlik özelliği gösteren altyapı yatırımlarından, başka bir değişle sosyal sermaye hizmetlerinden yeterince yararlanarak, israfı minimize etmek için, gerek gelişme merkezleri, gerekse sürükleyici önder sanayi birimleri, gerekli altyapı olanakları bulunan mekanlarda ortaya çıkar. İleri geri bağlantıları ve bölgesel girdi çıktı ilişkileri, sanayinin belli bir mekanda toplanmasıyla sağlanabilmektedir. Bu yüzden gelişme merkezleri ile endüstrilerin yoğunlaşması birbirlerini tamamlayıcı nitelik göstermektedir.[10]

Öncelikli sektörler stratejisinin "temelinde dengesizliğin motor karakteri yatmaktadır."[11] Belli kriterlere göre seçilmiş sanayi kollarını teşviklerle, vergi, kredi

[9] **A.g.e.**, s. 34.

[10] DİNLER Zeynel, **Bölgesel İktisat**, 4. Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1994, s. 394. : DURAN Sungur Mustafa, **a.g.e.**, s. 39.

[11] DİNLER Zeynel, **a.g.e.**, s. 412.

ve dış ticaret politikaları ile destekleyerek dünya ekonomisinde rekabet edebilir hale gelmesini amaçlamaktadır. Kalkınmanın sürükleyici sektörü olan sanayi, genellikle önce yavaş ve sonra da hızlı bir tempoda kalkınma seyri gösterir. Sanayinin hızlanma dönemleri, sektör ve bölge içinde dikey ve yatay yığılma ve bütünleşme sürecine bağlı olarak gerçekleşir. Bölgesel kalkınmada sanayi sektörüne büyük görevler verileceğine göre, bunun hızlandırılması için yapay olarak bir bölgesel ve sektörel yığılma kaçınılmaz olacaktır.[12]

1.3. Ekonomik Kalkınmada Sanayileşme ve Dış Ticaret Stratejileri

"Sanayileşme ve Dış Ticaret Stratejileri, belli bir endüstriyi ilgilendiren özel politikalar ile devletin doğru bir biçimde saptanan yöntemlerden yararlanarak, endüstriyel yapıyı etkilemek için uygulamaya koyduğu planlı koordinasyon olarak tanımlana bilir". Buna göre Sanayileşme ve Dış Ticaret Stratejileri'nin birinci özelliği; ekonominin alt sektörlerinde saptanan hedeflere ulaşılması, ikinci özelliği ise; genel bir kalkınma planının koordinasyonu ile ilgili bulunmaktadır.

Dünyanın çeşitli yörelerindeki gelişmekte olan bir çok ülke, ekonomik büyüme ve endüstriyel kalkınma düzeylerini yükseltmek amacıyla, çok sayıda endüstriyel kalkınma stratejileri denemişlerdir. Bunların başlıcalar:

1. İçe yönelik sanayileşme (ithal ikameci) stratejisi
2. Dışa yönelik sanayileşme (ihracat ikameci) stratejisi
3. Karma sanayileşme stratejisidir.

1.3.1. İçe Yönelik Sanayileşme Stratejileri

Sanayi devrimi sırasında İngiltere ve yakın tarihlerde Hong Kong hariç olmak üzere, günümüz sanayi ülkeleriyle, kalkınmakta olan ülkelerin hemen hepsi, iç pazarları için üretim yapan ve henüz başlangıç aşamasında bulunan sanayilerini korumaktadırlar. Bu anlamda, çeşitli ülkeler arasında söz konusu korumacılığın şekli ve derecesi konusunda, farklılıklar bulunması da çok doğaldır. Nitekim, günümüz sanayi ülkeleri, çoğunlukla nispeten düşük gümrük tarifeleriyle yetinirken, kalkınmakta olan ülkeler, yüksek tarifeler veya miktar kısıtlamaları uygulamışlar, hatta bazı malların ithalini tamamen yasaklayarak, yabancı rekabetten korumaya çalışmışlardır.[13]

Gelişmekte olan bir ülkede ne tür bir sanayileşme ve dış ticaret stratejisinin seçileceği ithal ikamesi politikasını belli bir süre uyguladıktan sonra mümkün olmakta ise de, bu politikanın uygulanma süresi ve dozu da o ülkenin ödemeler bilançosu dengesini sağlamadaki başarısını büyük ölçüde belirlemektedir[14].

---

[12] DURAN Sungur Mustafa, a.g.e., s. 39.

[13] BALASSA Bela, **Gelişmekte Olan Ülkelerde Dışa Açılma ve Döviz Kuru Politikaları**, (Çev: Hedli Avnih), Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK kurulu başkanlığı, Yayın No: 1986/270, s. 151.

[14] ÇARIKÇI Emin, **Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları**, Ankara, 1983, s. 18.

İthal ikamesi toplam arz içindeki ithalat payın da meydana gelen değişmedir. Buna göre toplam arz içinde ithalat oranı eksiliyorsa, ithalat ikamesi yapılıyor, artıyorsa yerli üretim ithalatla ikame ediliyor demektir. Gerçekte ithal ikamesini belli bir mal, sektör veya tüm ekonomi için hesaplamak mümkündür. Ayrıca belli bir sektörde ithal ikamesi sağlansa bile, yerli üretimdeki artış diğer sektörlerde ithalatın artmasına neden ola bilir. Bu dolaylı etkileri de dikkate aldığımızda net ithal ikamesini bulmuş oluruz[15]. Bu konu ileride ayrıntılı olarak incelenecektir.

İthal ikamesi stratejisinin seçiminde en tutarlı görüş bebek endüstri tezidir. Temeli F. List'e kadar dayanan bu görüşe göre, sanayileşmenin başlangıcında sınai üretiminde parça başına maliyetlerin yüksek olması kaçınılmaz olduğu için yeni kurulan sanayilerin belli bir süre dış rekabetten korunması gerekir. Fakat zamanla, optimum ölçekli işletmeler kurulup kitlesel üretime geçilince içsel ve dışsal ekonomilerden yararlanılarak parça başına maliyetlerin düşeceği ve bir müddet sonra da ihracata yöneleceği ümit edilir.[16]

Bilindiği gibi sanayi kesimi başlıca iki bölümden meydana gelmektedir; sosyal sermaye yatırımları ve doğrudan verimli yatırımlar. Bunlara bundan önceki bölümde söz açmış ve dengesiz kalkınma modellerini açıklarken açıklamasını yapmıştık. Burada şunu ilave edeceğiz; sanayide diğer bir ayrım da "imalat sanayi, madenler ve enerji sanayileri" şeklinde ortaya çıkmaktadır[17]. Sanayileşmede önce ithal edilen tüketim mallarının dahilde üretimi ve ikinci aşamada da aramalı ve yatırım malları üretimine geçilerek ithal ikamesi stratejisi - görüldüğü gibi - iki aşamada gerçekleştirilir.

1.3.1.1. İthal İkamesinin Kolay Aşaması

İthal ikamesinin birinci safhasında giyim, ayakkabı ve ev eşyası gibi dayanaksız tüketim malları ile onların kumaş, deri ve ağaç gibi girdileri ithalatını, yerli üretimle ikame etmek üzere, yüksek korumacılığa gerek duyulmamaktadır. Sözü edilen mallar, gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme sürecine girdikleri sırada, taşıdıkları özelliklere uygundur. Şöyle ki, bunlar eğitilmemiş emek yoğun mallar olup, bu mallar için en etkin çıktı ölçeği nispeten düşük olup, düşük ürün seviyelerinde, maliyetler büyük ölçüde artmamakla beraber üretim, yüksek teknoloji gerektirmemektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin, bu mallar konusunda sahip oldukları mukayeseli üstünlükler, çoğunlukla, ithal ikamesinin birinci aşamasının niçin kolay bir aşama olarak düşünüldüğünü açık şekilde ifade etmektedir. Aynı zamanda bu malların iç üretiminin, iş gücü eğitimi, teşebbüs kabiliyetinin geliştirilmesi ve teknolojinin yaygınlaştırılması şeklindeki dışsal ekonomiler sağladığı ölçüde, ılımlı bebek endüstrisi korumacılığından ve bunların geliştirilmesinden söz etmek mümkün olabilecektir[18] .İthal ikamesinin "ilk kolay aşamasında döviz tasarrufuna yol açtığı için, gelişmekte

[15] ALPAR Cem, **Azgelişmiş Ülkelerde Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, Ankara İktisat ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No: 195, Ekonomi Fakültesi Yayın No: 1982/2, ss. 81-82.
[16] ÇARIKÇI Emin, **a.g.e.**, s. 19.
[17] MANİSALI Erol, **a.g.e.**, s. 109.
[18] BALASSA Bela, **a.g.e.**, s. 152.

olan ülkelerde kronik sorun olan dış ödemeler bilançosu açıklarına çözüm getireceği ve döviz kaybını azaltacağı" düşünülmektedir[19].

1.3.1.2. İthal İkamesinin İkinci Aşaması

İthal ikamesinin ikinci aşaması ara malları ile, üretici ve tüketici dayanıklı malları ithalatının, yerli üretimle ikame edilmesini içermektedir. Bu mallar, birinci aşamada ikame edilenlerden farklı özellikler taşımaktadırlar. Petro-kimya ürünleri, çelik gibi ara malları, yüksek oranda sermaye yoğun mallardır. Burada önemli ölçüde ekonomik ölçekli olma sınırlaması söz konusudur. Etkin fabrika büyüklüğü ölçeği, gelişmekte olan ülkelerin iç ihtiyaçlarına kıyasen büyüktür ve düşük hasıla seviyelerinde maliyetler hızla artmaktadır. Üstelik, maliyet fiyatı ile satış fiyatı arasındaki fark, nispeten düşüktür. Örgütsel ve teknik verim düşüklükleri, yüksek maliyetlere yol açmaktadır[20].

Öte yandan bu endüstrilerde yüksek oranlı ithal girdisi ihtiyacından dolayı döviz tasarrufu imkanlarını da azaltmaktadır. Neticede bu sanayi dallarında üretimin iç girdi maliyetini korumak için aşırı korumanın devamlılığını zorunlu kılmaktadır[21].

Yüksek korumacılık, bir yandan iç rekabeti azaltırken, bir yandan da özelde mamul ve tarım ürünleri ihracı aleyhine ve genelde de, tarımsal faaliyetler aleyhine bir ayırım yapar mahiyettedir. Fakat, unutulmamalıdır ki, ikinci safha ithal ikamesi sürecine girmiş bulunan ülkelerde de, imalat sanayide korumacılık oranları arasındaki farklılıklar değiştikçe, söz konusu benzeri ayırımlar mevcut olmaya devam edecektir. Bundan başka, ikinci safha ithal ikamesi sürecinden geçmekte olan ülkeler, nominal faiz oranlarını enflasyon oranının altında tutmak eğilimindedirler. Negatif faiz oranları ise, sonuçta, sermaye yoğun teknikler benimsenmesine ve dolayısıyla sermaye yoğun endüstriler kurulmasına neden olmakta, iç tasarruf şevki kırılmakta, sermaye çıkışı hızlanmakta ve bütün bunların sonunda da, kredi tahditleri kaçınılmaz bir hal almaktadır. Sonuçta, kredi tahditleri de, çoğunlukla, diğerleri aleyhine olmak üzere, kredi kullananlar lehine, kredi tercihleri verilmesi uygulamalarına neden olmaktadır [22].

1.3.1.3. İçe Yönelik Sanayileşmenin Hesaplanması

İçe yönelik sanayileşme oranı, toplam sanayi içindeki dıştan ithal payında ortaya çıkan değişme olarak tanımlanmıştı. O zaman, içe yönelik sanayileşme oranı aşağıdaki gibi hesaplanabilir[23]:

$$\Delta Z = \Delta Q$$

$$Z = X + M$$

$$Q = D + E + W$$

$$\Delta X + \Delta M = \Delta D + \Delta E + \Delta W$$

---

[19] YİGİT Mehmet, **İhracat ve Ihracat Teşviklerinin Ekonomik Analizi**, Kütahya, 1996, s. 1.

[20] BALASSA Bela, **a.g.e.**, s. 153.

[21] ÇARIKÇI Emin, **a.g.e.**, s. 23.

[22] BALASSA Bela, **a.g.e.**, ss. 153-154.

[23] ALTINTAŞ Mustafa, **İçe Yönelik Sanayileşme Politikası**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1978, s. 67.

$\Delta X = \Delta D + \Delta E + \Delta W - \Delta M$ - burada;

Z : toplam arzı
Q : toplam talebi
X : yerli üretimi
M : dıştan alımı (ithalat)
D : stok dahil tamamlanmış mal talebini
E : dışa satımı (ihracat)
W : ara mallar talebini - göstermektedir.

İçe yönelik sanayileşme oranının hesaplanmasında göz önüne alınması gereken husus, çeşitli alt sektörlerden oluşan bir ekonomi bütün tümü için yapılacak hesaplamadır[24].

1.3.2. Dışa Yönelik Sanayileşme Stratejileri

Dışa yönelik sanayileşme stratejisi, II. Dünya Savaşını takiben Danimarka ve Norveç'te, 1950 ortalarından itibaren Güney Avrupa ülkelerinde ve bazı eksiklikleriyle Japonya'da, 1960 başlarından itibaren Kore, Singapur ve Tayvan'da ve 1980 yılından bu yana da Türkiye'de sürekli olarak uygulanmaktadır. Bu strateji, 1961'den beri İsrail'de, 1960'ın ikinci yarısından sonra da, değişik aralıklarla, başta Brezilya ve Arjantin olmak üzere bir çok Latin Amerika ülkesinde uygulanmaya konmuştur. Bir ülkenin sanayi malları ihracatında başarısının artması için dışa yönelik sanayileşme stratejilerini uygulamaya koyması gerekir. Bunun için ilk etapta uygulamaya konulan stratejiler şunlardır[25]:

1. Döviz Kuru ve Devalüasyon Politikası
2. İhracatı Teşvik Politikası

Bunlara ek olarak ikinci etapta alınması gereken diğer tedbirler ise şunlardır[26]:

i. Para-kredi sistemindeki reformlar ve enflasyon üzerinde bir faiz politikası
ii. İşletmelede verim artırıcı tedbirler ve kamunun üretmiş olduğu mallara gerçek fiyat uygulaması
iii. Dış ticaret rejiminin kademeli olarak liberalleştirilmesi ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması, gümrüklerin asgari düzeye indirilmesi ve konvertebiliteye geçiş.

Yukarıda sözü edilen politika ve reformların gerçekleştirilmesi sürecinde yapılacak ilk iş, genellikle, yerli paranın önemli ölçüde devalüe edilmesine, döviz kurlarında gerekli esnekliğin sağlanması ve peşinden ihracatı teşvik tedbirlerinin devreye sokulmasını içermektedir. Bu da, içeride ve dışarıdaki nispi fiyat değişiklikleri esas alınarak yapılacak mini devalüasyon şeklindeki zincirleme ayarlamalar yoluyla sağlanacaktır.[27]

---

[24] ALTINTAŞ Mustafa, **a.g.e.**, s. 69.
[25] ÇARIKÇI Emin, **Türkiyede Ekonomik Güçlükler ve Çözüm Yolları**, s. 164.
[26] **A.g.e.**, s. 165.
[27] BALASSA Bela, **a.g.e.**, s. 156.

1.3.2.1. Döviz Kuru Politikası ve Devalüasyon

Kamu müdahaleleriyle sanayinin yönlendirilmesinde, döviz kuru politikası etkin bir role sahiptir. Ödemeler bilançosu açıklarının süreklilik kazandığı azgelişmiş ülkelerde, döviz kurunun serbest piyasalarda arz-talep kurallarına uyarak belirlenmesine izin verilmemekte, döviz kuru kamu otoritesi tarafından belirlenmektedir. "Yabancı paraların ulusal piyasadaki fiyatı olan döviz kurunun denge değerinin altında veya üstünde belirlenmesi fiyat sisteminin işleyişini bozar ve tüm ekonomi üzerinde bu bozukluğun etkisi görülür" [28].

Kuramsal olarak denge döviz kurunun iç ve dış fiyat ilişkisini bozmayacak, uluslararası ticareti dengeleyecek düzeyde olması gerekir. Bu dengeler cari döviz kuruyla sağlanamıyorsa, bunun denge kuru olduğu söylenemez. Azgelişmiş ülkelerde bir çok nedenle söz konusu dengeler kurulamamaktadır. İthalat eğiliminin ihracat olanaklarını aşması sürekli dış ticaret dengesizliği yaratmakta ve döviz talebinin döviz arzını aştığını göstermektedir. Bu durumda yabancı paraların fiyatını yükseltmek, yani ulusal paranın değerini düşürmek gerekir. Öte yandan, kalkınma sürecinde ortaya çıkan arz tıkanıkları ve darboğazların yanısıra ekonominin makro düzeyde yönetiminin başarısızlıkları, azgelişmiş ülkelerde enflasyon oranının ticaret ilişkilerinde bulundukları ülkelerdeki fiyat artışlarının üzerinde olmasına neden olmaktadır. Enflasyon süreklilik kazandığında döviz kurunun aşırı değerlenmiş kalması istenmiyorsa ulusal fiyat artışlarının etkisini gidermek için sık aralıklarla devalüasyon yapılması gerekir.[29]

Devalüasyon, teorik olarak, "devletin almış olduğu kararla, milli paranın dış değerini düşürme"si diye tarif edilir. O zaman devalüasyon, yabancı paralara göre ihraç malları fiyatlarını ucuzlatarak ihracatı teşvik eder. Diğer taraftan ithal mallarının fiyatlarını milli para cinsinden pahalılaştırarak ithalatı kısar.[30]

Durumu bir örnekle açıklayalım; mesela, 6 ay önce dolar paritesi 1$=4.000 Manat ve (A) malının her kilosunun da iç piyasada 4.000 Manat olduğunu var sayalım. Altı ay içinde bu malın iç fiyatı 4.000 Manattan 5.000 Manata çıkarsa, yani enflasyon kontrol edilemezse, Azerbaycan'a gelip bu maldan satın almak isteyen ithalatçı her dolar karşılığında (A) malından bir kilo değil %20 eksiğiyle 800 gr. alabilecektir. Oysa başka ülkelerde (A) malının dünya fiyatı halen, kg. başına bir dolardır. Böylece, ülkeye gelen ithalatçı aynı malı üreten diğer ülkeden bir dolar karşılığında bir kg. (A) malı alacağı için Azeri malının ithalatından vazgeçer, bunun önüne geçmek için, geçmişte yapılan iş, bu malın ihracatında %20 vergi iadesi vererek o mal için gayri resmi devalüasyon yaparak malın ihracatının devamlılığını sağlamakta, ileride (A) malının fiyatı daha da artarsa vergi iadesini artırmak gerekir. Bu durum binlerce mal için düşünülürse ve bürokrasinin iç ve dış piyasada değişen fiyatlara göre anında karar alamayacağı da hesaba katılırsa, içte satın alma gücü düşmüş paranın değeri zamanında tasdik edilmezse, yani devalüasyon yapmazsak, aynı miktar ihracatın gerçekleştirilemeyeceği açıklıkla ortaya çıkar.[31]

---

[28] BERKSOY Taner, **Azgelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme**, s. 230.

[29] **A.g.e.**, s. 231.

[30] ÇARIKÇI Emin, **a.g.e.**, s. 192.

[31] **A.g.e.**, s. 193.

Devalüasyon başlıca iki nedenle yapılır[32]:

1. İhracatı teşvik ve ithalatı kısmak suretiyle dış ticaret açıklarının kapatılmasını sağlamak

2. İç fiyatlar ile dış fiyatlar arasında mevcut bulunan dengesizliği ortadan kaldırmak.

Devalüasyon, ülkenin ödemeler dengesi üzerinde önemli etkiler yaratır. Bu etkiler; devalüasyon yapan ülke ile diğer ülkelerdeki arz ve talep şartlarına bağlıdır, devalüasyon yapıldığı zaman yabancı dövizlere göre ihraç fiyatları düşer, ihraç fiyatlarının düşmesi karşısında normal olarak ülke mallarına olan dış talep artar, bu talep artışı, ihraç malları fiyatlarını devalüasyondan önceki seviyesine doğru iterken ithal malları pahalılaştığından ithal talebi kısılır. Böylece, dış ticaret açıkları kapatılarak dış denge sağlanmış olmaktadır[33].

1.3.2.2. İhracatı Teşvik Politikası

Sanayilerini yeni kurmakta ve geliştirmekte olan ekonomiler endüstriyel ürün ihracatında şiddetli bir rekabetle karşı karşıya kalmaktadırlar. Durum belirli mal gruplarını (dokuma, gıda, tarım ürünleri, orman ürünleri gibi) içine alan sınai ihracatın arttırılması teşvik tedbirlerinin uygulanmasını zorunlu kılmaktadır.[34]

Bu sübvansiyonların amacı, yerli üreticilere maliyet avantajı sağlayarak, yabancıların ödediği fiyatı düşürerek ülkenin ihracatını teşvik etmek, yabancı ülke tüketicileri yerli tüketicilere tercih etmektir. Çünkü, sübvansiyonlu ihracatın dış fiyatı, ürünün yurtiçi fiyatından daha düşüktür[35].

İhracatı teşvik politikası ülkeden ülkeye büyük farklılıklar göstermesine rağmen genel olarak dört ana grupta toplanabilmektedir[36]:

1. İhraçta Verilen Pirim; Bunun esası, ihraç malı üreten üreticileri ve dolayısıyla ihracatçılara genel anlamda para olarak devlet tarafından yapılan yardımlardır.

2. İhracata Vergi İadesi, İndirimi ve Vergi Muafiyeti; İhracat için üretim yapılan bazı malların içinde ithal malı üretim faktörleri vardır. Ülkenin uygulamış olduğu gümrük vergisi dolayısıyla ihraç ürünü içindeki ithal malı, o ürünün fiyatını şişirecektir. Bu sebeple ihracatçıların dış pazarlarda fiyat yönünden rekabet edebilmeleri için bu yüklerden kurtulması gerekmektedir. İhracata vergi iadesinin amacı, malın dış piyasalara daha ucuza arz edilmesini sağlamaktır.

3. İhracata Kredi Teşviki; Burada amaç, ihracatçıya mali gücünün sınırlı kaldığı alanlarda yardımcı olarak onu ihracata yönlendirmek için ucuz kredi vermektir.

---

[32] KARLUK Rıdvan, **Uluslararası Ekonomi**, 3. Baskı, Bilim ve Teknik Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 368.
[33] **A.g.e.**, s. 369.
[34] MANİSALI Erol, **a.g.e.**, s. 190.
[35] İYİBOZKURT Erol, **Uluslararası İktisat**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1992, s. 183.
[36] KARLUK Rıdvan, **a.g.e.**, s. 216. : MANİSALI Erol, **a.g.e.**, s. 190.

4. Devletin Pazarlama Desteği; Dış piyasalar hakkında bilgi toplama, dış ülkelerde sergiler açma, ihracat ve pazarlama elemanı yetiştirme, ambalajlama ile ilgili hizmetler ve ulaşım kolaylığı sağlama da kamu yardımları çok etkili olmaktadır.

Dışa yönelik kalkınma stratejilerini izleyen ülkeler, teşvik sistemlerinin rasyonalize edilmesi ve ekonominin piyasa kurallarına göre işletilmesi konularında, ikinci safha ithal ikamesini takiben benzeri reformları uygulamaya başlayan ülkelere nazaran daha ileriye gitmişler ve daha başarılı sonuçlar elde etmişlerdir. İhracatçılar, yerli ve ithal ettikleri girdileri seçim konusunda geniş şekilde serbest bırakılmış, girdi ve çıktılarında dolaylı vergilerden muaf tutulmuş ve ithal girdileri için hiç bir gümrük, resim ve harç ödememişlerdir. Aynı tür ayrıcalıklar, ihraç malları üretiminde kullanılan yerli girdilerin üreticilerine de tanınmıştır. Bazı ilave ihraç teşvikleri sağlanırken bu kurallara uyulması, ihracatın tamamı için eşit şekilde kavranılması imkanlarını sağlamış ve tek tek ihraç malları arasında çok büyük farklılıklar yaratılmamıştır. Söz konusu teşvikler, aynı zamanda imalat sektöründe ihracat ve ithalat ikamesine eşit şekilde kavranılmasına da imkan sağlamıştır. Genelde tarımsal faaliyetler ve ihraç malları için çok küçük ayrımlar getirilmiş, teşvikler otomatik hale dönüştürülürken zaman içinde bazı küçük değişiklikler yapılmıştır.

1.3.2.3. İhracatı Geliştirmeye Karşı Engeller

Dışa yönelik sanayileşme stratejisinin başarısı, arz yönünden azgelişmiş ülkelerin uluslararası pazarlarda rekabet edebilecek nitelikte mal üretmelerine, talep yönünden ise bu malları alabilecek ülkelerin takip edecekleri dış ticaret politikalarına bağlıdır. Bu konuda talep yönünden yaratılan en büyük engel, azgelişmiş ülkelerin ürettiği sanayi mallarının %70'inin alıcısı durumunda bulunan sanayileşmiş ülkelerin bu mallara karşı uyguladıkları gümrük vergileri ve vergi dışı kısıtlamalardır.[37]

ABD ve AE ülkeleri gelişmekte olan ülkelerden gelen tekstil, konfeksiyon, ayakkabı vb. gibi malların ülkelerine girmesini çeşitli biçimlerde önlemeye çalışmış ve kotalar koymaktadırlar. Bu da AGÜ'in ihracatı geliştirmeye karşı büyük engeller yaratmaktadır.[38]

Yeni korumacılık ve bu nedenle yaygınlaşan ihracat engelleri azgelişmiş ülkelerin ihracata yönelik sanayileşme politikalarına geçmelerini önleyecek en başlıca faktör olarak belirlenmektedir.[39]

1.3.3. Karma Strateji

Gelişmekte olan ülkelerin sorunu içe yönelik ve dışa yönelik sanayileşme stratejilerinden birini seçmek değildir. Diğer bir ifade ile, bu iki sanayileşme stratejisi arasında mutlak ve kesin bir ayrım yapmak doğru olmaz. Burada asıl sorun sanayileşmede hangi stratejiye ağırlık ve öncelik verileceği değil, fakat bu iki strateji arasında tercih yapmayan aynı anda hem içe yönelik hem de dışa yönelik sanayilerin gelişmesini sağlayacak karma bir stratejiyi bulmaktır. Bu tür bir sanayileşme

[37] ALPAR Cem, **a.g.e.**, s. 111

[38] HATİBOĞLU Zeyyat, **Gelişme ve Türkiye İktisadı**, İstanbul, 1993, s. 474.

[39] ALPAR Cem, **a.g.e.**, s. 115.

stratejisini geçmişte Japonya uygulamış, son zamanlarda da Güney Kore uygulamaktadır.[40]

Karma stratejinin uygulanabilmesi sayesinde, bir birim döviz kazanılması ve bir birim döviz tasarrufu için harcanan marjinal iç kaynak maliyeti aynı olur. Neticede, kaynak dağılımında etkinliğin sağlanmasıyla sanayide yapısal bozuklukların ortaya çıkmasının önüne geçilebilir. Oysa, uzun bir süre ve aşırı bir şekilde uygulanan ithal ikamesi stratejisi kaynak dağılımını bozarak ülkenin potansiyel mukayeseli üstünlüğüne ters bir sanayileşme yapısı ortaya çıkarır. Fakat, dışa yönelik sanayilere verilen aşırı sübvansiyonlar da aynı sonucu doğurabilir. Ancak, bazı ülkelerdeki tecrübeler göstermiştir ki, kaynak dağılımında çarpıklığa yol açan neticeler dışa yönelik sanayileşmede daha az, içe yönelik sanayileşmede ise daha çok ortaya çıkmaktadır. Çünkü, ithal ikamesi teşvikleri ithalat kısıtlamaları, aşırı değerlenmiş kur ve enflasyonla dolaylı yoldan verildiği halde, ihracatı teşvik genellikle devlet bütçesine yük getirdiği için verilen sübvansiyonlar göze batmakta veya devlet bütçesi imkanlarıyla sınırlı kalmaktadır. Ayrıca, dışa yönelik sanayi kuruluşları uluslararası piyasalarda kalite ve fiyat rekabetiyle karşılaştığı için ölçek ekonomilerinden daha fazla yararlanmak zorunda kalmaktadırlar[41].

2. BAZI ÜLKELERDE EKONOMİK KALKINMA STRATEJİSİ UYGULAMALARI

2.1. TÜRKİYE

2.1.1. İçe Yönelik Kalkınma Stratejileri

Türkiye bir çok gelişmekte olan ülkeden 20 yıl önce ve 1930'lardan itibaren kalkınmanın eş anlamlısı olarak kabul edilen sanayileşmeye ağırlık vermeye başlamıştır. 17 şubat 1923 tarihinde İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde açılış konuşması yapan Mustafa Kemal, Türkiye'nin uygulayacağı ekonomi politikasının belirlenmesini istemiş ve bu arada tarımın önemini belirterek, sanayinin kurulup genişletilmesinin zorunluluğuna değinmiş ve ulusal sanayine sahip olmamanın sakıncalarını dile getirmiştir. Daha sonra kürsüye gelen İktisat Bakam'nın konuşması, izlenecek ekonomi politikasının ilkelerini ortaya koymuştur. Bakan'a göre, Yeni Türkiye Ekonomi Politikası, uygulanmakta olan ekonomik sistem ve politikalarından ayrı olmak zorundadır. Ülkenin ekonomik koşullarına ve ekonomi tarihine uygun, kendine özgü bir ekonomi politikası uygulamalıydı. Türkiye dünya ekonomi tarihinde yer alan hiç bir ekonomi okuluna bağlı değildi ve bu nedenle Türkiye, Karma Ekonomik Düzen kurmalıydı. Ekonomik faaliyetler, kamu ve özel kesim tarafından birlikte yürütülmeliydi. Daha sonra söz alan Kazım Karabekir Paşa da, sanayinin dış sanayilerle rekabet edemese dahi, hiç olmazsa iç piyasanın isteklerini karşılayacağını ve dışa bağımlılığın azalacağını belirtmiştir[42].

---

[40] ÇARIKÇI Emin, **Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları**, Ankara, 1983, s. 29.

[41] MEIER G., "International Economics: The Theory of Policy", **Oxford University Press**, (Oxford, 1980), pp. 322-324.

[42] ÖKÇÜN A. G.,**Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, Haberler-Belgeler-Yorumlar, 4. baskı, Ankara, 1997, ss. 262-268.

1930-1979 döneminde Türkiye'de uygulanmış olan dış ticaret ve sanayileşme stratejileri, belli dönemlerdeki liberalleşme girişimlerine rağmen içe yönelik bir özellik taşımıştır.[43]

İkinci Dünya Savaşı sonundan 1953 yılına kadar oldukça liberal bir dış ticaret ve sanayileşme stratejisi uygulayan Türkiye, 1953 yılından itibaren ortaya çıkan ağır döviz darboğazı sonucu ithalat ikamesinin aracı olan kotaları, ithalat yasaklarını,yüksek gümrük duvarlarını uygulamaya koymuş, enflasyonist politikalar ve aşırı değerlenmiş kur politikası da, şiddetini giderek arttırarak, 1958 yılına kadar sürdürmüş, 1953-1960 döneminde iktisadi şartların gereği bilinçsiz olarak ithal ikamesi stratejisini uygulamış, 1960 başlarından itibaren 1980 yılma kadar içe yönelik stratejiyi bilinçli olarak, planlı ve programlı olarak sürdürmüştür.[44]

1960'lı yılların ortasına kadar gıda ve tekstil gibi dayanıksız tüketim mallarının ithalatını yerli üretimle ikame etmiştir. İthal ikamesinin birinci safhası (içe yönelik sanayileşmenin kolay aşaması) olarak nitelenebilecek bu safhadan sonra, çelik, petro-kimya gibi ara malların ithal ikamesine ve karayolları araçları gibi dayanıklı tüketim mallarının ithal ikamesine geçilmiştir. İkinci safhada ithalatı ikame edilen malların sermaye yoğunluğu çok daha yüksek olduğu gibi vasıflı işçilere daha yoğun ihtiyaç gerektirmiş ve iç piyasanın müsaade ettiği ölçek ise, ölçek yararlarının mevcut olduğu verimli çalışabilecek fabrika büyüklüğünün çok altında bulunmuştur. Bu nedenlerle ithal ikamesinin ikinci safhasında kurulan sanayilerin büyük oranda himayesi gerekmiştir. Himaye yüksek gümrük tarifeleriyle, ithalat korolarıyla ve gerçek değerin altında döviz kurlarıyla sağlanmıştır.[45]

İçe yönelik kalkınma stratejisi bir süre için, ülkenin nispeten yüksek sayılabilecek ekonomik kalkınma oranlarına ulaşmasına imkan sağlarken, söz konusu rakamlar örneğin, diğer Güney Avrupa ülkelerine kıyasla oldukça düşük kalmıştır. Nitekim, 1960-1973 döneminde bu oran Yunanistan ve Portekiz'de %6.8, İspanya'da %5.7 iken, Türkiye'de ancak %3.9'a ulaşmıştır. Ülke, bütün dünyadaki yaygın ekonomik durgunluk ve dört kat artan petrol fiyatları sonucu doğan petrol krizine rağmen, bir yandan ekonomik büyüme gayretlerini sürdürmeye çalışırken, bir yandan da içe yönelik kalkınma stratejileri izlemeye devam etmiş, izlenen politikalar, ihraç pazarlarındaki daralmayı ve ithal paylarındaki artmayı hızlandırıp, dış şokların ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz etkilerini ağırlaştırdığından, izlenen kalkınma gayretleri ve sonuçları, geçici olmaktan öteye geçmemiştir. Ekonomik performans konusundaki kötüye gidiş, 1973 yılından sonra da devam etmiştir. Bu durumu, ekonominin ilave kaynak kullanımındaki etkinliliğinin bir göstergesi olan sermaye/hasıla oranlarındaki artışlarda da izlemek mümkündür. Adı geçen oran, ithal ikamesinin yükselen maliyetleriyle ekonominin tümü için aşağıdaki, tablo-3.1'de verilmiştir.

---

[43] ÇARIKÇI Emin, a.g.e., s. 109.

[44] OKYAR O., **Plan Dönemi Sanayileşme Stratejisi Hakkında Düşünceler**, Yeni Forum, Cilt III, Sayı 57, 15 Ocak 1982, ss. 10-12.

[45] TÜSİAD, **İstikrarlı Kalkınma ve Yeniden Sanayileşme İçin Ekonomik Çözümler**, 19 Temuz1989, Yayın No: Tüsiad-T/89/7/129., s. 1.

Tablo-3.1:
Yıllara Göre Sermaye/Hasıla Oranındaki ve İmalat Sanayideki Değişmeler.

YILLAR	SERMAYE/HASILA	İMALAT SANAYİDEKİ ARTIŞLAR
1963-1967	2.3	1.6
1968-1972	2.6	2.4
1973-1977	3.8	4.7

Kaynak: Balassa, a.g.e.

1979 yılında enflasyon şiddeti, kısmen nominal faiz oranlarındaki artışlar ile hafifletilmeye çalışılırken, dışarıya sermaye çıkışı başlamış, işçi dövizleri azalmış ve durum daha da ağırlaşmıştır. Giderek artan döviz sıkıntısıyla birlikte, şiddetli enerji, hammadde ve yedek parça darboğazlarıyla karşı karşıya gelinmiş ve sonuç olarak 1979 yılında sanayi üretimi %5.6 oranında azalmış ve GSMH da önemli ölçüde azalmıştır.[46]

Türkiye'de ithal ikamesine dayanan bir sanayileşme stratejisinin izlenmesini zorlayan ilk önemli sebep, ödemeler dengesi açıklarının devamlı olarak büyümesi, dış yardım sağlamanın da gittikçe güçleşmesi, bilinçli bir ekonomik kalkınma veya sanayileşme politikası izlemesi zorunluluğu olmuştur[47].

2.1.2. Dışa Yönelik Kalkınma Stratejileri

"1970'li yılların sonlarına doğru ekonomi özellikle ithalatın finansmanı için yeterli dış kaynak sağlanmaması nedeniyle bunalıma girmiştir. Enflasyonu kontrol altına almak, dış kaynak açığını kapatmak, kıtlıkları önlemek ve ekonomiyi yeniden işler hale getirerek uluslararası rekabete uygun bir yapıya kavuşturmak için"[48], 1980'de benimsenen stratejilerle Türkiye'de içe yönelik, ithal ikameci sanayileşme rejimi terk edilerek dışa yönelik, ihracata yönelik sanayileşme politikası uygulanmaya başlanmıştır . Yeni liberal politikalarla, devletin ekonomiye müdahale biçimleri yeniden düzenlenmiş, gelir ve kaynak dağılımı yapısal bir dönüşüme uğratılmış, sermayenin serbestçe hareket edebilmesinin önündeki yasal, mali, teknik engelleri kaldırılmaya ve dünya ekonomisiyle tam bir bütünleşmeye yönelinmiştir. İzlenen bu sanayileşme modelinin son 15 yılda yoksulluk ve işsizliğin artmasına, toplumun büyük çoğunluğu için yaşam standartlarının düşmesine yol açtığı açıktır[49].

---

[46] BALASSA, a.g.e., ss. 163-164.

[47] SERİN Necdet, **Kalkınma ve Dış Ticaret**, 3. Bskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 463, Ankara, 1981, s. 218.

[48] AYANOĞLU Kamil, **Türkiye İhracat Performansının Ekonomik Büyüme ve Üretkenliğe Etkisi**, DPT Yayın No: 2344-YSPKGM: 573, s. 19.

[49] ANSAL Hacer,"Alternatif Bir Sanayileşme Politikası Önerisi", **İktisat Dergisi**, (Nisan-Mayıs, 1997), s.103.

Yıllarca piyasa mekanizmasına çok az yer verilerek uygulanan içe yönelik sanayileşme stratejisini kısa zamanda tersine çevirmek mümkün olmadığı için yapılacak reformların kademeli olarak yapılması gerekmiştir.[50]

1980-1988 arasında ekonomiyi giderek serbestleşmeye iten politikalar istikrarlı biçimde değil, deneme yanılma yöntemine göre uygulanmıştır. Bazen serbestleşmenin en üst noktasındaki bir politika birden gündeme getirilmiş; eğer verimli olduysa bırakılmış, verimli olmadıysa geri adım atılıp tekrar denetim sistemine geçilmiştir. Kimi zaman denetim, ithalatta olduğu gibi daha düzenli biçimde azaltılmıştır. Bazen sistemin tümünde denetim sürerken, içindeki bir alanda birden serbestleşmeye gidilmiştir. Bu tür bir uygulama devlet yönetimindekiler kadar iş dünyasında karar alma konumunda olanları da şaşırtmış, ne yapacaklarını bilmez, olaylar hakkında yorun yapamaz hale getirmiştir. Dönem boyunca uygulanan politikalar temelde şu amaçlara yönelik olmuştur[51]:

i. Dış Ticaretin Geliştirilmesi ve Serbestleştirilmesi; Reel devalüasyonlar ve mali desteklerle ihracatın arttırılması, dış ticaret sermaye şirketleri adı altında getirilen yeni bir ihracat örgütlenmesinin bu artışın aracı görevini üstlenmesi bu alanda ilk adım olmuştur.

ii. Döviz Piyasasının ve Sermaye Girişlerinin Serbestleşmesi; Hükümet döviz fiyatının belirlenmesini T.C. Merkez Bankasına bırakmış, günlük kur uygulamasına geçilmiş, Ticari bankalar bir marj farkıyla bu kuru izlemiş, sermaye girişlerinin artması için dolaysız yatırımlar üzerindeki idari denetim giderek gevşetilmiş, serbest bölgelerin kurulmasına başlanmış ve döviz tevdiat hesaplarının serbestleşmesi devam ettirilmiştir.

iii. İç Fiyatların Piyasa Denge Fiyatını Yansıtması; Bu amaçla iç fiyatların bir kısmı üzerindeki denetim, bir kısmına verilen mali destekler giderek kaldırılmış, KİT'lere yapılan mali destek yerine KİT, fiyatlarına sürekli zam yapmaya bırakılmıştır.

iv. Para Miktarının Denetlenmesi, Sermaye Üzerindeki Vergilerin Hafifletilmesi ve Borçlanmaya Geçiş; 1985'e kadar süren IMF denetimi enflasyonu düşürmek için para miktarının belirlenmesiyle ilgili olmuş ve kamu kesiminin TCMB'den alabileceği kredilerin kısıtlanmasına dayandırılmıştır. Sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi dönemin gözde Laffer kuramından kaynaklanmıştır[52] . Bu politika, vergi kaçakçılığını ve vergiden kaçınmayı kolaylaştıran uygulamalarla kamu açıklarını sürdürmüş, iç borçlanma politikası içeride reel faizlerin giderek yükselmeye geçişine de kaynak oluşturmuştur.

v. Faiz Hadlerinin Serbestleşmesi ve Reel Pozitif Düzeye Yükselmesi; Bu yoldan tasarruflar artmış, kurulmuş sermaye piyasası yoluyla yatırımcılara aktarılmış ve artan sabit sermaye yatırımlarıyla ekonomi gelişme trendine girmiştir.

---

[50] ÇARIKÇI Emin, a.g.e., s. 119.

[51] KAZGAN Gülten, **Yeni ekonomik Düzen'de Türkiyenin Yeri**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1994, ss. 185 -187.

[52] Laffer'e göre, vergiler hafifleyince üretim hacmi artar ve bu artış dolayısıyla vergi miktarı da artmış olur.

vi. Devlet Kesiminin Küçülmesi, KİT'lerin Özelleştirilmesi; Piyasa her alanda serbestleşirken devletin de girişimcilikten ayrılması, özel girişimin artması, ekonomi giderek dünya fiyatlarının egemenliğine girerken, özel kesim kararlarını rekabet koşullarına göre vermişlerdir.

1980-1990 arasındaki 10 yıllık süreçte Türkiye'nin nüfus artış hızı %2.5'a, dış ticaret açığı %54.7'ye, tasarruf mevduatları 44.5 milyar T.L.'ye, toplam sermaye içindeki yabancı sermaye girişleri %53.1'e, dış borçlar 41 milyar dolara yükselmiştir. %-1.1'le devralınan kalkınma hızı %7-8'lere yükselmiştir. Bu dönemde 1968 fiyatlarıyla yılda ortalama %4.7 civarında ekonomik büyüme gerçekleştirilmiş, tarım %2.8, sanayi %5.9, hizmetler sektörü %4.4, imalat sanayi %6.1 oranında büyümüştür. Kişi başına düşen yıllık ortalama GSMH cari fiyatlarla 1216.197 T.L., sabit fiyatlarla 5.244.5 T.L. olmuştur. Dönem başında sabit fiyatlarla %30.4 artan kişi başına düşen gelirin dolar cinsinden değeri kur değişiklikleri nedeniyle %39 artarak 1.282.6 $'dan 1783 $'a yükselmiştir.[53]

Ülkenin temel sorunu halini alan enflasyon, bu dönemde istikrar programı doğrultusunda uygulanan para politikasıyla kontrol altına alınarak, iki yıl içinde %27'ye kadar indirilmiştir. 1983'ten itibaren tekrar ekonomi gündeminin birinci maddesi olan enflasyon 1990 sonunda %65.3'e ulaşmış, 1982'de %4.6 olan büyüme, 1983'de %3.3'e düşmüş, aynı yıl enflasyon %30.5'e yükselmiştir. Hızlı kalkınmanın yaşandığı 1986'da ekonomi %8.1 hızla büyürken bir yıl önce %43.2 olan enflasyon %29.6'ya gerilemiş, %69.6'ya yükseldiği 1989'da ise ekonomi giderek küçülmüş %1.1'lik büyüme hızına ancak ulaşılabilmiştir.[54]

1989-1993'ü kapsayan beş yıl GSMH'nın reel artışı yıldan yıla şiddetli iniş çıkış göstermiş, 1989'daki duraklamayı (artış hızı %1.9) ertesi yıl patlayan bir büyüme (artış hızı %9.2) izlemiştir. 1991'de GSMH artış hızı %0.5'e düşmüş izleyen iki yılda sırasıyla %5.9 ve %7.9 ile tekrar yükselmiştir.[55]

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), kapsadığı dönemler itibariyle dışa yönelik sanayileşme stratejisini devam ettireceği; bu çerçevede etkin bir gelişme ortamı sağlanacağı, koruma politikaları yerine firmaların rekabete açılmasını ve uluslararası piyasalarda söz sahibi olacak güçlü işletmelerin oluşmasını destekleneceği, AR-GE'ye, teknolojik yenilemeye, yeni istihdam hedefleri gerçekleştirmeğe, küçük ve orta ölçekli sanayilere rekabet gücü kazandırmaya ve bölgesel gelişme farklılıklarının azaltmaya yönelik yatırımlar yapılmasının destekleneceği, sanayide modern teknolojilerin yaygınlaştırılması, etkin firma yapısının oluşturulması ve bu vesile ile ihracatta sürekliliğin ve çeşitliliğin sağlanacağı hedeflenmiştir[56].

---

[53] MİNİBAŞ Türkel, **Azgelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye**, Der Yay., İstanbul, 1992, ss. 94-97: AKGÜÇ Öztin, **Ekonomide Gerçeği Arayış**, Bağlam Yayınevi, s. 76.

[54] **A.g.e.**, s. 98. : SEVGİ Cezmi, **Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı**, Beta Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 75-78.

[55] KAZGAN Gülten, **a.g.e.**, s. 226.

[56] DPT, **VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Stratejisi (1996-2000)**, Ankara, 1995, s. 37.

2.2.ÇİN

Yeryüzündeki tüm ulusların kalkınmalarını belirli araçlar kullanarak üç alternatif ekonomik sistem modeli içinde gerçekleştirmeye çalıştıklarını görmekteyiz. Birinci model ara piyasa modelidir. Bu model de; kaynak ayrımı tüketici tercihlerine göre yapılır, bu ayrım süreci piyasa mekanizması içinde yapılır ve kaynak ayrımı maddi özendirmeye dayanır.[57]

Piyasa toplumculuğu olarak bilinen ikinci model de[58]; tüm girişimler ve üretim araçları kamu mülkiyetinde olup, plancıların tercihleri etkili ve kaynakların gerçek ayrımı fiyat sistemine bırakıldığından plancıların kaynak ayrımı kararları piyasa mekanizması içinde uygulanmakta olup, bu uygulama oldukça farklılaştırılmış ödüllere ve maddi özendirmelere dayanmaktadır.[59]

Üçüncü model, bürokratik kaynak ayrımı veya kumanda ekonomi sistemidir. Bu model tüketici tercihlerinden çok plancıların tercihlerine dayanır ve piyasa mekanizmasına güvenilmediğinden mal ve hizmetlerin, dolayısıyla üretim faktörlerinin ayrımı fiziki planlamayla yapılmaktadır.[60]

1 Ekim 1949 yılında kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nin lideri Mao Zedong, ülkenin yoksulluktan kurtulması ve bir anlamda Çin'in kalkınmasında daha etkin olacağına inandığından bu üç modelden sonuncusunu seçmiştir. Mao ile birlikte her alanda planlama çalışmaları başlatılmış, kaynak ayrımı bürokratik kumanda sistemi içinde yapıldığından fiziki ve fiyat planlamasına dayanan modeller kullanılmıştır.

Değişken iklime ve arazi yapısına, bol enerji kaynaklarına, kendine yeterli ve oldukça farklılaştırılmış üretim yapısına, yüksek okuma yazma oranına ve disipline olmuş halka sahip olan Çin'in, 1949 yıldan beri dört alternatif kalkınma stratejisi izlediği görülmektedir. Bunlar[61]:

1.Birinci Beş Yıllık Plan döneminde (1953-1957) izlenen Sovyet kalkınma stratejisi,
2.Büyük atılım stratejisi (1953-1957),
3.Tarım önceliği stratejisi (1961-1979),
4.Dörtlü modernleştirme stratejisi (1979-...).

2.2.1. Sovyet Kalkınma Stratejisi

Çin'in kalkınma çabalarının iki temel amacı olmuştur; ağır sanayiye önem vererek endüstrileşme ve yoksulluğun kötü görünümünü yok etmek. İşte bu amaçla ve aynı dönemde Sovyetler Birliği'nin ekonomik kalkınmadaki başarısı

---

[57] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **Ekonomik Planlama**, Ekin Kitabevi, Bursa, 1995, s. 215.
[58] İkinci model Polonya'lı iktisatçı Oskar Lange'ye aittir.
[59] TURNER Kerry, **The Economics of Planning**, The Macmillan Pres Ltd., London, 1977, p. 28.
[60] ECKSTEİN Alexander, "China's Economic Revolution", **Cambridge University Press**, (Cambridge,197), s. 38.
[61] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **a.g.e.**, s. 217.

Çin'i Sovyet kalkınma stratejisine yönlendirmiştir. Bu strateji yedi amaç içinde ele alınabilir[62]:

i. Yüksek bir ekonomik büyüme elde etmek
ii. Endüstriyel ilerleme üzerinde özel yoğunlaşmak
iii. Ağır sanayiye öncelik vermek
iv. Yüksek tasarruf ve yatırım oranı elde etmek
v. Tarımın gelişmesini sanayideki gelişmeye bağlamak
vi. Ekonomik sektörlerde kurumsal yapı değişimi sağlamak
vii. Sanayileşmede sermaye yoğun yatırımlara yönelmek.

Birinci Beş Yıllık Planın sanayileşme politikası ekonomide, arz darboğazları, hammadde sorunları, tarım ve sanayi sektöründe çelişkili büyüme, tekstil ve gıda endüstrisinde tarımsal girdi darboğazı gibi sorunlar yaratmış, bu stratejinin dayanmış olduğu hızlı sanayileşme politikası hızlı bir kentleşmeyi doğurmuştur. 1952-1957 yılları arasında kentsel nüfus,%30 artarken, kırsal kesimin nüfusu ancak %9 artmıştır. Aynı zamanda üretim ve tüketim mallarının üretim artışlarındaki oransızlık, ekonomide enflasyonun yaratılmasında ve kentsel nüfusun yeterince beslenememesinde etkili olmuştur.

Dolayısıyla, Çin'in Sovyetler Birliği'nden ithal etmiş olduğu bu strateji, kendi koşullarına uymamıştır. Çin'de nüfusun %80-85'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Bu nedenle Çin'in kalkınma stratejisi hafif ve ağır endüstri kadar tarım sektörünün gelişmesine de dayanmalıdır. 1950'lerin sonlarına doğru Çin plancıları ve politikacıları tarımsal kalkınmayı hedef alan "tarımsal toplumculuğu" izleyerek Sovyet kalkınma stratejisini terk etmişlerdir[63].

2.2.2. Büyük Atılım Stratejisi

Büyük atılım, yani "iki ayağı üzerinde yürüme" stratejisinde, modern ve geleneksel, büyük ölçekli ve küçük ölçekli işletmelerde emek yoğun ve sermaye yoğun yöntemlerin adım adım geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Ayrıca[64];

i. Eksik istihdam edilen fazla işgücünü tarıma yönlendirerek,
ii. Kırsal kesimdeki fazla işgücü geniş ölçekli oldukça emek yoğun projelere yönlendirerek tarımda ürün artışı sağlanacaktır. Bu yöntem ile işgücünün sermayeye dönüşümü sağlanmış ve kırsal alandaki fazla işgücü küçük ölçekli endüstriyel ürünlerin arttırılması için kullanılmıştır.

Bu dönemde ekonomik büyüme 1952 yılı fiyatlarına göre yıllık ortalama %10.5 olmuş ve 1958 yılında GSYH 138.4 milyar yuan ve 1959 yılında 148.5 milyar yuan olmuştur. Bu dönemde GSYH %20'nin üstünde artmıştır.

---

[62] A.g.e., s. 218.

[63] WİLBER Charles, JAMESON Kenneth, **Socialism and Development, Socialist Models of Development,** Pergamon Press, New York, 1981, s. 806.

[64] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, a.g.e., s. 221.

2.2.3. Tarımsal Öncelik Stratejisi

Bu yeni kalkınma yaklaşımı tarımda teknolojik dönüşüm sağlamış, tarımsal çıktıda bir an önce artışların sağlanması için endüstriyel girdiler hava koşullarının daha uygun olduğu verimli tarımsal alanlarda yoğunlaştırılmış, Güney ve Orta Çin'de devlet pirinç yetiştirme alanlarına en yüksek yatırım önceliği vermiş ve bu hızlı teknolojik değişme ülkenin ekilebilen arazisinin %20'sini içine almıştır.

Tarım önceliği stratejisi başlıca üç tamamlayıcı kavrama dayanmaktadır[65]:

i. Tarıma önemli girdilerin sağlaması için endüstri sektörünü planlama öncülüğünde yeniden düzenlemedir,

ii. Büyük Atılım dönemine ve Birinci Beş Yıllık Plan'ın son yıllarına göre geçici olarak yatırım oranında azaltmaya gidilmesi,

iii. Sistemin tarım dışı sektöründe olduğu gibi tarımda çalışanları ve çiftçileri güdülemek için maddi özendirmelere ve ödüllere daha fazla önem verilmesidir.

Tarım önceliği döneminde, pamuk üretimi, sulanan arazi alanı, kimyasal gübre arzı, elektrik üretimi ve tarım aletleri üretimi göze çarpacak şekilde artmıştır. Bu artışlar endüstride yapısal değişmelere neden olmuş ve 1952-1974 yılları arasında Çin endüstrisindeki yapısal değişme aşağıdaki tablo-3.2 'den izlenebilir.

Tablo-3.2: Çin Endüstrisinde Yapısal Değişmeler, 1952-1974
(1952 Fiyatlarına Göre)

KESİM	1952	1957	1965	1970	1974
Toplam Endüstriyel Üretim	100	100	100	100	100
Üretim Malları	35	48	53	55	62
Tüketim Malları	65	52	47	45	38

Kaynak: World Bank Annual Report 1974

GSYH 1970 yılında 210 milyar yuan, 1974 yılında ise 272.9 milyar yuan olmuş ve kişi başına milli gelir ise 1970 yılında 260 yuan ve 1974 yılında 310 yuandır. 1974 yılındaki kişi başına düşen geliri ABD dolarına göre hesaplanırsa bu rakam 190 dolardır.[66]

2.2.4.Dörtlü Modernleşme Stratejisi

1979'dan sonra hükümet, ekonomik planlama sisteminde ve yönetiminde geniş aralıklı ekonomik reformlar başlatmıştır. Bu reformların çoğu fiziki ve finansal kaynakların etkin kullanımı ile talep ve arz arasında daha iyi uyum sağlama amacına yöneliktir. Tüketim malları üretimine yüksek öncelik verilmiş ve hükümet bütçe harcamalarında yatırımın payını azaltırken tüketimin payını arttır-

[65] **A.g.e.**, s. 223.

[66] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **a.g.e.**, s. 224.

mış, konut, eğitim, sağlık, tarım ve hafif sanayide daha çok harcamalar yapmış ve bu nedenle tarımsal üretim, hafif endüstri çıktıları ve kişi başına düşen tüketim aniden yükselmiştir[67].

Bu strateji Çin'de çok sayıda gelişmelere neden olmuştur. Bunların en önemlileri;

i. Ekonomi dış dünyaya daha fazla açılma,
ii. Endüstrilerde daha fazla kara temel ölçüt alan eşgüdüm,
iii. Daha az bölgesel kendine yeterlilik,
iv. Maddi olmayan özendirmelerin daha az kullanımı, gibi politikaları içermektedir.

1979 ve 1980'lerde büyük miktarda planlanmayan bütçe açıkları meydana gelmiş, fiyat denetim sistemi tarafından kısmen durdurulmasına rağmen enflasyon iki kat artmış, 1981 yılının başlarında fiyat denetimleri sıkılaştırılmış ve yeniden bazı merkezi ekonomik karar vermelerle ekonomi tekrar kararlılığa kavuşturulmuştur.[68]

1979 yılında başlatılan yeni kalkınma politikası gelecek beş yıl içinde, Çin'in yatırım ihtiyacı karşılanacak, ulaşım, altyapı genişletilecek, enerji ve hammadde üretim endüstrisi modernleştirilecekti. Dörtlü modernleştirme diye adlandırılan tarım, sanayi, savunma, bilim ve teknolojiyi geliştirme ve modernleştirme çalışmaları yoğunluk kazanmıştır.[69]

1980 yılında GSYH'sı 284 milyar dolar ve kişi başına milli geliri 290 dolar olan Çin, 1982 yılında kişi başına milli gelir 310 dolara yükselmiş, ortalama yıllık GSYH'daki büyümeler 1973-1979 arası %5.7, 1980'de %6.1, 1981'de 4.8, 1982'de %7.4 ve 1983'de %9 olmuştur. 1983 yılında sanayide yıllık büyüme oranı %10.5, tarımda %9.5 gerçekleşmiştir.[70].Bu oran 1985-1991 arasında ise, yıllık ortalama %7.6 olmuştur. Bu gelişmeler 1979 yılında başlatılan dörtlü modernleştirme stratejisini yansıtmaktadır.[71]

2.2. DOĞU ASYA ÜLKELERİ

Doğu Asya Ülkeleri, başta Japonya olmak üzere, Uzak Doğunun Dört Kaplanı olarak nitelendirilen, Hong Kong, Güney Kore, Singapur ve Tayvan ile Güney Doğu Asya'nın Yeni Sanayileşmiş Ülkeleri, Endonezya, Malezya ve Tayland 1960'lı yılların başından itibaren gerçekleştirdikleri yüksek büyüme oranlarıyla hızlı kalkınarak, dünya ekonomisi içinde önemli bir paya sahip olmuşlar ve dışa yönelik kalkınma modelini benimseyen ülkelere örnek olmuşlardır.

Sözkonusu sekiz ülke, 1960 yılından itibaren izledikleri istikrarlı makro ekonomik politikalarla desteklenen dışa yönelik kalkınma stratejileri çerçevesinde,

[67] **A.g.e.**, s. 225.
[68] World Bank Annual Report 1981, s. 48.
[69] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **a.g.e.**, s. 225.
[70] World Bank Annual Report 1984, s. 2.
[71] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **a.g.e.**, s. 226.

diğer Doğu Asya ülkelerinden iki kat, Güney Asya ve Latin Amerika ülkelerinden üç kat, Afrika ülkelerinden ise beş kat daha yüksek büyüme hızı gerçekleştirerek. sanayileşmiş ülkelere kıyasla çok daha başarılı bir performans sergilemiştir[72].

Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin çoğu, kalkınma hamlelerine II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlamışlardır. Ancak, bu grup içinde çarpıcı bir atak yaparak hepsinin önüne geçen Güney Kore,Tayvan, Singapur ve Hong Kong küremizin yüzölçümünün %1'inden az bir bölgeyi işgal etmekte ve toplam nüfusları da dünya nüfusunun sadece %4'üne ulaşıyor[73].

İzlenen dışa yönelik kalkınma stratejileri ile yüksek büyüme ve kalkınma sürecini başarıyla gerçekleştiren Doğu Asya ülkeleri 1965 yılında toplam dünya ihracatı içindeki payı %8 iken, 1980'de %13'e, 1990 yılında %18'e, 1995 yılında ise %23'e yükselmiştir. Japonya, bu dönemde dünyanın önünde gelen sanayi mamulleri ihracatçıları arasına girmiş ve dünya ihracatı içindeki payını %12'lere kadar yükseltmeyi başarmış ve 1995 yılı itibariyle dünya ihracatı içindeki payı %8 olmuştur. 1970-1980'lerde Asyanın Dört Kaplanı ihracatlarını hızla arttırarak dünya ticaretinde söz sahibi olmaya başlamışlar. 1980'li yıllardan itibaren ise, Güney Doğu Asya ülkeleri, Endonezya, Malezya ve Tayland yüksek ihracat performansı sergilemişlerdir[74].

Ekonomi tarihinde hiç bir bölgenin bu kadar uzun süre böyle yüksek bir kalkınma (büyüme) oranı devam ettirdiği görülmemiştir. Bu gün ortalama 25.000 ABD $'lık Kişi Başına Milli Geliri ile Singapur ve Hong Kong bir çok gelişmiş ülkenin önünde yer almaktadır[75].

Örneğin, İngiltere Sanayi Devrimi'nin en dinamik dönemi olan 1983-1910 arasında ancak yıllık ortalama %1.2 mertebesinde bir GSMH büyüme hızına ulaşabilmiş, aynı dönemde Amerika %4.2 ortalama yıllık büyümeyi gerçekleştirmiştir. 1960-90 döneminde bazı ülkelerin toplam reel GSMH'larındaki ve reel kişi başına gelirlerindeki ortalama yıllık büyümeye tekrar göz atarsak karşımıza aşağıdaki tablo (tablo-3.3) çıkar[76].

Tablo-4: Bazı Ülkelerin Ortalama Yıllık GSMH ve Kişi Başına GSMH daki Değişmeler

Ülke	Ortalama Yıllık GSMH Artış %'si	Kişi Başına GSMH Artış %'si
Japonya	5.9	4.8
Güney Kore	8.9	7.0

[72] ŞAHİNALP Bülent, "Doğu Asya Ülkeleri Kalkınmak İsteyen Ülkelere Örnek", **İhracat Dergisi**, (Mart-Nisan,1997), Yıl: 4, Sayı: 35-36, s. 6.

[73] KOZLU Cem, **a.g.e.**, s. 69.

[74] ŞAHİNALP Bülent, **a.g.m.**, s.7.

[75] KAYMAK Alev, "Asya Kaplanları Yoruldular Mı"?, **Dış Ticaret Dergisi**, Sayı: 6, (Temuz-1997), s. 71.

[76] KOZLU Cem, **a.g.e.**, ss. 317-318.

Tayvan	9.1	7.0
Hong Kong	9.5	7.0
Singapur	8.5	6.8
Malezya	6.7	4.0
Tayland	7.2	4.0
Türkiye	5.4	2.9

Bu mucizevi gelişmenin çok çeşitli açıklamaları vardır. Bu ülkelerin kalkınma stratejilerinde izledikleri ekonomi politikaları iki başlık altında incelemek mümkündür.

2.3.1. Makro Ekonomik İstikrar ve Rekabet Ortamı yaratma Stratejisi

Makro ekonomik istikrarı sağlamayı, istikrarlı ve güvenilir bir finansal sistemin oluşturulmasını amaçlayan, insana yatırımı içeren, ekonomide göreli fiyat dengesizliklerinin sınırlı tutulduğu ve dış dünyadan teknoloji transferine açık olan politikalar olarak özetlenebilir.

Ülkede ekonomik istikrarın sağlanmasının başlıca nedenleri arasında, rasyonel para ve maliye politikaları izlenerek, enflasyonist ortam engellenmiş ve bu çerçevede yıllık enflasyon oranı ortalama %9 civarlarında olmuştur. Enflasyonun düşük seviyede ve tahmin edilebilir bir boyutta olması, reel faiz oranlarının da istikrarlı bir seviyede hareket etmesine yol açmış ve bu gelişme de, gerek yatırımları gerekse finansal tasarrufları olumlu yönde etkilemiştir. İstikrarlı ortam, uzun vadeli planlama yapma imkanı yaratarak özel sektörün yatırıma yönelmesini teşvik edici bir etki yaratmıştır. Makro ekonomik istikrarın sağlanması aynı zamanda hızlı ihracat artışında da önemli bir rol oynamıştır.

İzlenen bu politikalar sonucu şirketlerde hızlı üretkenlik artışı ve artan üretimlerinin gittikçe yükselen bir oranını dış pazarlara satma gibi değişik hedefleri yerine yetirmiş ve bu tür performans hedefleri yerine yetirmeleri, azgelişmişlik tuzaklarından kaçmada devlet müdahalesi uygulamasıyla özel sektör insiyatifinin körelmesinin önlenmesi ve rant arayışına yönelik ekonomik çabaların değiştirilmesi hedeflenmiştir.[77]

2.3.2. Selektif ve Piyasaya Müdahale Niteliği Taşıyan Stratejiler

Bu stratejiler, faiz oranlarını pozitif fakat olması gerekenden düşük tutan, selektif kredi uygulamalarını, seçilmiş sanayilerin ve geleneksel olmayan ihraç kalemlerinin ihracatını arttırmaya yönelik ticaret politikalarını içeren politikalar olarak özetlenebilir.[78]

Bu ülkelerde kuvvetli ve iyi örgütlenmiş bürokrasi, ekonomi politikalarının belirlenmesinde önemli görevler üstlenmiş ve hükümetlerin ekonomik kalkınmada

[77] PRENDERGOST Renee, **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, (Çev: İDİL Eser), YKY, s. 82.
[78] ŞAHİNALP Bülent, **a.g.m.**, s.7.

istikrarlı kararların alınmasında etkili rol oynamaktadır. Özellikle, Japonya, Kore ve Tayvan'da uygulanan sanayileşme stratejilerinin temel özelliğinin, destek ve denetimin bileşimi olduğu görülmektedir. Kore örneğinde, yeni kurulan sanayilere ucuz kredi kullanımı imkanı tanımanın ve değişik biçimlerde ihracat sübvansiyonu vermenin yanısıra, sıkıca iç piyasada aşağı-yukarı mutlak koruma sağlandığı da görülmektedir.[79]

Devlet, düşük tasarruf oranını ve kronik cari işlemler açıklarının bulunduğu, dış borç teminin çok güç olduğu, kaynakların mali sistem tarafından ihracata yönelik sektörlere yönlendirilemediği ve girişimci eksikliği hissedilen bir ortamda lider rolü oynamış, yapılan planları gerçekleştirmek için gerekli politika araçlarını kontrol edecek katı bir bürokrasi yaratılmış ve özel sektörü zorlayıcı bir tutum içine girmiş, kaynakların sanayi kuruluşları arasında dağılımına seçici bir müdahale etmiş, seçilen sanayilerde az sayıda büyük üreticinin desteklenmesi yolu tutulmuş, banka sistemi, özellikle de kamu bankaları iç ve dış tasarrufları bu büyük firmalara kanalize edecek şekilde kullanılmıştır.[80]

Hong Kong hariç diğer yedi ülke ithal ikamesine dayalı politikalarla başladıkları kalkınma sürecinde, diğer gelişmekte olan ülkelerden önce ihracata yönelik kalkınma stratejisini benimsemiş, Japonya 1950'li yıllardan itibaren, daha sonra ise Asya'nın Dört Kaplanı 1960'lı yılların sonlarından itibaren sanayi mamulleri ihracatını arttırmaya yönelik, dışa yönelik stratejiler uygulamaya başlamışlardır. Kullanılan ihracatı teşvik araçları çok çeşitli olmakla beraber, esas itibariyle ihracat kredileri, ihracatçılara gümrük muafiyetli ithalat imkanı, ihracat hedefleri ve vergi teşviklerinden oluşmuştur.[81]

Bu politikalar sonucu dış piyasa için üretim, iç piyasa için üretimden daha karlı hale getirilmiş, girdi ithalini ucuzlatıcı bir vergi politikası izlenmiştir. İhracatçılara yaptıkları ihracat ölçüsünde ucuz finansman olanağı sağlamak üzere banka sistemi üzerinde kontrol getirilmiştir. Ayrıca, tek tek mal piyasaları için üç aylık ihracat hedefleri, devlet ve ihracatçılar arasındaki görüş alışverişi sonucu belirlenerek ilan edilmiş ve bu hedeflere ne ölçüde yaklaşıldığı yakından izlenmiştir[82].

2.3.3. Öncelikli Sektörler Stratejisi

Bu ülkelerde, devlet öncelikli sektörler stratejisi izlemiştir. Öncelikli sektörler stratejisi, yukarıda açıkladığımız gibi, mikro düzeyde sektörel gelişmeyi savunmaktadır. Devlet orta dönemli bir plan kullanarak makro ekonomik hedefler belirlemiş ve sektörel yatırım planları formüle ederek bu makro planları desteklemiş ve gerçekleştirmiştir[83].

---

[79] WESTPHAL L.W., "Lndustrial Policy in an Export Propelled Economy: Lessons From South Korea's Experience", **Lournal of Economic Perspectives**, (Vol. 4, No: 3, 1990), pp. 47-78.

[80] PARK Y.C., "Development Lessons From Asia; The Role of Government in South Korea and Taiwan", **The American Economic Review**, Vol: 80, No: 2, (May 1990), p. 118.

[81] ŞAHİNALP Bülent, **a.g.m.**, s. 8.

[82] WESTPHAL L.W., **a.g.e.**, ss. 41-59.

[83] BİLGİNOĞLU Ali, "Devletin Ekonomik Kalkınmadaki Rolü", **Erciyes Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi"**, (Aralık, 1994), Sayı 11, s. 116.

Belirli kriterlere göre seçilmiş sanayi dalları yakından izlenmekte, çeşitli iktisat politikası uygulamalarıyla dünya piyasalarında rekabet edebilir hale gelmeleri amaçlanmaktadır. Bu stratejilerin başarılı sonuçlar verebilmeleri için hangi sektörlerin, hangi ölçülerde kim tarafından seçileceği, seçilen sektörlerin nasıl ve hangi noktaya kadar destekleneceği soruları en iyi şekilde cevaplandırılmalıdır. Aksi halde, yanlış sektör seçimi ve seçilen sektörün gereğinden fazla desteklenmesi durumuyla karşı karşıya kalınabilecek ve kaynak dağılımında etkinlikten uzaklaşılacaktır. Bu stratejinin izlenmesi sırasında bu ülkelerde bu sorunlarla karşı karşıya kalmış, yanlış sektör seçimi sonucu uzun süre desteklenen bazı sektörler rekabet gücü kazanmamıştır. Ancak yine de devlet desteğinde pek çok sektör rekabet gücü kazanmış ve bu ülkeler ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilmişlerdir[84].

2.4. AZERBAYÇAN

2.4.1. Ekonominin Transformasyon Sürecinin Konjonktürsel Gelişme Dönemi (1991-1994)

Azerbaycan Cumhuriyeti özgürlük kazandıktan sonraki 1992-1994 yıllarda, aşırı problemlerle Ermenistan'ın askeri müdahalesi, ulaşım blokajı, derinleşen iç siyasi kriz, iç savaş tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bütünüyle bu yıllar, ülkede sosyal, ekonomik ve siyasi olaylarla karakterize edilmektedir.

Bu durumda ekonomik hayatın sürekli ve sistemli şekilde yürütülmemesi, Devletin gerekli icra programının olmaması, dolayısıyla aşırı ekonomik problemlerin çözümlenmemesi, merkezleştirilmiş planlama sistemi piyasa ekonomisi prensiplerine uygun ilişkiler sistemine yönlendirilmesi süreci rastgele kabul edilen bazı kanun ve kararlarla uygulanmıştır. Düşünülen radikal reformlar iç pazarın korunması amacıyla ocak, 1992 yılında fiyatların acele liberalleştirilmesi paketi, gerçek uygulamada gerçekleştirilememiştir.

Mülkiyetin devlet tekelinde olması ve dolayısıyla rekabet ortamının olmaması, fiyatların serbest piyasaya bırakılması enflasyonun sürekli artmasına neden olmuş ve bunun sonucu halkın yaşam düzeyi kesin bir şekilde aşağı düşmüştür. Son derece dağınık bütçe, para ve kredi, dış ekonomik politikada izlenen hatalar, işletmelerin mali ve finansman durumlarının, karşısı önlenemeyecek şekilde kötüleşmiş ve tüm maliye ve banka sisteminin çökmesiyle sonuçlanmıştır. Eski SSCB ile kırılan ekonomik bağlantılar, bu piyasalarda kaybedilen Pazarlar durumu biraz daha ekonomik krize sürüklemiştir.

1992-1994 yılları, özellikle ticaret, hizmet, taşımacılık, bankacılık ve diğer bu gibi alanlarda piyasa ekonomisinin bazı temel altyapıları oluşmaya başlamış ve çok azda olsa değişim gerçekleştirilmiştir. Sanayi sektöründe 10 bine yakın küçük işletme, onlarla tarım işletme ve kooperatifleri, 200'e yakın ticari banka ortaya çıkmıştır. Bu yılları karakterize eden bazı ekonomik rakamlar aşağıda tablo-4.28'de gösterilmiştir.

---

[84] ÇAPOĞLU G., **Dünya Ekonomisindeki Gelişmeler Işığında Türkiye İçin Bir Ülke Gelişme Stratejisi Önerisi, Gelişme Stratejileri ve Makro Ekonomik Politikalar**, DPT, 1993, ss. 73-81.

Tablo – 4.28: Azerbaycan'ın Bazı Sosyo-Ekonomik Göstergeleri (1990=100)

	1991	1992	1993	1994
GSYH	99.3	76.8	59.1	47.4
Sanayi Üretimi	91.1	63.4	50.9	38.2
Tarım Üretimi	103	76.2	64.8	56.4
Enflasyon	2.06	21.0	258.0	4550.0
Halkın Nominal Para Geliri	2.07	9.73	140.0	1260.0
Toplam Yatırımlar	7.9	47.4	29	54.8
Ortalama Aylık Gelir	25.8	45.2	56.4	40.9
Mal ve Hizmet Dolaşımı	87	49	37	25

Kaynak: Azerbaycan İktisat Bakanlığı Verileri

Tablodan izlediğimizde, 1990 yılıyla kıyasla 1994 yılında GSYH %53, sanayi üretimi %62, tarım üretimi %44, tüketim %75 ve toplam yatırımlar %45 azalmış ve sonuçta halkın yaşam düzeyleri 3.6 defa, reel aylık gelir %60 azalmıştır. Yanlış Para Politikası sonucu maliye ve bank sisteminde ve dış ticarette ciddi problemlerle karşılaşılmıştır. Bu dönemi özet olarak şöyle özetleye biliriz:

- Bütçe açığı GSYH 'ya kıyasla 1991 yılında %1'ken, 1994 yılında %13'e dek artmıştır,
- Bütçe açığı Merkez Bankası tarafından maliyeleştirilmiş ve sonuçta para miktarı aşırı olarak artmış ve devletin iç borçlarının artmasına neden olmuştur,
- Bu dönemde GSYH 'ye oranla verilmiş kredilerin miktarı %250 olmuştur,
- Merkez Bankasının faiz tarifesi 1994 yılında %250'ye yükselmiştir,
- 1992 yılında piyasaya sürülen para birimi manat, hızlı bir şekilde değer kaybederek 1995 yılında yabancı paralar karşısında değeri, Rus Rublesi karşısında %9, ABD doları karşısında ise %245 değer kaybetmiştir,
- 1992-1994 yıllarında dış ticaret hacmi %42 azalmış (1 milyar dolar) ve ilk defa 1994 yılında dış ticaret bilançosu açık vermiştir.

2.4.2. Makro Ekonomik İstikrar ve Yapısal Değişim Sürecinin Başlatılması Dönemi (1995-1996)

1993 yılının ortalarında ülkenin iç ve dış politikasında sürekli stratejik amaçlara yönelik ekonomi politikası yürürlüğe konulmaya başlanmıştır. Bu dönemde Milli Ekonominin Dünya Ekonomisine bütünleştirilmesini sağlayacak dünyanın sayılan Dev Petrol İşletmeleriyle "Asrın Kontratı" imzalanmış (eylül 1994) ve bununla Azeri petrolünün çıkartılması ve dünya piyasalarında satılması olanağı sağlanmıştır.

Bunun devamı olarak Dünya Bankasının önerilerine uygun olarak maliye ve banka sistemi kurulmaya başlatılmış ve onların yardımıyla 2. iktisadi kalkınma programı hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu programın başlıca amaçları şöyle sıralanabilir:

i. Makro Ekonomik düzeyde mali yapının oluşturulması ve mali istikrarın sağlanması,
ii. Ekonomide Yapısal Değişmenin hızlandırılması ve özel kesimin gelişmesinin sağlanması,
iii. Ekonomide yatırımların artırılması için istikrarlı ortamın sağlanması,
iv. Üretimin genel toplamının artırılmasının sağlanması,
v. Halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesi için sosyal politikanın hızlı bir şekilde uygulanması.

Yukarıda sıralanmış amaçlara yönelik yürürlüğe konulan dış ekonomi politikası, fiyatların serbestleştirilmesi, döviz, denk bütçe, para-kredi ve vergi, gümrük ve sosyal politikalar sonucu bu dönemde, devletin ekonomideki konumu küçülmüş; GSYH reel miktarının azalması önlenmiş, enflasyon ve bütçe açığı programlanan seviyeye irdelenmiş, para dolaşımı ve hacmi normalleştirilmiş, manatm değer kaybı önlenmiş, halkın yaşam düzeyinin gittikçe aşağı düşmesi durdurulmuş, ekonominin gelişmesinin piyasa ekonomisi şartlarına uygun olarak yönetilmesine erişilmiştir.

Yukarıdaki söylenenleri aşağıdaki rakamlarla özetleye biliriz:

- 199 yılından sonra ilk kez eylül 1996 yılında GSYH 'ın reel değerinin azalması durdurulmuş ve aynı yıl sonunda GSYH 'a %1.3 artmıştır,
- Son iki yılda GSYH 'ya oranla bütçe açığı önceki yıllardaki %10 -%13 değerleri %3 - %4 'e kadar indirilmiştir,
- Bütçe açığının Milli Banka kredileriyle kapatılması önlenmiştir,
- Orta aylık enflasyon düzeyi 1992-1994 yıllarında %22 - %25 'e tekabül eden değerleri, 1996 yılında %5 'e indirilmiştir,
- Bu dönemde manatın ABD dolarına karşın kuru %10 yükseltilmiştir,
- Paranın dolaşım hızı kısmen kısıtlanmış, para emisyonu halkın parasal gelirlerine oranla 1992-1994 yılındaki %40-%45 'den %5-%7 'ye kadar azaltılmıştır,
- GSYH 'ya oranla para miktarı 1994 yılındaki %26 'dan 1996 yılında %6 'ya kadar kısıtlanmıştır,
- Kredi miktarı 1994 yılında %36 'iken, 1996 yılında %14 'de kadar azaltılmış, Merkez Bankasının kredi tarifesi ise %200 'den %25'e kadar indirilmiştir,
- Dış ticaret hacmi 1996 yılında %23 artarak 1.6 milyar ABD dolarına yükseltilmiştir,
- Bunun yanında, bu dönemin yaşanmış başlıca ekonomik olumsuzluklarını şöyle sıralayabiliriz:
- İşletmelerin karşılıklı ödemelerinin hacmi, GSYH hacminden 1.3 defa fazla olması,

- İşletmelerin ve ekonominin yönetim ve organizasyonunda yapılan yeniden yapılanma süreci yönetici direnmeleri ve olumsuz tutumlarıyla karşı karşıya kalınması ve çoğu zaman bu sürecin engellenmesi,
- Milli Ekonominin somut olarak üretimin tüm faktörlerine uygun olan yüksek maliyet tutumu,
- Üretim ve yapısal alanların modernleştirilmesi gerçeği,
- Doğal Tekellerin tekelci fiyat uygulamaları,
- Değerli kağıtlar, emlak ve emek piyasalarının oluşturulması ve hızlı faaliyetlerinin olmaması,
- İhracat ve ithalat yapısının verimsizliği ve yabancı firmaların iç pazarda tekelci rolü,
- Ekonomide iç ve dış yatırımların yapılabilme olanaklarını sağlayacak hukuki mekanizmanın çalışmaması,
- Sosyal, banka ve gümrük, vergi sistemi, para piyasası ve dış ekonomik ilişkilerde reformların yapılması gereği,
- Gelir dağılımındaki adaletsizlik ve işsizlik ve kayıt dışı ekonominin genişlemesi vb.

2.4.3. Yeniden Yapılanma ve Ekonomik Kalkınmanın Orta Süreli Stratejik Plan-Program Dönemi (1997-1999)

Yeniden yapılanma ve ekonomik reformların amacı uzun sürede ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek ve bu amaçla 1997-1999 yıllarını kapsayan Orta Süreli Kalkınma Stratejilerini gerçekleştirmektir.

Bu dönemi kapsayan Kalkınma Stratejisinde amaç ve hedefler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Dönem sonuna kadar yılda %6 oranında ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek ve gereken yatırım marjını yüksek tutmak,
2. Mülkiyet hukukunda, doğal tekellerin azaltılması ve rekabetçi ortamın oluşmasını sağlamak,
3. Üretim ve ihracatta yapısal değişimin sağlanması ve verimsiz işletmelerin miktarının azaltılması, işletmelerin rekabetçiliğini ve verimliliğini artırmak,
4. Halkın tüketim ve reel gelirlerinin artırılması ve izleyen yıllarda da halkın geçim düzeyinin önemli ölçüde yükseltilmesi için gerekli şartların yaratılması.

Belirlenen hedeflere ulaşılması için dönem içinde aşağıdaki problemlerin çözümlenmesi öngörülmüştür:

1. Ekonomik kalkınma ve yeniden yapılanma için makro ekonomik istikrarı sağlamak, dolayısıyla;

- *Yıllık enflasyonun %7-8'den fazla olmaması,*

- *Bütçe açığının %1.5-2'den fazla olmaması,*
- *Manatın yabancı paralara karşın değerinin korunması ve konvertibilliğinin sağlanması,*
- *Vergi sisteminin basitleştirilmesi ve vergi yükünü üretimden kısarak tüketime yönlendirmek, dönem sonuna kadar GSYİH 'ya oranla vergilerin kamu bütçesinin gelir kısmının %20-21'ni oluşturmasını sağlamak,*
- *Enflasyonu yükseltmemek şartıyla, piyasada karşılıklı mal mübadelesini ortadan kaldırmak,*
- *Bankacılık sektöründe reformları hızlandırarak özel bankacılığın gelişimini hızlandırmak,*
- *Faiz hadlerini sermayenin marjinal etkinliği düzeyine getirmek.*

2. Yatırım hızının yükseltilmesi ve bu dönem içinde toplam yatırım oranının GSYH 'nın %29-31'lik kısmını oluşturmasını sağlamak ve yabancı yatırımlar için gerekli hukuki sistem ve teşvik sistemini yaratmak, 1999 yılında yabancı sermaye miktarının 1.6-1.8 milyar dolar hacminde gerçekleştirilmesini sağlamak,

3. Ülke içinde işletmelerin yapısal değişimlerini dikkate almakla, özel plan ve projelerini hazırlamaları yoluyla yeniden yapılanma ve değişim hızını karşı duyarlılığını artırmak,

4. Özel sektörün gelişmesi için rekabet ortamı ve vergi reformu yapılmasını sağlamak,

5. Tüketim, eğitim, sıhhiye ve kültür alanında askeri sosyal standartlar sistemi kurmak ve sosyal savunma sistemini oluşturmak,

6. İktisadi olumsuzluklara ve rüşvete karşı kanunlar paketi hazırlayarak bunların önlenmesini sağlamak.

2.4.3.1. Dönemin Makro Ekonomi Politikası

Enflasyon önlendikten sonra, Devletin makro ekonomi politikasının ana amacı iktisadi gerilemenin önüne geçmek ve büyümeyi gerçekleştirmektir. Makro ekonomi politikasının diğer bir yönü de, yapısal değimi hızlandırmak yoluyla bütçe açığını en aza indirmek, maliye ve ödeme koşullarını yükseltmek, bütçe içinde yapısal değişimler yoluyla iç ve dış borçları kapatmak, reel faiz oranlarını düşürmekle sermayenin yönlendirilmesini ve yatırım alanlarının genişletilmesini sağlamaktır.

Makro düzeyde devlet ve halkın çıkarları ekonominin reel ve maliye bölümleri arasında dengenin korunması, dolayısıyla mikro düzeylerde reformların verimli yürütülmesi için ortamın oluşturulması makro ekonomi politikasının odak noktasıdır.

Ekonomi politikası ve yapısal değişimler dinamik ve verimlilik düzeyini yansıtan istihdam düzeyinin, emek piyasasında işçilerin mesleki eğitim düzeylerinin, iş verimliliğinin artırılması, emek ihtiyatlarını verimli kullanarak onların ekonominin daha verimli alanlarına yönlendirilmesi ve ihracı olanaklarından yararlanılması politikasını izlemeği amaçlamaktadır.

2.4.3.2. Dönemin Dış Ekonomi Politikası

Dönemin dış ekonomi politikası, Devletin Makro Ekonomi politikasının bir bölümünü oluşturmakta ve bu alanda ihracat yapısının makine sanayi ağırlıklı mallara yönlendirilmesi planlanmaktadır.

Dış ekonomi politikasının ana hatları devlet tarafından aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

i. İhracat yapanlara devlet desteği ve ihracat teşvikleri,

ii. Devletin iştirakiyle ihracatın kredileştirilmesi ve sigorta mekanizmalarının çalışır hale getirilmesi,

iii. İhracattan sağlanacak döviz gelirlerinin iç piyasada verimli sanayi yatırım alanlarına yönlendirilmesi,

iv. Hizmet sektöründe dış ticaretin dengeleştirici etkisinin mekanizmalarının oluşturulması.

Dönem içinde dış ödemeler dengesinin sağlanması için devlet kendi düzenleyici rolünün artırılmasını ön görmektedir. Dış ödemeler bilançosunda mal ve hizmetlerin ihracat ve ithalat hacminin 1999 yılında dış ticaret hacminin 4.1-4.3 milyar dolar veya 1996 yılıyla kıyasla %20-25 fazla olması planlanmaktadır. Dış ekonomi politikasının diğer bir önemli kalemi Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmaktır. Bunun için gerekli ticari ve hukuki altyapının geliştirilmesine yönelik politikalar izlenmektedir.

2.4.4.3. Dönemin Sanayileşme Stratejileri

Azerbaycan'ın günümüzde, çok alanlı sanayi potansiyeli geniş kapsamı, son derece düşük verimliliği, ağır yapı ve eski teknolojisiyle bilinmektedir. Bunun yanında, ülke sanayisinin üstünlüğü, önceden sanayi üretiminin %75-80'inin dışa ihraç yönlü kurulmuş olmasıdır. Bu yönüyle gelecek yıllarda sanayileşme stratejisinin dışa yönelik olmasının gerektiği açıkça gözler önüne serilmektedir.

Sanayinin bugünkü durumu dikkate alındığında, sanayileşme stratejisinin ana hedefi, ülke sanayisinin iç ve dış piyasada rekabet edebilecek ve verimliliğinin yükseltilmesinden, aynı zamanda bu yönde sanayi yatırımlarının genişlemesini ve büyümesini sağlamaktır.

Devlet, sanayi üretiminin verimliliğinin yükseltilmesinin temel nedeninin sanayi sektöründe yoğun bir bilimsel-teknik potansiyelin mevcutluğu ve bunun korunması, gelecekteki sanayi kalkınmasının ana hedefi olarak bu faktörün olabileceğini savunmaktadır.

Dönemin sanayileşme politikasının ana hatlarını; a) Sanayide pozitif yapı değişmelerinin gelişmesi için ekonomik istikrarın sağlanması ve siyasal-yasal ortamın geliştirilmesi, b) Dış ticaretin devlet tarafından teşvik olunması ve garantiye alınması, c) İç piyasada sanayi ürünlerine olan talebin genişletilmesi, d) Sanayi sektöründe

yatırım risklerinin azaltılması, e) Ülke açısından ve kalkınmada önemli olan sanayi yatırımlarının devlet tarafından teşviki ve özel sektörün girmediği alanlara devletin yatırım yapması, f) Devlet ve yerel yönetimlerde yeniden yapılanmanın hızlandırılmasının sağlanması şeklinde sıralanabilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Farklı kalkınma stratejilerinin ekonomik etkilerini daha iyi anlayabilmek için "Dünya Petrol Krizi" öncesi ve sonrası dönemde dünyadaki ekonomik gelişmelere bakmak gerekmektedir. Araştırma sonucu ortaya çıkan duruma göre, içe yönelik kalkınma stratejinin ümit kırıcı sonuçlara yol açtığı görülmektedir. Bir çok ülke uygulamalarında görülmüştür ki, en yüksek gümrük vergileri en gereksiz sanayilerde üretilen tüketim mallarının ithalatında uygulanmıştır. AGÜ'lerde tüketim malları ithalatındaki göreceli önem azalmakla beraber, sanayi girdileri, yakıtlar ve sermaye malları ithalatı hem göreceli, hem de mutlak olarak önem kazanmıştır. İç sanayilerin dış arz kaynaklarına bağımlı hale gelmesi olumsuz bir sonuçtur. Döviz kıtlığı, ithalatın ve buna bağlı yurtiçi üretimin kısıtlanmasını zorlamıştır. Çoğunlukla ithalata bağımlılık azalmamış ve strateji sadece söz konusu ithalatın türünü değiştirmiştir.

Daha özel olarak bu stratejiye karşı yönelen eleştiriler şu şekilde sıralanabilir.

i. Aşırı idari mevzuat bürokratikleşmeye, yolsuzluğa, belirsizliğe ve gecikmelere yol açarak üretken özel girişimi engellemiştir.

ii. İthal kısıtlamalarının varlığı bir serbest ticaret rejiminde egemen olması beklenenden daha yüksek döviz kuruna yol açarak, ihracattan elde edilen göreli kazançları azaltmıştır.

iii. Yerli sanayinin korunması iç piyasada tarımsal ürünlerle ilgili mamul mal fiyatlarını tarımsal mal fiyatlarına göre yükseltmiş ve aşırı değerlenmiş döviz kuru tarımsal ihracattan elde edilen nakit girişini azaltmıştır.

iv. İthalat denetimi aynı ölçüde sermaye mallarına da uygulanmadığı ve makineleri yerinde kurma kredisi görece ucuz olduğu için, fabrikalar makine ve ekipmanla aşırı donanımlı hale gelmiştir. Ayrıca ürün piyasalarında korumacılık, düşük kapasite kullanımı durumunda bile iyi kar edebilmeyi mümkün kılmıştır.

v. Sermaye malları, aşırı değerlenmiş döviz kuru, bu tür mallar için düşük ithalat kısıtlamaları ve sübvansiyonlu finansman koşullarının bileşik etkisiyle ucuza elde edilebilmiş, bu da emek istihdamı aleyhine bir durum yaratmıştır.

vi. Tüketim malları ithalatının önemli ölçüde azalması, teçhizat ve malzeme ithalatının artması pahasına sağlanmıştır ki, bunun sonucu yabancı mallara tamamen bağlanma ve yinelenen döviz krizi meydana gelmiştir.

vii. Başlangıçta sanayi mamullerine olan iç talepten daha hızlı büyüyebilse de, AGÜ'ler kısa zamanda ithal ikamesi olanaklarını tüketmektedirler. Bundan sonra büyüme oranları, ancak iç talepte veya ihracatta bir büyümeyle eski düzeyinde tu-

tulabilmektedir. Ama gelinen noktada sanayinin yapısı ve etkin çalışmayışı, ihracat piyasalarını fethetmenin önünde engel olmaya başlamıştır.

Son olarak, 1970'li ve 1980'li yılların bunalımı açısından söz konusu strateji iki olumsuz etkeni birlikte içeriyordu; Birincisi, ABD'de ve genelde Batı dünyasında, Keynes'ci politika, yerini "tam serbest piyasa ekonomisi" öğretisine bırakırken, ithal ikamesine dönük kalkınan AGÜ'de uygulama yoğun devlet müdahalesine dayanıyor; ikincisi, bu uygulama hiç olmazsa bazı ülkelerde ihracat artışını GSMH ve ithalat artışından daha düşük düzeyde tuttuğu için, ülkeler ağır borçlanma altına girdikleri gibi, borç ödeyemez duruma da düşmekteydi.

İçe yönelik kalkınma stratejileri izlenmesinden kaynaklanan ekonomik kalkınmadaki yavaşlamalar, sonuçta bu stratejileri izleyen ülkelerin pek çoğunda, kaçınılmaz olarak önemli strateji değişikliklerine yol açmıştır. Dışa yönelik kalkınma stratejilerini izleyen ülkelerin giderek artan ekonomik güçlüklerle dolu olmalarına karşılık, ihracat, ekonomik büyüme ve istihdam konularında, çok daha başarılı sonuçlara ulaşmışlardır.

1950'li yılların başında ithal ikamesi politikasından yola çıkıldığı halde 1960'lı yıllarda bunu terk eden bazı ülkeler ve bu politikaya hiç bir zaman girmeyen diğer bazı ülkelerin ise, farklı bir büyüme ve kalkınma çizgisi olmuştur. Bunlar kalkınma stratejilerini "dışa yönelik" olarak düzenlemişlerdir. Güney ve Güneydoğu Avrupa'da bir dizi Akdeniz ülkesi (İspanya, Portekiz, Yugoslavya, Yunanistan, İsrail) yanında, Uzakdoğu'da bir ikinci ülke takımı, bu politikanın belirgin örneklerini vermişlerdir. Güney Kore, Tayvan yanında, Singapur ve Hong-Kong gibi kent-ekonomileri ihracat şampiyonları olmuştur. Latm Amerika'da ise, durum biraz farklı görülmüş, ülkeler bu modellere girip çıkmış, diğer bir değişle, dışa yönelik kalkınma stratejisinin uygulanması, Latm Amerika'da zikzaklı bir şekilde gerçekleşmiştir.

Dışa yönelik kalkınma stratejisini uygulayan ülkelerin bu hızlı kalkınma performansı nereden bakılırsa bakılsın çarpıcıdır. Sorun bu başarıda hangi faktörlerin rol oynadığı noktasında odaklanmaktadır.

Dışa yönelik kalkınma stratejisinin temel öğesi, sanayileşme ve kalkınma için gerekli girdilerin iç talepten çok dış talepten, yani mal ve hizmet ihracatından geldiği bir iktisadi yapılanmadır. Genelde göstergesi ihracat / GSMH oranının kalkınmaya koşut olarak yükselmesi, yani ihracatın yıllık artış hızının GSMH artış hızının üzerinde olmasıdır. Buna, ihracatta sınai mamullerinin oransal payındaki artışlar da eklenmelidir. Önemli olan nokta, bu ülkelerin ihracat oranının düşük olduğu bir düzeyden dışa yönelik kalkınma stratejisiyle, GSMH artarken sürekli yükselmiş olmasıdır.

Hakim iktisat anlayışının açıklaması, bu ülkelerin ithalatı liberalleştirerek, gerçekçi döviz kuru politikaları benimseyerek ve ihracat için teşvik vererek doğru politikaları benimsediği, her şeyden çok da faktör fiyatlarını doğru belirledikleri, böylece ekonomilerinin mükayeseli avantajla paralellik içinde gelişebilmesine olanak verdikleri yolundadır. Buna göre, piyasa güçlerine güvenmek ve dünya ekonomisine entegrasyon, korumacılıktan ve dünya ekonomisinden kopuştan daha

iyi sonuçlar vermektedir. Örneğin, Tyler, Brezilya'nın ekonomik kalkınmasını genel bir rasyonalize etme eğilimine, yeni ekonomi politikasını fiyat sistemi etrafında liberalize etmeye bağlamışlar. Westphal, Kore'nin mukayeseli avantajını kullanan ve geleneksel ekonomi kuramının öngördüğü kazancı da elde eden bir ekonominin neredeyse klasik örneği olduğu sonucuna varmıştır. Little, Asya'daki gelişmekte olan ülkeleri ve bunların emülasyon olasılıklarına ilişkin değerlendirmesinde ana dersin, ihracatçılar için neredeyse serbest ticaret koşulları anlamına gelen emek yoğun ihracat yönelimli politikaların son derece hızlı ve emek yoğun sanayileşmeye kaynak teşkil etmesi olduğu sonucuna varmıştır. Nihayet, devletin sınai kalkınma üzerindeki denetimi bu dinamik kalkınmayı ortaya çıkarmada yaygın ve önemli bir etkendir.

Karma stratejinin uygulanabilmesi sayesinde, bir birim döviz kazanılması ve bir birim döviz tasarrufu için harcanan marjinal iç kaynak maliyeti aynı olur. Neticede, kaynak dağılımında etkinliğin sağlanmasıyla sanayide yapısal bozuklukların ortaya çıkmasının önüne geçilebilir. Oysa, uzun bir süre ve aşırı bir şekilde uygulanan ithal ikamesi stratejisi kaynak dağılımını bozarak ülkenin potansiyel mukayeseli üstünlüğüne ters bir sanayileşme yapısı ortaya çıkarır. Fakat, dışa yönelik sanayilere verilen aşırı sübvansiyonlar da aynı sonucu doğurabilir. Ancak, bazı ülkelerdeki tecrübeler göstermiştir ki, kaynak dağılımında çarpıklığa yol açan neticeler dışa yönelik sanayileşmede daha az, içe yönelik sanayileşmede ise daha çok ortaya çıkmaktadır. Çünkü, ithal ikamesi teşvikleri ithalat kısıtlamaları, aşırı değerlenmiş kur ve enflasyonla dolaylı yoldan verildiği halde, ihracatı teşvik genellikle devlet bütçesine yük getirdiği için verilen sübvansiyonlar göze batmakta veya devlet bütçesi imkanlarıyla sınırlı kalmaktadır. Ayrıca, dışa yönelik sanayi kuruluşları uluslararası piyasalarda kalite ve fiyat rekabetiyle karşılaştığı için ölçek ekonomilerinden daha fazla yararlanmak zorunda kalmaktadırlar.

KAYNAKÇA

AKGÜÇ Öztin, **Ekonomide Gerçeği Arayış**, Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1989

ALPAR Cem, **Azgelişmiş Ülkelerde Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, Ankara İktisat ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No: 195, Ekonomi Fakültesi Yayın No: 2, 1982

ALTINTAŞ Mustafa, **İçe Yönelik Sanayileşme Politikası**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1978

ANSAL Hacer,"Alternatif Bir Sanayileşme Politikası Önerisi", **İktisat Dergisi**, Nisan-Mayıs, 1997

AYANOĞLU Kamil, **Türkiye İhracat Performansının Ekonomik Büyüme ve Üretkenliğe Etkisi**, DPT Yayın No: 2344-YSPKGM: 573

BALASSA Bela, **Gelişmekte Olan Ülkelerde Dışa Açılma ve Döviz Kuru Politikaları**, (Çev: Hedli Avnih), Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK kurulu başkanlığı, Yayın No: 270, 1986

BERKSOY Taner, **Azgelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme**

BİLGİNOĞLU Ali, "Devletin Ekonomik Kalkınmadaki Rolü", **Erciyes Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi**", Aralık, 1994

ÇAPOĞLU G., **Dünya Ekonomisindeki Gelişmeler Işığında Türkiye İçin Bir Ülke Gelişme Stratejisi Önerisi, Gelişme Stratejileri ve Makro Ekonomik Politikalar**, DPT, 1993

ÇARIKÇI Emin, **Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları**, Ankara, 1983,

ÇARIKÇI Emin, **Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları**, Ankara, 1983

DİNLER Zeynel, **Bölgesel İktisat**, 4. Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1994

DPT, **VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Stratejisi (1996-2000)**, Ankara, 1995

DURAN Sungur Mustafa, "Kalkınma Stratejileri ve Teşvik Politkalarının Belirlenmesi", **Hazine Dergisi**, sayı: 5, Ocak, 1997

ECKSTEİN Alexander, "China's Economic Revolution", **Cambridge University Press**, Cambridge,1978

HATİBOĞLU Zeyyat, **Gelişme ve Türkiye İktisafdı**, İstanbul, 1993

İYİBOZKURT Erol, **Uluslararası İktisat**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 992

KARLUK Ridvan, **Uluslararası Ekonomi**, 3. Baskı, Bilim ve Teknik Yayınevi, İstanbul, 1991

KAYMAK Alev, "Asya Kaplanları Yoruldular Mı"?, **Dış Ticaret Dergisi**, Sayı: 6, Temuz-1997

KAZGAN Gülten, **Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiyenin Yeri**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1994

KOLDOR N., **Strategic Factors in Economic Development,** Cornel University, 1967

MANİSALI Erol, **Gelişme Ekonomisi**, 3. Bskı, İstanbul, 1982

MEIER G., "International Economics: The Theory of Policy", **Oxford University Press**, Oxford, 1980

MİNİBAŞ Türkel, **Azgelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye**, Der Yay., İstanbul, 1992

OKYAR O., **Plan Dönemi Sanayileşme Stratejisi Hakkında Düşünceler,** Yeni Forum, Cillt III, Sayı 57, 15 Ocak 1982

ÖKÇÜN A. G.,**Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, Haberler-Belgeler-Yorumlar, 4. baskı, Ankara, 1997

ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **Ekonomik Planlama**, Ekin Kitabevi, Bursa, 1995

PARK Y.C., "Development Lessons From Asia; The Role of Government in South Korea and Taiwan", **The American Economic Review**, Vol: 80, No: 2, May 1990

PRENDERGOST Renee, **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, (Çev: İDİL Eser), YKY

SERİN Necdet, **Kalkınma ve Dış Ticaret**, 3. Bskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 463, Ankara, 1981

SEVGİ Cezmi, **Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı**, Beta Yayınları, İstanbul, 1994

ŞAHİNALP Bülent, "Doğu Asya Ülkeleri Kalkınmak İsteyen Ülkelere Örnek", **İhracat Dergisi**, Mart-Nisan,1997

TURNER Kerry, **The Economics of Planning**, The Macmillan Pres Ltd., London, 1977

TÜSİAD, **İstikrarlı Kalkınma ve Yeniden Sanayileşme İçin Ekonomik Çözümler**, 19 Temuz1989, Yayın No: Tüsiad-T/89/7/129

WESTPHAL L.W., "Lndustrial Policy in an Export Propelled Economy: Lessons From South Korea's Experience", **Lournal of Economic Perspectives**, Vol. 4, No: 3, 1990

WİLBER Charles, JAMESON Kenneth, **Socialism and Development, Socialist Models of Development,** Pergamon Press, New York, 1981

World Bank Annual Report 1981

World Bank Annual Report 1984

YİGİT Mehmet, **İhracat ve Ihracat Teşviklerinin Ekonomik Analizi**, Kütahya, 1996

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

ARZ YÖNLÜ İKTİSAT LAFFER EĞRİSİ VE İKTİSADİ İSTİKRAR AÇISINDAN VERGİLEME

Prof. Dr. Ahmet KARAASLAN*

ÖZET

Sanayileşmiş Batı Avrupa ülkeleri ve ABD'de Birinci (1973) ve İkinci (1979) petrol şokları sonrasında petrol fiyatlarında ortaya çıkan yüksek oranlı artışlarla başlayan ekonomik kriz batı ülkelerini derinden sarstı ve 1949 yılından bu yana süren ve batı ekonomi tarihinde görülen kesintisiz ve en uzun süren refah ve kalkınma dönemi sona erdi. Ortaya çıkan bunalımın Keynesyen teori çerçevesinde açıklanamaması krizi değişik biçimlerde değerlendiren ve farklı çözüm önerileri getiren teorilerin doğmasına neden olmuştur. Yapısalcılar, Monetaristler, Arz Yönlü çözümlerin yetmişli yıllar bunalımını açıklamakta yetersiz kalmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Makalede "Arz Yönlü İktisat Teorisi"nin iktisadi sorunların çözümünde, talep arttırıcı politikaların terk edilerek (vergisel önlemlere ağırlık veren) ekonominin üretim kapasitesinin (arz) arttırılmasına yönelik çözüm önerileri incelenmektedir. "Arza dayalı maliye maliye politikası" olarak da tanımlanan bu görüş, fiyat teorisinin makro-ekonomik büyüklüklere uygulanması ve ekonomiye kamu müdahalesinin niteliğini arz yönlü iktisat açısından incelemektedir.

* Dumlupınar Üniversitesi İİBF İktisat Böl. Öğretim Üyesi

1. GİRİŞ

Ekonomi teorisinde ortaya çıkan gelişmeler, teoriler arasındaki rekabet ekonomik amaçların gerçekleştirilmesinde önemli roller üstlenen kamu maliyesi teorisini de etkilemekte ve yönlendirmektedir.

Kapitalist ekonomik sisteme dayalı ekonomik yapılanma modeline sahip sanayileşmiş Batı Avrupa ülkeleri ve ABD'de 1973/1974 yıllarında petrol fiyatlarında ortaya çıkan yüksek oranlı artışlarla başlayan kriz batı ekonomilerini derinden sarsmıştır. Birinci petrol şoku olarak adlandırılan bu gelişme sonrasında 1949 yılından beri süren ve batı ekonomi tarihinde görülen kesintisiz ve en uzun süreli refah ve kalkınma dönemi sona erdi. Ortaya çıkan bunalım bir yandan ülke içindeki temel ekonomik göstergeleri (fiyatlar, istihdam, verimlilik, bütçe, dış ticaret, üretim) olumsuz yönde etkilerken, dış ekonomik ilişkilerde de –dünya ticaret hacminin daralması, Bretton Woods'ta kurulan uluslararası para sisteminin çökmesi, aşırı borçlanma gibi- benzer olumsuz gelişmeler ortaya çıktı. 1978/1979 ikinci petrol şoku birincisinden farklı etkiler yaratmasına karşılık sonuçta ortaya çıkan bunalımın, Keynesyen teori (talep yetersizliğinin kamu harcamalarının arttırılması yoluyla canlandırılması prensibine dayalı yaklaşım) çerçevesinde açıklanamaması, krizi değişik bir biçimde değerlendiren ve farklı çözüm önerileri getiren kuramların doğmasına neden olmuştur. Yapısalcılar, Monetaristler, Arz Ekonomisi Yanlıları, Rasyonel Beklentiler Teorisi talebin yönlendirilmesini temel alan çözümlemelerin yeni oluşumu açıklamakta yetersiz kalmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Hiç kuşkusuz bu çalışmada amacımız bu kuramların 1970'li yıllar krizini nasıl açıkladıklarını ortaya koymak değildir. Böyle bir çalışmanın asıl amacı; Arz-Yönlü Ekonomi Teorisi'nin iktisadi sorunların çözümünde yoğun bir biçimde "vergisel önlemlere" ağırlık vermesi, talep arttırıcı (ve yönlendirici) politikaların terkedilerek ekonominin üretim kapasitesinin arttırılması üzerinde durarak arz kavramını güncelleştirmesi bağlamında üretimi (arz) arttırmaya yönelik bu yeni yaklaşımın özelliklerini ve çözüm önerilerini daha yakından tanımaktır. "Arza dayalı maliye politikası" olarak bilinen bu görüş fiyat teorisinin makro ekonomik büyüklüklere uygulanmasından ibarettir.[1] Amaç ekonomide mikro etkinliğin (işletme ve kişiler düzeyinde) gerçekleştirilmesidir. Vergi indirimleri de bu amacı gerçekleştirmenin en etkin yolu olarak kabul edilmektedir.

Çalışma konusunun seçimini etkileyen diğer önemli nokta da ekonomide devletin rolü ve işlevleri ile ilgili olarak "ekonomiye kamu müdahalesinin" niteliğini arz yönlü iktisat açısından irdelemektir. Bilindiği gibi kamu maliyesi araçlarının kullanımı yoluyla genel ekonomik dengeyi etkilemek mümkündür.

Kapitalist ekonomik sistemin yürürlükte olduğu gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş bütün ülkeler temel iktisadi amaçlar (tam çalışma, büyüme, fiyat istikrarı, ödemeler dengesi, gelir ve servet dağılımı) olarak benimsenen ekonomik göstergelerini etkinlik ve optimalite koşulları içinde gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Ancak gelişmiş batı ülkelerinde ortaya konan çözümler ve uygulamaya konan politika-

[1] Norman B. Ture, "Theorie de L economie de l'offre et politique gouvernementale", **L'Economie de L'Offre**, Der: David G. Raboy, Economica, Paris, 1984, içinde, s.14

lar; rekabetçi piyasa ekonomisine sahip sanayileşmiş ülkelerin ekonomik gelişme sürecinin belli aşamalarına tekabül eden, ekonomik gelişmişlik düzeyinin yapısal özelliklerini gözönünde bulunduran bir nitelik taşımaktadır. Analizler de bu yapıdan kaynaklanan sorunların/soruların belirlenmesi ve çözümünün araştırılmasına yönelik yapılmaktadır. Ekonomik yapı farklılıkları, ekonominin işleyiş mekanizmalarını da doğrudan etkiler. Örneğin tarımın egemen olduğu az gelişmiş ülkenin, sanayileşmiş bir ülkeden yapısal açıdan çok büyük farklılıkları bulunmaktadır. Bu nedenle ülkelerarası ekonomik yapı farklılıkları temel ekonomik amaçların gerçekleştirilmesinde uygulanacak iktisadi, mali ve parasal politika araçlarının seçimini de etkilemektedir.

Ekonomik yapıları ve buna bağlı olarak içinde bulundukları iktisadi sorunları birbirinden farklı az gelişmiş ülkelerin bu sorunları çözebilmek için farklı yaklaşımlar ve politikalar benimsemeleri, değişik çıkış noktalarından hareket etmeleri doğaldır. Gelişmiş ülkeler uzun süre talep yetersizliğinden doğan işsizliği ve talep enflasyonunu giderici maliye politikası önlemleri uygulanmıştır. Oysa az gelişmiş ülkeler açısından ekonomik büyümeyi gerçekleştirecek vergi önlemleri daha büyük bir önem taşımaktadır. Az gelişmiş ülkelerde öncelik verilmesi gereken ekonomik politika hedefleri gelir ve istihdam seviyesinde meydana gelen konjonktürel dalgalanmaların giderilmesi değil, gelişme sürecinin hızlandırılması, kronik işsizliğin ve kronik enflasyonun önlenmesidir. Azgelişmişlik sorunun çözümünde kamu harcamaların ve kamu gelirlerinin mutlak miktarından çok, kamu hizmetlerinin miktarı, bileşimi, bölgeler ve kurumlar arası dağılımı; kamu gelirlerinin (özellikle vergilerin) tasarruf ve yatırım kararları, nisbi fiyatlar gibi iktisadi faaliyeti belirleyen değişkenler üzerindeki etkileri önem taşır.

Üretimin yeterince talebi karşılayamadığı, emek-yoğun teknolojilerle üretimin yapıldığı, gelir düşüklüğü nedeniyle yeterli birikim ve yatırımın olmadığı ve döviz darboğazı (dış açık değil) içinde bulunan bir az gelişmiş ekonomide talebi canlandırmak üzere geliştirilmiş ve sanayileşmiş ülkelerde uygulanan talep-ağırlıklı politikalarla ekonomik sorunların çözümünde başarılı olunacağı kuşkuludur. Bu nedenle arzın (üretimin) arttırılmasına yönelik çözüm önerileri az gelişmiş ülkeler açısından önem taşımaktadır.

Gelişmiş ülkelerde Keynesyen iktisattan kaynaklanan ekonometrik modeller yardımıyla ekonomik birimlerin gelecekteki davranışlarının biçimi ve yönü tahmin edilmeye çalışılır. Bu modeller sadece geleceği öngörmek için değil, ekonominin yapısını anlamak, çeşitli ekonomik politikaların sonuçlarını tahmin etmek ve belirli hedeflere ulaşmak için ne tür ekonomik ve mali politikalar izlenmesi gerektiğini saptamak için de kullanılır. Uygulanacak politikanın başarısı, ekonominin yapısal özelliklerinin ne ölçüde doğru olarak tanımlandığına bağlıdır. Ekonomik karar birimleri olarak kişilerin, ev idarelerinin ve işletmelerin davranışlarını yönlendiren saik ne olursa olsun bütün ekonomik birimler için geleceğin sağlıklı bir biçimde öngörülmesi alınacak kararların tutarlılığı bakımından vazgeçilmez bir zorunluluktur. İktisat politikalarının başarısı öncelikle "ekonominin yapısını" tanımlamaya bağlıdır. Ekonominin talep ağırlıklı ya da arz ağırlıklı bir yapıda olması, izlenecek ekonomi politikasının başarısını önemli ölçüde etkiler.

Gelişmiş ülkeler 1960'lı yılların sonuna kadar talep ağırlıklı Keynesyen ekonomik politikalar uygulayarak uzun süren bir büyümeyi gerçekleştirmişlerdir. Ancak

1970'li yıllardan başlayarak gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan iktisadi kriz (enflasyon, işsizlik, prodüktivite düşüklüğü, dış açıklar) dikkatlerin ekonominin arz yönü üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Gelişmiş ülkelerde gelir genellikle talep tarafından belirlenir ve üretim fonksiyonunun işlevi istihdamı belirlemektedir. Pek çok gelişmiş ülkede ise talep yetersizliğinden çok talep fazlalığından söz edilebilir. Asıl darboğaz arz yönündedir.[2] Tarım ağırlıklı bir ekonomik yapıdan sanayi ağırlıklı bir ekonomik yapıya geçiş sürecinde olan ülkeler, üretim kapasitesini arttırabilmek için tasarruf ve döviz darboğazları ile karşılaşmakta, diğer yandan da kurulu kapasitesini tamamen kullanabilmek için gerekli kaynaklarını sağlamak için dış borçlanma yoluna gitmektedir.

Ekonomik büyümenin (üretimin toplam hacminin veya kişi başına miktarının) gerçekleştirilebilmesi için uygulanacak ekonomik politika araçları içinde hiç kuşkusuz en önemlilerinden biri maliye politikası araçlarıdır. Ülkelerin izleyecekleri maliye politikasının amaçları ve bu amaçların ekonomik yapıya uygunluğu, ekonominin ulaşmış olduğu gelişme aşamasına ve maliye politikasını yürüten karar organları tarafından benimsenmiş ekonomik ve sosyal amaçları göre değişiklik gösterecektir. Bu nedenle ülkelerin izledikleri maliye politikası amaçlara (ve araçların niteliği ile bileşimi) birbirinden farkıdır. Bununla birlikte maliye politikasının genel amaçları; ekonomik istikrar (enflasyon-deflasyonunun önlenmesi, tam çalışmanın sağlanması), büyüme ve gelir dağılımında adaletin sağlanmasıdır.[3]

Bu temel saptamayı yaptıktan sonra ekonomik gelişme sürecinin belli aşamalarını geçmiş, belli alanlarda da hala çok büyük sorunların yaşandığı ülkemizin karşı karşıya bulunduğu ekonomik darboğazların aşılmasında arz yönlü iktisat teorisinin getirdiği çözümlerin ne ölçüde uygulanabilir olduğu (veya olmadığı) konusunda belli bir görüş elde edebilmek için teorinin analiz yöntemleri, amaçları ve araçlarının neler olduğunun bilinmesi önem taşımaktadır.

2. OLAYLARIN GELİŞİMİ

2.1. Klasik Gelenek

Klasik mali gelenekçilik anlayışına göre devletin "korucuyu" ve "düzen sağlayıcı" olma niteliği dışında ekonomik ve sosyal yaşama yapacağı her müdahale "doğal düzen"in işleyişini bozucu etki yapar. Piyasanın otonom güçleri; dış bir karışma olmadığı sürece ekonomik dengelerin kendiliğinden kurulmasını sağlar. Tam rekabet koşullarının bütün piyasalarda geçerli olduğu, ücret ve faiz oranları da dahil olmak üzere bütün mal, hizmet ve faktör piyasalarında fiyatların esnek olduğu, her arzın kendi talebini yarattığı ve paranın miktar teorisinin geçerli olduğu varsayımları klasik teorinin hipotetik çerçevesini çizer. Bu varsayımlar altında ekonomi kendiliğinden dengeye kavuşacağı için de devletin ekonomiye müdahale etmesine gerek yoktur. Üstelik müdahale ekonomide durgunluk, işsizlik ve enflasyon gibi dengesizlik durumlarının ortaya çıkmasına da neden olur.

---

[2] Fahrettin Yağcı, **Türk Ekonomisi İçin Ekonometrik Bir Model Çalışması: Tem 1**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayını, İstanbul, 1982, s.4.

[3] Sevim Görgan; **Maliye Politikası**, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1979, s.14.

Bu genel düşünce çerçevesi içinde tutarlı bir ekonomik politika yürütebilmek için; devlet bütçesi denk olmalı, kamu harcamaları hacimce küçük, vergiler düşük olmalıdır.[4] Kamu harcamaları dolaylı vergilerle karşılanmalı, devlet kârlı olmadığı için özel kişilerin yapmadığı hizmetlerle, koruyuculuğun gerektirdiği (savunma, güvenlik, adalet gibi) harcamalar dışında kaynak kullanımına müdahale etmemelidir. Klasik maliye anlayışının ekonomide "devlet"in rolü ve görevleri konusundaki bu olumsuz yaklaşımının altında devletin niteliği hakkındaki olumsuz düşünceleri yatar.[5] Klasiklerine göre; devlet kaynak tahsisini rasyonel biçimde yapamaz, kamu girişimciliği özel girişimden daha az başarılıdır. Bu nedenle devlet olabildiği kadar ekonomiye karışmaktan uzak durmalıdır.

2.2. 1929 Krizi ve Talebi Yönlendirici Politikalar

Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar klasik teori ve ondan kaynaklanan bu mali anlayış özellikle batı ülkelerinin ekonomilerine egemen oldu. Ancak bir yandan savaşın getirdiği yükler –savaşın finansmanı ve savaş sonrasının toplumsal ihtiyaçları- diğer yandan 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının getirdiği durgunluk piyasanın kendi doğal güçlerinin yardımıyla aşılamayınca klasik teorinin "kendiliğinden denge" düşüncesinin geçerliliğine olan inanç sarsıldı. Liberal anlayışın bir yansıması olan taraf-sız devlet ve mali gelenekçilik büyük bir açmazla karşı karşıya kaldı. Savaşın getirdiği yıkımların onarılması, bozulan sosyal dengelerin yeniden kurulması büyük harcamalar yapılmasını gerektiriyordu. Artan işsizlik, endüstriyel üretimde görülen büyük düşüş-ler, borsa krizi, yaygın iflaslar ve dünya ticaret hacminin daralması biçiminde kendini gösteren bunalım "yeni çözümler" bulmanın gerekliliğini ortaya koydu.

Kapitalizmin tarihinde karşılaştığı en büyük kriz olarak değerlendirilen bu-nalımdan çıkılması için önce ABD'de "New Deal" programıyla talebi canlandırıcı politikalar uygulanmaya başladı. Geniş ölçüde kamu harcamalarının arttırılması temeline dayalı harcama programları yürürlüğe konuldu. Roosevelt'in ABD'de yaptığı uygulamaları Almanya'da Hitler, İtalya'da Mussolini uyguladı. Böylece kamu harcamaları politikaları ile batı ekonomileri istihdam düzeyini yükseltmeyi ve ekonomiyi canlandırmayı başardılar.[6]

2.3. Keynes ve Çözümleri

John Maynard Keynes'in 1936 yılında yayınladığı "İstihdam Fiat ve Para Genel Teorisi" kitabıyla kamu müdahaleleri yoluyla talebi yönlendirmeye dönük politikalar teorik bir temel kazanmış oldu.[7] Keynesci politikaların; piyasa ekonomi-sin kendi kendisini düzenleme konusunda başarısız olması karşısında, devletin ekonomiye müdahalesi ile ilgili geleneksel neo-klasik iktisat teorisinin öngörülerinin aksine, ideal rekabetçi koşullarda bile ekonomiyi dengeye getirecek fiyat uyum mekanizmalarının bulunmaması ve dengesizlik eğilimlerinin kalıcı olması karşısında devletin piyasaların işleyişine müdahalesi Keynesci politikaların temelini oluşturur.

---

[4] Maurice Duverger, **Finances Publiques**, PUF, 1968, s.5.

[5] Alaine Barré, **Les Institutions Financiers**, Cilt:1, 2. Baskı, Dalloz Paris, 1972 s.25.

[6] Bernard Rosier, **Croissance et Crises Capitalites**, Deuxième éditions, PUF, Paris, 1984, s.245.

[7] Jean Pisani-Fery, **L' Epreuve Americaine-Les Etats-unis et le liberalisme**, Syros-Alternatives, Paris. 1988, s.51.

Nitekim "maliye politikası" deyiminden genellikle devletin yalnızca tam istihdamı ve/veya fiyat istikrarını sağlamak üzere aldığı önlemler anlaşılır. Keynes, ekonomide, piyasa güçlerinin spontane hareketleriyle giderilemeyecek yapısal bir işleyiş bozukluğu bulunduğunu öne sürer ve bu aksaklıkların giderilmesi için devlet müdahalesini zorunlu görür.[8] Kamu harcamaların arttırılmasıyla ortaya çıkan yeni satın alma gücü, özel kesimin ürettiği mallara olan talebin artmasını sağlar. Sonuçta üretim ve kârlar artar. Piyasada yeni iş imkanları doğar, böylece ekonomi canlılık kazanır. Kamu harcamaları ve vergilerin hacmi ile bunların bileşimlerini ayarlayarak oluşturulacak maliye politikalarıyla durgunluk dönemlerinde toplam talebi arttırmak ve işsizliği gidermek, enflasyon dönemlerinde de toplam talebi kontrol ederek fiyat artışlarını önlemek mümkün olur.

1930'lu yılların eksik tüketim veya fazla üretim koşullarına bir tepki olarak doğan Keynesyen teori, ekonomide üretim ve tüketim faaliyetlerine katılan ekonomik birimlerin çalışma koşullarını yeniden düzenleyerek ekonomik bunalımdan çıkışta belirleyici bir rol oynamıştır. Keynesyen teori çerçevesinde devletin, tam istihdama ulaşılabilmesi ve sürdürülmesi için piyasaya her türlü devlet müdahalesinden soyutlanmış bir ekonomi politikası uygulamaktan vazgeçmesi gerekiyordu. Artık devlet tarafsız bir konumda değil, tam istihdamı gerçekleştirmek gibi yeni bir rol üstlenmiş bulunmaktadır. Keynesyen ekonomi politikası, toplam talebin yönlendirilmesi amacıyla devletin ekonomiye müdahalesi biçiminde uygulamaya girdi. Talep ağırlıklı politikalar büyük bunalımın zihinlerde bıraktığı kuşku içinde, kamu ve özel harcamaların kısılmasıyla durgunluğa girilebileceği korkusu yüzünden faiz hadlerinin düşük tutulması biçiminde yürütülen ucuz para politikası, yaygın olarak sosyal güvenlik kurumları, büyük hacimli sübvansiyonlar, aşırı boyutlara ulaşan silahlanma harcamaları biçiminde kendini gösterdi.

3. 1970'Lİ YILLARIN BUNALIMI

Ancak, petrol fiyatlarının 1974'de % 400 oranında arttırılması, ABD başta olmak üzere sanayileşmiş ülkelerin ucuz petrole göre oluşturulmuş üretim yapılarını zorlamıştır. Kârların ve ücretlerin gerçek değerinin düşmesini engelleyen güçler ise petroldeki faliyet artışlarını maliyetlere yansıtmışlar ve enflasyonu hızlandırmışlardır. Esnek olmayan bir talep yapısına sahip bir ürün olan petrole yapılan ödemeler, ithalatçı ülkelerdeki satılma gücünün büyük bir bölümünü emerek, diğer mallara olan talebi önemli ölçüde azaltmıştır. 1971 Ağustos'unda ABD ödemeler bilançosu cari işlemler dengesinin 1983 yılından bu yana ilk kez açık vermesi karşısında Bretton Woods antlaşmasıyla yürürlüğe girmiş olan "ayarlanabilir sabit kur sistemi"ne dayalı uluslararası para sistemi –Dolar/altın konvertibiletesinin kaldırılmasıyla- sona erdi.[9] Doların altına konvertibilitesinin kaldırılmasıyla oluşan uluslararası parasal kriz, ellerinde büyük dolar rezervleri bulunan ülkelerin dolardan kaçarak altına ve/veya mala yönelme eğilimi içine girmelerine neden oldu. Dolardan kaçışın uluslararası mal piyasalarında yol açtığı olağanüstü talep ise az gelişmiş ülkelerin 1972-1973 yıllarında büyük ihracat kazançları elde etmelerini sağladı. Ancak bu gelişme kısa süreli oldu. 1974 yılındaki birinci petrol şoku sonrasında yeni sanayileşen ülkelerin ellerinde biriken rezervlerin

[8] John Maynard Keynes, **İstihdam Faiz ve Para Genel Teorisi**, (Çev: Asım Baltacıgil), Minnetoğlu Yayınevi, İstanbul, 1980.

[9] Nazif Ekzen, "Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi Başında Döviz Kuru Politikası Sorunu", **Maliye Dergisi**, Sayı: 37 (Ocak-Şubat 1979), s.51.

erimesine ve bu ülke ekonomilerinin darboğazlara girmesine yolaçtı.[10] Diğer yandan dolardan kaçışın etkisiyle altın fiyatları olağanüstü ölçülerde yükseldi. İşsizlik oranlarında büyük artışlar ortaya çıktı. Büyüme hızı düştü ve atıl kapasiteler oluşmaya başladı. Bu yeni gelişim hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde etkili oldu. Batı'daki bunalım ulusal düzeydeki düşük büyüme, işsizlik ve enflasyon; uluslararası düzeyde yüksek enerji maliyeti, para ve finansman rejiminde istikrarsızlıklar ve yeni korumacılık biçiminde ortaya çıktı. Daha önce örneği görülmeyen biçimde ortaya çıkan bunalım "stagflasyon" olarak adlandırıldı.

1973 sonlarından itibaren gelişmiş/azgelişmiş merkezi planlı piyasa ekonomisi ayrımı yapmadan yayılan bunalım 1979-80 yılları arasındaki ikinci petrol krizi ardından uluslararası piyasada faiz hadlerinin ABD'deki faiz hadleri artışını izleyerek yükselmesi uluslararası piyasada biriken fonların ABD'ne akmasına yol açtı. ABD bütçesinin vermesi ve uygulanan sıkı para politikası faiz hadlerinin artışına neden oluyordu. Bu gelişmelere paralel olarak dünya ticareti daraldı, işsizlik arttı, enflasyon hem sanayileşmiş ülkelerde hem de azgelişmiş ülkelerde yükselmeye başladı.

Bunalım 1929 krizinden çok farklı bir biçimde gelişti. Büyük atıl kapasitelere ve işsizliğe rağmen enflasyon artmaya devam ediyordu. Burada Keynesyen teorinin çözümlemelerini kullanarak talep genişletici politikalar ile enflasyonla mücadele edilemiyordu. Nisbi mal ve hizmet fiyatları, nisbi döviz fiyatları ve faiz hadlerinde sürekli değişmeler meydana gelirken, Keynesyen teoride bunlar veri kabul ediliyordu. Enerji kıtlığı ve artan enerji fiyatları bütün ülkelerde üretimi etkileyen önemli bir darboğaz olarak ortaya çıkarken, Keynesyen teoride bunun herhangi bir çözümü bulunmuyordu.[11]

Keynesci teori, fazla üretim ve eksik tüketim konularına çözüm getirirken, kârların düşmesi eğilimini hızlandırmıştır. Ortaya çıkan krizi tanımlayan en belirgin unsur; kâr haddinin düşmesidir.[12] Bu gelişmede giderek büyüyen yatırımların olağanüstü boyutlara ulaşan maliyeti kadar, genişleyen uluslararası piyasadaki sert rekabetin kar marjlarını azaltmasının da rolü olmuştur.[13]

Ayrıca 1970'li yıllar bunalımı –azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından- dış borçların artması biçiminde de kendini gösterdi. Borçlu ülkelerin dış açıkları, dış borçlarının giderek ağırlaşmasına yol açtı. Azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin dalgalı faizli banka borçları ve dolar üzerinden borçlanmanın arttırdığı borç ödeme yüküne, petrol fiyatlarındaki yükselmenin getirdiği yükler eklenince petrol ihracatçısı pek çok ülke dış borçlarını ödeyemez duruma düştüler. Borçlu ülkeler borçlarını ödemek isteseler bile, bunalım nedeniyle zaten iyice daralmış olan batılı ülke pazarlarına –sert koruma önlemleri yüzünden- borçlarını ödeyebilecek ölçüde ihracat yapamıyorlardı. Bu gelişmeler 1979 yılından başlayarak "dünya borç

[10] A.g.m.

[11] Gülten Kazgan, "Çağdaş Bunalım Keynes'i Tahtından İndiriyor", **Para-Kredi Dergisi**, Mart 1982, s.5.

[12] Çağlar Keyder, "Kriz Üzerine Notlar", **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım** içinde Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s.43.

[13] İlhan Lütem, "Dünya Ekonomi Bunalımı ve Türkiye", **Milliyet**, 17.11.1981

ekonomisi"[14] olarak nitelenen bir sürecin başlamasına neden oldu. Dış ekonomik ilişkilerde "Uluslararası Keynescilik"in etkisi de böylece sona ermiş oldu.[15]

Sonuç olarak bir tarafta içerde piyasaların doyması, kapasite kullanımının sınırına gelinmesi, mevcut teknolojilerin tükenmesi diğer yandan uluslararası ekonomik konjonktürü tersine çeviren bir dizi yoğun dış şokların (petrol krizi, uluslararası parasal sistemin çöküşü, tarım sektöründeki olumsuz gelişmeler) yaşanması İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde batı ekonomilerinin tarihte benzeri görülmedik bir biçimde sürdürdükleri büyüme (ortalama yılda % 4,5) oranının yarı yarıya azalmasıyla 1970'li yıllarda refah döneminin sonuna gelindi. Özellikle verimlilik ve büyüme hızındaki düşüşler toplum kesimleri arasında daha önce sağlanmış olan uzlaşmayı da sona erdirdi.[16] 1970'li yıllara gelindiğinde yukarda belirtmeye çalıştığımız gelişmelerin etkisiyle ekonomik büyümeyi sağlayan faktörlerin ortadan kalkmasıyla birlikte gelişme düzeyleri farklı bir çok piyasa ekonomisinde –verimlilikteki azalmaya paralel- büyüme hızları düşmüş, enflasyon ve işsizlik oranları artmıştır.

1970'li yıllar bunalımının iki önemli sonucu olmuştur. Bunlardan biri, ekonominin işleyişi konusunda Keynesyen teorinin içeriği ile ilgili, diğeri de iktisat politikalarını kararlaştırmak ve uygulamak durumunda olanların davranışlarında ortaya çıkan gelişmelerdir: İlk olarak bunalımla birlikte Keynesci politikaların yaşanan ekonomik güçlüklere çözüm getirememesi, ekonominin temel sorunlarına teorik olarak mümkün, pratik olarak uygulanabilir çözümlerin getirilemeyişi yeni yöntem arayışlarını gündeme getirmiştir. İkinci olarak da Keynesçi yöntemlerin biçimlendirdiği sosyo-ekonomik yapının değiştirilerek yeni normlara dayalı bir düzenlemeyi gerçekleştirmektedir. Bu normların temel özelliği; serbest piyasa ekonomisine dönüşü ve devletin her alana yayılan müdahale ve düzenlemelerinin azaltılması (yasal kurumsal serbestleşme) biçiminde somutlaşan yapısal dönüşümü gerçekleştirecek nitelikler taşımasıdır.[17]

4. 1970'Lİ YILLAR BUNALIMINA YOL AÇAN SORUNLAR

Keynesyen iktisadın yerine alternatif çözüm arayışlarının gündeme gelmesine yol açan kriz göstergelerinin en önemlileri; ekonomik büyümedeki azalma, verimlilikte görülen büyük boyutlu düşüşler, kamu kesiminin büyümesi, enflasyon ve işsizlik oranlarında görülen eş-zamanlı artışlardır.

4.1. Ekonomik Büyümenin Yavaşlaması

Gerek ABD'de gerekse sanayileşmiş öteki ülkelerde büyüme hızında ortaya çıkan gerilemeyle ilgili farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Büyüme hızında ortaya çıkan düşüşler önce kapitalist ekonominin yapısında varolan devresel iniş-

[14] Mario Detiove-Jean Mathis, **Le Systeme Monétaire International**, Dunod, Paris, 1984, s.201.

[15] Gülten Kazgan, **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, Altın Kitaplar Yayınevi, Bilimsel Sorunlar Dizisi, İstanbul, 1985, s.91.

[16] Bernard Rosier, **Les Theories des crises économiques**, Editions La Decouverte, La Collection "Reperes" Paris, 1988, s.89.

[17] Coşkun Can Aktan, "Reaganomics Thatcherism ve Özal Ekonomisi", Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, C: 25, S: 10, s.47-48.

çıkışlara bağlandı, sonra ülkelerin pahalı petrolle üretim yapmakta karşılaştıkları güçlüklerin büyüme hızını olumsuz yönde etkilediği görüşü önem kazandı. Genel kabul edilen görüşe göre ise; İkinci Dünya Savaşı sonrasında görülen büyüme tarihsel bir istisnadır ve bir çok unsurun bir araya gelmesinin ortaya çıkardığı bir olgudur. Bugünkü büyüme bunalımına yol açan nedenler devresel değil yapısaldır.[18]

Tablo: 1'de yer alan büyüme hızı ile ilgili oranlar 1960 yılından başlayarak çeşitli dönemler ortalaması olarak gösterilmiştir. Tablo'da yer alan verilere göre büyüme hızları 1974 yılından başlayarak düşmeye başlamaktadır. Birinci petrol şokundan (1973 sonu) sonra ve özellikle 1975 yılında Japonya hariç bütün sanayileşmiş ülkelerde büyüme hızları negatif değerler olarak gerçekleşmiştir. Aynı yöndeki gelişme ikinci petrol şokunu izleyen 1981 yılına ait büyüme hızı gerçekleşmelerinde de görülmektedir. 1981 yılından Japonya'nın % 2,9, ABD'nin % 1,9 ve İrlanda'nın % 1,7'lik büyüme hızları dışında diğer sanayileşmiş ülkelerde büyüme hızı oranı negatif değerlere inmiş bulunmaktadır. Dönemler itibariyle incelendiğinde 1960-65 arasındaki beş yıllık dönemde 11 ülke ortalaması % 5,3 iken 1974-1979 dönemi ortalaması % 2.8'e (yaklaşık % 50 oranında azalma) kadar gerilemiştir.

4.2. Verimlilikte Görülen Düşüşler

Batı ekonomik büyümesinin itici gücünü oluşturan verimlilik artışında görülen düşüşler, ekonomik gerilemenin diğer bir önemli göstergesidir. Tablo: 2'de görüleceği gibi beş büyükler olarak bilinen sanayileşmiş ülkelerde gözlenen verimlilik düşüşü 1960-1973 ortalamasına göre, 1973-1971 döneminde ortalama % 4,5'tan % 1,8'e gerilemiştir. Japonya'daki verimlilik düşüşü (1960-73 ortalaması % 8,6'dan 1973-81 döneminde % 2,9'a gerilemiştir) oldukça dikkat çekicidir.

Batı ekonomilerinde verimlilik azalmasına yol açan pek çok nedenden biri, sanayinin rolünün hizmet sektörü lehine azalmasıdır.[19] Ekonomi içinde ağırlığı artan hizmet sektörü, teknolojik gelişmeye, dolayısıyla verimlilik artışına yapısal olarak sanayi kadar elverişli değildir.

4.3. Kamu Kesiminin Büyümesi

Keynes'in 1929 bunalımından sonra ortaya çıkan yetersiz talepten kaynaklanan ekonomik durgunluğun giderilmesinde kamu harcamaları yoluyla ekonomiye müdahalede bulunmak gerektiği yolundaki görüşleri, dünyanın pek çok ülkesinde kamu harcamalarını hem miktar hem de GSYİH'ya oranları itibariyle yükseltmiştir.

Kamu Maliyesi teorisinde devlet harcamalarının artışına yol açan nedenlerin yanında, devletin ekonomideki ağırlığının artmasına yol açan gelişmeler de önemli

---

[18] Benzer görüşler için bakınız:

- İlhan Lütem, "Dünya Ekonomi Bunalımı ve Türkiye", **Milliyet**, 17.12.1981.
- Jean Fourastie", **2001 Uygarlığı**, İletişim Yayınları, Cep Üniversitesi Dizisi, İstanbul, 1991, s.61
- Fritjof Capra, **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, s.219-276.
- Bernard Rosier; **Les Theories des crises économiques**, La Decouverte, La Collection "Reperes", 1988, s.84-86

[19] İlhan Lütem, a.g.m.

tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Tablo:4'den izlenebileceği gibi kamu harcamaları GSMH'nın yüzdesi olarak artış eğilimi içindedir. Özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya'da kamu harcamalarının sürekli biçimde arttığı gözlenebilir. Örneğin Fransa'da 1960 yılında % 34,6 olan kamu kesimi büyüklüğü 1980 yılında % 49,6'a yükselmiştir.

4.4. Stagflasyon

1970'li yıllarda ekonomik durgunluğa yol açan gelişmelerden en önemlisi – daha önce bilinenlerin tersine- hem fiyat artışlarının hem de işsizliğin aynı anda bir arada bulunmasıdır. Benzeri daha önce hiç görülmeyen[20] bu durumu belirtmek üzere (durgunluk içinde enflasyon) stagflasyon kavramı kullanılmaktadır.

Tablo: 2'de yer alan sanayileşmiş başlıca ülkelerin işsizlik oranlarıyla, Tablo: 5'teki enflasyon oranları karşılaştırıldığında 1970'li yıllar bunalımını simgeleyen yüksek fiyat artışları ve yüksek işsizlik oranları olgusunu aynı ülkelerde birarada görmek mümkündür. Tablo: 5'in incelenmesinden de görüleceği üzere enflasyon 1973-79 ortalaması olarak % 5,9'dur. 1960-68 döneminde % 3,1 olan enflasyon 1979-83 dönemi ortalaması olarak % 8,6'a yükselmiş bulunmaktadır. Enflasyon oranlarında görülen bu artışın en önemli nedeni petrol fiyatlarında görülen artışlardır. 1973 ve 1979 sonlarında petrol fiyatlarında meydana gelen olağanüstü fiyat artışları doğrudan fiyatlar genel seviyesine yansımıştır. 1970'li yıllarda stagflasyonun oluşumuna yol açan ilk neden petrol fiyatlarında görülen olağanüstü artışlardır. Diğer bir neden olarak da 1970'li yıllarda uygulanan talep genişletici politikalar olduğu öne sürülmektedir.[21]

Keynesyen ekonomik teori, ekonomik istikrar için kullanılacak maliye politikası çerçevesinde, enflasyonu önlemek üzere vergi oranlarını arttırmak veya kamu harcamalarında azaltmalar yaparak bütçe fazlası oluşturulmaya çalışılır. Böylece maliye politikası ekonomik faaliyetleri daraltıcı bir biçimde uygulanır ve enflasyon kontrol altına alınmaya çalışılır. Ekonomik durgunluk (depresyon) dönemlerinde de devlet vergi oranlarında indirimler yaparak veya transfer harcamalarının ağırlıklı olarak yer aldığı kamu harcamalarını arttırarak özel tüketim ve yatırımları teşvik ederek ekonomik canlanmayı gerçekleştirmeye çalışır.[22] 1970'li yıllar bunalımını değerlendiren iktisatçılar, krizin kaynağında, Keynesyen maliye politikası uygulamalarının bulunduğunu belirtmektedir.[23]

Toplumun tasarruf eğilimlerini ne yönde etkileyeceği konusu üzerinde durulmaksızın sadece enflasyonist baskıları ortadan kaldırmak amacıyla vergi oranlarının arttırılması –yeterli birikim olmaması nedeniyle- yatırım oranlarını düşürmüş ve

---

[20] İşsizlik ve enflasyon konusunda yaşananların bilinenleri doğrulamadığı 3 şok Bknz: Emre Gönensay, "Bir Dönüm Noktası mı?", **Tercüman**, 24 Haziran 1981.

[21] Coşkun Can Aktan, "Talep Yönlü İktisat ve 1970'li Yılların İktisadi Sorunları", Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, C.28, S.3 (Mart 1991) s.41

[22] İsmail Türk, **Maliye Politikası (Amaçlar ve Araçlar) ve Çağdaş Bütçe Teorileri**, Doğan Yayınevi, Ankara, 1975, s.105, 114, 137-163.

[23] Henri Lepage, **Demaine Le Liberalisme**, Hachette/Pluriel, Paris, 1983. içinde "Pourquoi L'Etat Croit Trop" s.146-191 ve Henri Lepage, Demain le Capitalisme, Hachette/Pluriel, Paris, 1983. içinde "Les cout de L'interventionnisme Public" s.219-262.

sonuçta işsizlik ortaya çıkmıştır. Petrol fiyatlarında meydana gelen olağanüstü artışlar üretim maliyetlerini arttırarak, maliyet enflasyona yol açarken, aynı zamanda da yüksek işsizlik oranlarının varlığı Keynesyen iktisadi görüşü bir açmazla karşı karşıya getirmiştir. Keynesyen görüş; ücret değişme oranını işsizliğin bir fonksiyonu olarak değerlendiren Phillips eğrisi yaklaşımı ile uyum içindedir. Keynesyen teoride ücretler içsel bir değişken olarak tanımlanmaktadır. Böylece Phillips Eğrisi enflasyonla –işsizlik arasındaki dönüşümün açıklanmasında bir araç olarak kullanılmaktadır. Phillips Eğrisi'nin en önemli sonucu belli bir işsizlik oranının, belli bir ücret artışı onanına denk geldiği görüşünden hareketle; düşük işsizlikle düşük enflasyon oranının aynı anda gerçekleşmeyeceğini varsaymasıdır. Bir başka öngörü de yüksek enflasyonun işsizliği düşüreceğidir. Fakat özellikle sanayileşmiş batı ülkelerinde 1970'li yıllarda ortaya çıkan gelişmeler işsizlikle enflasyon arasında ters yönlü bir ilişkinin varolduğu yolundaki görüşleri temelden sarsmıştır. Sonuçta Keynesyen teorinin talebin yönlendirilmesine dayalı yaklaşımları terk edilerek arzın arttırılması gerektiği yolundaki arz iktisadının görüşleri gündeme gelmiştir.

5. ARZ YÖNLÜ İKTİSADIN GELİŞİMİ

Bu çalışmanın amacı arz yönlü iktisat teorisini ne sanayileşmiş batı ekonomilerinin 1970'li yıllarda karşılaştığı sorunların çözümüne sihirli çözümler getiren bir teori olarak sunmak, ne de arz ekonomisinden kaynaklanan iktisat politikalarının en etkin çözümler olduğunu kanıtlamaktadır. Asıl amaç, iktisadın bir bilim olarak ortaya çıkışından günümüze kadar tartışılan ve bugün de tartışılmakta olan rekabetçi piyasa ekonomisi düzeni içerisinde "devletin" yeri, rolü ve görevleri ne olmalıdır? sorusuna arz ekonomisinin verdiği cevapları ortaya koymak, teoriyi ve bu teoriden kaynaklanan politikaların mümkün olan en iyi tanımını yapmak ve çözümlerini belirtmektedir. Özellikle arzın arttırılmasına yönelik çözüm önerileri bağlamında "vergi politikası" ve "bütçe politikası" ile ilgili yaklaşımlarını açıklamaktadır. Arza ağırlık veren iktisadi ve mali politikaların yeniden gündeme gelmesi, ekonomi politikalarının daha geniş bir perspektiften görülmesini sağlamış, serbest piyasa sisteminin daha etkin işleyişini sağlamaya dönük yeni bir bakış açısı getirmiştir.

5.1. Teorik Yaklaşım

Arz ekonomisinin kavramsal kaynakları neo-klasik gelenek içinde yer alır. Devletin ekonomik politikasına neo-klasik analiz metotlarını uygular. Bir ekonomik doktrin olarak arz iktisadının geçmişi oldukça eskilere uzanır. Arza öncelik tanıyan klasik geleneğin Adam Simith ve Jean B. Say ile başlayan, marjinalist dönüşümle devam eden, Alfred Mashall, Arthur C. Pigou ve Vilfredo Pareto'nun eserleriyle neo-klasik okulun doğuşunu gerçekleştiren –günümüzde Milton Friedman; Friedrich V. Hayek tarafından temsil edilen- İkiyüz Yıllık Klasik Liberal Ekonomi anlayışının yüzyılımızda yeniden keşfedilmesidir.[24] Arz yönlü ekonominin temel teorik analizi ile ilgili asıl soru şudur; devletin gelir ve harcama politikaları nasıl olmalıdır?[25] Arz iktisadı genel ekonomik denge üzerinde kamu harcamalarının ve devlet gelir politikaları-

[24] Norman B Ture, "Les –Antecedents Theoriques de L'Economic de L'Offre", **L'Economie de L'Offre**, Der: David G. Roboy, Paris, Economica, 1984, s.34.

[25] David Raboy, **Introductiona L'Economie de L'Offre**, Der: David G. Raboy, Paris, Economica, 1984, s.7.

nın etkilerinin incelenmesi görüşünden hareket eder. Arz iktisadı kısa dönemli ve talebin uyarılması temeline dayalı Keynesyen teoriye karşıdır. Kamu harcamalarının miktarının değiştirilmesi yoluyla ekonomik faaliyetlerin düzeyini etkilemek mümkün değildir. Bu görüşün doğal uzantısı da bütçe çoğaltanının etkisiz oluşudur.[26]

Keynesyen teori, klasik teorinin arza tanıdığı önceliğe bir tepki olarak ortaya çıkmıştır ve Keynesyen devrimle birlikte üretim ve fiyat düzeyini belirleyen temel etkenin toplam talep olduğu düşüncesi öncelik kazanmıştır. Keynesyen devrimle arz iktisadı bir süre unutulmuş, ancak Keynesyen iktisadın ağırlığını yitirdiği 1970'li yıllarda yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Arz yanlıları, arza talepten daha fazla önem atfeden klasik gelenekle yeniden ilişki kurarlar. Asıl üzerinde durulan konu; piyasa sisteminin etkin bir biçimde işleyişini kolaylaştıracak önlemler ve uzun dönemde üretimi potansiyel olarak genişleme sınırının en üst noktasına çıkaracak ekonomik yapıyı gerçekleştirmektedir. Arzı engelleyen bağları ortadan kaldırmak için, nisbi fiyat yapısını bozan ve sonuçta kötü bir kaynak tahsisine yol açan ve genellikle devlet müdahalesinden kaynaklanan bütün olumsuz faktörlerin yok edilmesi gerekir.

Arz yönlü iktisat piyasa sisteminin başarısını klasik iktisat teorisinin de a priori olarak benimsediği bazı temel prensiplere bağlar.[27] Bu ilkeler şunlardır:

a. Piyasa sistemi kaynak tahsisinin en etkin aracıdır.

b. Piyasa istikrarlı bir mekanizmadır. Çünkü arz ve talep hareketleri sonucunda piyasadaki nicelikler karşılıklı dengeye kavuşur.

c. Piyasa, fiyat değişmelerine oldukça hızlı bir uyum gösterir.

d. Bilgilenme maliyetlerini de katarak piyasa mekanizmasının az çok dengede olduğu kabul edilebilir.

e. Kişiler ve işletmeler rasyonel hareket ederler ve normal olarak optimizasyon (kar-fayda) davranışı içinde bulunurlar.

Arz yönlü iktisat; Jean B. Say'm ünlü "Mahreçler Kanunu"nu güncelleştirmiştir. Say'a göre "mallar eninde sonunda diğer mallarla ödenir. Böylece insan arzularının tatminini sınırlayan tüketme gücü değil, üretimdir. İnsan istekleri ise sınırsızdır. Tüketim arzusunun uyarılmasında değil, üretim araçlarının arz edilmesindeki güçlükler nedeniyle, sadece üretimin teşvik edilmesi alım-satım yapmak için yeterli değildir. Üretim mübadele araçlarını tek başına sağlar. Böylece iyi hükümetin amacı üretimi uyarmak, kötü hükümetin ise tüketimi teşvik etmektir".[28]

Endüstrileşmiş ülkelerin 1971-73 yıllarında yaşadıkları ekonomik "canlanma"nın ardından 1973-74 petrol krizinden itibaren kamu harcamaları yoluyla talep üzerinde yapılan ayarlamaların ekonominin canlanmasında yetersiz kalması, 1979 yılındaki ikinci petrol şoku sonrasında enerji maliyetlerinde meydana gelen yükselmelerin, petrol ihra-

[26] Denise Flouzat, Economie Contemporaine, Tome:3, Croissance, crise et strategies economiques, Presses Universitaires de France, Paris, 1988, s.317.

[27] Raboy, s.34.

[28] Bruce R. Bartlett, "Arza Dayalı İktisat"; (Çev: Süreyya Sakınç), Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, C:2 (Şubat 1987) s.31.

catçısı ülke ekonomilerinde giderek artan bir önem kazanması, dış ticarette sınırların açılmasıyla üçüncü dünyanın genç uluslarının piyasaya girmesi ile oluşan rekabet ortamı, fiskal ve parafiskal baskıların ortaya çıkardığı oluşum, batılı ülkeleri ekonomilerinin arz yönü ile –yani işgücü ve işletmelerin etkinliği- ilgilenmeye yöneltti.

Arzı arttırmaya dönük politikalar kamu kesiminin ekonomideki ağırlığının azaltılmasında birinci sırada öncelik verir. Arz yönlü ekonomik düşünceyi savunanlara göre Keynesyen ekonomik müdahale, ekonomik hayatta insanların bütün dinamizmlerini yoketmekle sonuçlanmıştır. Burada bir tür "koruyucu devletin bunalımı" söz konusudur.[29] Ekonomik krizin çözümünde kamu harcamalarının ve sosyal güvenlik harcamalarının arttırılması etkisiz kalmaktadır. Ekonomik büyümenin yeniden gerçekleştirilebilmesi için "koruyucu devlet"in sona ermesi gerekmektedir. Devletin "koruyucu" rolünün ortadan kalkmasıyla birlikte bazı ek yararlar ortaya çıkacak, toplum bazı yüklerden kurtulmuş olacaktır.

Arz yönlü iktisadın ekonomik etkinliği gerçekleştirmede önerdiği temel politika aracı "vergi oranları"dır. Vergi oranlarının bir ekonomi politikası aracı olarak kullanılmasıyla ilgili ilk görüşler Colin Clark tarafından önerilmiştir. Clark'a göre yüksek vergi oranları tasarrufu ve çalışmayı azaltacak, üretimi ve arzı daraltacak, bu yolla da toplam talep-toplam arz dengesini bozarak enflasyona yol açacaktır.[30] Clark'ın milli gelirin % 25'i oranında bir verginin enflasyona sebep olmayacağı, bunun daha üstündeki oranların enflasyonist olacağı yolundaki görüşleri o dönemdeki mali politikaları etkilememiştir. Ancak konu günümüzde yeniden güncellik kazanmıştır.

5.2. Arz-Yönlü İktisat ve Ekonomik Denge

Arz-Yönlü iktisadın kolay erişilebilir, sistematik bir bütünlük içinde değerlendirilmesi oldukça zordur. Genel ve tutarlı bir teorik içeriğe de sahip olduğu söylenemez. Bununla birlikte dayandığı temel ilkeleri ana çizgileriyle incelemek mümkündür.

Daha önce de belirtildiği gibi arz yönlü iktisat yeni bir teori değildir. Klasik teorinin üretime dönük görüşlerini yeniden gündeme getirme çabasındadır. Arz-yönü iktisatçıları klasik makroekonomik teoriyi (Say Yasası dahil) temel alırlar. Eğer piyasada kendi başına bırakılırsa üretim, harcandığı zaman üretilen tüm malların satılmasına yetecek kadar gelir (ücret, kar, rant) yaratacaktır. Kapitalist piyasa ekonomisi gayri iradi işsizliğin hiç var olmadığı sürekli bir denge içindedir. Arz-yönlü analizde tasarruf ile yatırım arasında kavramsal hiç bir fark yoktur. Odak noktası uzun dönemli ekonomik gerçekleşmelerle ilgilidir ve kısa dönemli istikrar sorunlarıyla ilgilenilmez.

Arz-yönlü iktisat, neo-klasik mikroekonomik teorinin gelişmiş kapitalist toplumlardaki iktisadi davranışları yeterli biçimde açıkladığını varsaymaktadır. Tipik firma büyük bir şirket olarak değil, tekil girişimcinin firması olarak düşünülür,

---

[29] Ahmet Silem, **Introduction a L'Analyse Economique**, Armand Colin, Paris, 1989, s.50.

[30] Ören Arsan, Vergi Yükü Üzerine Bir İnceleme, (Teori-Metodoloji ve Türkiye'ye Ait Bazı Hesaplamalar), Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayını, Ankara, 1975, s.46.

monopolcu kapitalizmin ayırıcı özellikleri kabul edilmez. Büyük şirketlerin piyasa gücünün sonuçları, fiyatlama, üretim ve istihdam kararları üzerindeki etkileri tümüyle ihmal edilir. Nisbi fiyatlar; kişilerin ve işletmelerin ekonomik kararlarının temel belirleyicisi olarak kabul edilir. Gelir dağılımının marjinal üretkenliğe dayandığı ileri sürülür.

Devlet müdahalesinin ekonomideki ilk etkileri nisbi fiyatlarda ortaya çıkan değişmelerle kendini gösterir. Bu değişimin doğal uzantısı da fiyat değişmeleri karşısında kişilerin davranışlarında görülen tepkidir. Müdahale sonucu nisbi fiyat yapısında ortaya çıkan değişiklik; üretim faktörlerinin kullanımında, ekonomik faaliyetin miktar ve bileşimindeki değişmeleri de beraberinde getirir. Nisbi fiyatlarda ortaya çıkan değişmelerin daha sonra gelir değişmesi biçimine dönüşmesi, arz yönlü iktisadın ekonomik değişmeyi açıklamada kullandığı ana kurallardan biridir. Fiyat sisteminde ortaya çıkan değişmeler devletin ekonomik faaliyetlerinin "birincil etkilerini"gelirlerde görülen değişmeler de "ikincil etkileri" gösterir.[31] Devlet müdahalesi ekonomide fiyat etkisi yoluyla öncelikle kaynakların dağılımını değiştirir. Kaynakların dağılımı değişince gelir dağılımı da değişir. Arz yönlü teori bu görüşü ile Keynesyen teorinin devletin kullanacağı müdahale araçlarıyla, ekonomide, reel gelir düzeyini doğrudan etkileyeceği düşüncesini reddetmiş olmaktadır.

Devletin gelirlerde birincil etkiler yaratabilmesi için, doğrudan üretim faktörlerinin miktarını veya etkinliğini değiştirmesi gerekir. Ancak kamusal müdahaleler yoluyla ekonomideki üretim faktörlerinin miktarını ve verimliliğini etkilemek söz konusu değildir. Üretim kaynaklarının miktarı ve etkinliği, her girdinin bir biriminin reel fiyatı (yani elde edilen gelir) değiştirilebilirse artar. Devletin ekonomiyi etkilemesinin en etkin ve belirleyici yolu; marjinal vergi oranlarını değiştirmek, böylece, ekonomik tercihleri biçimlendiren (özendiren veya caydırıcı yönde etkileyen) vergi sonrası nisbi fiyatlar, marjinal vergi oranlarından büyük ölçüde etkilenirler.

Marjinal vergi oranlarındaki değişikliklerin yarattığı nisbi fiyat değişmeleri, ekonomik davranışları etkilediğine göre, vergi değişikliklerini mali ve ekonomik analizi bu uyarılmış davranış değişiklikleri gözönünde tutularak yapılmalıdır. "Türü ne olursa olsun her vergi, niteliği gereği bazı üretim faktörlerinin maliyetini diğer şeylerin maliyetine göre değiştirecektir. Sonuçta üretim faktörlerine yönelik talebin kompozisyonunda ve alternatif kullanım alanları arasındaki dağılımında değişmeler ortaya çıkacaktır. Örneğin; işgücünün maliyetini boş vakte göre azaltan bir vergi indirimi, emek arzın artmasına yol açacak, -diğer koşullar değişmemek üzere- üretim, reel gelir ve dolayısıyla toplam talep artacaktır. Toplam talepteki bu artış; vergi indiriminin bütçe açığı üzerindeki etkisinden değil, vergi indiriminin çalışma ile boş zaman arasında yarattığı nisbi maliyet farklılığından ileri gelmektedir. Tüketime oranla tasarrufun maliyetini azaltan bir vergi indirimi, kapital birikimini hızlandırır. Bunun sonucunda da üretim, gelir ve toplam talep artar"[32]. Çünkü her ekonomik ünite, işgücünün kendisine sağladığı gelir ile mali-

[31] Norman B. Ture, "Theorie de L'Economie de L'Offre et Politique Gouvernementale" L'Economie de L'Offre, Der: David G. Raboy, içinde, Paris, Economica, 1984, s.14.
[32] A.g.m., s.17.

yetini oranlar. Sonuçta çalışmadan elde edilen gelir, emeğin maliyetinden fazla ise çalışmayı boş vakte tercih eder. Daha fazla çalışma veya boş vakitten birini tercih konusunda verilecek kararda hakemlik yapacak belirleyici faktör vergilemedir.[33] Vergi idaresi marjinal vergi oranlarını azaltarak çalışmayı boş vakte göre daha çekici duruma getirerek arzı uyarabilir. Bu gelişme toplam iş hacminin genişlemesine yol açarak gelir vergisi ve KDV nin de artmasına neden olur. Böylece kısa dönem gelir ve üretim denge düzeyleri yükselerek, uzun dönemde büyüme hızı artar. Üretimde karşılaşılan darboğazların nedeni, arz üzerine konmuş yapay engellerdir. Özellikle yüksek marjinal vergi oranları nedeniyle üretim düzeyi düşmekte, büyüme hızı gerilemektedir. Devlet üretimdeki durgunluğu aşmak için sürekli para arzını genişletmiş ve enflasyona yol açmıştır. Çözüm parasal disiplinin sağlanması ve vergi oranlarında indirime gidilmesidir.

5.3.Vergi Gelirleri ve Laffer Eğrisi

Vergi indirimleri ekonomik faaliyetleri canlandıracak bu da verginin uygulanacağı tabanın genişlemesini sağlayacaktır. Aşırı vergi artışları üretim yapma hevesini kıracak, üretim ve gelir düşecek, sonuçta, toplam devlet gelirleri artacağı yerde azalacaktır. Bu durum vergi gelirleri ile vergi oranları arasındaki ilişkiyi açıklayan Laffer Eğrisi yardımıyla izlenebilir. Nisbi olarak düşük oranlardaki vergi daha çok vergi geliri sağlarken, belli bir noktadan sonra vergi oranlarındaki ek artışlar vergilendirilebilir ekonomik faaliyet hacmini, vergi gelirlerini düşürecek ölçüde daraltır.

Laffer Eğrisi arz-yönlü iktisadın görüşlerini açıklamada kullandığı önemli kavramlardan biridir. Laffer Eğrisi; kişilerin vergi sonrası gelirleri artarsa daha çok çalışacakları, ya da girişimciler açısından vergi sonrası kârları artarsa daha çok yatırım yapacakları varsayımına dayanır. Bu varsayım doğru kabul edilirse vergi oranlarının azaltılması, vergi gelirlerini arttıracaktır.

Marjinal vergi oranlarını azaltarak bir yandan kamu gelirlerini arttırmak, diğer yandan da insanların çalışmaya karşı duyacakları isteksizliği azaltarak daha çok çalışmaya teşvik edilebilecektir. Ancak burada mutlak anlamda bir neden-sonuç ilişkisi aramak yanıltıcı olabilir. Laffer eğrisinde söz konusu olan vergi indirimlerinin toplumda uyandırdığı psikolojik havadır. ABD'de Laffer sayesinde vergilerin indirilmesi girişimcilerin heyecanını, hayal gücünü ve üretici çalışmanın yeniden devreye girmesini sağlamış ve buhrandan çıkılması için bir araç olmuştur.[34] Vergi indirimlerinin kısmi olarak yerine genel olması tercih edilmektedir. Çünkü "...zenginlikleri yaratanların kimler olacağı önceden bilinebilseydi, yalnızca onların vergilerini indirmek gerekirdi; ama büyüme devresinde sivrilecek olanları tahmin etmek mümkün olmadığına göre, en iyisi gelecekteki bir Henry Ford'u ümitsizliğe düşürme tehlikesini göze almaktansa, herkesin vergisini indirmek gerekir".[35]

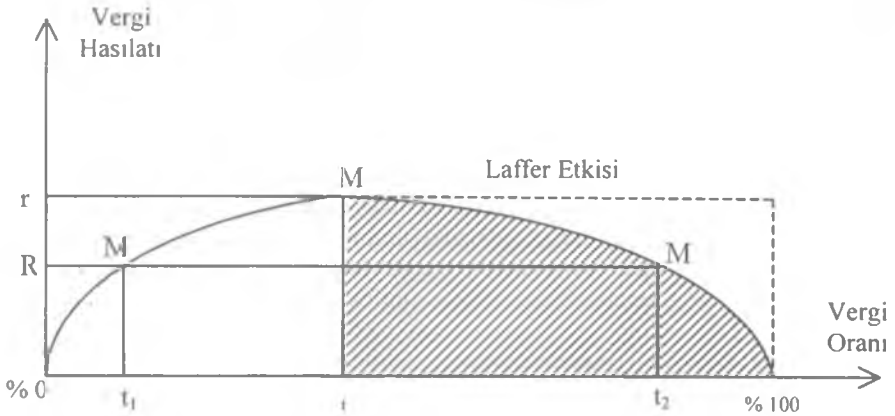
---

[33] Janine Brémond-Alaine Geledan; **Dictionnare des Theories et Mecanismes Economiques**, Hatier, Paris, 1989, s.461.

[34] Guy Sorman, **Liberal Çözüm-Dünya'da Piyasa Ekonomisi Uygulamaları**, (Çev: Yazgülü Aldoğan-Hüseyin Avcı-Erol Koç), TÜSİAD Yayını, İstanbul, 1987, s.85.

[35] A.g.e.

LAFFER EĞRİSİ

Laffer Eğrisinin incelenmesinden çıkarılan sonuç:

- Laffer Eğrisine göre ortalama vergi oranının % 0 olduğu durumda hiç vergi geliri yoktur. % 0 * R = 0

- Vergi oranının % 100 olduğu durumlarda kişiler hiç bir üretimde bulunmaz ve hiç bir gelir sağlanmaz. Çünkü hiç kimse sadece devlete vergi ödemek için çalışmayacaktır. R = 0

- t vergi oranında vergi gelirleri en yüksek noktaya (r) çıkacaktır. M noktası vergi gelirlerinin maksimum olduğu vergileme oranını göstermektedir.

M1 noktası M2 noktasına tercih edilmelidir. Çünkü M1 noktasında daha düşük bir vergi oranı (t1) ile aynı miktarda vergi geliri elde edilmektedir (t1 > t2). Mt çizgisinin sağındaki bölüm optimalin altında vergi hasılatı sağlayan bir durumu gösterir. Çünkü bu bölgede çok yüksek bir vergi oranı uygulanmasına karşın, Mt çizgisinin solunda çok düşük bir vergileme oranının uygulandığı alandaki vergi gelirine eşdeğer bir vergi toplanabilmektedir.

% 100 ile % 0 arasındaki önceden belirlenmesi mümkün olmayan bir vergi oranı, vergi hasılatını en yüksek düzeye çıkaracaktır. Mümkün olan en düşük vergi oranı ile en yüksek vergi gelirlerinin elde edildiği M noktası "vergi optimumunu" gösterir. Vergi optimumu vergi hasılatının düşmeye başladığı noktadır.[36] Mt çizgisinin sağındaki taramalı alan "Laffer etkisini" göstermektedir. Laffer Eğrisi üzerinde her zaman aynı miktarda vergi sağlayacak iki vergi oranı bulunur. Ancak Laffer Eğrisinin en zayıf yönü, hangi vergi oranının vergi hasılatı açısından optimum geliri sağlayacağını belirtememesidir. Laffer Eğrisi üzerinde herhangi bir noktanın hangi vergi oranını gösterdiğini de anlamak eğrinin diğer bir belirsiz yönünü oluşturmaktadır. Diğer bir belirsizlik noktası da vergi esnekliğin ölçülmesinde karşılaşılan güçlüktür. Artan çalışmadan veya yatırımlardan elde edilen vergi gelirleri, düşük vergi oranının etkisini

[36] Selahattin Tuncer, "Verginin Sınırları: Vergi Optimumu veya Laffer Eğrisi", Maliye Yazıları, Sayı: 7 (Haziran-Temmuz 1987), s.23.

ortadan kaldıracak ölçüde olmayabilir. Kaldı ki insanların bir kısmı, vergi sonrası gelirleri arttığı zaman daha az çalışabilir veya daha az yatırım yapabilir.

5.4. Vergi İndirimleri ve Sonuçları

Arzın arttırılmasına ağırlık veren politikaların yürütülmesinde kullanılan temel eylem aracı; çalışmayı, tasarrufu ve yatırımı cezalandıran yüksek vergi oranları yerine, arz üzerindeki mali yüklerin hafifletilmesini sağlayacak vergi indirimleri yapmaktır. Bu temel çıkış noktasına paralel olarak, koruyucu devletin görevlerini yapabilmesi için gereken gelirin sağlanması amacıyla konmuş yüksek vergilemeden vazgeçilebilmesi için de devletin yüklerinin azaltılması gerekir. Enflasyon kamu açıklarının sürekli artışından ve giderek büyük bir birikim oluşturmasından doğmaktadır. Bu süreç sonuçta mali baskının ağırlaşmasına yol açmaktadır. Çünkü bu durum gerçekte arzın azalmasının bir sonucudur.[37]

Üretim faktörlerini arzedenler çok yüksek vergilendirilmişse, üretimde bulunmaya daha az istekli olacaklardır. Özellikle ücretliler ya çalışmamayı (boş zaman) ya da ev işlerini tercih edeceklerdir. Zamanla tasarruf edilen gelirler üzerindeki vergi baskısı, eldeki gelirlerin hemen tüketimini kolaylaştırır ve toplam tasarruflar azalır. Böylece verimli yatırımların finansmanı çok zorlaşır ve pahalı bir hale gelir.[38]

Kamu kesiminin aşırı büyümesi, ulusal kaynakların giderek artan bir bölümünün verimli olmayan veya daha az verimli işlere doğru yön değiştirmesine yol açar. Kamu sektörünün aşırı büyümesi sonucunda kaynakların önemli bir bölümü yönetim harcamalarına, sosyal transferlere, yardımlara, güçlük içinde bulunan şirketlerin borçlarının ödenmesine ve özsermaye açısından güçlendirilmesine harcanır. Eğer devlet yukarda belirtilen harcamaları finanse edebilmek için zorunlu olarak toplanan bu kaynakların bir bölümünü toplamaktan vazgeçebilirse (vergileri azaltarak), insanlar benzer mal ve hizmetleri kamu sektöründen daha ucuza mal edebilen, rekabetçi özel sektöre yönelerek karşılayabileceklerdir. Vergilerin azaltılması, sadece işletmelerin üretim maliyetlerini azaltmakla kalmaz, daha önce sosyal transferler kanalıyla kendilerine yardım edilen kişiler bu ilave gelirlerin ortadan kalkmasıyla yeni bir anlayış içine girerler. İnsanlar hayat seviyelerinin yükselmesinin ancak kendi dinamizmlerine ve ortaya koydukları işin niteliğine doğrudan bağlı olduğunu bilirlerse daha fazla gelir elde edebilmek için yeteneklerini geliştirmeye, bölgelerini ve iş alanlarını değiştirmeye yöneleceklerdir.[39] Bu da genel olarak ekonominin canlılığını arttıracak, ekonomik faaliyet hacminin genişlemesine neden olacaktır.

Keynesci teoride devlet harcamalarında meydana gelecek bir artış, aynı miktardaki vergi indiriminden daha büyük bir talep artışına yol açar.[40] Bunun nedeni, kamu harcamalarında meydana gelecek bir artışın tamamının toplam talebe ilave edildiği, buna karşılık vergi indirimlerinden elde edilen gelir artışının bir kısmının tüketime bir kısmının da tasarrufa gittiğinin varsayılmasıdır. Oysa arz-yönlü iktisat yanlıları bunun tam tersi bir görüş ileri sürmektedirler; ekonomi üzerinde gelir ver-

---

[37] Pierre Bezbakh, **Inflation et Désinflation**, La Decouvert, La Collection "Reperes", Paris, 1988, s.93.

[38] A.g.e., s.94.

[39] A.g.e., s.94.

[40] Bartlett, a.g.m., s. 35.

gisinde yapılacak bir indirim, devlet harcamasındaki artışın sağlayacağı etkiden daha büyük bir etkiye sahiptir. Arz yönlü iktisatçılarla Keynesciler arasındaki temel fark vergiye karşı birbirine zıt bu düşüncede kendini gösterir.[41]

Arz yönlü iktisatçılar vergi indirimlerinin yatırım, tasarruf ve çalışma isteğini en yüksek uyarıyı sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini savunurlar. Kısaca ekonomik politikayı, arzı arttıracak yönde düzenlemek, ekonomide arz kısıtlamaları yaratan katılıkları ve etkinsizlikleri en aza indirmek için yeniden yönlendirmek gerekir.

Eğer rant kazançlarının artışından çok, yeni işletmelerin kuruluşu desteklenmek isteniyorsa bunu gerçekleştirmenin yolu; işletmeler üzerindeki vergileri azaltmak değil, gelirler üzerindeki vergileri azaltmaktır. Çünkü birinci durumda bir tüzel kişi olarak işletme, yöneticilerinin davranışlarından bağımsız hareketlerini yönlendirme iradesine sahip gerçek bir kişi değildir. Oysa gerçek kişi olarak vergi ödeyen girişimci işletmenin sürekliliği için daha çok belirleyici bir role sahiptir. Bu yaklaşım politik açıdan çok uygun görülmese bile, ekonomik açıdan son derece etkilidir.[42]

Vergi indirimlerinin ekonomik süreçler üzerindeki karşılıklı etkileşim zinciri şu şekilde işlemektedir.[43]

1. Gelir vergisinde yapılacak bir indirim çalışanların tasarruf isteğini arttırır. Tasarruf artışı faiz oranlarını düşürerek yatırımların artmasını sağlar.

2. Kurumlar vergisinde yapılacak bir indirim, kurum kârlılığını ve dolayısıyla işletmelerin tasarruf yapma kapasitesini genişletecektir.

3. Kişi ve kuruluşların tasarruflarının artması, borçlanma taleplerini azaltır. Bu da faiz oranlarını düşürür. Faiz oranlarının düşmesi de yatırım malları talebini arttırır.

4. Yatırım/GSMH oranının yükselmesi prodüktiviteyi arttırır.

5. Gelir vergisi oranlarının azaltılması, işgücünün çalışma isteğini uyararak emek arzının artmasını sağlar.

6. Üretim kapasitesinin genişlemesi, arz yetersizliğinden doğan enflasyonist baskıları azaltarak, enflasyon oranını düşürür.

7. Üretimin yükselmesi, mal ihracını da arttırarak ödemeler dengesinin düzelmesini ve ulusal paranın değer kazanmasını sağlar.

8. Gelir vergisi oranlarının düşük olması, toplu sözleşmelerde yüksek ücret artışı isteklerini sınırlar. Çünkü vergi oranların düşmesiyle işçinin eline daha yüksek harcanabilir gelir geçecektir. Bu da fiyat yükselişlerini frenleyecektir.

9. Enflasyon hızının azalması önce geliri sonra da tüketim, üretim ve istihdam arttırır. Enflasyonun düşmesi faiz oranlarını düşürerek yatırımları teşvik eder.

---

[41] Guy Sorman, L'Etat Minimum, Albin Michel, Paris, 1985, s.85.

[42] Evans, M., "An Econometric Model Incorporating The Supply Side Effects of Economic Policy" içinde, "The Supply Side Effevts of Economic Policy", Proceedings... of the 1980 Economik Policy Conrenece; Center For The Study of American Business and Federal Reserve bank of St-Louis Washington University, 1981, s.65-66'dan Vural F. Savaş, **Politik İktisat**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1986, s.251-252.

[43] Barlett, a.g.m., s.39

Vergilerde yüksek oranda bir azalmanın sonucunda ortaya çıkacak bütçe açığı, A. Laffer'in "Laffer Eğrisi"nde ortaya konan gelişme nedeniyle endişe yaratacak bir sonuç doğurmaz. Çünkü Laffer'e göre vergi indirimleri yüzünden devlet gelirlerinde ortaya çıkacak azalma, vergi indirimlerinin ekonomide meydana getireceği canlanma ile daha çok vergi geliri elde edilmesiyle telafi edilecektir. Kısa vadede vergi indirimlerinin yol açacağı bütçe açıklarını, kamu harcamalarını kısarak önlemek mümkündür. Ancak kamu harcamalarını finanse eden kaynaklar azaltılınca, devlet de yapmakta olduğu görevleri aynı anda azaltma imkanına sahip olabilmelidir. Stratejik açıdan önemi askeri harcamalar, yapımı devam eden büyük yatırımlar ve vazgeçilmez yönetim harcamalarında kısıntı yapılamaması cevabı güç bir soru ortaya çıkarmaktadır. Ancak kamu harcamalarını daha fazla kısmının mümkün olmadığı böylesi durumlarda bütçe açıklarını karşılamak için devlet borçlanması yoluna gidilir. Bu da zorunlu olarak yüksek faiz politikasını ortaya çıkarır.[44]

6. SONUÇ

Geçen kırk yıllık zaman dilimi içinde bütün batı ekonomilerinde uygulanan iktisat ve maliye politikaları Keynes'in "Genel Teorisi"nden esinlenen ilkeler çerçevesinde belirlendi. Çok basit bir anlatımla Keynes ekonomik faaliyet hacminde görülen enflasyonist veya deflasyonist baskıların aşırı veya yetersiz bir toplam talepten kaynaklandığını öne sürdü. Keynes'e göre toplam talep; ev idarelerinin tüketim için harcadıkları ile devlet tarafından yapılan mal ve hizmet satınalmaları toplamından oluştuğunu belirtiyordu. Bu yaklaşımda arz koşulları kısa dönemde sürekli ve değişmez kabul edilmiştir. Uzun dönemde arzın devlet müdahalesine tepki göstermesi güçtür. Keynesyen analiz ne arz koşullarını görmezden gelmekte ne de arz koşullarından habersizdir. Ancak Keynes bunların devletin ekonomik politikasının etkisi dışındaki bağımsız faktörler tarafından belirlenmiş olacağını düşünmektedir. Keynes'e göre bütün ekonomik faaliyetlerin sonuçlarını etkilemek için yapılacak girişimlerin merkezinde talep bulunmaktadır.

Arz yönlü iktisat anlayışının uygulamaya konması durumunda Keynesyen teoriye dayalı bütçe, vergileme ve para politikalarının hemen tamamının değiştirilmesi gerekecektir. Arz yönlü ekonomi politikasına göre, toplam talebi etkilemek için maliye politikası önlemlerini uygulamanın bir anlamı yoktur. Toplam talebin denetlenmesi için bütçe politikasını çıkış noktası kabul etmek hiçbir şeyi çözmez. Toplam talebi oluşturduğu varsayılan kamu harcamaları, toplam vergi gelirleri ve bütçe açığı; istihdam, üretim ve gelir artışı sağlamak açısından beklenen sonuçları vermez.[45]

Aynı şekilde kamu gelirlerinin toplam miktarını veya bileşimini eksen alan düzenlemelerin de ekonomik faaliyetlerin düzeyi üzerinde etkisi yoktur. Arz yönlü teori maliye politikası değişkenlerinin birincil etkisinin "gelir etkisi" olduğu görüşünü de kabul etmez. Bu görüşün doğal uzantısı toplam üretim ve gelirle çeşitli maliye politikası araçları arasında kurulacak "çoğaltan etkisi"ne dayalı ilişkinin, hem yetersiz hem de beklenmeyen ve önceden kestirilemeyen sonuçların ortaya çıkmasına neden olacağıdır.

Devlet müdahaleleri yoluyla ekonomideki nisbi kaynak dağılım yapısını bozan ekonomik politikalardan vazgeçerek, serbest piyasa düzeninin daha etkin işleyişini

[44] Ture, a.g.m., s. 29.

[45] Ture, a.g.m., s. 31.

gerçekleştirmeye yönelik önlemler alınmalıdır. Bütçe açıklarının finanse edilebilmesi için uygulanan politikalar para arzı artışına yol açmayacak şekilde düzenlenmelidir.

Arz yönlü ekonomi; ekonominin belli bir fiyat istikrarına kavuşabilmesi için yüksek oranlı bir işsizlik veya üretim ve istihdamın artması için de enflasyon hızının artması gerektiği yolundaki "Phillips Eğrisi" yaklaşımının geçersiz olduğunu ileri sürer. Enflasyonun temel nedeni; reel üretim artışına oranla artan para arzıdır. Bu nedenle ekonominin reel üretim kapasitesini aşan oranlarda para arzı artışı doğuracak uygulamalardan kaçınılmalıdır.[46]

Arz yönlü politikaların başarısı, gelir ve kurumlar vergisi indirimleri, kamu harcamalarının azaltılması, bütçe denkliğinin sağlanması ve sıkı para politikası değişkenleri arasında gerçekleştirilecek dengeli bir düzenlemede yatmaktadır.

Batı ekonomilerinde uzun süren bir ekonomik büyüme döneminin ardından 1970'lerde ortaya çıkan ekonomik bunalımın Keynesyen teorinin öngördüğü açıklama ve tanımama çerçevesinin tamamen dışında ortaya çıkması, iktisatçılar arasında, hem bunalımın tanımlanması hem de çözümü açısından yeni görüş ve teorileri ortaya çıkardı. Arz yönlü iktisat da krizi, kapitalist iktisadi düşünce geleneği içinde eskiden beri bilinen ama kullanılmayan analiz yöntemlerini ve araçlarını kullanarak açıklamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşımdan kaynaklanan uygulamaların başarısı, politik iktisat açısından değerlendirilmesi başka bir araştırma konusu olacak genişliktedir. Bu araştırmada en genel anlamda arz iktisadını tanımlamaya ve ortaya koyduğu çözüm önerilerini belirtmeye çalıştık.

* PHİLLİPS EĞRİSİ:

Enflasyon artış oranı ile, işsizlik oranı arasındaki ters yönlü bir ilişki olduğunu belirten bir eğridir.

A.W. Phillips, İngiltere'nin 1861-1957 yılları arasındaki işsizlik ve fiyat artışları arasındaki ilişkileri gözlemleyerek, herhangi bir teoriye dayanmadan, sadece istatistiki verileri kullanarak ücretlerin değişme oranı ile (Δ Üc/Üc), işsizlik oranı (Δ İş/İş) arasında ters yönlü bir ilişki bulmuştur. Bu eğrisel ilişkinin hangi nedensel ilişkiden kaynaklandığı konusunda bir bilgi yoktur. Bu ters yönlü ilişki iktisat politikası uygulayıcılarını "yüksek enflasyon" veya "yüksek işsizlik" gibi iki zorunlu tercih karşısında bırakmıştır.

Bkz. Denise Flouzat, Economie Contemporaine, 3. Cilt Crossance, Crise et strategie economique, PUF, s. 340. Ahmed Silem, Introduction A Analyse Economique Armand Colin, Paris, 1989, s.168.

---

[46] Enflasyon artış oranı ile, işsizlik oranı arasındaki ters yönlü bir ilişki olduğunu belirten bir eğridir.

A.W. Phillips, İngiltere'nin 1861-1957 yılları arasındaki işsizlik ve fiyat artışları arasındaki ilişkileri gözlemleyerek, herhangi bir teoriye dayanmadan, sadece istatistiki verileri kullanarak ücretlerin değişme oranı ile (Δ Üc/Üc), işsizlik oranı (Δ İş/İş) arasında ters yönlü bir ilişki bulmuştur. Bu eğrisel ilişkinin hangi nedensel ilişkiden kaynaklandığı konusunda bir bilgi yoktur. Bu ters yönlü ilişki iktisat politikası uygulayıcılarını "yüksek enflasyon" veya "yüksek işsizlik" gibi iki zorunlu tercih karşısında bırakmıştır.

Bkz. Denise Flouzat, Economie Contemporaine, 3. Cilt Crossance, Crise et strategie economique, PUF, s. 340. Ahmed Silem, Introduction A Analyse Economique Armand Colin, Paris, 1989, s.168.

TABLO: 1

SANAYİLEŞMİŞ ÜLKELERDE
ORTALAMA YILLIK BÜYÜME ORANLARI (%) 1960-1981

	1960-1965	1974-1979	1977-1981	1975	1978	1981
FRANSA	5.8	2.7	2.4	0.3	3.7	3.5
B.ALMANYA	5.0	2.3	2.4	-2.6	3.6	-3.3
İTALYA	5.3	2.5	2.6	-3.5	2.7	-3.8
HOLLANDA	5.1	2.5	1.5	-1.2	2.5	-3.5
BELÇİKA	5.1	2.4	1.2	-2.0	3.1	-1.4
İNGİLTERE	3.3	1.0	0.6	-1.6	3.3	-1.4
DANİMARKA	4.6	4.0	1.9	-1.1	1.3	-3.5
İRLANDA	4.2	4.8	3.5	-0.3	6.3	1.7
AET	5.3	2.2	2.0	-1.6	3.4	-3.4
ABD	4.8	2.4	3.0	-0.0	4.8	1.9
JAPONYA	10.0	4.0	4.8	2.4	5.1	2.9
ORTALAMA	5.3	2.8	2.3	-1.0	3.6	3.2

Kaynak: Rapport sur les Comptes de la Nations de l'année 1982, vol.2.p.11

TABLO: 2

BEŞ BÜYÜK SANAYİLEŞMİŞ ÜLKE İLE İLGİLİ BAZI GÖSTERGELER

Ortalama Yıllık Artış Oranı	GSYİH		VERİMLİLİK		İSTİHDAM		ÖZEL PRODÜKTİVİTE		İŞSİZLİK		
	1960 1973	1973 1981	1960 1973	1973 1981	1960 1973	1973 1981	1960 1973	1973 1981	67	73	81
ABD	4.1	2.3	2.1	0.2	2.0	2.1	4.6	1.6	3.7	4.7	7.5
FRANCE	5.6	2.5	4.7	2.4	0.9	0.1	7.6	1.2	1.9	2.6	7.6
B.ALM.	4.5	2.0	4.4	2.6	0.1	-0.6	4.4	2.2	1.3	0.9	4.3
İNGİLT.	3.1	0.5	2.8	1.2	0.3	-0.7	4.5	1.7	3.2	3.2	4.3
JAPONYA	9.9	3.6	8.6	2.9	1.3	0.7	14.1	2.0	1.3	1.3	2.2
ORTALAMA			**4.5**	**1.8**							

Kaynak: O.E.C.D., CEPII Base SACHEM-Quest

TABLO: 3

SANAYİLEŞMİŞ ÜLKELERDE ORTALAMA VERİMLİLİK ORANLARI (1950-1977)
Verimlilikteki Ortalama Yıllık Değişme (%)

ÜLKELER	1950-67	1967-72	1972-77	1950-1977
JAPONYA	7.4	9.2	3.5	7.0
B. ALMANYA	5.0	4.8	3.8	4.7
İTALYA	5.3	5.0	1.0	4.4
FRANSA	4.7	4.5	3.1	4.3
KANADA	2.5	2.8	0.8	2.3
İNGİLTERE	2.2	3.0	1.2	2.2
ABD	2.4	1.1	0.6	1.8

Kaynak: Bruce R. Barttlett (1981), Arza Dayalı İktisat, (Çev: Süreyya Sakınç), Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, C: 24, S: 2 (Şubat 1987), s. 34.

TABLO: 4

SANAYİLEŞMİŞ BAZI ÜLKELERDE KAMU HARCAMALARININ GSYİH'YA ORANI

ÜLKELER	1960	1967	1973	1980
ABD	27.8	31.2	31.2	33.2
FRANSA	34.6	39.0	38.5	46.2
B. ALMANYA	32.0	38.2	40.5	46.9
İNGİLTERE	32.6	38.5	41.1	44.6
JAPONYA	20.7	22.7	22.1	32.7

Kaynak: O.E.C.D. Comptes Nations. 1981

TABLO: 5

BAŞLICA SANAYİLEŞMİŞ ÜLKELERDE ENFLASYON ORANLARI (1953-1988)

ÜLKELER	1953 1959	1960 1968	1973 1979	1979 1983	1983	1984	1985	1986	1987	1988
ABD	2.1	2.4	5.1	7.6	3.9	4.1	3.2	2.6	3.0	3.5
JAPONYA	3.4	5.2	6.9	7.8	0.8	1.3	1.5	1.8	-0.2	1.0
B.ALMANYA	5.2	3.1	6.3	4.7	3.2	1.8	2.4	3.1	2.5	1.7
FRANSA	4.8	4.0	6.4	10.5	9.5	7.1	5.7	4.7	2.7	2.7
İNGİLTERE	3.4	3.7	7.5	16.0	5.1	3.9	6.0	3.5	4.0	5.2
İTALYA	2.4	4.3	7.2	17.1	14.9	10.8	8.8	8.0	5.7	5.0
KANADA	1.6	2.6	5.3	10.1	5.3	2.8	3.2	2.9	4.7	4.2
ORTALAMA	**2.7**	**3.1**	**5.9**	**8.6**	**4.5**	**3.9**	**3.6**	**3.1**	**2.7**	**3.2**

Kaynak: O.E.C.D., Revue économique, L'automne 1983; Statiques rétrospectives (1960-1983); Perspectives économique de L'OECD, mai 1986 et décembere 1989.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

FİNANSAL PİYASALARDA GLOBALLEŞME EĞİLİMLERİNİN BİR GÖSTERGESİ OLARAK EURO-DOLAR PİYASASI VE KIYI BANKACILIĞI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YİĞİT*

ÖZET

II. Dünya Savaşı sonlarında Uluslar arası Finansal piyasaların globalleşmesini alt yapısını oluşturan, Euro-Dolar piyasası oluşmuş ve bugün Türkiye'de serbest bölgelerin gelişmesinde önemli rolleri olan kıyı bankacılığı, Euro-Dolar piyasasına dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Euro-Dolar piyasası ve Kıyı bankacılığı Türkiye'de gelişim olanakları açısından ele alınmıştır.

GİRİŞ

Globalleşme ile Tüm dünyanın bir "**köy**" haline gelmeye başladığı günümüzde emek, sermaye, mal ve bilgi mobilitesi globalleşmeyi arttıran en önemli unsurlardır.

Bu unsurların temelinde sermaye hareketliliği ve elektronik bankacılık yatmaktadır. Artık bilgisayarlarla dünyanın bir ucu ile anında tüm kredi ve bankacılık işlemleri yapmak, uluslararası finansal piyasalarla oynamak mümkündür.

SWIFT., GLOBEX, BC NET, gibi mal ve sermaye hareketliliğini önemli ölçüde arttıran uluslar arası elektronik haberleşme ağları da Euro-Dolar piyasası,

* Dumlupınar Üniversitesi KÜTAHYA

Kıyı Bankaları... vb. gibi kesimler arasında önemli bir haberleşme ağı kurarak globalleşmeye hızlandırmaktadır. (Parasız, 1992)

Bu düşünce ile uluslar arası finansal piyasalarda önemli bir yeri bulunan **Euro-Dolar** piyasasının doğuşu, gelişmesi, hacmi, incelenerek son yıllarda dışa açılma stratejilerinin önemli bir sacayağı sayılan kıyı bankacılığının gelişimi ve **Euro-Dolar** piyasası ile ilişkileri ve **Türkiye**'nin konu karşısındaki durumu bu çalışmada ele alınmıştır.

I. SERMAYE PİYASASI

Sermaye piyasası, fon kullanıcılarının fon gereksinimlerini karşılamaları, tasarruf sahiplerinin tasarruflarını yatırıma dönüştererek en uygun geliri elde edilebilmeleri için gereklidir. Gelişmiş ülkeler için uzun vadeli fon kaynağı sermaye piyasasıdır. Dar anlamı ile sermaye piyasası, hisse senedi ve tahvillerin alınıp satıldığı Pazar olarak, geniş anlamda şirketlere sermaye olarak konulan ve tahvillere yatırılan fonlarla, diğer şekillerdeki uzun vadeli kredilerin arz ve talepleri ile, bu arz ve taleplerin karşılanmasını sağlayan kurumlar, vasıtalar, mahaller olarak tanımlanmaktadır. (**Mirza**, 1965).

Sermaye piyasalarında "**birincil**" ve "**ikincil**" piyasa olarak adlandırılan iki kesim vardır. **Birincil piyasa**; menkul kıymetlerin kurumlar tarafından ihraç edilip bir süre sonra tasarruf sahiplerine satışı, kısaca ihraç ve pazarlama etkinliklerini içerir. Genellikle bankalar, pazarlama şirketleri ve aracı kurumlar tarafından yürütülür. Satış süreci sonunda fertlere, kurumlara dağıtılmış olan menkul kıymetler, alım-satım suretiyle el değiştirmeye başlar, bu piyasaya da "**ikincil piyasa**" denir. (**Fertekligil**, 1983).

Günümüzde dışa açılma politikalarının her alanda dünya ekonomilerinde görülmeye başlaması, sermaye piyasalarını da globalleştirme yönünde değişime uğratmaya başlamıştır. Bugün, dünya finans piyasalarında günlük işlem hacmi, dünya ticaretinin yıllık hacmine eşit durumdadır. Bu gelişme finansal piyasaların globalleşmesi gerçeğini gündeme getirmiştir. **Globalleşmenin** finansal piyasalarda üç büyük merkezde toplandığı görülmektedir. Bu merkezler; **Avrupa Tek Pazarı, ABD** ile **Kanada** arasındaki **Kuzey İşbirliği** ve **Japonya** ve diğer **Uzak Doğu Ülkeleri** arasında oluşturulan pasifik işbirliğidir. Bu piyasalarda uluslararasılaşma, bütünleşme (entegrasyon) ve uyumlaşma (entegrasyon) yaşanmaktadır.

Finansal piyasaların gelişimi'nin, dış ticaret, yatırım ve kur hareketleri ile yakından ilgidir. 1960'lı yıllarda **ABD** dış açıkları nedeniyle oluşan **Euro-Dolar** piyasası, sanayileşme, kalkınmanın gelişmesi **IMF, Dünya Bankası** gibi kuruluşlar çeşitli fon ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. 1971'de çöken uluslararası **Bretton Woods** para sistemi ile finansal piyasaların işlemeyeceği sanılmış, büyümenin azalması, durgunluk ve işsizlikle birlikte enflasyonun artışı, faiz hadlarini yükselterek fon maliyetini pahalılaştırmışlardır. Yüzen kurlar döneminde Dolar dalgalanmaya bırakılmış ve hızla değer kaybetmeye başlamıştır. Bunun uluslararası finans piyasalarına etkisi ile olumlu olmuş, avantaj uluslar arası bankalara geçmiş, Euro-Dolar piyasası gelişirken, menkul kıymet borsalarında duraklamalar görülmeye başlanmıştır. (**Ünal**, 1991).

II. ULUSLARARASI BANKACILIK VE ULUSLARARASI SERMAYE PİYASASI

Altın döviz sisteminin sermaye piyasası ile dolaylı da olsa ilişkisini kurmak mümkündür. Şöyle ki, altın döviz sistemi, enflasyon olması, spekülasyona açık olması, anahtar ülkeye bir ayrıcalık tanıması gibi sakıncaları nedeniyle para krizlerine yol açmış ve çökmüştür. Ancak bu para krizleri, **ABD**'nin dünya likidite ihtiyacını kendi ödemeler dengesi açığı ile karşılamaya çalışması ve bu tür spekülatif hareketlerden doğmuştur.

ABD'nin dış ödeme açıklarının en önemli sonuçlarından biri, bu ülkenin siyasal, askeri ve ekonomik alanlarda dünyaya yayılması olmuştur. **ABD**'nin dış açıklarını doğuran kalemler, resmi bağış ve krediler, askeri harcamalar ve dış yatırımlardır. Bu açıkların ve sermaye kaçışlarının sonucunda 1960 yılı başlarında, **Euro-Dolar** (Avrupa Doları) denen bir para ve sermaye piyasası yaratmıştır. (**Töre**, 1973).

III.EURO DOLARLAR VE DİĞER EURO PARALAR

Orjini, **ABD** dış açıklarına dayanan 1960'lı yıllarda **Euro-Dolar** piyasası ile dünyanın belli başlı konvertibl paralarının kendi ülkeleri dışında işlem gördüğü kısa vadeli sermaye piyasası kastedilir. Aslında adı **Euro-Dolar** olmasına rağmen az miktarda da olsa, **Sterling, Mark, İsviçre** ve **Fransız Frank**'ı da aynı piyasada işlem görmüş ve **Euro-Dolar** adını almıştır.

Bununla anlatılmak istenen kendi yurdu dışında işlem gören Dolar piyasasıdır. Ancak **Euro-Dolar** piyasasını sadece **Avrupa**'da geçerli bulunan bir sermaye piyasası gibi düşünmemek gerekir. Gerçekte **Euro-Dolar** piyasası bir ucu Kanada'ya diğer ucu Japonya'ya uzanan bir piyasadır. (**Ekren**, 1986).

A-EURO-PARALAR NASIL YARATILIR ?

Eura-Dolar Piyasasına Dolar arz edenlerin başında, **ABD** dış ödeme açıkları nedeniyle ellerinde bol miktarda Dolar biriken **Avrupa Merkez Bankaları** ya da para otoriteleri gelmektedir.

Yalnız **Merkez Bankaları** bu işi doğrudan doğruya değil de **Ticaret Bankalarına** ulusal para karşılığı Dolar satmak yolu ile yapmaktadır. **Merkez Bankasından** satın alma Ticaret Bankaları da bunları bir yandan aynı anda üç ay sonra teslim edilmek üzere Merkez Bankasının geri satarken, öte yandan yine üç ay vade ile başkalarına ödünç vermektedir.

Merkez Bankaları ve para otoriteleri dışında, **Doğu Avrupa** ülkeleri, **BIS** gibi uluslararası kurumlar, büyük şirketler ve bireyler bu piyasaya sermaye sağlayan öteki kaynaklardır. **Euro-Dolar, Avrupa Para** piyasalarında (**Euro-Currency**) en çok işlem gören (tüm paraların % 80'i Euro-Dolardır) para anlamına geleceği için **Euro-Dolar** piyasası ile **Eurocurency** piyasası bazı yazarlarca aynı anlamda kullanılmaktadır

Eurocurrency tanımını, Euro-Dolar tanımını gözönünde tutarak yaparsak:

i. Eurodolar, ABD dışındaki Dolarları ifade etmesine rağmen Eurodolar ile ABD Dolarının döviz kurları aynıdır.

ii. Eurodolar döviz piyasasından Dolar alınabilir, ancak buna rağmen döviz piyasası sayılmaz.

iii. ABD'deki ulusal mevduatlara ve Euro-dolar mevduatlarına uygulanan faiz oranları farklıdır.

iv. Eurodolar, ABD'nin doğrudan kontrolü dışındadır. (**Ekren**, 1986). **Euro Pazarların** doğuşuna yol açan etkenleri **ABD** ve **İngiltere** gibi yüzyılın başından beri dünya ekonomisine yön veren ülkelerin politikaları açısından incelemek daha yararlı olacaktır.

İngiltere açısından piyasasının doğuşu, 1947'ye, **Harold Mc Millan Hükümeti**'ne dayanır. O yıllarda sürekli ödemeler açığı veren İngiltere, bunu "**Kontrol Yasası**" (Exchange Control Act) ile o zamanki var olan **Sterling** alanı dışında **Sterling Pound**'un kullanımını yasaklayarak gidermeye çalışmıştır. Bu da ticaret finansmanının Dolar'la yapılmasını zorunlu kılmış ve sonuçta **Euro-Dolar** piyasasının oluşması gözlemeye başlanmıştır. (**Ersan**, 1979).

ABD'de ise **Euro-Pazar** oluşumuna zemin hazırlayan etmenler:

ABD'nin ulusal banka sistemi ile ilgili **Q** ve **M** düzenlemeleridir. **Q** düzenlemesi 1933 yılından beri vadesiz mevduatta **ABD**'de ve **ABD** Bankalarında faiz ödenmesini yasaklıyordu. Bu da tasarruflarından faiz elde etmek isteyenleri, Avrupa Bankalarına yöneltmiştir. **M** düzenlemesi ise **ABD** bankalarının kanuni karşılıkları ile ilgilidir. Bu kanuni karşılıklar **ABD** dışındaki, örneğin Avrupa Bankalarındaki Dolar mevduatları için istenmiyordu. Dolar mevduatlarının tamamını kullanmak isteyen bankalar mevduatlarını **Avrupa**'ya kaydırmışlardır.

Döviz piyasaları ile **Euro-Para** piyasaları arasında yakın ilişki vardır. Bu ilişki **Euro-Para** faiz hadleri ile vadeli piyasaları arasında oluşmaktadır.

B-EURO PARA PİYASASININ BÜYÜKLÜĞÜ

Euro-para piyasasının bugün merkezi **Londra** kabul edilmektedir. **Euro-Para** piyasasının kesin büyüklüğünü günlük kararlar nedeniyle belirlemek güç olsa da, **BIS**'in (Uluslar arası Ödemeler Bankası) yıllık rapor'unda 1983 yılında **Euro-Para** piyasasının 2.056 milyar $ olduğu ifade edilmektedir. **Euro-Paraların** $ 60'ı **Avrupa**'da % 8'i **ABD**'de %6'sı **Japonya**'da %3'ü **Kanada**'da ve %22'si kıyı bankacılığı merkezlerinde (Offshore Banking Centers) işlem görmektedir. Genellikle Euro-Para piyasası, piyasadaki paraların %80'ini Dolar oluşturduğu için Euro-Dolar piyasası olarak da anılır. (**Abraham**, 1978).

C-EURO-PARA TİCARETİNİN GELİŞMESİ

Avrupa Topluluğunda birincil piyasada bugün **ECU** denomineli (bağlı) tahviller piyasasının %4'ünü oluşturmakta ve toplam Yen ve Sterling cinsinden

çıkarılan **Avrupa Tahvillerinin** toplamına eşit bulunmaktadır. (Eiteman, 1986), **Avrupa Topluluğunda** 1950'li yıllarda Euro-Dolarların Avrupa'ya akışı Euro-Market ve Avrupa Bankacılığı hızlı bir gelişim içine girmiştir. Sermaye hareketlerinin ve sermaye piyasalarının hızlı bir gelişimi döviz kuru davranışlarını etkilemeye başlamış ve döviz kurunu etkileyen ekonomistlerin ilgi alanları, döviz kuru-hisse senedi ilişkileri üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Ödemelerin serbestleştirilmesi ev sermaye transferleri konusunda **Roma Anlaşması'nın** 3.maddesinde, günlük diye nitelendiren ödemeler geniş çapta serbest bırakıldıysa da, resmi metinlere dayanarak sermayenin dolaşımı pek çok engel ve sınırlamaya katlanmak zorundaydı. Geçmişteki deneyimler göstermiştir ki, anlaşma maddeleri gerçek bir sermaye pazarı kurmakta yetersiz kaldı. Doğal olarak tam bir parasal birleşme kendiliğinden sermaye pazarlarının birleştirilmesini sağlamayacaktır. Fakat derin birlik politik kurumsal değişikliklerin oluşması da bunun için gereklidir. (**Werner**, 1985).

ECU'ya bağlı tahviller Euro-Market'lerde hızla yaygınlaşmaktadır. ECU'nun bu pazarlarda borçlanma sisteminde değeri gittikçe artmaktadır. 1970'li yıllardan sonra petrol fiyatlarının artması sonucunda, petrol ihracatçısı ülkelerin ellerinde petrolden sağladıkları Dolarlar artmağa başlamış bu durum Petro-Dolar piyasasının gelişmesine katkı sağlamıştır. 1975 sonrasında Pazar, kıyasıya rekabet ve likidite bolluğu sebebiyle aracı kuruluşların giderek kârlarının düşmesine sahne olmuştur. Bu gelişmeler pazarı, "borçlular pazarı (borrowers)" haline getirmiştir.

1981'de uluslar arası bankalar tarafından 1070 **Euro-Kredi** işlemi gerçekleştirilirken, 1984'te işlem sayısı 376'ya düşmüştür. Brüt tutar ise 130 milyar Dolar'dan 53 milyar Dolar'a gerilemiştir. **Bank of England** 1984'te isteğe bağlı olarak verilen Euro-Kredi tutarının 28.5 milyar Dolar olduğunu ve bu tutarın 1981'dekinin 1/3'üne eşit olduğunu belirtmektedir. Aynı zaman kesiminde AGÜ'lerin alacaklılara borç ödemesini sürdürdüklerini de belirtmek gerekir. Yıllık borç ödemelerinin yanısıra kredi hacminin kısılması sonucunda Euro-Kredi stoku 1984'de daralmıştır. Borç erteleme işlemleri dışındaki **Euro-Kredi** stoku 1983'de 345 milyar Dolar iken 1984'te 314 milyar Dolar'a gerilemiştir. Genelde **Euro-Kredi** piyasası **OECD** ülkelerine, Sosyalist ülkelere ve borç servisini gerçekleştiren ülkelere yönelik **(Güney Doğu Asya)** olarak çalışmaktadır. **(Sönmez**, 1990).

D-EURO PARALAR VE MAKRO EKONOMİK KARARLILIK

Euro-Paralar, önceki açıklamalarımızda da görüldüğü gibi makro ekonomik performanstan etkilenmektedir.

Gerek **ABD**'nin gerek **Avrupa** ülkelerinin ve gerekse piyasa ile ilgili petrol ihraç eden ülkeler v.s. gibi ülkelerin makro ekonomi politikaları piyasayı fazlasıyla etkilemektedir. Özellikle **ABD**'nin dış ödemeler bilançoları, faiz politikaları, bankacılık, kredi düzenlemeleri, para politikaları piyasayı etkilemekte, makro ekonomik dengesizlikler, kur piyasalarında istikrarsızlıklar yoluyla Euro-Para piyasasını etkilemektedir. 1977 yılında **Euro-para** piyasasındaki toplam mevduatların %74'ü Dolardan oluştuğu için bu yıllarda **ABD** para otoriteleri

26.3 milyar Dolarlık dış açıklar nedeniyle sıkı para politikası izlemek zorunda kalmıştır. Bu politika kısa vadeli mevduat faizleri arttırarak **Euro-Dolar** mevduat faizlerine de yansımıştır.

Uluslararası Finansta kambiyo piyasayı ve kur istikrarı büyük önem kazanmaktadır. Kurların birbirine çevirilebilirliğinin yarattığı belirsizlik kambiyo piyasasında işlemlerin temel olarak iki farklı kavramına dayandırılmasına neden olmuştur. **Cari kur (spot rate)** kombiyo pazarında ulusal bir paranın bir diğeri cinsinden işlem anındaki bedelidir. Cari kurların istikrarsızlığı uluslar arası kambiyo pazarlarında gelecekteki kur **(forward exchange rate)** kavramının önem kazanmasına neden olmuştur.

Gelecekteki kur, ulusal bir para biriminin ilerideki bir tarihte diğer bir ülke parası cinsinden ifadesidir. "Gelecekteki kur üzerinden işlemler kambiyo pazarlarının "Gelecekteki kur pazarı" **(forward Exchange Market)**" denilen bölümünü oluşturmaktadır. Gelecekteki kur **(forward rate)** genellikle cari kurun **(spot rate)** prim veya iskontosu şeklinde ifade edilmektedir. Üç aylık işlemlerde prim **P= (rf – rs/ rs) x 100x4** iskonto ise **D= (rs-rf/rf)x 100x4** formülü ile hesaplanır. Burada **rs=cari kur, rf=** vadeli kur olmaktadır. Gelecekteki döviz kurlarının belirsizliği, önde gelen para birimlerinin birbirlerine karşı iskonto ve prim olasıkları **Euro-Pazarlardaki** mevduat sahiplerinin yönelimlerini büyük ölçüde etkilemektedir. Örneğin **Alman Markı**'nın, Dolar karşısında prim yapması, ellerinde **Alman Markı** bulunanların Dolara oranla daha az bir mevduat faizi ile yetinmelerine ve **Euro-DM** Faiz oranlarının **Euro-Dolar** faiz oranlarının altında seyretmesine yol açacaktır. **(Güran Tank**, 1994)

1971'li yılların başında ekonomik ve parasal kriz, üretkenlik ve rantabiliteyi düşürerek, uluslar arası para sisteminin parçalanmasına yol açmıştı. Ekonomik ve parasal krizin ana unsurları; dünya ekonomisindeki uluslar ötesileşme, dünya ölçeğinde sınai ve mali yoğunlaşma hareketiyle temsil edilmektedir. Söz konu yoğunlaşma hareketi çok uluslu şirketlere, uluslar ötesi şirketlere ve uluslar ötesi mali gruplara çok önemli parasal güç vermektedir.

Böylece gücün belli odaklarda toplanması söz konusu olmaktadır. Çok odaklılaşma, gücün parçalanması, dağılması anlamına gelmektedir. Tek kutuplu dünya ekonomisinden çok odaklı dünya ekonomisine geçişi **(ABD, Japonya, F. Almanya** ve **AT)** gerçekleşirken, rekabet de şiddetlenmektedir. Bu iki süreç karşılıklı olarak birbirini güçlendirmekte ve birlikte ortaya koydukları etkiler ekonomik ve mali dengesizlikleri, istikrarsızlıkları desteklemektedir. Çok uluslulaşma 1970-80 yıllarında daha belirgin hale gelmiştir. **OPEC** fiyatlarının artması nedeniyle ABD sermaye piyasası ile **Euro-Pazarlar** arasında bağlantının kurulması, gibi nedenlerle gelişen **Euro-Pazarlar**, gelişmeleri parasal temelin denetlenmesine ve zorunlu rezervlerdeki oynamalara bağımlı bulunan ulusal bankacılık sektörüne oranla **Euro-Bankaların** daha fazla hareket esnekliğine sahip oldukları gözlenmektedir. Euro-Pazarlarda ödünç mekanizmasını aksatan makro ekonomik etkenler: **ABD** gibi belli başlı ülkelerdeki para politikaları, merkez bankalarının bağımsız hareket etmeleri ve borçlu ülkelerin borç yükümlülüklerini yerine getirmemeleri olarak sayılabilir. **(Güran**, 1994)

Kur hareketleri ve değişmeleri ile Euro-para piyasası arasında sıkı etkileşimler söz konusudur. 1971 ve 1973'de Dolar'ın devalüsyonları sırasında ve sonrasında **Euro-Para** piyasasının kurlar üzerinde de etkileri görülmüştür. **Batı Almanya** 1969, 1971 ve 1973 yıllarında **Euro-Dolar** akımına uğramış ve **Mark**'ı devalüe etmeka zorunda kalmıştır. Hatta **Euro-Dolar** piyasasının **Bretton Woods Sisteminin** çökmesine neden olduğu bilinmektedir. Çünkü bu spekülatif hareketlerin önüne geçebilmek için kurlar serbest bırakılmış, bu da **Bretton Woods Sistemi**'nin yıkılmasına yol açmıştır.

VI. KIYI BANKACILIĞI VE EURO-DOLAR PİYASASI

Euro-Dolar piyasasının gelişimi ile "**Off shore banking**" yada "dıştan dışa bankacılık" da denen "**kıyı bankacılığı**" yurt dışından sağladığı fonları, yine yurt dışı işlemlerde kullanmayı amaçlar. **Kıyı bankacılığı** da, Euro-Dolar piyasası gibi II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşmaya başlamıştır.

Kıyı bankacılığında genellikle değişik Avrupa para birimleriyle belirlenmiş fonlar işlem görür. Daha çok işlem gördüğü piyasa; **Euro-Dolar** piyasasıdır.

Kıyı bankaları, daha çok vergi ve mali mevzuatın dışında, ayrı kanunlarla kurulmuş "**torba bölge**" "**(enclave area)**" olan serbest bölgelerde kurulurlar.

Bu tür bankalar yasal düzenlemelerin nispeten az olduğu **off shore** merkezlerde faaliyet gösterdiklerinden, uluslararası ticaret ve sermaye akımlarının ve döviz değişiminin serbest ve etkin bir şekilde sağlanmasında önemli rol oynamaktadır. 1973 petrol şoku sonrasında petrolden elde edilen Petro-Dolar'ların, **Euro-Dolar** piyasasına girişi, ayrıca dünya ticaretinin gelişimi; kıyı bankacılığının gelişmesine yol açmıştır.

Kıyı bankacılığının geliştirilme amaçları olarak:

i-Ülkede uluslararası büyük bankaları özendirmek,
ii-Yabancı sermayeyi geçmek,
iii-Yabancı yatırım fonları ile ekonomiyi finanse etmek sayılabilir.

Kıyı bankaları, dünya uygulamaları açısından iki tür merkezde faaliyetlerini sürdürürler.

1. Kayıt üzerindeki merkezler (booking center)
2. Fonksiyonel merkezler (functional center)

Kayıt merkezleri daha çok vergiden kaçınmak için, vergi mevzuatının uygun olduğu merkezlerde, kayıtlı görünmeleri durumunda, kayıtlarda görülen merkezlerdir.

Fonksiyonel merkezler ise asıl fon sağlayıp, fon sattıkları işlem yaptıkları yerlerdir. Kayıt merkezi ile, fonksiyonel merkezler tamamen ayrı yerlerde olabilir.

2.5 trilyon Dolarlık Euro-Dolar piyasasında pay almaya çalışan dünyada pek çok kıyı bankacılığı merkezi vardır. Bu merkezler:

1. Ortadoğu
2. Uzakdoğu
3. ABD
4. Pasifik (Bahama, Cayman Adaları, Panama),
5. Afrika Merkezleri olarak bölümlenebilir. Ortadoğu'da Bahreyn, yabancı bankalar ve iç piyasayı bütünleştirmeye çalışan bir kıyı bankacılık örneği sergiler.

Uzakdoğu'da (Singapur); Kıyı bankacılık sistemi, **Merkez Bankası "Monetary Authority of Singapore** (MAS) olarak çalışan para otoritesi tarafından kontrol edilir ve **ACU (Asian currny Unit)** adı verilen özel birimleri şeklinde **(Kıyı Bankacılığı Birimi)** faaliyet gösterirler.

ABD'de ise, **IBF (International Banking Facilities=Uluslararası bankacılık)** faaliyet denen diğer bankaların içinde ayrı bir birim olarak kıyı bankacılığı işlemleri yapılır.

IBF'lerin **ABD** vatandaşlarına kredi vermeleri veya mevduat kabul etmeleri yasaktır.

Pasifik merkezleri ise vergi cenneti diye bilinen **Panama, Bahama** ve **ayman Adalarıdır.** Buralar daha çok kayıt üzerinde görülen merkezlerdir.

V.TÜRKİYE'NİN DURUMU

Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararları sonucunda dışı açılma politikasının uygulanması ile ihracatın, turizmin, yabancı sermayenin teşviki, serbest bölgelerin kurulması gibi faaliyetler ülke içine ve dışına sermaye hareketliliğini arttırmıştır. Ülkemizde serbest bölgeler ve kıyı bankacılığı farklı sanılır. Oysa ikisi, birbirini tamamlamaktadır. Ancak bu serbest bölgeler yasası kıyı bankacılığına izin vermezken, 1985 yılında kabul edilen 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu, Kıyı Bankacılığına izin vermiştir.

Türkiye'de Kıyı Bankacılığının geliştirilme isteğine rağmen dışarıya sermaye sızabileceği endişesi vardır. Ancak yasa ile Kıyı bankacılığının geliştirilmesi için bazı kolaylıklar getirilmiştir, bunlar kısaca:

-Bölgede tüm işlemlerin konvertibl para ile yapılması,
-Serbest bölge hesaplarının, diğer yerel veya yabancı hesaplarla birleştirilmemesi,
-Kambiyo mevzuatının serbest bölgede uygulanmaması,
-Serbest bölge bankalarının faiz oranların serbest piyasa şartlarına göre ayarlaması gibi düzenlemeler olarak sayılabilir.

SONUÇ

Globalleşmenin en önemli unsurlarından olan sermaye hareketliliğinin ve bunun da önemli unsuru sayılabilecek **Euro-Dolar** piyasasının incelendiği bu çalışmada, piyasanın kıyı bankaları ile ilişkisi ve **Türkiye** durumu ele alınmıştır.

Henüz somut bir kıyı bankacılığı uygulamalarının görülmediği ülkemizde **AT**, Gümrük Birliğinine yakınlaştığı günümüzde özellikle dışa açık sektörlerde çalışan ihracatçı, turizmci, bankacı vb. kesimlerce bu tür piyasaların bilinmesi gerekir ve bu konu karşısında Türkiye'nin durumunun analiz edilmesi gerekir.

Türkiye globalleşmenin dışında kalamayacağını daha 1980 yılında 24 Ocak kararları ile verdiğine göre "**parasal dışa açılma**" diyebileceğimiz uluslararası bankacılık faaliyetlerinin de aynı ölçüde geliştirilmesi dışa açılmayı pekiştirecektir. Oysa bu tür finansal piyasalar henüz ihracatçılarca dahi bilinmemektedir.

KAYNAKÇA

ABRAHAM, M.GEORGE, **Foreıqn Exchange Management And the Multınatıonal Comporation,** Praeger Publishers, 1978.

APAK, Sudi, **Uluslararası Bankacılık Finansal Sistemler**, 2. Baskı Bilim Teknik Yayınevi, 1993.

AŞIKOĞLU, Rıza, Globalleşme Sürecinde Uluslararası Yönelimler, Dumlupınar Üniversitesi, Yay.No.2/İ.İ.B.F. Yay.No.2, 1993

COOPER S. Kerry, FRASER Donald R., USELTON Gene C., **Money, The Financial system and Economic Policy,** Addison-Wesley Publishing Co., 1983.

EKREN, Nazım **Uluslararası Bankacılık Ve Türkiye Örneği** T. İş Bankası Kültür Yayınları, no.282/21 1986, Ankara,

ERSAN, İhsan, **Euro-Pazarlar ve Türkiye**, İstanbul Ü. İşletme Fak., Finans ve Finansal Kurumlar Yönetimi Enstitüsü yayınları. No.2, İstanbul, 1979

EİTEMAN, K.David Arthur I.Stonehill, **Multinational Bussiness Fnance**, Fourth Edition, Addison-Wesley Publıshıng Company, November, 19-86,

FERTEKLİGİL, **Azmi Türkiye'de Para ve Sermaye Piyasası Gelişmeleri**, İTÜ/16/1983, S. 33.

Gül G.TURAN, **Uluslararası Para Sistemi. Dün, Bugünü,** T. İş Bankası Kültür Yayınları, No. 215/5

JORGEN Ulf, NIELSEN Moller, MADSEN Erik Strojer, PEDERSEN Kurt, **International Economics: The Wealth of Open Nations,** Mc Graw Hill Book Co., 1995.

MİRZA, Suat **Sermaye Piyasası**, EİTİA Yayını, İstanbul, 1965,

PARASIZ, İlkel, **Uluslararası Finansman**, Ezgi Kitabevi, 1992, Bursa.

PİERRE WERNER, **Avrupa'nın Mali Ve Parasal Bütünleşmesi Karşısında İşletmeler,** İKV/11/Mayıs, 1985

SİNAN SÖNMEZ, **Azgelişmiş Ülkelerin Finansmanında Özel Bankaların İşlevleri** Tebliğ, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları İstanbul, 1990

SEYİDOĞLU, Halil, **Uluslararası İktisat Taci, Politika ve Uygulama** 12. baskı, İstanbul, 1998

TÖRE, Nahit, **Uluslararası Para Sistemi ve Az gelişmiş Ülkeler**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, No.310/1973, Ankara

UNAL, Targan, **Dünya'da ve Türkiye'de Menkul Kıymet Borsaları,** İstanbul Ticaret Odası, no.1991-23

WALTER Ted, **The World Economy**, John Wiley & Sons Inc., 1997

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

TÜRKİYE'DE SİYASAL SÜREÇTE VERGİ REFORMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. A. Sami KÜKRER[1]

ÖZET

Günümüzde verginin mali amacının yanı sıra ekonomik ve sosyal taşıması, alanının geniş bir platforma yayılmasına neden olmaktadır. Vergi reformu, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirilmesini ifade eder.

Vergi kanunlarının değişen ekonomik ve teknolojik gelişmeler ile kontoktürel dalgalanmalara uyum zorunluluğuna karşın, vergi reformunu özde siyasal bir olgudur. Bu nedenle genelde mutlaka bir siyasal eylem ve uzlaşmayı gerektirir.

Hükümetlerin icraatında ve parlementonun oluşumunda seçim önem taşıdığı için siyasiler baskı gruplarını her zaman dikkate almak zorundadır. Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar vergi reformu incelendiğinde, reform niteliği taşıyan vergi kanunları ve değişikliklerin Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Osmanlı Vergi Sisteminin tasfiyesi dışında, genelde olağan üstü durumlarda ve kuvvetli iktidar dönemlerinde gerçekleştirildiği görülmektedir.

GİRİŞ

Devletin egemenliğini sürdürebilmesi için düzenli ve devamlı mali kaynaklara ihtiyacı vardır. Devlet bunu, ülkesi üzerindeki egemenliğe dayanarak vergi

[1] **Yrd.Doç.Dr.A.Sami KÜKRER,** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ezine Meslek Yüksekokulu

alma konusunda sahip olduğu hukuki ve fiili gücü olan **"Vergilendirme Yetkisi"** ni kullanarak sağlar[2]. Vergilendirme yetkisi devletin varlık şartı olup egemenliğin ayrılmaz parçasıdır[3]. Günümüzde devlet bu gücünü, kamu harcamalarının karşılanmasının yanı sıra (**Mali Amaç**) ekonomiye müdahale ederek ekonomiye yön vermede (**Ekonomik Amaç**) ve gelirin toplum içinde dağılışına etkili olarak sosyal adalete yaklaşımda (**Sosyal Amaç**) kullanmaktadır[4]. Devletin bu amaçları gerçekleştirmede elindeki en etkili araçların başında vergiler gelmektedir.

Günümüzde verginin mali amacının yanı sıra ekonomik ve sosyal amaç taşıması alanının geniş bir platforma yayılmasına neden olmaktadır. Buna bağlı olarak devletin vergilendirme yetkisini kullanması zor konular arasında yer almaktadır. Ancak, ekonomideki yapısal değişiklikler ve konjoktürel dalgalanmalar vergilemenin düzeyinde ve bileşimindeki değişiklikleri de beraberinde getirir ve vergi sistemi için öngörülen amaçların yeniden incelenmesine ve değişmesine yol açar.

Hatta vergileme sonuçlarının değerlendirilmesinde kullanılan kriterler dahi esaslı şekilde değişikliğe uğrayabilir. Bu değişiklikler, vergi kanunları içinde yeni düzenlemelerle yapıldığı gibi zaman zaman köklü vergi reformlarıyla gerçekleştirilir.

Vergi kanunlarında yapılacak düzenleme veya değişiklikler Anayasamızın 73 ncü maddesinin 3 ncü fıkrası: "Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülükler kanunla konulur, değiştirilir veya kaldırılır" [5] hükmüne göre, vergi kanunlarında yapılacak değişiklik veya vergi reformları kanunla gerçekleşir. Bu gerçekleştirmede ise yalnızca vergi kanunlarında yapılacak değişiklikler yeterli değildir. Çünkü vergi sistemi bir bütün olup, bir ülkede devlete ve öteki kamu tüzel kişilerine, kanunlardan doğan yetki sonucu yapılan transferler için gerekli olan vergi kanunları, vergi idaresi ve vergi yargısından oluşan bir dokuya sahiptir. Bu dokuya **"vergi sistemi"** denir[6].

I- VERGİ REFORM KAVRAMI VE KAPSAMI

A- VERGİ REFORM KAVRAMI

Kelime anlamı olarak reform kavramını ele aldığımız zaman; şekil değiştirme, yeni bir şekil alma anlamında kullanılmaktadır[7]. Halk dilinde reform denil-

---

[2] **Nami ÇAĞAN, Vergilendirme Yetkisi**, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1982, s.3.

[3] **Kenan BULUTOĞLU, Türk Vergi Sistemi**, C.I, B.6, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s.2.

[4] **Sevim GÖRGÜN, Maliye Politikası**, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No:2823, İktisat Fakültesi No:317, Maliye Enstitüsü No:50, Çağlayan Basımevi, İstanbul, 1972, s.14-15 ; **İsmail TÜRK, Maliye Politikası** (Amaçlar, Araçlar ve Çağdaş Bütçelemeleri), B.4, S Yayınları, S Yayınları No:14, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, s.18-20 , **Selahattin TUNCER, Kamu Maliyesi**, E.İ.T.İ. Akademisi Yayınları No:41, Yalkın Ofset Matbaası, İstanbul, 1969, s.220 ; **Selahattin TUNCER, Gelirin Yeniden Dağılımı** (Redustribution), İktisadi Araştırmalar VakfıYayınları No:23, İstanbul, 1970, s.43-45 ; **Aykut HEREKMAN, Kamu Maliyesi** (Devlet Faaliyetleri ve Finansman Teknikleri) , C.I, Sevinç Matbaası, Ankara, s.177-178; **Beyhan ATAÇ, Maliye Politikası** (Gelişimi, Amaçları, Araçları ve Uygulama Sorunları) , Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları Eskişehir, 1994, s.27-30.

[5] 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, R.G. Yayın Tarihi:09.11.1982, S.Mükerrer 17863

[6] **Selahattin TUNCER, Vergi Uygulamaları** (En Son Değişikliklere Göre), B.4, İstanbul, 1983, s.4; **Abdurrahman AKDOĞAN, Şükrü KIZILOT, Saygın EYÜPGİLLER, Türk Vergi Sistemi**, Gazi Üniversitesi Yayın No:104, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No:45, Ankara, 1987, s.13 .

[7] Gelişim Gençlik Alfabetik Ansiklopedisi, Gelişim Yayınları, CVIII, s.2095.

diği zaman, yerleşmiş bir görüş veya anlayışın değiştirilmesi, daha iyiye doğru ve güzele doğru atılış ve yeni ufuklara dönüş şeklinde kullanılır. Buna göre vergi reformu kavramı, mevcut vergi kanunlarının zamanın gelişimine, şartlarına, teknik yeniliklere, içinde bulunulan toplum ihtiyaçlarına göre değiştirilmesini ve ele alınmasını ifade eder[8].

Halk dilinde vergi reformu denildiği zaman, vergi sisteminde önemli değişiklikler düşüncesini uyandırır. Vergilendirmede yapılan her türlü değişiklikler vergi reformu olarak kabul edilir. Maliye Literatüründe vergi reformu ise, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirilmesini ifade eder. Mali açıdan vergi reformunu ele aldığımız zaman; vergi paylarını değiştirmeksizin sadece toplam vergi yükünü ağırlaştırmak bir vergi reformunu ifade etmez. Böyle bir vergi yükü artışı, sadece kamu ekonomisinin milli gelirdeki payını arttırma kararıdır; vergi reformu değildir. Aynı şekilde nisbi vergi yüklerini değiştirmeksizin idari etkinliği arttırmayı amaçlayan değişiklikler de vergi reformu sayılmaz. Bunun yanı sıra, hiçbir gelir grubunun vergi yükünü ağırlaştırmaksızın toplam vergi yükünü azaltan değişiklikler de vergi reformunu ifade etmez. Bu değişiklikler vergi yönetimi reformu sayılır. Bu nedenle maliye literatüründe vergi reformundan bahsedebilmek için, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirmeye yönelik değişiklikleri kapsaması gerekir. Vergi yükünün toplumda hangi gruplar tarafından taşınacağı sorununa, maliye teorisinde, ödeme gücü ilkesi çerçevesinde çözüm aranır[9].

B- VERGİ REFORMUNUN KAPSAMI

Vergi reformunu ifade etmeyen değişiklikler siyasal görüş ne olursa olsun, tüm hükümetler idarenin giderlerini azaltıcı, ya da milli geliri arttırıcı nitelikte olan ve hiç kimsenin vergi payını arttırmayan iyileştirmeleri benimsemekte tereddüt etmezler. Buna karşılık mali açıdan ele alınan vergi reformu içeriği bir çıkar çatışmasını, yani bir kısım vergi yükünün bir gruptan alınıp öteki gruba aktarılmasını ifade ettiği için, hassas konular arasında yer alır. Bu nedenle mutlaka bir siyasal eylem ve uzlaşmayı gerektirir. Genelde siyasi iktidarlar böylesine duyarlı ve tehlikeli bir konuya gönül rahatlığı ile girmek istemez. Siyasi iktidarları bu işe; siyasal desteği çekme tehdidi ile toplumsal güçler iterler. Öyleyse, zaman içinde bazı gelir gruplarının vergi yükünün diğerlerine kıyasla artmasına sebep olan, vergisiz faaliyetlerin doğumuna yol açan, ya da başlangıçtaki vergi yükünü giderek azaltan etkenleri araştırmanın önemi açıktır. Çünkü bu değişimle, vergi reformu istekleri kamçılanır ve vergi reform talebi yaratılır.

II- VERGİ REFORMUNA DUYULAN İHTİYAÇ

Vergi reformu özde siyasal bir olgudur. Özel teşebbüse dayalı bir piyasa ekonomisinde, hükümet gelir dağılımını vergi ve harcama politikası ile etkileyebilir. Kamu hizmetlerini kendini destekleyen kütlelere refah dağıtacak şekilde kararlaştırabilir. Buna karşılık destek beklemediği kütlelerin vergi yükünü daha fazla arttır-

[8] **Fehamettin ERVARDAR, "Niçin ve Nasıl Bir Vergi Reformu Gereklidir"**, MALİYE ENSTİTÜSÜ KONFERANSLARI, Yirmiikinci Seri- Sene 1972, İstanbul, 1974, s.128.

[9] **İzzettin ÖNDER, "Vergilerin Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması"**, VI. Türkiye Maliye Eğitimi Sempozyumu, Antalya, 1990, s.159 v.d.

maktan sakınmaz. Ancak, bu yöne karşı anayasal sınırlar konmuştur. Bu anayasal sınırlamaların yanı sıra, vergileme prensipleri ve vergileme teknikleri açısından bir kısım prensiplere uyma zorunluluğu söz konusudur[10]. Herhangi bir anda varolan vergi sistemini yürürlüğe koymuş bir iktidarın dayandığı siyasi tabandan çok daha farklı bir siyasal güç iktidara geldiği zaman, derhal vergi reformu konusunu gündeme getirir. Çünkü, yeni iktidar bu vergi sistemini kendisini destekleyen kütlelerin vergi yükünü azaltmayı amaçlar.

Bununla beraber, iktidar değişikliği olmaksızın da iktidardaki bir hükümet vergi reformuna ihtiyaç duyabilir. Çünkü zaman içinde ekonomik yapının değişmesinden kaynaklanan değişiklikler vergi reformunu gerektirebilir. Ya da genel fiyat artışlarının sebep olduğu vergi yükü çarpıklıkları veya başlangıçta vergi dışı bırakılmış kesimlerin vergiyi kaldırabilecek bir gelişmeye ulaşması vergi reformunu gerektirebilir.

Genellikle fiyat artışları, zamanla vergi yükünün dağılımının yeniden gözden geçirilmesini gerektirecek ölçüde önemli vergi yükü dağılımı değişmelerine sebep olabilir. Özellikle enflasyonlu dönemlerde, muaflık sınırları, vergilerin artış dilimleri ve maktu vergiler yeniden gözden geçirilmezse vergi yükünün dağılımı süratle çarpıtır. Enflasyonun vergi yükünü çarpıtıcı etkisi toplam vergi gelirlerinde maktu vergilerin ve artışlı vergilerin payının yüksekliği ölçüsünde büyük olur. Maktu vergiler gelişmemiş ekonomilerin ve yerel yönetimlerin gelir sistemlerinde, artışlı vergiler ise gelişmiş ekonomilerde büyük pay tutar[11]. Enflasyonun toplam vergi yükü üzerindeki etkisi birinci grupta hafifletici, ikinci grupta ise ağırlaştırıcı yöndedir. Bu nedenle az gelişmiş ülkelerde enflasyon kamu kesimi açığını büsbütün şiddetlendirir. Gelişmiş ülkelerde ise, kamunun gelirlerini arttırarak açığın azaltılmasına katkıda bulunulur. Enflasyon geniş bir kamu üretim kesimi olan bir karma ekonomide işletmelerin maliyetlerini yükseltir. Hükümetler fiyat artışlarını maliyetlere yansıtmak yerine, kamu işletmelerinin fiyatlarını sabit tutarak enflasyonun hızını kesmeye çalışır. Ama bu politika kamu kesimi açığını (ve para basımı) arttırarak enflasyonu büsbütün şiddetlendirir.

Enflasyonun yaygınlığı vergi kanunlarını sık sık değişikliğe zorlar. Ancak vergi kanunlarını sık sık değiştirmek siyasi açıdan zor bir olaydır. Bu nedenle bir çok ülkede hükümetler vergi sistemlerini enflasyona dayanıklı hale getirmeye çalışmak için indeksleme ile vergi kanunlarında değişiklik yapma yetkisini alma yoluna gitmektedir. Böylece enflasyon oranında vergi yükü dağılımını etkileyebilecek değişiklikleri yapma gücüne kavuşmaktadır. Ancak bu değişiklikler bir vergi reformundan ziyade vergi içindeki düzenlemeleri içeren değişiklikleri ifade etmektedir.

Vergi reformu üç aşamada gerçekleşir. **Birinci aşama**, siyasal organın reform için gerekli talimatı vermesidir. **İkinci aşama**, vergi reform taslağının bu siya-

[10] **Halil NADAROĞLU, Kamu Maliyesi Teorisi**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1978, s.311 v.d; **Özhan ULUATAM, Kamu Maliyesi**, A.Ü. SBF Yayınları No:413, Ankara, 1973, s.173 v.d; **Terafettin AKSOY, Kamu Maliyesi** (Kamu Harcamaları-Kamu Gelirleri-Bütçe- Maliye Politikası), Filiz Kitapevi, İstanbul, 1991, s.208 v.d.

[11] I. ADELMAN, C.MORRIS, **Economic Groweth and social Eguity in Developing Countries**, Stanford University Press. 1973, p.4.

sal buyruğa uygun olarak hazırlanmasıdır. **Üçüncü ve son aşama** ise, vergi reform tasarısının yasama organından geçirilip kanun haline getirilmesidir.

III- VERGİ REFORM KARARININ ALINMASI

Bir ekonomide mevcut ekonomik durumun ve bu ekonomik durumdaki değişmelerin doğru olarak teşhis ve tahminde bulunulması kadar, zamanında müdahale de önem taşır. Vergi kanunlarının hazırlanması ve meclislerden geçirilmesi belli presüdürleri yerine getirme zorunluluğuna bağlı olarak zaman alabilir[12]. Vergi reformu kararı siyasi organlar tarafından alınacağı için, kararın alınmasında değişik faktörler rol oynar.

Siyasal organın reform amaçlarını açık seçik ortaya koyması ideal olanıdır. Amaçlar birbirleriyle çelişki içinde olmadığı taktirde, herbirine verilen değer diğerlerinden vazgeçme maliyeti olarak (amaçların nisbi fiyatı olarak) belirlenmelidir. Ama genellikle siyasal organın reform talebi böylesine açık seçik değildir. Reform komitesi üyelerine geniş bir yorum ve karar alanı bırakılır. Bu nedenle, reform taslağını hazırlayacak üyelerin seçimi reform girişiminin başarısı ya da kısırlığını büyük ölçüde etkiler.

Vergi reform taslağının hazırlanmasında diğer bir önemli konu, vergi tekniği ile ilgilidir. Vergi tekniği, bir vergi fikrini gerçekleştirme sanatı olarak tanımlanır[13]. Vergi tekniğinin ilk görevi, bir vergiyi isimlendirme ile başlar. Vergilemenin karşılaştığı psikolojik tepkilere bağlı olarak yeni vergiye verilecek isim önem taşır. Daha sonra vergi alacağına yol açan hukuki olayların formüle edilmesi ve vergi yükümlüsünün belirlenmesi gibi yasal nitelikte olan işlemlerin yanı sıra, vergi yükümlülerinin bulunup ortaya çıkarılması, vergi borcunun hesaplanması ve tahsili ilgili bütün idari ve düzenleyici tedbirler ve nihayet, verginin tarh, tahakkuk ve tahsilinden doğan vergi ihtilaflarını dikkate almaktır. Bunun yanı sıra vergi zihniyeti ve vergi ahlakı, devlet rejimi, iktisadi sistem ve bunlara bağlı idari ve yasal kurumlar, egemen olan işletme ve teşebbüs şekilleri gibi konularda dikkate alınmak zorundadır.

IV- VERGİ REFORM TASLAĞININ HAZIRLANMASI

Vergi reform taslağının hazırlanmasında üç yöntemden bahsetmek mümkündür. Birinci yöntem, köktenci çözümdür. İkinci yöntem, işi ilgili idareye bırakmak ve önden bir taslak istemektir. Üçüncü yöntem ise, baskı gruplarını rahatlatıcı yöntemdir.

A- KÖKTENCİ YÖNTEM

Köktenci Yöntem, siyasal talimatı dikkate alarak vergi taslağının sıfırdan hazırlanmasıdır. Yepyeni bir vergi sistemi ortaya koymayı kabul eder. Bu anlayışta bir vergi reformu komisyonu kurulur. Bu ekip bürokratlardan, bilim adamlarından, iş adamlarından, işçi temsilcilerinden seçilir. Hazırlanan vergi taslağı geniş kitlelere

[12] **Richard MUSGRAVE and Peggy MUSGRAVE, Public Finance in Theory and Ptuctire**, Second Edition, Mc. Grow-Hill, Kogakusha, 1976, p.502.

[13] **Salih TURHAN, Vergi Teorisi**, İstanbul, 1979, s 53.

ulaştırılarak öneri ve eleştiriler alınır. Öneri ve eleştirilerin ağırlıklı olanları dikkate alınarak vergi taslağına bu yönde yön verilir. Her ne kadar vergi taslağı vergi reform komisyonu tarafından hazırlanmış olsada, geniş kitlelerin görüşleri de dikkate alındığı için taslak geniş bir kitle tarafından hazırlanmış olmasına bağlı olarak yeni kavram ve yöntem bakımından zengindir.

B- YETKİLİ İDAREYE BIRAKILMASI YÖNTEMİ

Vergi reformu taslağının hazırlanmasında ikinci yöntem işi ilgili idareye bırakmak ve ondan bir taslak istemektir. Bu yaklaşımda, bürokratlar genellikle kendi tecrübelerinden etkilenirler ve alışılmış politikaların dışına gerekli cesaret ve hayal gücünü göstermekte isteksiz ya da yeteneksiz kalabilirler. Genelde geçmişteki deneyimlerin ve karşılaştıkları sorunların üzerine eğilirler. Böylece hazırlanan taslakta sorunların çözülecek ya da güçlükleri çözecek çareler paketi haline gelir. Hazırlanan taslak bu yönde olduğu için genelde yeni kavram ve yöntem bakımından kısırdır. Mevcut sisteme yapılmak istenen bir takım yamalardan öteye gidemez.

C- BASKI GRUPLARININ DİKKATE ALINMASI YÖNTEMİ

Reform tasarısının hazırlanmasında üçüncü yöntem, baskı gruplarını rahatlatıcı reform yaklaşımıdır. Bu yaklaşımda hükümet vergi kanunlarını değiştirmek için herhangi bir girişimde bulunmaz. Reform istekleri doğrudan doğruya baskı gruplarından gelir. Genellikle bu gruplar reform isteklerini sadece genel istekler değil, vergi kanunlarına monte edilecek değişiklik önerileri olarak sunarlar. Bu tür istekler özellikle köklü vergi reformunu izleyen dönemlerde vergi reformu nedeniyle vergi yükü artan gruplardan gelir. Bu isteklere uyulması genellikle ilk reformu sulandırıp etkisiz hale getirir. Bazen de baskı grupları isteklerini hükümete sunmak yerine, doğrudan parlementoya götürüp kulis yaparak gerekli değişiklikleri yaptırma yolunu seçebilirler. Dolayısıyla hazırlanan vergi reform tasarısı baskı gruplarının istekleri doğrultusunda şekillenmiş olur.

V- VERGİ REFORM TASLAĞININ YASAMA ORGANINDAN GEÇİRİLMESİ

Çoğulcu demokrasilerde vergi reformunun en güç aşaması, tasarının meclisten geçirilmesidir. Bilindiği gibi parlemento yeni bir vergi kanunu ve değişikliğinde son söz hakkına sahiptir. Demokratik bir ortamda politikacılar yeni vergi kanununun veya değişikliğinin onların seçim görüntülerini nasıl etkileyeceği konusu ile yakından ilgilidirler. Bu konu vergi reform tasarısı konusunda önemli bir etkiye sahiptir[14].

Diğer taraftan vergi reform tasarısını hazırlayan siyasi organın meclisteki çoğunluğu önem taşır. Siyasi iktidarın zayıf olduğu dönemlerde vergilendirme zorlaşmakta ve hatta varolan vergi sistemleri dahi, yaygın vergi kaçakçılığı nedeniyle işleyemez duruma gelir[15].Mecliste rahat bir çoğunluğa sahip

[14] ATAÇ, s.41 v.d.

[15] **Aykut HEREKMAN, Kamu Maliyesi**, (Genel Vergi Kuramı), C II, Sevinç Matbaası, Ankara, 1989, s. 118.

olmayan hükümetin reform paketini meclisten geçirmesi rizikoludur. Kılpayı çoğunluğa sahip bir hükümetin vergi reformunu meclisten geçirmesi parti disiplinine bağlıdır. Bu nedenle vergi reformlarını sık sık meclis gündemine getirmesi ve meclisten geçirmesi zordur. Bu yüzden rahat çoğunluğa sahip olmayan hükümetler, vergi reformu konusunda çekingen davranırlar. Genelde değişiklikler bazı fırsatlarda oluşabilecek geçici çoğunlukla geçirilmeye çalışılır.

Baskı gruplarının siyasi organlar üzerindeki etkisi, vergi reform tasarısının parlementoda görüşülmesi ve kanunlaşmasında ayrı bir önem taşır. Hükümetlerin icraatında ve parlementonun oluşumunda seçim önem taşıdığı için siyasiler baskı gruplarını her zaman dikkate almak zorundadır. Baskı gruplarının ağırlığı ve buna bağlı olarak menfaatleri vergi reformu tasarısını etkiler.

VI- ÜLKEMİZDE SİYASİ SÜREÇTE VERGİ REFORMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Türkiye'de yapılmış olan başlıca vergi reformlarının içinden geçtiği siyasal süreç yeterince çeşitlidir. Bunların incelenmesi, vergi reformunun gerekçesi, tasarımı ve uygulanması bakımından Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar ele alındığında, ortaya çıkan görüntüleri şu şekilde özetlemek mümkündür.

A- CUMHURİYETİN İLK YILLARI

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Osmanlı vergi sisteminin tasfiyesine gidilerek yeni vergi sisteminin temelleri atılmıştır. Baskı gruplarının bulunmadığı ve muhalefetin yer almadığı bir siyasal ortamda vergi reform tasarısı bürokrasi tarafından gerçekleştirilmiştir. Başta aşar olmak üzere bir kısım vergiler kaldırılmıştır. Amaç çiftçinin vergi yükünü hafifletmek olmuştur. Bu verginin kaldırılmasından doğan gelir kaybını telafi etmek üzere, çağdaş bir takım dolaysız vergiler (şedüllü bir kazanç vergisi, veraset ve intikal vergisi) ve dolaylı vergiler (genel bir satış vergisi, gümrük tarifesi, istihlak vergileri ve mali tekeller) konulmuş, harçlar ve resimlerde yenilikler yapılmıştır. Ancak, yapılan vergi reformunda sanayileşmiş ülkeler kopya edilmeye çalışıldığı için, henüz pazar ekonomisine bile açılmamış bir tarım ülkesinde uygulama vergi idaresinde büyük güçlükler ortaya çıkartmıştır. Baskı gruplarının ve muhalefetin bulunmadığı ortamda vergi idaresi değişiklik isteklerini istediği gibi çıkartıyordu. Ancak vergi idaresinin istenilen düzeyde gelişmemiş olması, vergi kanunlarının sık sık değişmesine sebep oluyordu.

Dünya ekonomik buhranında tek parti hükümeti bunalım ve enflasyon karşısında bir araç olarak vergi politikasını kullanmıştır. Dış ticaretten sağlanan gelirlerdeki düşüşü telafi etmek için bir çok vergiler arttırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında artan enflasyona karşı servet vergileri ile aşırı talep önlenmeye çalışılmıştır. Enflasyonun erittiği maktu vergilerin değerlerini korumak için sık sık zamlar yapılmıştır. Varlık vergisi ile savaş yıllarındaki haksız kazanç önlenmeye çalışılmıştır. Ancak varlık vergisi, vergicilik tekniği açısından çok yetersiz kalmıştır.

B- 1950 - 1960 ARASI DÖNEM

Gerekçesi ne olursa olsun, iki savaş arasında ve savaş yıllarında yapılan değişiklikler vergi sistemini iyice griptleştirmişti. Hemen savaşı izleyen yıllarda, hükümet radikal ve ileri bir Gelir Vergisi önerisi getirmiştir. Sedüllü kazanç vergisi yerine artan oranlı kişisel gelir vergisi, idarece takdir edilen esnaf vergisi, vatandaşlarla vergi idaresi arasındaki uyuşmazlıkları düzenleyen ve her iki tarafın hak ve yetkilerini belirleyen Vergi Usul Kanunu, kurumları ayrı bir vergi kapsamı içine alan Kurumlar Vergisi Kanunu 1950 yılından itibaren yürürlüğe girmiştir. 1950'li yılların yeni demokratik yöntemleri, siyasal kararların oluşturulması sürecinde geleneksel bürokrat egemenliğinin eski gücünün kaybederek seçilmiş üyelere gittikçe daha çok yetki göçeriminin başladığı yıllardır.

Ancak, çok partili siyasi hayata geçişle hazırlanan vergi reform tasarısının parlementoda görüşülmesi sırasında bazı değişikliklere uğrayarak kanunlaştığı görülür. En başta büyük çiftçi gruplarının gelir vergisi kapsamına alınmamasının yanı sıra tarım gelirleri de vergi kapsamı dışında tutulmuştur. Diğer taraftan vergi reform komisyonu tarafından hazırlanan kanun tasarısında sermaye şirketlerinden %20 oranında vergi alınması yolundaki öneri ise parlementoda %10 indirildiği görülmektedir.

1954 yılında yaygınlaşan vergi kaçakçılığını önlemek için vergi cezalarını arttırıcı değişiklikler yapılmıştır. Ancak istenen sonuç alınamamıştır. 1957 yılında imalatçıların oluşturduğu baskı gruplarının istekleri doğrultusunda uzun süredir uygulanmakta olan muamele vergisinin kaldırılarak yerine bir kaçı yarı mamulden ve bazı hizmetlerden alınan bir gider vergisinin konulduğu görülmektedir. Aynı yıl Veraset ve İntikal vergisinde gayrimenkul matrah değerini günün şartlarına göre yükselten bir vergi değişikliğine gidilmişse de baskı gruplarının etkisiyle aynı yıl yürürlükten kaldırıldığı görülmektedir.

C- 1960-1970 ARASI DÖNEM

27 Mayıs 1960 askeri haraketi ile askeri idarenin bürokratlara yaptırdığı vergi reformunda enflasyonun büyük ölçüde ağırlaştırdığı ücret gelirlerinde vergi yükünü hafifletici değişikliklerin ağırlıklı olduğu görülür. Orta ve büyük tarım işletmeleri vergi kapsamına alınmıştır. Vergi kaçakçılığını önlemek amacıyla servet beyanı ilkesi getirilmiştir. Ayrıca kurumlar vergisi oranı arttırılmış ve sermaye şirketlerinin vergi yükü arttırılmıştır. Ancak tarım kesiminden ve sermaye şirketlerinden geniş tepkiler gelmiştir. Askeri idarenin denetiminde yapılan vergi reformlarında, bürokratların etkili olduğu görülmektedir.

1961 seçimlerinden sonra kurulan ilk temsili hükümet bir yandan askeri idarenin değiştirdiği vergi yükü yapısından kaynaklanan şikayetleri yatıştırmak, onlara ödünler vermek, bir yandan da planlı döneme geçilmesi ile belirlenen hedeflere ulaşmak için gerekli olan vergi gelirlerini arttırma amacını taşıyordu. Bu nedenle tüm vergi sistemini gözden geçirmek üzere bir komisyon kurulmuştur. Vergi reform komisyonunda bürokratlar ve Üniversite Profesörleri ağırlıklı olduğu görülmektedir. Komisyon bütün vergi yasalarını süzgeçten geçirerek üretken bir çalışma yapmıştır. Yapılan çalışmada yatırımları hızlandırmak ama-

cıyla yatırımları özendirici teşviklerin ağırlıklı olduğu ve sermaye birikimine önem verildiği görülmektedir. Ayrıca gelir vergisinde yapılan bir değişiklikle sermaye şirketlerinin ortaklarına dağıttığı kar paylarından gelir vergisi tevkifatı kaldırılmıştır. Bu değişiklik Türkiyede holdinglerin mantar gibi çoğalmasına neden olmuştur.

Komisyon tarafından hazırlanan vergi reform tasarısı ve önerileri hükümet tarafından büyük ölçüde kabul edilmiş ve hızla yerine getirilmeye çalışılmıştır.

1963 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının yürürlüğe girmesi ile yeni kaynaklara ihtiyaç duyulmuştur. Buna bağlı olarak vergilerde değişikliğe gidilmiştir. Ancak değişiklikler, vergi oranlarını arttırma ve zamlar getirmeden öteye gidememiştir.

1961 seçimleri ile iş başına gelen siyasi iktidar, özel sermaye birikimi için teşvik politikasına önem verdiği görülür. Teşvik belgesi sahiplerine tanınan vergi muaflıkları daha da genişletilerek arttırılmıştır. Ayrıca hükümet seçim vaadini tutarak servet beyanını da kaldırmak istemiş ancak usulsüzlük gerekçesi ile Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmiştir. Altmışlı yılların sonunda siyasi iktidar bozulan ekonomik dengeler nedeniyle uluslar arası finans çevrelerinin baskılarına boyun eğmek zorunda kaldığı ve vergi gelirlerini arttırmak için vergi değişikliklerine gittiği görülmektedir.

C- 1970-1980 ARASI DÖNEM

1970 yılında siyasi iktidar yapılan personel reformuna bağlı olarak artan maaşları karşılamak, kamu açıklarını kapatmak amacıyla 1970 yılı yazında vergi reform paketi hazırladığı görülmektedir. 1970 yılı vergi reform paketinde, bina ve arazi vergilerinin yükümlünün beyanına dayanan tarh yöntemi ile arttırılması amaçlanmıştır. Eksik bildirimleri cezalandırmak için Gayrimenkul Kıymet Artış Vergisi konulmuştur. Bazı dayanıklı tüketim malları satış vergisine (İşletme Vergisi) tabi tutulmuştur. Yeni İnşaat Vergisi, Motorlu Kara Taşıtları Vergisi, Taşıt Alım Vergisi uygulamaya konulmuştur.

12 Mart 1971 muhtırasının etkisiyle Anayasa'nın vergilemeye ilişkin hükümlerinde değişikliğe gidildiği görülmektedir. Değişiklikteki amaç hükümetlere vergi politikasını uygulama yönünden imkan sağlayarak enflasyonun etkisini giderici tedbirlerin alınmasında siyasi iktidara imkan sağlamaya yöneliktir. Nitekim Anayasaya ".... kanunun belli ettiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde kalmak, ölçü ve esaslarına uygun olmak şartıyla, vergi, resim ve harçların muafiyet ve istisnasıyla nisbet ve hadlerine ilişkin hükümlerde değişiklik yapmak " yetkisini veriyordu. Ne varki bu hüküm 1975 yılında Anayasa Mahkemesince yürürlükten kaldırılmıştır.

1973 yılı sonunda OPEC ülkelerinin gerçekleştirmiş oldukları büyük fiyat artışları petrol ithal eden gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bir ekonomik bunalıma yol açmıştır. 1973 petrol fiyat artışlarını izleyen aylarda siyasi tabana dayanmayan geçici bir hükümetin iktidarda olduğu görülür. Teknisyenler hükü-

meti olan söz konusu hükümetin petrol fiyatlarındaki bu olağan üstü zamları iç piyasaya yansıtmaması sonucu kamu açıklarının büyüdüğü görülmektedir.

1973 seçimlerinden sonra kurulan ilk koalisyon hükümetinin OPEC fiyat artışlarını iç piyasaya yansıttığını görüyoruz. Fakat vergi değişiklikleri konusunda bir vergi reformuna gidilmemiştir.

1975 yılında yeni bir koalisyon döneminin başladığını görüyoruz. Koalisyon hükümeti tarafından bir ekonomik önlem olarak gübre fiyatlarında indirime gidilmiştir. Dış borçlanma ve emisyonun arttırılmasıyla kaynak sağlanma yoluna gidildiği için reform sayılacak bir vergi değişikliğine gidilmediğini görüyoruz.

1977 genel seçimlerinden sonra oluşan siyasi tabloya göre kısa dönemli hükümetlerin kurulduğunu görüyoruz. Genelde hükümetler kılpayı çoğunluğa sahiptir. 1978 yılında siyasi iktidar tarafından yıllar boyunca bozulan vergi yükünü düzeltmeye yönelik vergi reformu paketinin hazırlandığını görüyoruz. Ayrıca vergi ihtilaflarında bir dizi yenilikler öngörülüyordu. Ancak, hükümetin kılpayı çoğunluğa dayanması nedeniyle meclisten vergi reformunun istenilen şekilde çıkmadığını görüyoruz.

1979 yılında oluşan yeni siyasi iktidarın istikrar programına ve vergi reformuna önem verdiğini görüyoruz. Siyasi iktidar tarafından hazırlanan vergi reformu taslağı, belediye gelirlerini arttırıcı bir takım düzenlemeleri, gelir ve kurumlar vergisinde değişiklikleri, sermaye üzerinden elde edilen kazançlarda indirimleri, sermaye üzerinden elde edilen kazançlarda indirimleri, Muhasebe-i Umumiye Kanununda her yıl bütçede hükümete ilişkin para değerini fiyatlar oranında yükseltme yetkisi veren değişiklikleri kapsıyordu. Ancak, siyasi iktidarın azınlık hükümeti olması, mecliste yeterince desteği sağlayamaması, değişikliklerin istenilen şekilde meclisten çıkmamasına neden olmuştur.

E- 1980-1983 ARASI DÖNEM

12 Eylül 1980 askeri hareketi sonrası oluşan kurucu meclis tarafından vergi reformu hazırlama görevinin bürokrasiye verildiğini görüyoruz. Hazırlanan vergi reform tasarısı üç temel amaca oturtulmuştur. Birinci amaç, enflasyon nedeniyle erimiş sabit vergi değerlerini, muaflık sınırlarını ve artan oranlı vergi tarifelerini eski değerine yükseltmektir. Gelir ve Kurumlar Vergisinde değişikliklerin yanı sıra maktu vergilerde de (damga resimleri, harçlar, Taşıt Alım Vergisi, Motorlu Taşıtlar Vergisi) oranlar yükseltilmiştir. İkinci amaç, ücretler üzerindeki ağırlaşan vergi yükünü hafifletmek ve diğer kazanç sahiplerine yaymak, vergi kaçakçılığını azaltmak, etkin ve adil bir vergilemeyi gerçekleştirmektir. Bu yönde gelirin elde edilmesi ile vergilendirilmesi arasındaki zaman aralığını azaltmak amacıyla Peşin Ödeme getirilmiştir [16]

Daha sonra 1982 yılında yeni esaslara bağlanan Peşin Ödeme, baskı gruplarından gelen baskılarla 1.1.1983 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır[17].

---

[16] **Salih TURHAN, "Gelir Vergisinde Peşin Ödeme"**, MALİYE ENSTİTÜSÜ KONFERANSLARI, Onbeşinci Seri- Sene. 1968, Sermet Matbaası, İstanbul, 1968, s.297.

[17] **A.Sami KÜKRER, "3505 Sayılı Yasayla Vergi Mevzuatımıza Giren Geçici Verginin Esasları"** Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 365, Afyon İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No: 5, Eskişehir, 1989, s.342-344.

Enflasyonun etkisiyle vergi dışı kalan veya vergi yükleri azalan zirai kazanç sahipleri ile küçük esnaf ve sanatkara ilişkin götürü usulün alt ve üst sınırları arttırılmıştır. Ücretlilerin vergi yükünü azaltmak amacıyla köklü değişiklikler yapılmıştır.

Hazırlanan vergi reform taslağında üçüncü amaç ise, artan kamu açıklarını kapatmak amacıyla ek gelir sağlamaktır. Bu yönde, vergi kaçakçılığını önlemek amacıyla Vergi Usul Kanununda bir kısım değişiklikler yapılmıştır. Kaynakta vergi kesme yöntemi yaygınlaştırılmıştır. Yeni vergi kaynaklarını vergilendirmek ve vergi denetimini arttırmak amacıyla beyanname verme genişletilmiştir.

Bürokratlar tarafından hazırlanan vergi reform tasarısının, mecliste muhalefetin etken olmayışı, baskı gruplarının meclis üzerinde fazla etkili olamamasına bağlı olarak, meclisten fazla değişikliğe uğramadan geçtiğini görüyoruz.

Yaygınlaşan vergi kaçakçılığını önlemek amacıyla 31.12.1982 tarih ve 2772 Sayılı Kanunla gerçek usulde Gelir Vergisine tabi Ticari, Zirai ve Mesleki kazanç sahiplerine Hayat Standardı Esası getirilmiştir[18].

F- 1983 – 1990 ARASI DÖNEM

1983 Genel seçimleri sonrası Türkiye'de yeni bir dönemin başladığını görüyoruz. Mecliste oluşan iktidar çoğunluğuna bağlı olarak birçok alanda yapılan değişikliklere paralel olarak vergilendirme alanında da reform niteliği taşıyan düzenlemeler yapılmıştır.

Bunların başında, vergilendirme sürecinde modern ve çağdaş bir vergi olarak kabul edilen 25.10.1984 tarih ve 3065 Sayılı kanunla vergi mevzuatımıza giren Katma Değer Vergisi'ni görmek mümkündür[19]. Katma Değer Vergisinin yürürlüğe girmesiyle Dahilde Alınan İstihsal Vergisi,İthalde Alınan İstihsal Vegisi, Nakliyat Vergisi, PTT Hizmetleri Vergisi, İşletme Vergisi, Spor-Toto Vergisi ve Dış Seyahat Harcamaları Vergisi yürürlükten kaldırılmıştır[20].

Piyasa ekonomisine verilen ağırlığa bağlı olarak değişen ekonomik yapı içinde sermayenin oluşumu, üretimin, yatırımların, ihracatın arrtırılması amaçlarına bağlı olarak başta Gelir ve Kurumlar Vergisinde olmak üzere, bazı vergi kanunlarında geniş çaplı düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönem içinde özellikle teşvik mevzuatında yapılan düzenlemeler önem taşımaktadır.

---

[18] 2772 Sayılı 31.12.1960 Gün ve 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması ile 1598 Sayılı Mali Denge Vergisi Kanununun Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun, R.G Yayın Tarihi: 31.12.1982, S. (2.Mük) 17915.

[19] 3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu, R.G. Yayın Tarihi:02.11.1984, S.18563.

[20] **Turgut UÇUK Katma Değer Vergisinde Geçiş Hükümleri Kontrol Müesseseleri ve Muhtemel Vergi Hasılatı,** Katma Değer Vergisi Seminer Tebliğleri ve Panel Özetleri, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları No: 151/93, Eskişehir, 1984, s. 180.

Vergilendirme süreci içinde vergilendirme işlemlerin sağlıklı ve güvenilir şekilde işleyişini sağlamak, denetleme ve değerlendirmeyi tarafsızlaştırmak amacıyla 3568 Sayılı Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu çıkartılmıştır[21].

G – 1990 SONRASI DÖNEM

1991 sonrası Meclisin oluşumuna bağlı olarak oluşan koalisyon hükümetleri döneminde vergilendirme sürecinde bazı düzenlemelerin yapıldığını görüyoruz. Gelişen ekonomiye ve konjoktürel dalgalanmalara bağlı olarak yapılan bu düzenlemelerin bazılarını şu kekilde sıralamak mümkündür ; 3946 Sayılı Kanunla başta Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi olmak üzere, bazı kanunlarda düzenlemeler yapılmıştır[22]. 1994 yılında ekonomide oluşan konjoktürel dalgalanmalara bağlı olarak alınan bir dizi ekonomik önlemlere paralel olarak 3986 Sayılı Kanunla Ekonomik Denge Vergisi, Net Aktif Vergisi, Ek Gayrimenkul Vergisi ve Ek Motorlu Taşıtlar Vergisi getirilmiştir[23].

Vergilendirme sürecinde uzun bir süredir yapılamayan reform niteliğini taşıyan değişikliklerin, iktidarda azınlık hükümeti olmasına rağmen, kayıt dışı ekonominin yaygın hale gelmesi ve uzun bir süredir değişen ekonomik ve sosyal değişmelere bağlı olarak 22.07.1998 tarih ve 4369 Sayılı Kanunla yapıldığını ifade etmek mümkündür[24]. Söz konusu kanunda reform niteliği taşıyan hükümleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

4369 Sayılı Kanunla yapılan değişikliklerde en önemli olan Gelir Vergisi Kanununda "Gelir" in tanımında yapılan değişikliktir. Gelir Vergisi ve diğer Vergi Kanunlarında yapılan değişikliklerin büyük bir kısmı, gelir kavramı tanımında yapılan bu değişikliğe bağlı olarak düzenlemeleri kapsamaktadır.

4369 Sayılı Kanunla gelir kavramı "Gelir, bir gerçek kişinin bir takvim yılı içinde elde ettiği, tasarruf veya harcamasına kaynak teşkil eden her türlü

---

[21] 3568 Sayılı Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu, R.G. Yayın Tarihi: 13.06.1989, S.20194.

[22] 3946 sayılı 213 Sayılı Vergi Usul Kanunu, 6183 Sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun, 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu, 5422 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu, 1318 Sayılı Finansman Kanunu, 197 Sayılı Motorlu Taşıtlar Vergisi Kanunu, 3505 Sayılı Kanun ve 2978 Sayılı Vergi İdaresi Hakkında Kanun ve 3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklikler Yapılması Hakkında Kanun, R.G.Yayın Tarihi: 30.12.1993, S.(Mük) 21804.

[23] 3986 Sayılı Ekonomik Denge İçin Yeni Vergiler İhtası ile 01.07.1964 Tarihli ve 488 Sayılı, 02.07.1967 Tarihli ve 492 Sayılı, 07.11 1984 Tarihli ve 3074 Sayılı, 25.10.1984 Tarihli ve 3065 Sayılı, 31.12.1960 Tarihli ve 193 Sayılı, 21.07.1953 Tarihli ve 6183 Sayılı, 02.02.1981 Tarihli ve 2380 Sayılı, 15.07.1963 Tarihli ve 277 Sayılı Kanunların Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, R.G.Yayın Tarihi 07.05.1994, S.21927.

[24] 4369 Sayılı Vergi Usul Kanunu, Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun, Gelir Vergisi Kanunu, Kurumlar Vergisi Kanunu, Katma Değer Vergisi Kanunu, Gider Vergileri Kanunu, Emlak Vergisi Kanun, Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu, Motorlu Taşıtlar Vergisi Kanunu, Damga Vergisi Kanunu, Harçlar Kanunu, 3505 Sayılı Kanun, Katma Değer Vergisi Mükelleflerinin Ödeme Kaydedici Cihazları Kullanmaları Mecburiyeti Hakkında Kanun, Belediye Gelirleri Kanunu, 1318 ve 4208 Sayılı Kanunlar ile 178 Sayılı Maliye Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ve 190 Sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, R.G Yayın Tarihi, 29.07.1998, S.(Mük) 23417.

kazanç ve iratların safi tutarıdır" şeklinde tanımlanmıştır. Böylece Gelir Vergisinde daha önce esas alınan **"Kaynak Teorisi"** ne göre gelirin kavranmasından vazgeçilerek **"Safi Artış (Net Artış) Teorisi"** ne geçilmiştir. Yapılan bu değişiklik ile kaynağı ne olursa olsun gerçek kişilerin harcama veya tasarruflarına kaynak teşkil eden her türlü kazanç ve iratlar Gelir Vergisi kapsamına alınmıştır. Böylece, gelir ile harcama ve servet arasında bağlantı kurulması ve bu yolla gelirin tesbiti imkanı doğmuştur. Daha sonra Gelir Vergisi Kanununun ikinci maddesinde yer alan gelir unsurlarından "Sair Kazanç ve İratlar" unsuru "Kaynağı ne olursa olsun diğer her türlü kazanç ve iratlar" şeklinde değiştirilmiştir. Buna bağlı olarak vergiyi doğuran olayın tesbitine ilişkin sürenin uzatılmasının yanısıra gerçek kişilerin tasarruf veya harcamalarında meydana gelen artışların isbatı, vergi idaresi yerine vergi mükelleflerine yüklenmiştir. Yani bir anlamda mükelleflerin tasarruf veya harcamalardaki artışlarda **"Nereden Buldun"** esası getirilmiştir.

Harcama ve servet artışlarından hareketle gelirin tespiti, harcama veya servet artışı olarak ortaya çıkan kıymetlerin, değişikliğin yapılmasından önce var olup olmadığının belirlenmesi, bu tarihten önce varolan kıymetlerden karşılandığının tespiti ise bunların harcama veya servet artışının meydana geldiği döneme ait gelirin tespitinde dikkate alınmaması zorunluluğuna bağlı olarak geçmişle bağlantının kopartılması amacıyla 30 Eylül 1998 tarihi mali milad olarak tespit edilmiş ve mükelleflerin gelir ve servetleri ispata davet edilmiştir.

Gelir Vergisinde yapılan diğer bir değişiklik, "Götürü Usul" de vergilendirme kaldırılarak yerine "Basit Usul" de vergilendirme getirilmesidir. Böylece, Gelir Vergisinde esas olan gelirin gerçek usulde vergilendirilmesi ilkesine dönülmüştür. Çünkü, basit usulde vergiye tabi tutulan mükelleflerde defter tutmanın dışında gerçek usulde vergiye tabi mükelleflerin yerine getirmek zorunda olduğu her türlü mükellefiyet getirilmiştir.

Gelir vergisinde yapılan diğer bir değişiklik ise, vergi dilimlerinin yükseltilmesi ve vergi oranlarının düşürülmesi olmuştur. Amaç, vergilemenin daha geniş alana yayılmasını sağlamak, vergi kaçağını önlemek ve kayıtdışı ekonomiyi kayıt altına almaktır.

Yine Gelir vergisinde yer alan Geçici Vergi değiştirilmiş ve üçer aylık dönemlere indirilmiştir. Amaç, ekonomik konjoktüre bağlı olarak ihtiyaç duyulan vergi gelirlerinin tahsilindeki süreyi azaltmak, vergi kaçakçılığın ve vergi kaybını önlemektir. Kurumlar vergisi mükellefleri de üçer aylık kazançları üzerinden %25 oranında Geçici Vergi ödemeye tabi tutulmuştur.

Emlak vergisinde vergi oranları binalarda binde 2 ve arazilerde binde 1'e düşürülmüştür. Buna karşılık Genel Beyan dönemlerinde beyan edilen rayiç değerin takip eden yıllarda enflasyona bağlı olarak yıpranmasını önlemek amacıyla, her yıl yeniden değerleme oranı ile yükseltilmesi esası getirilmiştir.

Veraset ve İntikal vergisinde enflasyona bağlı olarak menkul ve gayrimenkul mallardaki artışlardan kaynaklanan vergi maduriyetini önleme amacına bağlı olarak vergi dilimleri yükseltilerek vergi oranları düşürülmüştür. Ancak, veraset yoluyla

intikallerde vergi oranlarının düşürülmesine karşılık ivazsız intikallerdeki oranlar yükseltilmiştir.

SONUÇ

Maliye Literatüründe vergi reformu, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirilmesini ifade eder. Mali açıdan vergi reformunu ele aldığımız zaman; vergi paylarını değiştirmeksizin sadece toplam vergi yükünü ağırlaştırmak bir vergi reformunu ifade etmez. Böyle bir vergi yükü artışı, sadece kamu ekonomisinin milli gelirdeki payını arttırma kararıdır; vergi reformu değildir. Aynı şekilde nisbi vergi yüklerini değiştirmeksizin idari etkinliği arttırmayı amaçlayan değişiklikler de vergi reformu sayılmaz. Bunun yanı sıra, hiçbir gelir grubunun vergi yükünü ağırlaştırmaksızın toplam vergi yükünü azaltan değişiklikler de vergi reformunu ifade etmez. Bu değişiklikler vergi yönetimi reformu sayılır. Bu nedenle maliye literatüründe vergi reformundan bahsedebilmek için, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirmeye yönelik değişiklikleri kapsaması gerekir.

Vergi reformu özde siyasal bir olgudur. Özel teşebbüse dayalı bir piyasa ekonomisinde, hükümet gelir dağılımını vergi ve harcama politikası ile etkileyebilir. Kamu hizmetlerini kendini destekleyen kütlelere refah dağıtacak şekilde kararlaştırabilir. Buna karşılık destek beklemediği kütlelerin vergi yükünü daha fazla arttırmaktan sakınmaz. Ancak, bu yöne karşı anayasal sınırlar konmuştur. Bu anayasal sınırlamaların yanı sıra vergileme prensipleri ve vergileme teknikleri açısından bir kısım prensiplere uyma zorunluluğu söz konusudur. Herhangi bir anda varolan vergi sistemini yürürlüğe koymuş bir iktidarın dayandığı siyasi tabandan çok daha farklı bir siyasal güç iktidara geldiği zaman, derhal vergi reformu konusunu gündeme getirir.

Ancak bunun yanısıra vergi kanunlarının değişen ekonomik, teknolojik gelişmelere ve konjoktürel dalgalanmalara uyum zorunluluğu söz konusudur. Vergi Kanunlarının kendi yapısı içinde bu gelişmelere uyum sağlayacak yasal düzenlemelerin mevcut olmaması, vergi kanunlarının sık sık değişmesini de beraberinde getirmektir. Diğer taraftan vergi kanunlarının hazırlanmasının çeşitli teknik sorunların yanısıra, bir verinin konulacağı, kaldırılacağı, yükseltileceği veya indirileceği zaman anını seçimi ayrı bir önem taşır. Diğer taraftan vergi kanunlarının geriye yürümesi de mümkün değildir.

Cumhuriyet döneminden günümüze kadar geçen zaman sürecine baktığımız zaman, bu zorluklara bağlı olarak reform niteliğini taşıyan yasal düzenlemelerin yaygın olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle vergi kanunları içine günün şartlarına otomatik olarak uyum sağlayacak hükümlerin yerleştirilmesi gerekmektedir. Nitekim son dönemlerde çıkartılan vergi yasalarına bakıldığı zaman, bu esasın dikkate alındığını ifade etmek mümkündür.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

AKDOĞAN, Abdurrahman, KIZILOT, Şükrü, EYÜPGİLLER, Saygın, Türk Vergi Sistemi, Gazi Üniversitesi Yayın No:104, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No:45, Ankara, 1987.

AKSOY, Şerafettin, Kamu Maliyesi (Kamu Harcamaları-Kamu Gelirleri-Bütçe-Maliye Politikası), Filiz Kitapevi, İstanbul, 1991.

ATAÇ, Beyhan, Maliye Politikası (Gelişimi, Amaçları, Araçları ve Uygulama Sorunları) Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları Eskişehir, 1994.

BULUTOĞLU, Kenan Türk Vergi Sistemi, C.I, B.6, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978.

ÇAĞAN, Nami, Vergilendirme Yetkisi, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1982.

ERVARDAR, Fehamettin, "Niçin ve Nasıl Bir Vergi Reformu Gereklidir", MALİYE ENSTİTÜSÜ KONFERANSLARI, Yirmiikinci Seri- Sene 1972, İstanbul, 1974.

GÖRGÜN, Sevim, Maliye Politikası, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No:2823, İktisat Fakültesi No:317, Maliye Enstitüsü No:50, Çağlayan Basımevi, İstanbul, 1972.

HEREKMAN, Aykut, Kamu Maliyesi (Devlet Faaliyetleri ve Finansman Teknikleri) , C.I, Sevinç Matbaası, Ankara, 1989.

HEREKMAN, Aykut, Kamu Maliyesi, (Genel Vergi Kuramı), C II, Sevinç Matbaası, Ankara, 1989.

I. ADELMAN, C.MORRIS, Economik Groweth and social Eguity in Developing Countries, Stanford University Press. 1973.

KÜKRER, A.Sami, "3505 Sayılı Yasayla Vergi Mevzuatımıza Giren Geçici Verginin Esasları" Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 365, Afyon İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No: 5, Eskişehir, 1989.

MUSGRAVE Richard and MUSGRAVE Peggy, Public Finance in Theory and Ptuctire, Second Edition, Mc. Grow-Hill, Kogakusha, 1976.

NADAROĞLU, Halil, Kamu Maliyesi Teorisi, Sermet Matbaası, İstanbul, 1978.

ÖNDER, İzzettin, "Vergilerin Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması", VI. Türkiye Maliye Eğitimi Sempozyumu, Antalya, 1990.

TUNCER, Selahattin, Gelirin Yeniden Dağılımı (Redustribution) , İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları No:23, İstanbul, 1970.

TUNCER, Selahattin, Kamu Maliyesi, E.İ.T.İ. Akademisi Yayınları No:41, Yalkın Ofset Matbaası, İstanbul, 1969.

TUNCER, Selahattin, Vergi Uygulamaları (En Son Değişikliklere Göre), B.4. İstanbul, 1983.

TURHAN, Salih, "Gelir Vergisinde Peşin Ödeme", MALİYE ENSTİTÜSÜ KONFERANSLARI, Onbeşinci Seri- Sene, 1968, Sermet Matbaası, İstanbul, 1968,

TURHAN, Salih, Vergi Teorisi, İstanbul, 1979.

TÜRK, İsmail, Maliye Politikası (Amaçlar, Araçlar ve Çağdaş Bütçelemeleri), B.4, S Yayınları, S Yayınları No:14, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979,

UÇUK, Turgut, Katma Değer Vergisinde Geçiş Hükümleri Kontrol Müesseseleri ve Muhtemel Vergi Hasılatı, Katma Değer Vergisi Seminer Tebliğleri ve Panel Özetleri, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları No: 151/93, Eskişehir, 1984.

ULUATAM, Özhan, Kamu Maliyesi, A.Ü. SBF Yayınları No:413, Ankara, 1973.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

İSLAMLIK ÖNCESİ TÜRK TOPLUMLARINDA İKTİSADİ VE İÇTİMAİ YAPI

Dr. Abdulkadir İLGEN*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı İslamlık öncesi Türk topluluklarında iktisadî ve içtimaî yapının, hangi unsurlar tarafından ne şekilde oluşturulduğunu araştırmaktır. Erken dönem Türk topluluklarında yarı göçebeliğe dayalı yaşayış biçimini şekillendiren en önemli amilin bozkır kültürü olduğu biliniyor. Sosyal yapıdan iktisadî yapıya oradan da askerî ve siyasî yapıya varıncaya kadar hemen her şeyin, bozkıra dayalı coğrafî yapı tarafından belirlendiği görülüyor.

Soy birliği ve töre ise aynı kültürün devamı ve tamamlayıcı unsurları olarak karşımıza çıkıyor. Yapılan çalışma, daha ziyade Orta Asya bölgesinde yapılan kazı çalışmalarını veri alarak yapılmış temel eserleri esas almıştır. Bilinenin aksine bozkır göçebeliğinin orman, çöl ve deniz göçebelerinden farklı olarak, sadece avcılıkla değil at, koyun, sığır ve deve gibi hayvanları besledikleri ve buna ilave olarak tarımsal ürünleri de üretmeyi başardıkları şeklinde ortaya çıkıyor. Aynı zamanda başta demir işçiliği olmak üzere, altın ve sair madenleri de işledikleri biliniyor. Sınırlı otlakların paylaştırılması gereği, bu topluluklar arasında zarurî biçimde kendine özgü bir hukuk anlayışının ortaya çıkmasına da imkan sağlamıştır. Türklerin yaşadığı bölgenin eski İpek Yolu güzergahında bulunması, bu bölgeyi transit ticarete elverişli hale getirmiştir. Aynı bölgede ilk örneklerini Göktürk ve Uygur çağında gördüğümüz şehirler de iç ticaretin geliştiğini gösteriyor. Çin salnâmeleri de bu tezi doğrulayan bilgiler ihtiva ediyor.

* Dumlupınar Üniversitesi B.İ.İ.B.F. Araştırma Görevlisi.

GİRİŞ

İslamlık öncesi devir Türk toplumlarında iktisadî ve içtimaî yapının esaslarını oluşturan temel faktör bozkır kültürüdür. İlgili dönemde Türklerin siyasî , iktisadî ve içtimaî yapısını tanımlamak ve kavramak için bu temel öğeyi, yani bozkır kültürünü hesaba katmamak, yapılacak çalışmaları eksik hatta temelsiz bırakma riski taşır. Bu nedenle çalışmanın genel karakterini, atlı bozkır kültürünü oluşturan ya da uçsuz bucaksız bozkır ortamında tabii çevrenin meydan okumasına başarıyla cevap vermek suretiyle, bu yapının ayrılmaz bir parçası haline gelen Türk topluluklarıyla onların yaşadıkları coğrafya olarak belirlemek zarureti vardır.

Kadim dönem Türk sosyo-ekonomik yapısını, ilgili dönemin askerî ve siyasî yapısından ayrı, müstakil bir parça halinde değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Ekonomik ve sosyal yapıda olduğu gibi askerî ve siyasî yapıda da, bozkır ve onun dayattığı zaruretleri hatırdan çıkarmamak lazım gelir. Her ne kadar aynı fizikî çevrenin her toplum üzerinde sürgit aynı etkiyi icra ettiğini söylemek mümkün değilse de[1], çevre tipi ile toplum şekilleri arasında doğrusal ve kuvvetli bir ilişki olduğu da bilinen bir gerçektir[2]. Genetik etkenlerin tesirleri üzerinde durmak, meselenin uzmanlarını ilgilendiren müstakil ve bir o kadar geniş bir çalışmayı gerektirdiği için onun üzerinde durulmayacaktır.

Marx'ın ileri sürdüğü Asya Tipi Üretim Tarzı ise bütün genellemeci yaklaşımlarda olduğu gibi realiteden hareketle ortaya atılmış tümevarımcı bir yaklaşımdan ziyade, belli ön kabullere dayandırılmış tümdengelimci katı ve ideolojik bir yaklaşımı temsil ediyor. Buna göre mülkiyet biçimi, " Topluluğun fertler üzerindeki kontrolünün sıklığı ve fertlere bu topluluğun bir üyesi sıfatıyla toprak verilmesi " şeklinde özetleniyor. Bu tip toplumlarda ürün devlet tarafından toplanıp dağıtılıyor. Ticari değişimler kâr ve zarardan ziyade, tek taraflı olarak yapılmakta ve köydeki üretim-tüketim birliğini bozma imkanından mahrum gözükmektedir. En önemlisi kentle kırlar arasında ticari ilişkiler kurulmamıştır[3]. Halbuki Türk toplumunda yaylak-kışlak hayat tarzı, toplum hayatının vazgeçilmez iki ayrı parçasını oluşturur. Böylesi bir toplum yapısında artık değere devletin el koyması anlamında bir ekonomik ilişkinin varlığına dair yeterli derecede bilgi ve belge olduğu söylenemez[4]. Ayrıca bu tür bir yaklaşımın tüm aydınlanma filozoflarında olduğu gibi, doğrusal tarih anlayışından hareket ettiğini de belirtmek gerekir.

Bunlara kısaca temas edildikten sonra, Türk kültürünü oluşturan bozkır hayatı ve onun çevresinde gelişen iktisadî ve içtimaî yapının nasıl teşekkül ettiği sorusunun cevabı bulunmaya çalışılabilir. Fakat her şeyden önce meselenin daha rahat anlaşılabilmesi için Türklerin yaşadığı coğrafya ve o coğrafyada hakim olan bozkır kültürünün ana hatlarıyla ortaya konulması gerekir.

---

[1] Bkz. A. TOYNBEE, **Tarih Bilinci I**, (Nşr. Bateş Yayınları), İstanbul 1978, s.103.

[2] Nitekim Marc Bloch, Asya steplerindeki halkların çok farklı diller konuşmalarına rağmen, ortak şartların zorlaması sonucu, şaşırtıcı bir yaşam tarzı ortaklığına sahip olduklarını belirtmektedir. Bkz. M. BLOCH, **Feodal Toplum**, (Çev. M.Ali Kılıçbay-Nşr. Savaş Yayınları/2), Ankara 1983, s.20.

[3] O. TÜRKDOĞAN, **Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi Dün-Bugün-Yarın**, (Nşr. Töre Devlet Yayınevi/54), Ankara 1981, s.49.

[4] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için Bkz. B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/244), Ankara 1978, s. 1 vd.

1. TÜRKLERİN ANA YURDU

Türklerin ataları olması kuvvetle muhtemel bulunan beyaz ve brekisefal ırk, Altay-Sayan , Tanrı dağları ve biraz da Kazakistan'a yayılmıştı. M.Ö. 1700 tarihlerinde *göçebe ve muharip* bir kavmin kültür, sanat ve ırkî hakimiyetini Hun hatta Göktürk çağına kadar devam ettirdiğini biliyoruz[5]. Bu sahada yaşayan kavimlerin sanat yönünden kendilerine mahsus bir sanat üslûbu oluşturmaları ve bu üslûbu muhafaza etmeleri, ancak siyasî birliklerini kurmuş olmalarıyla açıklanabilir[6].

Son zamanlarda yapılan etimolojik araştırmalar da bu tezi kuvvetlendirmektedir. Zira M.Ö. ikinci bin ortalarına ait bazı dil yadigarlarının ortaya koyduğu gerçek, Türklerin o tarihlerde hem kuzey batıdaki eski Ural'lı kavimler hem de güney batıdaki Hind Avrupa dillerini konuşan Ari kavimlerle etkileşim halinde olduğunu göstermektedir[7]. Söz konusu sahalarda birtakım Türkçe deyimlerin kullanılıyor olması, bu sahanın Türklerin yaşadığı coğrafya olması ihtimalini güçlendiriyor.

2. BOZKIR KÜLTÜRÜ

Türklerin ataları olması kuvvetle muhtemel bulunan beyaz ve brekisefal bir ırkın, Altay-Sayan ve Tanrı dağları ile biraz da Kazakistan'a M.Ö. 1700 tarihlerinde yayılmış oldukları[8] son linguistque araştırmalarla da ortaya konulmuş bir gerçektir[9].

İlk Türk bozkır kültürünün oluşturulduğu mekan olan bu bölgelerdeki bozkırın, yılda aldığı ortalama yağmur miktarı, 550 mm'nin altına düşmeyen ve çok yerde, 500 metreden yüksek rakımlı yaylalardan meydana geldiği bilinmektedir[10].

Passarge'ye göre *steppe*, *Hettner*'e göre *Winter-kalte Grassteppe* denilen ve koyu siyah kestane renginde toprağı olan esas bozkır, açık bir havza ve daha yağışlı olmasına rağmen sert kontinental, kışın çok soğuk ve kar fırtınalı, yazın umumiyetle kurak bir iklime sahiptir. Yazın ara sıra şiddetli sağanaklar dahi kuraklığı gideremez. Bu bölgenin tipik hayvanı attır. Daha kuzeydeki nehir vadilerinde ve yüksekliklerde ormanlıklar bulunmaktadır[11].

Bozkır ikliminin bu şekilde sert bir yapıda bulunması, bozkır kavimlerini ister istemez etkilemiştir. Bundan dolayı bozkırlı atlı göçebe kavimler dinamik ve teşkilatçı bir toplum yapısı geliştirmek zorunda kalmışlardır. Geniş bozkır sahalarında iklim gereği devamlı hareket halinde olan bu topluluklarda, buna bağlı olarak

---

[5] B. ÖGEL, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1988, s. 17.

[6] ÖGEL, s.281

[7] İ. KAFESOĞLU, **Türk Millî Kültürü**, (Nşr. Boğaziçi Yayınları/74), İstanbul 1986, s 47.

[8] KAFESOĞLU, s. 25 vd , RASONYI, **Tarihte Türklük**, (Nşr. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları/82), Ankara 1988, s. 3.

[9] ÖGEL, s.7.

[10] KAFESOĞLU, s. 201.

[11] RASONYI, s.2.

toprak bağlılığı değil *soy* bağlılığı birinci plana geçmiştir. Sosyal kimlik aile, oymak, ve kabile içinde gelişirken, sınırlı otlakları kullanmak zarureti, aile ve gurup ilişkilerini güçlendirmekle kalmayıp *hukuk* anlayışının da gelişmesine sebep olmuştur[12].

Bozkır göçebeleri orman toplulukları ve balıkçı göçebe topluluklarından farklı olarak üretken (hayvan besiciliği ve ziraat) bir yapı kazanmışlardır. Bozkır dışındaki göçebe toplulukları ise, asalak yani avcı kültürünü oluşturmuşlardır. Faaliyetleri ferdî olduğundan, sosyal dayanışma ve teşkilatlanmaya müsait değildir.

Yukarıda zikredilen bu durum ekonomik sosyal ve hukukî yönleri ile tarihte ilk olarak ortaya çıkan sosyal organizasyon şekillerini ihtiva eden belirtiler olarak nitelendirilebilir. Menghi'nin deyimiyle bu husus, Ural-Altay kavimlerinin dünya tarihinde ilk olarak hayvan beslemek ve atı ehlileştirmek suretiyle olağanüstü devlet kurma kâbiliyeti şeklinde yerleşik kavimlere intikal ettirdikleri önemli bir medenî merhale olarak nitelendirilebilir[13].

Nüfus kesafeti ve komşu kavimlerin taarruzları sonucu sürekli yer değiştirme zarureti ve göç etmelerle, bu göçlerin nizamî bir şekilde devamını sağlamak için *soy* bağı yanında *töre* bağının da bir şekilde güçlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir[14].

Bozkır kültüründe önemli başka bir unsur ise, demirdir. Demir, Türk mitolojisinde çok önemli bir yere sahiptir[15].Tarihi vesikalar da, demiri bol miktarda kullanan kavimlerin Ural-Altay kavimleri olduğunu göstermektedir[16].

Demir ve atla sair kavimler karşısında karşı konulmaz bir üstünlük kazanan bozkırlı göçebe kavimler, *güneş bayrak, gök çadır* ülküsüyle gündoğusundan günbatısına kadar çok geniş sahalara hakim olma kudretini gösterebilmişlerdir. Hukuka yani töreye uygun bir şekilde nizamî olarak organize olunmakla ancak başarılabilecek olan bu durum, söz konusu toplulukların aynı zamanda kanun koyucu özelliklerinin de bariz bir belgesi olarak değerlendirilebilir.

3. TÜRK TÖRESİ

Eski Türkler *Töre* sözünü *Törü* şeklinde söylerlerdi. Türklerde Töre deyiminin ifade ettiği anlamlar çok değişiktir. Eski Türklerde *Töre* daha çok *'Devletin kuruluş düzeni ve işleyişi'* şeklinde anlaşılmıştır[17].

---

[12] KAFESOĞLU, s.210-211; D M. DOĞAN, **Tarih ve Toplum**, (Rehber Yayınları/1), Ankara 1990, s.60.

[13] RASONYI, s.4 ; KAFESOĞLU, s. 211.

[14] Eski Türk topluluklarında *töre* çok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Fakat asıl kullanılış şekli ,'devletin kuruluş ve işleyiş tarzı' ile 'görenek', 'yol-yordam' ve 'hayat tarzı' olarak yaygınlaşmıştır. Bkz. B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988, s. 469.

[15] B. ÖGEL, **Türk Mitolojisi I**, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1978, s. 62 vd.

[16] KAFESOĞLU, s. 212.

[17] ÖGEL, **Gelişme**, s.469.

'*İl gider töre kalır*' deyişi de toplumda genel-geçer manada kabul görmüş 'kurallar bütünü' 'adetler' ya da bir tür 'hayat tarzı' hatta bunların tümünün üstünde hepsini içeren devlet ve toplum hayatının özü gibi anlam zenginliklerine sahiptir.

"Hanlar atası Oğuz Han Söyledi
Böyle türe ü erkan eyledi
İşbu resmile vasiyet kıldı ol
Ta ola oğlanların Türe yol."

Nesilden nesile intikal eden bu ifadelerde Oğuz Han, atalar atası, ilk babalığın türe-yolu'nu gösterir. Geç zamanlara kadar kuşaktan kuşağa geçmiş olan bu rivayette Oğuz Han kişi görünümünden çıkar, töre'nin yol (kural, usûl) olarak kalabilmesi için, vazgeçilmez gens'ler birliği şekline girer[18].

Yukarıdaki dörtlük töre kavramının aynı zamanda, ilk devlet kurucu Türk hakanı olarak hanlar atası olan Oğuz Kağanın, vazetmiş olduğu kurallar bütünü şeklinde anlaşılabileceği ihtimalini kuvvetlendiriyor. Bu anlamın sınırlarını daha da genişletmek pekala mümkün olabilir. Gök-Tanrı tarafından kutsanmış telakki edilen Türk hakanlarının töre üzerinde belli oranda tasarrufta bulunabileceği düşünülebilir.

Göktürk yazıtlarında görülen muhteşem giriş de, konuyla ilgisi yönünden töre kavramını yukarıdaki izah tarzına yakınlaştırıyor. " *Yukarıdaki mavi gök basmasa, aşağıdaki yer delinmese, Ey Türk Milleti ! Senin devletini (İlini) ve* töreni *kim yok edebildi*!" Bu ifadeler töre kavramının aynı zamanda devletin bekasıyla eş anlamlı olarak kullanıldığını gösteriyor. Bu haliyle *töre* toplumun olduğu kadar devletin de esas varlığıdır. Devlet ve milletin varlık ve bekası bir anlamda bu kurallar manzumesinin varlık ve kalıcılığına bağlıdır[19].

Ziya Gökalp ise Türk ve Töre kelimeleri arasında etimolojik yönden anlam ve şekil birliği olduğunu ileri sürüyor[20].Genel olarak güçlü kuvvetli anlamlarına gelen Türk kelimesiyle, güç ve kuvvetin dolaylı da olsa kaynağı olan töre kelimesi arasında anlam yönünden bir ilişki kurmak pekala mümkün olabilir. Anlam yönüyle ortaya atılan bu iddiayı doğru olarak kabul edersek, Türk'ün genel karakterinin töreli, yani görgülü ve nizamdan yana olduğu ileri sürülebilir. Zaten bir çok kez yurdunu, devletini ve istiklalini kaybeden, bu arada uçsuz bucaksız bozkırlarda günler hatta aylarca yolculuk yapan bir milletin bunca olumsuz şartlara rağmen hayatiyetini sürdürebilmesi ancak böylesi kuvvetli prensiplerle mümkün olabilir. Netice olarak töre kavramı Türk milletinin bir bütün halinde bütün millî seciyelerini içeren yazılı olmayan kurallar bütünü şeklinde tanımlayabiliriz.

4. TÜRKLERDE SOSYAL HAYAT

Eski devir Türk topluluklarında sosyal hayatın, bozkırın kendine özgü hayat şartları sonucu *soy* etrafında *töre*'ye uygun olarak teşekkül etmesi olgusu, doğal olarak aileyi de böylesi bir toplum yapısında birincil derecede önemli hale getirmiş

[18] Ü. Hassan, **Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler**, Ankara 1986, s. 163.
[19] Ögel, **Devlet**, s.302.
[20] HASSAN, s.162.

olmalıdır. Gerek destan ve mitolojide gerekse tarihi vesikalarda sıklıkla karşımıza çıkan aileye ait kavramlar da bu tezi kuvvetlendirir bir mahiyeti haizdirler. Vakıada bu şekilde cereyan ediyor görüntüsü verir. Bütün sosyal oluşumlarda olduğu gibi Türk devletinin temelini de aile oluşturur[21].

4.1. AİLE

Eski Türk toplumunda ilk sosyal birlik olan aile, bütün içtimaî bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığı esasına dayanan ailede reis erkekti. Ailenin esas çekirdeğini baba, oğul ve torunlar oluşturuyordu. Evlenip giden kızlar ile onların çocukları aileden sayılmazlardı[22].

Türkçe akrabalık münasebetlerine dair altmış ayrı nüansa tekabül eden kelimeyi Zolotitski Çuvaşça sözlüğünde zikretmiştir[23].Bu da eski devir Türk toplumunda ailenin ne kadar önemli bir yerinin olduğunu göstermesi bakımından hayli ilginç bir durum olarak değerlendirilebilir.

Türk ailesinde babanın diğer aile fertleri üzerinde sonsuz denilebilecek hakkı yoktu. Nitekim Dede Korkut'da Dirse Han, çocuğu olmadığı için ağlıyor ve karısına 'Bu suç senden midir yoksa benden midir?' şeklinde dert yanarken, ona kötü söz söylemekten kaçınıyor ve günahı karısıyla eşit olarak paylaşma yolunu tercih ediyor[24].

Türk ailesi yukarıdaki örnekten de anlaşılabileceği gibi, karşılıklı eşitlik esasına dayanmıştır. Yine Dede Korkut'da geçen 'ana-baba veya ana-ata' şeklinde geçen deyimler, ananın ailedeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Türkçe'de erkeklerin eşleri için kullandığı 'hanım' sözcüğü de, yine eski Türkçe'de hâkanlar için kullanılan bir deyim olan Han deyiminin saygı makamında kullanılan şeklidir.

Türkçe'de geçen *evlenmek* tabirinin ev edinmek anlamına gelmesi, eski Türk ailesinin geniş aile değil de küçük, çekirdek aile tipinde olması ihtimalini akla getiriyor[25]. Aile hakkında bütün nüansları buraya almak, çalışmanın sınırlarını aşar. Çadırın çözülmesi ve kurulması, arabaya yüklenmesi, süt sağma, tereyağı ve peynir çıkarma, deri işçiliği, ayakkabı, keçe çorap, giyim ve keçe imali gibi işlerin kadına ait olduğu biliniyor. Erkeğe gelince, bir hükümdar göçebe teşkilatında ne durumda ise, erkek de ailede aynı durumdaydı[26].

4.2. BOY

Aileler ve 'urug'[27] lar birleştiği zaman *boy* meydana geliyordu. Başında ise, boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve adaleti düzenlemek ve gereğinde silahla

---

[21] ÖGEL, **Gelişme**, s. 245; KAFESOĞLU, s.215-216.

[22] ÖGEL, s.237.

[23] RASONY, s.57.

[24] ÖGEL, **Gelişme**, s.249

[25] KAFESOĞLU, s. 216.

[26] RASONYI, s.58-59

[27] Urug, kelime olarak tane ve tohum anlamında kullanılan bir kelimedir. Buradaki kullanılış şekli de bir öncekinin çağrıştırdığı ve ona uygun olan soy-nesil anlamındadır. Bkz. ÖGEL, s.311

boyun menfaatlerini korumakla görevli bey bulunurdu. Buna göre boy siyasî mahiyette bir birlik olarak nitelendirilebilir. Zaten kendine ait arazisi ve belli bir askerî gücüne sahip olması da bunu destekler mahiyettedir[28].

Boy beyleri irsî olarak iktidarlarını devam ettiriyor olmalıydılar[29]. Kendilerini Tanrı tarafından görevlendirilmiş addeden Türk hakanları da ilk başta bir boyun başkanı durumundaydılar. Bununla birlikte hâkan seçimi veya hâkanlığın resmen tesçillendiği kurultayın küçük bir benzeri de boy beyinin seçiminde müracaat edilen bir yöntem olmalıdır.

Her boyun hududu diğer boylara ait hudutların başladığı yerlerle sınırlandırılmıştır. Boy beyleri yurtların korunması, vergilerin tahsili, göç zamanlarında disiplinin sağlanması ve kendi boyuna mensup aileler arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesinde yegâne söz sahibi idi. Her boyun kendine özgü boy işaretleri onları diğerlerinden ayırıyordu[30].

Boy'un bu sosyo-politik karakteri, bodun'a ve özellikle Türk devletine bünyevî yapı verdiği için devletin kuruluşu, çözülmesi ve yeniden kurulmasında başlıca manivela durumundadır. Dolayısıyla da sosyal tabakalaşmada çok önemli bir yere sahiptir[31]

4.3. BODUN

Boylar birliğine bodun deniliyordu[32]. Kaşgarlı Mahmut'da geçen çok eski bir atasözünde ise bodun, *millet* manasında kullanılmıştır[33]. Aynı kelime Göktürk yazıtlarında da millet mefhumunu ifade için kullanılmıştır[34].

Kelime olarak milleti ifade eden bodunun başında genellikle arazisinin büyüklüğü ve halkının çokluğuna göre yabgu, şad, ilteber vb. gibi ünvanlar taşıyan idarecilerin bulunduğu biliniyor. Bunlar ya müstakil ya da bir *il*'e tâbi vassallar durumunda olabiliyorlardı.

Boylar daha ziyade soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, bodunların sadece boyların sıkı işbirliğinden meydana gelen topluluklar olduğu anlaşılıyor. Bugünkü halk tabirinin eski Türkçe'deki karşılığı ise, *kün* idi. Uluş sözü ise herhangi bir topluluk değil, yer, memleket ve ülke manasına geliyordu[35].

5. TÜRKLERDE İKTİSADÎ YAPI

Eski devir Türk topluluklarındaki iktisadî yapının da bozkır kültürü etrafında şekillendiği söylenebilir. Orta Asya kültür çevrelerinde yapılan kazılarda o taya

---

[28] KAFESOĞLU, s.218.

[29] O.TURAN, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II**, (Nşr. Nakışlar Yayınevi/21-22), Ankara 1979, s. 195. Kafesoğlu aynı kanaatte değildir. Bkz. KAFESOĞLU, s. 219.

[30] B. ÖGEL, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982, s. 62 vd.

[31] KAFESOĞLU, s. 219.

[32] İbid.

[33] ÖGEL, **Gelişme.**, s. 169.

[34] ÖGEL, **İslamiyetten Önce**, s. 19.

[35] KAFESOĞLU, s. 219.

çıkartılan bulgular da bunu destekler mahiyettedir[36]. İktisadî yapıyı büyük ölçüde etkileyen bozkır kültürünün esasını ise besicilik, tarım, el sanatları ve ticaret oluşturuyordu.

5.1. HAYVANCILIK

Kurganlardan çıkartılan bulgulardan anlaşıldığına göre Türklerin çok erken denilebilecek bir dönemde, temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir hayat sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Hayvan besiciliği ise, otlakların sınırlı olduğu bir bölgede rasgele yapılamaz. Bu nedenle otlakların seçimi ve bölgelere ayrılması gerekiyordu. Bozkırda hayvan besiciliği yapılabilmesine uygun tarzda yaz ve kış konaklıkları önem arz eder. Bundan dolayıdır ki, yaylak ve kışlak tabir edilen ve sınırları önceden belirlenmiş otlaklar arasında günlük değil de mevsimlik periyotlar halinde nizamî bir şekilde yürütülen göçebe hayat tarzı Türklerin tabiî yaşantısıdır[37]. Anlaşılabileceği üzere yazlık ve kışlık periyotlar halinde yazın yayla kışın da kışlaya ait otlaklara yapılan bu göçlerin amacı, tabiîdir ki bu toplumda evcil hayvan besiciliğinin çok önemli bir yer tuttuğu anlamına gelir.

Çok erken dönemlerden itibaren koyun ve sığır besiciliği yanında bilhassa at besiciliğinin de oldukça yaygın olduğu biliniyor. Atı ilk ehlileştiren ve üzengiyi ilk bulan kavimlerin de atlı-göçebe bir kavim olan Türklere ait olduğunu biliyoruz. O kadar ki sadece kendi ihtiyaçları için değil, yabancı ülkelere ihraç edecek kadar at beslendiği zikrediliyor[38]. Bunun yanı sıra yine eski Türk mezarlarından çıkartılan kalıntılar arasında at, koyun ve sığır iskeletleri yanında deve iskeletlerine de rastlanmış olması çok erken bir dönemde (M.Ö. 2500-1700) Türk topluluklarının at ve sığır yanında deveyi de evcilleştirerek beslediklerini göstermektedir[39].

5.2. TARIM

Türklerin besicilik yanında tarımsal ürünleri de ürettikleri biliniyor. Çin salnâmelerindeki kayıtlara göre 688 de zaferle sonuçlanan bir savaştan sonra Göktürk kağanı Kapagan, Çinlilerden haraç olarak külliyetli miktarda *tohum* ve *ziraat* malzemesi almıştı. Başka bir Çin haberi de bunu teyit etmektedir[40]. *Ekmek* fiilinin Göktürk çağından beri kullanıldığı biliniyor[41].

Z. Gökalp eski Türk topluluklarının buğday yanında arpa, pirinç, darı, mısır, asma, elma ve dut gibi sebze ve meyve türlerini de yetiştirdiklerini zikrediyor. Bu-

---

[36] M.Ö 2500-1700 yıllarına tekabül eden Afanasyevo kültür çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan bulgularda, av hayvanları yanında koyun ve at kemiklerine de rastlanıyor olması, o dönemde yaşayan Türk kavimlerinin avcılık yanında sözü edilen hayvanları da evcilleştirmek suretiyle çobanlık yapmaya başladıklarını göstermektedir. Bkz. ÖGEL, **İslamiyyetten Önce**, s. 17-18.

[37] RASONYI, s.48; TURAN, s.196

[38] KAFESOĞLU, s. 48.

[39] ÖGEL, **İslamiyetten Önce**, s. 17.

[40] RASONYI, s. 50.

[41] ÖGEL, **Giriş II**, s.2 vd.

nun yanı sıra sadece kuru tarım değil, aynı zamanda sulu tarım yapmak amacıyla bol miktarda sulama kanalının varlığından da söz ediyor[42]. M.Ö. 6000 yıllarına kadar götürülebilen Akşabad yakınlarındaki Anau'da güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan dört köşe evler, *hububat taneleri*, sığır ve koyun gibi hayvanlara ait kemik kalıntıları ile yerleşik ve ziraatçi bir kültürün varlığını gözler önüne sermiştir. Batı Türkistan'daki Namazgâh-Tepe kültür merkezinden çıkartılan kalıntılar arasında görülen kıyılmış yemler, arpa, buğday ve çavdar yanı sıra üzüm taneleri de Gökalp'i doğrular görünmektedir[43].

Fasulyegillerden olan acı baklanın da Orta Asya olduğu ileri sürülüyor. Fasulye kelimesini karşılayan Türkçe bir kelime kullanılmıyor olsa bile, eski Çin'de bir tür sarı baklaya Uygur baklası denilmesi, bunun Türkler arasında kullanılmış olabileceğini düşündürüyor. Bunun yanı sıra kendir ve pamuk türlerinin de yetiştirilip kullanıldığı da zikrediliyor[44].

5.3. SANAYİ

Bozkır kültürünün ana unsurlarından biri ve belki de en önemlisi olarak tanımlanan demir, gerek mitolojide gerekse tarihi vesikalarda önemli bir yer işgal eder. W. Ruben, tarihi vesikalara dayanarak eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul etmenin ilmî bir zaruret olduğunu belirtmiştir[45].

Bozkırın kendine mahsus şartları sebebiyle atlı muharip bir kavim olan Orta Asyalı kavimler ve bilhassa Türkler için demir, bir ihtiyaçtan da öte zaruret sayılıyordu. Atın gemiyle sâir malzemeleri ve kemerlerine taktıkları toka dahil bir çok malzemenin imali için kullanılan demir, çok erken devirlerden itibaren kullanılagelen bir maden olmuştur. M.Ö. 5 ve 6. Yüz yıllara ait Mayemir kültür bölgesinde ortaya çıkartılan kazı bulguları hançer, balta ve miğfer yapımı için bol miktarda demir kullanıldığını göstermektedir[46].

Türklerin yaygın olarak yaşadığı kabul edilen ve M.Ö. 2000 yıllarına tekabül eden Andronova kültüründe ise, altın işlemeciliğine ait bol miktarda kazı bulgusu, Altay bölgesinin o yıllarda altın endüstrisinin merkezi olduğunu ortaya koymuştur[47]. Esik kurganından gün ışığına çıkartılan ve bugün Almaatı'daki ilimler akademisinde sergilenen *altın elbiseli adam*, genç bir Hun asilzâdesine ait altından yapılmış bir zırh olarak o dönemden günümüze kadar ulaşmış önemli bir bulgudur. Bu eser ilgili

---

[42] Z. GÖKALP, **Türk Medeniyeti Tarihi**, (Nşr. İ.Aka, K.Y. Kopraman), İstanbul 1976, s.383; Barthold Ferganadaki sulama kanalları hakkında müstakil bir çalışma yapmıştır. Bu tür sulama kanallarının izleri sadece Fergana'da değil aynı zamanda Altayların ıssız ovalarında bile görülüyordu. Göktürk ve Hun mezarlarının bulunduğu bölgelerde görülen bu Altay kanalları, kayaların yarılması ile yapılmıştı. Bkz. ÖGEL, s.51.

[43] ÖGEL, **Giriş II.**, s.20 Rasonyı daha da ileri giderek her ne kadar buğday cinslerinin ana yurdu Ön Asya olsa bile ikinci yurdu Orta Asya'dır iddiasını ileri sürüyor. Bkz. RASONYI, s.52.

[44] RASONYI, s.53.

[45] KAFESOĞLU, s.210.

[46] Bkz ÖGEL, s. 35.

[47] ÖGEL, s. 23.

dönem Türk dünyasında altın işlemeciliğinin ne kadar ileri bir seviyede olduğunu göstermesi bakımından hayli ilginç bir örnektir[48].

Demir ve altın işlemeciliği yanında dericilik ve dokumacılık da Türkler arasında oldukça yaygın sanat dalları arasındadır[49]. Pazırık kurganından çıkartılan Hun halısı, sanat tarihimizde bilinen ilk Türk halısıdır. Bu halı cm. kareye 36 ilmik yerleştirilebilmiş olan son derece ince bir işçiliği gösterir. Bu halı sadece dokumacılık değil, onun için gerekli olan malzemenin de ne denli ince bir şekilde işlendiğini göstermesi bakımından hayli ilginçtir[50].Halı ve kilim işçiliği yanında yaygı, çadır bezi ve bilumum giyim eşyası da Türkler tarafından ustalıkla üretilmiştir[51].

Güney Sibirya'da Altay dağları eteklerindeki Pazırık kurganından çıkan kalıtılar arasında, hepsi ağaçtan yapılma çeşitli süs eşyaları, küçük masalar, kaplar, havan elleri ve birçok ev eşyasının varlığı, Hun Türklerinde ağaç torna işlerinin oldukça ileri seviyede olduğu fikrini destekler mahiyettedir. Ağaç işçiliğine ait ikinci teknik ise, dülgerlik veya marangozluktur. İkinci Pazırık kurganının duvarları biçilmiş tahta ve tomruklarla kaplanmıştı[52]. Bu kurgandan çıkartılan buluntular arasında halı, kumaş, renkli keçe aplike örtüler gibi, hayvan kavgaları ve insan figürleri ile süslü çok zengin tekstil işleri yanında atlı araba ve renkli cam boncuklar, kulplu tunç kazanlar, Çin işi Tunç aynalar vb. eşyalara rastlanmıştır[53]

5.4. BESLENME

Temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir kavmin temel besin maddesi de hiç kuşkusuz hayvan ürünlerinden ibaret olmak lazım gelir. Fakat yukarıda da yeri geldikçe temas edildiği üzere hububat vb. ürünlerle sebze ve meyvelerin de yeterince üretilip tüketildiği söylenilebilir. Bununla birlikte en önemli besin kaynağının et ve süt olduğu biliniyor[54].

Türklerin tarihte ilk defa konserve yapan millet olarak kurutulmuş et, pastırma, et tozu vb. yiyecekleri farklı bir şekilde muhafaza ederek kullandıkları biliniyor. Litre başına 450 kalori sağlayan kımız da hem zevk hem de yağla tek taraflı beslenmeyi mümkün kılan bir içki çeşidi olarak Türklerin hayatında önemli bir yere sahipti[55].

İç deniz ve ırmak kenarlarında yaşadıkları bilinen Türk topluluklarının su ürünlerinden mahrum kaldıkları düşünülemez. Muhtemelen diğer avcılık çeşitleriyle

---

[48] N. DİYARBEKİRLİ-O. ASLANAPA, **Türk Tarihi**, Ankara 1977, s. 61 vd.

[49] Türklerde giyim ve dokumacılıkla ilgili oldukça zengin denilebilecek bilgi ve minyatürler için Bkz. ÖGEL, **Gi. iş II**, s.163-188.

[50] DİYARBEKİRLİ-ASLANAPA, s. 90 vd

[51] Konuyla ilgili olarak 'Türklerde Giyim' başlığını taşıyan basılmamış bir çalışmamızda, bunun örnekleri üzerinde geniş olarak durulduğu için burada tafsilata girilmeyecektir.

[52] ÖGEL, **İslamiyetten Önce**, s.64.

[53] Bkz. O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, (Nşr. Kervan Yayınları/1), İstanbul 1984, s. 1 vd.

[54] RASONYI, s.54

[55] İbid.

birlikte balık avcılığı da gelişmiş olmalıdır. Dede Korkut kitabında anlatılanlara bakılacak olursa, Türklerin günlük yaşantılarında av ve ziyafet şölenlerinin çok önemli bir yer tuttuğu görülür. Anlatılan bu av partileri yukarıda anlatılan tezi doğrular mahiyettedir[56].

5.5. TİCARET

Türk devletleri komşu milletlere başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve, deri kösele, kürk ve hayvanî gıdalar satarak karşılığında hububat ve giyim eşyası alıyorlardı. Bilhassa Hun Türklerinin komşu ülkeleri Bizans ve Çin'le ticarî ilişkiler içinde zikretmek gerekir[57].

Komşu devletlerle bu şekilde ticarî ilişkiler kuran eski dönem Türk iktisadî yapısının canlı olabilmesi için, öncelikle kendi bünyesinde kuvvetli bir mübadelenin bulunması gerekir. Bundan hareketle o dönem Türk topluluklarında geçimlik üretim yanında pazara yönelik üretimin de önemli bir yer tuttuğunu ifade edebiliriz. Yukarıda zikredildiği üzere, kazı buluntuları arasında muhtelif zanaat dallarına ait bol sayıdaki kalıntı, eski Türk toplulukları arasında branşlaşma ve mübadele eğilimlerinin azımsanamayacak oranda yaygın olduğunu gösteriyor denilebilir. Nitekim tarihte İpek Yolu olarak bilinen ticaret yolu, Uzak Doğudan Ön Asya ve Akdeniz'e kadar çok geniş bir bölgeyi birbirine bağlayan köprü olma özelliğini çok uzun yıllar devam ettirebilmiştir.

İşte bu bölge, yani İpek Yolu güzergâhı, çok erken dönemlerden itibaren Türklerin vatanı idi. Gökalp eski dönem Türk topluluklarının seyyar evler yapmak ve lüzumu halinde bunları birbirine bağlamak suretiyle mükemmel çarşılar oluşturabildiklerini kaydeder[58]. Bunların Orta Çağ Avrupa'sında da görülebilen panayırlara benzediği söylenilebilir. Muhtemelen bu ve benzeri çarşılar iç pazarı sürekli olarak canlı tutuyor ve mübadeleyi hızlandırıyordu.

İç piyasanın bu özelliği, bölge insanlarının Uzak Doğudan Ön Asya ve Akdeniz'e kadar uzanan bir bölgede, kervanlarla sağlanan transit ticaretin gelişmesine de katkı yaptıkları ihtimalini düşündürüyor.

Göktürk yazıtlarında geçen şu ifadeler; "*Kervanı gelmedi. Onı (yani kervan ve vergiyi) isteyeyim diye akın yaptım. Korkup birkaç kişisi ile kaçıp gitti.*" sözü edilen dönemlerde, normal ticaret kervanları yanı sıra vergi getiren kervanların da bulunduğunu gösteriyor[59]. Dede Korkut kitabında sıklıkla geçen *bezirgan* tabiri, o dönem Türk topluluklarının ticarî faaliyetlere pek de yabancı olmadıklarını gösteriyor.

5.6. MALİYE

Bütün Türk devletlerinde ordu teşkilatından hemen sonra malî yapının düzenlenmiş olduğunu görürüz. Hun Türklerinin vergilerle vadelerini aşan borçlar ve

---

[56] Bkz. O. Ş. GÖKYAY, **Dede Korkut Hikayeleri**, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/252), İstanbul 1976, s. 109 vd.

[57] KAFESOĞLU, s.312.

[58] GÖKALP, s. 383.

[59] ÖGEL, **Giriş I**, s.365-366.

faiz hadlerini ne şekilde düzenleyip hesapladıklarını gösteren belgeler günümüze kadar ulaşmıştır. Göktürkler'de de bazı *tudun*'lar, hakan adına vergi kontrollerini kendileri yürütüyorlardı[60].

İçtimaî yapı anlatılırken, her boyun kendine ait sınırlarının bulunduğu ve ayrıca hayvanlarının da hususî damgalarla başkalarından ayırt edildiği zikredilmişti. Türk boyları arasında bu şekilde meydana gelen sosyal tabaklaşma vergi tahsilinin kolayca yapılmasına imkan sağlamış olmalıdır. Muhtemelen vergi tahsilatı çoğu kez aynî olarak yapılmış olmalıdır[61].

Eski Türklerde normal alışverişten, bindiği ata varıncaya kadar çok çeşitli vergi türünün olduğu biliniyor. Ögel bu tür vergi çeşitlerinin sayısını yirmi ikiye kadar çıkarıyor[62]. Bunların yanı sıra mağlup ve tâbi ülkelerde alınan altın, madenî para veya aynî olarak alınan yıllık vergiler de devlet maliyesine önemli ölçüde kaynak sağlıyordu.

SONUÇ

Sonuç olarak eski dönem Türk kavimlerinin, temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir toplum yapısını *töre* etrafında şekillendirdiklerini söyleyebiliriz. Anlaşılabileceği üzere böylesi bir toplumda üretim pazara yönelik olmaktan ziyada, muhtemelen geçimlik düzeyde gelişmiş olmalıdır. Bununla birlikte transit ticaret yollarının kavşak noktası diyebileceğimiz bir bölgede yaşayan ve büyük siyasî organizasyonlar kuran büyük bir toplumun, farklı ihtiyaçlarını karşılayabilmek için belli zanaat dallarında ister istemez meslekî ihtisaslaşmaya gittiğini söylemek icap eder. Nitekim demircilik ve altın işlemeciliği yanında dokumacılığın da çok erken dönemlerde, Türkler arasında oldukça yaygın olduğu yukarıda zikredilmişti.

Gerek ihtiyaçların farklılığı gerekse tarihi çok eski dönemlere dayanan Çin ve Hint medeniyetleriyle kurulan yakın temas da, iktisadî hayata belli bir canlılık getirmiş olmalıdır[63]. Türklerin yaşadığı bölgelerde çok eski dönemlerden itibaren varlığını bildiğimiz şehirlerin bulunuyor olması, şehir halkının ihtiyacını karşılamak için geçimlik üretimden ziyade pazara yönelik üretimi zorunlu kılar. Bununla birlikte şehirlerin varlığına ait bilgiler çok eski dönemlere götürülemez. Ne var ki bu bilgileri Göktürk ve Uygur dönemine kadar götürmek mümkündür[64].

İçtimaî tabakalaşma ise aile etrafında şekillenmiş görünmektedir. Aile toplumun temelidir. Sürekli hareket halinde bulunan bu tip topluluklarda bilhassa aile ve soy birliğinin ön plana çıktığı zikredilmişti. Aileyle birlikte günümüze kadar devam eden ve Anadolu'nun farklı yerlerinde hala varlığını devam ettiren boy kimliğinin oldukça önemli yere sahip olduğu söylenilebilir.

---

[60] ÖGEL, **Gelişme**, s. 650 vd.
[61] KAFESOĞLU, s.315.
[62] ÖGEL, s.457 vd.
[63] Bkz. ÖGEL, **Giriş I**, s.369 vd.
[64] İbid.

Toplum yapısında göze çarpan diğer önemli bir özellik ise nizamî ve disiplinli hayat tarzıdır. Sürekli açık havada dolaşan bir kavmin, intizamlı hayat telakkisinin temellerini gök cisimlerinin nizamî hareketleriyle irtibatlandıran görüşler vardır. Din telakkisinden devlet nizamına varıncaya kadar her şeyde bu ilişki kurulabilir[65]. Güneş bayrak gök çadır şeklinde formüle edilen Türk devlet telakkisiyle, Gök Tanrı tarafından kutsanmış kabul edilen Türk hâkânı, gün doğusundan gün batısına kadar kendisini dünyanın yegâne hakimi olarak görürdü. Bu telakkinin bütün Türk devletlerinde bir şekilde devam ettiği görülür[66].

Törelerle zaptu-rapt altına alınan aile, toplum ve devlet nizamıyla aynı paralelde gelişen iktisadî hayatın da, belli başlı kaide ve kurallarla düzenlenmiş olduğu sonucuna varılabilir. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, asıl belirleyici faktör yarı göçebe hayat tarzı olmalıdır. Her ne kadar çok erken dönemlere ait kurganlardan çıkartılan bulgular bu toplumlarda tarımsal hayatın izlerini gösteriyor olsa dahi[67], bunun yaygın şekilde değil, belli bölgelere münhasır ve mevzii olduğu ihtimalini güçlendiriyor.

KAYNAKLAR

ASLANAPA O, **Türk Sanatı**, (Nşr. Kervan Yayınları/1), İstanbul 1984.

BLOCH M. **Feodal Toplum**, (Çev. M. A. Kılıçbay-Nşr. Savaş Yayınları/2), Ankara 1983.

DİYARBEKİRLİ N.-ASLANAPA O., **Türk Tarihi**, Ankara 1977.

DOĞAN D.M., **Tarih ve Toplum**, (Nşr. Rehber Yaymları/1), Ankara 1990.

GÖKALP Z., **Türk Medeniyeti Tarihi**, (Nşr. İ.Aka-K.Y.Kopraman), İstanbul 1976.

GÖKYAY O.Ş., **Dede Korkut Hikayeleri**, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/252), Ankara 1977.

HASSAN Ü., **Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler**, Ankara 1986.

KAFESOĞLU İ., **Türk Millî Kültürü**, (Nşr. Boğaziçi Yayınları), İstanbul 1986.

ÖGEL B., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Bulgularına Göre)**, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1988.

ÖGEL B., **Türk Kültür Tarihine Giriş I-VI**, (Nşr. kültür Bakanlığı Yayınları/244-13), Ankara 1978.

ÖGEL B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988.

ÖGEL B., **Türk Mitolojisi I**, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1978.

ÖGEL B.,**Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982.

RASONY L., **Tarihte Türklük**, (Nşr. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü/83), Ankara 1988.

TOYNBEE A., **Tarih Bilinci I**, (Nşr. Bateş Yayınları), İstanbul 1978.

[65] ÖGEL, **İslamiyetten Önce**, s.17.

[66] Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Turan a.g.e., s.176.

[67] Yapılan kazılarda Altay bölgesinde bile sulama kanalları olduğu görülse bile, hayvancılığın daha gelişmiş olduğu söylenebilir.

TURAN O., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II**, (Nşr. Nakışlar Yayınevi/21-22), İstanbul 1979.

TÜRKDOĞAN O. **Türkiye'nin Sanayileşmesi (Dün-Bugün-Yarın)**, (Nşr.Töre Devlet Yayınları/54), Ankara 1981.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2
Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

TÜRKİYE'DE TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİNİN ÜCRETLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ VE EKONOMİK ANALİZİ (1980-1997)

H. İbrahim POLAT*

ÖZET

Endüstri öncesi ekonomilerden farklı olarak sanayileşme ile emek ve sermaye birbirlerinden ayrılmış ve geçimini emeğini satarak gerçekleştiren bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştır.[1] *Sendikalar bu gelişimin sonucunda işçileri organize etmek suretiyle pazarlık güçlerini artırmak ve rekabetin olumsuz sonuçlarından korumak amacıyla doğmuşlardır.*

Çalışmanın birinci bölümünde, çalışmanın yapıldığı 1980-1997 Dönemi'ne ait toplu sözleşme uygulamaları, iktisat politikalarındaki değişim, ücret unsuru konuları 1980-1983 ve 1983-1987 olmak üzere iki alt döneme ayrılarak incelenmiştir. Çünkü birinci alt dönemde Yüksek Hakem Kurulu yürürlükte kalmış, toplu sözleşmeler ve ücretler tamamen bu kurul tarafından düzenlenmiştir. Dolayısıyla bu dönemde grev ve lokavt uygulaması yoktur. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Türkiye'de 1980-1997 Dönemi'nde toplu sözleşmelerin ücretlere etkisi konusunda ekonometrik bir model kullanılarak sözkonusu etki ampirik çalışmayla desteklenmiştir.

* D.P.Ü. İİBF Araştırma Görevlisi.

[1] Ronald EHRENBERG-Robert SMİTH, **Modern Labor Economics**, Harper Collins Publishers Inc., New York, 1991, s.2; PAUL Samuelson- William NORDHAUS, **Economics**, McGraw Hill Inc., New York, 1992, s.249.

1. TÜRKİYE'DE 1980-1997 DÖNEMİ'NDE TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ VE ÜCRET İLİŞKİLERİ

1.1. Toplu Sözleşme Uygulamaları

Türkiye'de 1980 ile Kasım 1983 yılları arasında Yüksek Hakem Kurulu Yürürlükte kalmış, toplu sözleşmeler ve ücretler tamamen bu kurul tarafından düzenlenmiştir. Bu nedenle 1980 sonrası dönemde ücret düzeyine etki eden faktörleri 1980-1983 ve 1983 sonrası olmak üzere iki dönemde incelemek mümkündür[2]

1.1.1. 1980-1983 Dönemi

Bu dönemde endüstri ilişkileri 27 Aralık 1980 tarihinde yürürlüğe giren 2364 sayılı "Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yürürlüğe Konulması Hakkındaki Yasa" çerçevesinde yürütülmüştür. Bu yasa serbest toplu pazarlık sistemine geçinceye kadar yürürlükte kalmıştır. Söz konusu yasa, işçi ve işveren sendikalarının faaliyetlerinin durdurulduğu, grev ve lokavt yetkilerinin ertelendiği veya askıya alındığı hal ve yerlerde yürürlük süresi sona eren toplu iş sözleşmelerinin gerekli değişiklikler yapılarak yeniden yürürlüğe konulması yetkisini Yüksek Hakem Kurulu'na verilmiştir. Ayrıca yasa, toplu iş sözleşmesi hükümlerinin yorumundan doğan uyuşmazlıkların YHK' tarafından çözümlenmesini öngörmüştür. Yine YHK'na yeniden yürürlüğe koyduğu toplu iş sözleşmelerinde sözleşme süresi içinde gerekli değişiklikler yapabilme yetkisi verilmiştir.[3]

Gelir dağılımı bu dönemde, emeğin payının sermayenin payına göre çok sınırlı kaldığı ve düşük gerçekleştiği şeklinde özetlenebilir. Burada gelir dağılımının emek aleyhine gerçekleşmesi, uygulanan ekonomi politikalarının yanısıra politik tercihlerin ve uygulamaların da bir sonucudur.[4]

1.1.2.1983-1997 Dönemi

Bu dönemde 1980 sonrası uygulamaya konulan düşük ücret politikasının sürdürülmesi amacıyla toplu pazarlığa merkezi bir yapı kazandırma yoluna gidilmiş, 1984 yılında yayınlanan genelgelerle kamu sektörü sözleşmeleri için Kamu Toplu İş Sözleşmeleri Koordinasyon Kurulu oluşturulmuştur.[5] Bu kurulun aldığı ilke kararları şunlardır:

i. Sendika yönetici ve temsilcilerine yeni haklar verilmesi
ii. Kıdem tazminatı ile ilgili sürelerin artırılması
iii. Sosyal yardımlarda yeni kalemlerin kabul edilmesi
iv. Sözleşmelerde yönetime müdahale hakkı tanınması
v. Tatil sürelerinin artırılmaması

1983 sonrası dönemde toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısı sınırlı kalmış, sendikalar az sayıda işçinin haklarını toplu pazarlık yolu ile koruyabilmiştir. 1980

[2] Sabahattin ZAİM, **Çalışma Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1997, s.416.
[3] Ayten TOKOL, **Türk Endüstri İlişkileri Sistemi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1997, s.158
[4] Yakup KEPENEK., **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s.411.
[5] TOKOL, s.202.

öncesi döneme göre toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısında önemli bir artış sağlanamamıştır.

TABLO: 1

1983 Sonrası Dönemde İşçi Sayıları ve Sendikalaşma Oranı

YILLAR	TOPLAM İŞÇİ SAYISI	SENDİKALI İŞÇİ SAYISI	SENDİKALAŞMA ORANI (%)
1984	2 533 384	1 427 271	55.89
1985	2 819 517	1 828 471	64.85
1986	3 075 343	1 953 892	63.53
1987	3 268 030	2 044 797	62.56
1988	3 483 212	2 227 029	63.93
1989	3 564 214	1 834 969	51.48
1990	3 563 527	1 997 564	56.05
1991	3 513 064	2 130 811	60.65
1992	3 596 469	2 254 271	62.68
1993	3 742 380	2 485 681	66.41
1994	3 815 261	2 644 417	69.31
1995	3 905 118	2 667 014	68.29
1996	4 051 295	2 708 784	66.86
1997	4 215 375	2 774 622	65.82

Kaynak: KAMU-İŞ, **Türk Çalışma Hayatı ve Ekonomisi İle İlgili Tablolar**, Ankara,1997, s.51.

Tablo 1 incelendiği zaman görüleceği üzere 1983 sonrası dönemde toplam işçi sayısındaki %95'lik artışa karşılık sendikalaşma oranı yaklaşık % 11 oranında artmıştır. Ayrıca toplu sözleşmelerden yararlananların büyük bölümünün kamu sektöründe çalışan işçilerin oluşturduğu tablo, bu dönemde de devam etmiştir.

1990 yılından sonra başlayan küreselleşme süreci bütün dünyada, esnek iş piyasaların, kayıt dışı ekonomilerin, işsizliğin ve enflasyonun artışı sonucu ücretliler için parlak bir dönem olmamıştır. Sendikalar ve toplu sözleşme düzeni formel sektörlerde ve büyük işletmelerde gücünü nispeten korumuş, sendikasız kesim ve informel kesim ise gelir kaybına uğramıştır. Türkiye'deki gelişmeler de bu tablonun içindedir.[6]

1.2.24 Ocak Kararları"nın Toplu İş Sözleşmelerine Etkisi

1980 sonrası endüstri ilişkilerinde 24 Ocak Kararları önemli rol oynamıştır. Bu kararların temel felsefesi kademeli olarak gelişen gerçek bir piyasa ekonomisinin kurulması olarak açıklanabilir.[7] 24 Ocak Kararları ile geleneksel sanayileşme politikası olan ithal ikameci politikadan ihracata dönük sanayileşme politikasına geçilmiş,

[6] ZAİM, s.419.

[7] Koray BAŞOL, **Türkiye Ekonomisi**, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994, s.51:Ahmet KILIÇBAY., **Türk Ekonomisi**, İş Bankası Yayınları No:263, Ankara, 1991, s161.

sınai mamul ihracatına dayalı ihracat artışı, kararların odak noktasını oluşturmuştur. Sosyal içeriği olmayan neo-liberal görüş çerçevesinde planlanan istikrar programlarında her türlü sosyal harcamaların kısıtlanması, sendikaların pasifize edilerek reel ücretlerin düşürülmesi temel politikaları oluşturduğu için 24 Ocak Kararları'da aynı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur.[8]

24 Ocak Kararları'yla reel döviz kuru artırılmış, enerji, sanayi ve ticaret kesimlerinin fiyatları artırılmış ve ücretler önemli ölçüde azaltılmıştır. Fiyat değişiklikleri sonucunda özel kesimin kullanılabilir gelirinin GSMH'ya oranı sabit fiyatlarla 1973 yılında %87 iken 1983 yılında %81'e düşmüş, kamu kullanılabilir geliri aynı dönemde %14'ten %18'e yükselmiştir. Özel kesimin gelirlerindeki azalma, bu kesimin harcamalarında bir azalma meydana getirmiştir. Bu durum ihracatın artmasında etkili olmuştur. Öte yandan kamu kesimindeki artışlar kamu açıklarının azalmasına ve kamu tasarruflarının artmasına neden olmuştur. Çünkü kamu kesimi eline geçen bu imkanı, harcamalarını artırmak yerine tasarruflarını artırma yönünde kullanmıştır.[9]

1.3. Toplu İş Sözleşmelerinin Ücretlere Etkisi

1980 yılında alınan kararlar gereği kamu sektöründe düşük ücret politikası uygulanmaya başlanmış ve uygulama 1988 yılına kadar sürdürülmüştür. Ancak bu tarihten sonra işçi eylemlerinin artması sonucu bu politikanın uygulanma oranı düşmüştür.[10] 1989 yılından sonra ise toplu iş sözleşmeleri ile sağlanan reel ücret artışları ise sistemden kaçış eğilimini hızlandırmıştır. Rekabet şartları karşısında işverenlerin İş Kanunu'ndaki hükümlerin işçilerin istihdam güvencesi için yeterli olmaması nedeni ile işçi çıkarmaya sonucu istihdam daralmış, toplu iş sözleşmesi uygulanan işyeri sayısı azalmış ve taşeron işçi çalıştırma uygulaması yaygınlaşmıştır.

Gelişmekte olan bir ülke olarak, Türkiye Planlı Dönem başında yoksulluğu ve gelir dağılımındaki bozulmayı önlemek için minimum ücret politikaları da uygulamış ancak bu politikalar, hedeflendiği gibi gelir dağılımı bozukluklarının giderilmesinde başarılı olamamıştır.[11]

Kamu sektöründe işçi ile memur, kamu sektörü ile özel sektör ve özel sektörde ise örgütlenmiş kesim ile örgütlü olmayan kesim arasında ücretler açısından büyük farklar meydana gelmiştir. Kamu sektöründe işçi ücretlerinin belirlenmesinde 1980 öncesine göre merkezileşme yönünde bazı adımlar atılmış, bu amaçla oluşturulan kurul ve kamu işveren sendikaları başarılı olmuştur. Ancak kamu sektöründe işçi ücretleri ile memur maaşları arsında denge sağlanamamıştır. Memurların toplu pazarlık hakkına sahip olmamaları nedeni ile memur maaşlarındaki artış sürekli kamu işçilerinin ücretlerinin gerisinde kalmaya devam etmiştir.[12]

Toplu pazarlık kapsamındaki işçi ve işyeri sayısının sınırlı olmasına bağlı olarak özel sektörde çalışan işçilerin büyük bölümünün ücretleri toplu pazarlık dı-

---

[8] TOKOL, s.158

[9] Zeyyat HATİPOĞLU, **Bilinmeyen Türkiye Ekonomisi**, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul, 1995, s.140.

[10] Mete TÖRÜNER, "Ücretler ve Maaşlar", **Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler Türkiye Ekonomisi 1980-1984**, Bilgi Yayınavi, İstanbul, 1987, s.202-203:TOKOL, a.g.e., s.212.

[11] Cahit TALAS, **Sosyal Ekonomi**; Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s.87.

[12] TİSK, **Sorunlar ve Görüşler**, TİSK İnceleme Yayınları, No:6, Ankara, 1993, s.167:TOKOL, a.g.e., s.214.

şında belirlenmekte, asgari ücretle çalışma söz konusu olmaktadır. Hatta işsizlik nedeni ile kanunlara aykırı olarak asgari ücretin altında çalışan kişi sayısı artmıştır. Günümüzde de gelir dağılımı bozuklukları devam etmektedir. Başta yoksulluğun azaltılması olmak üzere gelir dağılımındaki dengesizliklerin giderilmesi ve refah düzeyinin yükseltilmesi hususlarında, iktisadi etkinlik kriterleri de dikkate alınarak ekonomik ve sosyal politikalara öncelik verilmesi kalkınma planlarında yine hedefler arasındadır.[13]

Söz konusu dönemde izlenen politikalar sonucu gelir dağılımı; kar, rant ve faiz gelirleri lehinde, ücret gelirleri aleyhinde bozulmuştur. 1980 kararları 1989 yılına kadar taviz vermemeye çalışılarak uygulanmıştır.[14] 1989 yılından itibaren yapılan işçi eylemleri sonunda reel ücretlerdeki kayıp 1991 yılına kadar telafi edilmeye çalışılmıştır. 5 Nisan Kararları'yla reel ücretlerde yaşanan artış, yerini düşüşe bırakmıştır. Diğer istikrar programlarında olduğu gibi işçiler maliyetin çoğunu yüklenmişlerdir.[15] Sözkonusu kararların temel hedeflerinden biri sosyal güvenlik kuruluşlarının bütçe üzerindeki yükünün hafifletilmesidir ve uygulamalar bu yönde olmuştur. Emekli aylığının ödenebilmesi için asgari yaş sınırının getirilmesi, SSK'ya tabi sigortalılar için emekliliğe hak kazandıran prim gün sayısı belli bir geçiş süresi tanınarak kadın sigortalı için 7200, erkek sigortalı için 9000 güne çıkarılması bu çerçevede değerlendirilmektedir.[16]

Belli istikrarsızlık eşikleri aşıldıktan sonra alınan 5 Nisan Kararları ile kamu harcamaları kısılmış, ek vergiler getirilmiş, reel para miktarı azalmış ve reel faizler de yükselmiştir. Reel ücretler sözkonusu gelişmelerden olumsuz yönde etkilenmişlerdir.[17]

2. TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ'NİN ÜCRETLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ (EKONOMETRİK MODEL)

2.1. Modelin Kapsamı, Varsayımı ve Modelde Kullanılan Yöntemler

Toplu İş Sözleşmesi düzeninin nominal ve reel ücretler (nominal ücret karşılığında satın alınabilecek mal ve hizmet miktarı)[18] üzerindeki etkileri incelenirken bir tek dönem (1980-1997) esas alınacaktır. Söz konusu dönemde baz yılı 1980 olan fiyat endeksi kullanılmaktadır. 24 Ocak Kararları'nın öngördüğü iktisat politikalarının ve bu çerçevede uygulanan toplu iş sözleşmelerinin ücretler üzerindeki etkisinin belirlenmesi, çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

---

[13] DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)**,Ankara,1996, s.164; DPT, **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Döneminde Sektörel Gelişmeler**, Ankara, 1989, s.216; DPT, **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1993 yılı Programı Destek Çalışmaları-Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler**,Ankara,1994,s.150-151.

[14] Zeyyat HATİPOĞLU, **Türkiye Ekonomisinde 1994 Bunalımı**, Beta Yayınları, İstanbul, 1994, s.14.

[15] İlker PARASIZ, **Kriz Ekonomisi ve 5 Nisan 1994 Kararları**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995, s.245.

[16] Metin TOPRAK, **Türk Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler (1980-1995)**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996, s.161.

[17] Ercan UYGUR, "Türkiye'de Kriz ve İstikrar Arayışı Makroekonomik Bir İnceleme," **Türkiye İçin Yeni Bir Orta Vadeli İstikrar Programına Doğru**, TÜSİAD Yayınları No:6-180, İstanbul, 1995, Ss.39.

[18] Nevzat YALÇINTAŞ-Orhan TUNA., **Sosyal Siyaset**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 87; Robert, ELİOT, **Karşılaştırmalı Çalışma Ekonomisi** (çev.M.Beşeli ve Diğerleri), Ankara Üniversitesi Yayınları No:210, Ankara,1997,s.200-205.

TABLO: 2

1980-1997 Dönemi İTO Fiyat Endeksleri

YILLAR	TEFE	Değişim (%)
1980	100	-
1981	134.1	34.1
1982	170.18	27.4
1983	217.83	28.1
1984	318.03	46.4
1985	448.42	41.7
1986	569.49	27.5
1987	791.59	39.3
1988	1 266.54	60.8
1989	2 077.12	64.2
1990	3 115.68	50.0
1991	6 231.88	52.6
1992	10 407.24	67.1
1993	16 131.22	55.2
1994	35 488.22	120.5
1995	66 717.85	88.0
1996	114 087.52	71.6

Kaynak: DPT, **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1997)**, Ankara, 1997, s.126.

Çalışmada determinist bir model yerine stokastik bir model daha uygun bulunmuştur.[19] Elde edilen toplu iş sözleşmelerinin ücretlere etkisini analiz etmek için birden fazla bağımsız değişkeni olan modeller için çoklu regresyon modelinden ($Y_i = a_1 + b_1 X_1 + b_2 X_2 + b_3 X_3 + b_4 X_4 + b_5 X_5 + u$) yararlanarak çoklu korelasyon katsayısı elde edilmiştir. Sözkonusu lineer regresyon modelinin çözümü için gerekli olan normal denklemlerde katsayılar matematiksel interpolasyonla bulunmuş ve yorumlanmıştır. Determinasyon katsayısı , düzeltme değeri (R_d) belirlemezlik katsayıları ($1-R^2$) hesaplanmış, çoklu korelasyon katsayısı sınanmış (F testi), bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücü, yönü, analize dahil edilmeyen değişkenlerin bağımlı değişken için önemi konuları ortaya çıkarılarak yorumlanmış, bulunan sonuçların raslantısal olmadıkları ıspat edilmiştir.

2.2. Bulunan Sonuçlar ve Değerlendirme

Kullanılan ekonometrik modelde, (X_1) işçilerin sendikalaşma oranı, (X_2) işçi devir katsayısı, (X_3) işçiler arasında 8 yıl ve üzeri eğitim görenlerin sayısı, (X_4) kadın işçilerin oranı, bağımsız değişkenler olarak kabul edilmiştir. Bağımlı değişken

[19] George SNEDECOR, **Statistical Methods**, The Lowa State University Press., USA, 1962, s.160. Şahin AKKAYA, **Ekonometri I**, İzmir, 1995: Ahmet KILIÇBAY, **Ekonometrinin Temelleri**, İstanbul, 1980.

"saat başına işçilerin elde ettikleri toplam gelir", bağımsız değişkenlerin fonksiyonu olarak alınmıştır [$W = f(X_{1i}, X_{2i}, X_{3i} X_{4i} u_i)$].

Bu çoklu lineer regresyon modelinin çözümü için gerekli olan normal denklemlerde katsayılar matematiksel interpolasyonla bulunmuştur. Hesaplamalar sonunda katsayılar; a_1=872.589, b_1=2.212, b_2=2.38, b_3=2.45, b_4=2.34 olarak bulunmuştur. Bu durumda fonksiyon şöyle olacaktır.

$$W = 872.589 + 2.212 X_1 + 2.38 X_2 + 2.45 X_3 + 2.34 X_4 + u$$

Buna göre diğer değişkenler sabit tutulduğunda sendikalaşma oranındaki bir birimlik artış ücretleri 2.212 oranında artırmaktadır. Aynı şekilde, işçi devir katsayısındaki bir birimlik değişme ücretleri 2.38, eğitimli işçi oranındaki artış ücretleri 2.45, kadın işçi oranındaki bir artış ücretleri 2.34 oranında artırmaktadır. Korelasyon sonuçları ise şu şekilde çıkmıştır.

$R^2 = 0.808$ $R = 0.899$ $R_d = 0.867$
$\alpha = 0.032$ $1 - R^2 = 0.192$

Korelasyon sonucuna göre determinasyon katsayısı (R^2) 0.808 çıkmıştır. Böylece toplu iş sözleşme uygulamaları ücretleri artırmaktadır. Determinasyon katsayısının yüksek çıkması bunu göstermektedir.

Bağımsız değişkenler dışında analize dahil edilmeyen parametrelerin oranı (sapma payı-u) $1-R^2$=0.192 olarak bulunmuştur. Bu durumda bağımlı değişken üzerinde bağımsız değişkenlerin etkisi ortaya çıktığı gibi bu analizde kullanılan bağımsız değişkenlerin yeterli olduğu sonucu da ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle analize dahil edilemeyen değişkenlerin ücretler üzerindeki etkileri çok düşük orandadır. Ayrıca çoklu korelasyon katsayısının sınanması sonucu şu değerler elde edilmiştir.

$F_{0.05}\ \lambda_1, \lambda_2 = 5.14$ Anlamlılık düzeyi = 0.05
$F = 7.086$ $F_\alpha\ \lambda_1, \lambda_2 < F$

Anlamlıdır.

F değerinin tablo değerinden ($F_\alpha\ \lambda_1, \lambda_2$) büyük olması, bulunan korelasyon katsayısının %95 anlam düzeyinde raslantısal olmadığını, anlamlı olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Sendikaların Türkiye'deki gelişimine bakıldığında Batı Ülkeleri'ne kıyasla sendikacılığın ülkemizde oldukça yeni bir kavram olduğu görülmektedir. Bu durum ülkemizde sanayileşmenin ve işçi sınıfının ortaya çıkmasının Batı Ülkeleri'ne nazaran daha sonra söz konusu olmasından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de uygulanan sendika faaliyetler sık sık yasal kısıtlamalara tabi tutulmuşlardır. 1980-1983 döneminde toplu iş sözleşmesi hükümlerinin yorumundan doğan uyuşmazlıkların YHK tarafından çözümlenmesi ve yine YHK'na yeniden

yürürlüğe koyduğu toplu iş sözleşmelerinde sözleşme süresi içinde gerekli değişiklikler yapabilme yetkisinin verilmesi, söz konusu dönemde sendikacığı geliştirdiği gibi gelir dağılımını da ücretlilerin aleyhine bozmuştur.

1983 yılından sonra ise yine 24 Ocak Kararları çerçevesinde çalışan kesimin ücretlerinde reel olarak ciddi bir gelişmeye izin verecek politikalar uygulanmamış, 1989 yılından itibaren gerçekleşen işçi eylemleri karşısında söz konusu katı tutumdan vazgeçme yönünde adımlar atılmıştır. Rekabet şartları karşısında işverenlerin İş Kanunu'ndaki hükümlerin işçilerin istihdam güvencesi için yeterli olmaması nedeni ile işçi çıkarma sonucu istihdam daralmış, toplu iş sözleşmesi uygulanan işyeri sayısı azalmış ve taşeron işçi çalıştırma uygulaması yaygınlaşmıştır. 1994 yılından itibaren ise 5 Nisan Kararları'yla reel ücretlerde yaşanan artış, yerini düşüşe bırakmıştır. Diğer istikrar programlarında olduğu gibi işçiler maliyetin çoğunu yüklenmişlerdir.

Türkiye'de toplu sözleşmeler, ücretleri artırıcı yönde etki yapmaktadır. Bu konuda yapılan ekonometrik çalışma sonunda diğer değişkenler sabit tutulduğunda sendikalaşma oranındaki, aynı şekilde işçi devir katsayısındaki, eğitimli işçi oranındaki ve kadın işçi oranındaki artışların ücretleri artırdığı sonucu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

AKKAYA Şahin, **Ekonometri I,** İzmir, 1995.

BAŞOL Koray, **Türkiye Ekonomisi**, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994.

DPT, **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1993 yılı Programı Destek Çalışmaları-Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler,** Ankara,1994.

DPT, **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Döneminde Sektörel Gelişmeler,** Ankara, 1989.

DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000),** Ankara, 1996.

EHRENBERG Ronald-SMİTH Robert, **Modern Labor Economics**, Harper Collins Publishers Inc., New York, 1991.

ELİOT Robert, **Karşılaştırmalı Çalışma Ekonomisi** (çev. M. Beşeli ve Diğerleri), Ankara Üniversitesi Yayınları No:210, Ankara, 1997.

HATİPOĞLU Zeyyat, **Bilinmeyen Türkiye Ekonomisi**, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul, 1995.

HATİPOĞLU Zeyyat, **Türkiye Ekonomisinde 1994 Bunalımı**, Beta Yayınları, İstanbul, 1994.

KEPENEK Yakup, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

KILIÇBAY Ahmet, **Ekonometrinin Temelleri**, İstanbul, 1980.

KILIÇBAY Ahmet, **Türk Ekonomisi**, İş Bankası Yayınları No:263, Ankara, 1991.

PARASIZ İlker, **Kriz Ekonomisi ve 5 Nisan 1994 Kararları**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995.

SAMUALSON Paul-NORDHAUS Willıam, **Economics**, McGraw Hill Inc., New York, 1992.

SNEDECOR George, **Statistical Methods**, The Lowa State University Press., USA, 1962,

TALAS Cahit, **Sosyal Ekonomi**; Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

TİSK, Sorunlar ve Görüşler, TİSK İnceleme Yayınları, No:6, Ankara, 1993.

TOKOL Ayşen, **Türk Endüstri İlişkileri Sistemi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1997.

TOPRAK Metin, **Türk Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler (1980-1995),** Turhan Kitabevi, Ankara, 1996.

TÖRÜNER Mete, "Ücretler ve Maaşlar", **Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler Türkiye Ekonomisi 1980-1984**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987.

UYGUR Ercan, "Türkiye'de Kriz ve İstikrar Arayışı Makroekonomik Bir İnceleme," **Türkiye İçin Yeni Bir Orta Vadeli İstikrar Programına Doğru,** TÜSİAD Yayınları No:6-180, İstanbul, 1995.

YALÇINTAŞ Nevzat-TUNA Orhan, **Sosyal Siyaset**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994.

ZAİM Sabahattin, **Çalışma Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1997.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

TÜRKİYE'DE NEDENLERİ ve BOYUTLARIYLA BÖLGESEL DÜALİZM

Birol ERKAN*

ÖZET

Bölgesel düalizm(ikilik), ülkeler ister az gelişmiş, ister gelişmekte olan, isterse gelişmiş ülke olsun hepsinde var olmakta, fakat az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha önemli bir boyut kazanmaktadır. Türkiye de buna tipik bir örnektir. Sosyo-ekonomik verilere bakıldığında, Türkiye bir yanıyla Avrupa, diğer yanıyla ise Afrika ülkesi görünümündedir. Doğal, ekonomik, teknik, demografik, siyasal ve sosyal faktörlere dayanan ve küreselleşme süreciyle birlikte hızla artan bölgesel düalizm olgusu, kendisini; demografik yapı, şehirleşme, gelir dağılımı, tarımsal ve sınai yapı, sağlık ve eğitim hizmetlerinde açığa çıkarmakta ve önlenmesi güç bir hâl almakta, bu durum ise ülkemizin kalkınmasında önemli bir engel teşkil etmektedir.

1. BÖLGESEL DÜALİZM SORUNU VE AZ GELİŞMİŞ ÜLKELER İLE GELİŞMİŞ ÜLKELERDEKİ TEZAHÜRÜ

1.1. Bölge Tanımı ve Bazı Bölge Ayrımları

Bölge; iklim, coğrafi şartlar, insan unsuru vb. bakımından ortak vasıf taşıyan[1], kendine özgü ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri olan, şehirden büyük fakat ülke topraklarının bütününden küçük ülke parçasıdır.[2] Başka bir tanıma göre bölge, belirli kriterler bakımından homojen arz sathı parçasıdır.[3]

---

* DPÜ İ.İ.B.F İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi

[1] D.Mehmet DOĞAN, Büyük Türkçe Sözlük, Ülke Yay., İstanbul, 1994, s.162.

[2] Ali Yılmaz GÜNDÜZ, **"Türkiye'de Bölgesel Dengesizlikleri Gidermeye Yönelik Politikalar"**, Banka ve Ekonomik Yorumlar, S:6, (Haziran 1990), s.41-47.

[3] Mustafa ERKAL, **Bölgeler Arası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması**, Şamil Yay., İstanbul, 1978, s.19

1.1.1. Ekonomik Yapılarına Göre Bölgeler

1.1.1.1. Homojen Bölgeler

Homojen (türdeş) bölge, sürekli özellikler gösteren ve kendini oluşturan her birimin özellikleri birbirine benzeyen mekan parçasıdır.[4] Benzerliği belirleyen ölçütler şunlardır:[5] Belirli bir ürün tipinin ağırlığının olması, doğal bitki örtüsü, toprak cinsi, tarımsal gelir oranı, yağış durumu, nüfus yoğunluğu, yerleşme biçimi (iskan şekli), tarım tekniği, ürün kullanılışı, eğitim düzeyi, beslenme düzeyi, işsizlik oranı, endüstriyel işletme sayısı, fert başına düşen milli gelir, kentli nüfus oranı.[6]

Homojen bölgeler için ülkemizde İstanbul ili haricindeki Trakya örnek olarak gösterilebilir.[7]

1.1.1.2. Polarize Bölge

Polarize (kutuplaşmış, nodal) bölgeler, bir yerleşmeler kademelenmesi içinde birbirine bağlı kutuplaşmış yerleşme kümelerini tanımaya yarayan bölgelerdir.[8] Bu tip bölgelerin özellikleri şunlardır:[9] Merkezi bir yönetici şehir vardır, bölgede, büyüklükleri ve gördükleri fonksiyonlara göre kademelenmiş ikinci ve üçüncü derecede merkezler bulunur, ihtisaslaşma gelişmiştir, merkezi şehirle diğer yerleşmeler arasında fonksiyonel açıdan sosyo-ekonomik ilişki vardır, üretim gücü ve ülke ilişkileri yüksek düzeydedir,yaşam standardı gelişmiştir.

Homojen bölgelerin tesbiti, statik bir inceleme ile ortaya çıkmasına rağmen, polarize bölgeler, dinamik bir süreç içinde belirlenebilmekte ve dinamik bir incelemeyi gerekli kılmaktadır[10]. Bir bölgenin polarize hale gelişiyle, bu bölge ile olan ilişkileri yoğunlaşan çevrenin veya başka bir polarize bölgenin ortaya çıkışı, çevrenin değişik bir bölge ile ilişkilerinin yoğunlaşması gibi değişik şekiller ortaya çıkmakta ve bir zaman süresi içinde işleyen mekanizma dinamik bir karakter kazanmaktadır. Polarize bölgelere Marmara Bölgesi'nde İstanbul, Batı Anadolu'da İzmir örnek olarak verilebilir.

1.1.1.2. Planlama Bölgesi

Verilen bir sosyo-ekonomik hedefe, belirli bir süre içinde erişmek için işleyen bir alet ve uygun coğrafi araçların seçiminde kullanılan bir çözümleme bölgesidir.[11] Daha öz bir deyişle, bölge planının uygulandığı alanlar bütünüdür.[12]

---

[4] Ruşen KELEŞ, **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi Yay. No:13, Ankara, 1993, s.237-238.

[5] Ergun TANERİ, **Bölge Planlama**, Yıldız Üniversitesi Yay. No:186, İstanbul, 1986, s.21-23.

[6] Zeynel DİNLER. **Bölgesel İktisat**, Ekin Kitabevi Yay., Bursa, 1998, s.87.

[7] TANERİ , **a.g.e.**, s.24.

[8] KELEŞ , **a.g.e.**, s.237.

[9] TANERİ , **a.g.e.**, s.24.

[10] Mustafa ERKAL, **Bölge Açısından Az Gelişmişlik**, Boğaziçi Yay. No:56, İstanbul, 1982, s.7.

[11] TANERİ , **a.g.e.**, s.24.

[12] DİNLER , **a.g.e.**, s.97.

Bu bölgeler daha çok ekonomik kalkınma planlarının uygulanmasını kolaylaştırmak ve bunlarla ilgili ekonomik kararlar arasında, birlik, bütünlük, uyum ve eşgüdüm sağlamak amacıyla tanımlanmış bölgelerdir.

Ülkemizde planlama bölgelerine; Trakya, Doğu Marmara, Zonguldak, Keban, Antalya ve GAP örnek olarak verilebilir.[13]

1.1.2. Ekonomik Gelişme Seviyelerine Göre Bölgeler

1.1.2.1. Gelişmiş Bölge

Gelişmiş bölge, gelir düzeyi ve gelir artış hızı itibariyle ülke ortalamasının üstünde olan bölgedir. Bu bölgenin gelir düzeyi ve gelir artış hızı yüksek olduğu gibi, sosyal ve kültürel göstergelere göre de bölge gelişmiş bir özellik taşımaktadır.

1.1.2.2. Az Gelişmiş Bölge

Az gelişmiş bölgeyi, gelişme potansiyelini kaybetmiş veya gelişme avantajları olmayan bir bölge olarak tanımlayabiliriz. Az gelişmiş bölgeyi, belirli bir süre içinde sosyal ve ekonomik göstergeler açısından başka bölgelerle karşılaştırır isek iktisadi avantajlarının bulunmaması dikkatimizi çeker.

Az gelişmiş bölgelerin; gelir düzeyi ve gelir artış hızı ülke gelir düzeyi ve gelir artış hızından düşüktür, tarım sektörü hakim nitelikte fakat geridir, nüfus artış hızı ülke nüfus artış hızından yüksektir, nüfusun bileşimi içinde (0-14) yaş grubunun oranı yüksektir, meslekteki mevkii bakımından ücretliler ve işverenlerin oranı ülke ortalamasına göre düşüktür, cinsiyet itibariyle kadın istihdamı yüksektir ve kadın üretici durumdadır, işgücünün sendikalaşma oranı ülke ortalamasının altındadır, tasarruflar düşüktür ve buna bağlı olarak da yatırımlar için sermaye kıtlığı çekilmektedir, sosyal statü, eğitim yoluyla kazanılmanın yanısıra doğuştan da elde edilmektedir, cemaat tipinde bir sosyal teşkilatlanma ve dışa kapalılık mevcuttur, mahalli pazar ekonomisi milli pazara yeterince entegre değildir, mekanik bir dayanışmanın varlığı söz konusudur, bölge alt yapı yatırımlarından önemli derecede mahrumdur, üretim faktörlerinin marjinal verimlilikleri düşüktür, haberleşme ve ulaştırma ağı yetersizdir, bölge dışına göç verme oranı yüksektir, milletlerarası politikada emperyalist strateji uygulayan ülkelerce el atılmaya uygun bir nitelik taşırlar, şehirleşme oranı ülke şehirleşme oranının altındadır, çocuk ölümleri oranı ülke ortalamasının üstündedir.

Bu özellikler dikkate alındığında, ülkemizde az gelişmiş bölgeler olarak nitelendirilebilecek bölgelerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olduğu açıktır.

1.1.2.3. "Gelişme Halinde" ve "Potansiyel Bakımdan" Az Gelişmiş Bölge

Gelişme halindeki az gelişmiş bölge, gelir düzeyi itibari ile ülke ortalamasının altındadır ve bu bakımdan az gelişmiştir. Fakat gelişme hızı bakımından ülke ortalamasının üstünde olduğu için gelişmekte olan biraz gelişmiş bölgedir.

---

[13] Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, **Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri**, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yay. No:2, Ankara, 1993, s.327.

Potansiyel bakımdan az gelişmiş bölgeyi, gelişme potansiyelini kaybetmiş bir bölge olarak tanımlayabiliriz. Bu tip bölgelerin kişi başına düşen ortalama gelir düzeyleri belli bir zamanda ülke ortalamasının üstünde de bulunabilir. Ancak gelişme hızı, ülke ortalamasının altında bulunduğu için bu bölgeler, gittikçe refah içindeki durumlarını kaybedecekler ve az gelişmiş bölgeler arasına katılabileceklerdir

1.2.Düalizm ve Az Gelişmiş Ülkelerde Düalizm Olgusu

Düalizm, herhangi ikili bir münasebete veya çift unsurlu bir prensibe dayanan sistem anlamına gelmektedir.[14]

Az gelişmiş ekonomiler "düal karakterli" (ikili karakterli) ekonomilerdir. Az gelişmiş ülkelerin düal karakteri yapısal, teknolojik, sosyolojik ve bölgesel açıdan kendini hissettirmektedir.

1.2.1.Yapısal Düalizm

Az gelişmiş ülkelerde bir taraftan sanayi ülkelerinin piyasa yapısına, ileri teknolojisine, bankacılık düzenine ve modern organizasyonuna rastlanacağı gibi, diğer taraftan geri kalmışlığın tipik özelliği olan aile ekonomisi, geri teknoloji ve geleneksel organizasyona da rastlanacaktır.[15]

Az Gelişmiş ülkelerde genellikle büyük şehirler "piyasa ekonomisi" ni; kırsal bölgeler yani, kasaba ve köyler ise " trampa ekonomisi" ni temsil ederler.

1.2.2. Teknolojik Düalizm

Yapısal düalizmin özel bir hali olarak, teknolojik düalizm modern üretim teknikleri ile ilkel üretim tekniklerinin yan yana bulunmasından doğar. Az gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde petrol, madencilik ve imalat sanayii gibi sektörlerle, "plantasyon" adı verilen geniş tarım işletmeleri; modern makine ve teçhizat ile donatılmış olup en son teknolojiye uygun üretimde bulunurlar.

"Geleneksel sektörler" adı verilen sektörlerde ise makine kullanımı yaygınlaşmamış olup, üretim tekniği yıllar, hatta asırlar ötesinin geleneklerini yansıtır.

1.2.3. Sosyolojik Düalizm

Az gelişmiş ülkelerde hem fertler, hem de fertlerin meydana getirdiği topluluklar; bilgi, görgü, düşünce ve davranış yönünden büyük farklılıklar gösterir. Bir yandan yüksek öğrenim görmüş, yabancı dil öğrenmiş ve ileri ülkelerde bulunmuş fertler varken diğer yanda; milli dilini bölgesel lehçeden ayıramamış, okuma-yazma bilmeyen ve ilkel toplumun geleneklerinden başka görgüsü olmayan fertler de vardır.

---

[14] Pars TUĞLACI, **İngilizce-Türkçe İktisadi**, Ticari, Hukuki Terimler Sözlüğü, ABC Tanıtım Basımevi, İstanbul, 1988, s.174.

[15] Vural SAVAŞ, **Kalkınma Ekonomisi**, Beta Basım Yay.No:85, İstanbul, 1986, s.21-22.

1.2.4. Bölgesel Düalizm

Bir ülkede bölgesel düalizm, ülkenin çeşitli bölgeleri arasında görülen sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin tümüdür. [16]

Az gelişmiş ülkelerde yüksek öğrenim görmüş fertle okuma-yazma bilmeyen ferdin veya modern petrol işletmesiyle karasabana dayalı tarım işletmesinin yan yana bulunması gibi, modern kentler ve gelişmiş bölgelerle ilkel ve gelişmemiş bölgeler de yan yanadır.

Milli gelir ister gelişmiş, isterse az gelişmiş olsun, hiçbir ülkede çeşitli bölgelere eşit olarak dağılmamıştır. Bazı coğrafi ve siyasi nedenlerden dolayı belli bölgeler milli gelirden daha çok pay alırken, bazı bölgeler daha az almaktadır.[17] Genellikle iktisaden kalkınmış ekonomilerde bölgesel düalizmin boyutu az; az gelişmiş ekonomilerde ise fazladır.

1.3.Gelişmiş Ülkelerde Düalizm Sorunu

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bölgesel düalizm olgusu, az gelişmiş ülkelere has bir özellik değildir. Gerek az gelişmiş ülkelerde, gerekse gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde, az gelişmiş bölgelere ve bölgesel düalizme rastlanmaktadır. Günümüzde, ister kapitalist, ister sosyalist, ister karma ekonominin uygulandığı bütün ülkelerde bölgelerarası sosyal ve ekonomik dengesizlikler ortaya çıkabilmektedir. Yine ülkeler ister demokrasi ile yönetilsin, ister monarşi hakim bulunsun, ister komünist düzen yürürlükte olsun, durum değişmemektedir.[18]

Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, Federal Almanya, Fransa, Norveç, İngiltere, İrlanda, Sovyetler Birliği, Japonya gibi ülkeler; gelişmiş yörelerine kıyasla geri kalmış yörelerinin gelişmesini ve ülke ekonomisine katkısını sağlamak üzere çeşitli bölgesel kalkınma politikaları uygulamışlardır. Başlangıçta oldukça fakir olan bu yöreler, uygulanan başarılı politikalar sonucu, gelişmiş ve komşu yörelere kaynak transferi yapacak düzeye ulaşmışlardır. Bu konuda dünyada adından en çok bahsedilen iki ülke Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya'dır. Amerika'nın "Tennessee Vadisi" ve İtalya'nın "Mezzogiorno" su örnek politikalardır.[19]

2. BÖLGESEL DÜALİZMİN TÜRKİYE'DEKİ BOYUTU

Sınırlarını uzunluğu 2753 kilometreyi, kıyılarının uzunluğu 8333 kilometreyi bulan ve 779.452 kilometrekarelik alana yayılan Türkiye'nin bölgesinden bölgesine, ilinden iline farklılık bulunmaktadır. Öyle farklılıklar ki, Türkiye bir değil, birkaç yüzü olan bir ülke durumundadır. Ülkemizin bir yüzü Avrupa'ya benzerken bir başka yüzü Afrika'yı andırmaktadır.[20]

---

[16] Rıdvan KARLUK, **Türkiye Ekonomisi,** Beta Basım Yay No:607, İstanbul, 1997, s.75.

[17] Aytaç EKER, Asuman ALTAY, Mustafa SAKAL, **Maliye Politikası**, Takav Yay., Ankara, 1994, s.232.

[18] ERKAL, **Bölge Açısından Az Gelişmişlik,** s.31.

[19] Milli Güvenlik Kurulu, **a.g.e.,** s.397-398.

[20] Mustafa SÖNMEZ, **Bölgesel Eşitsizlik**, Alan Yay. No:42, İstanbul, 1998, s.13.

2.1. Türkiye'de Bölgesel Düalizmi Doğuran Faktörler

Bilindiği üzere Türkiye ekonomisi son yıllarda yüksek bir büyüme hızı yakalamış bulunmaktadır. Fakat, bu demek değildir ki ekonomimizin sorunları da bununla beraber çözüm yollarına kavuşuyor, sosyal yaşama huzur hakim oluyor, ülkemiz sosyo-ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerin düzeyine yaklaşıyor. Elbette ki ekonomik büyüme istenilen bir durumdur fakat büyümenin, akabinde kalkınmayı getirmesi, kalkınmanın da yurdun dört bir yanına yayılmış olması gerekmektedir. Ekonomik büyüme yoksulluğu ortadan kaldırmaz, yoksulluk sadece yer değiştirir.[21]

Ülkemizin Batı'sı ve Doğu'su arasında gerek ekonomik, gerek demografik, toplumsal, kültürel, teknolojik yönlerden Doğu bölgeleri aleyhine olmak üzere önemli boyutlara ulaşmış farklılıklar vardır. Batı bölgelerimiz ve bu bölgeler içindeki kentler,doğuda yer alan bölgelerimize göre daha gelişmiş durumdadırlar.[22]

2.1.1.Doğal Faktörler

Doğal faktörler deyince, yer altı ve yer üstü kaynaklar, iklim durumu, toprak yapısı, ürün cinsi, bitki örtüsü v.s. akla gelir.[23] Doğu bölgelerimiz, bu kaynaklar bakımından son derece fakirdir. Batı Anadolu ile karşılaştırıldığında, Doğu Anadolu'nun zararına işleyen coğrafi koşullar, bu bölgenin ekonomik kalkınmasını engelleyen olumsuz faktörlerin en önde gelenlerindendir.

2.1.2.Ekonomik Faktörler

Aynı üretim faktörlerinin ülke içinde ayrı pazarlar bulması[24], sermayenin daha gelişmiş, daha kârlı ve daha güven verici faaliyet alanlarına transferi ekonomik faktörlerle açıklanır.[25]

Sermaye azalınca yatırımlar kısılmakta, gelir düzeyleri düşmekte ve böylece bölge durgunluğa girmektedir. Üstelik, banka ve kredi kurumlarının azlığı ve faaliyetleri canlandıracak kadar kredi açamamaları da yatırımları kısmaktadır. Banka ve kredi kurumları, daha çok ekonomik faaliyetlerin hızlandığı yerlerde kurulurlar ve diğer bölgelerin sermayelerini çekerler.

2.1.3.Teknik Faktörler

Bu faktörlerden amaç, sanayileşmiş ülkelerden ithal edilen teknik teçhizatın genellikle, ulaşım, altyapı, ihracat ve sanayileşme imkanlarının bulunduğu yerlerde kurulması ve faaliyete geçmesidir. Başka bölgelere uygun ve elverişli olmayan bu

---

[21] Dominique SİMONNET, **Çevrecilik,** (Çev: Mehmet Selami Şakiroğlu), İletişim Yay., İstanbul, 1993, s.32.

[22] Zeynep Gökçe AKGÜR, **Türkiye'de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgelerarası Dengesizlik,** T.C.Kültür Bakanlığı Yay. No:201, Ankara, 1997, s.96.

[23] Ali ÖZGÜVEN, **İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması**, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1988, s.191.

[24] TANERİ, **a.g.e.,** s.26.

[25] ÖZGÜVEN, **a.g.e.,** s.190.

yeni teknik cihazlar, eski dengeyi bozarak bazı üretim faktörlerini (emek gibi) çeker. Bazen de bu faaliyetler dış ülkelerde tamamlaşma niteliğinde olabilir. Aslında teknolojik gelişmeler için ortamın hazır olması gerekir. Örneğin Doğu bölgemiz böyle bir ortama sahip değildir.

2.1.4.Demografik Faktörler

Özellikle tarım kesiminde veya bazı bölgelerde nüfus artış hızı yüksektir. Üstelik tarım kesiminde bulunan aktif nüfus oranı, diğer kesimlerdekinden daha yüksektir. Bu durum gizli işsizlik yaratmakta ve bölgenin yarattığı katma değerde bir artışa yol açamamaktadır.

2.1.5. Siyasal Faktörler

Buradaki siyasal faktörlerden amaç, siyasal iktidarın kendi iktisat politikasına göre bazı bölgelere kalkınmada öncelik tanıması ve bu bölgeleri teşvik tedbirleri ile cazip hale getirmesidir. Diğer bölgeler ihmal edilince veya daha sonra ele alınınca bölgeler arası gelişmişlik farkları doğmuş olmaktadır.

2.1.6. Sosyal Faktörler

Bölgelerde yaşayan insanların yararlandıkları sosyal altyapının ve hizmetlerin nicelik ve nitelikleri de bölgeler arasında bazı farklar doğurabilmektedir.[26] Bu farklar sosyal dengesizlik içinde düşünülebilen eğitim, kültür ve sağlık hizmetleri sahasında ortaya çıkabilir.[27]

2.1.7. Yapısal Faktörler

Katı, sert yapıların vezihniyetin kolayca değiştirilemediği bölgeler, yenilikleri pek benimsemeyen, mevcut durumu sürdürmeye çalışan bölgelerdir: Bu bölgelerin pazarları da dardır, küçüktür. Dar ve küçük piyasaların üretimi artırma yönünde çabaları görülmez. İhtiyaçların sınırlı olduğu bu bölgeler verimi artıracak yapı değişikliğine pek iltifat etmezler.[28]

2.1.8. Küreselleşme Olgusu

Küreselleşme olgusu, sadece dünya ülkelerini etkilemeyip, ülkelerin de kendi içinde sosyo-ekonomik farklılaşmaların meydana gelmesine yol açmaktadır. Küreselleşmenin belli kesimlere getirdiği nimetler kadar belli kesimlere getirdiği külfetler de vardır.[29] Küreselleşme süreci, kum fırtınası sonrası çölde yaşanan değişiklikler gibi, yeni haritalar, yeni coğrafyalar yaratmaktadır. Azami kar ve sermaye birikimi hedefi, sektörel ayıklamalar, işgücü ayıklamaları yapmakla kalmıyor, coğrafyaları da seçiyor ya da dışlıyor. 1980 sonrası dünya kapitalizmiyle daha çok entegre olan

---

[26] TANERİ, **a.g.e.**, s.26.

[27] ERKAL, **Bölge Açısından Az Gelişmişlik**, s.34.

[28] ÖZGÜVEN, **a.g.e.**, s.192.

[29] SÖNMEZ, **a.g.e.**, s.140.

Türkiye kapitalizminin coğrafyası da küreselleşme rüzgarından etkilenmekte, zaten var olan bölgesel eşitsizlikler, yeni rüzgarlarla daha fazla büyümektedir.

Ancak belli sektörler, belli işgüçleri, belli hayat tarzları bu süreçte hayat hakkı bulabilirken bunlara ek olarak belli bölgeler, ülkeler revaçta, seçilmeyenler marjda, kenarda kalıyor. Böylece, dünya ölçeğindeki sermaye birikimine en uygun ülkeler ve hatta ülkelerin bölgeleri "gözde" alanlar olarak seçilirken diğerleri dışlanmakta, gelişme halkasının dışına atılmaktadır. Dışlanan olgu, bölge, kent olarak görünmekle beraber aslında dışlanan o bölgedeki insanlar, onların işgüçleri, üretme yetenekleri ve potansiyelleri olmaktadır. Onlara sunulan seçenek ise, bölgelerini terk etmeleri ve seçilmiş alanlara, kentlere göç etmeleridir. Böylece, küreselleşme oyununun kurallarına uymayan, bu kurallara ayak uyduramayan, gelişme odaklarıyla ilişki kurup gelişemeyen iller, bölgeler, gelişmenin dışına atılmaktadırlar. Gelişemeyen bölgenin işgücü, birikmiş serveti, gelişme şansı olan bölgeye göçe zorlanınca dışlanmış bölge iyice yoksullaşıp issizlaşmaktadır.

2.2. Türkiye'de Coğrafi Bölgelere Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması

Refah düzeyini gösteren ana belirleyici değişken, elbette ki, tüketim miktarı ve onu doğuran gelir yapısıdır. Bu iki göstergenin belki birey bazında bir anlamı ya da yeterliliği vardır. Ancak, bir topluluğun, daha geniş bir nüfus kesiminin gelişmişlik düzeyi, salt gelir ya da tüketim miktarı ile ölçülmemekte, toplumun yaşamdaki yönelimlerini, renkliliğini betimleyen, daha farklı göstergelere ve bu göstergelerin düzeyine başvurulmaktadır. Örnek vermek gerekirse, doktor başına hasta sayısı, okullaşma sayısı, il nüfusuna göre yüksekokul mezunu, istihdam, şehirleşme oranı, tarımsal krediler, nüfus başına sınai katma değer payı, nüfus başına ileri sanayi (yatırım malı) katma değer payı gibi faklı sektör olanakları dikkate alınmaktadır.[30]

DPT'nin 1996 yılında yaptırdığı "İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması" na göre, Marmara Bölgesi, 1,69436'lık endeks değeriyle, ülke genelinde yer alan yedi bölge içerisinde ilk sırada yer almıştır. [31] Ülkenin katma değer oluşumunu biçimleyen sanayi ve ticari faaliyetlerin İstanbul'da yoğunlaşması; hem ilin, hem de bölgenin hızlı bir gelişme temposu izlemesinin temel nedenidir. Sanayi ve ticari faaliyetler İstanbul'dan zamanla tüm bölgeye yayılarak Marmara'yı, ülkenin en dinamik gelişme odağı ve çekim bölgesi yapmıştır.

Marmara Bölgesi'ni, 0,50073'lük endeks değeriyle, Ege Bölgesi izlemektedir. Gelişme faaliyetleri, bölgenin doğal gelişme merkezi olan İzmir'den, zamanla tüm bölgeye yayılmaya başlamıştır.

Üçüncü sırada, 0,46045'lik endeks değeriyle İç Anadolu Bölgesi bulunmaktadır. Gelişen sanayi ile birlikte, bölgenin ticaret merkezi konumundaki Ankara, İç Anadolu Bölgesi'nin ekonomik ve sosyal tüm göstergelerini yükseltmektedir.

---

[30] Rıfat, DAĞ, **Doğu Ekonomisi**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yay., Ankara, 1995, s.48.

[31] DPT, **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (1996)**, DPT Yay.No:2466, s.70-73.

İstanbul, İzmir ve Ankara, bulundukları bölgelerin hem çekim, hem de yayılma merkezleri konumundadır.

Dördüncü sırada 0,06154 endeks değeriyle Akdeniz Bölgesi gelmektedir. Akdeniz Bölgesi, sahip olduğu endeks değeriyle ülke ortalamasını en iyi yansıtan bölge konumundadır.

Sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini gösteren endeks değerleriyle ülke ortalamasının altında kalan bölgeler ise; Karadeniz, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dur. Bunlardan, -0,54364 endeks değeriyle Karadeniz Bölgesi, beşinci sırada yer almaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, -1,03631'lik endeks değeri ile altıncı sırada bulunmaktadır. Bu bölgeyi, -1,13713 endeks değeriyle Doğu Anadolu Bölgesi izlemektedir. Nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu bu bölge, kırsal nüfus başına tarımsal üretim değeri, sanayide istihdam, kişi başına banka mevduatı, kişi başına teşvik belgeli yatırım göstergeleri bakımından coğrafi bölgelerimiz arasında en son sırada yer almaktadır.[32] Bölgesel düzeyde kişi başına aylık ortalama gelir ve harcamalar ile zorunlu gıda giderlerinin toplam harcamalar içersindeki payının karşılaştırılmasında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan bir kişinin toplam aylık harcamasının Marmara Bölgesi'nde yaşayan bir kişiye göre 2.2 katından daha az olduğu görülmektedir.[33]

Buna göre, Zonguldak ile Gaziantep arasında birleştirilen çizginin batısında kalan birinci, ikinci ve kısmen de üçüncü derece gelişmişlik düzeyini yakalayan iller ile bu çizginin doğusunda kalan iller arasındaki gelişmişlik farkı yüksek düzeydedir.[34]

Tablo 1: Bölgelerin GSYİH'dan Aldıkları Paylar(Cari Fiyatlarla)

	1995 (%)	1996 (%)
Marmara Bölgesi	36.8	36.3
İç Anadolu Bölgesi	16.7	16.4
Ege Bölgesi	15.6	16.1
Akdeniz Bölgesi	12.4	12.3
Karadeniz Bölgesi	9.2	9.4
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	5.3	5.3
Doğu Anadolu Bölgesi	4.0	3.8

Kaynak: DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)1998 Yılı Programı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, s.208.

Bölgelerimizin GSYİH'dan aldıkları paylara baktığımızda, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasına benzer bir durum göze çarpmaktadır. 1995 yılında GSYİH'dan yüzde 36.3 pay alan Marmara Bölgesi, 1996 yılında yüzde 36.6'lık payla

[32] Orhan GÜVENEN, "**GAP'ın Yanına DAP**", Ekonomik Forum, Y:5, S:7, (Temmuz 1998), s.6.

[33] Hami ALKANER, "**Doğu Anadolu Projesi Bir An Önce Hayata Geçirilmelidir**", Dünya, 4 Ocak 1998, s.12.

[34] Nedim ŞENER, "**Türkiye Hızla Köyleşiyor**", Milliyet, 25 Aralık 1996, s.7.

yine en yüksek payı alırken, en düşük payı alan Doğu Anadolu Bölgesi'nin 1995 yılında yüzde 4.0 olan payı, 1996 yılında yüzde 3.8'e düşmüştür.[35] Bölgelerimizin büyüme hızlarına baktığımızda da en yüksek büyüme hızını Marmara, en düşük büyüme hızını ise Doğu Anadolu Bölgesi'nin gerçekleştirdiğini görmekteyiz.[36]

Bölgelerin GSYİH'dan aldıkları pay, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması ve büyüme hızlarını inceledikten sonra, bölgelerimizi insani kalkınma endeksine göre de irdelemek faydalı olacaktır. Yaklaşık 50-60 ölçütün gözönüne alınmasıyla hesaplanan sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi yanında, siyasal faktörlerin de katıldığı yeni bir endeks oluşturulmaya başlandı. İlk defa Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılında oluşturulan bu yeni endeks, kişi başına milli gelir yanında sosyal gereksinmeleri ve siyasal haklara sahip olmayı da içerdiğinden "İnsani Kalkınma Endeksi" olarak adlandırılmıştır.

Tablo 4: Bölgeler İtibariyle GSYİH Büyüme Hızı(%)

BÖLGELER	1995	1996
Marmara Bölgesi	10.6	8.9
Ege Bölgesi	6.7	6.8
İç Anadolu Bölgesi	5.6	4.7
Akdeniz Bölgesi	7.0	4.6
Karadeniz Bölgesi	4.1	9.2
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	3.8	6.2
Doğu Anadolu Bölgesi	-1.9	2.6

Kaynak: İTO, Rakamlarla Türkiye Ekonomisi, , Temmuz, 1998, s.6.

Ortalama yaşam süresi, okullaşma oranı, eğitim düzeyi, satın alma gücü paritesi vb. kıstasların göz önüne alındığı Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) tarafından yayınlanan İnsani Kalkınma Endeksi'nde yapılan hesaplamalar sonucunda 0.869 değeri ile en yüksek İnsani kalkınma endeksine sahip olan ilimizin Ankara olduğu, Ankara'yı sırasıyla 0.850 endeksi ile İstanbul'un, 0.845 endeksi ile Eskişehir'in, 0.836 endeksi ile Kocaeli'nin, 0.835 endeksi ile İzmir'in, 0.829 endeksi ile Edirne'nin, 0.826 endeksi ile Tekirdağ'ın ve Bursa'nın ve nihayet 10.sırada 0.822 endeksi ile Bilecik'in izlediği görülmektedir. [37]

İnsani kalkınma endekslerine göre, illerimizin "yüksek insani kalkınma düzeyindeki iller", "orta insani kalkınma düzeyinde olan iller", "ve nihayet "düşük insani kalkınma düzeyinde olan iller" şeklinde üç grup altında gruplaştırılmıştır. Marmara, Ege ve Akdeniz Bölgesi'ndeki iller, 0.800 endeksin üzerinde değere sahip olan, "yüksek insani kalkınma"yı yakalamışlardır. En düşük insani kalkınma endeksine sahip olan illerimiz ise, Şırnak Ağrı ve Muş'tur (0.500'ün altında).

[35] DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 1998 Yılı Programı Destek Çalışmaları**, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, s.208- 209.

[36] İTO, **Rakamlarla Türkiye Ekonomisi,** Temmuz, 1998, s.6.

[37] DİNLER, **a.g.e.,** s.264.

Sonuç olarak, gerek kişi başına GSYİH ve sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasına, gerekse insani kalkınma endeksine göre bölgelerimiz incelendiğinde, birinci sırada Marmara Bölgesi yer almaktadır. Bunun en önemli nedeni de sanayi bölgesi olmasından dolayı gelir düzeyinin yüksek olmasıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ise gerek sanayi, gerekse tarımın gelişmemiş olması, hızlı nüfus artışı GSYİH'ı düşük tutmaktadır.[38]

2.3. Türkiye'de Bölgelerin GSYİH'a Katkıları

Türkiye ekonomisinde dikkati çeken önemli bir nokta hiç şüphesiz ki üretimde Batı egemenliğinin daralmak yerine hep pekişmesidir. Türkiye milli gelirinin yaklaşık yüzde 55'i, nüfusun yaklaşık yüzde 36.6'sının yaşadığı Marmara ve Ege Bölgeleri'nde yaratılmaktadır.[39]

1995 yılı iller ve bölgeler itibariyle GSYİH sonuçlarına göre, Marmara Bölgesi yüzde 36.8 ile GSYİH'a en yüksek katkıyı, Doğu Anadolu Bölgesi ise yüzde 4.0 ile en düşük katkıyı sağlayan bölge olmuştur. Bu iki bölgenin GSYİH'ya katkılarına bakıldığında 9 kat gibi önemli bir fark gözümüze çarpmaktadır.[40]

DİE'nin 1997 yılı sonu rakamlarına dayanarak yaptığı araştırmaya göre Türkiye'nin 55 ilinin üretimlerinin toplamının ancak bir İstanbul ettiği ortaya çıkıyor. 1997 Cari yılı fiyatlarıyla Türkiye genelinde 28 katrilyon 838 trilyon 883 milyar liralık GSYİH elde edilirken, bunun yüzde 22.8'i yani 6 katrilyon 583 trilyonu İstanbul'da gerçekleşti. 55 ilde GSYİH toplamı ise Türkiye toplamının yüzde 22.5'ini oluşturuyor.[41]

Türkiye'de sanayi kesiminde oluşturulan katma değere bakıldığında sadece İstanbul'un imalat sanayiinde yaratılan katma değerin yüzde 33'ünü oluşturduğu[42] ve sanayi katma değerinin yüzde 81'e yakınını 20 ilin ürettiği görülmektedir. Sanayi yoksulu illerin ilk beşini Ardahan, Hakkari, Tunceli, Iğdır ve Gümüşhane oluşturmaktadır.[43]

2.4. Türkiye'nin Doğu Sorunu

2.4.1. Muş-Kocaeli Farkı

Bölgesel eşitsizliği en derinden yaşayan ülkeler arasında yer alan Türkiye, bu sorunu Doğu-Güneydoğu sorunu olarak hem ekonomik hem de politik boyutlarıyla sırtında bir kambur gibi taşıyor[44]. Geçen yıllar, aradaki uçurumun daralmasını değil, büyümesini getiriyor. Zaman içinde, başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmak üzere hemen tüm bölgeler Marmara-Ege Bölgesi lehine önemli pay düşüşleri göstermektedir. Kişi başına gelirin en yüksek olduğu Kocaeli ile en son sıradaki

[38] Zeki YILMAZ, **AT'da Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri**. Doktora Tezi, 1995, s.145.

[39] SÖNMEZ, a.g.e., s.13.

[40] DİE, **Haber Bülteni**, , Ankara, 30.08.1996, s.1.

[41] Nedim ŞENER, **"55 İl 1 İstanbul Ediyor"**, Milliyet , 8 Ekim 1998, s.7.

[42] Koray BAŞOL, Türkiye Ekonomisi, **Anadolu Matbaası**, İzmir, 1994, s.174.

[43] Mustafa SÖNMEZ, **"50 Göstergede Türkiye'nin Nabzı"**, Power Ekonomi, (Ekim 1997), s.48.

[44] Power Ekonomi, (Ekim, 1997), s.24-25.

Muş arasındaki fark 1'e 11. Oysa, Türkiye'nin tam üyesi olmaya çalıştığı Avrupa Birliği'nde bu oran 1'e 3'ü geçmiyor. Yani Avrupa Birliği'nin en yüksek gelirli bölgesi ile en düşük gelirli bölgesi arasındaki fark 1'e 3. Bizde ise 1'e 11.

Burada, bölgelerin nüfus ve hane halkları da farklı durumdadır. Sonra her bölgenin doğal kaynak ve alan büyüklükleri de farklıdır. Bu nedenle gelişmişlik ölçütü olarak kişi başına düşen gelir doğru bir ölçüt olacaktır.[45]

Gelişmiş Batı'da kişi başına düşen gelir yüksektir ve Doğu'ya doğru azalış göstermektedir. Sanayi üssü olması nedeniyle Kocaeli'nin ekonomide yarattığı katma değeri yüksektir.[46] Kocaeli'de kişi başına gelir 7096 dolar gibi yüksek düzeylerdedir. Onu 4379 dolarla Yalova ve 4286 dolarla İzmir ve İstanbul izlemektedir. Muş ve Ağrı gibi yoksul yörelerde kişi başına gelir 600 dolar civarında dolaşmaktadır. Bu haliyle bu iller Afrika'nın Senegal'ı, Sudan'ı ile aynı kategorideler. Buna karşılık Kocaeli, bir İrlanda ile aynı kişi başına gelir düzeyine sahiptir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye hem yoksul bir Afrika ülkesini, hem de bir AB üyesini bünyesinde barındıran zıtlar ülkesidir.[47]

2.4.2. Güneydoğu'da Toprak Adaletsizliği

Güneydoğu Anadolu, Türkiye'de toprak dağılımının en adaletsiz olduğu bölgedir. Bölgede çiftçi ailelerin %38'i topraksız durumdadır. Bu oran, toprak temerküzünün en yoğun olduğu Urfa'da %48'e, Diyarbakır'da %45'e kadar çıkmaktadır. Ailelerin %5'lik azınlığı, toprakların %65'ine sahipken, %70'lik çoğunluk toprakların %10'uyla geçinmektedir. Toprak dağılımındaki bu eşitsizlik, beraberinde gelir eşitsizliğini de getirmektedir. Böyle bir ortamda büyük bir umut olarak bahsedilen GAP'ın sorunların çözümünde ne kadar katkısının olacağı da tartışmalı olmaktadır.[48]

Tablo 2: GAP Bölgesinde Toprak Eşitsizliği

	Topraksız Aile	1-20 H	20-50 H	50-100 H	100+H
Adıyaman	21.2	75.0	2.8	0.7	0.3
Diyarbakır	45.1	51.6	2.1	0.7	0.5
Mardin	41.3	56.3	1.6	0.5	0.3
Siirt	44.6	53.8	1.0	0.5	0.1
Şanlıurfa	48.1	50.2	5.1	1.9	0.7

Kaynak: Power Ekonomi, Ekim 1997, s.25.

Bölgede feodalizmdeki serf (köylü) ile bey (ağa) ilişkisi göze çarpmakta;[49] ağalık, feodalite, seyitlik, şeyhlik gibi egemen gruplar yörenin geri kalmışlığında rol

[45] Nazif KUYUCUKLU, **Türkiye İktisadı**, Filiz Kitabevi. No:113., İstanbul, 1993, s.31.

[46] M.Rauf ATEŞ, **" 76 İlin Ekonomik Nabzı"**, Capital, Y:5, S:2, (Şubat 1997), s.59.

[47] SÖNMEZ, **a.g.e.**, s.13-14.

[48] M.Şefik DİNÇ, **"Güneydoğu'da Özel Sektör Devleti Solladı"**, Macro Economy, N:38, (Aralık 1997), s.47- 48.

[49] Oya SİLİER, **Keban Köylerinde Sosyo Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları,**

oynamakta, bu sayede bölgede toprak dağılımında ve sonuçta gelir dağılımında adaletsizlik meydana gelmektedir.

2.4.3. Yatırım Teşviklerinin Durumu

Doğu ile ilgili bir diğer önemli sorun da teşviklere ilişkindir. Başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere az gelişmiş yörelerde yatırımları artırmak için hükümetin deklare ettiği teşviklerin işe yarayıp yaramayacağı tartışıladursun, benzerleri önceden de uygulanan bir dizi vergi muafiyeti, ucuz kredi, ithalat kolaylığı gibi teşviklere rağmen yatırımcı, az gelişmiş yörelere, özellikle Doğu'ya yeterince çekilememekte, yatırımlar, büyük sanayi kentlerinde yoğunlaşmaktadır.[50]

Tablo 3: Toplam Yatırım ve İstihdam

	Belge Sayısı	Belge Tutarı (Milyar TL)	Kişi
Marmara	1824	1.452.780.0	111.511
İç Anadolu	837	447.620.2	55.363
Ege	886	486.509.6	51.716
Akdeniz	620	427.335.9	40.971
Karadeniz	383	125.580.9	42.563
Doğu Anadolu	119	61.435.2	8.497
Güneydoğu And.	416	61.435.2	19.440
Muh.Bölge(*)	59	67.845.4	5.419
Toplam	5.144	3.302.618.3	335.480

Kaynak: Dünya, Katrilyonluk Yatırıma Teşvik, , 17 Mart 1998, s.3.
(*) Birden fazla ili kapsayan yatırımlar.

Teşvik belgesi düzenlenen yatırımlar içinde KÖY'in payı, 1996'da yüzde 13.3 iken 1997'de 12.6'ya geriledi. 1997 yılında düzenlenen yatırım belgelerinden 748'i KÖY'de yatırımı öngörmektedir.[51] Devlet Doğu ve Güneydoğu'da yatırımların teşviki için bir de 4325 sayılı yasa çıkarmıştır. Bu yasa ile Doğu ve Güneydoğu'da 22 ile çeşitli teşvikler öngörülmüştür. Bu illerde yatırım yapanlar 2002 yılına kadar gelir ve kurumlar vergisinden muaftır. Çalışanlardan kesilen vergilerin iki yıl faizsiz ertelenmesi ve çalışanların sigorta primlerini devletin ödemesi öngörülmüştür. Ayrıca vergi, resim, harç istisnası da tanınacaktır (sürekli).Bunlara ilaveten bedelsiz arsa da tahsis edilecektir.[52]

Bu illere yatırım avantajları, arsa fiyatları ve taksit olanaklarıyla sınırlı değildir. Büyük kısmı Kalkınmada Öncelikli Yöre kapsamında olan bu illerde, yatırım teşvikleri büyük ilave olanaklar getirmektedir. Yatırım indirimi, vergi muafiyet ve ertelemeleri, gümrük muafiyetleri, KDV desteği gibi bir çok kalemde önemli oranlarda teşvik

ODTÜ Yay.No:7, Ankara, 1976, s.34.

[50] Power Ekonomi, (Ekim 1997), s.25.

[51] **"Katrilyonluk Yatırıma Teşvik"**, Dünya, 17 Mart 1998, s.3.

[52] Mustafa ÖZYÜREK, **"Özel Duruma Siyasi Rotüş"**, Milliyet, 10 Kasım 1998, s.9.

bulunmaktadır. KÖY'lerde yatırım yapan bir sanayici, kullandığı enerjinin yüzde 40'ını, sigorta priminin yüzde 14'ünü ödemekte ve 5 yıl süreyle stopaj ödememektedir. 5 yıl sonra da TL bazında geri ödemeye başlayacaktır. Yaşanan enflasyonist koşullar dikkate alındığında, bunlar çok önemli avantajlardır.[53]

Bütün bu teşviklere rağmen yatırımcılar halâ Doğu ve Güneydoğu'ya sıcak bakmamakta, yatırımlarını Batı bölgelerine yapmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde, yatırımcılar için altyapı yetersizliği, sosyal problemler ve güvenlik konuları önemini korumaktadır. Bu nedenle özel sektör yatırımlarında beklenen seviyede bir gelişme sağlanamamıştır.[54]

2.5. Türkiye'de İç Göçlerle Bölgesel Düalizm Arasındaki İlişki

Nüfus kesiminin doğdukları yer ile son oturdukları yerler arasındaki fark, bu nüfusun yurt içi göçlerini gösterir.[55] Türkiye'de iç göçün en önemli özelliği; İstanbul, Ankara ve İzmir gibi metropoliten merkezlerin bulunduğu bölgelerde yoğunlaşmasıdır.[56] Türkiye'de yaşayan 60 milyon küsur nüfusun dörtte biri doğduğu yeri terketmiş, başka illeri mekan tutmuştur. Ülkemizde bu sosyal hareketlilik yüzde 25 civarında olup, gelişmiş ülkelerde yüzde 5'i geçmemektedir. [57]

İç göç, özellikle son yıllarda yoğunlaşmış bulunmaktadır. Doğunun kuzeyindeki iller için göçün temelinde ekonomik şartlar, güneydeki Doğu illeri için ise ekonomiye ek olarak can güvenliği sorunu bulunmaktadır. 1965'de Doğu ve Güneydoğu'daki 19 il Türkiye milli gelirinin yüzde 10.6'sını yaratmaktaydı. 1979'da bu pay yüzde 8.6'ya düştü ve 1995'e gelindiğinde ise bu pay yüzde 7 4'e kadar geriledi. Devlet yatırımları azalmış, KİT'lerin azgelişmişliği dengeleyici rolü törpülenmiş, hayvancılık gerilemiş ve göç kervanı her geçen yıl daha da kalabalıklaşmıştır. Güneydoğu'da GAP yatırımları bazı il merkezlerine görece canlılık getirmiş, yapılan askeri harcamalar, koruculuk düzeni, "askersel" bir iş hacmi yaratmıştı. Ama Körfez operasyonu ile petrol boru hattının kapanması, bölgedeki sıcak savaş ortamı gibi olumsuz etkenler geçimi güçleştirmiş, buna ek olarak can güvenliğinin sağlanamaması, Batı'ya göçü kamçılamıştı. Doğu ile Batı arasındaki yaşam seviyeleri arasındaki farkın artması da Doğulu insanı yerinden yurdundan ediyordu.[58] İç göçte Türkiye ortalamasının üstünde 37 il bulunmaktadır ve bunların çoğu Doğu ve Güneydoğu ili olup, tümü ekonomik olarak geri kalmıştır.

Bölgeler arası net göçler, beş bölge üzerinden, bölge içi göçler hariç tutularak incelendiğinde; sosyal ve ekonomik bakımdan durumları gelişmiş olan bölgelerin daha çok göçe maruz kaldığı görülmektedir. Gelişmiş bölgelerin net göç oranları pozitif, az gelişmiş bölgelerin ise negatif çıkmaktadır.[59] Marmara ve Ege

---

[53] Power Ekonomi, **"99 Yatırım Atlası"**, (Ocak 1999), s.60.

[54] Rıfat DAĞ, **a.g.e.**, s.25.

[55] Bir ülke içinde yaşayanların ülkenin bir yerinden diğer bir yerine çalışmak ve yerleşmek amacıyla gitmeleridir.

[56] Koray BAŞOL, **Demografi, Anadolu Matbaası**, İzmir, 1994, s.99.

[57] SÖNMEZ, **a.g.e.**, s.175.

[58] SÖNMEZ, **a.g.e.**, s.172.

[59] Tuncer BULUTAY, Tarımda İstihdam İstatistikleri Alanında DİE Kapasitesinin Güçlendirilmesi

Bölgeleri en yüksek pozitif, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ise en yüksek negatif göç oranlı bölgelerdir. Doğu Anadolu Bölgesi, net göç oranı binde eksi 82 ile en fazla göç veren bölgemizdir. Diğer göç veren bölgeler sırasıyla Karadeniz, Güneydoğu ve İç Anadolu Bölgeleridir. Doğu Anadolu Bölgesi illerinin tümü göç vermektedir. İnsanların refah düzeylerinde gerilemenin yanısıra, nisbi olarak gelir düzeyi artanların yüksek kalitede hizmet talepleri, yaşanılan ortamdan hoşnutsuzluğu artırmakta, dolayısıyla devlet ilgisinin, fırsatların ve imkanların çok olduğu kabul edilen büyük kentlere göçü özendirmektedir.[60] Bu bölgelerde nüfus yaygın bir göç eğiliminde olup, göçün temel nedenleri; işsizlik, coğrafi koşullar ve daha iyi bir yaşam ve eğitim standardından yararlanma arzusudur.[61] Özellikle işsizlik, Doğu'dan Batı'ya göçün en önemli sebebidir.[62] Türkiye'de nüfus artışının hızlı olması da dengesiz iç göçlere yol açmaktadır. Hızlı nüfus artışı sonucu az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere göçün hızlanması ve gelişmiş bölgelerde kurulan sanayilerin yeterli istihdam yaratamaması, bu bölgelere göç eden az gelişmiş bölge insanının dışlanması sonucunu doğuracaktır.[63]

2.6. Doğu ile Batı Arasındaki Kalkınmışlık Farklarının Yoğunluğu

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, nüfus artış hızı bakımından Türkiye ortalamasına göre daha yüksek bir seviyededir ve bu hızlı nüfus artışı, sürdürülebilir insani gelişmenin en önemli engellerinden birisidir. Gerek bölgesel gelirin, gerekse toplumsal hizmetlerin gelişme hızı, aşırı nüfus artışı tarafından emilmekte ve etkisizleşmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde fakirlik, sefalet, kültür seviyesinin geriliği, halkta doğurganlık oranının yükselmesini teşvik edici rol oynamaktadır. "Zengin her şeye, fakir çocuğa sahiptir" sözü bu bölgelerde daha çok anlam kazanmaktadır.[64]

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde tarımsal nüfus ağırlıkta olmasına rağmen, sektörler açısından bölgeler incelendiğinde, tarımsal yönden en geri bölgeler yine bu bölgelerimizdir.

Sanayi sektörü açısından da Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri en geri bölgelerimizdir. Bunun başlıca nedenleri arasında büyük pazarlara uzak olmaları, altyapı, hammadde, sermaye ve müteşebbis yetersizlikleri sayılabilir.

Gelir dağılımına baktığımızda, milli gelirin bölgesel dağılımında Ege-Marmara yüzde 55.52, İç Anadolu yüzde 18.62, Karadeniz yüzde 9.41, Akdeniz yüzde 8.65 ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi yüzde 7.75'lik bir paya sahiptir.[65] Marmara Bölgesi, milli gelirden, nüfusunun ülke içindeki oranından daha yüksek pay almaktadır.

Projesi, **Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam,** DİE Yay., Ankara, 1996, s.59-63.

60 Hami Alkaner , **a.g.m.,** s.12.

61 Orhan Güvenen, **a.g.m.,** s.7.

62 Doğu ERGİL, **Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tedbirler, Özel Araştırma Raporu,** Stratejik Araştırmalar Dizisi 1, TOBB Yay., Ankara, 1995, s.46.

63 *Fikret BAŞKAYA. **Azgelişmişliğin Sürekliliği.** İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1994, s.122*

64 *Orhan TÜRKDOĞAN. **Doğu ve Insan Sorunu.** Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974, s.28*

65 *BASOL Dergisi, s.47*

Ayrıca bu bölgelerimizde sağlık hizmetleri de yetersizdir. Hekim başına düşen hasta sayıları yüksek, sağlık personeli, hastane ve yatak sayısı düşüktür. Bununla beraber çocuk ölümleri yüksektir.

Okuma-yazma oranlarına baktığımızda ise Batı ile Doğu arasında önemli boyutlarda farklılıklar olduğu görülmektedir. Okullaşma oranları da bu bölgelerimizdeki eğitim durumunun iç açıcı olmadığını göstermektedir. Türkiye genelinde 1990 öğretim yılında okullaşma oranı yüzde 80 iken, bu oran Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yüzde 33'dür.[66] Söz konusu bölgelerimizde tahmin edileceği gibi yüksek öğrenim hakkı kazanan öğrenci sayısı da çok düşük seviyededir. Bu da eğitimde fırsat eşitsizliğini gündeme getirmektedir. 1998 ÖSYS sonuçlarına göre, Türkiye'de üç liseden birisi tamamen çökmüştür. Hiç bir öğrencisi hiç bir yüksek öğretim kurumuna giremeyen 368 lisenin dağılımına bakıldığında, Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin başı çektiği görülmektedir.[67]

SONUÇ

Ülkemizde Doğu ve Batı arasındaki gelişmişlik farklılıkları gün geçtikçe azalacak yerde artmakta, ve bu durum Doğu bölgelerimizde hoşnutsuzluk yaratmaktadır. Gelişmiş ülkelerin de hemen hepsinde, bazı bölgeler, diğerlerinden önce gelişmiştir. Unutulmaması gereken konu, başlangıçta hoş görülen, hatta zorunlu sayılan bölgesel düalizmin kısa bir sürede giderilmesi gerektiğidir. Çünkü geri kalmış bölgeler, kısa zamanda diğer bölgelerin düzeyine çıkarılmazsa, geri kalmışlık bu bölgelerde "kronik bir hastalık" halini alır.

O halde devlet ve özel sektör topyekün bir biçimde kalkınma hamlesi başlatmalı ve gerekli kalkınma sağlanmalıdır. Devlete düşen öncelikli görev, bu bölgelerimize altyapı yatırımlarını götürmek ve özel sektöre vereceği yatırım teşvikleri ile özel sektör yatırımlarını da bu bölgelere çekmek olacaktır. Fakat burada unutulmaması gereken, siyasi çıkarlar gözetilmeden, gerçekten ihtiyacı olan yörelere teşvik verilmesi gerektiğidir. Her yöreye teşvik vermek, hiç bir yöreye teşvik vermemek demektir.

Bunlara ilaveten, halâ uygulanmakta olan ve meyveleri alınan, ülkemizin en büyük ve dünyanın sayılı bölgesel kalkınma planlarından olan GAP ile birlikte DAP'ın da bir an önce faaliyete geçirilerek Doğu Anadolu Bölgesi'nin de hak ettiği seviyeye ulaştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

AKGÜR Zeynep Gökçe, Türkiye'de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgelerarası Dengesizlik, **T.C.Kültür Bakanlığı Yay.No:201, Ankara, 1997.**

ALKANER Hami, "Doğu Anadolu Projesi Bir An Önce Hayata Geçirilmelidir", Dünya, **4 Ocak 1998,**

[66] Ahmet ÖZER, **Modernleşme ve Güneydoğu,** İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1998, s.339.

[67] Kamuran ZEREN, **"Liselerin Acınası Hali",** Hürriyet, 15 Mart 1999, s.26.

ATEŞ M.Rauf, "76 İlin Ekonomik Nabzı", Capital, Y:5, S:2, (Şubat 1997).
BAŞKAYA Fikret, Azgelişmişliğin Sürekliliği, **İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1994.**
BAŞOL Koray, Demografi, **Anadolu Matbaası, İzmir, 1994.**
BAŞOL Koray, Türkiye Ekonomisi, **Anadolu Matbaası, İzmir, 1994.**
BULUTAY Tuncer, Tarımda İstihdam İstatistikleri Alanında DİE Kapasitesinin Güçlendirilmesi Projesi, Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam, **DİE Yay., Ankara, 1996.**
DAĞ Rıfat, Doğu Ekonomisi, **Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yay., Ankara, 1995,**
DİE, Haber Bülteni, **Ankara, 30.08.1996.**
DİNÇ M.Şefik, "Güneydoğu'da Özel Sektör Devleti Solladı", Macro Economy, **N:38, (Aralık 1997).**
DİNLER Zeynel, Bölgesel İktisat, **Ekin Kitabevi Yay., Bursa, 1998.**
DOĞAN Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, **Ülke Yay., İstanbul, 1994.**
DPT, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması(1996), **DPT Yay.No:2466, Ankara, 1996.**
DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1996-2000)1998 Yılı Programı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, **Ankara, 1998.**
Dünya, **"Katrilyonluk Yatırıma Teşvik", 17 Mart 1998.**
EKER Aytaç, ALTAY Asuman, SAKAL Mustafa, Maliye Politikası, **Takav Yay., Ankara, 1994.**
ERGİL Doğu, Doğu Sorunu:Teşhisler ve Tedbirler, Özel Araştırma Raporu, Stratejik Araştırmalar Dizisi 1, **TOBB Yay., Ankara, 1995.**
ERKAL Mustafa, Bölgelerarası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması, **Şamil Yay., İstanbul, 1978.**
ERKAL Mustafa, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, **Boğaziçi Yay.No:56, İstanbul, 1982.**
GÜNDÜZ Ali Yolmaz, "Türkiye'de Bölgesel Dengesizlikleri Gidermeye Yönelik Politikalar", Banka ve Ekonomik Yorum, **S:6, (Haziran 1990)**
GÜVENEN Orhan, "GAP'ın Yanına DAP", Ekonomik Forum, **Y:5, S:7, (Temmuz 1998).**
İTO, Rakamlarla Türkiye Ekonomisi, **Temmuz 1998.**
KARLUK Rıdvan, Türkiye Ekonomisi, **Beta Basım Yay.No:607, İstanbul, 1997.**
KELEŞ Ruşen, Kentleşme Politikası, **İmge Kitabevi Yay.No:13, Ankara, 1993.**
KUYUCUKLU Nazif, Türkiye İktisadı, **Filiz Kitabevi Yay.No:113, İstanbul, 1993.**
Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, **Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yay.No:2, Ankara, 1993.**
ÖZER Ahmet, Modernleşme ve Güneydoğu, **İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1998.**
ÖZGÜVEN Ali, İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması, **Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1988.**
ÖZYÜREK Mustafa, "Özel Duruma Siyasi Rotüş", Milliyet, **10 Kasım 1998.**
Power Ekonomi, **"99 Yatırım Atlası", (Ocak 1999).**
SAVAŞ Vural, Kalkınma Ekonomisi, **Beta Basım Yay.No:85, İstanbul, 1986.**
SIMONNET Dominique, Çevrecilik, **(Çev:Mehmet Selami Şakiroğlu), İletişim Yay., İstanbul, 1993,**
SİLİER Oya, Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları, **ODTÜ Yay.No:7, Ankara, 1976.**

SÖNMEZ Mustafa, "50 Göstergede Türkiye'nin Nabzı", Power Ekonomi, **(E-kim 1997).**
SÖNMEZ Mustafa, Bölgesel Eşitsizlik, **Alan Yay.No:42, İstanbul, 1992.**
ŞENER Nedim, "55 İl 1 İstanbul Ediyor", Milliyet, **8 Ekim 1998.**
ŞENER Nedim, "Türkiye Hızla Köyleşiyor", Milliyet, **25 Aralık 1996,**
TANERİ Ergun, Bölge Planlama, **Yıldız Üniversitesi Yay.No:186, İstanbul, 1986.**
TUĞLACI Pars, İngilizce-Türkçe İktisadi, Ticari, Hukuki Terimler Sözlüğü, **ABC Tanıtım Basımevi, İstanbul, 1988.**
TÜRKDOĞAN Orhan, Doğu ve İnsan Sorunu, **Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974.**
YILMAZ Zeki, AT'da Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri, **Doktora Tezi, 1995.**
ZEREN Kamuran, "Liselerin Acınası Hali", Hürriyet, 15 Mart 1999.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

BÖLGESELLEŞME SÜRECİ VE TÜRKİYE-AB GÜMRÜK BİRLİĞİ

Hüseyin Mualla YÜCEOL

ÖZET

Son yıllarda açıklıkla görülmektedir ki, bölgesel iktisadi birleşme hareketleri yönündeki adımlar hız kazanmaktadır. Bu gerçekten hareketle çalışma, ekonomik birleşme düşüncesinin önemini, Ocak 1996'da yürürlüğe giren Türkiye-AB Gümrük Birliği sürecini dikkate alarak açıklamayı amaçlamaktadır.

Bundan başka, çalışma Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki olası etkileri ve bu etkilerle ilgili temel bazı sorunları incelemektedir.

1. GİRİŞ

II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ticaretinin serbestleştirilmesi yönünde pek çok adımlar atıldı. Bu yönde atılan adımlar genellikle GATT-Bretton Woods ticaret sistemi doğrultusunda gerçekleştiren ve olabildiğince çok ülkenin arasındaki ticari engellerin kaldırılmasını öngören çabaları içeriyordu. Ancak özellikle 1970'lerden sonra ortaya çıkan siyasi ve ekonomik gelişmeler ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki bu yaklaşımın değişmesine neden oldu. Ortaya çıkmaya başlayan yeni yaklaşım daha dar bir çerçevede ve daha çok birbirlerine coğrafi olarak yakın ülkeler arasındaki ticari engellerin kaldırılmasına dayanan ekonomik bloklar oluşturma yani "bölgeselleşme" esasına dayanıyordu.

Ekonomik blokların giderek önem kazandığı bu yapı içerisinde, Türkiye'de uzun süredir. Dünyanın en önemli bölgesel işbirliklerinden biri olan Avrupa Birliği ile bütünleşme yönünde pek çok adımlar attı. Son olarak, Avrupa ile bütünleşmede önemli bir adım sayılan ve Ocak 1996'dan itibaren yürürlüğe giren Gümrük Birliği sürecine girdi. Ancak, Gümrük Birliği sadece gümrük tarifelerinin indirilmesi anlamına gelmediği için bu sürecin çok sıkıntılı ve sorunlu geçeceği görülüyor.

Bu çalışmada, bir yandan "bölgeselleşen dünya" gerçeği ve iktisadi birleşme hareketleri vurgulanırken öte yandan da, Gümrük Birliği'ni gerçekleştiren Türkiye'nin bu gerçekler karşısındaki durumu ve Gümrük Birliği ile beraber karşılaşılabilecek bazı sorunlar gündeme getirilmektedir.

2. BÖLGESELLEŞME SÜRECİ

II. Dünya Savaşı ile 1970'li yıllar arasında; dünyada ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki politikalar evrensel bir nitelikte olup ülkelerin birbirlerine daha çok yakınlaşmasını hedefliyordu. Ülkeler arasındaki ekonomik ve mali ilişkilerin bu şekilde güçlendirilmesi, hem savaş sonrası yıkımın giderilmesi hem de olası bir savaşın önüne geçilmesi bakımından da büyük önem taşıyordu.

Fakat 1970'li yıllarla beraber gelen gelişmeler, dünyadaki mevcut ticaret sisteminin değişmesine neden oldu. Bretton Woods sisteminin çökmesi, petrol krizleri, enflasyon ve durgunluğun olumsuz etkileri 1980 sonrasında ticaretin serbestleştirilmesine yönelik politikaların değişmesine neden oldu.

Yeni yaklaşım, yine serbest piyasa ekonomisi çerçevesinde fakat daha dar bir kapsamda, ülkelerin birbirleri ile olan ilişkilerini güçlendirmeleri esasına dayanmaktaydı. Bölgeselleşme veya bölgecilik olarak ifade edilen bu yaklaşım, hem korumacılığı hem de serbest ticareti bir anlamda asan etkili bir ticaret politikası yaratmıştır.[1] Bu sistemde ülkeler bir taraftan serbest ticaret ile korumacılık arasında uzlaşmayı sağlayacak bir politikayı benimserken diğer taraftan da kısmen de olsa birbirlerine bağımlı hale gelmektedirler. Böyle bir yapı ise iktisadi birleşme hareketlerinin ön plana çıkmasına neden olmaktadır.

Bölgesel İktisadi Birleşme Hareketleri, belirli bir grup ülkenin, aralarındaki ticareti serbestleştirici politikalar izleyerek ekonomik birlikler oluşturmalarına "iktisadi birleşme hareketi" denilmektedir.[2] Bölgelerarası evya uluslar arası ilişkilere konu olan malların, hizmetlerin, insanların, sermaye ve paraların ülkeler arasındaki hareketler tümü iktisadi birleşmenin bir parçasını veya bölümünü oluştururlar.[3] Ülkeler bu tür hareketler içerisinde olarak üretim kapasitelerini ve kaynak verimliliğini arttırmayı böylece de toplumun refah seviyesini yükseltmeyi hedeflerler. Buna ek olarak oluşturulacak ekonomik birliklerde siyasi güçlerin de bir araya getirilmesi, bölge dışında kalanlara karşı büyük bir dayanışma sağlayacaktır.

---

[1] Peter F. DRUCKER, **Yeni Gerçekler,** Çeviren: Bir tane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, s. 133

[2] Halil SEYİDOĞLU, **Uluslararası İktisat Teori, Politika ve Uygulama**, Güzem Yayınları No:7, İstanbul, 1993, s. 415

[3] Friz MACHLUP, "**A History of thought On Economic Integration**" Economic Intergation Worldwide, Regional, Sectoral, Derleyen: F. Machlup, The MacMillan Press Lmt., s. 70.

İktisadi birleşme hareketlerinin tüm şekillerinde bütünleşme, ticari engellerin kaldırılması, faktör hareketlerinin serbestleşmesi ekonomi politikalarının uyumlaşması ve bütün bu politikaların tam bütünleştirilmesi gibi aşamaları gerekli kılar.[4] Buna rağmen ekonomik birleşme kavramı literatürde çeşitli birleşme türlerini kapsadığı için bu konuda iktisatçılar arasında tam bir görüş birliği sağlanamamıştır. Başlıca birleşme türlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

A. Tercihli Ticaret Anlaşmaları (Preferantial Trading Agreements)

Tercihli ticaret sisteminin ilk ve en kapsamlı olan bu aşamasında iki veya daha fazla ülke tercihli ticaret anlaşması yaparak aralarındaki tüm malların (hizmetler ve sermaye hariç ve ihracında küçük tarife tercihleriyle indirimler yaparlar. Buna karşın, dünyanın diğer ülkelerine kendi özel tariflerini uygularlar.

B. Serbest Ticaret Bölgesi (Free Trade Area)

Burada birliğe dahil ülkeler, aralarındaki bütün malların ithal gümrük vergilerini ve tüm miktar sınırlandırılmalarını ortadan kaldırırlar. Fakat dünyanın geri kalan ülkelerine, kendi orijinal gümrük tarifelerini uygulamayı sürdürürler. Avrupa'da EFTA (European Free Trade Area) ve Kuzey Amerika'da NAFTA (Nort American Free Trade Association), serbest ticaret bölgelerinin tipik örnekleridir.

C. Gümrük Birliği (Cumtoms Union)

İktisadi birleşme hareketleri içerisinde en önemli adımlardan birisi gümrük birliği oluşturmaktadır. Gümrük birliğinde iki veya daha fazla ülke karşılıklı mal ithalatında (sermaye ve hizmetler hariç) ithal gümrük tarifelerini kaldırırlar ve dünyanın geri kalan ülkelerine de ortak bir dış gümrük tarifesi uygularlar.

Gümrük birliği aynı zaman bir serbest ticaret bölgesi sayılmaktadır. Çünkü birliğe dahil ülkeler arasında ticaret serbesttir. Fakat serbest ticaret bölgesi bir gümrük birliği gerektirmez. Yani serbest ticaret bölgesinde ortak bir gümrük tarifesine gerek yoktur.[5]

Gümrük Birliği'nin ekonomi üzerinde statik ve dinamik olmak üzere iki önemli etkisi vardır. Statik etkiler, ekonomik yapıda bir değişiklik olmadan tarifelerin indirilmesi ile dış ticaret hacmi ve refah üzerindeki etkilerdir.[6] Bu ise gümrük birliklerinin birlik içerisindeki ticaret ve üretim hacmine olumlu etkisi demek olan "ticaret yaratıcı" ve bölge dışına ortak bir tarife uygulanması sonucu birlik dışındaki ticaret ve üretim hacmine olumsuz etkisi demek olan "ticaret saptırıcı" etkileriyle ölçülebilir.

Gümrük Birliği'nin dinamik etkileri statik etkilerine göre daha önemlidir. Bu etkilerin temelinde rekabetin arttırılması ölçek ekonomileri, ekonomik kaynakların

---

[4] Bela BALASA, "**Types of Economic Integration**", Economic Intepration Wormwide, Regional, Sectoral, Derleyen: Machlup, The Macuillan Press, Lmt, 1976, s. 17

[5] Miltiades CHACHOLIADES, **International Economic**, Mc. GrawHill, Inc. NewYork, 1990, s. 224

[6] SEYİTOĞLU, s. 418

daha iyi kullanılması, yatırımların artması, daha hızlı bir teknolojik gelişme gibi sonuçlar yatmaktadır.[7]

D. Ortak Pazar (Common Market)

Ortak pazar gümrük birliğinden daha ileri ve sıkı bir ekonomik birliktir. Çünkü, gümrük birliğinde olduğu gibi üyeler arasındaki ticaret serbestleştirilirken dışa karşı ortak bir tarife uygulanmakta, buna ek olarak da üretim faktörlerinin, emek ve sermayenin bölge içinde serbest dolaşımı sağlanmaktadır. Bu açıklamadan hareketle Avrupa Topluluğu'nun (her ne kadar 1922'den sonra, kendisini "Avrupa Birliği" olarak tanımlasa da) bir ekonomik bütünleşme modeli olduğu söylenebilir.

E. Ekonomik Birlik (Economic Union)

İktisadi birleşme hareketlerinin en ileri ve en mükemmel şeklini ekonomik birlik oluşturmaktadır. Burada Ortak Pazar'dan sonra ülkeler malı, parasal ve sosyo-ekonomik politika alanlarını da birleştirme yoluna giderler. Ekonomik birliğinin bir ileri aşaması siyasi birlik olarak düşünülebilir.

Örneğin, Amerikalı iktisatçı Chacholiades Uluslar arası İktisat kitabında ekonomik birliğe iki önemli örnek vermektedir[8] Bunlardan ilki, Amerika Birleşik Devletleridir. ABD'yi oluşturan 52 eyalet arasında ticaret bütünüyle serbesttir. Buna ek olarak ortak bir merkez bankası ve ortak bir para birimi kullanılırken dış politika ve savunma federal hükümet tarafından yürütülmektedir. Ekonomik birliğe ikinci bir örnek de, 1948'de Belçika, Hollanda ve Lüksemburg arasında kurulan Benelux İttifakı'dir. Bu ittifak önceleri bir gümrük birliği iken 1958'de imzalanan Benelux Anlaşması ile bir ekonomik birliğe dönüşmüştür.

3. AB-TÜRKİYE GÜMRÜK BİRLİĞİ

Türkiye ile Topluluk arasında ekonomik bir ilişkisinin kurulması, Türkiye'nin 31 Temmuz 1959 yılında AET konseyine müracaat ederek ortaklık talebinde bulunmasıyla başlamıştır. 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması'nın 1964'te yürürlüğe girmesiyle hukuksal ifadesini bulan bu ilişkiler, 1973'te yürürlüğe giren Avrupa'da meydana gelen gelişmeler gerekse Türkiye'de yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar bu ilişkileri zaman zaman kesintiye uğramıştır.

Bununla beraber, 14 Nisan 1987'de Türkiye topluluk konseyine tam üyelik, başvurusunda bulunmuştur. Fakat konsey, Türkiye'nin tam üyelik, başvurusunu 18 Aralık 1989 tarihine kadar incelemiş ve bu tarihten sonra bu talebi reddetmiştir. Raporda gerekçe olarak da gerek Türkiye'den kaynaklanan ekonomik ve siyasi sorunlar gerekse Topluluğun içsel sorunları gösterilmiştir.

6 Mart 1995'te Topluluk ile yeniden başlatılan müzakereler sırasında siyasi ve mali işbirliği konularında kararlar alınmış ve Gümrük Birliği'nin Ocak 1996

[7] P.T. ELLSWORTH, **The International Economy, The Macmillan Company**, Newyork, 1964, s. 533
[8] CHACHOLIADES, s. 225

yılından itibaren gerçekleştirilmesi konusunda anlaşma sağlanmıştır. Bu doğrultuda, Avrupa parlementosu'nun 13 Aralık 1995'te yapmış olduğu oylama ile Türkiye bu sürecin içine girmiş bulunmaktadır.

3.1. Gümrük Birliği'nin Etkileri

Türkiye'nin şu anda içinde bulunduğu Gümrük Birliği süreci ile ilgili genel bir değerlendirme yapmadan önce, Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisi üzerinde yaratacağı olası etkileri dikkate almak gerekecektir. Bu etkileri şu şekilde inceleyebiliriz:

GELİR ETKİSİ: Gümrük Birliği'nde temel nokta gümrük tarifelerinin indirilmesi ve dışarıya ortak bir tarife uygulanması anlamına geldiği için, öncelikle Türkiye'nin bu tarifelerden elde ettiği gelir yok olacaktır. Fakat diğer taraftan gümrük mevzuatının ve bürokratik işlemlerin kolaylaşması sonucu gümrüklerde bir maliyet düşüşü ortaya çıkabilecektir.[9]

TİCARET ETKİSİ: Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisi üzerinde ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkileri olacaktır. Gümrük tarifelerinin indirilmesi ve koruma oranlarının azaltılması sonucu özellikle Avrupa Topluluğu ülkelerine karşı ithalatın artacağı açıktır. Ancak ithalat artışı sınırlı olacaktır. Çünkü ithalatın yapısına baktığımızda ithalatımızın %85'ini yatırım ve ara malları teşkil etmektedir. bu nedenle Gümrük Birliği'nin yatırım ve ara malları yönünden sınırlı bir ticaret yaratıcı etkisi olacaktır. Bununla beraber, yatırım hammadde ithalatının büyük bir bölümü yatırım teşvik, ihracatı teşvik, çeşitli yasalarla tanınmış muafiyetler çerçevesinde muaf olarak yapılmaktadır. Esas ticaret yaratıcı etki ithalatın % 15'ini teşkil eden tüketim malları yönünden olacaktır.[10]

Bunların dışında üçüncü ülkelerden yapılan petrol gibi ürünlerin ithalatında azalma olmayacaktır. Bunlara rağmen üçüncü ülkelerden yapılan ithalatın bir bölümünün Topluluk üyelerine kayacağını söyleyebiliriz.

Bu aşamada ticaret saptırıcı etkinin de sınırlı olacağını söylemek mümkündür. Çünkü, örneğin, Türkiye AB'nin üçüncü ülkelerle yaptığı tercihli ticaret anlaşmalarına uyacağı için, bu ülkeler açısından bir ticaret saptaması olmayacaktır. Girdilerin ucuzlaması sonucu üretim ve buna bağlı olarak da ihracatın artması düşünülebilir. Ancak sonuç olarak Topluluk üyeleri yapılacak ihracatın oranı yapacağımız ithalata göre çok düşük kalacaktır. Tabii ki bu da ödemeler bilançosu dengesizliğinin daha da artması anlamına gelmektedir.

YAPISAL ETKİLER: Bilindiği gibi Gümrük Birliği süreci ekonominin yeniden yapılanmasını gündeme getirmektedir. Bu süreçte rekabetin artması en çok dikkat çekici unsuru oluşturmaktadır. Fakat, rekabetin artması sermaye birikimi ile teknolojik gelişmenin birlikte gerçekleştirmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü bu birlikteliğin sonucunda ortaya çıkan ölçek ekonomilerinde;

---

[9] Faruk ŞEN, "**Türkiye'nin Tam Üyeliğinin Avrupa Birliğine Sağlayacağı Yararlar**" Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi, Ekonomi-Konferans, s. 11, Mersin, 1995, s. 20

[10] TOBB, **Ekonomik Rapor,** Ankara, 1995, s. 103.

a- ürün maliyetlerinin azalması,

b- kâr oranların artması olmak üzere iki temel sonuç ortaya çıkmaktadır.[11] Bütünlüğün sağlanamaması halinde ise kârlar azalmakta ve sermaye birikimi tıkanma noktasına gelmektedir.

Diğer taraftan rekabetin artması ile ilgili beklenti Türkiye'de pek çok sektörün ve orta ölçekli firmaların rekabet gücünü gündeme getirmektedir. Çünkü, tekstil-pamuklu giyim, dokuma, hizmet sektörü (turizm), çimento, makine gibi rekabet gücü olmayan ve şeker, konserve, süt ürünleri, ağaç ürünleri gibi destek bekleyen sektörlerin bulunması Gümrük Birliği sürecindeki en hassas noktalardan birini oluşturmaktadır.

YATIRIM ETKİSİ: Piyasa hacminin genişlemesi ve kaynak etkinliğiyle beraber yatırımların artması düşünülmektedir. Bunda Gümrük Birliği sonrasında ülkeye girmesi beklenen önemli ölçüdeki yabancı sermaye büyük rol oynamaktadır. Ancak, istikrarlı bir piyasa düzeninin kurulamaması, kendisine her zaman güvenli bir ortam arayan yabancı sermayenin, ucuz işgücüne rağmen Gümrük Birliği sonrasında da sınırlı kalmasına neden olacaktır.

GENEL ETKENLER: Gümrük Birliği sonrasında ekonomik istikrarın sağlanması yönündeki genel eğilimler artarak devam edecektir. Çünkü gümrüklerin sıfırlandığı ve sermaye girişinin arttığı bir ortamda gelebilecek bir krizin etkileri çok daha büyük olabilecektir. Ancak, bu yönde bir eğilimin gerçekleşmesi, istikrarsızlığı gidermek için uygulanacak politikaların etkinliğine bağlıdır. İktisat politikaları açısından, para, maliye ve döviz kuru politikalarının çok doğru ve etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Örneğin özellikle kısa dönemde Gümrük Birliği sonrasında kamu gelirindeki olası bir azalışı, borçlanma yoluyla gidermeye çalışmak enflasyonu daha fazla yükseltecektir. Böylece işsizlik ile beraber ekonomide makro dengeler daha da bozulacaktır.

Özelleştirme konusunda Gümrük Birliği doğrudan bir etkide bulunmayacaktır. Çünkü, Roma Anlaşmasının 222. Maddesi, üye ülkelerdeki mülkiyet rejiminin AB yetki alanı dışında kaldığını vurguluyor. Bununla beraber, kamu kuruluşları ile özel kuruluşların pazarda eşit olarak rekabet etmeleri gereği bu konuda teşvik edici olabilir.

3.2 Gümrük Birliği Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Görüldüğü gibi Gümrük Birliği çok yönlü olarak karmaşık etkilere sahiptir. Özellikle beklenen olumlu etkilerin gerçekleşmemesi veya gecikmesi konuyu daha tartışmalı hale getiriyor. Buna rağmen, Gümrük Birliği kaçınılmaz olarak ekonomik ve siyasi hayatımızın bir parçası şeklinde gündemimize yerleşmiş bulunuyor. Kaldı ki su anda içinde bulunduğumuz dünya düzeni Gümrük Birliği'nin farklı açılardan da değerlendirilmesi gerektiğini gösteriyor.

Çalışmanın başında vurgulanan bölgeselleşme gerçeği bunu yansıtmaktadır. Çünkü önümüzdeki yıllar, dünyanın hem ekonomik hem de siyasal açılardan

[11] Türkel MİNİBAŞ, **"Gümrük Birliği ve Ötesi"** Banka ve Ekonomik Yorumlar, 1995, s. 28

bir belirsizlik içerisinde olacağını gösteriyor. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bu gerçek daha da netleşmiş bulunuyor. Tabii bu da tüm ülkeleri ekonomik blokların içinde serbest ticaret bölgesinden de ileride bir işbirliğine doğru yönlendiriyor. Başlıca bölgesel işbirlikleri Kuzey Amerika, Avrupa Topluluğu ve Japonya merkezleri gerçekleşiyor. Bu açılardan bakıldığında Gümrük Birliği'nin önemi ön p.ana çıkıyor.

Bunların dışında., Türkiye'nin Gümrük Birliği ile ilgili beklentileri doğrultusunda kamuoyunda oluşturulan ortak bir tavır söz konusu. Bu tavır tabii ki sadece halkın daha kaliteli, daha ucuz veya daha yüksek teknolojik ürünler ile ilgili beklentileri ile sınırlandırılamaz. Ayrıca sadece halkın ekonomi bilmediği veya yönlendirildiği iddiası ile de açıklanamaz. Bu aslında halkın mevcut ekonomik ve siyasi yapıya ve sosyal şartlara (eğitim, sağlık, adalet v.b.) duymuş olduğu güvensizlikle ilgilidir. Tüm bu gerçekler halkın Gümrük Birliği'ne, değişim ve gelişim yolunda atılan önemli bir adım olarak bakmasına yol açıyor.

SONUÇ

Ekonomik blokların giderek daha belirgin hale geldiği uluslararası düzende bir belirsizlik hakimdir. Bu düzende Türkiye hangi açılardan bakılırsa bakılsın Gümrük Birliği ile önemli bir adım atmış bulunuyor. Fakat bu, Gümrük Birliği sürecinin çok sıkıntılı ve sorunlu geçeceği gerçeğini gözardı etmek anlamına gelmiyor. Çünkü herşeyden önce Türkiye-AB Gümrük birliği, iki ortağın eşit koşullarda oluşturduğu bir birlik değildir.

Bu yüzden Türkiye'nin öncelikle pazarlık gücünü arttıracak mekanizmaları oluşturması gerekmektedir. Kaldı ki, Avrupa Birliği'nin de mali işbirliği, iş gücünün serbest dolaşımı, gümrük vergilerinin sıfırlanması gibi konularda yükümlülükleri söz konusu. Türkiye'nin bu pazarlık gücüne ulaşamaması, Onu ekonomik ve siyasi pek çok konuda tam üyeliğe sahip ülkeler karşısında sadece alınan kararların uygulayıcısı durumunda bırakacaktır.

Bunların ötesinde, mevcut yasalardaki boşluklar, Gümrük Birliği sonrasında oluşacak yeni piyasa şartlarına uyum sorunu, yatırımları finanse edecek kaynak yetersizliği, mal ve hizmet bazında standardizasyon olmaması, ve insan hakları ve demokratikleşme gibi alanlarda üyelerin görüşleri ve beklentileri Gümrük Birliği ile ilgili çıkabilecek diğer başlıca sorunlardır.

KAYNAKLAR

BALASSA, Bela "**Types of Economic Integration**", Economic Integration Wormdwide, Regional, Sectoral, Derleyen: F. Machlup, The Macmillan Press..Lmt, 1976.

CHACHOLIADES, Miltiades International Economic, McGrawHill Inc, New York, 1990

DRUCKER, Peter F. **Yeni Gerçekler**, Çeviren: Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994

ELLSWORTH, P.T. The International Economy, The Macmillan Company, New York,1964

KARLUK, Rıdvan **Ekonomik Birleşmeler Teorisi Yönünden Türkiye'nin AET Üyeliği ve Sanayileşme Sorunu**, Eskişehir İ.İ.B.F yayınları, Eskişehir, 1976.

KAZGAN, Gülten Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.

MACHLUP, Fritz "**A Histry of thought On Economic Integration**", Economic Integration Worldwide, Regional, Sectoral", Derleyen: F. Machlup, The MacMillan Press Lmt., 1976.

MINİBAŞ, Türkel "Gümrük Birliği ve Ötesi", **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, (Şubat), 1995.

MUSSA, MİCHEL (1987) "Macroeconomic Poliay And Trade Liberalization: Some Guidelines", **World Bank Puplication**, vol.2 no.1, 1997

SEYİDOĞLU, Halil Uluslar arası İktisat: **Teori, Politika ve Uygulama**, Güzem Yayınları no:. 7, İstanbul. 1993.

SEN, Faruk (1995), "**Türkiye'nin Tam Üyeliğin Avrupa Birliği'ne Sağlayacağı Yararlar**", Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi, Ekonomi-Konferans, sayı 11 (Haziran), Mersin, 1995

THUROW, IESTER "**Yirmi Birinci Yüzyıl Kimin Olacak?**", Küresel Rekabet, Derleyen:. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

TOBB, Ekonomik Rapor; (Mayıs), Ankara, 1995.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

STRATEJİK YÖNETİM MUHASEBESİNİN BİR İŞLEVİ OLARAK SEÇİLEN STRATEJİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE KONTROLÜNE YÖNELİK YENİ AÇILIMLAR

Prof. Dr. Hüseyin ERGİN* – **Yrd. Doç. Dr. Orhan ELMACI**

ÖZET

Stratejik kontrol ve değerlendirme iki boyutludur. Birinci boyuta işletme yönetiminin kontrolü altında ki faaliyetlerin kontrol edilmesi, ikinci boyutta işletme yönetiminin kontrolü dışında ki değişkenlerin (dış faktörlerin) kontrol edilmesidir.

Stratejik yönetim sürecinin son aşamasında seçilen stratejinin etkinliğinin belirlenmesi, değerlendirme kriterlerinin belirlenmesi ve kontrolünün yapılması gerekir. Bu işlevi stratejik yönetim muhasebesi yerine getirmesi gerekir. İşletme üst yönetimi stratejinin değerlendirilmesi aşamasında stratejik seçimlerin ve bunlarla ilgili kararların işletmenin genel amaçları ile örtüşüp örtüşmediğini analiz ederler.

Seçilen stratejinin uygulanabilirliği, bölüm planları, programları ve bütçelerin etkinliğine bağlıdır. Bütün bu plan, program ve bütçeler stratejik yönetim muhasebesi tarafından hazırlanmaktadır. Stratejik

* Dumlupınar Üniversitesi-İİBF Öğretim Üyesi.

Yönetim Muhasebecisince hazırlanan bütçeleri oluşturmak için kaynak tahsisi ve tedarikleri yapılır. Üst yönetimce stratejileri, planları ve programları harekete geçirecek bir örgütsel yapı, kültür ve liderlik biçiminin oluşturulması gerekir. Uygulamaya geçer geçmez bütün bu çabaların sürekli takip ve kontrolü gerekir. Ancak bunun yapılabilmesi için her uygulamanın erişmek istediği hedefler, standartlar ve bunlarla ilgili ölçütlere doğru bütünleşik sistemi tamamlayacak kompenantlara gereksinim bulunduğunu, bunları tamamlamadan uygulamaya geçilmemesinin aksaklıklara neden olabileceğide unutulmamalıdır.

Stratejik değerlendirme ve kontrol stratejik yönetim süreçlerinin bir bütün olarak birbirleriyle ve ortaya çıkan sonuçlar olarak da stratejinin başarısıyla uyumlu, uygun ve işlerlik niteliğini sürekli araştırma ve düzeltme faaliyetidir.

Feedforward (ileriye besleme) niteliğindeki stratejik kontrol sistemi hem geri besleme (feedback) özelliğine sahip olup, aynı zamanda öngörülerin kontrolü ve stratejik gözetim gibi iki yeni açılımada sahiptir. Bu bağlamda çalışmamız altı bölümden oluşmuştur.

Birinci bölümde, stratejik kontrolün özellikleri ortaya konmuştur.

İkinci bölümde, stratejik kontrol süreci hem geleneksel boyutda hem de çağdaş boyutda ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, stratejik planlama ve kontrol teknikleri kısaca özetlenmiştir.

Dördüncü bölümde, stratejik kontrolde kullanılan başarı değerlendirme (performans) ölçütleri ortaya konmuştur.

Beşinci bölümde, işletme içi ve işletme dışı stratejik kontrol incelenmiştir.

Sonuç bölümünde, Stratejik Yönetim Muhasebesinin stratejik kontrol ve değerlendirme işlevi ile ilgili öneriler ortaya konmuştur.

GİRİŞ

Stratejik yönetim sürecinde seçilen stratejinin değerlendirilmesi, önceden belirlenen değerlendirme ölçütleri ile uygulama sonuçlarının (fiili verilerin) karşılaştırılması ve tatmin edici olmayan sonuçlara göre düzeltici önlemlerin alınmasıdır. Başka bir deyişle stratejik kontrol, önceden belirlenen hedeflere ne kadar ulaşıldığını inceleme, stratejik uygulamanın gelişimini izleme ve tatmin edici olmayan başarı düzeyine ilişkin düzeltici önlemleri alma fırsatını yakalamaktır.

Stratejik uygulamalar için oluşturulması gereken alt yapıda bölüm planları, programlar, bütçeler, kaynak tedarikleri yer alır. Üst yapıda ise; stratejileri, planları ve programları harekete geçirererk bir örgütsel yapı, kültür ve liderlik yer alır. Stratejik alt ve üst yapı hedefler doğrultusunda entegre edilerek uygulama aşamasına geçilir. Ancak bu uygulama ile elde edilmeye başlayan ilk başarı sonuçlarıyla birlikte stratejik yönetim sürecinin hangi aşamasının aksadığını da ortaya çıkarılmış olacak ve bu önleyici kontrol mekanizmaları sayesinde sorunlar büyümeden gerekli önlemler alınacaktır.

Stratejik yönetim muhasebesi, stratejik yönetim süreci içersinde en önemli katkıyı stratejik kontrol aşamasında sağlamaktadır. Seçilen stratejiler ve başarı ölçüleri ile stratejilerin uygulanmasından elde edilen sonuçlar ve bu sonuçların değerlendirilmesi büyük ölçüde muhasebe bilgilerinin kullanılmasını gerektirmektedir. Stratejik kontrol süreci içinde kullanılacak muhasebe bilgileri, **cari ve proforma bilanço** ve **gelir tablosu, nakit akışları tablosu, bütçeler, sorumluluk raporları** gibi düzenli olarak yayınlanan raporlardan elde edilebileceği gibi, stratejik maliyet analizleri **pazar analizleri,** portföy analizleri ve benzer analizler sonucunda da sağlanabilmelidir. Bu bağlamda çalışmamız altı bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, stratejik kontrolün özellikleri ortaya konmuştur.

İkinci bölümde, stratejik kontrol süreci hem geleneksel boyutda hem de çağdaş boyutda ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, stratejik planlama ve kontrol teknikleri kısaca özetlenmiştir.

Dördüncü bölümde, stratejik kontrolde kullanılan başarı değerlendirme (performans) ölçütleri ortaya konmuştur.

Beşinci bölümde, işletme içi ve işletme dışı stratejik kontrol incelenmiştir.

Sonuç bölümünde, Stratejik Yönetim Muhasebesinin stratejik kontrol ve değerlendirme işlevi ile ilgili öneriler ortaya konmuştur.

I. STRATEJİK KONTROLUN ÖZELLİKLERİ

Stratejik kontrol iki boyutludur. Birinci boyutunda İşletmenin kontrolu altındaki faaliyetlerin kontrol edilmesi. İkinci boyutunda İşletmenin kontrolu dışındaki faaliyetlerin (dış faktörlerin) İşletmenin uyguladığı strateji üzerindeki olumsuz (negatif) etkilerini ortaya koymaya yöneliktir.

Stratejik kontrol faaliyetleri, özellikle, işletme düzeyindeki önemli ve uzun vadeli faaliyetler için sürdürülür. Bu düzeylerde örgütün sabit varlıklar kompozisyonu tamamen değişebilir. Örneğin, yeni bir işletme satın almaya ya da stratejik işletme biriminden (SİB) birinin kaldırılması gibi. Bu nedenle, stratejik planın ya da

İşletmenin başarısı ya da başarısızlığı, bütün örgütün gelecekteki başarısının temel göstergesidir.

Faaliyet düzeyindeki başarısızlığın etkisi, işletme düzeyi anlayışından farklıdır. Bu düzeydeki bir eylemsel amaca ulaşmadaki başarısızlık (örneğin günlük satışlardaki bir düşme gibi) örgüt için olumsuz bir gösterge sayılamaz. Bu tür dalgalanmalar olağandır ve çözümü kolaydır.

Stratejik kontrol faaliyetleri genellikle işletmenin dış çevresine yöneliktir. İşletme dışı faktörlerin işletmenin stratejik uygulama sonuçlarını nasıl etkilediğini ve işletmeyi içinde bulunduğu çevredeki başarısının derecesi ve pazarda ulaşılan başarı düzeyinin stratejik amaçlar açısından yeterli olup olmadığını belirlemek gerekir.

Stratejik kontrol, günlük sorunlar ve olağan faaliyetlerle ilgili değildir. Stratejik kontrol süreci, işletmenin bütününü kapsayan bir kontrol sisteminin tasarlanması ve kurulması, uzun vadeli faaliyetlerin izlenmesi ve bu tür faaliyetlerle ilgili programların gözden geçirilerek düzeltilmesi anlamına gelir.

II. STRATEJİK KONTROL SÜRECİ

1. Geleneksel Stratejik Kontrol Süreci

Stratejik kontrol süreci diğer fonksiyonlarla ve stratejik yönetim sürecinin bütün aşamaları ile yakından ilgilidir. Çünkü kontrol sürecinde, her bir SİB'de, bölümde ve diğer alt birimlerdeki stratejik uygulamaların, planlara uygun olup olmadığının incelenmesi, izlenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Diğer yandan stratejik kontrol aşamasına geçilebilmesi için aşağıda belirtilen kompenantların belirlenmesi gerekir.

i. Eğer işletme yatırımlarını çeşitlendirmiş ise işletmenin amaçları ve stratejileri ile kaynak dağılımları,

ii. SİB'i ya da SİB'lerinin genel amaçları ve stratejileri,

iii. SİB'i ya da SİB'lerinin örgüt yapısı ve kendilerine ayrılan kaynakların belirlenmesi,

iv. SİB'lerinin fonksiyonel birimlerinin ayrı ayrı uygulama politikalarının belirlenmesi,

v. Her stratejik iş biriminin stratejisine uygun liderler ve liderlik biçimlerinin ve liderlerden beklenen niteliklerin belirlenmesi,

vi. Her stratejik iş biriminn fonksiyonel bölümlerinin ayrı ayrı yıllık hedefleri ile bölüm planlarının (taktik planlar) yapılması,

vii. Fonksiyonel bölümlere bağlı alt eylemsel (operasyonel) birimlerin yıllık, altı aylık, aylık, haftalık faaliyet hedefleri ile eylem programlarının yapılması,

viii. SİB'lerinin faaliyet planları ile birimlerinin yıllı programlarını gerçekleştirecek bütçelerin oluşturulması,

ix. En alt düzeyde giderlerin çıktıya dönüşüm işlemlerine işçiler ve çalışan memurlar için saatlik ya da günlük personel verimlilik normlarının (standartlarının) belirlenmesi,

x. Personeli harekete geçirecek, onları yaptıkları faaliyetlerde daha etkin ve verimli kılacak, motive edecek teşvik ve ödül sistemlerinin belirlenmesi,

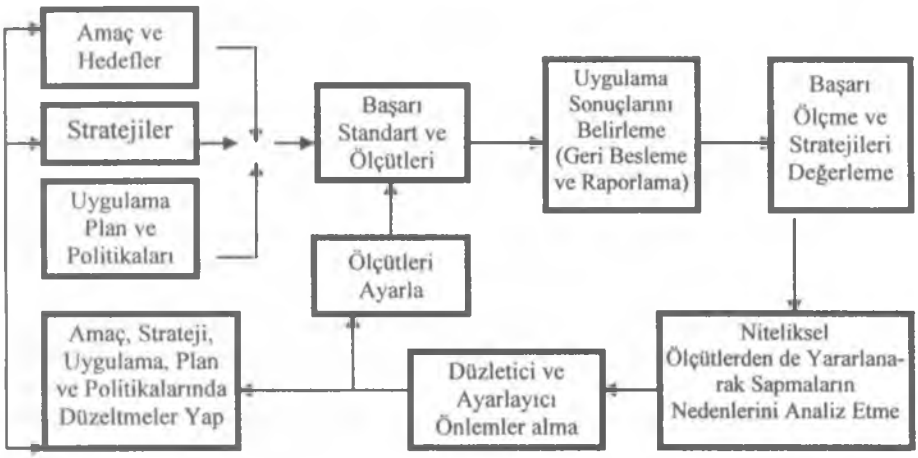
xi. Enalt kademede verimlilik normlarının kaydedilmesinden haftalık, aylık, üç aylık, altı aylık ve yıllık program hedeflerinin gerçekleşmesi bölüm planları ile politikalarının gerçekleşme ya da gerçekleşmeme durumlarının tam olarak belirlenmesi ve sürekli bir kontrola olanağını verecek bilgi sisteminin oluşturulması için düzenli veri sağlayıcı geri besleme sistemi oluşturulması,

xii. Faaliyet etkinliklerini belirleyecek ölçütler oluşturulması. Bu ölçütler alt kademe eylemsel birimleri ile orta kademe fonksiyonel bölümlerde kantitatif (sayısal) olabilir. Ancak, üst kademe yöneticileri bakımından ölçütler sayısal olduğu kadar niteliksel (kalitatif) özellikler de taşıyabilir.

xiii. Strateji değerlendirme işlemlerini en alt kademede eylemsel birimlerin faaliyet geçmesi ile elde edilen ilk sonuçlara başlatmak ve bunun dalga dalga orta ve üst yönetim hedefleri üzerindeki etkilerinin neler olabileceğine ve dolayısı ile stratejik amaçları nasıl etkileyeceğine karar vermelidir. (Amaçlar göre yönetim)

xiv. Stratejik kontrol raporları sadece SİB'nin fonksiyonel bölümlerle ilgilidir.En alt eylem birimlerinin performansları ile ilgili hususları rapor etmezler. Bu raporlar aynı zamanda stratejinin uygulanması için oluşturulan fonksiyonel taktik planların, eylem programlarının bütçelerin içerdiği hedef, norm, faaliyet, standart ve politikaların stratejiyle uygunluğu konusunu da araştırırlar. Ayrıca, stratejiyi değişen çevre koşulları ve rekabette öngörülmeyen hususlar bakımından da analiz edip stratejinin ve genel amaçların çevre koşullarına ve işletmenin (SİB)nin niteliğine ya da özelliğine uygun olup olmadığını da karara bağlarlar.

İşletmedeki kontrol ve değerlendirme işlemleri ile Yönetim Muhasebecileri bütünleşik planlama faaliyetlerinin birbirleriyle uyumlu olmasına ve fiili durumun strateji doğrultusunda yönlendirmesine yardımcı olur. İlgili yöneticilerin aldıkları kararların plan, program ve politikaların gösterdiği çerçevede olup olmadıklarını, ayrılan kaynakların yeterli olup olmadığı, yerinde ve akıllıca kullanılıp kullanılmadığı, çevredeki olayların beklenildiği gibi gelişip gelişmediği, rakip işletmelerin birim faaliyetlerine karşı nasıl tepki gösterdikleri, kısa vadeli hedeflerden orta ve uzun vadeli hedeflere ulaşma durumunun nasıl olduğu, ileride gidişatın nasıl etkileneceği, stratejik planlardan eylem planlarına kadar bütünleşik plan sisteminin genele başarısının ne olduğu, değişmesi gereken kompenantların olup olmadığı, ya da hazırlandığı şekilde uygulamaya devam edilip edilmemesine ilişkin sorularına yanıt vermelidir. Geleneksel stratejik kontrol süreci şekil 1'de gösterildiği gibidir.

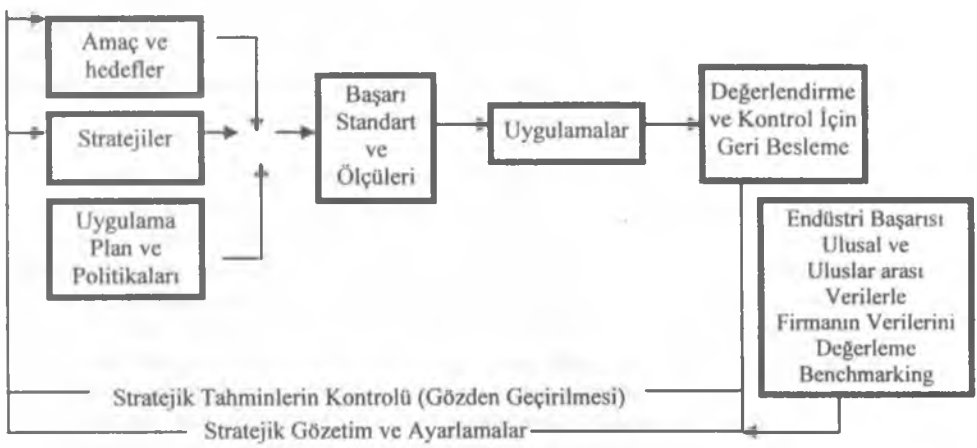
Şekil:1-Geleneksel Stratejik Kontrol Süreci

2-Çağdaş Stratejik Kontrol Süreci

Yöneticiler değişimi önceden tahmin etmek zorundadırlar. Çünkü; önceden tahmin, stratejik kontrol içinde daha çok geleceğe yönelmiş değişimi zorlayan bir yaklaşımı gerektirmekte ve böylece kontrolu engelleyen zorlukları da ortadan kaldırmayı hedeflemektedir.

Geleneksel kontrol sistemlerinde geri besleme "feedback" niteliğinde olan kontrol, çağdaş kontrol sistemlerinde ileriyi besleme "feedforward" niteliğindedir. Böylece stratejik Yönetim Muhasebesi önemli değişim ve trendleri de izleyerek değişmesi gereken hedef, standart ve stratejilerin zamanında değişmesine yardımcı olurlar. İleriyi besleme "feedforward" niteliğindeki bir kontrol sistemi geleneksel kontrol sistemindeki gibi yürütmenin kontrolü ve düzeltilmesi için geri besleme kontrolünü içerdiği gibi aynı zamanda tahminlerin kontrolü ve stratejik gözetim gibi iki çağdaş kontrol işlevine de sahiptir.

Çağdaş stratejik kontrol süreci şekil 2'de gösterildiği gibidir.

Şekil: 2- Çağdaş Stratejik Kontrol Süreci

Stratejinin belirlenmesi işleminde çeşitli değişkenlerin tahmini ve gelişimi önemli bir unsurdur. Stratejilerin oluşumu kadar uygulamak ve zaman içinde geçerli olup olmadığına karar vermek için tahminleri kontrole tabi tutmak ve önemli çevresel faktörleri sistematik ve sürekli çevre analizleri ile izlemek zorunludur. Böylece meydana gelebilecek büyük değişimleri önceden görerek hedef stratejilerde ne gibi değişimler yapılmasına zamanında karar verilecektir.

Tahminlerin kontrolu, işletme içinde politika, fen, ekonomi, endüstri analizi, vb. eğitimi almış uzmanlar ya da dışarıdan part-time istihdam edilen danışmanlar tarafından yapılmaktadır. Tahminlerin kontrolünde, fazla miktarda değişkenin izlenmesi yerine kuruluşun stratejisi, başarıya yöneltecek kritik faktörlerin geleceğe ilişkin trendlerin izlenmesi yapılmalıdır. Çünkü bu tahminlerin değişimi halinde, işletme, amaç, hedef, standart ve stratejilerinin güncelliği ve geçerliliği kaybolacağından gerekli değişiklikler bu konrol sayesinde yapılacak ve bunlar güncel ve geçerli hale getirilerek, gerekiyorsa strateji ve politikalar değişebilecektir.

Uygulama kontrolü, süreç ve stratejik uygulama kontrolü olmak üzere iki önemli unsurdan oluşur.

Süreç kontrolü işletme strtaejinin planlandığı gibi yürütülüp yürütülmediği ile ilgilidir. Süreç kontrolünde aşağıda belirtilen soruların yanıtları aranır:

i.Kısa dönem kar, büyüme ve verimlilik elde edilmiş midir?

ii.Kaynaklar düzenli olarak sağlanıyor mu?

iii.İşletme bütçe ve program dahilinde işleri yürütüyor mu?

Süreç kontrolü için gerekli olan verimlilik nakit akışı, bütçe değişkenleri ve bunun gibi veriler, bilinen muhasebe ve mali raporlar ile uygulamadan sorumlu işlevsel yönetici raporlarında elde edilir.

Stratejik uygulama kontrolü daha geniş bir perspektife sahiptir. İşletmenin stratejisi gelişen olaylar ve trendler ışığında değişmeli midir? Eğer planlarda bir sapma gözlenirse bu otomatik olarak bir krizi ya da başarısızlığı işaret eder mi? Uygulama kontrolü, kısa dönem hedeflerin elde edilip edilmemesinden daha fazlası ile ilgilenmektedir. İç ve dış çevredeki olayların ve trendlerin sonuçları ile ilgilenir. Böyle bir değerlendirme, bir stratejinin başarılı olup olmadığının değerlendirilmesi bakımından önemlidir.

III- STRATEJİK PLANLAMA VE KONTROL TEKNİKLERİ

1-Bütçeler

Bütçe, işletme geleceğinin rakamsal ifadesidir. Bir başka deyişle; öngörülen hedeflere ulaşabilmek için işletmenin önümüzdeki bir dönem içinde gerçekleştireceği faaliyetlerden elde edeceği gelirler ve yapacağı harcama ve yatırımların parasal (nakdi) değerler olarak ifade edildiği bir plandır.

Stratejik yönetimin alt yapısı bütçeler aracılığı ile sağlanır. Çünkü, işletmenin gelecek dönemindeki finansal ve finansal olmayan tüm faaliyetlerinin planlanmasında, düzenleştirilmesine ve kontrol edilmesine bütçeler önemli bir işleve sahiptir.

Son yıllarda bütçe teknikleri konusundaki gelişmeler, sıfır tabanlı bütçe ve esnek bütçe kavramlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sıfır tabanlı bütçe, daha önce hazırlanmış bütçelerde bazı değişiklikler ya da ilaveler yapılarak hazırlanması yerine, yöneticileri daha önce bu konuda hiçbirşey yapılmamış varsayımını kullanarak daha geniş, platformda düşünmeye ve daha yaratıcı olmaya sevk etmektedir. Esnek bütçeler ise; performansın ölçülmesinde kullanılan standartların işletmenin çevresel ve işletme içi faktörlerin de etkisiyle faaliyet düzeylerinde görülebilecek olası gelişmeler paralelinde değişken olarak hazırlanmasına olanak vermektedir.

Bütçeler İşletme kaynaklarının hangi yatırımlara ya da faaliyetlere ne oranda kullanılacağını gösteren planlardır. Bütçeler finansal ya da diğer sayısal ölçülerle ifade edilirler. Belirli bir dönemde genellikle bir yıl yada daha az bir sürede kaynakların nasıl saptanacağını ve kullanılacağını gösterir.

Stratejik planlama, uygulama ve kontrol aracı olarak kullanılabilir. Bütçeler, seçilen stratejilerin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için işletmenin her bir sorumluluk ve kar merkezlerinde izlemesi gereken faaliyetlerini ve kullanacağı kaynaklarını ayrıntılı olarak gösteren bir yürütme planıdır. Bütün sorumluluk birimlerinin çeşitli bütçelerin bir araya getirildiğinde, işletmenin tamamı için ayrıntılı, düzenli ve bütünleşik faaliyetler planı oluşur. Buna genel bütçe denir.İşletmelerin genel bütçeleri i.Faaliyet, ii.Finansal ve iii.Yatırım olmak üzere üç kısıma ayrılır.

Faaliyet bütçeleri, satış bütçesi, üretim ve stok bütçesi, hammadde ve malzeme kullanım bütçesi, hammadde ve malzeme satın alma bütçesi, direk işçilik bütçesi ve genel imalat giderleri bütçesini içerir. Faaliyet bütçesi, gelecek yıl için her bir sorumluluk ve kar merkezinin tahmini gelir ve giderlerini gösteren proforma gelir tablosunu ifade eder.

Finansal bütçeler, işletmeye nakit giriş ve çıkışlarını gösterir. Finansal bütçeler olarak nakit, fon kaynak, kullanımı ve proforma bilanço olarak üç grupta toplamak olurludur.

Sermaye harcamaları bütçesi ya da yatırım bütçesi, işletmelerin uzun vadeli yatırımlarını belirleme, değerlendirme, planlama ve finanslama sürecidir. Örneğin, üretim olanaklarının genişletilmesi, yeni üretim makinalarının alınması, yeni işletme satın alınması, mamül ve pazarların genişletilmesi kararları, sermaye harcaması kararlarıdır. Sermaye harcamaları, önemli kaynak kullanımını gerektiren uzun süreli stratejik kararlardır.

Yukarıda kısaca açıkladığımız bütçelerden, finansal bütçeler ve sermaye harcamaları bütçeleri stratejik uygulamalar ve kontrol aşamalarında en fazla kullanılan bütçelerdir.

Bir İşletmenin bütçesi de işletmenin asıl gelir ve harcamalarının belirlendiği bir yol haritası olarak ele alınmaktadır. Bu harita, dikkatlerin ilgi alanlarına odaklamalarını sağlaması açısından işletmelere önemli ölçüde kontrol olanağını sağlamaktadır. Böylece gerekli düzenleyici adımlar da atılabilmektedir.

Gelirin, harcamaların ve nakit akışının tahmini için yapılan bütçeler iyi uygulandığı takdirde, gereksiz harcamaları azaltmakta; stratejik hedeflere yönelmeyi sağlamaktadır.

2-Diğer Stratejik Planlama ve Kontrol Teknikleri

Stratejik yönetim faaliyet süreci içinde kullanılan birçok yöntem ve teknik bulunmaktadır. Bu tekniklerin kullanılması sırasında muhasebe veri ve bilgilerinden belirli ölçülerde yararlanılmaktadır. Tekniklerin ayrıntısına girmek çalışma planımızın kapsamı dışındadır. Bu nedenle, sadece tekniklerin isimlerini vermekle yetiniyoruz.

Similasyon (benzetim) Modelleri, Doğrusal Programlama, Korelasyon Analizleri, Matematik Modeller, İstatistiksel Karar Verme Teknikleri, Karar Ağaçları, BAYESİAN Analizleri, Üstsel Düzeltme Delphi Tekniği, Ekonometrik Yöntemler, Oyun Teorisi PERT, Kritik Yol Metodu, Senaryolar, Dinamik Programlar, Girdi-Çıktı Analizleri, Risk Analizleri, Bugünkü Değer Analizi ve diğerleri.

IV- STRATEJİK KONTROLDE KULLANILAN BAŞARI DEĞERLENDİRME (PERFORMANS) ÖLÇÜTLERİ

Başarı değerlendirmesi için objektif (nesnel) ve subjektif (nesnel olmayan) ölçütlerin oluşturulması gerekir. Bu ölçütler, stratejinin kapsamı, yöntemleri, uygulaması ve içeriği gözönünde bulundurularak belirlenmelidir.

1. Sayısal (Niceliksel) Ölçütler

Stratejinin uygulamaya başlamasından itibaren en alt hiyerarşik kademelerden en üst yönetim kademesine kadar oluşturulan standart ölçütler aşamalar halinde stratejinin başarısını ortaya koyacaktır. Böylece en üst düzeydeki stratejik amaçların ne düzeyde başarılabildiği hakkında sonuçlar çıkarılabilecektir. Burada yapılan değerlendirmeler sayısal olarak İşletmenin geçmişi ile bugünü ya da rakipleri ile karşılaştırılması sonucu elde edilmektedir.

Strateji değerlendirmedeki sayısal ölçütler:

i. Karlılık oranları,

ii. Verimlilik oranları,

iii. Hisse senedi fiyatı,

iv. Hisse başına düşen kar oranı ya da kazanç,

v. Satış tutarlarında gelişmeler,

vi. Pazar payında artış,

vii. Çeşitli nedenlerle kaybedilen (Grev, lokavt vb.) işgünü sayısı,

viii. Kapasite kullanım yüzdesi,

ix. Yeni müşteri sayısı ve eski müşterilere oranı,

x. Sermaye ve yatırım dönüş hızı,

xi. Üretim maliyetleri (toplam maliyet, birim maliyet, marjinal maliyet, sipariş maliyeti, safha maliyeti vb) ve etkisi,

xii. Dağıtım maliyetleri ve etkisi,

xiii. İşgücü devir hızı, işe devamsızlık oranları,

xiv. İşgücünün iş ortamı, yönetim biçimi, en yakın yöneticisinin yeteneklerini ve yaratıcılığını, iş ortamında kullanabilme olanakları ile işletmesinin geleceğine ilişkin düşünceleri hakkında görüşleri.

Bu ölçütler sayısal oldukları kadar objektif nitelik taşıyan ve örgütün çevresel etkinliği ile rakiplerine kıyasla başarı ölçüsü taşıması açısından da değerlidir. Bu nedenle, stratejilerin başarısı için bu nitelikte sayısal hedeflere gereksinim olduğu gibi, bu hedeflere bir standart olarak erişilip erişilmediğinin kontrolü de stratejinin başarısının temel göstergesidir.

2. Sezgisel (Niteliksel) Ölçütler

Sayısal ölçütlerin yetersiz kaldığı durumlarda yargılarımız (sezgilerimizi) daha da güçlendirmek ve belirsizliği ortadan kaldırmak için niteliksel (subjektif) ölçütleri güçlendirmek gerekebilir. Burada stratejik yönetim açısından geliştirilecek olan ölçütler işletmenin bütün için kapsamlı hedeflerin, stratejilerin tutarlı ve çevre koşulları ve işletme olanakları ile uygun ve çalışabilir olup olmadıklarını belirleyebilir nitelikte olmalıdır. Başlıca (sezgisel) ölçütleri aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz.

İşletmenin hedef, strateji, plan ve kaynakların;

i- Birbirleriyle ve işletmenin yapısal dokusu ile uyumlu olup olmadığı,

ii- Fırsatları değerlendirmede, tehlikeleri ve güçlükleri ortadan kaldırmada ya da azaltmadaki etkinlik düzeyinin ne olduğu,

iii- Önceliklerin doğru bir şekilde belirlenip belirlenmediği,

iv- Mevcut kaynakların yeterli olup olmadığı,

v- Risk derecesinin düzeyi,

vi- Uygun zaman,

vii- Büyüme hedefine iç ve dış koşulların uygunluğu,

ix- Ödül alt sisteminin etkinliği,

x- Değişim yönetimini gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği,

xi- Kalite (verimlilik) olarak somutlaşıp somutlaşamayacağı,

xii- Vizyon ve misyon ile örtüşüp örtüşmediği,

V- İŞLETME İÇİ VE İŞLETME DIŞI STRATEJİK KONTROL

1- İşletme İçi Stratejik Kontrol

A- İşletme ya da SİB. Başarı Kontrolü

Toplam aktif karlılığı yada yatırım karlılığı ölçümü yaygın olarak işletme başarısı belirlenmesinde kullanılır. Buna bağlı olarak, hisse başına karlılık (kazanç), öz sermaye karlılığı, vb. ölçümler ise yatırımlarını çeşitlendirmiş şirketler açısından bakılacak diğer hususlardır. Hisse başına karlılık, şirketin artan gelir olanaklarına bağlıdır ve paranın zaman değerini dikkate almaz. Ancak, bu ölçütlerin hiç biri yalnız başına başarı ölçümünde etkin değildir. Bu ölçümün yanında, işletme başarı ölçüsü olarak, katma değer katkısında öne sürülmektedir. ABD.'de kurumun doğrudan sağladığı katma değere bağlı olarak yapılan ölçüm de başarısının bir göstergesi olarak ele almaktadır. Böylece işletmenin bir kurum olarak topluma katkısı ve toplum tarafından benimsenmesi bir başarı göstergesi olmaktadır. Burada en büyük güçlük katma değerin hesabında görülmektedir. Katma değer getirisi (karlılığı) vergiden önceki net karın katma değere bölünmesinin yüzde olarak ifadesi ile ilgili ölçümdür.

Bir İşletmenin katma değeri = Toplam satışlar - Satın alınan hammadde ve kıymetlerin maliyeti olarak hesaplanmaktadır.

$$\text{Katma değer getirisi} = \frac{\text{Vergiden önceki net kar}}{\text{Katma değer}} \times 100$$

Bu görüşe göre ürün hayat eğrisinin olgunluk döneminde (Pazar doymuşluğu) ABD'de çoğu endüstriler için katma değer getiri oranı % 12 ila % 18 arasında seyretmektedir. Türkiye için bu konuda henüz ölçüm yapılmamıştır.

Öte yandan hissedar değeri ölçümü de ABD'de bir çok işletmelerde işletme başarısı ve stratejik yönetim etkinliği aracı olarak kullanılmaktadır. Hissedar değeri ölçümünde anahtar unsur işletmenin sağladığı nakit akışlarıdır. Buna göre bir işletmenin hissedar değeri, nakit akışlarının bugünkü değere indirgenmesidir. Burada indirgeme oranı olarak işletmenin sermaye maliyeti kullanılır ve işletmenin sermaye maliyetini aşan nakit girişleri o işletmeye yatırılmış sermayeden daha fazla değer kazandırmış olur. Ayrıca işletme başarısının ölçümünde farklı çıkar grupları için farklı ölçüm yapılır. Hissedarlar için hisse başına karlılık, katma değer karlılığı, hissedar değeri gibi kavramlar ön plana geçerken müşteriler bakımından, satışlar, satış büyüme oranı, yeni müşteri sayısı yada oranı, karşılanan yeni müşteri gereksinimleri, geliştirilen ürünler, yeni ürünlerin sayısı ve oranı önemlidir. İşletmeye mal satanlar açısından işletmenin değeri, kullanılan hammadde miktarındaki artışlar, hammaddelerin elde edilebilirliği, tedarik elemanlarından sağlanan yeni fikirler, satın alınan hizmetler için servis alma zamanında artışlar gibi hususlar işletme başarısının değerlenmesinde kullanılan ölçümlerdir. Finansal kurumlar ve bankalar için işletme başarısında kullanılan kıstaslar öz sermaye karlılığı, hisse başına karlılık, hisse fiyatı, öz kaynaklar artış oranı vb. kriterlerdir. İşletmede çalışan personel bakımından başarı ölçümleri, personel tarafından sunulan öneri sayısı, içerden terfi

eden personel sayısı ve oranı, işletmenin işgücü verimliliğinde artış oranları, personel şikayetlerinde azalmalar, halk, çevreciler ve tüketici dernekleri tarafından yapılan başarı ölçüm kıstasları, protesto toplantıları, tüketiciyi koruma konusunda girişimler düşmanca tavır ve boykotlar, çevre koruma örgütleri ve belediyeler nezdinde girişim sayıları ile yapılmaktadır. İşletme yada SİB'inin toplumsal açıdan başarısı bütün bu ölçümler yapılarak belirlenmekte ve onun sadece hissedar değeri değil, toplumsal değeri belirlenmektedir. Bu değer stratejik kontrol açısından çok önemlidir.

Üst düzey yöneticilerin başarılarının ölçümü için uygulanan ölçekte stratejik yön belirleme yönetim kurulu oluşturma, stratejik hedeflere ulaşma, liderlik özellikleri, kar ve verimlilik hedeflerine ulaşma, personel ve işçilerle iyi ilişkiler geliştirme, teknoloji liderliği durumu, hissedarlarla ilişkiler, yatırımcı örgütleriyle ilişkileri hükümetle ilişkiler, hisse başına karı yükseltebilme durumu, yıllar itibariyle kazanç ölçüm trendleri, nakit akışını iyileştirme, hisse senedi fiyatlarını artırma, maliyetleri düşürme kar payı (dividant) ödeme oranlarını iyileştirilmesi gibi hususlar çok iyi, iyi, orta, zayıf olarak değerlendirilerek üst düzey yöneticinin (genel müdür, genel koordinatör vb.) başarısı hakkında sonuç çıkarılabilir.

Bir diğer önemli kontrol da her işletmenin uyması gereken iş ahlakına ilişkin değerlemedir. Bu kontrol ile stratejik planlama periyodu içinde yöneticilerin ahlaksal sorun ve tezat konularını nasıl etkili biçimde çözümlediklerini araştırmaktır. Genellikle iş ahlakı kontrolleri yönetsel karar verme durumlarını ahlaksal ve yasal, ahlaksal fakat yasal olmayan, ahlaksal olmayan fakat yasal, hem ahlaksal ve hem de yasal değil gibi karmaşıklık durumlarına göre inceler.Böylece yöneticinin davranışları konusunda sonuç çıkarılmış olur.

B- Bölüm ve İşlevsel Birimlerin Başarı Kontrolü

İşlevsel düzeydeki kontrol, pazarlama ve satışlar üretim, personel, muhasebe ve finans, araştırma ve geliştirme bölümlerinin her biri için ayrı ayrı geliştirilmiş işlevsel hedefler ve buların alt standartları için yapılır. Araştırma ve geliştirme departmanında, yeni ürün hedeflerine erişme, yeni mamul tasarımı, mevcut ürünlerin geliştirilmesi projelerinde başarılar gibi hususlar için geliştirilen hedef ve standartların kontroluna bakılırken, muhasebe ve finans departmanında proforma gelir tablosu, nakit akışı, bütçe hedefleri, borçlanma olanaklarının gerçekleştirilmesi durumu, yatırım hedeflerine ulaşılması, için gerekli uzun vadeli sermaye sağlama hedeflerinin gerçekleştirilme başarısı değerlendirilir. İnsan kaynakları yönetimi de, belirlenen işgücü kalitesinde beşeri kaynak temin edilmesi, eğitimin miktar ve nitelik bakımından gerçekleştirilmesi, arzulanan moral ve motivasyon düzeyine erişilmesi, işletmeyi benimsemelerinin sağlanarak işgücü devrinin önlenmesi vb. konularda başarı değerlemesinde bulunur.

Bir işletme eğer endüstri ortalamasının altında yer alıyorsa tüm stratejik yönetim süreçlerini yeni baştan ele alıp düzeltmek zorundadır. Burada, vergiden önceki ve vergiden sonraki net karlar, satış tutarları, ürün kalitesi, verimlilik oranları, yönetim kalitesi, yaratıcılık ve yeni ürünler, uzun dönemli yatırım olanakları, mali yapının sağlamlığı, işletmenin toplum ve çevre sorumluluğu, işletme varlıklarının kulla-

nımı, kapasite kullanımı ve insan kaynaklarını geliştirme gibi sayısal ve nitel ölçütler yer almaktadır.

Eğer firma ürün yada hizmetlerini çeşitlendirmiş alt üretim ve satış birimlerinden ya da kısaca SİB.'lerinden oluşuyorsa başarı değerlendirilmesi için kullanılan ölçümler yularıda daha önce işletme stratejisi için açıkladığımız standartların aynısıdır. Örneğin, toplam sermaye karlılığı, öz sermaye karlılığı verimlilik ve maliyet ölçütleri vb. hususlar burada da kullanılmaktadır. Ayrıca program ve bütçeler de içerdikleri hedef ve satandartlarla önemli birer kontrol aracı işlevi görürler. Değerlendirme ve kontroller sırasında fiili harcamalar, planlanmış harcamalarla genellikle aylık olarak karşılaştırılırlar.Böylece, sapma dereceleri belirlenir. Bunların içinden kritik öneme sahip olanlar üst yönetime acilen bildirilir.

SİB'leri tarafından belirlenen ve işletme yada endüstri kolu koordinatörleri tarafından benimsenen stratejilerin niteliği seçilen kontrol tipini de etkilemektedir. Örneğin, rekabette büyüme ve liderlik stratejisi izleyen yüksek başarılı SİB'leri çıktı kontrolü kullanmaya eğilimli bir yol izlerken, rekabette farklı bir konum elde etmeye çalışan liderlik istemeyen başarılı SİB'leri davranışsal kontrolleri kullanmaya eğilimlidirler.

İşletmede bölüm ve işlevsel birimlerin başarı kontrol uygulamalarına geçmeden önce, sorumluluk, maliyet (gider), hasılat (gelir), kar (katkı) , yatırım, harcama ve standart maliyet merkezlerinin belirlenmesi gerekir.

a. Sorumluluk Merkezleri

Stratejiler örgütsel yapıya uygun olarak saptanır. Örneğin, işletme düzeyi stratejileri, çeşitli işletmelerden oluşan bir (örneğin, holding) şirket ile ilgili ana stratejilerdir. İşletme düzeyi stratejileri, belirli bir pazarda nasıl rekabet edileceği ve ne tür faaliyetler yapılacağı ile ilgilidir. Fonksiyonel stratejiler ise işletme içindeki fonksiyonel bölümlere ya da faaliyet birimlerine ait kararlardan meydana gelir. Bunlar, kullanılan kaynakların verimliliğinin artırılmasına yöneliktir. Bu düzeydeki strateji bir fonksiyon içindeki faaliyetlerin fonksiyonel amaçlara uyumlu olarak yürütülmesini sağlar. Aynı zamanda uygulamaya yakın olan stratejilerde ifade edilebilir.

Strateji düzeyleri yükseldikçe, planlama, uygulama, kontrol ve değerlendirme faaliyetlerinin ve sorumlulukların kapsamı genişlemektedir. Stratejik uygulamaların kontrol ve değerlendirilmesinin etkinliğide azalmaktadır.

Örgütsel yapının en önemli fonksiyonu, stratejik planlama, uygulama, kontrol ve değerlendirme faaliyetleri kolaylaştırmaktır. Bu faaliyetlerin etkin bir şekilde sürdürülebilmesi için birbirinden farklı yapı ve nitelikte olan örgüt birim ve bölümlerini oluşturmak ve bu birimlerden sorumlu olacak yöneticileri belirlemek gerekir. Daha sonra, birim ve bölümlerini oluşturmak ve bu birimlerden sorumlu olacak yöneticileri belirlemek gerekir. Daha sonra, birim ve bölümlerle ilgili sorumlulukları almış yöneticilerin başarısını izlemek gerekir. Yöneticilerin sorumluluklarına göre örgütsel birim ya da bölüm başarılarının açık ve kesin olarak belirlendiği ve sorumluluk merkezleri adı verilen bir yöntemin uygulanmasını gerekli kılar.

Sorumluluk merkezi, kendine özgü girdi ve çıktıları olan bir işletme alanıdır ve bu alanın sorumluluğu bir kişiye ya da bir gruba aittir. Sorumluluk merkezleri iki ana bölüm biçiminde oluşturulabilir:

i. Yönetimin sorumluluk biçimine göre fonksiyonel olarak,

ii. Mamüllere, pazara bölümlerine göre bölümsel olarak. Ayrı bir program sorumluluk merkezi bir bölüm ise o bölümün çıktısını ölçmek kolaydır. Oysa, fonksiyonel bir birimde (örneğin; araştırma-geliştirme) fonksiyonu ölçülebilir bir çıktı oluşturmak genellikle zordur.

Her bir sorumluluk merkezi, finansal amaçlar yanında finansal olmayan amaçlarada sahip olacaktır. Gerçekten finansal olmayan amaçlar, başarı değerlendirmesi için uygun finansal ölçüleri belirlemenin zor olduğu durumlarda, daha önemli olmakta bu amaçların dikkate alınması gerekmektedir. Yönetsel başarı sadece yöneticilerin kontrolu altındaki unsurlar üzerinde değerlendirilebilir. Sorumluluk merkezi, finansal sorunlar üzerinde uygulanacak kontrol düzeyine göre sınıflandırmaya gereksinim duyar.

Sorumluluk merkezleri bütün stratejik yönetim faaliyetlerini kapsayacak şekilde (planlama, uygulama, kontrol ve değerlendirme faaliyetleri) oluşturulabileceği gibi, (örneğin, yatırım merkezleri ya da stratejik işletme birimleri merkezi) maliyetlerin kontrolune olanak sağlayan bir maliyet merkezi gibi dar kapsamlı olabilir.

Sorumluluk merkezleri bir birimi diğerlerinden ayrı olarak değerlendirmek için kullanılır. Her sorumluluk merkezinin kendi bütçesi ve merkezin başarısından sorumlu bir yöneticisi mevcuttur. Merkezler genellikle SİB'leri gibi mal ve hizmet üretmek amacıyla işletme kaynaklarını kullanırlar. Uygulamada bilinen beş ana sorumluluk merkezi vardır. Bunlar; standart maliyet merkezleri, gelir merkezleri, harcama merkezleri, kar merkezleri ve yatırım merkezleridir.

b. Maliyet (Gider) Merkezleri

Bu sorumluluk merkezi, finansal olarak ölçülebilir bir çıktı (örneğin satış hasılatı) üretemiyorsa, finansal kontrolun tek gerçekçi ölçüsü, yapılan harcamalar miktarıdır. İyi bir plan geliştirmişse, ve koşullar önemli ölçüde değişmemişse, gerçekleşmiş harcamalar planlanmış harcamalar ile kıyaslanabilir fakat bu nadir bir kontrol uygulamasıdır. Yeni mamüller araştırma ve geliştirmek, finansal olarak ölçülebilir çıktının olmaması nedeniyle genellikle bir gider merkezi olarak düşünülür. Planlanmış harcama düzeyi, mevcut mamülün iyileştirilmesinin ya da yeni bir mamül geliştirmesinin stratejik önemini yansıtması gerekir.

Bunun sonucu olarak yeni bir mamül geliştirmeden planlanan harcamaya karşılık daha az harcama gerçekleşmesi, gelecekte önemli bir sorun yaratabilir. Finansal kontrol sistemi bu duruma dikkati çekmelidir. Bu amaçlara ulaşmadaki başarısızlığın, görünürdeki iyi finansal başarı tarafından gölgelenmemesi için fiziksel ya da finansal olmayan amaçların izleme sürecini ilave edilmesiyle başarılabilir.

Maliyet merkezi yöneticileri, bütçelenen kaynak miktarını sadece bir harcama kalemi olarak görmemelidir. Önceden belirlenmiş amaçlara ulaşmak için akıllıca kullanılacak kaynaklar miktarı olarak görmelidir. Bu durum harcamaların etkenliği kadar etkinliğini de izleyecek başarı kontrol ölçütlerinin kullanımını gerektirir.

Maliyet merkezlerinde kullanılacak başarı ölçüleri, merkezin birim maliyetleri ile rakiplerin maliyetleri ve bunların karşılaştırılması olabilir.

c. Hasılat (Gelir) Merkezleri

İşletmedeki bazı bölümler ya da faaliyet grupları, ulaştıkları satış hasılatı düzeylerine göre kontrol edilebilir. Bu merkezlerde maliyetler kontrol edilmez. Maliyetler maliyet merkezlerinde kontrol edilirken satışlarda satış hasılatı amaçlarıyla ilişkin olarak satış bölümlerinde kontrol edilirler.

Bu merkezin temel amacı, satış hasılatını büyüklüğünden çok satışların karlı olmasına önem vermektir. Bu bölümde finansal olarak belirlenmiş hasılat amaçları yanında, genellikle pazar payı, mamül karması, gibi finansal olmayan amaçların belirlenmesini gerektirir.

Gelir merkezlerinde ise, üretim maliyetleri yada kaynaklar dikkate alınmadan mal yada hizmetlerin birim satışlarından toplam satışlarına kadar ne miktarda beklenen gelir elde edileceğinin hesaplanması ile ölçülür. Beklenen gelir hedefleri ile gerçekleşen fiili gelirler karşılaştırılarak sapmalar hesaplanır. Burada karlar dikkate alınmamıştır. Özellikle büyüme ve pazar liderliğini ele geçirme stratejisi izleyen işletmeler için bu ölçüm anahtar niteliğindedir.

d. Kar ve Katkı Merkezleri

Örgüt içerisinde oluşturulan bağımsız birimler, bir yandan satış hasılatına ve bir yandanda ilgili maliyetlerin kontrol edilebiliyorsa, kar düzeyini kontrol eden merkez olarak sayılır ve finansal kontrol aracı olarak kar düzeyi kullanılabilir. Birimde ilgili maliyetler kontrol edilemiyorsa, merkezi ısıtma merkezi maliyetleri gibi, o birim katkı merkezi sayılır ve finansal kontrol, kontrol edilebilir katkı düzeyine göre yürütülür.

Kar merkezleri, diğer merkezlere nazaran daha geniş bir uygulama alanına sahiptir. Çünkü, örgüt içerisindeki birimlerin çoğunluğu tatmin edici bir kar sağlamaya amaçlar ve faaliyet birimleriyle gruplar arasında amaç uygunluğunu sağlamak nisbeten kolaydır. Gerçekten, grupların çoğu işletmenin fonksiyonel bölümlerinin kar merkezleri olarak kontrol edilebilmeleri için hizmet ve destekleyici alanlarda karmaşık iç transfer fiyatlama düzeni kurmuşlardır. Transfer fiyatlama sistemleri, yönetsel kontrol amaçları için kullandıkları takdirde bir çok sorun yaratabilirler. Çünkü, bu sistemin esas amacı grup içinde kaynakların etkin dağılımını sağlamak olmalıdır.

Gerçekleşmiş sonuçlarla karşılaştırılacak olan bölümsel amaçlar, işletmenin üst amaçlarına uygun biçimde geliştirilmedikçe, kar merkezlerinin kullanımı tehlikeli olabilir. Bu merkezde başarı katkı paylarına göre ölçülebilir.

Kar merkezleri performansı gelir merkezleri ile kar merkezleri arasındaki farka dayanılarak ölçülür. Bu nedenle normal olarak, otonom sayılmayan bazı örgütsel birimler kar merkezi değerlendirmesi için otonom kar merkezleri durumuna getirilebilirler.Bu takdirde üretim bölümü standart maliyet merkezinden ya da harcama merkezinden kar amaçlı merkeze dönüştürülür ve ürünlerini çıktı olarak diğer işletme içi birimlere ve pazarlama bölümüne satabilir. Buna uygulamada transfer fiyatlama adı verilir.Böylece bölümler çıktılarını diğer bölümlere transfer ederken kar paylarını da içeren bir fiyat belirlemiş olur. Burada iki yöntem vardır. Bunlardan biri daha objektif olan **pazar temelli yöntemdir,** yani rakiplerin fiyat ve kaliteleri iç transfer fiyatlarının da göstergesidir. İkincisi ise, **maliyete dayalı yöntemdir.** Bu yöntemde transfer fiyatları standart maliyet veya harcamalara göre belirlenmekte ve satan bölüm üzerine kar payı eklenmektedir. Bu durumda işletme içinde bazı bölümler kendi gereksinmelerini dışarıdan temine, yine bazıları daha iyi fiyat bulduklarında mallarını dışarıya satma konusunda otonomdurlar. Bunun uygulamada hem yararları (maliyet azaltma, kalite, daha ekonomik davranma vb.) olduğu gibi bir takım sakıncaları da vardır.

e. Yatırım Merkezleri

Yatırım merkezleri gelir ve giderlerle beraber gelirin elde edilmesi için gerekli yatırımlarında belirli bir yöneticinin sorumluluğuna devredildiği bölüm ya da birimlerdir. Yatırım merkezleri yapılan yatırımların başarısı açısından kontrol edilmeli ve değerlendirilmelidir. Yatırımların başarısını ölçmede kullanılan değişik teknikler vardır. Bu çok kullanılan tekniklerden birisi yatırımın karlılığı oranıdır. Bu oran;

Yatırım merkezinden elde edilen vergi öncesi kar /yatırım Merkezince yapılan yatırım tutarı

Birçok işletmede, yatırım merkezlerinin yatırım yapma kararları üzerinde tam bir kontrol hakkı bulunmamaktadır. Çünkü, özellikle büyük yatırım kararları örgütün en üst düzeyinde alınır ve yatırım merkezinde kabul ettirilir. Ayrıca, çoğu zaman nakit dar boğazı gerekçesi ile yatırım merkezinin yatırım talepleri kısıtlanır. Yatırım kararlarının genellikle üst yönetim tarafından verilmesi nedeniyle yatırım merkezleri alternatif yatırımların başarısından çok, yapılan yatırımların karlılık düzeyinden sorumlu olabilecektir.

Yatırım karlılık oranının başarı ölçütü olarak kullanılmasında dikkat edilmesi gereken birkaç nokta vardır. Birincisi, yatırım merkezinde elde edilen karın vergi öncesi kar mı yoksa vergi sonrası kar mı olacağı ile ilgilidir. İkincisi, yatırım yapılan varlıkların tarihi maliyet değeriyle mi yoksa yenileme maliyeti değerleneceği ile ilgilidir. Çünkü hesaplamada dikkate alınacak yaklaşım yatırımın karlılığını etkileyecektir.

Yatırım merkezlerinin başarısının kontrolü ve değerlendirilmesinde kullanılan bir yaklaşımda net kar (residual income) yaklaşımıdır. Net kar yatırım merkezinden elde edilen karlardan, yapılan yatırım için ödenen faiz tutarı düşüldükten sonra bulunan değerdir.

Yatırım merkezi, net karını en üst düzeye çıkarmak için çalışılır. Sayısal bir örnek vererek: (A) Yatırım merkezinin karları toplamı 300 milyon lira, kullanılan sermayenin faiz oranı %40 ise net kar:

Yatırım merkezi karı	:300.000.000.-
Eksi:Faiz (300 milyonx40)	:120.000.000.-
Net Kar	180.000.000.-

Yatırım merkezlerinin değerlendirilmesinde bu yaklaşımın kullanılması, merkezin ve dolayısıyla işletmenin büyümesine teşvik eder, ek yatırımların sağlayacağı kar sermayenin maliyetinden düşük olduğu sürece yeni yatırımların benimsenmesini cesaretlendirir.

Yatırımlarını çeşitlendirmiş birden fazla stratejik iş birimi ve endüstri kollarında ise stratejik kontrolun en üst düzey şirketin genel amaç ve hedeflere ulaşması, genel karlılığı, büyüme durumu vb. açılarından yapılır. SİB yöneticilerinin birbirleriyle uyumlu çalışma nitelikleri ve sahip olma durumu değerlendirilir.

Yatırımlarını çeşitlendirmiş İşletmelerde stratejik kontrolun ikinci hiyerarşik seviyesi işletme yada stratejik iş birimi düzeyidir. Bu düzeyde tepe yöneticileri başlarında bulundukları işletme veya SİB'nin başarılarını; genel amaç ve hedeflere erişme, SİB'nin beklenen hedef ve standartlarda yapılması, her departmanın özellik ve gereklerine uygun başarı değerleme sistemi oluşturulması, yıllık maaş ve ücret artışlarının iş değerlemesi esaslarına ve diğer hususlara uygun biçimde yapılması, başarı zam ve primlerinin belirlenen standartlarda gerçekleştirilmesi, yöneticileri personel moral ve motivasyonu konusunda ve işletme kültürünü geliştirilmesi bakımından gerekli yardım ve desteğin sağlanmasının incelenmesi yönünde yapılır.

Bireysel düzeydeki başarıların ölçülmesinde herşeyden önce o bireyin ne yaptığına bakılır ve ondan bir saat, bir gün, bir hafta veya bir ay boyunca neler beklendiği gözönünde bulundurularak geliştirilmiş bulunan normlar ya da standartlara erişilme durumuna göre değerlendirme gerçekleştirilir.

f. Harcama Merkezleri

Harcama merkezleri, kaynaklar, hizmet ve ürün maliyetleri dikkate alınmadan yapılan beklenen harcamaların belirlenmesine ilişkindir. Burada, imalat bölümlerinden ziyade kurmay birimlerle araştırma birimlerinin her birinin harcamaları hesaplanmaktadır. Örneğin, insan kaynakları departmanı, araştırma ve geliştirme departmanı, planlama ve pazar araştırma birimleri, bir üretim işlevi olmadan harcamalarda bulunan birer harcama merkezleridir. Bunlar gelire doğrudan değil de dolaylı olarak katkıda bulunurlar. Özellikle yenilik stratejisi izleyen, başarılı ve iyi eğitilmiş beşeri kaynaklarla hamle yapmak isteyen kuruluşlar için harcama merkezi uygulamaları önem arzetmektedir.

g. Standart Maliyet Merkezleri

Standart maliyet merkezlerinde, imalat tesislerinde kullanılan malzeme, işçilik vb. hususların tutarları her operasyon için ayrı ayrı hesaplanır. Birbirinin toplam standart maliyet tutarı üretilen birimlerle çarpılarak toplam standart maliyet elde edilir.Bu beklenen yada standart üretim maliyetidir. Beklenen maliyet, fiili ya da gerçekleşen maliyetle karşılaştırılarak kontrol gerçekleştirilir. Özellikle maliyet odaklı ve maliyet yoğun stratejiler izleyen işletmelerde bu stratejik anahtar kontrolü özelliğine sahiptir.

2- İşletme Dışı Stratejik Kontrol

Bu faaliyet işletmenin pazarda rakıplerine ve diğer yatırım alanlarına göre sermaye karlılıkları, hisse senedi başına getirileri göz önünde bulundurularak ve karşılaştırmalar yapılarak gerçekleştirilir. Ayrıca, işletmenin yada SİB.'nin borsada işlem gören hisse senetlerinin fiyatlarındaki değişmeler de o şirketin başarısı açısından bir fikir verebilir, verimlilik büyüme, pazar payı değişiklikleri, güvenlik, sosyal sorumluluk, personelin morali güdülenmesi gibi genel açılardan ve her SİB.'ine bağlı işlevsel (fonksiyonel) yöneticiler departmanlarına ilişkin genel hedeflere ulaşma bakımından değerlendirilirler.

SONUÇ

Stratejik kontrol ve değerlendirme sürecinde stratejik yönetim muhasebesi tarafından işletmenin yapısal dokusuna ve işletme dışı faktörlerdeki gelişmelerde dikkate alınarak belirlenen kritik başarı (performans) ölçüleri ile fiille sonuçların karşılaştırılması işleminde "ne zaman" ve "neyi kime rapor" edileceği çok önemlidir. Bu karşılaştırma işleminin "ne uzun bir süreci" ne de "çok kısa bir süreyi" kapsamamalıdır. Bunun için bir çalışma takvimine gereksinim bulunmaktadır. Bu çalışma takvimi "sebep-sonuç ilişkilerini" tahmin ederek ortaya konmalıdır. Üst yönetim, kritik planlanmış sonuçlardan ve tahminlerden olan pozitif ya da negatif sapmalardan ve bunların nedenlerinden anında bilgilendirilmesi gerekir. Kritik başarı (performans) ölçüsü seçilen stratejiye ulaşma ölçütlerini ifade etmektedir. Kritik başarı ölçütleri, "ödül-ceza sistemi" ile birlikte uygulamaya konmalıdır. Diğer yandan, işletmenin fiili verileri endüstri ortalamasının altında yer alıyorsa tüm stratejik yönetim süreçlerini yeni baştan ele alıp düzeltilmesi gerekir. Örneğin, vergiden önceki brüt ve vergiden sonraki net karlar, satış tutarları, ürün kalitesi, verimlilik oranları ve diğer sayısal ve nitel ölçütler tek tek endüstri ortalaması ile karşılaştırılmalıdır.

İşletmelerin rekabet gücünün belirlenmesinde 3000'den fazla işletmeye ait nitel ve nicel bilgileri içeren PİMS (Profil İmpact of Market Strategies) programı ile yine aynı işlevi yerine getiren Fortune dergiside her yıl sektörel bazda yıllık satışları beşyüz milyon doları aşan işletmeler için stratejik sonuçları yayınlamaktadır. İşletmeler, PİMS programlarında ve Fortune dergisinde yer alan ölçüt sonuçları ile kendi ölçütlerini kıyaslamak suretiyle rekabet güçlerinin düzeyini belirlemektedirler. Türkiye'de hali hazırda stratejik yönetim açısından böyle bir çalışma olmamakla birlikte personel bilgi sistemleri ve özellikle ücretlendirme açısından PİMS. yönetim sistemine benzer bir işbirliğine son on yıldır gidilmiş olması önemli bir gelişmedir. Ancak bu yeterli değildir. Çünkü günümüzde değişen dünya ve küreselleşen pazarlarda

ki rekabet ülkemizde ki işletmelerin stratejik kontrol ve değerlendirme ölçütlerinin ulusal değil uluslararası boyutlarda ve yalnızca kendi endüstrisi alanlarında değil diğer endüstrilerle de kıyaslama yapmasına olanak sağlayacak bir biçimde geliştirilmelidir. Geliştirilen stratejik veri tabanı işletmelerin rekabet gücünün ortaya konmasını sağlıyacağı gibi aynı zamanda işletmelerin buna göre stratejik hareket planlarının daha rasyonel bir biçimde gerçekleştirmelerini sağlayacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

BOWMAN, Cliff **The Essence of Strategic Management**, Prentice Hall International (UK), Exeter, 1990.

BROMWICH, Michael "The Case for Strategic Management Accounting: The Role of Accounting Information for Strategy in Corpetitive Markets", **Accounting, Organization and Society**, V.15, No:1-2, 1990.

BYARS, Llyod **Strategic Manegement: Planning and Implemention: Concepts and Cases**, Harper and Row PUBLİSERS, New York, 1987.

CARTY,Daniel J. Mc.- MINICIELLO, Robert- CURRAN, Joseph R. **Business Policy and Strategy: Concept and Readings**, Richard D. Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1975.

DUNCAN, W. Jack **Management Proggressive, Responsibility Administration**, Rondom House Business Division, New York, 1983.

ELMACI, Orhan "Küreselleşme Süreci İçinde Türkiye Sanayiinin Rekabet Gücünü Artırmanın Yolları". **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Y.30, S.7, (Temmuz 1993).

ELMACI, Orhan "Küreselleşen Pazarlarda Rekabet Gücü ve Verimlilik Arasındaki İlişkiler", **İşveren Dergisi**, (Mayıs 1997).

ELMACI, Orhan "İşletmelerin Küresel Pazarlar Yönelimli Stratejik Rekabet Gücü Analizi", **Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.X, S:1-2, 1992.

ELMACI, Orhan "Düşük Verimlilik Tuzağındaki Türk Ekonomisinin Çıkmazı", **Dünya Gazetesi**, s.6, 7 Mayıs 1995.

ELMACI, Orhan "Küresel Boyutlu Stratejik Planlama ve Rekabet Gücü Analizi", **Boğaziçi Üniversitesi Endüstri Mühendisliği**, 7-9 Temmuz 1993, İstanbul.s.40-60.

ELMACI, Orhan "Küreselleşen Pazarlarda Bütünleşmede Stratejik Rekabet Gücünün Verimlilik Eksenli Analizi", **MPM II. Verimlilik Kongresi**, 19-21 Ekim 1994, Ankara.

ELMACI, Orhan-AKDEMİR, Ali "AB'nin Türkiye Yönelimli Verimlilik Manifestosu", **MPM III. Veimlilik Kongresi**, (14-16 Mayıs 1997), Ankara.

ELMACI, Orhan-AKDEMİR, Ali "Rekabet Gücünü Arttırmada İnsan Faktörü", **Dünya Gazetesi**, (1Mart 1995).

ELMACI, Orhan-AKDEMİR, Ali "Globalleşme Normlarında Teknoloji Üretme Yönelimli Ar-Ge Birimleri Dizaynı"" **Dünya Gazetesi**, 31 Mart 1995.

ELMACI, Orhan-AKDEMİR, Ali "Rekabet Gücünü İnsan kaynakları Yönelimli Geliştirme ve Yönetim Kültürü Bağlantısı", İstanbul Teknik Üniversitesi, Endüstri Mühendisliği, MPM, 5.Ergonomi Kongresi, 15-17 Kasım 1995, İstanbul.

HEITER, Lester E.- MATULICH, Serge **Managerial Accounting**, Mc Graw Hill International Book Company, Tokyo, 1982.

HOFER, Charles W. – SCHENDEL, Dan **Strategy Formulation; Analytical Concepts**, 2.Ed., West Publishing Company, Minnesota, 1979.

HONGREN, Charles **Introduction to Management Accounting**, Fort Ed., Prentice Hall of India Private Lmd., New Delhi, 1980.

HORGREN, Charles- FOSTER, George **Cost Accounting: Amanagerial Emphasis**, Seventh Ed., Prentice Hall International Inc., New Jersey, 1991.

HUSSEY, David **Corporate Planning: Theory and Practise**, Pergamon Press, Exeter, 1979.

JOHNSON, H.Thomas- KAPLAN, Robert S. **Relevance Lost: The Rise and Fall of Management Accounting**, Harvard Business Scholl Press, Boston, 1987.

JOHNSON,Gerry- SCHOLES, Kevan **Expoloring Corporate Strategy**, 2.Ed. Prentice Hall International (UK) Lmd., Cambridge, 1988.

KOONT, Harold- O'DONNEL, Cyril- WEIHRICH, Heinz **Essentils of Management**, Fourth Ed., Mc. Graw Hill Book Company, Singapore, 1986.

MINER, John B.- LUCHSINGER, Vincnet P. **Introduction to Management**, Caharles E. Merril Publishing Company, Ohio, 1985.

NAMESS, Patric Mc. Management Accounting: Strategic Planning and Marketing, Butterworth an Heineman Lmd., Oxford, 1991.

NATHANSON, Daniel A. **Strategy Implementation: The Role of Structure and Process**, West Publishing Company, Minesota, 1978.

PAINE,Frank T. – ANDERSON, Carl R. **Strategic Management**, The Dryden Press, CBC College Publishing, New York, 1983.

POGUE, George A. "Stratejic Management Accounting and Corporate Objective", **Management Accounting**, (London) February, 1990.

POGUE, George A. "Stratejic Management Accounting and Corporate Objective", **Management Accounting**, (London) February, 1990.

PORTER, Michael "How Competitive Forces Shape Strategy, The Strategy Process: Concepts", **Context, and Cases**, Ed. James Brian QUINN; Hery MINTBERG; Robert M. James, Prentice Hall International, Inc., New Jersey, 1988.

PORTER, Michael **"How Competitive Forces Shape Strategy, The Strategy Process: Concepts, Context, and cases"**, Ed. James Brian QUINN; Hery MINTBERG; Robert M. James, Prentice Hall International, Inc.,New Jersey, 1988.

QUIIN,James Brian- MINTZBERG Henry- JAMES Robert M. **The Strategy Process, Concepts, Contexts, and Cases**, Prentice Hall International Inc., U.S.A., 1988.

RAHMAN, Mawdudur- HALLADAY, Maurice **Accounting Information Systems: Principles, Applications and Future Directions**, Prentions, Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs New Jersey, 1988.

ROSEMAN, Gleen- PHATAK, Arvind- SCHELLENBERGER, Robert E. **Strategic Manegement Text and Cases,** John Wiley and Sons, Inc., New York, 1986.

STANFORD, Melvin J. **Manegement Policy**, 2.Ed. Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1983.

TOHOHIRO, Kono "Long-Range Planning of U.K. and Japanese Corporations- A Comparative Study", **Long Range Planning**, V.17, No:2, April-1984.

TRICKER, R.I. "The Management Accounting as Strategist", **Management Accounting** (London) December, 1989.

WARD, Keith **Strategic Management Accounting**, Butterworth, Heineman Lmd. Oxford, 1992.

WILSON,Richard M.S. "Strategic Management Accounting", **Issues in Management Accounting**, Ed. David ASHTON; Trevor HOPPER; Robert W. SCPENS, Prentice Hall International Inc., New York, 1990.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2

Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

KARAYOLU TAŞIMACILIĞI HİZMETLERİ EĞİTİMİNDE TRAFİK PSİKOLOJİSİ*

Doç. Dr. Şerafettin SEVİM**
Psikolog Yıldız KURTYILMAZ

ÖZET

Trafik terörüne çözüm bulmak için, disiplinlerarası bir alan olan trafik alanında, psikologlar da çalışmaya başladılar. Yapılan araştırmalarda, "insan faktörü" trafik kazalarındaki en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden, hem trafik kazalarının nedenini anlamak dolayısıyla önlemek, hem de trafik kazaları sonucunda yaşanan stresleri azaltmak için, trafik psikologları bu alanda çalışmaya başladılar. Trafik psikologları, güvenli sürücülerin taşıması gereken özellikleri belirlediler. Bu özelliklerden bir tanesi de, sürücülerin yetenekleridir. Bu yetenekleri değerlendirmek için, psikoteknik değerlendirme uygulanmaktadır. DPÜ'deki Test Merkezinde zihinsel ve psikomotor yetenekleri değerlendiren testler uygulanmaktadır.

1. GİRİŞ

Türkiye'de acil çözüm bekleyen sorunların başında trafik sorunu gelmektedir. Sorun öyle bir boyut kazanmıştır ki, insanlarımız bir yerden bir yere seyahat etmede yaşamını yitirme endişesi taşımaktadır. Sorunun çözümüne yönelik birçok çözüm gündeme getirilmiş ve uygulanmıştır. Fakat kalıcı çözüm sağlanamamıştır.

---

* Bu çalışma Ankara Üniversitesi DTCF tarafından düzenlenen X. Ulusal Psikoloji Kongresi'nde 16 Eylül 1998 tarihinde "Psikoloji Şemsiyesi Altında Türkiye'de Trafik Panelinde sunulan bildiridir.

** Dumlupınar Üniversitesi Kütahya Meslek Yüksekokulu

Ülkemizde yolcu taşımacılığının %95'i karayolu ve otobüslerle yapılmaktadır. Otobüslerin maruz kaldığı kazalarda can ve mal kaybı ile yaralanmalar diğerlerine göre çok fazla olmaktadır. 450.000 kişinin istihdam edildiği otobüsçülük sektörünün insan gücü kaynaklarının eğitilmesine yönelik kurumsal bir yapının olmaması ve sektörün önemi nedeniyle 1996 yılında Dumlupınar Üniversitesi Kütahya Meslek Yüksekokulu bünyesinde Karayolu Taşımacılığı Hizmetleri Bölümü kurularak eğitim faaliyetlerine başlanıldı. Bölümde, Otobüs Kaptanlığı, Host-Hosteslik ve Otobüs İşletmeciliği programları mevcuttur.

Trafik kazalarının en önemli nedenlerinden biri insan faktörüdür. Aynı zamanda insan, kaza sonrasında da en fazla mağdur olan faktördür. Trafikte insanı incelemek amacıyla, psikoloji biliminin bir alt bilim dalı olan Trafik Psikolojisi doğmuştur. İnsan davranışlarının, kişilik özelliklerinin ve yeteneklerinin trafik kazalarıyla ilişkileri yapılan birçok araştırmada ortaya konulmuştur. Trafik psikologları bir taraftan kazalardaki insan davranışlarının payını belirlemeye yönelik araştırmalar yapmakta, diğer taraftan psikoteknik ve psikomotor testlerle güvenli sürücüleri belirlemektedirler. İki yıllık eğitim deneyimlerimiz psikolojinin sürücülerin eğitiminde ve güvenli sürücülerin seçiminde önemli bir faktör olduğunu göstermiştir. Gerek ders programlarına konmuş olan teorik derslerde, gerekse kurmuş olduğumuz psikoteknik değerlendirme laboratuvarında psikoloji biliminin bulgularından yararlanılmaktadır.

Bu çalışmada psikoteknik testlerin otobüsçülük sektörünün insangücü kaynaklarının eğitiminde kullanılması ve teorik olarak okutulan psikoloji derslerinin içerikleri tartışılacaktır. Ayrıca psikoteknik testlerin öğrencilere uygulanmasının sonuçları üzerinde durularak, testlerin içeriği, geçerliliği tartışılacaktır.

2. SÜRÜCÜ EĞİTİMİNDE PSİKOTEKNİK VE PSİKOMOTOR DEĞERLENDİRME

Sürücülerin eğitilmesinde odak nokta, onlara hata yapmama bilincinin kazandırılmasıdır. Çünkü trafik kazaları ile ilgili çalışmalarda kazalara yol açan en önemli faktörün insan hatası olduğu belirlenmiştir. Sürücüler, aşırı hız, yanlış kararlar, alkollü iken araç kullanma, risklerin hafife alınması, aldırmaz tutumlar ve alışkanlıklar nedenleri ile kazalara yol açmaktadır. Sözkonusu bütün bu davranışlar psikolojinin konuları içine girdiğinden trafik psikolojisi sürücü davranış testleriyle güvenli sürücülerin belirlenmesi, sürücülük eğitiminin geliştirilmesi ve suç işleyen sürücülerin tutum ve davranışlarını değiştirmeye yönelik etkinliklerde bulunmaktadır.

İnsan hatasından kaynaklanan kazaları minimize etmede eğitim en önemli faktörlerden biridir. Dolayısıyla güvenli sürücülerin yetiştirilmesi ve hata yapmama bilincinin sürücülere yerleştirilmesinde psikoloji biliminden yararlanmak bir gerekliliktir.

Trafikte, psikoteknik değerlendirme, sürücülerin güvenli araç kullanmalarını sağlayacak yetenek, beceri, tutum ve davranışlarının özel gelişmiş test yöntemleri kullanılarak teşhis edilmesidir. Psikoteknik değerlendirmede trafikte seyrederken rol oynayan psikolojik süreçler değerlendirilir. Bu süreçler, dikkat, algılama ve uygun tepkileri uygun zamanlarda vermektir.

Sürücü eğitiminde psikoteknik değerlendirme iki amaç için kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, bir yıl sürücülük eğitimi alan öğrencilerimizin sürücülük yetenekleri olarak belirlenen algılama ve uygun tepkileri uygun zamanda verme(tepki zamanı) süreçlerini değerlendirmektir. Böylece öğrencilere verilen eğitim değerlendirilerek, uygulanacak eğitim programlarına yön verilmektedir. Söz konusu değerlendirme öğrencilere mezun olma aşamasında da uygulanarak yeteneklerindeki gelişmeler değerlendirilmektedir.

İkinci amaç, psikoteknik değerlendirmeyi Otobüs Kaptanlığı bölümüne önkayıt sistemiyle öğrenci seçiminde kullanmaktır. Ancak şu anda mevzuattaki bazı engeller nedeniyle bu seçim yapılamamaktadır. Sürücü adayı öğrencilerimizin zihinsel ve psikomotor yeteneklerini değerlendirmek için 8 adet test uygulanmaktadır. Bu testler, Viyana Determinasyon testi, Sinyal Takip testi, Standart Progresif Matris tsti, İki-El Koordinasyon testi, Labirent testi, Trafik İşaretleri testi, Takip testi, Periferal Görme testidir.

Bu testlerden kısaca söz edecek olursak,

1. Viyana Determinasyon Testi:

Psikomotor yetenekleri ölçmek için düzenlenmiştir. Duyusal ve görsel uyaranlara doğru ve zamanında tepki vermek önemlidir. Değerlendirmeleri yaparken, hem kalite hem de hız dikkate alınmaktadır. Uygun uyaranlara, uygun tepkilerin verilmesi ideal olanıdır.

2. Sinyal Takip Testi:

Bu test dikkat düzeyini ölçen zihinsel yetenek testidir. Monoton ortamda sunulan uyaranlardan, uygun olanları seçerek, zamanında tepki vermek gereklidir. Bu testte, performans kalitesi, hızı ve tutarlılığı değerlendirilmektedir. Performans kalitesi, tepkilerin doğruluğuyla ilgili; performans hızı ise, tepki hızının test genelinde değerlendirilmesiyle ilgilidir.

3. Standart Progresif Matris Testi:

Standart Progresif Matris Testi, genel zekayı ölçmek için kullanılan yetenek testidir. Analitik olarak düşünme yeteneğini ölçer. Bu tip düşünüş tarzı da araç kullananlar için oldukça önemlidir. Verilen bilgileri birbiriyle ilişkilendirerek düşünmeyi öngörür.

4. İki-El Koordinasyon Testi:

İki elin koordineli bir şekilde kullanılarak, dar bir alanda hatasız hareket edilmesi önkoşuldur. Bu testte de, hem hatasızlık hem de zaman değerlendirilmektedir.

5. Labirent Testi:

Zihinsel yeteneklerimizden, dikkati ölçen bir testtir. Karmaşık bir ortamda, kritik olan uyaranı farkedip, en kısa zamanda tepki verilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, algı sürecini de değerlendirme fırsatı vermektedir.

6. Trafik İşaretleri Testi:

Dikkat ve algıyı ölçen zihinsel yetenek testidir. Birçok uyaran içinden, uygun ve doğru olanı farkedip en kısa zamanda tepki vermeyi gerektirir. Ekrandaki şekiller, test süresince değişmediği için, bireyin performansı kısa süreli belleği hakkında da bilgi vermektedir.

7. Takip Testi:

Psikomotor yetenekleri değerlendirmek için düzenlenen testtir. Bu testte, sürücülerden istenilen iki şey vardır. Ekrandaki yolu takip etmek, mümkün olduğunca yolun dışına çıkmamak, yapmaları gereken birinci görevdir. İkinci görev ise, ekranda görünen renkli uyaranlara, uygun ve doğru tepkileri zamanında vermektir. Bu testte dikkat ve algı gibi zihinsel yeteneklerin yanısıra, uygun tepkilerin zamanında verilmesini sağlayan psikomotor yeteneklerde değerlendirilebiliniyor.

8. Periferal Görme:

Zihinsel yetenek testidir. Bu testte gözlere 140°'lik açıyla gelen uyaranların farkedilip edilmediği kontrol edilmektedir. Başka bir noktaya odaklanmayı sağlamak için, teste katılan sürücülere, ekrandaki yolu takip etmelerini, aynı zamanda karşıdan gelen ve yaklaşan tehlikeleri sembolize eden uyaranlara çarpmamaları gerektiği belirtilmektedir. Değerlendirmelerde bu iki görev de hesaba katılmaktadır.

Görüldüğü gibi bütün testlerde ana tema dikkat ve algıdır. Bu iki psikolojik süreç sürücülükte temel yeteneklerdir. Uygulanan psikoteknik test sonuçlarının, sürücü adayı öğrencilerimizin trafikteki sürücülük yetenek ve tarzıyla tutarlı sonuçlar verdiği gözlenmiştir. Psikoteknik değerlendirmede başarısız olan öğrenciler, uygulamada da bazı sorunlar yaşamaktadır. Bunun tersi de doğrudur. Psikoteknik değerlendirmede başarılı olanlar, sürücülükte de başarılı bir grafik çizmektedirler. Bu da psikoteknik değerlendirmenin geçerliliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca, psikoteknik değerlendirme yaklaşık 3,5 saat süren bireysel bir test olduğundan, bireyin performansı, sebatı (vigilance) konusundan da bilgi vermektedir.

3. EĞİTİM PROGRAMINDA YER ALAN PSİKOLOJİ DERSLERİ

Karayolu Taşımacılığı Hizmetleri Bölümü'nde eğitim alan öğrencilerimize iki yıllık eğitim süresince Sürüş Psikolojisi, Stres Yönetimi ve Sosyal Psikoloji dersleri verilmektedir. Bu testlerin ortak amacı kural ihlal etme eğilimlerini ortadan kaldırmak, alkollü araç kullanmaya karşı tutumlar oluşturmak, kişinin günlük hayatın akışına uyum sağlama becerisinin gelişmesi, uyumlu kişilik özelliklerine sahip olma, problem çözme yöntem ve stratejileri geliştirmektir.

Sözkonusu derslerin içerikleri kısaca aşağıdaki gibidir:

Sürüş psikolojisi derslerinde, psikolojinin tanımı, yöntemleri, trafik psikolojisi, uyku ve uyku bozuklukları, duyum, algılama, saldırganlık tutumlarının oluşumu ve değişimi, toplumsal etki ve uyma konularında teorik bilgiler verilmektedir.

Stres yönetimi dersinin içeriğinde, stresin bilimsel tanımı, stresin neden ve sonuçları, stres ve psikolojik özellikler, uyku ve uyku bozuklukları, stresle başa çıkma yolları; gevşeme yöntemleri, fizik egzersiz, zihinsel yöntemler konuları yer almaktadır. Bu dersin ana amacı, öğrencilerimizin iş yaşamında stres yaşayıp yaşamadıklarını anlamalarını sağlamak ve daha sonra da stresle mücadele etmelerine yardımcı olmaktır.

Sosyal psikoloji dersinin içeriğinde, sosyal psikolojinin tanımı, sosyal psikolojide kullanılan yöntemler, sosyal algı, yükleme kuramı, sevgi ve çekicilik, saldırganlık, özgeci davranış, tutumlar, toplumsal etki ve uyma, bilişsel çelişki, grup yapısı ve liderlik konuları yer almaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yukarıda kendi alanında dünyada ve Türkiye'de tek olan bir eğitim kurumunun trafik psikolojisi alanındaki uygulamalarının önemi ve uygulama sonuçları kısaca özetlenmiştir. Konu ile ilgili deneylerimiz yaklaşık iki yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Burada hemen önemli eksikliklerin olabileceğini kabul etmekteyiz. En önemli eksiklik ise trafik psikolojisi konusunda uzman insangücü kaynağının mevcut olmayışıdır. Dünyada ve özellikle de Avrupa'da trafik psikolojisi alanında önemli bir birikim mevcuttur.

Avrupa Profesyonel Psikologlar Birliği Trafik Psikolojisi Çalışma Grubu trafik psikologlarının aşağıdaki konularda çalışabileceklerini önermektedir.

- Ulaşım konusundaki tüm alanlarda ehliyet alımlardaki sürücü değerlendirmeleri
- Her türlü yolu kullanan sürücüler için eğitim ve öğretim programlarının geliştirilmesi ve değerlendirilmesi
- Sürücülerin rehabilitasyonu
- Ergonomi
- Trafik güvenliğine ilişkin kampanyaların pazarlanması
- Yolların ve altyapıların değerlendirilmesi
- Trafik yasalarının uygulanması ve yasaların oluşturulmasında danışmanlık
- Eğitici programların oluşturulması
- Üniversitelerde eğiticilik
- Ölçme araçlarının geliştirilmesi
- Araştırmalar

Bu konuları ülkemiz bakımından ele aldığımızda son derece yetersiz kalındığı görülmektedir. Önümüzdeki dönemlerde ülkemiz için temennilerimizi aşağıdaki başlıklarda toplayabiliriz.

- Trafik psikologları yetiştirmek üzere Psikoloji eğitimi veren kurumlarımızda Trafik Psikolojisi anabilim dalı oluşturarak yüksek lisans ve doktora eğitimi verilmelidir.
- Bu eğitim sonunda trafik psikolojisi için uzman insan gücü yetiştirilecektir.

- Ehliyet alımlarında sürücülerin psikoteknik değerlendirmeleri bir plan dahilinde yaşama geçirilmelidir. Kamu kesiminde istihdam edilecek şoför adayları mutlaka psikoteknik değerlendirme ile seçilmelidir. Belirli sınıf ehliyet alacaklar sürücü kursuna başlamadan ve kurs bitiminde psikoteknik testlere tabi tutulmalıdır. Örneğin E sınıfı ehliyet alanlar.
- Sürücülerin rehabilitasyonunda psikoteknik testlerden yararlanılmalıdır.
- Büyükşehir belediyelerinde kent içi ulaşımda görev yapan sürücülerin belirli aralıklarla psikoteknik testlere tabi tutulmaları zorunluluğu getirilmelidir.
- Otobüs ve yolcu taşımacılığı sektöründe faaliyette bulunan firma ve şahısların kaptanlarının belirli aralıklarla psikoteknik testlere tabi tutulmaları ve bu sektörde çalışacak kaptan adaylarının seçiminde psikoteknik testlerden yararlanılması yönünde çalışmalar başlatılmalıdır.
- Sürücü kurslarında 4 derse ilave olarak Sürüş Psikolojisi derslerinin zorunlu hale getirilmesi gerekir.

Kısa dönemde alınabilecek tüm önerilerin uzun dönemde ülkemizin en önemli sorunlarından biri olan trafik sorununun çözümüne önemli ölçüde katkı sağlayacağı kesindir.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

İŞLETMELERDE İNSANGÜCÜ VERİMLİLİĞİNİN ARTTIRILMASINDA ÖRGÜT İÇİ İLETİŞİMİN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Hasan İBİCİOĞLU*
Okutman Nedret ÇAĞLAR**

ÖZET

Sosyo teknik sistem olan işletmelerin başarısında işgören verimliliğinin ayrı bir önemi vardır. Çünkü işletmelerde diğer üretimin faktörlerinin verimliliğini geniş ölçüde insangücü belirlemektedir. İnsangücü verimliliğinin en büyük belirleyicilerinden biri ise, işletme içi iletişimdir.

Bu çalışmada insangücü verimliliğinin artırılması açısından işletme içi iletişimin rolü, önemi ve işletme içi ideal iletişim modelinin nasıl olması gerektiği konuları irdelenmiştir.

GİRİŞ

Günümüz işletmelerinin en önemli sorunu, rekabet ortamında ayakta kalabilmek için kaynakların verimli bir biçimde kullanılmasını sağlamaktır. Verimlilik düzeyindeki artışlar, hem işletme faaliyetlerine hem de ulusal ekonomiye olumlu yönde katkıda bulunmaktadır. Verimlilik; çıktıların girdilere oranı olarak tanımlanmakla birlikte, kaynakların ne kadar etken kullanıldığının da bir göstergesidir. İnsangücü verimliliği, işletmenin toplam verimliliğinin arttırılmasında belirleyici

*Süleyman Demirel Üniversitesi, İ.İ.B.F. İşletme Bölümü Kooperatifçilik Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.
**Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta M Y O. Radyo-TV Yayımcılığı Bölümü Öğretim Elemanı

olmaktadır. Çünkü teknoloji ne kadar gelişirse gelişsin bu teknolojilerin kullanımı ve yönetimi insangücüne bağlı olacaktır. İnsangücü verimliliğinin artması, toplam güdüleyici güçlerin artmasına bağlıdır. Bu da ancak iyi bir iletişim ortamında sağlanabilir. İletişim, organizasyondaki herkesi birbirine bağlayan ve yönetim ile yönetilenlerin eylem ve tutumlarını etkileyen bir bilgi alış-verişidir. Söz konusun bilgi alış verişi sayesinde işletme çalışanlarının yönetime katılmaları sağlanabilecek ve örgütsel amaçlar ekseninde çalışanlar arasında bir konsensüs oluşturulabilecektir. İletişimin olmadığı bir organizasyonda örgütsel bütünlük ve bağlılığın sağlanması son derece güç olacaktır.

Çalışmamızda işletmelerde iletişimin önemi ve insangücü verimliliğini nasıl etkilediği hususları üzerinde durulacaktır.

1. VERİMLİLİK VE İLETİŞİM KAVRAMLARI

1.1. Verimlilik

İnsanların sınırlı ömürleri içerisinde ihtiyaçlarının tümünü karşılamak arzusunda olmaları, zaman, emek ve çabalarını bilinçli ve planlı bir şekilde kullanmalarını zorunlu hale getirmiş ve bu durumda verimliliği gerekli kılmıştır[1]. 2000'li yıllara damgasını vuran verimliliğin tanımı üzerine çeşitli tanımlar yapılmaktadır. Verimlilik, toplam fiziksel gelirin (üretim sonucundaki çıktının) kullanılan fiziksel gidere (girdi, üretim faktörleri) oranı[2] veya düşünülen kaynak kullanımlı iş performansının niteliği ile niceliğinin özet bir değeri[3], faaliyetler neticesinde elde edilen sonuçların, yararların bu sonuçları ve yararları elde etmek için katlanılan çabalara yapılan fedakarlıklara, harcamalara olan oranı [4] vb. gibi değişik ifadelerle tanımlanmıştır. Birçok yaygın kullanım alanı bulunan verimlilik kavramının ekonomi bilimi açısından tanımı; verilen bir çıktının en az (minimum) maliyet ile üretilmesidir.[5]

Verimlilik, üretimde kullanılan faktörlerin çeşidine göre ,toplam faktör verimliliği ve kısmi verimlilik olmak üzere ikiye ayrılır. Toplam faktör verimliliğinde bir üretim faaliyeti sonucunda elde edilen çıktıların, bu çıktıları üretmek için kullanılan girdilere oranlaması yapılmasına karşın, kısmi verimlilikte ise, üretilen çıktıların üretim öğelerinin tamamına değil, sadece herhangi bir üretim girdisine oranlaması yapılır. Bunlar; "işgücü", "sermaye", "hammadde" olabilir.[6] Son yıllarda ülkelerin refah seviyelerinin artmasında verimlilik artışının şüphesiz önemli rolü vardır. Bireylerin yaşam standartlarının arttırılması ve iyi bir yaşam kalitesine sahip olabilmeleri için, maliyetlerin düşük olması önem arz etmektedir.[7]

---

[1] Ömer DİNÇER-Yahya FİDAN, **İşletme Yönetimi**, 1. B., Beta BasımYayın, İstanbul, 1996, s. 19.

[2] Ali AKDEMİR, **İşletme Bilimine Giriş**, 2. B., Kütahya, 1996, s. 65.

[3] John R. Schermer HORN, Jr. Hunt OSBORN, **Managına Organization Behavior**, Fifth Edition, John, Wiley Sons inc Newyork Chishester Birisbane Toronto Singapore, 1991, s. 15.

[4] DİNÇER-FİDAN, s. 20.

[5] Oktay ALPUGAN-Hulusi DEMİR-Mete OKTAV-Nurel ÜNER, **İşletme Ekonomisi ve Yönetimi**, Beta Ya İstanbul, 1995, s. 14.

[6] ALPUGAN-DEMİR-OKTAV-ÜNER, s. 15.

[7] Peter F. DRUCKER, "Geleceğin Anahtarı Verimlilik", çev. Nihan Tanrıkahya, **Verimlilik Dergisi, MPM Ya.**, Şubat 1996, s. 7.

1.1.1. İnsangücü Verimliliği

İnsangücü verimliliğinin temelini, emek faktörü oluşturmaktadır. "Emek; belli bir süre içinde harcanan akli veya bedeni çaba olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla insangücü (emek) verimliliği, bu çaba sonucu ortaya çıkan çıktı ile ilgili oransal sonuçtur. Kısaca Toplam üretim/Toplam çalışma saatleri oranı insangücünün verimliliğini ifade eder[8]. İnsangücü verimliliğinin arttırılabilmesi için; İşletme organizasyon ve yönetiminin, insangücü politikası ve planlamasının, sağlık ve güvenlik şartlarının, ücret sistemlerinin, çalışma sürelerinin, istihdam politikasının, teknolojik gelişme ve mesleki eğitim düzeyinin uygun olması gereklidir. İnsangücü verimliliğinin artışı tüm bu değişkenlerin karşılıklı etkileşimi sonucu ortaya çıkmaktadır. İnsangücü verimliliğinin arttırılmasından en önemli unsur, işveren ve çalışanlarının verimlilik konusunda eğitilmeleridir[9].

İnsangücünün verimliliğinin yükselmesi, toplam güdüleyici güçlerin engelleyici güçleri geçmesine bağlıdır. Toplam güdüleyici güç, çalışanları her konuda destekleyen, önerilere açık olan bir güçtür. Toplam engelleyici güç de iletişimin fazla olmadığı, çalışanların fikirlerine değer vermeyen bir güç olarak karşımıza çıkar[10]. İnsangücü, işletme faaliyetlerinin icra edilmesinde, diğer üretim faktörlerini (sermeye, hammadde, malzeme vb.) yönlendirmekte, faaliyetlerin başarılmasında bir lokomotif görevi üstlenmektedir. Bu nedenledir ki, insangücünün verimliliği, işletmenin toplam verimliliğin arttırılmasında belirleyici rol oynamaktadır[11].

1.2. İletişim

Latince'deki communis kelimesinden türetilmiş "communication" kavramının karşılığı olarak kullanılan iletişim kavramı, bir ortaklığı, toplumsallaşmayı, birlikteliği, iştirak haline gelmiş olmayı kapsamakta, hem bireylerarası, hem de bunlar aracılığı ile toplumsal düzeyde etkin olan bir süreç olarak ifade edilebilmektedir[12]. İletişim, birinin diğerleri üzerine bir eylemi, diğerleriyle etkileşimi ve diğerlerine bir tepkisi olabileceği gibi, bunların hepsi de olabilir[13]. İletişim: "bir aklın başka bir aklı etkileyebileceği bütün süreçlerdir"[14]. İnsan etkinliğinin tamamlayıcı aracı iletişimdir. Nerede insan etkinliği varsa, orada iletişim vardır[15]. İletişimi sağlayacak olan ögeler; **kaynak, kodlama/kodaçma, kanal, alıcı ve feedback**'tir. Bu öğelerden biri ya da birkaçı eksik olursa iletişim süreci gerçekleşmez. İletişim sürecindeki öğeler aşağıdaki gibidir:

---

[8] Hasan İBİCİOĞLU, **İşletmelerde İnsangücü Verimliliğinin Arttırılması ve Teknolojik Değişim**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 59-60.

[9] İBİCİOĞLU, s. 115.

[10] Haldun ERSEN, **Toplam Kalite ve İnsan Kaynakları Yönetimi İlişkisi**, 2.B., İstanbul, 1997, s. 85.

[11] İBİCİOĞLU, s. 59-297.

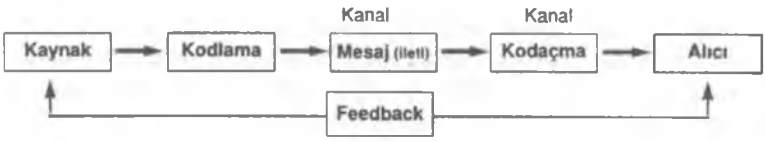
[12] Ünsal OSKAY, **XIX. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri Kuramsal Bir Yaklaşım**, Der Ya., İstanbul, 1993, s. 311.

[13] Denis Mc QUAIL-Suen WINDALH, **Kitle İletişim Çalışmaları İçin Etkileşim Modelleri**, çev. Banu Dağtaş, Uğur Demiray, Anadolu Üniversitesi Ya., Eskişehir, 1996, s. 7.

[14] Clavde SHONNER-Worren WEORNER, "The Mathematical Theory of Communication" **Üniversity Ilinois Press**, 1949, s. 55.

[15] İrfan ERDOĞAN-Korkmaz ALEMDAR, **İletişim ve Toplum**, Bilgi Yayınevi, 1.B., Ankara, 1990, s. 170.

Şekil 1: İletişim Süreci

Gürültü

Kaynak, iletişim sürecini başlatan, ileti gönderen öğedir. Kaynak; bilgiyi, duyguyu, düşünceyi iletebilecek bir biçimde dile getirmektedir. İletiler kodlanıp hedefe gönderildiğinde, iletinin gerçekleştireceği şeyler kaynağın dışında kalmaktadır. Bu nedenle iletilerin olması gerektiği gibi kodlanıp sürece sokulması gerekmektedir[16].

İletişim sürecinin ikinci öğesi olan mesaj, görsel ya da işitsel olabilir. İleti; duygunun, düşüncenin, bilginin kaynak tarafından kodlanmasıdır. İleti işaretlerden oluşmaktadır. Söz, yazı, resim, hareket ya da hareketsizlik birer iletidir.

İletişim sürecinde alıcı, iletiye hedef olan bir kişi, gurup ya da toplum olabilir. Alıcı, iletiye karşı aktif ya da pasif bir nitelik gösterebilir. Bu süreçte kaynak açısından son derece önem taşıyan ikinci bir husus devreye girmekte ve muhataplarına gönderilen habere bu alıcıların tepkisi, literatürde feedback olarak adlandırılan bir kanalla geri dönmektedir. Feedback, alıcının kaynağın iletisine verdiği tepkidir. Feedback'e (yansıma) verilen önem ölçüsünde iletişimin etkinliğinin arttığı söylenebilir. Yüksek performansta çalışan kişilerin olumlu feedback eksikliğinde, performanslarında bir bozukluk ve eksiklik görülebilir. Düşük performansta çalışan bireyler de ise, düzeltici feedback'in eksikliği, performans değişikliğine yol açmayabilir. Dikkatsizce yönetilen bir feedback, her iki çalışan türü için de zararlı olabilir[17].

İletişimin yapısında yer alan diğer bir öğe de gürültüdür. Mesajın muhatapları tarafından anlaşılmamasına neden olan her türlü etki olarak tanımlayabileceğimiz bu unsurun, iletişim esnasında mutlaka gözönünde tutulması gerekmektedir. Gürültünün işletme içindeki görünümünü huzursuzluk olarak da belirlemek mümkündür.

İletişimin etkin bir şekilde gerçekleşmesini temin eden ve iletişimin yapısı içinde mütalaa edilmesi gereken son hususta, kaynak ve alıcının ortak bir deneyime (referans çerçevesi) sahip olmaları gereğidir.

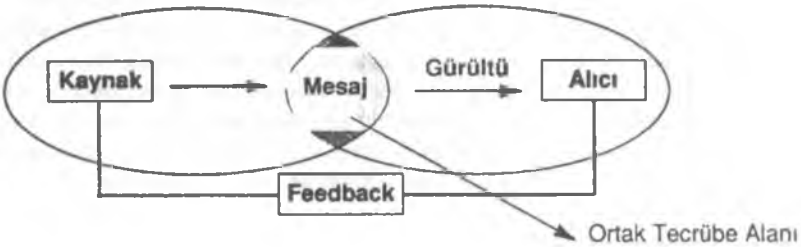
Wilbur Schram and Donald Robert "The Process and Effects of Mass Communication" **University of Ilinois Press**, 1971, s.7.

---

[16] A.Haluk YÜKSEL, "İletişim Süreci ve Sistem Yaklaşımı Açısından İletişim Sürecinin İncelenmesi", **Anadolu Üniversitesi, İ. İ. B. F. Dergisi**, Sayı 6, Eskişehir, 1989, s. 27.

[17] Mel E SCHNATE, **Human Relations Merril Publishing Company**, Colombus Ohio, 1990, s. 156.

Şekil 2'de görüldüğü üzere gerek kaynak, gerekse alıcının bilgi olarak kesiştiği noktalar, kaynak ile alıcının anlaşmayı sağlayabildikleri ya da paylaşabildikleri konulardır. Kaynak, mesajı gönderdiği alıcının özelliklerini, motivlerini, beklentilerini iyi bir şekilde tesbit etmemişse hazırladığı mesaj bu kitlenin ilgisini çekmeye-

cektir. Bu nedenle mesaja muhatap olacak alıcının iyi bir araştırmaya tabi tutulması gerekir. Ancak, böyle bir araştırma neticesinde, mesajımızı göndereceğimiz alıcı ile ortak bir tecrübe alanı oluşturabilir ve mesajımızın beklenilen etkiyi yaratmasını sağlayabiliriz.

2. İŞLETMELERDE İLETİŞİM

İşletmelerde etkinliğin ve verimliliğin arttırılması üretim faktörlerinin koordine edilmesi ve işletme başarısı için etkin bir haberleşmeye ihtiyaç vardır. İletişim, insan etkinliğinin tamamlayıcı bir parçasıdır[18]. İşletme faaliyetleri açısından yönetenler ve işgörenler arasında kurulan iletişimin olumlu olması ve her iki taraftan beklenen mesajların alınması, işletme içerisindeki tüm bireyleri etkileyecektir. Örgütün her kademesinde yer alan insan, çevresi ile devamlı ilişki içindedir. Bu, mesajları insanın düşüncelerini ve duygularını doğal olarak da örgütsel çevreyi etkilemektedir[19]. Örgütsel iletişim, hem örgütün işleyişini sağlamak ve örgütün amaçlarını gerçekleştirmek için, örgütü oluşturan çeşitli bölüm ve öğelerle, hem de örgüt ile çevresi arasında sürekli bir bilgi ve düşünce akışı ya da bölümler arasında gerekli ilişkilerin kurulmasına imkan sağlayan toplumsal bir süreçtir[20]. Örgütsel iletişimin bir türü olan, işletme içi iletişimde, işgörenin iletişimi ele alınmaktadır ki, bu konu, örgütte çalışanların büyük ölçüde duygu, düşünce ve bilgilerini iletişim kanalları ile üstlerine ya da arkadaşlarına iletmeleri anlamına gelmektedir. Her işgörenin, kime karşı sorumlu olduğunu, kim tarafından denetleneceğini, yetkilerini, sorunlarının çözümü için kime danışacağını bilmesi şüphesiz daha verimli çalışmasına imkan sağlayacaktır. İşletme dışı iletişim ise; halkla ilişkiler, satış geliştirme, reklam ve benzeri faaliyetlerden oluşur.

2.1. İşletmelerde İletişim Çeşitleri

İşletmenin kullandığı haberleşme şekilleri arasında sözlü ve yazılı iletişim en kolayı ve önceliklisidir. Sözlü iletişim, yüzyüze konuşmalarda, gurup toplantılarında, telefon görüşmelerinde ve insanların konuşarak anlaştığı her yerde görülür.

---

[18] ERDOĞAN-ALEMDAR, s. 170.

[19] Ömür BABAOĞLU, "Yönetim Sürecinde Örgütsel Haberleşme", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 1992-1993, s. 27.

[20] Ülkü DİCLE, **Bir Yönetim Aracı Olarak Haberleşme**, MPM Ya., Ya. No. 161, İstanbul, 1964, s. 20.

Henry Mintzberg, araştırmalarında yöneticilerin zamanının %50-90'lık bir bölümünü iletişim için harcadıklarını belirtmiştir. Sözlü iletişimin en büyük avantajı anında geri bildirim alınabilmesidir. Yazılı iletişim, zor ve zaman alıcı bir yöntemdir. Feedback gecikmelidir. Hataların düzeltilmesi zor olduğu gibi yeni sorunlara sebep olur. Tabi ki, yazılı iletişimde mesajın defalarca okunabilmesi ve detaya girebilmesi gibi avantajlar vardır[21]. İşletme içine yönelik iletişim araç ve yöntemleri; işgörenlere yönelik dergiler, kara tahta, sergi kutusu, bültenler, broşürler, hoparlörle açıklamalar, kuruluş toplantıları, personel gezileri, bölüm buluşmaları, çalışanların iş sonrası buluşmaları, danışma, ödüllendirme, yönetime katılma, şikayet kutuları, kültürel ve sportif faaliyetlerin geliştirilmesi, üst düzey yöneticiler tarafından günlük kısa bilgiler verilmesi, özel günlerin kutlanması gibi yöntemler ilk akla gelenlerdir[22].

2.1.1. Biçimsel İletişim

Biçimsel iletişim, örgütün çeşitli organ ve görevleri arasında gerekli ilişkilerin kurulmasına ve koordinasyonun sağlanmasına yardım eden ve örgütün hiyerarşik yapısında yer alan iletişimdir. İşletmelerde bütünlüğün sağlanmasında, sorumlulukların belirlenmesinde ve görevlerin yerine getirilmesinde önemli olan biçimsel iletişim, örgütün ihtiyaçlarını karşılamakta da kullanılabilir. Biçimsel iletişim, örgüt üyeleri tarafından kabul edildiği ölçüde etkili olur[23]. Biçimsel iletişimin araç ve yöntemleri arasında; biçimsel kanallardan gönderilen yazılı bilgi, emirler, biçimsel kanallardan gönderilen sözlü iletişim, toplantılar, konferanslar, resmi duyurular, yayınlar, el kitapları, broşürler, ilan tahtaları vb. sayılabilir.

2.1.2. Doğal İletişim

Doğal iletişim, bireyin sosyal eylemlerini sistemin biçimsel sınırları içinde yürütmekte kullandıkları bir yöntemdir. Doğal iletişimde işletme içinde elde edilen haberler kısa sürede tüm işletme içinde yayılır. Herkes kendi bildiğini söyler. Dolayısıyla belli bir düzen yoktur. Doğal iletişim her zaman işletmelerin amaçları içinde değil, bazen bireysel amaçlar içinde kullanılır. Doğal iletişim, örgütteki iletişim işlevini biçimsel iletişimle birlikte yapar. Aşağıdan yukarıya iletişimin önemli bir aracıdır. Ayrıca örgütün çevresinde olup biten değişiklikler doğal iletişim sayesinde hemen anlaşılabilir ve gerekli değişiklikler doğal iletişimle sağlanabilir.

3. İLETİŞİM-İNSANGÜCÜ VERİMLİLİĞİ İLİŞKİSİ

Örgütlerde insan kaynaklarının motivasyonu, yönlendirilmesi ve iç örgüt uyumunun sağlanmasında iletişim önemli bir rol oynamaktadır[24]. Bugün iş dünyası etkili iletişimin önemini ve gereğini kabul etmiştir. Eğer memurlar ve işçiler bir

---

[21] B.BARNEY -Ricky W. GRIFIN, **The Management of Organizations**, Houghton Mifflin Company, Boston Toronto, 1992, s. 658-659-660.

[22] Franz BOGNER, "Dahili İletişim" çev. Ayla Soruhan, **Marmara İletişim Dergisi**, Sayı 2, İstanbul, 1993, s. 303.

[23] Meral AŞIKOĞLU, **İşgören Yönetiminde İletişim ve Şişe Cam Endüstrisinde Bir Uygulama Örneği**, Anadolu Üniversitesi Ya. No. 136, Eskişehir,1986, s. 28.

[24] İsmail TÜRKMEN, **Yöneticiler İçin Etkin İletişim Modeli**, MPM Yayını, Ya.No.480 , Ankara, 1996, s. 54.

arada çalışmaları ve işletme dışına iyi bir imaj verilmek isteniyorsa, iletişim şarttır. Herhangi bir iletişim tarzı içermeyen, toplumsal bir aktivite düşünmek mümkün değildir. Bu yüzden etkili iletişim geliştirilmelidir.[25]

Kuzey Carolina Üniversitesi'ndeki araştırmacılar, "patron-işgören" ilişkisinin insangücü verimliliğini nasıl etkilediğini ortaya çıkarmak için, bir telefon şirketinin 367 çalışanı arasında araştırma yapmışlardır. Bu araştırmanın sonucuna göre, yöneticilerle yüksek kalite ve güven dolu ilişki içerisinde bulunan çalışanlar, yönetici için ne kadar sıkı ve ne kadar uzun süre çalıştığına bakılmaksızın yapılan değerlendirmede oldukça yüksek puan almışlardır. Diğer bir ifade ile çalışanla yönetenlerin aralarındaki iyi ilişkiler, işgörenlerin yüksek puanla değerlendirilmesi sonucunu ortaya koyar. Yani, yönetici ile iyi ilişkiler ve uzun beraberlikler karşılığını alır. Öte yandan, düşük seviyede ve kısa dönem ilişkilerde yöneticiler, işgörenleri hakkında yukarıdaki duyguları geliştiremeyebilirler[26]. Bundan dolayı yöneticiler, çalışanlarla aralarındaki ilişkilerin düşük kaliteli iletişimden dolayı performans kayıplarına neden olduğunu düşündüklerinde, bunun bir yerde telafisi için ve samimi ilişkinin kurulamamasına rağmen, işgörenlerin performanslarını koruduklarına inanıyor gibi puanlarını yükseltebilirler[27].

Bölümler arasında işbirliğinin sağlanması, örgütsel bütünleşmeye bağlıdır. Bu bütünleşme, işgörenlerin kendine özgü duygu, algı, tutum ve davranışlarının örgüt politikasına uygun hale getirilmesi ile mümkün olacaktır[28]. Etkin bir iletişim sistemi, bir işletmede çalışanlar ve yöneticiler arasında iyi ilişkilerin kurulmasında önemli rol oynar. İletişim teknik ve uygulamalarındaki aksaklıklar, gerek yöneticiler ve gerekse işgörenler açısından ve iş tatmini yönünden aksaklıklar ortaya çıkarır. Personelin yaptığı işi açık seçik bilmesi iletişim ile sağlanır[29]. Yönetici yapılacak işle ilgili iletilerini açık ve belirgin şekilde gönderdikten sonra, çalışanlardan o işin istenilen şekilde yapılmasını bekleyebilir. Yönetici, işgörenlerden gelecek iletileri de okuyup, anlayabilmeli ve işgörenlerin kendisine ne söylediklerini dinlemelidir. Kısacası, işgören işlevi ile yönetimin işletmedeki başarısı "iş" ile onu yapan "işgören" arasında yaratılan iletişim ortamının durumuna bağlıdır[30]. Genelde iletişim ile ilgili tüm sorunlar, iletişimin tek yönlü olarak işlemesinden kaynaklanmaktadır.

İşletmelerde yöneticiler, insan ilişkileri programını düzenlerken, işletme çalışanlarının korunacağı, onlara yardımcı olunacağı ve ilgilenileceği iletisi verirler. Sağlam gelenekleri olan işletmeler daha ileri giderek "Yöneticilerin kararları da bu geleneklere ve işletme politikasına uymalı" derler. Bu bağlamda yöneticilerin insan

---

[25] Patsy J. FULTON, General Office Practices, "**Communication**" South Western Publishing Company, 1991, s. 22.

[26] Jean Mannhelmer FORRAY, "A good relationship with the boss pays off", **Academy of Management Executive**, Vol. 9, No:1, 1995, s. 79.

[27] Neville T. DVARTE, Jane R. GOODSON. "Effects of Dyadic Quality and Duration on Performance Appraisal", **Academy of Management Journal**, 1994, s. 499-521.

[28] Don HELRIEGEL and Jhon SLOCOM, "**Organization Behavior**", West Publiship Company, Newyork, 1980, s. 171.

[29] İlhan ERDOĞAN, **İşletmelerde Davranış**, Düşünce Basın Yayın Hizmetleri, İşletme Fakültesi Ya. No.272, 1. B., İstanbul, 1991, s. 203.

[30] AŞIKOĞLU, s. 87.

ilişkileri programını düzenlerken karşılaştıkları önemli konulardan birini iletişim oluşturmaktadır[31]. Çalışanlar stratejik konularda ve üretim aşamalarında kendi fikirlerinin sorulmamasından şikayetçidirler. Seslerini duyurma konusunda ümitsizdirler. Bu yüzden de üstlerinin kendilerine vermek istedikleri iletileri almazlar. Büyük şirketlerin sadece % 45'i çalışanlarıyla anket yaparlar. Ancak bu şirketlerin büyük çoğunluğu da anket sonuçlarını değerlemez, karşılaştırma yapmazlar. Sonuçta, kendilerini dinlemeyen çalışanlarına işletme stratejisi, yenilikler ve üretim kalitesi hakkında boş yere bilgi verirler. Çünkü, çalışanlar kendilerini dinlemeyen yöneticilerini dinlemezler[32].

İletişim, iletinin iyi kodlanmasını, kanalın iyi seçilmesini iletişim sürecinin en iyi şekilde oluşturulmasını ve yönetilmesini gerektirir. Yöneticiler, iletişimin yararlarından maksimum derecede yararlanarak, sorunları en aza indirebilirler[33] Bu nedenle, işletme içi iletişimin iyi tesis edilmesi gerekir. Direktifler, öneriler, kurallar, işletme politikası, metotlar ve cesaretlendirme gibi olumlu feedbackler bu iletişim formunun içinde yer alır. Aşağı doğru iletişim yazılı ve sözlü olabilir. Ancak, yazılı ifadeyle de desteklenen sözlü iletişim, bir çok durumda en etkili olanıdır. Yüz yüze iletişimde vücut dilinin desteği, sözlü iletişimin etkisini arttırır ve bunun yazılı bir özeti de sabit olarak kalır. Bu kayıt ileride çıkabilecek anlaşmazlıklar için kalıcı bir kanıt olur[34]. İşletmelerde bireylerin birbirleriyle ve çevreleriyle haberleşme olanaklarının sağlanıp sağlanamaması verimliliklerini etkileyecektir.

4. İŞLETMELERDE İNSANGÜCÜ VERİMLİLİĞİNİN ARTTIRILMASINDA İLETİŞİMİN ETKİLERİ

İşgören yönetiminde etkinliği sağlayabilmek için, iyi bir iletişim sisteminin kurulup işletilmesine ihtiyaç vardır. İletişim, işgörenlerin amaçlarına ulaşması, yönetici-yönetilen arasındaki olumlu ilişkiler, işgören bölümünün etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesi, örgütsel ve bireysel amaçların dengeye oturtulması, işgören yönetiminde iletişim yolu ile gerçekleşir. Çalışanlarla iletişimin zayıf olduğu organizasyonlarda, yöneticilerle elemanların iş hakkındaki görüşleri birbirinden çok farklı olabilir[35].

İletişim süreci modelini incelerken, iletişim ihtiyacı duyan kaynağın önce iletişim amacını belirleyeceğini söylemiştik. Aşağıdan yukarıya iletişimde bu amacın ne olduğu, haberleşme eyleminin başlaması açısından önem taşımaktadır. Amacın "bilgi verme" ya da "ikna etme" olması, astın haberleşme eylemini başlatmasında belirleyici etmen olmaktadır. Bilgi vermeye yönelik iletişimde astlar, kendilerini rahat hissetmekte, haberleşmekten çekinmemektedirler. Ancak üstü ikna etmeye, kendi görüşlerini ona kabul ettirmeye yönelik girişimlerde bulunmaktan kaçırmaktadırlar. Zaten, üstlerin bir bölümü böyle bir fırsatı vermemektedir. Nitekim astların %

---

[31] George T. MILKOVICH-John W. BOUDREAW, **Human Resources Management**, 1991, s. 570.

[32] MILOVICH-BOUDREAW, s. .571.

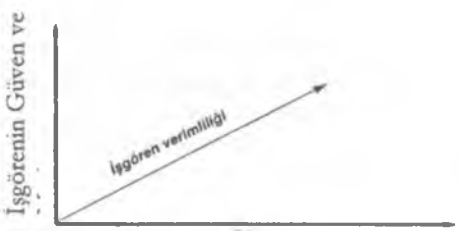
[33] BARNEY- GRIFFIN, s. 667.

[34] Mel E. SCHNATE, **Human Relations**, Merrill Publishing Company, Columbus, Ohio, 1990, s. 146.

[35] Margaret PALMER- Kanneth T. WINTERS, **Fundemantals of Human Resources**, çev. Doğan Şahiner, Rota Ya., 1.B., İstanbul, 1993, s. 4

50'si üstlerin kendilerine böyle bir fırsatı (üstün görüşlerine karşı çıkma) vermediğini ifade etmişlerdir. Aşağıdan yukarıya doğru haberleşmede, astların üstleri ile iletişimde bulunmalarına en büyük engel üstün tutum ve davranışlarıdır. Astların % 51'i kendilerine verilen görevi gereği gibi yerine getiremediklerin de, üstlerin kendilerini eleştirdiğini, hoşnutsuzluğunu belirttiğini ifade etmişlerdir. Bu durum, astlar üzerinde moral bozukluğu ve performans düşüklüğüne neden olmaktadır[36]. İletişim sırasında kaynağın iletiyi gerektiği gibi gönderememesi, kaynağın inanırlığı ve kaynağın sevilip sevilmemesi, iletinin algılanmasını ve beklenen etkiyi yaratmasını etkiler. Kaynağa karşı duyulan güven ile mesajın etkinliği arasında bir ilişki mevcuttur. Aykut Polat'ın yaptığı bir anket çalışmasına göre, "üstüne güvenmeyen gurubun % 85'i üstün kendilerine ilettiğini söylediği bilgileri almadıklarını ifade ederken, üstüne karşı tam bir güven duygusuna sahip gurubun % 87'si üstün ilettiği bilgileri aldıklarını ifade etmişlerdir[37]. Bu bulgulardan da anlaşıldığı gibi işgörenlerin, işletmelerin genel amaçları hakkında bilgilendirilmeleri, işgörenin güven ve motivasyonunu arttıracak. Bu da işgören verimliliğini olumlu yönde etkileyecektir. (Şekil 3)

Şekil 3: İşgören Verimliliğine - İletişimin Etkisi

İşgörenin işletme amaçları hakkında bilgilendi-

İşletmelerin işgörenlerden bazı beklentileri olduğu gibi, işgörenlerin de işletmeden ve yöneticilerden beklentileri vardır. Bu beklentilerin karşılanması işgören verimliliğini artıracaktır. Bir bireyin verimi, onun kişisel yetenekleri ile ruhsal durumuna bağlıdır. Yönetici, astları ile olan her ilişkisinde olumlu veya olumsuz bir etkide bulunur. İnsanı ilişkinin önemine inanmış bir yönetici, bireyin verimi ve mesleki tatminine etkide bulunabilir. İyi bir yönetici, işgörenlerini tek tek gözden geçirmekle kalmamalı, bireyler arası iletişimi de sağlamalıdır[38]. Hawthorne Works of Western Company'de çevresel ve yönetsel şartların değişmesi sonucunda, işçilerin tutumunda ve üretimde meydana gelen değişiklikler üzerine bir araştırma yapılmıştır. Deneyde, kızlardan oluşan bir gurup üzerinde verimlilik artışını etkileyen etmenler incelenmiştir. Deney gurubundaki kızlarla bir arkadaşlık havası yaratma ve bunun devam ettirilmesine çalışılmıştır. Sosyal etkinlikler, birbirleriyle konuşma ve yöneticilere fikirlerini serbestçe söyleyebilme imkanı ve hatta onların önerilerini reddedebilme hakkı verilmiştir. Bu ortamda kızların işe karşı tutumları birbiriyle işbirliği yapmak ve birbirlerini özendirmekle kalmamış daha da ileri gidilerek eli yavaş olanlara baskı bile yapılmış ve hatta onların tutumları değiştirilmiştir[39]. İn-

[36] Aykut POLAT, **Yönetim Psikolojisi**, Türk Orta-Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 282.
[37] POLAT, s. 281.
[38] Erol EREN, **Yönetim Psikolojisi**, Beta Yayıncılık, 4.B., İstanbul, 1993, s. 35.
[39] EREN, s. 36-51.

sanlara nedeni ve sonucunu anlayamadıkları konularda bilgi vermek, eğitmek tutumların değişmesine etken olan hususlardan birisi olmuştur. İşletme içinde biçimsel veya biçimsel olmayan iletişim bağları işgörenlerin mutluluğunu, yaşama sevincini ve iş yapma becerisini artırır.

İnsangücü verimliliğinin düşük olmasının en büyük nedenlerinden birisi işletmede insancıl ilişkilerin ve işbirliğinin eksikliğidir. İşletmede kurulan iletişim sistemi işgörenlerin ihtiyaçlarına göre kurulması gereklidir. Aksi takdirde alt kademeler ile üst kademeler arasında haberleşme kanalları tıkanacak, emirlerin dağıtılması ve işlerin yönetilmesi güçleşecektir. İşletmeler büyüdükçe yöneticilerin her işgörenle bire bir görüşmesi güçleşmekte bu da morali olumsuz etkilemektedir. Küçük organizasyonlarda yöneticilerin her işgörenle bire bir ilgilenme olanağı arttığında moral yüksek olmakta buda verimliliği arttırmaktadır. Çok büyük yönetsel ünitelere sahip olan işletmelerin yönetiminde yüz yüze ilişkileri arttırmak fırsatı verilmesinin en etkili yöntemlerinden birisi, merkezkaç örgütlenmeye gidilmesidir. Böyle bir organizasyon iş tatminini de artıracaktır"[40]

Bir işletmenin gücünün temelinde aşağı yukarı etkili iletişim yatar. Bunu sağlayan iki faktör iç içe yöneticilik ve açık kapı (şeffaflık) politikasıdır. İç içe yöneticilikte, bir işin iyi yapılıp yapılmadığının anlaşılması için, yöneticilerin çalışanlarla iç içe olması ve olup bitenden haberdar olması gerekir. Bu yüzden yöneticiler, çalışanların işleri hakkında ne düşündüklerini ve onların daha iyi çalışmalarını sağlamak için ne yapılması gerektiğini bulmalıdır. Açık kapı politikasında ise amirlerin iş çevresine katkıda bulunmak amacıyla, hangi işçilerin kendini özgür ve rahat hissettiğini belirlemeleri, onların önerilerini dinlemesi ve onlara öneriler sunması beklenir. Bütün çalışanlar üstleriyle kendi fikirlerini tartışma hakkına sahiptir[41]. Öte yandan katılımcı yönetim ve grup dinamiği yöntemlerinin yaşama geçirilebilmesi yoğun ve açık iletişimi gerektirmektedir[42]. İşletmelerde verimliliğin artırılabilmesi için, işgörenlerin yönetime katılmak suretiyle güdülenmeleri gerekir. Yönetsel kararlara ve uygulamalara katılan bir işgören, kararın "kendi kararı" olduğunu düşünecek ve uygulamasını titizlikle yapacaktır. Yönetime katılma, psikolojik yönden daha tatmin edici bir iş çevresi yaratmada faydalı olmakta, miktar ve kalite yönünden daha yüksek bir üretim düzeyi elde edilebilmektedir. Yönetime katılma sürecinin etkili olabilmesi açısından haberleşme kanalları, işgörenlerin etkili olabilecekleri biçimde yönlendirilmeli ve fikirlerini anlatabilecekleri platformlar oluşturulmalıdır.

[40] EREN, s. 112.
[41] MILKOVICH, s. 577.
[42] TÜRKMEN, s. 54.

Bilgi içerikli, çok yönlü ve açık iletişim sistemlerinin yaşama geçirilmesi çalışanların performanslarını olumlu yönde etkileyen ve güvenilirlik artışına yol açan gelişmelerdir. Kendini değiştirebilen üst yöneticilerin bulunduğu örgütlerde katılımcı yönetim anlayışı ile birlikte iç iletişim açık ve özgün bir biçem (üslup) kazandıkça belirgin bir şekilde verimlilik artışının ortaya çıktığı gözlenmektedir.[43]

a) Çok yönlü iletişim ve açık sistemin olduğu ortamlarda;

b) Kişinin kendine ve örgüte güveni artar

c) Motivasyon yükselir

d) Yanlış ve sorun çözme yeteneği gelişir

e) Yönetimin saygınlığı ve otoritesi artar

f) Çalışanların örgüte bağlılık düzeyi yükselir

g) Kişilerin iş başarım düzeyi ve verimliliği artar[44].

4.1. İnsangücü Verimliliğinin Arttırılması Açısından İdeal İletişim Modeli

İşletmede örgütsel amaçlara ulaşılması çalışanların bu amaçlar yönünde özendirilmelerini gerektirir. Bu ise örgütsel amaçlarla bireysel amaçların bütünleştirmesiyle olur. Görevlerin etkin bir şekilde yapılması uygun zamanda, uygun kanalı kullanarak ve en uygun iletinin seçilip iletilmesi ile gerçekleşebilir. İşletmelerde etkin bir iletişim sürecinde ast ve üstler arasında ne tür bilgilerin iletilmesi gerektiğinin de ortaya konması lazımdır. Buna göre; işin yapılma metodu, işletmenin yöntem ve uygulamaları ve işgörenlerin başarılarına ilişkin bilgiler, **yukardan aşağı iletişim** yoluyla aktarılır.

Öte yandan işgörenin kendisi, çalışma şekli ve sorunları ,işgörenin çevresiyle ilgili görüşleri ile işletme uygulama ve politikaları ve göreve ilişkin bilgiler **aşağıdan yukarıya iletişimle** aktarılır. İşletme içi iletişim eksikliği ve çatışmalar işgörenleri mutsuz eder ve bu mutsuzluk çarpan etkisiyle örgüt üyelerinin tümünü etkiler. Kurum içi iletişimin sağlıklı olması güven ortamı yaratarak, işletme içerisinde hoşnutsuzlukların ortadan kaldırılmasını, azaltılmasını sağlar. İç halkla ilişkiler uygulamaları ile elde edilen bilgiler, yöneticilerin işletmenin son durumunu, çalışanların gözü ile görmelerine yardımcı olur ve mevcut potansiyel sorunların belirlenmesine önemli katkıda bulunur. İşgörenler, genel olarak işletmenin ücret politikası, yönetim felsefesi, promosyon olanakları, iş güvenliği ve karlılığı konusunda bilgi almak isterler. Bu sebeple işletme içinde iyi bir iletişim politikasının sürdürülmesi gerekir. Bu sayede işgörenlerin işletme amaçlarına yönelik daha sıkı çalışmaları sağlanmış olur.

Yönetenle işgörenler arasındaki iletişim çift yönlü olmalıdır.

Karşılıklı ve sağlıklı iletişim;

- İşveren ve işgören ilişkilerini geliştirir,

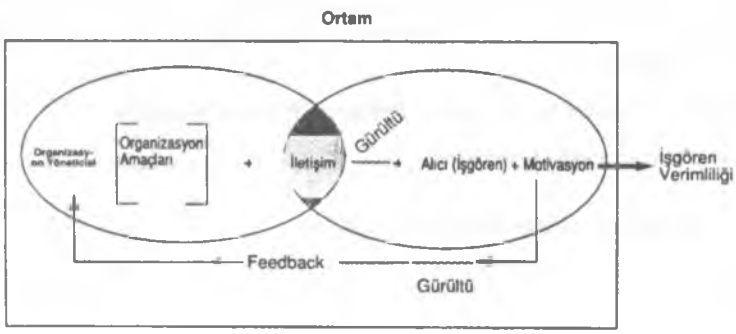
[43] TÜRKMEN, s. 55.
[44] TÜRKMEN, s. 57.

- Morali yükseltir,
- Dedikoduyu ve söylentileri azaltır,
- Personel problemlerinin hızla çözümünü ve sağlar,
- Organizasyonda bir güven ortamı yaratır,
- Örgütsel bağımlılığı arttırır.
- **İşletme içerisinde etkin bir iletişim kurulabilmesi içinse;**
- Mesajlar tüm haberleşme unsurları ile
- (duygular,jestler, mimikler vb.) desteklenmelidir.
- Konuşmacı direkt ve basit bir dil kullanmalıdır.
- Konuşmacı iletiyi gönderirken kendini alıcıların yerine koymalıdır.
- İyi bir dinleyici olmalıdır.
- Feedback'i yararlı kılmalı, iyi değerlendirmelidir.
- Doğru zaman seçilmelidir.
- Gerektiğinde mesaj tekrar edilmelidir.
- İşbirliği içerisinde olunmalıdır.
- Tartışmaya girmeden önce konuya hazırlanılmalıdır.

Tüm bu etkenlerin yanında iyi bir iletişim için, işletme içinde katılımcılık ruhunun geliştirilmesine imkan sağlanması zorunludur. İnsan kaynakları aşağıdan yukarıya iletişimi teşvik eder. Bunun anlamı katılımcı yönetimdir, yani çalışanlar ile yönetim arasında psikolojik ortaklık kurulmasıdır. Bu durum peşinden eğitim programlarını getirir ki, eğitim programları işletmede uyumlu çalışmayı teşvik eder. Konumuz insan olduğuna göre, işletme içerisinde iletişimin gerekliliği konusunda eğitim programlarına ağırlık verilmelidir.

Örgüt içi iletişimde amaç insangücünden azami istifadeyi sağlamak ve verimliliği artırmak olduğuna göre, insanı anlamak ve ona işletmeyi anlatmak gereklidir. İnsan, tabiatı gereği kolay motive olabilen ve motive olduğu zaman da çok verim alabileceğimiz bir kaynaktır. Bu kaynağı etkili iletişimlerle motive etmek, işletmenin ve işgörenin verimliği açısından kaçınılmaz bir sonuç oluşturmaktadır.

Şekil 5: Örgüt içi ideal iletişim modeli

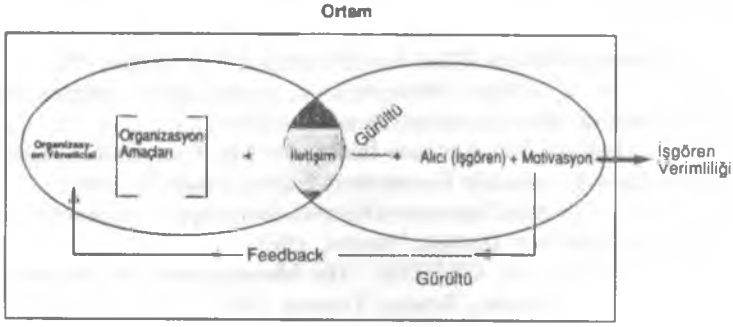

- Morali yükseltir,
- Dedikoduyu ve söylentileri azaltır,
- Personel problemlerinin hızla çözümünü ve sağlar,
- Organizasyonda bir güven ortamı yaratır,
- Örgütsel bağımlılığı arttırır.
- **İşletme içerisinde etkin bir iletişim kurulabilmesi içinse;**
- Mesajlar tüm haberleşme unsurları ile
- (duygular,jestler, mimikler vb.) desteklenmelidir.
- Konuşmacı direkt ve basit bir dil kullanmalıdır.
- Konuşmacı iletiyi gönderirken kendini alıcıların yerine koymalıdır.
- İyi bir dinleyici olmalıdır.
- Feedback'i yararlı kılmalı, iyi değerlendirmelidir.
- Doğru zaman seçilmelidir.
- Gerektiğinde mesaj tekrar edilmelidir.
- İşbirliği içerisinde olunmalıdır.
- Tartışmaya girmeden önce konuya hazırlanılmalıdır.

Tüm bu etkenlerin yanında iyi bir iletişim için, işletme içinde katılımcılık ruhunun geliştirilmesine imkan sağlanması zorunludur. İnsan kaynakları aşağıdan yukarıya iletişimi teşvik eder. Bunun anlamı katılımcı yönetimdir, yani çalışanlar ile yönetim arasında psikolojik ortaklık kurulmasıdır. Bu durum peşinden eğitim programlarını getirir ki, eğitim programları işletmede uyumlu çalışmayı teşvik eder. Konumuz insan olduğuna göre, işletme içerisinde iletişimin gerekliliği konusunda eğitim programlarına ağırlık verilmelidir.

Örgüt içi iletişimde amaç insangücünden azami istifadeyi sağlamak ve verimliliği artırmak olduğuna göre, insanı anlamak ve ona işletmeyi anlatmak gereklidir. İnsan, tabiatı gereği kolay motive olabilen ve motive olduğu zaman da çok verim alabileceğimiz bir kaynaktır. Bu kaynağı etkili iletişimlerle motive etmek, işletmenin ve işgörenin verimliği açısından kaçınılmaz bir sonuç oluşturmaktadır.

Şekil 5: Örgüt içi ideal iletişim modeli

İşletme amaçları işgören amaçlarıyla özdeşleştiği sürece o işletmede amaçsal uyum sağlanacak ve insangücünün verimliliği artacaktır. Hem işveren hemde işgören açısından, işveren amaçlarının anlaşılır kılınması, işletme fonksiyonlarının amaçlara yöneltilmesi ve işletmedeki insangücünün bu yönde motive edilmesi ile verimlilik artışı sağlanabilecektir. İletişim Modelindeki ileti akışı sırasında meydana gelen gürültü unsuru, ne kadar etkisiz kılınırsa, o oranda etkili iletişim sağlanmış olacaktır. Çünkü iletişimin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesini gürültü ve amaçların ortak kılınması olumsuz yönde etkiler. Bu sebeple işletmelerde işveren ve işgören arasındaki ileti akışı sırasında gürültü minimize edilirken, amaçların taraflar arasında ortak kılınması da zorunluluk haline gelmektedir.

SONUÇ

Günümüz işletmelerinde insangücü, işletmelerdeki üretim faktörleri arasında üzerinde en çok durulması gereken unsuru oluşturmaktadır. İşletmelerin giderek büyümesi ve teknolojik gelişmelerin işletmelere girmesiyle, işletmelerdeki işbölümü de artmaktadır. Bu işbölümü, işletme üyeleri arasında bağımlılık ve uyumu zorunlu kılmaktadır. İşletmenin amaçlarına ulaşabilmesi için, işletme içerisindeki bireysel faaliyetlerin düzenli ve uyum içerisinde gerçekleştirilmesi gerekir. Bu koordinasyonun başarısı ise bireyler arasında yoğun bir iletişimi gerektirecektir. İşletme içerisinde iletişim olmadan insangücünün amaç ya da amaçlara yönelik olarak uyumlu çalışması beklenemez. Artık günümüz yöneticisi, verimliliği, büyük ölçüde insangücü çabalarının etkin bir şekilde eşgüdümüne bağlamaktadır. Yönetici ile işgörenler arasında ortak bir anlayış ve işbirliğinin oluşturulması için, işletme içerisinde doyurucu bir iletişim ağının kurulması zorunludur.

İletişim, işletme çalışanlarının dikkatini amaçlara yöneltirken, bireylere düşen görevleri yerine getirmek için, gerekli bilgi akışını sağlar, işgörenleri motive eder ve işletmeye bağlılıklarını arttırır. İşletme içerisinde güçlü bir motivasyon, yönetici ile işgörenin işbirliği ve iletişim ağının sağlıklı işlemesine bağlanabilir. Motivasyondan amaç, işletmenin ve dolayısıyla işgörenin verimliliği olduğuna göre, insangücünün üzerinde önemle durulmalıdır. İnsangücünden daha etkin ve verimli yararlanabilmek için, işgören-işletme amaç uyumunun sağlanması gerekir. Bu bağlamda işgücünün eğitilmesi, iyi organize edilmesi, iyi yönetilmesi ve geliştirilmesi için işletme içi iletişimin gerekliliği hem yöneticiler hem de işgörenler tarafından bilinmelidir. Bunun için de, çift yönlü iletişim bilincinin oluşturulması ve işletme amaçlarının açıkça tanımlanması şarttır.

KAYNAKÇA

AKDEMİR Ali, **İşletme Bilimine Giriş**, Genişletilmiş 2.B. Ankara, 1996.

ALPUGAN Oktay, Hulisi DEMİR, Mete OKTAV, Nurel ÜNER, **İşletme Ekonomisi ve Yönetimi**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1990.

AŞIKOĞLU Meral, **İşgören Yönetiminde İletişim ve Şişe Cam Endüstrisinde Bir Uygulama Örneği**, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 1986.

BABAOĞLU Ömür, "Yönetim Sürecinde Örgütsel Haberleşme." **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 1993.

BARNEY Jay B. and Ricky N. GRIFFIN, **The Management of Organizations**, Houghton Mifflin Company, Boston, Toronto, 1992.

BOGNER Franz, "Dahili İletişim.", çev. Ayla Saruhan, **Marmara İletişim Dergisi**, İstanbul, 1993.

DİCLE Ülkü, **Bir Yönetim Aracı Olarak Örgütsel Haberleşme,** M.P.M. Ya.No.161, Ankara, 1964.

DİNÇER Ömer, Yahya FİDAN, **İşletme Yönetimi,** 1.B., Beta Basım Yayın, İstanbul,1996.

DVARTE N. Neville and Jane R. GOODSON, "Effect of Dyadic Quality and Duration on Performance Apr İsail **Academy of Management Journal**, 1994.

DRUCKER Peter F. "Geleceğin Anahtarı Verimlilik.", çev. Nihan Tanrıkahya, **M.P.M. Verimlilik Dergisi Yayını**, 1996.

EREN Erol, **Yönetim Psikolojisi**, 4.B., Beta Yayıncılık, İstanbul,1993.

ERSEN Haldun, **Toplam Kalite ve İnsankaynakları Yönetimi,** 2.B., İstanbul, 1997.

ERDOĞAN İrfan, Korkmaz ALEMDAR, **İletişim ve Toplum,** Bilgi Yayınevi, 1.B., Ankara, 1990.

ERTEKİN Yücel, **Halkla İlişkiler,** 2.B., T.O.D.A.İ. Ankara, 1996.

FORRAY Jean Mannhelmer, "A Good Relationship With The Boss," **Pays off Academy of Management Executive** ,1995.

FULTON Patsy, **General Office Practices "Communication"** Sout Western Publishing Company,1991.

HELRIEGEL Don. And Jhon SLOCON, **Organization Behavior,** West Publicship Company, New York, 1980.

MILKOVICH George and John W. BOUDREAVS, **Human Resources Management,** 1991.

OSKAY Ünsal, **XIX. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişimin Kültürel İşlevleri Kuramsal Bir Yaklaşım** , Der Yayınları, İstanbul, 1993.

PALMER Margaret and Kanneth T. WİNTERS, **Fundemantels of Human Resources**, çev. Doğan Şahiner, Rota Yayınları, 1.B., İstanbul, 1993.

POLAT Aykut, **Yönetim Psikolojisi.** T.O.D.A.İ. Ankara, 1997.

QUAIL Denis Mc. and Suen WINDAHL, " Kitle İletişim Çalışmaları İçin Etkileşim Modelleri, ", çev. Banu Dağdaş, Uğur Demiray, **A.Ü.Yayını,** Eskişehir, 1996.

SCHRAM Wilbur and Donald ROBERT, "The Process and Effects of Mass Communication" **University of Ilinois Press**, 1971.

SCHERMERHORN John R. and Jr. Hunt OSBORN, **Managina Organizational Behauior**, Fifth Edition, New York Chichester Brisbane, Toronto, 1991.

SCHANATE Mel.E, **Human Relation,** Merrill Publishing Company, Colombus. Ohio, 1990.

SERİNKAN Celalettin, "İşletmelerin Personel-İnsan Kaynakları Yönetimi." **Verimlilik Dergisi, M.P.M. Yayını**, S.4, Ankara, 1996.

SHONNER Clavde and Worren WEORNER, **The Mathematical Theory of Communication,** University Ilinois Press, 1949.

TÜRKMEN İsmail, **Yöneticiler İçin Etkin İletişim Modeli**, M.P.M.Ya..No.480, Ankara, 1996.

YÜKSEL A. Haluk," İletişim Süreci ve Sistem Yaklaşımı Açısından İletişim Sürecinin İncelenmesi." **Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, S. 6, Eskişehir, 1989.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNDE KÜRESEL REKABET STRATEJİLERİ

Ercan TAŞKIN*

ÖZET

Günümüz dünyasının yeni gerçekleri olan bloklararası ticaretin yoğunlaşması, küresel şirketlerin çoğalması gibi gerçeklerin süpermarket işletmeciliğinde de oldukça belirgin şekilde hissedildiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle ülkemiz gibi süpermarket işletmeciliğinin gelişme süreçleri başlarında sayılabilecek ülkelerde geliştirilmesi gereken stratejiler önem taşımaktadır.

GİRİŞ

Günümüzde perakende ticaret geçmişteki durumdan oldukça farklı hale gelmiştir. Sadece imalatçıların ürünlerini alıp, belirli pazarlama hizmetlerini gerçekleştirdikten sonra tüketicilere sunan perakendecilik tipi değişmiş perakendecilerin ürün ve hizmetlere yüklediği katma değer giderek artmıştır.

A.B.D. ve Avrupa'da hızlı gelişim sürecinden geçen perakendecilik olayından ülkemiz de önemli ölçüde etkilenmiş, küçük bağımsız perakendeci dükkân tiple-

* Kütahya Dumlupmar Üniversitesi İİBF. Pazarlama Anabilim Dalı, Arş. Grv.

rinden büyük perakendeciliğe yönelim sürecine girilmiştir. Tüketici yaşam biçiminde ki değişmeler, kadınların giderek daha yüksek düzeyde çalışma yaşamına katılımı, perakendeci hizmetlerine olan gereksinmeyi artırmış, özellikle büyük kentlere gelişen süpermarket tip gıda ve gıda dışı ev ihtiyaç maddeleri pazarlayan büyük perakendeci işletmeler günlük yaşamın ayrılmaz parçası haline gelmişlerdir.

Tüketicinin alışveriş zamanının kısıtlığı, uzun çalışma saatleri uygulaması ve her türlü ürünü bir arada bulma avantajı sağlama süpermarketlerin tercih edilebilirliğini arttıran unsurlar olmuştur.

Ülkemizde özellikle büyük kentlerde hızla yayılan büyük ve modern gıda perakendeci işletmeler, kendilerine yönelik donanım ve yazılım hizmeti veren kuruluşlarda yaygınlanmasına yol açmış, bu anlamda ekonomik yaşama zenginlik katmışlardır.

1. SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİ

1.1. SÜPERMARKET KAVRAMI

Süpermarketler yapılan tüm sınıflamalarda satılan mal türüne göre perakendecilik grubu içersinde yer almaktadır. Süpermarketler, ağırlıklı olarak gıda maddeleri satan perakendeciler olarak değerlendirilmektedirler.[1]

Süpermarketler temel ve yaygın olarak çabuk bozulabilir gıda maddeleri de dahil olmak üzere her türlü gıda maddeleri ve sınırlı çeşitte gıda dışı mallar satan en azından 400 metre kare satış alanına sahip olması gereken, ağırlığını self servis yöntemine göre satışın oluşturduğu, büyük gıda perakende mağazalarıdır.

1.2. SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNİN TANIMI

Süpermarketler için evrensel bir tanım bulmak bir hayli zordur. Çünkü, ekonomik ortama bağlı olarak hem büyüklük ölçüleri, hem de satışa sundukları mal çeşidi değişmektedir. Bu nedenle süpermarketler için değişik tanımlara rastlanmaktadır. Ayrıca, süpermarket yapısı ve işleyişi yönünden ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.

Aşağıda çeşitli organizasyonlara ve ülkelere göre süpermarekt tanım dizileri ortaya konulmuştur.

1.2.1. ÖRGÜTLERE GÖRE TANIMLAR

Amerikan pazarlama derneğine (AMA) göre; süpermarket, düşük fiyatla satış yapan, bol, değişik çeşit bulundurma ilkelerine dayanan ve temel olarak gıda, öteki bakkaliye maddelerini self-servis yöntemine göre satan büyük bir perakendeci mağazalardır.

Süpermarket Enstitüsüne (SMI) göre; süpermarket haftada en az 20.000 $ veya yılda 1.000.000 $'lık satış yapan reyonlara ayrılmış gıda mağazasıdır.

---

[1] Elaine PAULSUN and P WILLIAM **"The Development of the Ethnic food Market in the İnk", Bristhish Food Journal,** 1990, p. 19.

Uluslararası self servis organizasyonuna göre; süpermarket, en az 400 metre-kare satış alanı olan, temel olarak çabuk bozulabilir, gıda maddeleri de dahil olmak üzere bakkaliye maddeleri satan ve toplam satışlarının en çok 1/3 ü kadar gıda dışı maddeler olan self servis veya bölümlü mağazalardır.

1.2.2. SÜPERMARKETIN AVRUPA ÜLKELERINDEKİ TANIMLARI

Süpermarket işletmeciliğinin Almanya, İngiltere, Fransa ve Hollanda'daki tanımları ise şöyledir[2]:

"Almanya'daki tanımı; süpermarket, tüm taze meyve ve sebze ile birlikte gıda maddeleri gibi günlük ihtiyaç maddelerini satan, aylık cirosu en az 250.000 mark bulunan, günlük cirosu ise 10.000 mark civarında bulunan perakendeci mağazalardır."

"İngiltere'deki süpermarket tanımı; en azından 200 metre kare satış alanına sahip self servis biçiminde günlük ihtiyaç maddeleri satan perakendeci mağazalarıdır."

"Fransa'daki süpermarket tanımı; en az 400 metre kare satış alanına sahip bakkaliye, içki, meyve ve sebze, et, şekerleme, deniz ve süt ürünlerinin self servis biçiminde satışını yapan, müşterilerin satın aldıkları mallarının hepsinin bedeli çıkış yerinde kasalara ödediği, genellikle otopark imkanı sağlayan perakendeci mağazalardır.

"Hollanda'daki süpermarket tanımı; süpermarket, tüm günlük ihtiyaçları self-servis biçiminde satan geniş bir gıda parekendeci mağazasıdır.[3]"

ABD'deki süpermarket tanımı; süpermarket düşük kar marjı ile çalışan özellikle gıda ve bakkaliye malları satan bol çeşitle ve self servis yöntemiyle satış yapan perakendeci kuruluşlardır.[4]

Bir başka tanıma göre de süpermarket, yerleşim ve satış alanı mağazadan mağazaya değişebilen, temel olarak self servis satış yapan ve günde en az 1500 dolar satış yapan reyonlara ayrılmış büyük perakendeci mağazadır.[5]

1.2.3. SÜPERMARKET İŞLETMESİNİN TÜRKİYE'DEKİ TANIMI

Türkiye'de süpermarket türündeki mağazaların ortalama satış alanları 1974 yılında 292 m^2 iken, bu ortalama 1982 yılında 348 m^2'ye yükselmiştir. Ancak aritmetik ortalamalar uç değerleri yuttuğundan, 1000 m^2 ve daha büyük ölçekli mağazaların varlığını yansıtmamaktadır. Buna karşın Türkiye'deki süpermarketlerin çoğu uluslararası self-service organizasyonunun kabul ettiği minimum 400 m^2 standardına bile

---

[2] Çevik URAZ, **Ankara'da Bulunan Büyük Gıda Mağazaların Bugünkü Durumu ve Gelişme Olanakları**, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1974, s. 343-344.

[3] URAZ, s. 344

[4] Pride FERREL, **Understanding Marketing**, USA 1980, p.350-351

[5] Carry **ROSENBURG, Marketing Mc Grow- Hill Inc**, New York, 1977 p 501-503

girmemektedir.[6]Bu gerçekler altında bir tanım yapmak gerekirse, en az 400 metre kare satış alanına sahip olan birden çok yazar kasa bulunan gıda perakendecileridir.

1.3. SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Bütün bu tanımlar ışığında, süpermarketlerin değişik özellikleri şöyle sıralanabilir:[7]

- Temel olarak bakkaliye, kuru gıda, yaş meyve sebze, et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri ile gıda dışı maddeler satarlar.
- Her grup mal ayrı ayrı bölmelerde çok çeşitte ve çok sayıda alıcılara sunulur.
- Genellikle self-servis yöntemi uygulanır.
- Self-servis yönteminin gereği olarak ürünler açık vitrin sergi, gondol ve raflarda satışa sunulur.
- Mağazalar genellikle tek katlı olup geniş bir yerleşim ve satış alanı vardır.
- Mağaza müşterileri için otopark olanakları vardır.
- Birden çok yazar kasa vardır.
- Süpermarketler olanaklı olan en yüksek oranda, üretim kaynaklarından doğrudan, aracısız satınalma, düşük fiyat, düşük kâr marjı ile satış ve hızlı stok değişim çabukluğu gibi işletmecilik politika ve ilkeleri ile çalışırlar.[8]

Bunlara ilave olarak;

- Süpermarketlerde satışlar peşindir.
- Değişik satış hizmetleri sunulabilir.

Maliyet yapıları içinde değişmez maliyetlerin payı diğer endüstrilere göre daha düşüktür. Bu yüzden de, başabaş noktaları daha düşük bir noktada oluşur.

Ayrıca, süpermarketlerin kolayda malları satmaları ve bunu yaparken de düşük fiyatları vurgulamaları, tüketicilerin ihtiyaçlarının çeşit bolluğu ile tek bir yerden sağlayabilmeleri ve otopark imkanlarının olması, bu tür perakendecilerin gittikçe gelişmelerine neden olmaktadır.

2. SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNDE KÜRESEL REKABET STRATEJİLERİ

Süpermarket işletmeciliğinde yeni stratejiler "küresel müşteri" kazanmaya yönelik olarak şekillenmektedir. Bu nedenle, müşteri odaklı süpermarketçilik uygulamalarına temel odaklı konulardaki çalışmalar ve araştırmalar önem kazanmaktadır. Önem kazanan bu konular şunlardır.

---

[6] Mehmet OLUÇ, "**Perakendecilik III**" Pazarlama Dünyası Dergisi, Yıl 3 Mart 1989, sayı 15, s,43

[7] OLUÇ, s. 11.

[8] Sema DÜNDAR, **Tüketicilerin Süpermarket Tercih Nedenleri ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul Üniversitesi, Sos.Bil. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988, s. 3.

1. Mağaza imajı
2. Müşteri tatmini
3. Alan yönetimi

2.1. MAĞAZA İMAJI

Mağaza imajı, tüketicilerin mağaza hakkındaki farklı izlenimlerin bir araya gelmesi ile oluşan bir kavramdır. Mağazaya yönelik birey bakış açısının sembolize edilmişidir.[9]

Türkiye'de son yıllarda yaşanan karmaşık ekonomik koşullar, süpermarket işletmeciliğinde mağaza imajı kavramını ön plana çıkarmıştır. süpermarketleşmenin artan pazar doyumu, bu sektörde geçmiştekinden daha farklı araçları ve stratejileri gerekli kılmıştır. Bu stratejilerden mağaza imajı, süpermarketlerin başarısının önemli belirleyicilerinden birisi olarak kabul edilmeye başlamıştır.

2.1.1.TÜRKİYE'DE MAĞAZA İMAJINA ETKİ EDEN HUSUSLAR

Türkiye'de tüketiciler süpermarket seçiminde ve mağaza imajına ilişkin şu hususlara göre hareket ederler.[10]

1. Ussal ve Ekonomik Hususlar
- Kolaylık
- Çeşit seçme olanakları
- Tazelik
- Personelin niteliği
- Doğruluk ve güvenirlik
- Sunulan hizmetler
- Ucuzluk

2. Duygusal Etmenler
- Alışveriş yapılan mağazayı belirli bir sosyal statünün simgesi sayma (prestij unsuru)
- Mağaza ortamında rahatlık

Mağaza İmajı, tüketicinin mağaza seçimine ve mağaza bağlılığına son derece etkili bir unsurdur. Bir mağaza hedef kitlesini belirlemek ve bu kitleye ulaşmak üzere belirlediği imajı toplumun her kesiminden tüketiciler üzerinde benzer yakınlıkta oluşturmuş ise başarıya ulaşmış demektir. doğal olarak, farklı toplumsal katmanlardaki kişilerin zihnine hemen hemen aynı imajı yerleştirmek oldukça zorlu bir iştir. Bu nedenle imaj oluşturma çabalarının başarısı, ancak farklı toplumsal katmanlardan kişilerde imaj yakınlaşmasının sağlanma düzeyi ile ölçülebilir. Bununla

[9] Roger GOTES, "**An Attiribute Anchored Conjoint Approach To Measuring Store Image**", International Juarnay of retail and Distribution Management, Vol. 21., No:5, 1993, s. 23
[10] OLUÇ, s.43

birlikte kuvvetli bir imaj, kuvvetli bir kurumsal kimlikle yani genel merkezin oluşturacağı güçlü bir işletme kimliği ve tanıtım kimliği ile mümkündür.[11]

2.2. MÜŞTERİ TATMİNİ

1980'li yıllarla başlayarak günümüze kadar geçen sürede Türkiye'de süpermarket işletmeciliği, fiyat, hizmet ve kalite temeline dayalı rekabet ortamına girmiştir. Bu rekabet ortamı ile birlikte, süpermarket işletmeciliğinde yeni yatırımlarda başvurulan kaynakların temelinde tüketici talebi ön plana çıkmıştır. Ayrıca gelişmeler tüketici talebini ölçmekte kullanılan yaş, sosyo-ekonomik statü ve aile büyüklüğü gibi kriterler yerini tüketicinin yaşam tarzı, ihtiyaçları ve istekleri gibi kriterlere bırakmıştır. Tüketicilerin istekleri ve gözlemlerindeki yükselmeye bağlı olarak süpermarket işletmeciliğin de hizmet standartları yükselmiştir. Bu yüzden de Türkiye'de süpermarket işletmeciliğine yatırım yapan ve yatırım yapmış olanlar tüketiciyi bilmek, anlamak için müşteri tatmini konusuna eğilmişlerdir.

Tüketicilerin satın aldığı ürüne veya hizmete karşılık olarak elde ettiği faydaların toplamı, ihtiyacının karşılama düzeyi, alışverişten duyduğu memnuniyette olan müşteri tatminin rekabet stratejisi olarak kullanan süpermarketler önemli bir avantaj ele geçirmişlerdir. Türkiye'de süpermarket işletmelerinin rekabet stratejisi olarak kullandıkları müşteri tatmini, ürün dışı boyutlarda etkilenmektedir. Türkiye'de süpermarketlerde sergilenen ürünlerin fiziksel karakteristlerinin arasında farklılık olmaması bunu doğrulamaktadır.

Müşteri tatminini etkileyin ürün dışı boyutlar aşağıdaki gibidir.[12]

- Kolay bulunabilirlik
- Zamanında sunum
- Fiyat
- Kredili satışlar
- Güvenilir olmak
- Mağaza dizaynı

2.3. ALAN YÖNETİMİ

Alan yönetimi, bir süpermarket işletmeciliğin mevcut olanının tüm iletişimler ve tüm ilişkiler boyutunu dikkate alacak şekilde yönetimidir. Günümüzde rekabet ortamının şiddetlenmesi, süpermarket yöneticilerini günü gününe strateji geliştirmek zorunda bırakılmıştır. Özellikle ülkemizde süpermarketlerin sınırlı bir alanda kurulması ve bu sınırlı alanda sergilenmesi gereken çok sayıda ürünün bulunması ve rekabetin artması "alan yönetimi"ni anahtar bilimlerden birisi yapmıştır.

---

[11] Mehmet AK, "**Türkiye'de Market Zincirleri ve Kuramsal Kimliğinin Önemi**", Satış Noktası Dergisi, Yıl:1, Şubat 1997, s.52

[12] W. Steven PERKINS, **"Measuring Customer Satufaction"**, Indüstrial Marketing Management, N0: 2, 1993, s.248

Alan yönetiminin yöntemleri farklı olmakla birlikte, günümüzde pek çok işletmeye uygulandığı bilinmektedir. Uygulamalar, çok geleneksel ve deneyime dayanan yöntemlerden tüketici davranışlarındaki gelişmelere bağlı olarak günü gününe izlenmeyi sağlayan yeni teknoloji kulllammına kadar çok geniş bir aralıkta gerçekleşmektedir.

Günümüzde konunun önemini kavrayan süpermarket işletmelerinde alan yönetimi ile ilgili bir departmanın organizasyonel yapı içersinde yer aldığı görülmektedir. "Alan yönetimi" veya "iç dizayn ve geliştirme" departmanı gibi isimler altında organizasyonel yapı içersinde yer alan bu departmanların amaçları şunlardır.[13]

1. Birim alan verimliliğinin ölçmek ve izlemek
2. Yüksek kârlılık potansiyeli oluşturmak
3. Direkt ürün karlılığını arttırmak
4. Müşteri memnuniyetini yükseltmektir.

Yukarıda sayılan bu amaçları gerçekleştirmek için gözetim altında bulundurulması gereken hususlarda şunlardır.

1. Ürün sınıflandırılması
2. Ürün, marka çeşitliliği
3. Mevcut raf ve satış alanı
4. Ürünlerin rafta kalış süresi
5. Raf düzenleme teknolojisindeki gelişmeler

Son olarak satışları arttırma ve maliyetlerin kontrolü amacıyla geliştirilen stratejilerin, Türkiye'deki süpermarket işletmelerinde uygulanmaya başlanması, ileriki günlerde rekabetin daha da şiddetleneceğini göstermektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

ARIKBAY Canan, **"Perakendecilikte Gelişmeler ve Yeni Yaklaşımlar"**, MPM Yayınları No:522 Ankara, 1996

DÜNDAR Sema, **"Tüketicilerin Süpermarket Tercih Nedenleri ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma"**, İstanbul Üniversitesi ,Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988.

FERREL Pride, **Understandıng Marketıng**, USA 1980

GOTES Roger, **"An Attrıbute Anchored Conjoınt Approach To Measurıng Store Image"** Internatıonal Journal of Retail And Dıstrıbutıon Manegement. vol,21 namber:5, 1993

[13] CANAN Arıkbay, **"Perakendecilikte Gelişmeler ve Yeni Yaklaşım- lar"**, MPM Yayınları No:572, Ankara,1996, s..85

OLUÇ Mehmet, **"Perakendecilik III"** Pazarlama Dünyası Dergisi,Yıl:3, Mart 1989.

PAULSUN Elain and WILLIAM P, **" The Devolopment of the Ethnıe food market ın the ınk"**, Brısthısh Food Journall,1990

PERKINS Stewen W,**"Measurıng Customer Satufactıon"**, Industrıal Marketıng Management Number:2, 1993.

ROSENBURG Carry, **Marketıng**, Mc Graw- Hıll ınc.,New York, 1977.

URAZ Çevik, **Ankara'da Bulunan Büyük gıda Mağazalarının Durumu Ve Geliştirme Olanakları**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara , 1974.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: Haziran 1999

OTOBÜS İŞLETMELERİNDE GELİR ARTTIRICI YÖNETSEL STATEJİLER

Hakan KARA*

ÖZET

Değişme hızının arttığı küreselleşen bir rekabet ortamında yaşıyoruz. Sosyal, kültürel, politik ve ekonomik amaçlı bütün işletmelerde olduğu gibi, hizmet işletmelerinde de yönetim çalışmalarının başarı ile yürütebilmesinin ilk ve temel işlevi geleceğin kestirilmesi ve düzenlenmesidir. Hizmet işletmeleri, stratejileri seçme ve yürütme yöntemleri açısından, mal üretimine yönelik işletmelerden büyük oranda değişiktir. Bu çalışmamızda hizmet işletmelerinin, mal üreten işletmelerden hangi yönlerden farklı olduğu, otobüs işletmelerinde stratejik çalışmalar ve uygulanabilir stratejiler konu edilmiştir.

GİRİŞ

Günümüz Türkiye'sinde karayolu ulaştırma sektörü gelişmiş bir diğer ulaştırma sektörleri (hava, deniz, demiryolu) içinde en büyük payı almaya başlamıştır. Gelişmiş ekonomik yaşamın aksamadan sürdürebilmesi, karmaşık ve yoğun yaşamın daha düzenli hale getirilmesi ve kolaylaştırılması sektörün sağlayacağı ulaştırma hizmetlerine bağlı hale gelmiştir.

Karayolu ulaştırma sektöründe çok önemli bir yere sahip olan otobüs işletmeciliği, toplu insan taşımacılığı sonucunda toplumun bünyesinde oluşturduğu,

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim-Organizasyon Bilim Dalı, Arş. Grv.

ekonomik, sosyal, ve kültürel etkileri göreceli olarak yadsınamayacak kadar önem teşkil etmektedir. Günümüz teknolojisindeki gelişmelere bağlı olarak otobüslerin güvenirliğinin artması ve bunun yanı sıra taşıma süresinin kısalması ulaştırma hizmetlerinin kalitesindeki artışlar, otobüs işletmeciliğinin gelişim sürecine bir ivme kazandırmıştır.

Otobüs işletmeleri, hizmet işletmeleri olduğu için endüstri işletmelerinden farklı bir görünüm sergilemektedirler. Hizmet işletmelerinde ise girdiler endüstri üretimine göre farklılık göstermektedir. Otobüs işletmelerinde, hizmet üretiminin girdisi olan insan ve insanların bedensel, psikolojik özellikleri ve bunların değişikliklerinin farklı olması, ulaştırma hizmet üretimini de endüstri üretiminden farklı kılmaktadır.

Gerek sanayi gerekse hizmet işletmeleri, verimli faaliyetlerde bulunmak ve içinde bulundukları sorunları aşabilmek amacıyla çeşitli yollara başvurdukları bilinen bir gerçektir. İşletmeler bir yandan minimum maliyet bir yandan maksimum kâr elde etmeye çalışmakta, diğer yandan acımasız rekabet koşullarına karşı üstün konuma gelebilmek ve sürekli piyasada kalabilme çabası vermektedirler. Böyle bir çaba, işletmelerdeki üretimi yoğunlaştırmış ve işletmeleri farklı stratejileri uygulamaya yöneltmiştir.

1. HİZMET ÜRETİMİNİN GENEL DEĞERLEMESİ

Üretim sözcüğü birçok kişiye fabrikalar, makineler, montaj hatları gibi imalat yapılan ortamları anımsatır. Yakın zamana kadar üretim ve imalat tarifleri aynı anlamada kullanılmış, üretim yönetimi de yalnızca imalat yapan işletmelere yönelik olarak düşünülmüştür. Günümüzde üretim yönetimi kavram ve teknikleri imalat dışında hizmet ya da servis olarak adlandırılan çalışmalar içinde uygulanmaktadır. Banka, hastane, otel, otobüs işletmeler vb. servis işletmeleri de üretim yönetimi kavram ve tekniklerinin uygulandığı üretim sistemleridir.[1]

İmalat sistemlerinde otomobil, televizyon gibi fiziksel bir çıktı ortaya çıkar. Hizmet sistemlerinde ise verilen hizmet yoluyla bireylerin bir gereksiniminin tatmin sağlamak amaçlanır. Bireyden bireye gereksinimlerin değer yargılarının ve beğenilerinin farklılık göstermesi hizmet sistemlerinin tasarımını da güçleştirmektedir.

Hizmet türlerini, işletmelerinin önemini ve özelliklerini, diğer üretim sistemlerinden ayırtedici stratejik özelliklerini açıklamak konuya kavramsal bir çerçeve çizebilecektir.

1.1. Hizmet Türleri

Kapsam ve türleri çok değişik olması nedeniyle, değişik bir bakış açısına göre hizmetler farklı şekillerde sınıflandırılabilir.[2]

---

[1] Ali Ekrem ÖZKUL, **Genel İşletme**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 931, A.Ö.F. Yayınları, No: 501, Eskişehir, Temmuz 1997, s. 332.

[2] Ömer DİNÇER, **Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası**, Genişletilmiş ve Yenilenmiş 5. Baskı, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş. İstanbul, 1998, s. 436.

a. Hedef pazara göre sınıflama. Bu sınıflamada hizmetin sunulduğu hedef grubun özellikleri ön plana alınmaktadır. Buna göre hizmetler iki grupta incelenir.

i- Kişisel gereksinimlerin karşılanmasına yönelik hizmetler. Kişi veya grupların kişisel gereksinimlerini karşılamaya yönelik hizmetleri ifade eder. Hekimlik, eğitim hizmetleri gibi.

ii. İş gereksinimlerin karışlanmasına yönelik hizmetler. Bir örgütün sorunlarının çözümüne yönelik danışmanlık hizmeti gibi.

b. Hizmet üreticisine göre sınıflandırma. Bu açıdan hizmetleri iki sınıf olarak düşünebiliriz.

i- Üretimi insana dayalı hizmetler: Bu gruptaki hizmetler de kendi içinde üç grupta değerlendirilebilir. Vasıflı elemanlar dayalı hizmetler (doktorluk), yarı vasıflı elemanlara dayalı hizmetler (laborantlık, tamircilik), vasıfsız elemanlara dayalı hizmetler (kapıcılık, kalorifercilik)

ii- Üretimi aletlere dayalı hizmetler: Bu hizmetlerde tam otomatik aletlere dayalı (otomatik araba yıkama), otomatik olmayan ve vasıfsız işgücü gerektiren aletlere dayalı (taksi), uzman kullanıcılar gerektiren aletlere dayalı (bilgisayarlı tomografi) olmak üzere kendi içinde üçe ayrılır.

c. Hizmet alıcısına göre sınıflandırma: Bu yaklaşıma göre hizmetler, üretim sırasında alıcının hazır olup olmamasına göre gruplandırılmaktadır.

i- Üretim sırasında alıcının varlığını gerektiren hizmetler: Yolcu taşıma, doktorluk, danışmanlık gibi.

ii-Üretim sırasında alıcının varlığını gerektirmeyen hizmetler: Eşya taşımacılığı, avukatlık, muhasebecilik gibi.

d. Mal ve hizmete bağımlılığına göre sınıflandırma: Buna göre hizmetler genel olarak iki gruba ayrılır.

i- Bağlı hizmetler: Burada araba tamiri, fotokopi ve bilgisayar bakım hizmetleri ve lokanta gibi bir malın satıcısına bağlı olan veya ameliyat öncesi hazırlık hizmetler gibi daha sonraki hizmete bağlı olan hizmetler olarak üzere iki grup söz konusudur.

ii- Saf hizmetler: Herhangi bir mal veya hizmetin üretim veya satışına bağlı olmayan hizmetler bu grupta yer alır.

1.2. Hizmet İşletmelerinin Önemi ve Özellikleri

Endüstriler genel olarak iki grup şeklinde değerlendirilir. Fabrikasyon olanlar ve olmayanlar, Fabrikasyon olmayan endüstriler tarım, hizmet endüstriler şeklinde kendi içerisinde alt bölümlere ayrılırlar. Hizmet işletmelerinin faaliyet alanları eğitim, bankacılık, kamu hizmeti, sağlık, sigortacılık, pazarlama, otelcilik, lokantacılık, seyahat acenteliği, elektrik, telefon, doğalgaz, ulaşım... şeklinde ifade edilebilir.[3]

[3] Ahmet DİKEN, **Sanayi ve Hizmet İşletmelerinde Toplam Kalite Yönetimi**, Konya Ticaret Odası Eğitim ve Kültür Yayınları, No: 8, Konya, 1998, s. 88.

Başlıca hizmet sektörünün özellikleri şu şekilde sıralamak olanaklıdır:

a-Hizmet fiziksel olarak boyutlandırılamaz, tanımlandırılamaz, ve ölçülemez. Bu özelliği hizmetin statik değil, dinamik oluşundan kaynaklanmaktadır.

b- Hizmet depolanamaz, geri kazanımı olanaklı değildir, bir kez hizmet verildikten sonra tüketilmiş demektir. Ancak tekrar edilebilir.

c- Hizmet insan davranışları ile yönlendirilen bir dizi faaliyetten oluşur.

d- Hizmet bir eşya veya nesne gibi test ve muayene edilemez. Ancak, hizmetin sunumu ve kalitesini etkileyen fiziksel koşullar ve nesneler test ve muayene edilebilir.

e- Bir eşya için söz konusu olan kullanımı ömrü hizmet için söz konusu değildir. Hizmetin kullanım ömrü değil, sürekliliği olabilir.

f- Hizmetin bir zaman boyutu vardır. Bu boyut bir başlangıç ve bir bitiş noktası olan zaman dilimi ile tanımlanır.

g- Hizmet isteme bağlı olarak verilir. Bu bağlılık iki türlü olur. Birincisi anlık istemin karşılanması, örneğin musluğu çevirdiğiniz zaman suyun akması, telefon ahizesini kaldırıp aradığınız numara ile konuşmanız gibi. İkincisi ise, programlı istemin karşılanması olup, örnek olarak sağlık, bankacılık ve ulaşım hizmetlerinin verilmesini gösterebiliriz.

h- Hizmet sektöründe işgören yönetimi önemlidir. Verilen hizmetin kalitesi üzerinde insan izlerinin etkisi fazladır.

ı-Kendisine hizmet verilen biri bunu, hizmeti veren kuruluşun örgütsel hiyerarşisinin ve ücret sıralamasının nispeten alt basamaklarında bulunan işgörenden alır.

Otobüs İşletmeciliği ulaştırma sektörünün bir alt yapısını oluşturduğu için, hizmet işletmeleri arasında yer almaktadır. Ulaştırma sektörü ise, başka sektörlerden aşağıdaki özelliklerle farklı bir boyut kazanmaktadır.[4]

a- Ekonomik krizlere çok fazla duyarlı değildir.

b- İstihdamın kaynağı oluşturmaktadır.

Ulaştırma, ekonomik anlamda elde edilen mal ve hizmetlerin üretim aşamasından, tüketicilere, ulaştırılmasına kadar geçen bütün aşamalara katılan çalışmayı ifade eder. Diğer bir deyişle, sonuç alınabilecek her türlü çalışmaların gerçekleşmesi direkt olarak ulaştırma hizmetine bağlıdır.

Küreselleşen dünyada, hammadde ve yarı mamul maddelerin sanayi merkezlerine aktarılması sonucunda elde edilen kullanılabilir tüketim mallarının, tüketici piyasalarına aktarılmaması sonucunda meydana gelebilecek aksaklıklar varolan ekonomik sistemi tamamen durdurabilecektir.

Ulaştırma sadece ekonomik hareketlilikte kendisini hissettirmez. İnsanların sosyo-kültürel etkinliklerinde sosyal yaşamın şekillenmesinde kendisini hissettiren

[4] Emine ORHANER, Sezer KORKMAZ, "Türk Ekonomisinde Hizmet Sektörünün Durumu ve Rekabet Gücü", **3.Verimlilik Kongresi (Bildiriler)**, 14-16 Mayıs 1997, MPM Yay. No:599, Ankara, 1997, s. 453.

ulaştırma, sosyo-kültürel yaşamın vazgeçilmez bir bölümü haline gelmiştir. Bu özelliği nedeniyle ulaştırma, toplumların zorunlu gereksinimleri arasında yer almıştır.

Özetle, ulaştırma hizmetlerinde meydana gelebilecek bir aksaklık, ekonomik yapı içerisindeki varolan ekonomik transferleri güçleştirip, sistemin tam istihdamdan uzaklaşmasına neden olabilecektir.

1.3. Hizmet Üretimini Diğer Üretim Sistemlerinden Ayıran Stratejik Özellikler

Hizmetlerin kendisine özgü özelliklerine bağlı olarak hizmet işletmeleri de mal üreten işletmelere göre bazı farklılıklar göstermektedir. Stratejik uygulamaları üzerinde de oldukça önemli etkiye sahip olan özellikler şu şekilde sıralamak olanaklı olacaktır.[5]

a- Hizmet soyuttur: Buradaki soyut kelimesi "fiziki boyutları olmayan ve beş duyu organıyla algılanamayan" anlamına gelmektedir. Bu görüşle hizmetin en önemli özelliği soyut olmasıdır.

b- Envanter yapılamaz: Hizmet işletmelerinde, hizmetlerin soyut olmasından dolayı depolanamaması yüzünden envanter yapılamaz. Satışlardaki dalgalanmaların üretim üzerindeki etkisi kendisini hemen gösterir.

c- Amaçları, miktar ve kalite ölçüleriyle tanımlama olanağı yoktur: Pek çok hizmet işletmesinin üretiminin kalite standartlarının belirlemek ve kontrol etmek çok zordur. Hizmetin kalitesini ölçmenin bir tek yolu alıcıya sunulurken kontrol etmektedir.

d- Çıktının niteliği ve tüketimi: Mamuller önce üretilip sonra satılırken, hizmetler üretildiği anda tüketilir. Hizmetin pazarlamasında başarı ve başarısızlık, hizmeti üretenle satın alan arasındaki ilişkiye bağlıdır ve ilişkinin niteliği başarıyı doğru olarak etkiler. Bu yüzden hizmet, üreticisindeki ayrılmaz bir bütündür.

e- Çıktının benzerliği: Hizmetlerin temel üretim şekli insan davranışları ile gerçekleşir. İmalat sistemlerinde çıktılar genellikle standartlara göre tanımlanır. Mekanizasyon ve otomasyon yoluyla birbirinin aynısı olan çıktılar elde edilmeye çalışılır. Halbuki, hizmet sistemlerinde standartlar daha azdır ve çıktının değişkenliği yüksektir. Bu yüzden aynı kişinin üretip sunduğu hizmetler bile birbirinden farklı olabilir.

f- Girdilerdeki değişiklik: Hizmet sistemlerinde girdiler tipik bir imalat sistemine göre farklılık gösterir. İnsanların bedensel ve psikolojik özelliklerinin farklı olması değişkenliğin en iyi açıklamasıdır.

g- Emek girdisi oranı: Üretildiği anda tüketilmesi özelliği ve girdilerdeki büyük farklılık nedeniyle hizmet üretimi emek yoğun bir süreç gerektirir.

h-Verimlilik değerlemesi: İmalat sistemlerinde verimlilik ölçümü çıktıların genellikle birbirinin aynısı olması nedeniyle doğrudan olanaklı olabilmektedir. Hiz-

[5] DİNÇER, s. 438, ÖZKUL s. 323.

met sistemlerinde ise istem değişkenliği ve her istenen çıktının da farklılık göstermesi nedeniyle bu kolay olmamaktadır. Çünkü, hizmetin müşteriye vereceği doyum subjektiftir. Dolayısıyla hizmetleri ölçecek standartlar mevcut değildir.

ı-Maliyet hesaplamalarının yapılması güçtür: Hizmet işletmelerinde yukarıda saydığımız özelliklere bağlı olarak maliyetlerin hesaplanması oldukça zordur.

i- Genellikle pazara yakındır: Hizmet işletmeleri, üreten ile satın alan arasında doğrudan ilişki gerektirdiği için pazara yakın olmak zorundadır. Bu özellik, hizmet işletmelerinin faaliyet alanlarının sınırlandırarak olumsuz bir etki yaparken, müşterilere ve rakiplere yakın olmasına bağlı olarak bazı üstünlüklerde sağlayabilirler.

j- Göreli olarak küçüktür: Hizmet işletmeleri mal üreten işletmeler göre genellikle küçüktür ve pazara yakın olması gerektiği için daha sınırlı bir alanda faaliyet gösterir.

k- Hedef pazarın tanımlanması nispeten zordur: Tıpkı mal üreten işletmelerde olduğu gibi hizmet işletmelerinde de pazarda kaç insanın olduğunu belirlemek, pazarın tanımlamasında yeterli olmaz.

2. OTOBÜS İŞLETMELERİNDE HİZMET ÜRETİMİ

Hizmet üretiminde direkt olarak kullanılan otobüslerin gelişim sürecini, belirli periyotlar içerisinde izlemek, oluşturulan hizmet üretiminin ulaştığı boyutları görmek açısından yardımcı olacaktır.

Bu gelişmişlik periyodunda George Shillebeer, ilk atlı taşıtı, Londra'da Yorkshire Stinger'den, Morulebone caddesinde 1829'da halka tanıtmıştır. Yaklaşık 160 yıldır, şu an gündemde olan otobüslere uzanan bir gelişme ve genişleme süreci mevcuttur. O günden bu güne kadar girişken, atılgan insanlarda, geçim kaynağı amacıyla nakliyat şirketleri kurmuş ve bugünkü görünümün temelini oluşturmuşlardır. Bu çalışmalardaki erken gelişme şehirlerin coğrafi yapısını belirlemede de yardımcı olmuşlardır. İlk atlı tranvaylar Büyük Britan'ya 1860 öncesinde gelmiştir.[6]

Günümüzde otobüs işletmeleri kara taşımacılığının yarısından fazlasını üstlenmektedir. Kitlesel taşımacılıkta otobüs işletmelerinin katkıları gözle görülür bir şekilde artmaktadır. Otobüs işletmeleri diğer taşımacılık sistemlerine yardımcı olurken servis taşımacılığına da uygun olan bir otobüs işletmesinin şehirlerarası kitle taşımacılığı yanında, değişik çalışma alanlarında da faaliyette bulunabileceğini ortaya çıkarabilmektedir. Bunları şu şekilde ifade etmek olanaklı olacaktır.[7]

a-Şehir ve banliyölerde yapılan hatlı taşımacılık.

b-İnsan ve eşyaları diğer taşımacılık işletme sistemlerine ulaştırma yönü ile sistem besleyiciliği şeklinde özel taşımacılık.

---

[6] R.W. FAULKS, **Bus and Coach Operation**, Fifth Edition Butlerand Tanner Ltd. Londra, 1987, s. 4-5.

[7] **Bus Transit System**, Vehicle Roadway Operation, Alba Bueverlang, Düsseldorf, English translaton SNV, Studiengesellscholft, Nohurken, mbh, 1982, s. 10.

c-Ara sıra olan taşımacılık.

Ülkemizdeki otobüs işletmelerini verdikleri hizmet bakımından üç kategoride toplamak olanaklı olabilecektir.

a-Yakın iki il arasında yapılan yolcu taşımacılığı
b-Merkez il ve ilçeleri arasında yapılan yolcu taşımacılığı
c-Uzak iki il arasında yapılan yolcu taşımacılığı

Üretim sözcüğü mal veya hizmet üretmek için yapılan çalışmalara verilen addır. Birçok işletmenin temel işlevi mal ve/veya hizmet üretimi yapmaktadır. Üretim yapmak üzere biraraya getirilmiş insan, makine, malzeme, bilgi gibi bileşenlerin oluşturduğu yapı da üretim sistemidir. Üretim sistemleri tasarımı, kuruluş ve işletiminde sistem yaklaşımından hareketle bileşenlerin, ayrı ayrı değil bir bütün olarak ele alınmasını amaçlar. Girdiler ya da üretim faktörleri sisteme dışarıdan alınan bileşenlerdir. Genellikle sistemlerin birden çok girdileri ve çıktıları bulunur. Sistemler, girdi, dönüşüm süreci ve çıktı alımı şeklinde gösterilir.[8]

Çevresel girdiler, genellikle bilgi (enformasyon) ağırlıklıdır ve yöneticilere üretim sisteminin dışarısındaki hususlara ilgili bilgi sağlarlar. Siyasal ve yasal girdiler sistemin çalışmasında uyulması gereken sınırlamalardır. Çevresel girdilerden, Pazar girdileri de benzer olarak bilgi (enformasyon) niteliğindedir.

Hizmetlerin üretimi için gerekli olan girdiler, temel girdi olarak adlandırılır. Bunlar hizmetin içinde yer alan araçlar hizmetin oluşturulmasında kullanılan iş gücü, sermaye malları (tesis, donanım ve aletler) vb. alt yapı hizmetidir.

Dönüşüm (süreç), girdileri amaçlara uygun şekilde çıktılara dönüştürmeye yönelik işlemlerdir.

Çeşitli üretim sistemleri ile girdi-dönüşüm ve çıktı akışı aşağıdaki tabloda örneklendirilmiştir.

SİSTEM	GİRDİ	DÖNÜŞÜM	ÇIKTI
Fabrika	Hammadde	İmalat	Mamul
Lokanta	Müşteri	Yemek-Servis	Tatmin
Hastane	Hasta	Tedavi-Teşhis	Sağlıklı Kişi
Ulaştırma	Yolcu	Taşıma	Yer Değiştirmiş Kişi

Otobüs işletmelerinde, üretim, kaynakların, hizmet oluşturma amacı ile birleştirilmesidir. Kaynakların (işgören, otobüs, servis araçları, sermaye, şubeler, mola esnasında kullanılan binalar vb.) kıt oluşu nedeniyle bu kaynakların, otobüs işletmelerinin ürettiği ulaştırma hizmetlerinde ekonomik bir şekilde kullanılması gerekir. Otobüs işletmelerinde girdi olarak hizmet üretimine katılan malzemeler başlıca iki türe ayrılabilir.

a. Dolaylı malzemeler.
b. Dolaysız malzemeler.

[8] ÖZKUL, s. 316-322.

Dolaysız malzeme grubunda, otobüsler yer alır. Bunların yer değiştirme özelliği olduğu için ulaştırma son amaç olarak hizmete dönüştürülür. Dolaylı malzeme grubunda ise ulaştırma hizmetinin yürütülebilmesi için, benzin, lastik, yiyecek, içecek gibi tüketilen ya da istihdam edilen işgören, vb. kullanılan diğer malzemeler yer alır. Daha önce ekonomik olmayan bir ulaştırma hizmeti otobüs işletmesi için yeni bir çıktı olabilir. Buna örnek olarak yolcuların beraberinde getirdiği eşyaların taşınması için, organizasyon içerisinde yeni bir taşıma bölümü kurularak, bunların kâr merkezleri haline dönüştürülmesi gösterilebilir.

Otobüs işletmelerinde üretimin amacı, insanların ulaştırma istemlerini doyurmaktır. Bugün yolculuk yapmak isteyen insanlar tarafından istenilen hizmetler çok geniş bir alan kapsamakta ve değişmeler göstermektedir. Otobüs işletmelerinin, şubelerinde rezervasyonlar yapılıp, biletlerin kesilmesi, otobüslerde insanların rahat ve güvenli yolculuklarının sağlanması için gerekli önlemlerin alınıp, insanların istenildiği yere götürülmesi gibi örnekler verilebilir.

Sonuç olarak, üretimi yalnızca malların yapımı olarak düşünmemek aynı zamanda hizmetlerin üretimi veya yapılması olarak da düşünmek ve kabul etmek gerekmektedir. Bu durumda, otobüs işletmelerinin amaçlarına ulaşabilmesi için insan gereksinmelerini karşılayabilecek hizmetleri oluşturma işlemi üretim olmaktadır.

3. OTOBÜS İŞLETMELERİNDE GELİR GETİRİCİ STRATEJİK ÇALIŞMALAR

Otobüs işletmelerinin birinci derecede ki işlevi, evinden uzaklara gitmek isteyenlere ulaştırma hizmeti sağlamaktır ve bu hizmeti en ayrıcalıklı ürünüdür. Birçok otobüs işletmesinde koltuk satışları en büyük ve tek gelir kaynağıdır. Aynı zamanda koltuk satışları, değişmez biçimde, en yüksek kâr oranı veren ve otobüs işletmelerin çalışma kârının ana payına sahip olan en kârlı stratejik gelir kaynağıdır.

Otobüs işletmelerinde gelirlerinin oluşabilmesi için üç temel bileşenin geçerlilik kazanması gerekmektedir. Bu bileşenleri aşağıdaki gibi sıralamak olanaklıdır.

a-Koltuk sayısı
b-Şube hizmetleri
c-Otobüsün seyahat sürecinde sunduğu hizmetler

Bunların her biri otobüs işletmelerinin gelirlerinin oluşmasında farklı derecelerde, Koltuk gelirlerinin kaynağı müşterilerin ulaştırma istemlerinin karşılanmasına yönelik temel hizmetleri sunmaktadır. Bu nedenle koltuk sayısı, şube hizmetleri ve otobüsün seyahat sürecinde verdiği hizmetleri, otobüs işletmelerinin stratejik bir bütünlüğü ve ulaştırma çalışmalarının ayrılmaz bileşenleri olarak görmek yerinde olur.

a- Koltuk Sayısı: Otobüs işletmelerinin müşterilerinin büyük bir bölümü, koltukları birkaç saatten birkaç haftaya veya aylar öncesinden ayırtabilmektedirler. Müşteriler kişisel rezervasyon istemlerini, telefon vb. sistemleri kullanarak yapabilmektedir.

Koltuk kullanımı sözleşmesi otobüs işletmesi ile müşteri arasında koltuk rezervasyonunun yapıldığı andan başlayan, müşterinin ulaşmak istediği yere kadar süren ve ikili ilişkiye dayalı birçok ilişkiler doğurur. Önceden rezervasyon, otobüs işletmeleri tarafından hem yasal anlamda hem de iş anlayışına göre bir sorumluluktur ve koltuk satışlarının gelire dönüştürülebileceği bir sistemi gerektirmektedir.

b- Şube Hizmetleri: Otobüs işletmelerinin oluşturduğu ulaştırma işlevinin önemli bir kısmını da, otobüs işletmelerinin ön büro işlemleri olarak adlandırılan ve çalışmaların bütünleyici bir bileşen olarak ulaştırmada örgütsel bir hizmet sunan şube hizmetleri oluşturur.

Ulaştırmada ile ilgili, otobüse ilişkin varış ve ayrılışlarda müşterilere ön bilgi ve hizmet verme, şube hizmetlerinin ortak yönlerindendir. Gelen müşterileri karşılama, bagajları ile ilgilenme, ulaştırma ile ilgili bilgi verme, otobüs kalkış zamanlarını kontrol altında tutma vb. birinci derecedeki sorumluluklarındandır.

Otobüsün ayrılış zamanlarından başlamak üzere şubeler otobüs ve özellikleri, ulaşım hattı, hat üzerindeki mola yerleri ve diğer hizmetler ve özellikleri için temel bilgi kaynağını oluşturmaktadırlar.

Bazı otobüs işletmelerinde diğer müşteri hizmetleri de şubeler tarafından yerine getirilmektedir. Örneğin gazete, dergi, broşür ve diğer küçük istemler şubeler tarafından sağlanabilir.

Şube hizmetlerinin sağlanması, farklı büyüklük, tip ve standartlarındaki otobüs işletmeleri arasında büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Dolayısıyla müşteri istemlerinin direkt olarak karşılanmasında şube özellik ve hizmetleri koltuk satışlarını etkileye bilecektir. Müşteri için ön kanıya varma şube ve hizmetlerinin sunumu ile bağlantılı olacaktır.

c- Otobüsün Ulaşım Süresince Verdiği Hizmetler: Bu bileşenin temel işlevi, koltuklarda ulaşım hizmetinden yararlanmaya çalışan müşterilere hizmet verilmesidir. Kendi otobüsleri içinde, müşteri koltuklarına verilen hizmet, otobüsün bakımı, denetimi ana sorumlulukları arasındadır.

Otobüs koltuğunu satın alan müşteri, otobüsle ulaşım hizmetinden yararlandığı zaman süresince, en yüksek doyumu sağlamak ister. Bu hizmetlerin zamanında da gerektiği oranda yerine getirilmesi, otobüs işgörenleri (kaptan, hosthostes, muavin) sorumluluğunda bulunmaktadır.

Otobüsün ulaşım sürecinde verdiği hizmetlerin başında otobüs, içi, koltuk ve teçhizatın temizliği, yiyecek ve içeceklerin servisi, güvenlik gelmektedir.

Bu belli başlı özelliklerden tatmin olmuş müşteri potansiyel müşteri grubunu oluşturabileceği için gelecek günlere ilişkin koltuk satışlarını olumlu yönde etkileyip gelir artırımına etki edebilecektir.

Bu üç çalışma, otobüs işletmesinin ve amacının kompleksliğinin bir işlevidir. *Otobüs işletmesinin* kompleksliği ise, çeşitli kombinasyonlar içinde sunulan birçok hizmet ve tesislerle ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktaların bir kâr merkezli odaklar biçimine sokulması bir bütün olarak otobüs işletmesini değerleyip, uygulanma getirisi olan stratejileri benimsemesiyle doğru orantılı olacaktır.

4. OTOBÜS İŞLETMELERİNDE UYGULANABİLİR YÖNETSEL STRATEJİK YAKLAŞIMLAR

Otobüs işletmelerinde hizmet özelliği gereği, soyut ve geçici bir çalışma olduğu için, çoğu zaman doğrudan veya onun kullandığı araçlarla üretilmeli ve orada tüketilmelidir. Bu durum, otobüs işletmelerini, mamul üreten işletmelerin rekabet avantajlarından mahrum bırakmaktadır. Yine de mamul üreten işletmelerde olduğu gibi, otobüs işletmelerinde de rekabet üstünlüğü sağlayarak stratejik çalışmaların gelirlerini arttıran uygulanabilir stratejiler bulanabilmektedir.[9]

a- Ekonomiklik Derecesini Arttırma: Otobüs işletmelerinin gerçek kapasiten ve kapasite artırımından yararlanma olanağı bulunmaktadır. Küçük kapasiteli otobüsler yerine, büyük kapasiteli veya çift katlı otobüslerden yararlanabilirler. Şubelerini küçük yapmak yerine büyük yapmak suretiyle sadece bilet satışı değil, yiyecek, içecek satan büfeler, restorantlar inşa ederek müşterilerin buralardan yararlanması suretiyle işletmenin ekonomik getirileri arttırılabilir.

b- Hizmet Çeşitlendirme: Otobüs işletmelerinde hizmet çeşitlendirmesi ve geliştirilmesine olanaklarına sahip olabilir. Özellikle sunduğu ulaştırma hizmetlerini çeşitlendirmesi önemli bir strateji olarak kullanılabilir. İstemlerin azaldığı, alternatif ulaştırma sistemlerinin geliştiği, otomobil sahipliği oranının arttığı vb. nedenlerle atıl durumlarda kalabilecek otobüslerden, diğer işletmelerin işgörenlerini taşıma, turistlik seferler düzenleme, başka hatlara yönelme gibi farklı hizmet çeşitlendirmesi yapılarak tesislerin ve diğer sabit yatırımların sinerjisinden yararlanılabilinir.

c- Maliyetleri Düşürme: Otobüs işletmelerinin ulaştırma hizmet üretimleri analiz edilerek müşteri hizmetlerinde doyumu etkilemeyecek ve üretime artı bir değer yaratmayan çalışmaların kaldırılmasıyla maliyetler azaltılmış olunur. Çift katlı otobüslerde birinci sınıf ve ikinci sınıf veya otobüslerin özelliklerini göre ayrı fiyat uygulamaları yapılabilir. Gerçekte, bu uygulamalarda temel ulaşım hizmeti aynıdır. Ancak birinci sınıflarda biraz daha geniş koltuk, daha fazla yiyecek ve içecek sunulması, gazete, dergi okuma olanaklarının tanınması, yemek servisi gibi ekstra sunumlarla sınıflar farklılaştırılabilir.

d- Fiyatlarla Rekabet Yapma: Otobüs işletmelerinde hizmet alımları çoğu kez isteğe bağlıdır ve müşteri tarafından kolayca ertelenebilir. Fiyatlandırma, otobüs işletmelerinde az kullanılacak stratejik bir silahtır. Ancak fiyatlandırma stratejilerin kullanılmayacağı anlamına gelmez. Rekabetten ötürü işletmeler fiyat indirerek rekabet sağlama yoluna gidebilirler.

[9] DİNÇER, s. 441.

e-Yeni Ulaştırma Hizmeti Geliştirme: Yeni bir ulaştırma hizmetinin satımı için öncelikle müşteriler ikna edilmelidir. Böyle bir özellik gereği müşteriler tarafından ulaştırma hizmetinin hemen kabullenilmesi zamana bağlı olduğu için hizmet sunmanın maliyeti çok yüksektedir. Bununla birlikte, yeni bir ulaştırma hizmeti otobüs işletmelerine bazı rekabet üstünlükleri verebilir. Diğer taraftan otobüs işletmelerinin, yeni ulaştırma hizmetlerini taklit etmesi oldukça kolay olduğu için rekabeti uzun süreli korumak güçleşebilecektir.

f- Şirket Ele Geçirerek Büyüme: Otobüs işletmeleri rakiplerini ele geçirerek büyüyebilirler. Diğer rakiplerine göreceli olarak üstünlük sağlayan otobüs işletmelerinde (sabit ve döner sermaye, otobüs, şube ve potansiyel müşteri fazlalığı gibi) bu strateji daha kolay uygulanabilir.

SONUÇ

Değişen ve küreselleşen rekabetin yıkıcı etkilerden kurtulmak ve amaçlarına varmasını kolaylaştıracak açıklamaya çalıştığımız stratejilerden başka stratejilerinde olabileceği de bir gerçektir.

Kullanılan strateji içindeki kişilerin ve işletme dışındaki çevrelerin gösterecekleri tepkileri ve davranışları büyük ölçüde etkileyecektir. Ancak hiçbir strateji yalnız başına ve sürekli izlenme yoğun olan bir stratejisi olamaz. Yöneticinin karşı karşıya bulunulan duruma uygun bir stratejiyi veya stratejiler kombinezyonunu seçmesi gerekir.

Yöneticinin stratejinin başarısı, seçeceği stratejiyi etkileyecek iç ve dış etmelerin etkilerini göz önünde bulundurarak stratejik planlamadaki etkinliğini de kullanma hususundaki becerisine bağlıdır.

KAYNAKÇA

Bus Transıt System, Vehıcle Roadway Operatıon, Alba Bueverlang, Düsseldorf, Englısh Translaton SNV, Studıengesellse-holf, Nohurken, mbh, 1982.

DİKEN Ahmet, **Sanayi ve Hizmet İşletmelerinde Toplam Kalite Yönetimi**, Konya Ticaret Odası Eğitim ve Kültür Yayınları, no: 8, Konya, 1998.

DİNÇER Ömer, **Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası**, Genişletilmiş ve Yenilenmiş 5. Baskı, Beta basım Yayın Dağıtım A.Ş. İstanbul, 1998.

FAULKS R.W., **Bus and Coach Operation,** Fifth Edition Butlerand Tanner Ltd., Londra, 1987.

ORHANER Emine, KORKMAZ Sezer, "Türk Ekonomisinde Hizmet Sektörünün Durumu ve Rekabet Gücü", **3. Verim-lilik Kongresi (Bildiriler), 14-16 Mayıs 1997, MPM Yay.** No:599, Ankara, 1997.

ÖZKUL Ali Ekrem, **Genel İşletme**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 931, A.Ö.F Yayınları, No: 501 Eskişehir, Temmuz 1997.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2

Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

KÜTAHYA VAHÎD PAŞA İL HALK KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN TÜRKÇE EL YAZMALARI

-I-

DİVÂNLAR

Atilla BATUR* **- Mustafa ERDOĞAN**

ÖZET

Germiyanoğulları Beyliği ve Osmanlı Devleti zamanında önemli bir kültür merkezi olan Kütahya'da, günümüzde de ülkemizin önemli yazma kütüphanelerinden biri olan Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi bulunmaktadır. Biz; Fuzûlî, Bâkî, Nâbî, Ali Şir Nevâyî gibi Türk edebiyatının en büyük şâirlerinin dîvânlarının da bulunduğu bu kütüphanedeki yazma eserlerin hepsini tarayarak Türkçe el yazmalarını ilgililere duyurmak istedik. Bu makalede ilk olarak dîvânlar tanıtılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde İstanbul dışında bulunan şehzade, vezir, bey gibi üst kademeden kişiler bulundukları yerlerde ilim, fikir ve sanat hareketlerini korumuş, geliştirmiş ve neticede çevrelerini birer kültür merkezi haline getirmeye çalışmışlardır. İşte böyle yerlerden biri de **Kütahya**'dır. **Anadolu**'da ilk edebî ürünlerin verildiği Germiyanoğulları Beyliği'ne başkentlik yapması ile dikkati çeken **Kütahya, Osmanlı**'da bir sancak merkezi olmuş ve buraya gelip giden üst kademeden kişilerle birlikte ister istemez bir kültür merkezi haline gelmiştir. Bu yazımızda Türkçe yaz-

* Dumlupınar Ünv. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edb. Böl. Araştırma Görevlileri KÜTAHYA.

malarını tanıtacağımız Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi de bu şekilde kurulmuş ve kuruluşundan günümüze kadar da gelişmesini sürdürmüştür.

Kütüphane, Kütahya'ya sürgün olarak gönderilen Mehmed Vahîd Paşa (ö.1828) tarafından 1812 yılında kurularak Ulu Cami son cemaat yerindeki küçük bir odada hizmete açılmıştır. Daha sonraki yıllarda kütüphane, hem Vahîd Paşa'nın sürgün veya memur olarak gittiği yerlerden gönderdiği kitaplar hem Molla Bey Kütüphanesi ve Mevlevîhâne kitapları ile ilçe kütüphanelerinden devr alınan kitaplar hem de bağışlanan eski harfli basma ve yazma kitaplarla genişlemiştir. Bugün Dumlupınar Bulvarı, Öğretmenevi 1. katta hizmet veren kütüphanede 3000'den fazla yazma eser bulunmaktadır[2].

Ancak önemli eserlerin bulunduğu kütüphanenin bu güne kadar belirli bir kataloğunun yayınlanmaması kütüphaneden geniş okuyucu ve araştırmacı kitlesinin faydalanmasını zorlaştırmaktadır. Biz bu kütüphanedeki yazma eserlerin hepsini tarayarak **Türkçe** el yazmalarını ilgililere duyurmak istedik. Bunu yaparken ilk planda Dîvânları daha sonra Mesnevileri vermeyi uygun gördük. Şimdi Dîvânları sunuyoruz[3]:

I-DİVANLAR:

1- Dîvân-ı Âlî (Gelibolulu Mustafa), Nu. 2214.

Yumuşak meşin ciltli, ölçü: 210X140 (150x85) mm., filigranlı, âharlı kağıt, 207 varak,15 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H.982.

Baş: (1a) Bekâ o Sâni'a mahsusdur ki ravzanun
Gubârı ferş-i zemîn oldı berg-i sebz-i semâ

Son: (204b) Bu zebân ile ziyân ile ider bana cefâ
Böylelik ile geçer ömr-i azîz leyl ü nehâr

Başta ve sondaki numarasız iki varakta, **Nef'î**'den beyitler ve **Nefî**'nin hayatına dair kayıtlar bulunmaktadır.

2- Dîvân-ı Ali Şîr Nevâyî (İntihab), Nu. 1601.

İçi ve dışı şemseli köşebendli, sırtı yıpranmış, parlak meşin cilt, ölçü: 210x145 (135x80) mm., cedvelleri altın yaldızlı, âharlı kağıt, 59 varak, 11 satır, ta'lik yazı.

Baş:(1b) Ey safha-i ruhsârnıng ezel hattıdın inşâ
Dibâçe-i hüsnüngde ebed noktası tuğrâ

Son:(59a) Cismini fenâ otığa göydürdi firâk
Çün göydi külini gökke savurdı firâk

[2] Kütüphaneyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mehmet TAŞKIN, "*Vahid Paşa ve Kütüphanesi*", **Yedi İklim**, S. 68 (Kasım 1995), s. 86-88.

[3] Kütüphanede'de yazma eserler numarandırılırken aynı cilt içindeki farklı eserlerin her birine ayrı numara verilmiştir. Biz de mecburen bu usule uyduk.

Serlevha mavi zemin üzerine altın yaldızlı müzehheb.

3- Dîvân-ı Bâkî, Nu. 1362.

Âdî, yıpranmış, kahverengi meşin cilt, ölçü: 200x130 (150x80) mm., âharlı ince kağıt, 107 varak, 17 satır, ta'lik yazı , istinsah tarihi: H. 1063.

Baş: (3b) Hengâm-ı şeb ki küngüre-i kasr-ı âsumân
Zeyn olmuş idi şu'lelenüp şem'i ahterân

Son: (107b) Tâze tâze dâğlarla kanlu kanlu şerhalar
Hırka-i Hindûya döndürdi ten-i sad-çâkümüz

Baştaki iki varakta Hâletî Efendi'nin rubaileri sondaki iki varakta ise Rıfkî ve Dâniş'in Şeyhü'l-İslam Bahâyî Efendi'nin şiirine yazdıkları nazîreler, ayrıca muhtelif manzûmeler bulunmaktadır.

4- Dîvân-ı Belîğ (Yenişehirli), Nu. 1317.

Sırtı meşin karton cilt, ölçü:200x155(180x110) mm., ince âharlı kağıt, 69 varak (168b-237b), 23 satır, rik'a yazı.

Baş:(168b) Solmaz ebedî sünbül-i ferhâl-i Muhammed
Cennet gülidür tâze ruh-ı âl-i Muhammed

Son: (237b) Mu'tâd-ı afvın itmege sensin sebeb yine
Oldıysa hizmetinde Belîğin tekâsüli

Eserin başında **Nâbî Dîvânı**, sonunda **Fâik Dîvânı, Hayrâbâd, Edhem ü Hümâ, Tekmile-i Edhem ü Hümâ ve Şâh u Gedâ** mevcuttur.

5- Dîvân-ı Fâik, Nu. 1318.

Sırtı meşin karton cilt, ölçü: 200x155(180x110) mm., ince âharlı kağıt, 44 varak (238b-282b), 23 satır, rik'a yazı .

Baş: (238b) Eyâ tâli'a-i tevfîk-i feyz-i Subhânî
Netice-dâde-i mantûk-ı ilm-i Yezdânî

Son: (282b) Vücûd-ı saht-ı aduv râ ğıdâğ (?) lâzımdur
Bir iki gün bize dâğ üsti bâğ lâzımdur

Eserin başında **Nâbî** ve **Belîğ Dîvânı**, sonunda **ise Hayrâbâd, Edhem ü Hümâ, Tekmile-i Edhem ü Hümâ** ile **Şâh ü Gedâ** bulunmaktadır.

6- Dîvân-ı Fehîm (Kadîm), Nu. 626.

Şemseli, salbekli, yıpranmış meşin cilt, ölçü: 200x105(145x60) mm., filigranlı âharlı kağıt, 93 varak, 18 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1070, müstensih: Muhlis Tahir.

Baş: (1b) Dün gice çarha kim itâb itdüm
Haşre dek vakf-ı ıztırâb itdüm

Son: (93b) Bedr içre Fehîm olsa hilâl itme aceb
Seyr eyle şikâf-ı cüfte-i dildârı

Eserde serlevha müzehheb, sözbaşları kırmızı ve cedveller altın yaldızlıdır.

7- Dîvân-ı Fuzûlî, Nu. 1356.

Âdî yumuşak meşin cilt, ölçü: 175x110(135x75) mm., âharlı tamir görmüş kağıt, 90 varak,15 satır, harekeli nesih yazı.

Baş: (1b) Kad enâre'l-ışku li'l-uşşâki minhâci'l-Hüdâ
Sâlik-i râh-ı hakîkat ışka eyler iktidâ

Son: (88b) Hâk oldum u her yana gubârum gitdi
El-kıssa kapunda i'tibârum gitdi

17,18,70,73 ve 84. varaklar esere sonradan eklenmiş.

8- Dîvân-ı İsmail Hakkı Bursevî, Nu. 3140

Karton kapaklı, sırtı bez cilt, ölçü:240x170(200x140) mm., âharlı, filigranlı kağıt, 31 varak, muhtelif satır, rik'a yazı.

Baş: (1b) Işkdur ser-levha-i mecmûa-i sırr-ı Hudâ
Mekteb-i irfânda ışkıla iderler ibtidâ

Son: (31b) İnâyât Hakkıyâ hakdır
Hüve'l-Mevlâ Hüve'n-Nâsır

Eser **Makâlât-ı İsmail Hakkı, Dîvân-ı Niyâzi-î Mısrî** ve **Dil-i Dânâ** ile aynı cilt içindedir.

9- Dîvân-ı Kâimî, Nu. 627.

Yumuşak, âdî, meşin cilt, ölçü:200x135(152x85) mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 49 varak, 15 satır, harekeli nesih yazı.

Baş: (1b) Bi-hamdi'llah bu demlerde
Bize tevfîk idüp Bârî

Son: (47a) İsm-i Ahmed bin Muhammed sulb-ı İbrâhîmdür
Bu ulu feth u gazâlar sayd-ı ana ta'lîmdür

Serlevha müzehheb, 1b ve 2a cedvelleri altın yaldızlı olup diğer sahife cedvelleri kırmızı mürekkeplidir.

10- Dîvân-ı Kânî, Nu. 1170.

Altın yaldızlı şemseli, kahverengi, meşin cilt, ölçü:245x150(160x100) mm., âharlı, filigranlı kağıt, 265 varak, 19 satır, nesih yazı.

Baş: (1b) Ba'de hamd-i Hudâ ve na't-ı Nebî işbu Dîvânçe cem'inin sebebi oldur ki...

Son: (98b) Beyhûde imiş çün görinen köye kılağuz
Meşhûr meseldir ki bu yok gözlüye gizlü

Dîvân'ın sonunda **Kânî**'nin bir de **Müsveddât**'ı bulunmaktadır. Her iki eserin serlevhaları da mavi zemin üzerine altın yaldızlı müzehheb, cedvelleri altın yaldızlıdır. İtina ile yazılmış, temiz yazmalardır.

11- Dîvân-ı Kemal Ümmî, Nu. 628.

Şemseli, mıklebli, âdî meşin cilt, ölçü: 205x145(150x100) mm., âharlı, filigranlı ince kağıt, 83 varak, 15 satır, nesih yazı, istinsah tarihi: H.1201

Baş: (1b) Çü başladuk söze evvel be-nâm-ı bismi'llah
Ki her işimüz ebter komaya ol Allah

Son: (83a) Hem Muhammed hem beşîr ü hem nezîr
Târîh fî sene bin iki yüz bir

Bu yazmanın sözbaşları ve cedvelleri kırmızı mürekkeplidir.

12- Dîvân-ı Münîf Mustafa, Nu. 629.

Altın yaldızlı şemseli, salbekli, zencirekli, kırmızı, parlak meşin cilt, ölçü: 200x130 (147x73) mm., filigranlı âharlı kağıt, 103 varak, 15 satır, ta'lik yazı.

Baş: (47b) Ey şâh-ı mülk ü millet ni'me'l-makarr mübârek
Ya'ni ki taht-ı devlet hem tâc-ı zer mübârek

Son:(103a) Gelüp zâtuya eylerse eger ve-kerde şalvarı
Gönül sûk-ı dizde hâbı it dirig vasl-ı dildârı

Eserde 1b ile 40b arasında **Münif**'in türcüme-i hali, 43a ile 47a arasında da **Kırk Hadis Tercümesi** yer almaktadır.

13- Dîvân-ı Nâbî, Nu. 1174.

Şemseli, mıklebli, tirşe renk, yıpranmış, parlak meşin cilt, ölçü: 270x150 (205x90) mm., filigranlı, âharlı kağıt, 146 varak, 25 satır, ta'lik yazı, **"Terceme-i 'Işk"** ibaresiyle **Dîvân**'ın tamamlanmasına tarih düşülmüştür, (H.1119).

Baş:(1b) Ta'âla'llah zihî Dîvân-tırâz-ı sûret u ma'nâ
Lehû cism-i lutufla ruh meâli eylemiş peydâ

Son: (146a)... ve kulûb ü ma'hûdenün terkîb-i kulûbı madde-i teesüf olur.

14- Dîvân-ı Nâbî, Nu. 1316.

Sırtı meşin karton çilt, ölçü: 200x115(180x110) mm., ince, âharlı kağıt, 167 varak, 23 satır, rik'a yazı.

Baş: (1b) Nâbî o gül-i behişt zîb-i nûrest
Olmış hemîn ârâ-yı gülistân-ı nehost

Son: (167a) Fârisiyyât-ı sühenhâ-yı tû nâkıs mând
Nâbiyâ în gazel ez hatm-ı gazelhâ nekonî

Eserin başından üç varak eksiktir. Arkasında ise **Beliğ** ve **Faik Dîvânı, Hayrabad, Edhem ü Hümâ, Tekmile-i Edhem ü Hümâ** ve **Şah u Geda** bulunmaktadır.

15- Dîvân-ı Nâdirî, Nu. 630.

Üzeri ebrû kağıt kaplı, mıklebli, kırmızı, meşin çilt, ölçü:190x110(125x65) mm., âharlı, kalın kağıt, 37 varak, 15 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1111.

Baş: (1b) Bi'smi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm
Matla'-ı ferhunde-i nazm-ı kerîm

Son: (35b) Çok bezm-i şarâba cân atup düşmüş idüm
Ercu afvu'l-isâr yevmü'l-mîzân

Eserin 7. varağında mürekkep lekeleri, arkasında ise **Şehri Dîvânı** mevcuttur.

16- Dîvân-ı Neş'et, Nu. 613

Ebrû kağıt kaplı, siyah meşin cilt, ölçü; 225x135(155x75) mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 78 varak, 25 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1228.

Baş: (1b) Nâzım-ı Dîvân-ı şerif bilâ.... sellemehu's-selâm vâkıf-ı esrâr-ı levh ü kalem...

Son: (78a) Hüsn-i kûçek-i dil seyr-i mâhitâbem dûş bord
Dâm-ı mâhi kerd çeşm-i cûş-ı hayret-i mâh râ

Eserde sözbaşları ve cedveller kurmızı mürekkeplidir.

17-Dîvân-ı Niyâzî-i Mısrî, Nu. 3142.

Karton kapaklı. sırtı bez cilt, ölçü: 240x170(200x140)mm., âharlı, filigranlı kağıt, 10 varak, muhtelif sıkışık satır, rik'a yazı.

Baş: (34b) Ey gönül gel gayrıdan geç ışka eyle iktidâ
Zümre-i ehl-i hakîkat anı kılmış muktedâ

Son: (43k) Her zerre Niyâzî heme hurşîd-i münevver
Her katre hemîn lücce vü deryâ neye baksan

Eser, **Dîvânı** ve **Makâlât-ı İsmail Hakkı**, ayrıca **Dil-i Dânâ** ile aynı cilt içindedir.

18- Dîvân-ı Rûşenî (Dede Ömer), Nu. 1600.

Dîvândan ayrılmış olan şemseli, mıklebli, meşin cildin iç kapakları ebrû kağıt kaplı, ölçü: 185x115(130x60) mm., filigranlı, ince kağıt, 123 varak, 15 satır, talik yazı.

Baş: (74b) Eyâ sultân-ı kevneynün sözün cümle hakâyıkdur
Letâifdür garâibdür acâibdür dekâikdür

Son:(123a) Ey Rûşenî dervîş-i şeva-şikest ü dilrîş şev
Der fikr karhiş şev ber-hîz-i vakt-i subhdem

Eserin başında Rûşenî'ye ait mesnevi tarzında yazılmış bir eser bulunmaktadır.

19- Dîvân-ı Sâbit, Nu. 602.

Üzeri kağıt kaplı, kırmızı meşin çilt, ölçü: 195x115(145x75) mm., filigranlı, ince, beyaz, bazan muhtelif renkli kağıt, 114 varak, 19 satır, ta'lik yazı.

Baş: (1b) Hoşâ ferhunde-ahter leyle-i mümtâz u müsteân
Ki ünvân-ı berât-ı kadridür ser sûre-i İsrâ

Son: (114a) Açılmazken tılısm-ı genc-i müşkil bend-i şalvarı
Yetişdi tû diyince anı feth itdi ağız yarı

Eserin sözbaşları kırmızı, altın yaldızlı cedvelli olup arkasında **Edhem ü Hümâ, Berbernâme ve Derenâme** mesnevileri bulunmaktadır.

20- Dîvân-ı Sabrî, Nu. 625.

Yumuşak, meşin cilt, ölçü:220x150(155x87) mm., filigranlı, âharlı kağıt, 63 varak, 19 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1112, müstensih: **Mehmed Sadık.**

Baş: (1b) Ta'âla'llah zihî rahş-ı sabâ seyr-i Süleymânî
Ki ana subh-ı nusretdür sabâhu'l-hayr nişânı

Son: (63b) Bunca feryâdum işitdün dimedün vâ vâ n'ideyin
Seng-i dâd alınmayasın ben kime feryâd ideyin

Serlavha müzehheb, 1b, 2a cedvelleri altın yaldızlı, diğer varaklardaki cedveller ve sözbaşları kırmızı mürekkepli.

21- Dîvân-ı Sâmî, Nu. 612.

Siyah, meşin cilt, ölçü:220x150(155x87) mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 130 varak, 17 satır, nesih yazı, istinsah tarihi: H.1189, müstensih: **Mehmed-i Karamani.**

Baş: (1b) Cemâlu'llaha oldı vech-i pâk-i Mustafa mir'ât
Nümâyândur yüzünde yırtunur pertev-i nûr-ı tecelliyât

Son: (126b) Koydı ol Vâdî-i Yesrîde dilâ
Ümmet olmaklığa bir hüccet ana

1b ve 2a cedvelleri altın yaldızlı, diğer cedvel ve sözbaşları kırmızı mürekkepli, eserin sonundaki 4 varakta **İzzet Paşa**'ya sunulmuş bir ariza ile **Örfî-i Şirazi**'den Mukatta'at bulunmaktadır.

22- Dîvân-ı Sinan Ümmî, Nu. 1315.

Vişneçürüğü renginde bez cilt, ölçü:190x145(170x120) mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 68 varak, 17 satır, harekeli nesih yazı, istinsah tarihi: H. 1331, müstensih: **Mehmed Sadık.**

Baş: (90b) Ta'âla'llah yâ Hannân ki zâtına zevâl olmaz
Yüce Sultân-ı Mennân nüzûl-i intikâl olmaz

Son: (221b) İşler Sinan ümmî hatâ niçün hatâya yüz duta
Gelsün diyü Hakdan atâ ola feyz-i feyzullah içün

Aynı cilt içinde **Dîvân**'dan önce **Mehmed Emin bin Hasan'ın Nesâyih-i İhvân** ve **Emine Câvide binti Mehmed Şerîf'in Menâkıb-ı Velîyyâtu'n-Nisâ** adlı eserleri bulunmaktadır.

23- Dîvân-ı Şehrî, Nu. 631.

Üzeri ebrû kağıt kaplı, mıklebli, kırmızı, meşin cilt, ölçü: 190x115(150x65)mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 38 varak, 21 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1072, müstensih: **Mehmed Nazîm.**

Baş: (38b) Şehrî sebeb-i hakunı derrâk ol
Endîşe-i dünyâ-yı denîden pâk ol

Son: (76b) Şânında buyurdı Îzed-i pâk
Levlâke lemâ halaktü'l-eflâk

Eserin önünde Nâdirî Dîvânı bulunmaktadır.

24- Dîvân-ı Vehbî (Sünbülzâde), Nu. 1359

Şemseli, âdî meşin cilt, ölçü:170x120(130x85)mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 80 varak, 17 satır, nesih yazı. Sözbaşları ve cedveller kırmızı mürekkepli.

Baş: (2b) Suhan odur ki ola âyet-i kübrâ-yı sühan
Yazıla safha-i i'câzda a'lâ-yı sühan

Son: (82b) Şeker gibi okı ey tûtî-i şîrîn-zebânım gel
Lebin bûs eylerem ammâ

25- Dîvân-ı Yahyâ (Şeyhülislam), Nu. 632.

Ebrû kağıt kaplı, âdî, meşin çilt, ölçü: 220x140(165x80)mm., filigranlı, ince beyaz kağıt, 28 varak, 23 satır, ta'lik yazı.

Baş: (1b) Bir dilde ki ışkun odı ola peydâ
Haşâ ki sivâ yanmaya haşâk-âsâ

Son: (28b) Sergirân eyledi Yahyâyı humâr-ı firkat
Sâkıyâ subh gelip sâgarı sun iç degil

Eserin başında **İsmail Ağa, Memiş Ağa, Rağıb Efendi ve Bekir Ağa; sonunda ise Bâkî, Nedîm, Hasrî, Ulvî, Münîf** ve **Neşâtî**'ye ait manzûmeler bulunmaktadır.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

ATATÜRK'TE OKUMA TUTKUSU VE KİTAP SEVGİSİ

Nurullah ÖZDEMİR*

ÖZET

Bir eylem adalı olduğu kadar, fikir adamı da olan Atatürk'ün hayatında "kitap" daima önemli bir yer tutmuştur. Atatürk'teki okuma tutkusu çocukluğundan, hayata gözlerini yumduğu ana kadar devam etmiştir. Cephede bile okumaktan geri kalmamıştır. Döneminin bütün tarih kitaplarını okuyan Atatürk, her önemli kararın uygulama öncesinde konuyla ilgili araştırma yapıp, bu konuda çeşitli kitaplar okumuştur. Çankaya Köşkü'nde kurduğu kütüphaneyi, yurtiçinden ve yurtdışından getirttiği kitaplarla zenginleştirmiştir. Atatürk aynı zamanda seçkin bir yazardır. Büyük Nutuk bunun en büyük göstergesidir.

"Hayatta en hakiki mürşit ilimdir." diyen Atatürk, ilmin yol göstericiliğini "mürşit" kelimesiyle ifade etmiş ve bununlada yetinmeyerek "en hakiki" sıfatlarını da ekleyerek; eylem adamı olduğu kadar, fikir adamı da olduğunu ortaya koymuştur.

Okumak, Atatürk'ün hayatında her zaman bir tutku olmuştur. Bu tutku, O'nu askeri ve sivil hayatında geniş bilgi ve kültürle donatmıştır. Bu bilgi ve kültürün kaynağı olan kitap ve kütüphane O'nun günlük hayatında daima önemli yer tutmuştur.

Bir eylem ve fikir adamı olan Atatürk bu özellikleriyle yüzyılımızın önde gelen liderlerindendir. Bunda kuşkusuz O'nun askeri dehası, büyük devlet adamlığı-

* D.P.Ü. Merkez Kütüphane'de Görevli

nın yanı sıra, hayatı boyunca en zorlu koşullarda bile elinin altından, gözünün önünden eksik etmediği "kitap" da önemli rol oynamıştır.[1]

ATATÜRK'ÜN ÇOCUKLUK VE GENÇLİK DÖNEMİNDE OKUMA SEVGİSİ

Mustafa Kemal, tarihsel bir dönemeçte dünyaya gelmiştir. O dönemeci iki büyük olgu belirliyordu : Fransız İhtilali ve bunun sonucu olan insan hakları, özgürlük, bağımsızlık ve milliyetçilik etkilerinin artması; diğeri de Osmanlı Devletinin parçalanıp çöküşünün hızlanmasıdır.[2]

İşte bu iki olgunun yaşandığı bir ortamda dünyaya gelen Atatürk, eğitimine mahalle mektebinde başlamış, okumayı ve yazmayı Şemsi Efendi Okulu'nda öğrenmiştir. Babası Ali Rıza Efendi, okumanın önemine inanmış bir kişiydi ve sürekli;

- Adam olmak için okumak, öğrenmek şarttır. Başka çaresi yoktur.

Diyerek oğlunu teşvik ediyor, dersleriyle çok yakından ilgileniyordu.[3]

Selanik Askeri Rüştiyesi'nde çalışkanlığıyla kısa zamanda tanınmıştır. Atatürk'ün hayatında ilk olağanüstü başarısı burada matematik dersinde olmuştur. Mustafa adlı matematik öğretmeni O'na çalışkanlığından dolayı "Kemal" ismini eklemiştir.

Mustafa Kemal, Selanik Askeri Rüsdiye'sini bitirdikten sonra, Manastır Askeri İdadisi'ne başlamıştır. Burada okuma ile olan ilgisi ise daha da derinleşip gelişmiştir. O, yine bu yıllarda okuma zenginliğini yaratacak, batı kültürünün türlü kaynaklarından yararlanma olanağını da bulmuştur.[4]

Mustafa Kemal, Manastır Askeri Lisesi'ne devam ederken, dersleri dışında, vatan ve özgürlük kavramlarını işleyen Namık Kemal'in eserlerini, Mehmet Emin (Yurdakul)'in ve Tevfik Fikret'in şiirlerini durmadan okuyor, hatta ezberliyordu. Öte yandan çok iyi Fransızca bilen arkadaşı Fethi (Okyar)'nin yardımıyla, Voltaire, Rousseau, Montesqiue gibi Fransız İhtilalini hazırlayan düşünürlerin eserlerini okuyor ve fikirleri üzerinde tartışıyorlardı. Mustafa Kemal, yabancı dil bilmenin gereğini ve değerini daha o zaman anlamış olduğundan, okulda öğretilen Fransızca ile yetinmeyip yaz tatillerinde Selaniğe gittiğinde, "Collège des Frères de la Salle"in özel kurslarına devam etmiştir. Askeri Lise'deki öğrenimi sırasında, tarih öğretmeni, Mehmet Tevfik (Bilge)'nin derslerinde, Fransız İhtilalinden, dünyadaki başka olaylardan ve fikir hareketlerinden söz etmesi, O'nda tarihe karşı ilgi ve sevgi uyandırmıştır. Tarihe karşı bu ilgi artarak ömrünün sonuna kadar sürmüştür.[5]

---

[1] Mesut GÜNSEV, **"Atatürk ve Kitap"**, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Üçüncü Uluslar arası Atatürk Sempozyumu, (03-06 Ekim 1995, Gazimağusa-KKTC), Cilt: I, Ankara, 1998, s.589.

[2] Şerafettin TURAN, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1989, s.3.

[3] Ali Fuat CEBESOY, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap ve Aka Kitapevleri Koll.Şti., İstanbul, 1967, s.4.

[4] Cemil SÖNMEZ, **Atatürk ve Okuma Sevgisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları : 1532, Ankara, 1993, s.20.

[5] Leman ŞENALP, **"Atatürk'te Okuma Tutkusu"**, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt : V, Sayı: 14, Mart 1989, s.369-370.X

İnsanların hayatında her yaşta ve her dönemde, yakın arkadaş çevresinin önemli ölçüde etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Mustafa Kemal'inde okul çevresinden başlayarak ileriki hayatının başarılarında da kuşkusuz yakın arkadaş çevresinin etkisi olmuştur. Bu dönemi kapsayan Manastır Askeri İdadisinde de, arkadaşlık kurduğu kişiler O'na etkili olmuşlardır. Örneğin Ömer Naci ve Ali Fethi Beyler, Ona okuma sevgisinin kazandırılmasında etkisi olan Ömer Naci'dir. Sınıf arkadaşı olan Şair ve Hatip Ömer Naci; Mustafa Kemal'e edebiyat dünyasının kapılarını açan arkadaşıdır.[6]

Manastır Askeri İdadisini başarıyla bitiren Mustafa Kemal, İstanbul'a giderek Harp Okulunun Piyade bölümüne 13 Mart 1899'da kaydolmuştur.

Mustafa Kemal, Harp Okulu'ndaki yıllarında, yurtseverlik duygularını besleyen, edebiyat ve kültür birikimini hazırlayan tarih kitapları başta olmak üzere, yabancı yayınları da yakından izlemiştir.

Harp Okulu'nda Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı olan Ali Fuat Cebesoy, O'nun Namık Kemal'i okuması ve etkisinde kalması konusunda ayrıntılı bilgiler verir. Mustafa Kemal'in bir gece yanına gelerek Namık Kemal'in "Vatan Kasidesi"nin teksir edilmiş bir örneğini vererek ezberlemesini istediğini bildirmektedir.

Yine sınıf arkadaşı olan Asım Gündüz, hatıralarında Harp Okulu yıllarında Mustafa Kemal'i şöyle anlatmaktadır:[7]

"Mustafa Kemal, çok güzel giyinir, çok güzel konuşur, kimseyi kırmaz, terbiyeli çocuktu. Doğup büyüdüğü Selanik'in batıyla daha bağlantılı bulunması sebebiyle olacak dikkati çeken fikirleri vardı. Etrafına topladığı arkadaşlarla cesaretle konuşuyor, onları güzel konuşmasıyla kısa zamanda tesiri altına alıyordu. Bizlerin okumadığımız bir çok vatan şiirlerini sık sık tekrarlıyordu. Namık Kemal'in bütün şiirlerini bir defterde toplamıştı. Bu şiirleri kısa zamanda bütün arkadaşlar defterlerimize yazmış ve ezberlemiştik. Mustafa Kemal "milletleri uyandıracak olan fikir adamları, Devlet adamlarıdır." diyordu... Bizler, vatan, millet ve Türklük fikirlerini ilk defa Harp Akademisi sıralarında ondan duymuştuk... Tarih okumak O'nun için en büyük hevesi ve hırsı idi. Fransızca'yı da O'nun için çok iyi bilmek istiyordu. Osmanlı tarihini Fransızca eserlerden okuyordu."

ATATÜRK'ÜN CEPHEDE OKUMA SEVGİSİ

Mustafa Kemal, 1905 yılında kurmay yüzbaşı olarak önce Şam'a kısa bir süre sonra Selanik'teki 3. Ordu'ya atanır. Burada bulunduğu sırada, General Litzmann"dan çeviriler yapmış, askerlikle ilgili kitaplarını yazmıştır. 1913 Ekim'inde Sofya'ya ataşemiliter olarak atanan Mustafa Kemal, resmi görevleri dışında kalan zamanını, çeşitli konularda kitaplar okuyarak değerlendiriyordu.[8]

---

[6] SÖNMEZ. S.23.

[7] Asım GÜNDÜZ, **Hatıralarım** (Dinleyen ve yazan: İhsan ILGAR), Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1973, s.13, 14,17.

[8] ŞENALP, s. 370-371.

Mustafa Kemal, cephede ateş altında bile okumaktan vazgeçmemiştir. 1914 yılının Mart ayında yarbaylığa yükseltilen Mustafa Kemal, Anafartalar Komutanı olarak Çanakkale Savaşlarına katılmıştır.

Mustafa Kemal, savaşın en şiddetli günlerinde bile okumaktan vazgeçmemiştir. Bir gazeteci olarak görüşmeye giden Ruşen Eşref (Ünaydın), Mustafa Kemal'in Karargahtaki odasını anlatırken, "... Masasının üzerinde, Balzac'ın Colonel Chabert'i, Maupassant'ın "Boule de Suif'i, Lavedan'ın "Cervir"i duruyordu. Şüphe yok ki Paşa, durgun dakikalarının boşluğunu edebiyatla dolduruyor" diyordu.[9]

Mustafa Kemal yine aynı günlerde, yakın arkadaşı Şehit Yzb. Ömer Lütfi Bey'in dul eşi Madam Corrine'ne yazdığı bir mektupta, kendisine uğrayacak olan Karargah Katibi'ne, satın alıp getirebilmesi için kitaplar rica etmektedir. Bu belge de, O'nun en zor şartlarda dahi okuduğunun bir başka kanıtıdır.[10]

"Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı yıllarında, daha çok İslam tarihi ile ilgili eserler okuduğu dikkati çekmektedir. 1920 yılı ortalarında, İstanbul Hükümeti'nin, Kurtuluş Savaşı'nın engellenmesi amacıyla, ayaklandırdığı gerici asi güçlerin Ankara'ya yaklaştığı ve çoğunluğun korku ve heyecan içinde yaşadığı günlerde, O'nun gayet sakin olduğu ve İslam tarihi okuduğunu, o sırada Karargahında görevli olarak bulunan Halide Edip (Adıvar), Kurtuluş Savaşı günlerini anlatan romanında, şöyle anlatıyordu: "... Önünde İslam tarihinin ilk sayfaları, yani demokrasiye en yakın olan, yirmi dört seneyi ihtiva eden kısmı okuyordu. Emeviye Hükümeti'nin kudretli nüfuzunu tetkik ederken, belki Ankara'daki din unsurlarını nasıl elde edeceğini düşünüyordu. " Prof. Afet İnan da, Kurtuluş Savaşı yıllarında Atatürk'ün bu yöndeki okumalarından bir örneği, Mareşal Fevzi Çakmak'ın tanıklığından vermektedir. "Başkumandan Mustafa kemal, Sakarya Meydan Muharebesi ile Büyük Taarruz arasındaki zamanda, İslam tarihi okumaktadır. Her vesile ile rastladığı hocalara bu tarihten sualler sormakta ve umumi efkarı hazırlamaktadır."[11]

Siirt Milletvekili Mahmut Bey'in günlük notlarından da "Çalıkuşu"'nu okuduğunu öğreniyoruz. Bir tarih dergisinde (Hayat Tarih Mecmuası, Sayı 7/1966, s.14.) yayımlanan bu notlarda şöyle denilmektedir :

"21 ağustos 1922, Akşehir – Düşmanda bir hassasiyet var. Bizim tarafta fevkalade bir hareket, bir şey olduğunu hissetmiş gibi... Temenni edelim ki asıl hedefi keşfetmemiş olsun. İki gündür Paşa, "Çalıkuşu"nu okuyor. Öyle beğendi ve sevdi ki... Büyük hareketlerin arifesinde böyle bir şey okumak da çok sevindirici.

"22 Ağustos 1922 – Bugün de Akşehir'deyiz. Paşa, daireden çıkmadı. Akşama kadar Çalıkuşunu okudu. Çok memnun oldu, takdir etti."[12]

---

[9] ŞENALP, s. 371.

[10] SÖNMEZ, s. 36-37.

[11] ŞENALP, s. 372.

[12] Sadi BORAK, "**Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar ve Kitaplığı**", AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: IX, Sayı:25, Kasım 1992, s.78.

ATATÜRK'ÜN HATIRA VE NOT DEFTERLERİNDE KİTAP VE OKUMA SEVGİSİ İLE İLGİLİ NOTLAR

Mustafa Kemal'in kendi el yazısıyla yazılan belge niteliğindeki "Atatürk'ün Hatıra Defteri"ndeki kitap ve okuma ile notları şöyledir : [13]

" 19 Kasım 1916 Pazar
Alphonse Doudet'nin "Sapho; Mouers Parisiennes (Safo – Paris Adetleri) namında canım sıkıldıkça okuduğum roman hitam oldu."

" 21 Kasım 1916 Salı.....
"Bazı nokat-ı askeriye (Terbiye-i Ruhiye ve Ulusal-i Muaşeret-i Askeriye) hakkında bir eser yazayım.

Bunun için Fransızca bildiğim bir eser var. O'nu da evvela okuyayım ve bu zemine ait esaslı sualleri umum zabitane vazife olarak vereyim. Mühim noktalar hakkında bazı büyük kumandanların mütalaasını talep edeyim."

" 1 Aralık 1916 Cuma
"Allah'ı İnkar Mümkün Müdür?" (Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin 1327 de basılmış Kitabı) nam eseri okuyorum."

" Aralık 1916 Cumartesi
"Allah'ı İnkar Mümkün Müdür?" eserini okumaya devam .

İhsan ve Ömer'e (Paşanın yetiştirmek için yanına almış olduğu iki yetim çocuk) " Yaşam Kavgası namındaki Türkçe şiirin bir kısmını ezberlettim."

" 4 Aralık 1916 Pazartesi
Kitap okumakla vakit geçirdim."

" 6 Aralık 1916 Çarşamba
Mebadi-i Felsefe namında bir eseri okumaya başladım. (George L. Fongsgrive : Gelemets de Philossophie Ahmet Naim'in Çevirisi: Mebadi-i Felsefeden birinci kitap: İlminnefs 1331 Maarif Umumiye Nezareti)"

" 7 aralık 1916 Perşembe
Evde öğleye kadar kitap okudum."

" 9 Aralık 1916 Cumartesi
..... onlardan sonra kitap okumakla vakit geçirdim."

" 10 Aralık 1916 Pazar
Kemal Bey'in (Namık Kemal) Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye'sini okudum. İkinci kitabın sonunda idim, hitam buldu."

Kemal Bey'in Tarih-i Osmani-sini takibe başladım.

[13] SÖNMEZ, s. 38-39

Yemekten evvel Emin Bey'in (Mehmet Emin Yurdakul) Türkçe şiirleriyle Fikret'in Rübab-ı Şikestesi'nden aynı zeminde bazı parçalarını okuyarak bir mukayese yapmak istedim. İkisi de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça kelimeler var. Fakat biri parmak hesabı diğeri değil."

Atatürk'ün Not Defterinde 9 Mart 1922 Perşembe günlü not şöyledir.[14]

9 Mart Perşembe (9 Mart 1922 Sivrihisar) İbrahim Bey'in evinde. Saat 7' de kalktım. Biraz kitap okudum. (Defter 19'dan)

ATATÜRK NASIL OKURDU

Mustafa Kemal'in yetişme tarzı, öğrenim hayatı ve sosyal çevrenin tesirleri O'nu okumaya çok teşvik etmiştir. Hayatının her devresinde kitap O'nun için en değerli bir varlık olmuştur. [15]

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra, daha yoğun ve daha rahat bir şekilde okumaya koyulmuştur. Atatürk, cephede kazandığı zaferleri ; kültür, sosyal ve ekonomi alanlarda yapacağı inkılaplarla bütünleştirmek amacındaydı. Bunun için de yapacağı inkılaplar üzerinde, öncelikle kendisinin yeterli bilgi edinmesi gereğine inanıyordu. Bu nedenle de o güne kadar okuyamadığı bazı kitapları yurt dışından getirtiyordu. [16]

"Nutukları ve sözlerini her zaman için bir fikir hareketine yol açması, zamanın neşriyatından faydalandığı ve daima bir entelektüel muhitin tartışmalarını sevdiği içindir.

Benim şahit olduğuma göre Atatürk'ün etrafında toplanmalar çok çeşitlidir. Gündüzleri çoğunlukla hususi kütüphanesinde daima birkaç kişi ile ya çalışır veya belirli bir konu üzerinde konuşmalar yapardı. Bunlar otomobil veya motor gezintilerinde devam eder ve çoğunlukla Ankara'da çiftlik evlerinde ya davetliler veyahut oraya toplanmış olan halk ile doğrudan doğruya belirli meseleleri konuşur ve fikirlerini sorardı.

Bu hal memleket içi seyahatlerinde daha kesif olarak uygulanır, trende, vapurda ve uğradığı her yerde daima yeni konular ve yurt sorunları üzerinde yapılan tetkikler açıklanarak münakaşalar yaptırmasını severdi." [17]

Bütün hayatı boyunca en güç koşullarda bile okumayı elden bırakmayan Atatürk'ün kitap okumadaki en belirgin özelliklerden biri, incelediği konuya ilişkin, ya da ilgisini çeken konulardaki kitapları bitirmeden elinden bırakmamasıdır. Atatürk'ün bu özelliğine Falih Rıfkı Atay, " Çankaya " adlı eserinde;

---

[14] Ali Mithat İNAN, **Atatürk'ün Not Defteri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, s.122.

[15] Afet İNAN, **Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 399, Ankara, 1981, s.17.

[16] A. Niyazi BANOĞLU, "**Atatürk'ün Sipariş Ettiği Bazı Kitaplar** "AKDTYK, Atatürk Araştırma merkezi Dergisi, Cilt:III, Sayı: 8, 1987, s.425-426.

[17] İNAN, M **Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, s.18-19

"Bir kitabı merak edince, koskoca bir cilt de olsa bitirmeden uyuyamaz veya pek az uyku aralamacı ile okumaya devam ederdi " derken, Afet İnan" O, herhangi bir kitaba başladığı zaman hacmi ne olursa olsun, bitirmeden elinden bırakmamıştır. Bir insan için normal addedilen çalışma saatlerini çok aşan bir zamana tahammülü daima olmuştur." [18]

Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak da, anılarında bu konuda şunları yazmaktadır: " Okumayı çok severdi. Genel bilgisini sürekli olarak artırmaya çalışırdı. Zengin kütüphanesi vardı. Okuması da, çalışması gibiydi, eline aldığı kitabı, eğer ilginç buldu ise, bitirmeden bırakmazdı. Okuduğu kitaplarda,ileri sürülen temel fikirlerle, güdülen hedefleri açıklık ve isabetli tespit ve gayet iyi özetlerdi. " Bir gezi dönüşü sabahleyin trenden iner inmez, Köşke çıktım. Hizmetine bakanlara, ne durumda olduğunu sorduğumda, "iki gün, iki gecedir durmadan kitap okuyor" dediler. İzin alıp yanına girdiğimde : "Elime bir tarih kitabı geçti. Bilmem ne zamandan beri okuyorum?" dedi. Yorulmadınız mı, Paşam? Diye sorduğumda, "Hayır, yalnız gözlerim yaşarıyor. Onun da çaresini buldum. Birkaç metre tülbent aldırttım. İşte gördüğün gibi parça parça kestirdim, ara sıra bunlarla gözlerimi kuruluyorum."[19]

Afet İnan'ın dediği gibi Atatürk'ün bir entelektüel hayatı daima mevcut olmuştur. Zevk için okumuş, bilgi edinmek ve nihayet siyasi nutuklarına kaynak olması için okumuştur.

"Atatürk kitapları mutlaka masa başında okumuş, elinde kırmızı mavi uçlu kalemle, bazen kitap üzerine çizgi ve işaretler yapmış, bazende kurşun kalemle kağıtlara notlar almıştır. Yeni Köşkte kütüphanesindeki yazı masasında oturduğu pek nadirdir. Daha ziyade orta yerdeki uzun ve geniş masanın üzerine çeşitli kitap ve lügatları dizdirir, karşısında saat, yanında sigara kutusu bulundururdu. Sık sık içtiği kahve, uzun çalışmalarına biraz fasıla verdirebilirdi. Çalıştığı yerdeki kitapların yeri değişmemeli idi.

Kitap, lügat ve broşürlerin hemen her gece taşındığı bir yer daha vardır. Köşkün yemek salonu. Yemek salonunun demirbaş eşyalarından biri, bilhassa 1935'ten sonra, elektrikli döner geniş bir kara tahtadır." [20]

Tarih kitaplarını daima harita ile takip ederek okur ve savaşlar için ayrıca krokiler çizerdi.[21]

Atatürk, okuduğu kitapyarda dikkatini çeken cümlelerin altına özel işaretler koymuştur. Bu işaretler ve anlamları şöyledir : XX: Önemli, XXX: Çok Önemli, Müh.: Mühim, Ç. Müh.: Çok Mühim, D: Dikkat, ?: Belirtilen fikri kabul etmiyor, ya da şüpheli görüyor.[22]

---

[18] ŞENALP, s. 375

[19] ŞENALP, s. 376.

[20] Afet İNAN, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981, s.306.

[21] SÖNMEZ, s. 57

[22] BORAK, s. 83.

ATATÜRK NELER OKUDU

Afet İnan, Atatürk'ün en çok okumasını sevdiği konuları şöyle sınıflamaktadır : Tarih, coğrafya, dil, hukuk, sosyoloji, ekonomi ve sanat meseleleri idi. Roman az okurdu, fakat şiirden hoşlanır ve onları asıl şairlerinden ve güzel okuyan edip arkadaşlarından dinlemesini severdi.[23]

Atatürk'ün özel kütüphanesinin koleksiyonları arasında en geniş yeri tarih kitapları almaktadır. O'nda daha askeri lisede iken başlayan bu merak ve ilgi giderek artmıştır. Özellikle Türk ve İslam tarihi konularında Leon Cahun, De Guignes, Leon Caetani, Bartold, Wells vb. gibi tanınmış yabancı yazarların olduğu kadar Mustafa Celâlettin, Aşık Paşazade, Peçevi, Hoca Sadettin, Ahmet Refik, Rıza Nur vb. gibi Türk yazarlarının eserlerini de dikkatle incelemiştir. Kısacası, Atatürk'ün o güne kadar yazılmış olan tarih kitaplarının hemen hemen tümünü okumuş olduğunu söyleyebiliriz. Atatürk'ün geniş bir tarih bilgisi, Türk tarihini başlangıcından itibaren ortaya çıkarmaya amaç edinen bir tarih tezine ve tarih çalışmalarına yol açmıştır. Bu çalışmaların bilimsel yöntemlerle sürekli olarak yapılabilmesi için de, " Türk Tarih Kurumu"nu kurmuştur(15.04.1931).[24]

Son yıllarında Atatürk'ün üzerinde fazlaca durduğu, herkesin bildiği gibi dil meselesi idi. Bundaki gayesi "dil"in Türkçeleştirilmesi ve zenginleştirilmesiyle beraber akademik bir hüviyet kazanması idi. Her millette olduğu gibi Atatürk ilmi hüviyeti haiz bir " Türk Dili Akademisi " istiyordu. Bu maksatla " Türk Dil Kurumu'nu kurdu (12.07.1932).[25]

Atatürk'ün düşüncelerinde ve gerçekleştirdiği Türk İnkılabının temellerinde Akılcılık (Rasyonalizm) ve Olguculuk(Pozivitizm)'un izleri bulunmaktadır. Özellikle din konusunda, inançla ilgili tüm gerçeklerin ölçütü olarak bireysel düşünceyi esas almasında, bir başka deyişle laiklik anlayışında Akılcı görüşün tüm özelliklerini buluyoruz. Bu nedenledir ki, Akılcılığın büyük temsilcilerinden Descartes'in "Discours sur la Methode"u Atatürk'ün isteğiyle Türkçe'ye çevrilmiştir. Ayrıca Kant hakkında da "Kant ve Felsefesi" adlı bir inceleme Milli Eğitim Bakanlığınca yayınlanmıştır.[26]

Atatürk'ün Fransız İhtilalinin fikri temellerinin hazırlayıcıları arasında, üzerinde en çok durduğu, eserlerini okuduğu ve kendi düşünce ağının oluşmasında en çok yararlandığı düşünürlerin başında J.J.Rousseau gelmektedir. O'nun "Toplum Sözleşmesi" kavramının İslam ve Türk toplum geleneği, devlet anlayışı ile bağdaşabilir olması ise, Yeni Türkiye'de Cumhuriyete yönelmeyi güçlendirecek destekler olarak değerlendirilebilir.

Atatürk, olguculuğun temsilcisi sayılan Auguste Comte'u daha 1916 yılında Şehbenderzade A. Hilmi'nin, "Allah'ı İnkar Mümkün Müdür?" adlı eserin bir bölümünde tanımıştır. Durkheim'i sadece Türkiye'deki temsilcisi olarak kabul edilen

[23] SÖNMEZ, s. 53.
[24] ŞENALP, s. 373.
[25] İNAN, Atatürk Hakkında Hatıralar..., s. 306.
[26] TURAN, s. 11.

Türk düşünürü Ziya Gökalp yoluyla değil, düşünürün eserlerini asıllarından okuyarak tanımıştır.[27]

Çankaya Köşkü'ndeki sofra sohbetlerinde, bir akşam, Atatürk'ün felsefe konusunda yaptığı konuşmaya tanık olan Yahya Kemal Beyatlı, bunca geniş bilgiyi nereden edindiğini bir türlü anlayamaz. Şairin düşüncesinde oluşan bu düğüm, ancak, Ruşen Eşref Ünaydın'la yaptığı bir konuşmadan sonra çözülür, Ruşen Eşref, bu konuda şunları anlatmıştır : "O'nun engin bilgisinin bir bölümü de, Ahmet Rıza'nın "Meşveret"inden, Murad'ın "Mizan"ından, Abdullah Cevdet'in " İçtihat"ından kaynaklanmaktadır. Çanakkale Savaşlarından sonra, kendisiyle görüşürken, Jön Türklerin Avrupa'da çıkardığı "Osmanlı" mecmuasının hemen tam bir koleksiyonunun elinin altında olduğunu bana söylemişti."[28]

Atatürk'ün ilgi duyduğu konulardan biri de hukuktu. Kurduğu devletin sosyal yapısını sağlam temellere oturtmak için hukuk kitaplarını da okuyor, ilgililerle bu konuları tartışıyordu. Atatürk, ayrıca, sosyoloji, ekonomi ve başka alanlarda da çok çeşitli kitaplar okumuştur.

Belirtmek gerekir ki, Atatürk'ün 1930'larda yurtdışından getirtip okuduğu kitaplar, konuları ve önemleri bakımından, o zaman ki Türkiye Üniversite programlarının çok üstündeydi. Örneğin, İktisadi Doktrinler Tarihi, tam anlamıyla henüz üniversitelerimizde okutulmazken, Atatürk, bu konudaki kitapları okuyup incelemişti. Genellikle Atatürk'ün Tarih ve Dil alanlarına ilgi duyduğu bilinir. Bu doğrudur, ama eksiktir. Belki bu, O'nun Türk Tarih ve Dil kurumlarını kurmuş olmasından kaynaklanan eksik bir kanaattir. Gerçekte Atatürk Sosyal ve Siyasal bilimlerin bütün bilinen dallarına derin ilgi duymuş, bu alanlarla ilgili en yeni kitapları getirtip incelemiştir. Temmuz 1935'de Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a Fransa'dan alınması için sosyal ve siyasal bilim dallarını kapsayan en ciddi eserlerin siparişi yapılır. İnsanı şaşırtan bu sipariş listesinde şu konular bulunmaktadır :[29]

- Genel İktisat,
- Genel İstatistik,
- Genel Tarih,
- Siyasi Müesseseler Tarihi,
- Hukuka Giriş,
- Yeni ve Yakın Zamanlar Genel Tarihi,
- Sosyoloji ve Sosyal Ekonomi,
- Beşeri Coğrafya,
- Anayasa Hukuku,
- Antropoloji,
- İktisat Tarihi,
- Dinler Tarihi,
- Diplomasi Tarihi,
- Felsefe Tarihi,

---

[27] ŞENALP, s. 373.

[28] ŞENALP, s. 374.

[29] Bilal ŞİMŞİR, **"Atatürk'ün kitap Sevgisi"** Erciyes Üniversitesi, İ.İ.B.F Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri (29 Kasım 1982) Kayseri, 1983, s.91.

- Bilimler Tarihi,
- Sanat Tarihi,
- Yeni ve Yakın Zamanlar Edebiyatı.

Atatürk Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, Namık Kemal, Mehmet Emin Yurdakul, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Reşat Nuri Güntekin, Faruk Nafiz Çamlıbel, İbrahim Alâeddin Gövsa, Refik Halid Karay, Abdullah Cevdet gibi ilk akla gelen Türk şair ve yazarları okumuştur. Bu listeye pek çok şair ve yazar ismi eklenebilir. Ayrıca Türk tarihçilerin bütün eserlerini okumuştur.

Afet İnan ve on iki yıl Atatürk'ün hizmetinde bulunan Cemal Granada, Atatürk'ün son okuduğu kitabın Belleten'in 5/6 sayılı son nüshası olduğunu belirtmişlerdir.

KİTAP YASAĞINA KARŞI ÇIKAN ATATÜRK

Askeri öğrencilik yıllarında kitabın yasaklanmasının sıkıntılarını yaşayan Atatürk, kitapların yasaklanmasına da karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışta, hiç kuşkusuz O'nun okumayı ve kitaba verdiği değer yatmaktadır.

Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul'da bulunan Armstrong adlı İngiliz subayının yazdığı ve 1932'de İngiltere'de yayınlanan "Bozkurt (Grey Volf): Mustafa Kemal" adlı kitabı daha çok bir film senaryosu olarak değerlendirilmiş, yarattığı görüntü ve Atatürk'ü dayanıksız savlar ve gerçeklerden uzak öykülerle anlattığı için yurda sokulması yasaklanmıştı.

Bu yasakla ilgili olarak Atatürk'ün yaptığı değerlendirme bugün bile kıskanılacak kadar demokratik ve hoşgörülüdür.

Bir gün Çankaya sofrasında bu eser gecenin konusu haline gelir. Atatürk : "Getirin şu eseri okuyalım" der ve eser gece baştan aşağı okunur. Atatürk her satırını dikkatle dinler. Sonra sorar :

Ne yaptınız bu kitabı?
Yurda girmesini yasak ettik.
Niçin?
Hakkınızda iftiralar dolayısı ile.
İçki filan mı?
Evet efendim.
Az bile yazmış. Bırakın kitabı yurda girsin. Millet de okusun.[30]

ATATÜRK'ÜN KÜTÜPHANESİ

Atatürk, Çankaya'da iki katlı bağ evine yerleştikten sonra, ev bazı tadilatlarla daha kullanışlı hale getirilmiştir. Ortada halılar ve divanlarla döşeli bir şark salonu bulunmaktadır. Şark salonunun bir kapısı kütüphaneye açılır. Atatürk'ün çoğu zaman günlerce kapanarak çalıştığı ve okuduğu bu kütüphanenin dolaplarını yüzlerce cilt, Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış kitaplar doldurmaktadır. Güzel ciltli bu

[30] GÜNSEV, s. 592.

kitaplar askerlik, hukuk, tarih ve edebiyat konularına ait idi. 1929 – 30 yıllarından sonra, büyük miktarda ve bilhassa Fransızca neşredilmiş tarihe ait kitapların getirilmesi ile bu oda yeterli gelmemiş, bitişik kule odası denilen yere siyah-beyaz çizgili meşeden bir ikinci kütüphane ve çalışma masası ilave edilmiştir. Atatürk, ünlü büyük nutkunu bu masada yazmıştır. Burası 1932 yılına dek Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı köşkü olarak kullanılmıştır.

Yeni Pembe Köşk yapılacağı zaman Atatürk'ün mimardan istediği bilhassa şu olmuştur : Çok geniş bir kütüphane ve üzerinde haritaların açılıp tetkikler yapılabilmesi mümkün masanın bulunacağı ferah bir yer ve çok miktarda kitap koyma yerleri. Bugünkü Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkünün üst katında, Ankara'ya doğru bakıldığı zaman köşkün sağ ucunu teşkil eden "L" biçimindeki kütüphanesidir. Burası Atatürk'ün zevkine ve isteğine uygun olarak yapılmış ve tavana kadar rafları olan kitaplık kısmı çalışma yerinden kadife perdelerle ayrılmıştı.[31]

Atatürk'ün bu kütüphanesinde, hediye edilen çeşitli yayınlardan ve kendi satın aldırdığı tarih, sosyoloji, ekonomi ve bilhassa dil konularıyla ilgili olanlar çoğunluğu teşkil ediyordu. Atatürk yurt dışından sürekli olarak kitap sipariş etmiştir. Elçiliklerimiz aracılığıyla, yurt dışından kitap sipariş eden ilk Türk Devlet adamı Atatürk olmuştur.

Özellikle, Paris Büyükelçiliği görevlerinde bulunan Fethi Okyar, Münir Ertegün ve Suat Davaz'a yüklü kitap siparişleri verilmiş ve bunların tutarlarını kendi özel bütçesinden ödemiştir.[32]

Atatürk özel kütüphanesinin katalogu, O'nun üstün yetenekli kumandanlığının, büyük devlet adamlığının yanısıra bir fikir ve kültür hayatının belgesidir.

Atatürk kütüphanesindeki bu kitaplarla da yetinmeyip ünlü kütüphanelerden ödünç kitaplar aldığı gibi, bazılarını da sipariş etmiştir. Örneğin, "Şapka Devrimi"ni başlatmak üzere, Kastamonu'ya gittiklerinde, çeşitli kurum ve kuruluşları ziyaretleri sırasında kentin kütüphanesini de ziyaret etmişler ve birkaç tane kitap istemişlerdir. Aynı şekilde Yıldız Sarayı Kütüphanesinden, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinden kitap aldırmış ve incelemiştir.[33]

Kütüphanesi Atatürk'ün en çok sevdiği ve vaktini geçirdiği, gündüz resmi memurları ve arkadaşlarını kabul ettiği yerdir. ABD'nin o dönem Ankara Büyükelçisi olan General Charles Sherrill, Atatürk'ün, kütüphanede kendilerini kabul etmelerini şöyle anlatmaktadır :[34]

"Ancak bu defa benim gideceğim yer merasim daireleri değildir. Askeri yaver bu çok uzun salonun sonunda sola dönerek merdivenden yukarıya çıkıyor. Duvarlar, son zamanlarda Skandinavya'da yapılan ve büyük değer taşıyan halılara

[31] BORAK, s. 81.
[32] ŞİMŞİR, s. 85-95
[33] ŞENALP, s. 374.
[34] Charles H. SHERRILL, Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal (Çeviren: Alp ILGA), Tercüman 1001 Temel Eser: 23, İstanbul, s. 35.

benzer, tatlı renkli halılarla süslüdür. Merdivenlerdeki yol halıları da aynı renktedir. Ve gördüğümüz bütün renkler resmi binalarda görmeye alıştığımız donuk renklerden başka ve çok daha zarif... Sol koldaki köşede bir kapı açık renk kestaneden yapılmış geniş ve ferah bir daireye açılıyor. Ortada uzun bir toplantı masası bulunmaktadır. Öte baştaki köşede, tam bir iş adamına yakışacak masanın yanında Gazi durmaktadır. Ve bu defa yüzünde bir yakın dost tebessümü vardır. Şimdi, ilk görüşmemizden daha çok kendi çevresini ve yuvasını bulmuşa benziyordu. Çünkü kütüphanesindeydi; ve yaratılışı itibariyle daima okumak, tetkik etmek isteyen kimseler için bu varılacak en mutlu hedeftir. Mustafa kemal, pek sevdiği kitapları, haritalarıyla çevrelenmiş kütüphanesindeki huzur ve rahatı hiçbir yerde bulamazdı."

ATATÜRK'ÜN YAZARLIĞI

Atatürk, aynı zamanda seçkin bir yazardır. Ondan fazla eser vermiştir. Kronolojik sırasıyla;

- Cumalı Ordugâhı (1909),
- Tabiye Tatbikatı Seyahati (1911),
- Zabit ve Kumandan ile Hasbıhal (1918),
- Anafartalar Muharebatına ait Tarihçe,
- Arıburnu Muharebeleri Raporu,
- Hatıra Defteri.

Toplam altı cilt eder. Bunlara beş ciltlik Söylev ve Demeçleri ile Tamim ve Telgraflarını ekleyince 11 cilt ediyor. 1936 – 1937 yılında kaleme aldığı Geometri kitabıyla birlikte 12 cilt eser yazmış oluyor. Büyük Nutuk 13. eser oluyor. Mektupları da sistematik olarak toplanırsa Atatürk'ün kaleminden çıkmış eserler 15 cildi bulur. Bu eserlerde, özellikle Büyük Nutuk'ta Atatürk, gerçekten güçlü bir yazar olduğunu fazlasıyla kanıtlamıştır.[35]

SONUÇ

Atatürk'ün yanında bulunanların hatıraları ve belgeler, en önemlisi bıraktığı eserler; O'nun kitap seven bir fikir adamı olduğunu göstermektedir. Kitap, Atatürk'ün fikir hayatı için daima değerli bir varlık olmuştur.

Atatürk, her önemli kararın uygulama öncesinde konu ile ilgili araştırma yapıp, bu konuda çeşitli kitaplar okumuştur. Bununla da yetinmeyerek konuyu arkadaşlarıyla ve ilgili bilim adamlarıyla tartışmıştır. Elimizdeki belgeler, Atatürk'ün geniş bir kültüre sahip olduğunu, kitaba yönelik bir çok olumlu girişimlerin gerçekleşmesine önderlik ettiğini göstermektedir.

Eserlerini, okumaya ve kitaba borçlu olduğunu söyleyen Atatürk; Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini kültüre dayandırmıştır. "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür" demiştir. Türk kültürüne dayandırdığı Türkiye Cumhuriyeti'ni de Türk gençliğine emanet etmiştir.

[35] ŞİMŞİR, s 95

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

TÜRK TOPLUMUNDA BATICILIK AKIMI

Yrd. Doç. Dr. Necati AKSANYAR*

ÖZET

Batıcılık bir fikir akımı olarak gerçek anlamda II. Meşrutiyet Döneminde ortaya çıkmışsa da, batıcıların fikirleri hiç şüphesiz II. Meşrutiyet öncesinde oluşmaya ve olgunlaşmaya başlamıştı.

II. Meşrutiyet Döneminde batıcılar yurt dışında çıkardıkları "Osmanlı" ve "İctihad" gibi dergilerde Biyoloji Materyalizm, Sosyal Darvinizm, Le Bon patenli halk anlayışı (Cumhur Ruhu Fikri), İslâm'ın sosyal muhtevasından yararlanma ve silik çizgileri savunmuşlardır. Bütün bu fikirler "elite" eliyle ve eğitim yoluyla topluma verilerek toplumun kalkınmasının gerçekleşeceği iddia ediliyordu. Başta Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı gibi aydınlar arlarında bazı görüş ayrılıkları olsa da bu fikirleri savunuyorlardı.

Atatürk Milli Mücadeleyi başlatırken, birçok milletten oluşan kültür birliği kaybetmiş, farklı kültürlerin birbirine düşman bulunduğu bir yapıdan, yeni bir millet, yeni bir devlet ve bunları benimseyecek Türk insanını oluşturma mücadelesini de başlatmıştı. Bu doğrultuda Atatürk'ün ilke ve inkılaplarında radikal, köktenci bir batcılık, fakat taklitten uzak, milli kültürle bütünleşen bir batıcılık mevcuttur.

A-Osmanlı İmparatorluğunda Batılılaşma Hareketleri

XVI. Asır ortalarında siyasi ve askeri gücünün zirvesine ulaşan Osmanlı İmparatorluğu, bir takım iç ve dış faktörlerin ve bilhassa Avrupa'da meydana gelen ve ilk önce dünya ticaret yollarının değişmesinde yol açan, coğrafi keşiflerle somutla-

* Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

şan gelişmelerin etkisiyle uzun süren bir çözülme devrine girmiştir. Devletin siyasi, sosyal ve iktisadî yapısındaki çözücü tesirlerini tedricen şiddetlendiren gelişmeler, XIX. asrın sonlarına doğru bunalımı had safhaya ulaştırmıştı.

Osmanlıların karşılaştıkları buhranlar, başlangıçta itibaren devlet adamlarını derinden düşündürmüştü. XVI. asrın sonlarından itibaren görülmeye başlıyan üç ana tezlerini "Kanun-u kadimi ihya etmek" biçiminde özetliyebileceğimiz geleneksel ıslahat tekliflerinin[1]III. Selim (1789-1907) devriyle ortaya çıkan "Nizam Cedîd" arayışlarının, Tanzimat Fermanının ilânında (3 Kasım 1839) şekillenen bütün tebanın kanun önünde eşitliğinin sağlanmasıyla, ittihad-ı Anasır'ı gerçekleştirme fikri ve hukuk reformu çabalarının Yeni Osmanlıların "usul'ü meşveret" ve "Kanun-i Esasi" isteklerinin hepsi ve bu çözülmeye karşı, devrin şartları çerçevesinde gösterilen çözüm yollarından ibaretti. Çözülmenin hakiki mahiyetini ve yapıyı çözücü tesirlerinin pek dikkate almadan sadece idari ve inzibati tedbirler düşünülerek teklif edilen bu ıslahat çarelerinin hiçbiri kötü gidişi durduramamıştır. Tehlikenin gerçek boyutlarıyla farkedilememesinde doğan bu tavır, geleneksel müessese, usul ve kanunlar ihdas etmeye, yahut da bunları batıdan kopye etmek dönüş şeklindeki bu ayrılığa rağmen her iki tavrın bir ortak noktası vardır, bürokratik reform yapmak.

Meşrutiyet ve Kanun-u Esasi'nin askıya alınmasını takiben Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'in "istibdad devri" diye adlandırılan bunun yanında imparatorluğun mevcut yapısı karşısında dağılmayı bir müddet geciktirmiş olan yönetimi başlamıştır. Faydalı olacağına inandığı reformları uygulamakta tereddüt etmemekle birlikte meşruti yönetimi ve batı kurumlarını taklit edilmesini tasvip etmeyen II. Abdülhamid'in ergeç meşruti idare taraftarı olan ve batı örneğine göre reform yapılmasını savunanların muhalefetiyle karşılaşması kaçınılmazdı. İlk zamanlar V. Murat'ı tekrar tahta geçirmek gayesiyle yapılan ve sonuçsuz kalan iki teşebbüsten sonra muhaliflere karşı daha dikkatli davranılmıştır. Buna rağmen muhalefet varlığını sürdürdü ve zamanla gerek yurt içinde, gerekse yurt dışındaki muhalefet bir takım merkezlerde mihraklaştı.

Söz konusu muhalefet hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalışı ile bu duruma karşı tedbir almak üzere tatbik olunan ıslahatların etkileşiminin bir sonucu olduğu gibi, Yeni Osmanlılar hareketinin de tarihi mirasçısı durumdaydı.[2] Ayrıca Bulgaristan'dan geldiği anlaşılan ve esas itibariyle Rusya'da ortaya çıkan halkçılık (Narodniklik) akımının tesirine de rastlanmaktadır ki, özetle Jön Türklerin ise bir ideolojik tavır ortaya koyarak başlamadıkları söylenebilir.[3]

Yurt içinde muhalefetin oluşmasına katkıda bulunan en etkili merkezler, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye gibi okullarla birlikte, bilhassa Balkanlarda bulunan bazı şehir merkezleriydi. Fikri muhtevası zengin olan Mülkiye'deki eğitim, pozitivist bir dünya görüşünün yayılmasını temin ederken, iktisadi unsurların önemini tebarüz

---

[1] Abdurrahman Çaycı, "Atatürk ve Çağdaşlama", **Atatürkçü Düşünce**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1992, s. 645-646.

[2] Bkz. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri,** Ankara 1964, s. 8, E.E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 ihtilali** (Çev) Nuran Ülken, İstanbul 1972, s. 19, Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, (Çev) Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara 1974, s. 109.

[3] Mardin, **a.g.e.**, s. 21.

ettiren bir realizmi telkin ediyordu.[4] Askeri Tıbbiye öğrencileri ise biyoloji ilimlerinin eğitimlerinde tuttuğu yerle mütenasip olarak maddeci bir dünya görüşüne sahip oluyorlar ve biyolojik materyalizmi benimsiyorlardı. Meselâ, bu okulun öğrencilerinden Abdullah Cevdet toplumu kalkındırmak için, öğrendiği materyalist fikirleri, ilham kaynaklarını teşkil eden Felix Isnard ve Ludwing Buchner gibi çok basit bir şekilde Osmanlı halkına anlatmayı tasarlıyordu.[5] Ayrıca taşralı talebelerin okulda, öğrenciler arasında yapılan ayrımlara karşı gösterdikleri tepki de yönetime karşı muhalif olmakta somutlaşıyordu.[6] Muhalefetin askeri okullarda başlamasının diğer sebepleri ise, batının etkisini en çok hisseden genç nesillerin ülke içinde gidebilecekleri okulların sınırlı olması ve devlette görev almak mecburiyetinde olan okumuşların icra edebilecekleri mesleklerin askerlik ve memurluktan ibaret bulunmasıydı.[7]

Askeri Tıbbiyede hocalık yapan ve devrin fikir hayatında çok mühim bir yeri olan Beşir Fuad, Osmanlı aydınlarına Fransız natüralizmini tanıtmıştır. Beşir Fuad'ın fikirlerinin arkasında "kuvvet" ve "madde"nin dünyanın iki esas muharriki olduğu inancı yatıyordu.[8]

Materyalizmin yanısıra, bu okulun oluşturduğu aydın tipine diğer bir etkisi de bu kimselerde sosyal olaylara kendilerince gerçek bilim olarak görülen pozitif bilim metotları uygulama isteğini uyandırmasıydı.[9]

Kısaca tasvir edilen bu psikolojik ve ideolojik ortamda muhalefetin ilk gizli teşkilâtı kurulmuştur. İbrahim Temor, İshak Sükûti, Mehmet Reşid ve Hikmet Emin adlarındaki Askeri Tıbbiye öğrencileri 1889'da "İttihad-ı Osmani" adı altında bir cemiyet kurdular.[10] İtalyan Carbonari teşkilâtı örneğine göre teşekkül eden cemiyet kısa zamanda gelişti. Bu cemiyetin faaliyetleri, bazı kesintilerle, yurt içinde ve dışındaki merkezlerde ve isim değişiklikleriyle meşrutiyetin ilanına kadar sürdü. Jön Türk muhalefet hareketinin fikir alanındaki gerçek merkezleri Avrupada bulunuyordu. Çeşitli sebeplerden dolayı Avrupaya kaçan önde gelen muhalifler Londra, Paris, Cenevre gibi şehirlerde faaliyet gösteriyorlardı. Bunlar yaptıkları siyasi muhalefetin yanısıra, çeşitli neşriyatla da, İmparatorlukta yapılmasını arzu ettikleri reformlar hakkındaki fikirlerini açıklıyorlardı. Hatta muhalefete geçmeden önce, padişaha bir lâyiha göndererek reform tekliflerini sunuyorlardı. Jön Türk hareketinin yurt dışındaki diğer mühim merkezleri ise Kahire ve Romanya idi.[11]

---

[4] **y.a.e.**, s. 23.

[5] Biyolojik materyalizmin toplumu kalkındıracağı yolundaki düşüncelerinde Abdullah Cevdet'in en çok etkileyen Isnard, Vopt ve Moleschott ile bu konuda büyük sansasyon yaratan Ludwing Büchner'in "Madde ve Kuvvet" adlı kitabı idi. Abdullah Cevdet bu kitabın bir bölümünü Türkçeye çevirmişti. Bunun için Bkz. Mardin, **a.g.e.**, s. 169, Şükrü Hanioğlu, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981, s. 13-15.

[6] Mardin, **a.g.e.**, s. 39.

[7] Ramsaur, a.g.e., s. 34.

[8] Mardin, **a.g.e.**, s.

[9] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 12.

[10] Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İst. 1948, s. 61-64, Ayrıca Ramsaur, **a.g.e.**, s. 30-31, Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 25, Sina Akşin, **Yüz soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İst. 1980, s. 17, Şükrü Hanioğlun'dan farklı olarak kurucularından beşinci olarak Hüseyinzade Ali'yi gösteriyor.

[11] Jön Türklerin yurt dışı faaliyetleri hakkında Kuran, a.g.e., s. 190 ve sonrasında geniş açıklama vardır. Akşin, a.g.e., s. 26 vd.

Gerek yurt dışındaki gerekse yurt içindeki faaliyetlerin ve bilhassa Balkanlardaki komitacılık hareketlerinin sonunda, ülkenin içinde bulunduğu şartların da tesiriyle II. Abdülhamid Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymak zorunda kalmıştı (23 Temmuz 1908) ve tarihimizde İkinci Meşrutiyet adıyla bilinen dönem başlamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde, mevcut serbestlik ortamının tesiriyle herkes düşüncelerini siyasi-sosyal yapının müsade ettiği ölçüde ifade edebilmiştir. Dönemin en etkili belli başlı fikir akımı olarak Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık gözükmektedir.[12] Bu çalışmada bu fikir akımlarının en radikal olanı olarak beliren "Batıcılık" incelenecektir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bu fikir akımları arasında ayrılık unsurlarının yanısıra ortak özellikler de vardır. Bu husus ilerde daha da netleşecektir.

Batıcılık akımınız incelemeye geçmeden önce, batıcılıktan ne anlaşıldığını ve batıcılar olarak kimlerin nitelendiğinin açıklığa kavuşması gerekmektedir. Bu bölümde "batıcılık" batı dışındaki bir toplumun modernleşmesinin, o toplumun bütün yönleriyle batıya benzemesinin gerçekleştirilmesiyle mümkün olabileceğini savunan bir fikir akımı olarak ele alınacaktır. Ancak bu tanım çok umumi bir mahiyet arzetmektedir. Herşeyden önce "Batı" kavramı aslında değişik çeşitlemeleri olan bir bütünü ifade etmektedir. Bu şimdilik bizi ilgilendirmemekle birlikte, Jön Türklerin batıdan kastettiklerinin kendilerini etkilemiş olan özellikleriyle batı fikir akımları ve bu akımların tasvir ettiği toplum modeli olduğu söylenebilir. Burada esas gerekli olan nokta "batıcılar"ın kimler olduğunun açıklığa kavuşturulmasıdır.

Burada "batıcılar" olarak içtihad mecmuası çevresinde kümelenen grup anlaşılacaktır. İçtihadcıların yanısıra, onların fikirleriyle paralellikleri görülen ve hatta onları etkilemiş olduğu anlaşılan Prens Sabahattin ve "Adem-i merkeziyetçi"ler de gerçek anlamda batıcı sayılabilirler.[13] Ancak bu iki grub gerek siyasi, gerekse fikri faaliyetlerinde hemen tamamen ayrı düşmüşlerdir. Prens Sabahattin'in Osmanlı toplum yapısında köklü değişiklikleri ön gören "teşebbüs şahsi" ve "Adem-i merkeziyet" düşünceleri içtihad çevresi tarafından çok fazla itibar görmemiştir. Bunların dışında gerçekten batıcı sayılabilecek olan ve Auguste Comte'un pozitivizmini meslek edinmiş olan Ahmet Rıza'nın durumunu da izah etmek gerekir. Yurt dışındaki faaliyetlerine batılı bir Osmanlı toplumu oluşturmak için reform tasarıları hazırlamakla başlıyan Ahmet Rıza siyasi sahada giderek İttihat ve Terakki'nin komiteci kanadıyla işbirliğine yönelerek, fikirlerinden tavizler vermiş ve hemen bütün siyasi, hayatında batıcılardan ayrı kalmıştır.[14]

Esasen bütün Jön Türklerin fikirlerinde, halkçılık iddialarına rağmen halka karşı temel bir güvensizlik, yaratılacak bir elit eliyle halkı eğitmek gibi ortak özelliklere rastlamak mümkündür. Onların fikirlerinde o dönemde Avrupa'da tartışılan fikirlerin izlerine rastlanır. Ortak özelliklerden biri de, hiçbirinin –Abdullah Cevdet bir dereceye kadar istisna-toplumun çerçevesini kırmaya yönelik bir teoriyi, yani ütopya'yı sistemleştirememiş olmalarıdır. Reformcu aydınlara tesir eden batılı fi-

[12] Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, İstanbul 1938, s. 16-17.

[13] Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi** C. II. Kısım4, ankara 1952, s. 439'da İçtihad grubuyla birlikte Prens Sabahattinciler de İnkılapçı Osmanlılar olarak vasıflandırıyor.

[14] Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza için Bkz. Mardin, **a.g.e.**,

kirlere şekil veren ise Osmanlı İmparatorluğunun bazı sosyal strüktürel özellikleri olmuştur.[15]

Bütün bunlara rağmen İçtihad grubunun savunduğu fikirlerin batıcılık olarak tarif edilmesi fazla sakıncalı gözükmemektedir. Esasen II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarından bahseden eserlerde batıcılar olarak bu grup adlandırılmaktadır. Bu adlandırmada Peyami Safa'nın eseri etkili olmuş olabilir. Gerçekten de sonraki araştırmacılar dönemi fikir akımlarını kaba çizgileriyle üç grupta toplamışlardır: Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük.

Batıcılık bir fikir akımı olarak, gerçek anlamda II.Meşrutiyet Döneminde ortaya çıkmışsa da, batıcıların fikirleri hiç şüphesiz II. Meşrutiyet öncesinde oluşmaya ve olgunlaşmaya başlamıştı. Atatürk ilke ve inkılâplarında ise radikal, köktenci bir batıcıların fikirlerinin oluşması ele alınacak II. Meşrutiyet Dönemi batıcılık akımı incelenecek ve Atatürk dönemi karşılaştırmalı olarak gözler önüne serilerek sonuçta batıcılığın genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

B-Batıcılığın Fikri Temelleri

Yukarıda özet halinde anlatılan gelişmeler çerçevesinde bu bölümde anlaşılan biçimiyle batıcılığın fikri temellerinin II. Abdülhamid devrinde Jön Türkler'in muhalefet hareketi içinde oluştuğu söylenebilir. II. Meşrutiyet dönemindeki batıcıların büyük çoğunluğu II. Abdülhamid devri muhalefetinin içinde bulunmuşlardır.

Bu dönemde yurt dışında çıkan ve II.Meşrutiyet devri batıcı fikirlerin ilk savunulduğu mecmualar olarak "Osmanlı" ve "İctihad"ı görmekteyiz. Osmanlı gazetesi Jön Türklerin Cenevre grubu tarafından 1 Aralık 1897'de çıkarılmaya başlandı.[16] Şunu da belirtmekte fayda görüyorum: "Osmanlı" grubunu oluşturanların saraydan talebe tahsisatı adı altında para almaları ve muhalefetlerini büyük ölçüde bu kaynaktan sağladıkları parayla sürdürdüklerini ifade edebiliriz. Bu kadronun bir başka özelliği de, Abdullah Cevdet ve İshak Süküti gibi İttihat Terakki kurucularından ve eserlerden oluşmasıydı. Daha sonra yurt dışındaki muhaliflerin çoğu II. Abdülhamid'le anlaştığı[17] için, "Meşveret"in Türkçe yayınını kapattığını, bundan sonra "Osmanlı" da yazacağını söyleyen Ahmet Rıza'nın Cenevre grubuyla anlaşamadığını görüyoruz.

Aslında birtakım mali sıkıntılar içinde bulunan Cenevre grubu, İsviçre hükümeti baskıları yoğunlaştırınca "Osmanlı"yı yayınlamakta zorluklarla karşılaştı. Osmanlı hükümeti ile uzun süren pazarlık sonucunda, Trablusgarp ve Fizan'daki sürgünlerin serbest bırakılmaları şartıyla muhalefetten vazgeçen Cenevre grubunun önderleri çeşitli memuriyetleri kabul ederek, devlet hizmetine girdiler.[18]

Ancak "Osmanlı" çıkmaya devam etti. Birtakım baskıların da devam ettiği bir sırada, Avrupa'ya gelen Damat Mahmut Paşa ve oğulları Cenevre grubuna ka-

[15] Mardin, **a.g.e.**, s. 226-230.

[16] Bu konu için Bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 106 vd., Mardin, **a.g.e.**, s. 95, Akşin, **a.g.e.**, s. 34.

[17] Kuran, **a.g.e.**, s. 96-98, Akşin, **a.g.e.**, s. 31-34.

[18] Mardin, **a.g.e.**, s. 118, Ramsaur, **a.g.e.**, s. 70-71, Hanioğlu, **a.g.e**, s. 40.

tılmışlar ve kısa bir süre sonra "Osmanlı" Londra'da yayınlanmaya başlamıştır.[19] Abdullah Cevdet'in fikri gelişmesine paralel olarak anarşist bir karakter kazanan "Osmanlı"nın yanısıra "İçtihad" dergisi de çıkarılmaya başlandı.[20] "Osmanlı" 1904'de yayınma son verirken, İsviçre'deki baskıların sebebiyle Abdullah Cevdet 1905 Eylül'ün başında Kahire'ye geldi ve Aralık.1905'ten itibaren muhalefete burada devam etti. Bu dönemde Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının komitacılık hareketlerinden uzak oldukları ve kültür meselesine giderek daha fazla önem verdikleri bir dönem olarak dikkati çeker. Bu dönemdeki "İçtihad" da ihtilâlci temalara çok az rastlandığı görülmektedir.[21]

Bu dönemde Abdullah Cevdet ve arkadaşları, fikirlerini benimsedikleri Avrupalı düşüncelerin eserlerini çevirerek ve ebedi ve kültürel yayınlarda bulunarak halkın kültür seviyesini yükseltmeye çalışmışlardır.

Batıcıların neşriat alanındaki faaliyetlerini özetledikten sonra, sözkonusu devirde ileri sürdükleri temel fikirleri olan, biyolojik materyalizm, sosyal Darvinizm, Le Bon patentli halk anlayışı (Cumhur Ruhu fikri), İslâm'ın sosyal muhtevasından yararlanma ve silik çizgilerle olsa da Laiklik ve Cumhuriyet vb. hususları inceleyebiliriz.

Hemen bütün Jön Türklerin eğitiminde biyolojik materyalizmin oynadığı role işaret etmiştik. Batıcılar bu hususta belkide en aşırı şekilde düşünenlerdi. Mesela Abdullah Cevdet'in hedefi biyolojik anlamda bir materyalizmin zamanla dinin yerini almasıydı. Bunun için ise dinin sosyal muhtevasından faydalanılması gerektiğine inanıyordu.[22] Esasen İslâmın sosyal muhtevasının Osmanlı toplumunun çağdaşlaşmasında rol oynayabileceğine Ahmet Rıza'da inanıyordu. Yani bu düşünce Abdullah Cevdet'in kendisine has birşey değildi.

Abdullah Cevdet ve arkadaşlar dinden yalnız siyasi amaçla değil, belki de ondan çok daha fazla İslâm ülkelerinin kültürel birliğine sağlayacak bir araç olarak da faydalanmayı düşünüyorlardı.[23] Zaten İslâmdan bir ilerleme aracı olarak faydalanmak istemesine rağmen, Abdullah Cevdet aslında dinin İslâm toplumlarının gerilemesinde en önemli rolü oynadığına inanmıştı.[24]

Yerli kültürün temel belirleyicisi olarak gözüken İslâmiyetten, sadece bir araç, yani biyolojik materyalizme geçiş aracı olarak faydalanmayı düşünen batıcı aydınlar, acaba batı kaynaklı fikirlerden nasıl etkilenmişlerdi ?Burada ilk dikkati çeken husus batıcıların-ve genelde Jön Türklerin-batının ikinci sınıf aydınlarının etkisinde bulunmuş olmalarıdır. Gerçi bu yolla gelen fikirler o devirde batıda tartışılan fikirlerin akisleridir. Bunun yanında devrin en etkili fikir akımlarından Marksizmin Osmanlı aydınına tesir etmemesi, en çok sosyo-kültürel miras ve yapı ile ilgili bir husus olsa gerekir.[25]

---

[19] Kuran, **a.g.e.**, s. 143, Mardin, **a.g.e.**, s. 119.

[20] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 49

[21] Mardin, **a.g.e.**, Hanioğlu, **a.g.e.**, s.56-57.

[22] Mardin, **a.g.e.**, s.180.

[23] Hanioğlu, **a.g.e.**, s.141-152.

[24] Mardin, **a.g.e.**, s.173, Hanioğlu, **a.g.e.**, s.139,

[25] Mardin, **a.g.e.**, s.230

Batıcılığın en mühim siması olarak gözüken Abdullah Cevdet'in fikirleri bütün olarak dikkate alınınca "ansiklopedizme geri dönüş"ü temsil ettiği söylenebilir.[26] Gerçekten de o, birçok sahada tercüme, derleme ve telifler vücuda getirmiş ve bu eserlerdeki fikirleri Osmanlı aydınlarına tanıtmaya çalışmıştır. Halkı güçlendirmek için onu eğitmek lüzumuna inanan Dr. Cevdet, halka batının büyük yazarlarının eserlerinin okutulmasıyla bunun sağlanacağına inanıyordu.[27]

Dr. Cevdet'in derlemelerinin bir çoğunu materyalist filozofların oluşturduğunu söylebiliriz. Avrupa'ya gelişinden sonra yazdığı ilk kitabın (bu kitabın adı Fünun ve Felsefe'dir) birinci kısmında Ludwig Büchner (1824-1899)'in (Nature et Scence) adlı eserinin birinci cildinin fünun ve felsefe kısmının tercümesi yer alıyordu. Abdullah Cevdet bu çalışmalarını yaparken okurlarının dini hislerini rencide etmemek için İslâm fukahasının sözlerini kullanarak materyalizme varmaya çalışıyordu. Meselâ ona göre Allah'ın her sıfatı, insanları ilmi araştırmalar yapmaya teşvik eden bir emirdir.[28]

Abdullah Cevdet'in bu tutumunun sebepleri ise, yani onun halkı eğitmeye verdiği önem ile, modernleşmeyi batı fikriyatını hazmederek düşünce yapısını değiştirmek meselesi olarak anlamasıdır. Bu anlayış sadece ona mahsus olmayıp, ilk yönüyle bütün Jön Türklerin, ikinci yönüyle –yani batılılaşmayı bir zihinleri değiştirme meselesi görmek-bütün batıcıların ve daha sonra ise Cumhuriyet inkılaplarının fikirlerinde görülen bir özelliktir.

Bütün Jön Türkleri öğrencilik dönemlerinden itibaren en çok etkileyen fikirlerin mühim bir kısmı da Fransız İhtilalinden geliyordu. Daha önce Yeni Osmanlıların da fikirlerini benimsedikleri J.J. Rousseau'nun sosyal mukavele konusundaki fikirlerini ufak değişikliklerle ifade eden Dr. Cevdet, "...Avam'ın istihsal-i haka muktedir olması, havası İltizam-ı hakka- her ne surette olursa olsun mecbur bulunması, kâbe-i âmâlimizin esas-ı lâyetegayyesini teşkil eden "iki emel" işte bunlardan ibarettir.."[29]

Ancak halka zahiren verilen bu öneme karşılık, hemen bütün Jön Türkler gibi o da meselelerin hallinin bir "elite"in yalnız siyasi bir "elite"den ibaret olmaması her dalda bu tür elitlerin yaratılmasıyla sosyal gelişmelerin sağlanmasının mümkün olabileceğine inanmasıydı.[30]

Seçkinlerin yönetimi ile halkın yönetimdeki murakebeci rolünün artması fikirleri arasında çelişkilerin sebeplerinin aranması bizi, o sırada Avrupa'da da tartışılmakta olan ve Gustave La Bon tarafından ortaya atılan bir teoriye "Cumhur Ruhu" teorisine götürür.

Şunu da söyleyebiliriz ki genelde Jön Türklerin, daha dar anlamda ise Dr. Cevdet ve arkadaşlarının, batı fikirlerini geniş halk tabakalarına taşımak gayretleri halktan pek fazla iltifat görmemiştir. Osmanlı'nın amme efkarından şikayet etmeleri açık bir şekilde göstermektedir.

---

[26] Mardin, **a.g.e.**, s.163

[27] Mardin, **a.g.e.**, s.175, bu konudaki yayın faaliyeti için Bkz. Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi** C.I, İstanbul

[28] Mardin, **a.g.e.**, s.169.

[29] Hanioğlu, **a.g.e.**, s.163.

[30] Mardin, **a.g.e.**, s.226.

Fikirlerinin halk tarafından kabul görmeyişi karşısında ise halk psikolojisini anlamaya yönelmişlerdir. Mesela o zamana kadar felsefe, materyalizm vb. meselelerle ilgilenen Dr. Abdullah Cevdet'in birden bire halk psikolojisi etütlerine ve Le Bon gibi kütlenin tepkilerinin açıklamasını yapmaya çalışmış olan birisine dönmüş olmasının altında bu faktör yatar.[31] Abdullah Cevher'in imzasız fakat, Le Bon'dan mülhem oldukları şüphesiz yazıları ilk olarak "Osmanlı" dan görülmeye başlandı. "Kütle mantıktan ziyade hisle hareket eder, müphem bir fikir kitlelerce ilmi bir hakikatmış gibi kabul edilir." O'na göre Abdülhamid'in kütleleri kendisine bağlayabilmesinin asıl sebebi kitle psikolojisini anlamış olmasıydı.[32]

Gene bu dönemde Jön Türkler etkileyen mühim fikirlerden biri de sosyal Darwiniz'dir. [33]

Genel manada, sosyal ilerlemeyi sağlamak için ileri sürdükleri bu fikirlerinin yanı sıra batıcılar II. Meşrutiyet devrinde de savunacakları bazı siyasi ıslahat tekliflerini ve folitik görüşleri ilk olarak bu devirde serdetmişlerdir.

İlk defa 1899 senesinde "Osmanlı"da "İdare-i Cumhuriye"den bahsedildiği görülmektedir. Laikleşme isteğini ifade eden belirtiler ve bunun yanında "âhlâk-ı içtimaiye" mefhumu, Batı medeniyetinin belki de bir bütün olarak alınması gerekeceğini şeklindeki fikirler "Osmanlı"nın derin manada "Batıcı"olduğunu gösterir.[34]

Diğer Jön Türk dergilerinden farklı olarak "içtihad"la Atatürk inkılaplarının öncülüğünü yaptığı sayılan bir çok temaya rastlanır.[35]

Siyasi fikirleri itibariyle etnik grup milliyetçiliğine karşı olan batıcılar, Osmanlı ittihad-ı anasırını savunuyorlardı. Ancak bu birliği sağlayacak güç Abdullah Cevdet için haneden değil, birleşen milletlerin ortak çıkarları olmalıydı.[36]

Özetleyecek olursak II.Meşrutiyet öncesinde batıcı fikirlerin oluşmasında sosyal Darwinizm, biyolojik materyalizm ırsıyetle geçen özelliklerin eğitimle giderilebileceği yolundaki görüşler ve "Cumhur Ruhu" gibi batılı kaynaklı fikirler rol oynamışlardır. Bütün bu fikirler batıcıları "elite" eliyle de ve eğitim yoluyla toplumun kalkınmasını sağlamak düşüncesine götürüyordu. İlk olarak lâikleşme temayülleri ve saltanat kurumuna karşı temel bir şüphe onların yazılarında görülmüştü. Batılılaşmanın "kültür" ve "yönetim" le ilgili yönlerine verdikleri bu temel kıymete rağmen batıcılar, II. Meşrutiyet devrinde de görüleceği üzere iktisata çok fazla önem vermiyorlardı. Esasen bütün Jön Türkler gibi batıcıların da anlamakta en zorluk çektikleri husus, iktisadi gelişme olmuştur. Bu durumu Türklerin idarecilik vasfına bağlamak[37] herhalde doğru olacaktır. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin bürokratik

[31] **y.a.e.**, s. 101.

[32] Mardin, **a.g.e.**, s. 101.

[33] Bu konu için bkz. Hanioğlu, **a.g.e.**, s.181.

[34] Mardin, **a.g.e.**, s.115

[35] Bkz. Mardin, **a.g.e.**, s. 185. Hanioğlu, **a.g.e.**, s.220-221

[36] Hanioğlu, **a.g.e.**, s.216

[37] Bkz. Mardin, **a.g.e.**, s. 183-184

yapısı, bütün ıslahatçıların meseleleri idari tedbirlerle halletmek yolunu tercih etmelerinde rol oynamış olmalıdır.[38]

Batıcılar, batılılaşmayı henüz tam olarak batılı olmak gibi almıyorlarsa da[39] oluşturmayı düşündükleri kültürde Batıya düşen pay giderek artarken doğuya- islama- verilen önem azalıyordu.

C-İkinci Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımı

a-Batıcılar ve İslâm

İkinci Meşrutiyet dönemi (1908-1918) Türkiye'de fikir münakaşalarının yoğun olarak olduğu, her türlü fikrin savunulduğu bir dönemdir. Ziya Gökalp bu dönemin fikir cereyanlarını şöyle sıralamıştır. Muasırlaşmak, İslâmlaşmak ve Türkleşmek. Bunlardan muasırlaşmak fikrini herkesin savunduğunun onun içinde bir naşiri olmadığını belirtir.[40] Gökalp'ın bu görüşüne daha sonra Peyami Safa şu itirazı yapmatadır.

"Gökalp "muasırlaşmak" fikrinin bir naşir olmadığını söylediği zamanda, Abdullah Cevdet'le arası açık olduğu için, ona karşı duyduğu infiale bir hakikati kurban ediyor: Meşrutiyetten evvel Mısır'la neşredilmeye başlanan "İçtihad" mecmuası tam yirmisekiz sene, klerikalizmle mücadele ederek muaşırlaşmak cereyanınının en önde koşan tek naşiri ve müdafii olmuştur. Başka mecmua ve gazetelerin de biraz daha pes perdeden bu yüksek sesi takip etmiş olmaları, onun birinci planda rolünü değiştirmez."[41]

Şurasını vurgulamakta fayda var, gerek ikinci meşrutiyet öncesinde ve gerekse, ikinci meşrutiyet döneminde ileri sürülen fikirlerde, Osmanlı sosyal-strüktürel unsurlarının şekillendiği biçimiyle tamamen Batı (siyasi, sosyal, fikri yönleriyle) konuşturulmaktadır. Bilhassa batıcılar batıyı en geniş bir dozda, fikir ve kurumlarıyla Osmanlı ülkesine sokmak amacındadırlar.[42]

Peyami Safa ayrıca bu üç cereyanının Gökalp'in tasvir ettiği gibi bir netlik içinde olmadığını, çok kere derece derece birbirlerine karıştıklarını ekler. Bu dönemde tartışılan belli başlı meseleleri Peyami Safa şöyle özetler:

"Türk Tarihi Sultan Osman'dan mı başlar daha evvelden mi? Timurlenk bizden sayılır mı, sayılmaz mı? Osmanlı İmparatorluğunun banileri Türk müdürler, değilmidirler? Cengiz mi daha büyüktür Yavuz mu? Turan mı, İrfan mı? Tesaddür

---

[38] Gelenekten kaynaklanan bu tür etkileri anlatmak için "Kültür Kodu" kavramı kullanılıyor. Kültür kodu "toplumun tarih içinde işlenmiş, toplumun tümüne malolmuş ve kurumlar yoluyla devam ettirilen" sembol kümeleşmelerine verilen addır. Bunun için Bkz. Şerif Mardin, **İdeolojik**, Ankara 1982, s. 116.

[39] Bunun için bkz. Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 183-193 arasındaki "Doğuculuk-Batıcılık" faslı

[40] Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tatbik olunursa görülür ki, müttefiklerimiz, iptida "muassırlaşmak" lüzumunu hissetmişlerdir. Üçüncü Sultan Selim devrinde başlıyan bu temayül inkılaptan sonra "İslamlaşmak" emeli iltihak etti, son zamanlarda ortaya bir de "Türkleşmek" cereyanı çıktı. Muassırlaşmak (Modernistation) fikri mütefekkirlerce aslı bir akide hükmünde olduğu için muayyen bir nadire malik değildir. Her mecmua, her gazete bu fikrin az çok müdafiidir" Bkz. Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak**, (haz) İbrahim Kutluk, Ankara 1976, s.1

[41] Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 18.

[42] Tarık Zafer Tunaya, **Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 1960, s.70

ve taaddüd-ü zevcat kalkabilir mi, kalkamız mı? Ulema sınıfından bu memlekete ziyanmı gelmiştir, fayda mı? Şiilik mi, sunnilik mi? İslâm terakkiye mani mi, değil mi? Latin harflerini almalı mı, almamalı mı? Arap ve Acem kültüründen tedric edilen bir Türk'ün medeni bir kıymeti kalırmı, kalmaz mı?..."[43]

Bu özetten ilk bakışta şunlar çıkarılabilir. İkinci Meşrutiyet Döneminde bir milli kimlik meselesi gündeme gelmiştir. İkinci olarak garplılaşma metodu üzerinde tartışılmaktadır. Ancak garplılaşma üzerinde tartışan aydınların dikkati daha çok toplumun kültürüyle ilgili meselelerde ve bazı ananevi müesseseler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Avrupa'nın gücünün en belirgin unsuru olan teknoloji tartışmalar içinde hakettiği yeri bulamamıştır. Bu açıdan bakıldığında ilim, irfan vb. sözlerin mistik bir anlam ifade ettiği veya başka bir ifadeyle doğmalaştığı belirtilebilir.

Bu dönemde batıcıların başında, Abdullah Cevdet, Celâl Nuri, Süleyman Nazif, Kılıçzade Hakkı ve Ahmet Muhtar vardı. Genel olarak yenileşme meselesinde birleşen batıcılar din konusunda ve batının ne dereceye kadar örnek olabileceği meselesinde birbirlerinden ayrılıyorlardı.[44]

Bu dönemde batıcılara göre İslâmiyet ve onu temel alan bazı müessese ve geleneklerin doğu toplumlarının gerilemelerinin en büyük amilleri olmuştur. Buna rağmen gerek meşrutiyet öncesi ve gerek meşrutiyet sonrası İslam'a cepheden hücum edememeleri, Osmanlı Devletinin bir İslâm devleti ve toplumda kıymet hükümlerinin temel belirleyicisinin müslümanlık olmasından ileri geliyordu.

Batıcıların en önde gelen savunucularından Abdullah Cevdet'in Meşrutiyet sonrasında yaptığı işlerin Reinhard Pozy'nin İslâmiyeti ve Peygamberini çok sert bir şekilde tenkid eden "Tarih-i İslâmiyet" adlı kitabının çevirisi gelmektedir. Abdullah Cevdet'e göre İslâm düşünce sistemi gereksizdi. [45]

Ancak eserin tepkilerle karşılanması üzerine Abdullah Cevdet ve batıcıların İslâm'a karşı tavırları yumuşadı.

Kılıçzade Hakkı gibi batıcılar "reforme edilmiş İslâm" düşüncesini savunmuşlardır. Kılıçzade Hakkı'nın şu satırlarında İslâmın müsbet sayılan yanlarından faydalanmak düşüncesini görmekteyiz. "...Tasavvufi bir tarzda yalnız din için yaşanıldığı efkârı revâc-yab olan memleketler sefaletten kurtulamıyor. Bizim gibi! Yalnız maddiyata tapanlar ahlâken pek fena sükut ediyor ve anarşi içinde çalkalanıyor"[46]

Batıcılara göre 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) siyasi inkılâbını içtimaî bir inkılâpla tamamlama zarureti vardır. Bunun için ise ilk önce geriliklerimizi idrak

---

[43] Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 16.

[44] Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul 196, s. 25.

[45] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 325. vd.

[46] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 334, Batıcıların, dinin arka plana geçeceği bir Türk toplumu düşüncesini gerçekleştirmek üzere ve İslâmiyet adına, yeni bir inanç sistemi oluşturma çabaları, devrin islamcı aydınlarının dikkatinden kaçmamış ve tenkitlere uğratılmıştır Bunun için bkz. **y.a.e.**, s. 335.

ve bunlara ilân etmemiz lâzımdır. Toplum bir kere kendi geriliklerine sırtını dönünce, batıya dönmüş olacaktır. Bütün çekilenlerin sebebi, Avrupalı olmamaktır. Ülke seçkinlerini cehaleti yoketmek ve hakikat ve ilmi yaymak görevi beklemektedir.[47]

Osmanlı gerililiklerinin en mühim sebeplerinden biri olarak da kadınlarımızın durumu ele alınmış ve bu dönemde şiddetle münakaşalara konu edilmiştir.[48]

Batıcılardan Abdullah Cevdet kadın meselesine yurt dışında bulunduğu yıllardan itibaren ilgi duymağa başlamıştır. İçtihad'ın Cenevre'de yayınladığı yıllarda müslümanların kalkınması için nelerin yapılması gerektiği yolunda açtığı bir ankette bir Fransız edebiyatçısının cevabı şu olmuştur. "Kuran'ı kapa, kadınları aç". Abdullah Cevdet bunu "hem Kuran'ı, hem kadınları aç" şeklinde değiştirerek aile reformu meselesinin sloganı yaptı. 1908 inkılâbından sonra peçe ve çarşafa karşı savaşı başlatan o oldu.[49]

Kadın meselesi ile ilgili bir kitap yazan Celâl Nuri[50] ise kadınların eğitimi meselesine İslâm toplumlarmm eğitim ve kalkınmaları açısından temel bir kıymet vermiş, çok kadınla evlilik (taaddüd-ü zevcat), tesettür, cariyelik, odalık, erkeklerden kaçma, görücü usulüyle evlenme vb. geleneklerin radikal bir tenkidini yapmıştır. Ancak bütün tenkit ve tekliflerini İslâmi hükümlerle te'life de gayret göstermiştir.

Celâl Nuri kadın eğitiminin fonksiyonel önemini şu cümleyle belirtiyordu: "Herşeyden evvel kadınları ıslah etmeyiz ki onlar da çocukları, çocuklar da büyüdüklerinde devlet ve milleti ıslah etsinler".[51] Avrupai usullerin taklidinin yolaçtığı gülünç durumları da tenkit[52] etmekten geri durmayan Celâl Nuri sonuçta kadınların hürriyet meselesinin bir zaman meselesi olduğunu vurgular.[53]

İçtihat dergisinin kadrosunda yer alan Kılıçzade Hakkı ise bütün belâların kaynağı olarak gösterdiği softalığa karşı harp ilan etmiştir. Kılıçzade şöyle demekteydi:

"Halka diyeceğiz ki: Altıyüz seneden beri softaları, şeyhleri, dervişleri dinlediniz, kazancının hüsrandan ibaret kaldı. Bunu def'atle ve bilfiil tecrübe ettiniz. Şimdi biraz da softaların ve dervişlerin dinsiz dedikleri hakikat-i Kuran'iye dindarlarını dinleyiniz. Gene bağıra bağıra halka anlatacağız ki: Değil Asya'ya çekilmek kutuplara firar etsek Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra orada dahi yakamızı bırakmazlar, mevcudiyeti mukaddese-i diniye ve milliyemizi muhafaza ettirmezler".[54]

---

[47] Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe "Garpçılık" cereyanı", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası XVI** (1948) s. 589.

[48] Bu husus için ve genelde Türkiye'de kadın meselesi için bkz. Tezer Taşkıran, **Cumhuriyetin 50.Yılında Türk Kadın Hakları**, Ankara 1973

[49] Niyazi Berkeş, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 436.

[50] Celal Nuri, **Kadınlarımız**, İstanbul 1931.

[51] **y.a.e.**, s. 13.

[52] Celal Nuri, **a.g.e.** s. 176-177.

[53] **y.a.e.**, s. 223

[54] Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 27, Bayur, **a.g.e.**, s. 447, Tunaya "Garpçılık", s. 620-622.

Bu yazı üzerine tatil edilen İçtihad mecmuası bir müddet sonra tekrar yayın hayatına başlamış ve medreselerin ilgası, teseddürün kalkması, mecellenin ıslahı ve lâtin harflerinin kabulü lehindeki neşriyatına devam etmiştir.

İslâmcı-batıcı diye de nitelendiren Celâl Nuri de lâikleşme isteği de görülmektedir. 1 Mayıs 1913 (18 Nisan 1329) tarihli İçtihad'da dinin ve fıkhın yanlış uygulamasını tenkit ediyor, bizde ölülerin dirilere hükmettiği ifade ediyordu. Ona göre esasen suhuleti, yani kolaylığı gerektirir. Hiçbir ilerleme yoktur ki şeriate uygun olmasın.[55]

Abdullah Cevdet ise bizde muhafaza edilmesi gereken an'ane bulunmadığı inancındaydı.[56] Abdullah Cevdet ve batıcılar bizi gerileten sebebin dejenere geleneklerimiz ve Asyalı kafamız, bizi yenen gücün bizim görmek istemeyen gözlerimiz ve düşünmek isteyen kafalarımızın olduğuna çok önceden beri kanaat getirmişlerdi.[57]

Özetle islâmi veya öyle görülen bazı zümre, usül ve gelenek ve kurumları cehaletle birlikte geriliğin kaynağı sayan batıcıların lâikleşme taraftarı oldukları açıktır. Dinde değişmeyi ihtiva eden bazı isteklerine rağmen, reform konusunda esaslı bir programları yoktu. Hatta bazıları dini kurum ve kuruluşların modernleşemeyeceğine inanmıştı.

b-Batıcılar ve Batılılaşma Meselesi

Osmanlılık ideali çevresinde Avrupa yolunda ilerlemeyi ve dinin devlet işlerine karıştırılmasıyla hasıl olan engellerin kaldırılmasını isteyen batıcılar, bu yolda bazen demokratik bir gidişten çok doğuş ve türlü üstünlüklere dayanan bir soylu (seçkinler) zümresine özel hak ve fonksiyonlar yüklemeyi düşünüyorlardı.[58] Batıcıların bu tavrında hiç şüphesiz biyolojik materyalist fikirlerin rolü vardır.

Batıcıların batıyı körü körüne taklide karşı oldukları çeşitli kaynak ve araştırmalarda ifade edilmektedir.[59] Tunaya taklid olmaya batıcılığı şöyle izah etmektedir.

"Garbın iktisadi ve içtimai hayatını, yüksek, ilim ve fennini Osmanlı imparatorluğu içine nakletmek ve imparatorluğu ilim, fen, sanayi bakımlarından teçhiz etmektir.[60] Batıcılara göre "Avrupa demek üstünlük" "tefevvük" demektir. Avrupaya nazaran Osmanlı Cemiyeti ve Devleti fevkalâde geridir. Biz bu medeniyete doğru gitmeliyiz, ona kavuşmalıyız. "Nur" ondadır ve bizzat kendisidir. Zira başka bir örneğe lüzum yoktur, medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ile dikeni ile isticlas etmek mecburidir."[61]

Görüldüğü gibi batıcılar medeniyetin tek olduğunu iddia ediyorlar. Toptan batılılaşmayı savunuyorlardı. Avrupayı körü körüne taklide karşı olmak ile "gülü ve

[55] Bayur, **a.g.e.**, s. 445.
[56] **y.a.e.**, s. 445.
[57] Berkes, **a.g.e.**, s. 406.
[58] Bayur, **a.g.e.** s. 440.
[59] Bunun için Bkz. Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 34, Tunaya "Garpçılık", s. 571, Lewis, **a.g.e**, s. 234.
[60] Tunaya "Garpçılık", s. 591.
[61] Tunaya, **y.a.m.**, s. 235, Lewis, **a.g.e**, s. 235

dikeni ile isticlas"ı şu şekilde izah ediyorlardı. Batılılaşmak bir tercih meselesi değil, bekâ meselesi idi. İktibas etmek anlamsız, kopya etmek sathi ve tehlikeli idi. Yapılacak tek şey, Avrupa'nın tamamen kabulü, Türkiye'nin medeni Avrupa'nın bir parçası haline gelmesiydi.[62]

Batılılaşmak meselesinin tartışılması gündeme, geçmişte yapılmış reformları ve özellikle Tanzimatı getiriyordu. Türkçülerin Tanzimatçılığın iflâsını ilân etmelerine[63] karşılık batıcılar şöyle diyordu:

"Biz garb isteyerek taklid etmedik, onun hücum ve istilâsına maruz kalarak hükmü nüfuzu altına geçtik". [64]

Batıcılar yapılan reformlarla bir ikiliğin, o zamanki deyimiyle "sınaiyet"in oluşturduğu kabul ediyorlardı. Onlara göre bu bütün inkılâplar için tabii olan bir şeydi. Ancak bizdeki gayr-i tabiilik bu sınaiyetin uzun sürmesinden ileri geliyordu. Bunun sebebi ise tarihimizdeki yeniliklerin kesintili olarak gerçekleşmesiydi.

Medresenin yanısıra mektebin, şer'i mahkemelerin yanısıra nizami mahkemelerin açılmasında somutlaşan ikilik meselesi genelde objektif bir durum olarak kabul edilirken, bu ikiliğin ileride alacağı hal konusunda farklı cereyanlar arasında birbirinin tam zıddı fikirler ileri sürülüyordu. Mektepleri çoğalmak mı, yoksa medreseleri devam ettirmek mi gerekiyordu? Türkçüler bu ikili yapıya karşı çıkmakla birlikte, istikbal hususunda ki fikirleri pek belirli ve net değildir. İslamcılar ve açıktan açığa mektep açılmasına karşıydılar ve medreselerin ıslahını müdafaa ediyorlardı. Batıcılar ise yukarıda da belirttiğimiz gibi ıslah için geçecek zamanı ileri sürerek beklemeye zamanımızın olmadığını söylüyorlardı.[65]

Tanzimat hususunda ise batıcıların müttefik olduğunu söylemek mümkün değildir. Celâl Nuri Tanzimat ve Kanun-i Esasi yapıcılarına aynı suçu yükler.

Memleketin durumu, milletin istidadı konularının düşünülmemesi[66] işin kopyacılıktan öteye gidememesine sebep olmuştur. Bunun yanısıra Tanzimat ricalinin sosyal ve ekonomik terbiyeye önem vermeyişleri aynı sonu değiştirmemiştir.[67]

Bu hususdaki tartışmalar, batıcıların kalkınma için eğitim reformuna ve halkın aydınlatılmasına verdikleri birinci dereceden önemi anlattığı için özellikle kayda değer. Bu fikirleri de gösteriyor ki batıcılar için mesele eğitim yoluyla halkın aydınlatılmasından ibaretti.

Önceden de belirtildiği gibi genel olarak yenileşme meselesinde birleşen batıcılar, batıdan nelerin alınması gerektiği, batının ne dereceye kadar örnek olabileceği hususunda ayrılıyorlardı.[68]

---

[62] Lewis, **a.g.e**, s. 235, Karpat, **a.g.e.**, s. 25.

[63] P. Safa, **a.g.e.**, s. 32.

[64] Tunaya "Garpçılık", s. 592-593.

[65] P. Safa, **a.g.e.**, s. 33, Lewis, **a.g.e.**, s. 236.

[66] Tunaya "Garpçılık", s. 593.

[67] **y.a.m.**, s. 593.

Batıya karşı tutumlarını kısaca izah ettiğimiz batıcıların belli başlı cereyanlara karşı tavırlarını da şöyle özetleyebiliriz.

c-Batıcıların Diğer Fikir Akımlarına Karşı Tavırları

Batıcılar, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan insanlar için temel siyasi bağ olarak gördükleri "İttihat-ı anasır" (Osmancılık) politikasını benimsemişlerdir. Ancak Celâl Nuri'nin de tesiriyle "İttihat-ı İslâm" düşüncesine yatkın gözükmektedirler. Bu islamcılıkları daha çok kültürel birlik anlamını ihtiva etmektedir. İslâmiyet hukuk reformu ile ilgili konularda İslâmcılarla çatıştıkları da bir gerçektir.

Batıcılar, Türkçülerin "Turan" idealine karşıdırlar, milliyetçilik fikrinin bölücü etkileri olduğunu savunmuşlardır. Abdullah Cevdet Türkçülerin "Turan"ına karşı "İrfan" idealini ileri sürerek, Ziya Gökalp'in meşhur beytini tek kelime değişikliği ile tekrarlamıştır.

"Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: irfan"

Batıcılar eski Türk adet ve an'anelerine ve Turan lisanına dönülmesine da karşıydılar. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde Türklere ve Türkçeye belirli bir öncelik (Millet-i hakime değil, milleti mümtaze) tanıyorlardı. Sosyalizmi ise cemiyetin bünyesiyle alâkasız bir akım olarak telakki ediyorlardı.[69]

İkinci Meşrutiyet Dönemi Türk fikir tarihinin belki de en hararetli dönemlerinden biri olarak tarihte yerini alırken, daha önceki dönemlerin ve mevcut vasatın muhtelif kanallardan icra ettikleri tesirlerden aldığı özellikleri billurlaştırmış ve kaba hatlarla üç fikir akımına sahne olmuştur. Yani dönemin fikir akımları, hakikatte bir tarihi sürecin devamı, belirli bir siyasi-sosyal-kültürel yapının tezahürleri ve bir istikbal endişesinin veya ümidinin simgeleri olmak özelliklerini taşırlar. Kısaca sözkonusu fikir akımları, içinde yaşanılan tarihi şartlarda devrin aydınlarının "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusundan hareketle vücuda getirilmişlerdir.

Bu dönemde, batıcıların savunduğu kurtuluş modelinin tek çıkar yol olarak "Batılılaşma"yı ileri sürdüklerini görmekteyiz. Batıcıların fikirlerinin oluşumunda, batının, daha çok ikinci sınıf fikir adamlarının rol oynadığı görülmektedir. Bu husus, bütün aksi iddialara rağmen batıcıların hakim özellikleri olarak tezahür eden "batı taklitçiliği"ne bir de karşılaştıkları ve çözüm yolları aradıkları problemlerin olanca zorluğuna karşılık "kolaycılık"larının eklemektedir.

Gerçekten de, yapılacak ıslahatta birinci derecede rol atfedildiği anlaşılan "elite"in eliyle ve toplumun eğitilerek cehaletin yok edilmesiyle yoluyla ulaşılacağı öngörülen modern topluma nasıl varılacağı konusunda batıcıların fikirlerinde büyük boşluklar vardır. Halka karşı güvensizlik dolayısıyla demokrat fikirlere pek fazla itibar etmedikleri anlaşılan batıcılar, toplumu kalkındıracak yönetim şeklinin aydınların yönetimi olduğuna inanıyorlardı.

---

[68] Bu husus için bkz. Ülken, a.g.e., C.I, s. 236

[69] Bu husus için Bkz. P. Safa, a.g.e., s. 22-25, 38-39, 64-66, Tunaya, "Garpçılık", s. 607-614, 618-622.

Fikir sistemlerinde iktisadi unsurlara pek yer vermeyen batıcıların, dertlerimizin kaynağı cehaletimizdir, softalardır, üfürükçülerdir, kadınların durumudur vb. sözlerinden de anlaşılıyor ki kolaycılık ve sathilik görülmektedir. Sanayileşme ve emperyalizm gibi unsurların yarattığı milletlerarası dengesizlikler gibi yaşadıkları çağın temel özelliklerini idrak edemedikleri veya çok yetersiz ve ilkel bir tarzda anladıkları görülmektedir. Islahat konusundaki tekliflerinin çoğunluğu eğitim, hukuk ve geleneksel usûl ve an'analere dairdir. Bu tavırlarında, batıcıların sosyal yapı bir "zihin olayı" modernleşmeyi de "zihinleri değiştirme meselesi" olarak görmelerinin mühim tesirleri vardır. B. Russel "Batıda teori tatbikatı takip eder, Doğuda ise ütün tatbikatın teoriden çıkarılmasına çalışılıyor" diyor. Bu fikir, özellikle doğulu ülkelerin batılılaşma çabaları için çok geçerli görünmektedir.[70] (Erol Güngör, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ankara 1980, s. 37).

D-Atatürk ve Batıcılık

Atatürk milli mücadeleyi başlatırken; birçok milletten oluşan kültür birliğini kaybetmiş, farklı kültürlerin birbirine düşman bulunduğu bir yapıdan, yeni bir millet, yeni bir devlet ve bunları benimseyecek Türk insanının oluşturulması mücadelesini de başlatmıştır.[71]

Bu hedef ve gayeyi tayin ederken bundan önceki dönemlerde olduğu gibi netleşmemiş ve tekleşmemiş ıslahatlarla değil, inkılaplarını köklü radikal bir yaklaşımla gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Bundan temel hedef bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak ve kurulan bu devleti çağdaş bir devlet durumuna getirmekti.

Mümtaz Turhan "medeni bir cemiyet olmakla, millet olarak arasında hiçbir fark yoktur, her ikisi de aynı şartları icab ettirmekte ve aynı temel vetirelere dayanmaktadır"[72] diyerek batılılaşmada milletleşmenin zorunluluğuna değinmektedir.

İkinci bir husus olarak da Batı medeniyetini temsil eden devletlerin onüçüncü asırda başlayarak geçirdikleri tarihi ve içtimai tekamülün seyrini belirterek önemine değinmektedir.[73] Batı'da dine dayanan imparatorluklar önce krallıklar halinde bölünmüş, sonra da bunlardan uzun bir içtimai gelişme ve oluşum neticesinde bugünkü milletler meydana çıkmıştır. Bu en az beş asırlık bir gelişim ve oluşumun neticesidir.[74]

Bir taraftan siyasi daha milletleşme yolunda büyük engeller ortadan kaldırılırken, diğer taraftan yeni doğmakta olan millet bünyesini oluşturan mütecanis kitlelerin işleyebilmesinin manevi şartların hazırlandığı görüyoruz. Mütecanis kitleleri, müesseseleri, sosyal grupları birbirine bağlayacak millet dediğimiz ictimai varlığın meydana gelmesini temin etmek üzere bir nevi harç vazifesi görecek milli kültür ve unsurların gelişmesi kuvvetlenmesi gereğini[75] gören Atatürk, Batıcılığın gereği olan teknolojinin alınması sırasında, Batı kültürünün, bağımsız Türk devletinin gerçek-

[70] Güngör, Erol, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ankara 1980, s. 37.

[71] Orhan Koloğlu, "Atatürk Kültür-Kamuoyu İlişkisi", Atatürk ve Kültür, H.Ü. Yayınları, Ankara-1982, s. 130-140.

[72] Bkz. Mümtaz Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz, İstanbul-1980, s. 401-402.

[73] **y.a.e.**, s. 402.

[74] Batı'daki ictimai ve milletleşme süreci için. **y.a.e.**, s. 402 v.d.

[75] **y.a.e.**, s. 405.

leşmesinde köstek olmasını engellemek için Türk kültürüne ağırlık verdiğini görmekteyiz. Bunu yaparken ümmetçilik özelliklerinin etkilerini silerek milletleşme politikasını çağdaşlaşmanın bir gereği olduğu için yerine getirme gayretlerini ve başarılılarını tesbit edebiliriz.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında daha önce belirttiğimiz üç fikirden ikisi ayakta kalmıştır. Bunlardan biri Türkçülük diğeri Garpçılıktı. Ancak bu dönemdeki Türkçüler ve Garpçılar kendilerini Osmancılıktan sıyıramamışlardır.[76] Atatürk bunu başaracak milli kültüre bağlı çağdaş, taklitçilikten uzak bağımsız Türk devletini kurmayı başardı.

İsmet İnönü de Osmanlı ıslahat teşebbüsleriyle Türk inkılabı arasındaki fark için şunu söylemiştir:

"Inkılabımız dahili ve milli mahiyeti itibarıyle, Osmanlı ictimai heyetinin vakit vakit gösterdiği ıslahat teşebbüslerinin bir devamı veya tekamülü değildir. Geçirdiğimiz son yarım asırlık hadiseler, Osmanlı devrindeki vatanperverlerin, mücahitlerin Osmanlı camiaısındaki ıslahat ve kurtuluş teşebbüslerinin yanlış temelde ve Türk milletinden başka bir bünye üzerinde çabaladıklarının ifadesidir.

Osmanlı nizamı son asrın fenni ve ictimai terakkilerine karşı, tedrici olarak değişen ve yükselen tekamülden bünyesini uzak tutmak gayretiyle, dört duvarı kalın bir hücre kalmıştır. Osmanlı ıslahatları hep bu hücre içinde çalıştılar. Bütün ıslahat teşebbüsleri, muvaffak olanlarıyla beraber, hep o hücrenin duvarları arasındaki sahaya münhasır kaldı".[77] Sanırım yukarıdaki söz inkılapların hedef ve gayesini açıklamaktadır. Modernleşmeyi de "zihinleri değiştirme meselesi" olarak görmelerinin mühim tesirleri vardır. Daha önce de belirttiğim gibi B. Russel, "Batı'da teori, tatbikatı takip eder, Doğu'da ise bütün tatbikatın teoriden çıkarılmasına çalışıyor" demektedir. Bu fikir, özellikle doğulu ülkelerin batılılaşma çabaları için çok geçerli görünmektedir.

Bilindiği gibi Atatürk, milli mücadeleye bağımsız yeni Türk devletini oluşturmasını düşündüğü bağımsız Türk devletinin çağdaş, medeni milletlerin bilim ve teknolojisiyle paralel olmasına inanıyordu. Bu ise taklitçilikten uzak, Osmanlı dönemi batıcılarının aksine köklü ve radikal, müessese ve kurumlar olarak ikilikten uzak, milli kültürün canlandırılması ve ayakta tutulması, ümmetçiliğin yerine milliyetçiliğin aldığı düşüncenin kabul edilmesiyle bir dizi inkılapların gerçekleştirilmesiyle mümkün olabilirdi. Atatürk, bilinen inkılaplarını gerçekleştirirken bunları iyi bir zamanlamayla kısa sürede Türk toplumuna kabul ettirmeyi başarmıştır. Atatürk'ün Osmanlı batıcılarından farkı da burada yatmaktadır.

[76] Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, İstanbul-1938, s. 83.
[77] y.a.e., s. 91.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

MODERN ARAŞTIMACI

Mustafa BIYIKLI*

ÖZET

Ülkelerin ve insanların ilerlemesi ve gelişmesi için yapılan ilmî çalışmalar sonucu elde edilen sosyal ve teknik bilgiler hiç şüphesiz uygulamaya konduğu takdirde bir fayda ve değer ifade ederler. Yayın vasıtalarıyla ilgililerin faydasına sunulamayan sosyal ve teknik bilgiler; pratiğe geçemeyen ve sadece hafızalarda biriken birer teoriden ibaret kalır.

Tarihî bir şehir olan ve de yaşanabilir bir ilim, kültür ve sanat şehri olma yolunda ilerleyen Kütahya ilimiz hakkında da kayda değer yüzü aşkın çalışmalar yapılmıştır. Kütahya ve çeşitli yönleriyle ilgili 104 eser(tez) hazırlanmıştır. Bu çalışmaları teoriden pratiğe(uygulamaya) geçirmek, Kütahya ilimizin daha da ilerlemesi ve gelişmesine bir katkı sağlayacağı muhakkaktır

MODERN ARAŞTIRMACININ HEDEFLERİ VE GAYESİ

Modern araştırmacı, hakikati arayan adamdır. Modern araştırmacının vazifesi hakikati aramak, bulmak, tespit etmek ve nakletmektir. Hedefleri ve gayesi ise; hedeflenen seviye ve nitelikler için gerekli araştırma altyapısını, araştırma ve eğitim ortamını, kültürünü, finansman ve programını oluşturarak ve oluşturulan altyapı ve finansman kaynaklarını iyi ve verimli bir şekilde kullanarak; konusunu doğrudan ve

* Araştırma Görevlisi, Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi A.B.D.

dolaylı olarak ilgilendiren bilgi, kaynak ve hakikatleri ilmî usuller çerçevesinde ve objektif bir şekilde araştırmak; aslî, orijinal ve yenilikçi bilgiler üretmek; üretilen bu bilgilerin, çağdaş seviyede, iyi bir üslupla yerli veya uluslararası basın, yayın ve iletişim vasıtalarıyla yazılı veya sözlü olarak, insan, ülke ve millet yararına; ilim dünyasına,Türk ve dünya kamuoyuna yayılmasını sağlamak ve bu bilgi birikimini ve becerileri öğrencilere, dolayısıyla gelecek nesillere aktarmaktır. Bununla beraber, bilgi üretimi, birikimi, yeni bilgi ve becerilerle; eğitimin, insanın, cemiyetin ve ülkenin yenilenmesi ve gelişmesine; ilme ve bilime katkıda bulunmaktır.

Aynı zamanda modern bir araştırmacı olarak başta Türk sosyal bilimleri olmak üzere, çağdaş dünya sosyal bilimlerini de mukayeseli olarak iyi araştırmak, bilmek, öğretmek ve böylece Türk milletinin dünya milletleri ve medeniyetleri arasındaki yerini tespit etmektir. Tarihten bugüne güçlü olduğumuz alanları, zaaflarımızı ve zayıf taraflarımızı görebilmek, tespit etmek ve tarihi, sosyal tecrübelerle bunları gidermenin yollarını göstermektir.

Bununla beraber milletler ve medeniyetler arenasında daima bir şuur uyanıklığı ile hareket etmek, öğrencileri de bu bilinçle yetiştirmek; onlara akademik ve meslekî açılardan sosyal tarihimizi ve kültürümüzü öğretmek ve tanıtmaktır. Bu çerçevede öğrencilere, dolayısıyla topluma tarihî, sosyal gerçekler ve tecrübeler ışığında doğru düşünme, doğru karar verme bilinci vererek ve onları verimli bir hale getirerek geleceğe hazırlamaktır.

MODERN ARAŞTIRMACI VE İLMÎ TENKİT:

İlmî tenkit, bir eserin yani kitabın müspet ve menfi bütün yönlerini açık bir şekilde dile getirmek, o eserde görülen bütün eksiklikleri ve yanlışları açık bir şekilde ifade etmektir. Diğer bir ifade ile o konunun müspet ve menfi yönlerini objektif bir şekilde ortaya koymaktır.

Bu tarif ışığında modern bir araştırmacı aşağıda maddeler halinde belirtilen ilmi tenkidin prensipleri çerçevesinde bir eseri ele almalıdır.

1- Modern araştırmacı, konusunu işlerken objektiflikten, tarafsızlıktan ayrılmamalıdır.

2- Tenkitçinin bir metot veya usul çerçevesinde konuyu ele alması gerektiği açık bir şekilde ifade edilmelidir.

3- Modern araştırmacı tenkit yapacağı bir eserde konunun nasıl ortaya konduğunu tetkik etmelidir. Tetkik edilen konuda o konuyu araştırmış olan araştırıcının kaynaklara ve vesikalara ulaşıp onlardan istifade edip etmediğini kontrol etmelidir.

4- Modern araştırmacı, o konu ile alakalı başkalarının yaptığı ilmî araştırmaları, araştırmayı yapan kişinin iyi değerlendirip değerlendirmediğini kontrol etmelidir.

5- Modern araştırmacı, elindeki eserin, yazıldığı konuda ilim alemine bir katkısının olup olmadığını belirtmelidir.(O kitabın hem yazılış hem kaynakları hem de doğru ya da yanlışlıkları yönünden tenkidini yapmalıdır).

6- Modern araştırmacı, ilmi tenkidi yaparken fikri saplantılarından dolayı işlediği konu ile alakalı kaynakları ve vesikaları tam olarak kullanıp kullanmadığına, değerlendirip değerlendirmediğine bakmalı, bu tip maksatlı alıntılara dikkat etmeli ve vesikanın tamamını görüp okuyarak değerlendirmelidir.

MODERN ARAŞTIRMACI VE MÜELLİF TENKİDİ:

Bir araştırmada esas olan hakikatin tam olarak ortaya çıkarılması, ele alınan bir tarihi hadisenin bütün yönleriyle kamuoyuna aktarılması ve insanlara doğru düşünebilme, doğru karar verebilme ve adalet duygusunun aşılanmasıdır. Binaenaleyh sosyal ilimler ve uzmanları ile adalet mekanizması ve hâkim arasında büyük bir paralellik vardır. Adalet mekanizmasının çalışma şekli ile sosyal ilimler ve uzmanlarının çalışma metotlarında; sosyal ilimler ile hukuk ilminin icrasında bir yakınlık vardır. Yani modern araştırmacı, araştırdığı, incelediği konu ile ilgili lehte ve aleyhte, müspet veya menfi bütün ilgili kaynakları, belgeleri ve görüşleri tetkik eder. Bu tetkikini, sosyal ilimlerin metodu ve objektifliği çerçevesinde inceler ve incelediği konu ile ilgili gerçekleri ortaya çıkarır ve yazılı ve sözlü olarak kamuoyuna ve topluma aktarır.

Bu anlayış içerisinde iyi bir müellif ve modern araştırmacının aşağıda zikredilen özelliklere sahip olması ve bu özellikleri daima göz önünde bulundurması gerekir.

1- Modern araştırmacı hiç bir zaman ve şartta objektiflikten ayrılmamalı.

2- Kendi fikrî ve hissî düşüncelerinin tesirine kapılmadan ilmî, objektif kritiği yapmalıdır.

3- Modern araştırmacı, bir kaynak eseri veya ideolojik bir çalışmayı kaleme almış olan bir müellifi tenkit süzgecinden geçirmelidir. Zira bu, bazı hallerde yanılmayı ve yanlış kanaate varmayı önler.

4- Esas olan, hakikat ve bilginin doğruluğu veya bir tarihî, sosyal hadiseyi tam olarak yansıtabilmek olduğundan, muhalif fikirli araştırmacıların, kullandıkları birbirlerinin malzemelerine ve ileri sürdükleri fikirlere yer vermeme gibi bir hataya düşmemeleri gerekir. Araştırma ciddi olarak ele alınmalı. İdeolojik davranan bir araştırmacı karşıt fikirli bir araştırmacının kullandığı malzemeleri(doküman, kaynak), bir objektiflik, tarafsızlık içinde kritik etmeli, kullandığı belgelere ve değerlendirmelere itibar etmeli ki bu, modern araştırmacının belirgin vasıflarını yansıtır. Bu sebeple modern araştırmacı ve müellif, yanlış anlama, yanlış yorumlama ve yanlış bilgi verme gibi hatalara düşmemeye gayret etmelidir.

5- Çeşitli ideoloji ve fikirlere sahip araştırmacılar, işledikleri konu ile alakalı vesikaları tam olarak kullanmalı, kendi fikrini destekleyen bölümleri ve paragrafları alıntı olarak alıp, alıntı yapılan vesikanın veya kitabın diğer paragraflarında veya sayfalarında kendi görüşlerinin aksini savunan fikirleri görmezlikten gelmemelidir.

6- Maksatlı alıntılara dikkat etmeyen bir araştırmacı, ideolojik saplantısı olan bir araştırmacının kendi dünyasına göre çizdiği tablodan yanlış bir kanaate varabilir.

MODERN ARAŞTIRMACI VE KAYNAK TENKİDİ:

Kaynak tenkidi, bir tek nüsha halindeki bir yazma eser veya bir hatıratın tenkidine denir.

1- Yazma eser tenkidinde önce müellif her yönüyle ele alınarak tespit edilir ve değerlendirilir.

2- Kitabını ne maksatla yazdığı tespit edilir ve eserinde objektifliğe tesir eden ideolojik, fikrî ve hissî hususların var olup olmadığı iyi bir şekilde kritikten geçirilir.

3- Bir hatıratı yazan insan söyledikleri o devrin resmi belgeleriyle karşılaştırılmalı ve doğruluğu tespit edilmelidir.

4- Hatıratı yazanın olayla alakası, münasebeti ve olaya yakınlığı tespit edilip tetkik edilmelidir.

5- Bir kaynak olarak vesikaların tenkidi de önemlidir. Tarihte hadiselerin iç yüzünü anlatan vesikaların sahteliğinden şüphe etmek oldukça güçtür. Ancak yakın geçmişte kopya veya taklit edilerek sahte vesika organize edildiği görülmüştür. Bu tür vesikalara ilim dünyası şahit olmuştur. Bir araştırmacı ve ilim adamı arşivlerden vesikaların aslını görmelidir. Devlet arşivlerinde bulunan vesikalardan, devletin resmî yazışmalarından ve kararlarından oluşan vesikalardan şüphe etmek mümkün değildir. Ancak devletin, istihbarat kaynaklarından elde ederek verdiği bilgileri kontrol etmek gerekir. Çünkü bir olay veya kişi hakkında çeşitli kişi, kanal ve kurumların verdiği istihbarat bilgileri maksatlı ve ideolojik olabilir. Bu sebeple modern araştırmacı bu tür bilgileri değerlendirirken biyografi, müellif tenkidi ve kaynak tenkidi prensiplerine uygun değerlendirme ve araştırma yapmalıdır. Bunun yanında devlet başkanı ve devlet adamlarının zamanının şartları ve vaziyeti icabı verdiği resmî ve siyasî beyanat ve yazılarını bir önceki ve bir sonraki beyanat ve yazılarıyla ve de aynı konuya ait diğer kaynak ve vesikalarla karşılaştırarak doğru bir tarihî bilgiye ve hükme varmaya çalışılmalıdır.

REFERANSLAR

ABDURRAHMAN Şeref, **Tarih Musahabeleri**, (Yay.:Enver Koray), Ankara1985.
AKKAYA, M.Şükrü, **Tarih İlminin Tarihi**, Ankara 1938.
AKKAYA, M.Şükrü, **Tarihin Tarihine Kuşbakış**, Ankara 1938.
ALTHUSSER, Louis, **Politika ve Tarih** (Çev.: Alaeddin Şenel-Ömür Sezgin), Ankara 1987.
BARZUN, Jacques- F.GRAFF, Henry (çeviri: Fatoş Dilber), **Modern Araştırmacı**, 3.Baskı, TÜBİTAK, Ankara 1997.
BERLİN, İ, **Bilimsel Tarih Anlayışı** (Çev.: Y.S.Tezel) Ankara t.siz.
BERNHEIM, E, **Tarih İlmine Giriş. Tarih Metodu ve Felsefesi** (Çev.: M.Şükrü Akkaya), İstanbul 1936.
BLOCH, Marc, **Tarihin Savunucusu Ya da Tarihçilik Mesleği** (Çev.: M.Ali Kılıçbay), Ankara 1985.
BRAUDEL, Fernand, **Tarih Üzerine Yazılar**, İstanbul 1992.

BURKE, P.-JONES, S., **Tarih ve Tarihçi.** Annales Okulu İzinde (Derl.: Ali Boratav), İstanbul 1985.
CARR, H.E., **Tarih Nedir** (Çev.: Misket Gizem Gürtürk), İstanbul 1980.
CARR, H.E.,-FONTANA, J., **Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık**, İstanbul 1992.
CEVİ-STRAUSS, C., **Irk ve Tarih** (Çev.: R.Erdem-H.Bayrı), İstanbul 1985.
COLLING WOOD, R.G., **Tarih Tasarımı** (Çev.: Kurtuluş Dinçer), İstanbul 1990.
DİVİTÇİOĞLU, **Sencer, Nasıl Bir Tarih** (Köktürkler, Karahanlılar), İstanbul 1992.
DURAHT, W., **Tarih Üzerine** (Çev.: H. Zamantılı), İstanbul 1983.
ELİBOL, Sadettin, **İnsanlığın Tarihi Üzerine**, Ankara 1989.
GÜNALTAY, M.Şemseddin, **İslam'da Tarih ve Müverrihler**, İstanbul 1925.
HALİL, İmadüddin, **İslam'ın Tarih Yorumu** (Çev.: Ahmet Ağırakça), İstanbul 1988.
HALKIN, Leon-E., **Tarih Tekidinin Unsurları** (Çev.: Bahaeddin Yadiyıldız), Ankara 1989.
HANOTAUX, **Gabriel, Tarih ve Müverrihler** (Çev.: Ahmet Refik), İstanbul 1932.
HASSAN, Ümit, **İbn-i Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi**, Ankara 1982.
İBN-İ HALDUN, **Mukaddime I-II-II** (Çev.: Zz.K.Ugan), İstanbul 1968.
KURTOĞLU, Fevzi, **Tarih Yılları**, İstanbul 1936.
KÜTÜKOĞLU, **Mübahat, Tarih Araştırmalarında Usül**, İstanbul 1990.
LANGLOIS, Ch.V.-SEIGNOBOS, CH., **Tarih Tetkiklerine Giriş** (Çev.:Galip Ataç), İstanbul 1937.
MERİÇ, Cemil, **Kültürden İrfana**, İstanbul 1986.
MERİÇ, Cemil, **Umrandan Uygarlığa**, İstanbul 1974.
MJUYEV, Vadim, **Kültür ve Tarih** (Çev.: Suat H.Yokova), Ankara 1987.
NIETZCHE, Friedrich, **Tarih Üzerine** (Çev.: İ.Zeki Eyüboğlu), İstanbul 1965.
ÖZBARAN, Salih, **"İklim, Tarih ve İnsan"**, *E.Ü.Tarih İncelemeleri Dergisi,* I, İzmir 1983, s.235-236.
ÖZBARAN, Salih, **"Tarihçi ve Toplum"**, *E.Ü.Tarih İncelemeleri Dergisi*, I, İzmir 1983, s. 1-7.
ÖZBARAN, Salih, **"Tarihçilik Üzerine Bazı Çağdaş Görüşler"**, *Tarih Dergisi*, XXXII, İstanbul 1979, s.587-606.
ÖZLEM, Doğan, **Tarih Felsefesi**, İzmir 1984.
PLEHANOV, G.V., **Tarihte Bireyin Rolü** (Çev.: T.Altınsoy), İstanbul 1982.
POPPER, K.R., **Tarihselliğin Sefaleti** (Çev.: S. Orman), İstanbul 1985.
RECAİ, M., **Umumi Tarihe Rehber**, Edirne 1932.
SARAY, Mehmet, **Tarih Metodu Ders Notları**, İ.Ü.E.F.T.C.T.ABD. İstanbul.
SIDDIKİ, Abdülhamid, **Tarihin Yorumu** (çev.: Beşir Eryaysoy), İstanbul 1978.
SIDDIKİ, **Mazharuddin, Kur'an'da Tarih Kavramı** (Çev.: S.Kalkan), İstanbul 1982.
SIRMA, İ.S., **İslam ve Tarih**, İstanbul 1992.
SÖZER, Onay, **Anlayan Tarih**, İstanbul 1981.
THOMSEN, David, **Tarihin Amacı** (Çev.: Salih Özbaran), İzmir 1983.
TOGAN, Z.Velidi, **Tarihte Usül**, İstanbul 1950.
TOYNBEE, Arnold, **Medeniyet Yargılanıyor** (Çev.: Y.Uyan), İstanbul 1980.
TOYNBEE, Arnold, **Tarih Bilinci**, I-II. (Çev.: Murat Belge), İstanbul 1875.
TOYNBEE, Arnold, **Tarih Üzerine** (Çev.: Ö.Başkan) İstanbul 1962.
TUNCAY, Mete, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, I-II-III, Ankara 1989.
UÇAR, Şahin, **"Tarihi Yorumların Önemi"**, *Kültür ve Sanat Yıllığı*, Ankara 1988.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

TÜRKİYE'DE KİTLE SPORUNUN TEŞVİKİ AÇISINDAN TESİS POLİTİKALARI

Mehmet GÖRAL*

ÖZET

Spor her çağda olduğu gibi çağımızda da en önemli olgulardan biridir. Spor insana yapılan bir yatırım olduğundan ülkeler spora büyük önem vermişlerdir. Ruhen ve bedenen sağlıklı nesiller yetiştirmeyi anayasa ile teminat altına alarak, kalkınma planlarında ve hükümet programlarında spora yer ayırmışlardır.

Sporu etkileyen kitlevi faktörlerin yanında bölgesel faktörler de vardır. Bölgesel faktörler bölgenin coğrafyası, kültürü, ekonomik ve demokratik yapısı bu bölgede revaçta olan spor dallarının ortaya çıkmasına sebep olduğu kadar, kitle iletişim vasıtaları sebebiyle, kültürümüzden kaynaklanmayan birçok spor dallarının yayılmasına sebep olmuştur.

GİRİŞ

İnsanoğlu spora ilk olarak ihtiyaçlarını gidermek (evlenmek, barınmak, beslenmek, giyinmek) amacıyla daha ilk çağlarda başlamış ve ilerleyen zaman sürecinde hayatta kalma mücadelesi ve büyük göçlerle devam etmiştir. Her ne kadar bu hareketler spor olarak yapılmamış olsalar dahi, bu hareketler beden kültürünün başlangıcı olarak bilinmektedir.

* Yrd.Doç.Dr. Dumlupınar Üniversitesi BES Bölümü - Kütahya

Bu gün spor olarak yapılan cirit, okçuluk, güreş, binicilik gibi bir çok spor branşının eski tarihlerde savaş alanlarında kullanıldığı bilinmektedir. Yapılan idman ve tatbikatla harbe hazırlık olarak sayılır, bu müsabakalar belirli gün ve yerlerde tekrar edilir, misafirler davet edilirdi. Yerleşik düzene geçildikten sonra toplumlar arasında, o toplumun kültürünü yansıtan sportif olayları getirmekteyiz. Günümüze kadar ulaşan ve Türk toplumunda görülen geleneksel oyunlarımız Cirit, Gök-Börü, Kız-Berü, Beyge, Çeğen (Çevgen, Polo) ve şimdi adı futbol olan Tepük gibi kültür miraslarından bazılarına bugün hala Anadolu'da ve Orta Asya'da rastlamak mümkündür.(1)

İ.Ö. 5000 Yıllarında Mezopotamya'da yerleşen, ilk Türk boylarından Sümerlerin atlı sporları çok iyi uyguladıkları bilinmektedir. Yine Asur ve Babilliler'in (İ.Ö. 2000) vücut kültürüne çok önem verdikleri ve savaşçı bir kavim olmaları sebebiyle, güreş ve boks sporlarını yaptıkları bilinmektedir. Bunun yanında spor sahalarımızda halen uygulanan kürek, yüzme, boks, güreş ve hususiyetle cimnastik gibi bir çok modern branşın, çok eski tarihlerde (İ.Ö.2650-2400) Mısır'da yapıldığı, eski Mısır mezarlığındaki duvar resimlerinden tespit edilmiştir.(2)

Mısırlılardan sonra ilk resmi spor organizasyonları eski Yunan Medeniyetinde 200 yıldan fazla süren (İ.Ö.776-520) Olimpiyat Oyunları adı altında düzenlenmiştir.(2)

Batı Roma İmparatorluğunun yıkılması ile (İ.S.476) birlikte Doğu Roma İmparatorluğunun devamı olan Bizans'ta; vücut kültürü, cimnastik ve sportif çalışmalar ya çok azalmış yada tamamıyla ortadan kalkmıştır.(2) Orta Çağda Hıristiyanların ruh eğitimini esas alması, beden eğitiminin gelişmesini engellemiştir.

Baron Pier de Coubertin'in ısrarlı çalışmaları sonucu, 1896 senesinde tüm dünyayı aynı çatı altında toplayan modern olimpiyatların ilki, 1896 senesinde Atina'da organize edilmiştir.(3) Olimpiyat oyunlarının zamanla daha düzenli organize edilmesi milletlerin spor anlayışında olumlu gelişmeler gerçekleştirmiştir. Değişen zamanla birlikte spor toplumlar tarafından benimsenerek, geniş kitleler tarafından uygulanmaya başlanmıştır.

Zamanımızda sağlıklı bir hayat sürmenin temel şartlarından biri haline gelen spor, zirve sporu ve kitle sporu olarak iki ayrı şekilde uygulanıyor. Zirve Sporu; sporcuların en yüksek performansa ulaşmak için belirli kurallar çerçevesinde ve belirli oyun alanlarında kıyasıya mücadele verdikleri yarışmalardır.(4) Sporun toplumun tüm bireyleri tarafından düzenli ve sağlıklı bir hayat sürdürebilmek gayesiyle yapılması kitle sporunu doğurmuştur. Zamanla büyük kitlelere yayılmış spor, bireylerin sağlıklı bir hayat sürdürebilmek gayesiyle yapılması kitle sporunu doğurmuştur. Zamanla büyük kitlelere yayılmış spor, bireylerin sağlıklı bir hayat sürmek amacıyla yapılmaktadır.

Sağlıklı bir nesil, haleti ruhiyyesi her türlü marazlardan arınmış bir toplum yetiştirmek böyle bir topluma sahip olma gayreti içinde olan devletler ve bireylerini çeşitli bağımlılık arz eden davranışlardan uzaklaştırmak veya korumak isteyen devletler politikalarında kitle sporunun yerleşip, gelişmesi için tedbirler almışlar ve de almaya devam etmektedirler.

1.1.TÜRKİYE'DE KİTLE SPORUNU ETKİLEYEN BÖLGESEL FAKTÖRLER

Ülkemizde kitle sporunu teşvik etmek gayesiyle İlk resmi atılım 22 Mayıs 19?2 senesinde kurulan, Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakı (T.İ.C.İ.) tarafından yapılmıştır.(5) 22 Mayıs 1922'den 18 Şubat 1936 senesine kadar devam eden Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakının amacı ve sağlıklı bir kuşak yetiştirmek, bu sağlıklı kuşakla Türk ırkını takviye etmek, her sınıf halkı ilgilendiren idmancılığı (beden eğitim ve spor) yaygınlaştırmak, ulusun bireylerini küçük yaştan itibaren örgütlenmeye ve birlikte hareket etmeye alıştırmak gençleri içki, kumar ve benzeri kötü alışkanlıklardan uzak tutmak, sağlam ve becerikli kişiler yetiştirmek askeri kuruluşların görevlerini kolaylaştırmak, spor etkinlikleri yolu ile gençlere memleketlerini sevdirmek, spor yarışmalarını düzenlemek, yönetmek, sporumuzu uluslararası alanda temsil etmektir. Daha sonra 18 Şubat 1936'da Türk Spor Kurumu (T.S.K.) kurulmuştur. Türk Spor Kurumunun amacı "Türkiye'de sporun Milli ve fenni esaslara göre yayılmasını ve yükselmesine çalışır Türk sporculuğunu yurt içinde ve dışında temsil eder" şeklinde belirtilmiştir.

Türkiye İdman Cemiyetinin feshedilip yerini Türk Spor Kurumu'na bırakması kulüplerin federatif yönetimden "Sporda Devlet Yönetimine" geçiş olarak nitelendirilmiştir.

Türk Spor Kurumu, otoriteyi kişi ve kurulları bölüştüren bir örgüttü. Kulüpler, bu kuruma üye olabiliyordu. Kurum, ayrıca Federasyonların başkanlarını seçiyordu.(5)

Kısacası Türk Spor Kurumu Cumhuriyet Halk Partisinin bir yan kuruluşu haline getirilmişti. Daha sonra spordaki kavgalar sebebiyle partinin yara almasını istemeyen parti yöneticileri T.S.K. yerine, devletçi bir yönetim şeklini gündeme getirdi ve sonuçta 3530 sayılı yasa ile 29 Haziran 1938'de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü (B.T.G.M. kuruldu. Genel Müdürlük sonuçta bir kamu kuruluşu idi. Asıl amatör sporları yönetmek, spor kulüplerinin salt yarışmalarıyla değil her türlü problemleriyle ve gelecekleri ile ilgilenmek durumunda olması gerekirken siyasetçilerin arenası durumuna düştü.

Ülkemizde çok partili döneme geçildiği 1960'lı yılların başında düzenlenen Anayasanın 49. Maddesinde, "Devlet herkesin beden ve ruh sağlığı içerisinde yaşayabilmesi için gerekli önlemlerin alınmasını sağlamak zorundadır". hükmü getirterek kitle sporunun devlet politikası içerisinde yer alması sağlanmıştır. Bu hükme dayanarak hükümetler hazırladıkları kalkınma planlarında spora yer vermişlerdir. Son olarak 1982 Anayasasının 59. Maddesinde çok açık olarak "Devlet her yaştaki Türk vatandaşının beden ve ruh sal;lığım geliştirici tedbirler alır, sporun kitlelere yayılmasını teşvik eder" ifadesinin yer alması Devlet Politikası içerisinde kitle sporunun teşvik görmesine ait bir hüküm ifade etmektedir.

Hükümetler son yıllarda spor politikalarında Anayasanın 59. Maddesi gereği hazırladıkları kalkınma planlarında, spora özellikle kitle sporuna önem vererek, beden eğitimi ve spor, boş zamanların değerlendirilmesi konusunda uygulanacak politikalar ve ilkeler başlıkları altında kitle sporunun teşvikini amaçlayan

maddeler koymuşlardır. Yine aynı spor politikası içerisinde gayesi birinci derecede kitle sporunu hedef alan "Herkes için Spor Federasyonu"nun faaliyete geçirildiğini görmekteyiz.

Hükümetlerin spor politikaları ve bu politikalarının bölgeler bazında uygulanması, başarılı olup olmamasını aşağıda sayacağımız faktörler olumlu ya da olumsuz etkilenmektedir.

Sporun toplum içerisinde yayılabilmesi ve uygulanabilmesi için toplumu meydana getiren fertlerin "Spor Kültürü"ne sahip olmaları lazımdır. Belli bir spor kültürüne sahip olan toplumlarla, spor kültürüne, sporun faydasına inanmamış toplumlarda,spora katılım ve teşvik, farklıdır. Sporun önemine haiz olan toplumlarda spora katılım ve teşvik diğerine oranla daha fazladır.

Spor kültürünün bir toplumda oluşabilmesi için o topluma hitabeden "Kitle Haberleşme Araçları" nın etkinliği çok büyüktür. Haberleşme ve ulaştırma alanlarındaki gelişen teknolojik yenilikler uzakları yakın etmekte, başka kültürlere ait sporları, ülkemize getirmekte, ülkemizde yeni spor branşlarının doğmasına ve mevcutlarının da gelişmesine sebep olmaktadır. Herhangi bir branşa ilgi az iken, uyarıcı etkisi sayesinde ilgi yoğunlaşmakta, seyir şeklinde kitlelerin ilgisini cezbetmektedir. Bu bakımdan kitle haberleşme araçlarının etkinliği ferdin gelişmesinde ırsi faktörün yanında, sosyal faktör olarak da rol oynamaktadır. (6)

Spor kültür seviyesinin yüksek olduğu toplumlarda bireylerin spor yapabilmesi için gerekli şartlardan biride "Gelir seviyesinin yüksekliği"dir. Sportif olaya her ülkede rastlayabiliriz. Fakat gelişmiş ülkelerde, geri kalmış ülkelere nazaran daha yaygın ve daha ileri bir seviye göstermektedir. Hatta gelişmiş ülkeler sporda da araç ve gereç ihtiyaç, eder duruma gelmişlerdir. Nitekim bir çok firma araç ve gereçte iç piyasadaki ihtiyacı karşıladığı gibi, ülkelerine ihracattan döviz kazandırmaktadırlar.

Gelişmiş ülkeler tekniğin daha ileri bir hale gelmesini sağlayarak yeni keşif ve icatlara yol açarak spor sahasında ihtisaslaşmaya geçmektedirler. Sporda ileri giden ülkeler aynı zamanda gelir dağılımının daha adil olduğu ülkelerdir. Gelir durumunun daha adil oluşu, fertlere boş zamanın değerlendirilmesi bakımından kaynak yaratmakta ve spor için fertlere gerekli harcama imkanı yaratmaktadır.(6)

Kitle sporunu etkileyen faktörlerden biride "Boş zaman faaliyetlerine imkan verecek ortamın varlığı"dır. Spor bir boş zaman faaliyeti olduğuna göre sanayileşmiş ve gelişmiş teknoloji üretebilen ve devamlı yenileyebilen ülkeler boş zaman faaliyetlerine imkan verecek ortamı yaratarak sporun gelişmesine katkıda bulunmaktadırlar. Daha ileri bir teknoloji insana daha çok kullanılabilecek serbest zaman sağlamaktadır.

Spor için yapılacak yatırımlar insan unsuruna yapılan yatırımlardır. En uzun ve en büyük yatırımlardır. Hemen hasıla beklenemez bu sebeple sporun gelişmesi yönünden "Ülke Ekonomisinin Genel Seviyesi ve Sanayileşme Durumu" önemlidir.

Boş zaman yaratması bakımından sermayenin yoğun olarak kullanıldığı gelişmiş ülkelerde spor daha çok teşvik görmektedir.

Bölgede yaşayan "Genç ve nüfus oranı"nın da kitle sporunu etkilediği söylenebilir. Genç nüfus yaşının verdiği, enerji potansiyeliyle, yaşlılara oranla sporu daha fazla katılım göstermektedir. Genç nüfusa sahip ülkelerde spora katılım, yaşlı nüfusa sahip ülkelere nazaran daha yüksektir.

"Islah Edilmiş Bir Sosyal çevreye sahip oluşun"da sporun kitlelere yayılmasında önemli bir unsur olduğu unutulmamalıdır. Sosyal çevrenin işlenmemiş bir durumdan "beşeri çevre" haline sokulması ve gerekli "Alt yapı"nın yeterli olması sporun yaygınlaştırılması demektir. Sadece spor, Alt yapısının geliştirilmesi de yeterli değildir. Sporcunun bir insan olduğu düşünülmeli "fiziki" yapılarla uğraşırken moral cephesi, beslenmesi ve hususiyetle sağlık meselesinin bulunduğu göz ardı edilmemelidir.

Spor faaliyetlerinin teşvik görmesi, yayılması kitlelere mal olması için "Alt yapı" meselesinin halledilmesi gerekmektedir. Spor araç ve gereçleri, malzeme, tesisler yeterliyse spor teşvik ediliyor demektir. Alt yapının yanı sıra eğitilmiş kalifiye elemanlara yeterli sayıda personelde olması gerekmektedir. Bunlardan biri eksik olursa sporun kitlelere ulaşması, yayılması, mal olması aksar, başarılı olunamaz.

"İklimin ve Coğrafi yapının"da şüphesiz kitle sporuna büyük etkisi bulunmaktadır. Dağlık ve yüksek yerlerde dağcılık, atletizm kayak gibi sporlar desteklenmeli, çünkü böyle bölgelerde yaşayan insanların bu sporlara kabiliyetli oldukları gözlendiğinden bu sporlara yatırım yapılmalıdır. Nüfusun yoğun olarak yaşadığı şehirler de ise yeşil alanlar fazla olmadığından kitleler spor salonlarına yönelmişlerdir. Bu sebeple yerleşim merkezlerinde tesis yapılırken halkın bu ihtiyaçları göz önüne alınmalıdır ki spor kitlelerce teşvik görsün. Buna mukabil nüfus yoğunluğunun az olduğu şehir ve kasabalarda halkın açık alanlardan yararlanarak futbol, atletizm, binicilik, okçuluk ve çayır güreşi gibi sporlara yöneldikleri gözlenmiştir.

Kitle sporunun teşviki ve yönlendirilmesi bakımından yöre halkının kültür, eğitim ve kabiliyetlerine "uygun tesisin yapılması" önem arz etmektedir. Yine hükümetlerin spor politikası içinde "başarılı sporcuların ödüllendirilmesi" gibi sporu teşvik edici unsurların bulunması kitle sporunu teşvik açısından önemlidir. Bölgedeki bir takımın ülke veya milletlerarası bir organizasyondaki başarısı veya ferdi sporcunun başarısı o bölgede iyi reklam edilebilirse bu durum bölgedeki kitle sporunu teşvik edici bir unsur olarak görülebilir. Bundan şu anlaşılıyor ki hükümetlerin bölgelere, yörelere uygun aktif politikalarına ihtiyaç vardır.

Bölgede bulunan ve spora hizmet veren "teknik adamların" (yönetici, antrenör) tesirleri bölgedeki spora katılım müspet veya menfi olarak etkilenmektedir. Eğer yeterli sayıda teknik eleman olursa spora teşvik o oranda artar ve spora katılım da olumlu gelişmeler kaydedilir. Bölgedeki sanayi kuruluşlarının, kamu ve özel sektörün "spora bakışları"da sporun teşviki açısından önemlidir. Özellikle bu kuruşların spora finans sağlamaları (tesis, malzeme, ulaşım teknik eleman vb) ile ayrıca "sporculara iş imkanı sağlamaları" bölgede spora katılımı büyük ölçüde etkiler.

1.2.TÜRKİYE'DE SPOR TESİSİ POLİTİKALARINA GENEL BİR BAKIŞ

Spor insanlık tarihinin her döneminde yapılmış olan bir faaliyettir. Bu sebeple spora değişik açılardan bakmak gerekir. Tarihi açıdan, bakıldığında onun faaliyetler silsilesi olduğu aşikârdır. İnsanoğlu önceleri göçebe olarak yaşarken karnını doyurmak içine yaptığı faaliyetler spor kapsamı, içinde alınabilir. Sosyologlar insanlığın bu dönemine mikro-çevre istismarcılığı adını vermektedirler.(6) İnsanoğlu bu dönemde çiftçilik yaptığından sadece karnını doyurmak için sarf ettiği enerji, hayatını devam ettirmek için yaptığı bir spordur. Yerleşik hayata geçilmesiyle beraber avcılık ve atıcılık gibi spor dallarının gelişmesine sebep olmuştur. Hayvancılığa geçiş, at ve diğer hayvanlar spor sahalarında görülmeye başlamıştır İnsanlık tarihinde sporun gelişmesi ve önem kazanması Batı ve Doğu toplumları arasında görülen sosyal yapı faklarına paralel olarak bir değişiklik göstermiştir.(6) Batıda 1789 Fransız ihtilaliyle çöken feodalitenin neticesinde "Burg"ların (şehirler) birleşmesiyle doğan merkezi devletlerle spor alanında çok önemli sıçramalar görülmüş ve mahalli olarak yapılan sporlar milli spor vasfı kazanmıştır.

Batının sosyal tarihi ile Doğunun sosyal tarihi birbirinden farklıdır. Batı medeniyetinin geçirdiği dönemler, Doğu medeniyeti, Doğu medeniyetinin geçirmiş olduğu evreleri de Batı medeniyeti geçirmemiştir. Bu sebeple iki kültür arasında farlılıklar vardır. Aynı anda ortaya çıkmamışlardır. Sosyal tabakalaşma şekillerinden aile din hukuk müesseselerine kadar olan farklılıklar muşahhas olarak görülmektedir. Batı'dan rastlanan feodaliteye Doğu'da rastlanamamıştır.(6) Onun içindir ki insanlık tarihinin yürüyüşü genelleştirilemez. Doğu ve Batı tarihi genelleştirilmediği gibi Doğu tarihide genelleştirilemez. Çünkü Türk,Hint, Çin kültürleri birbirlerinden çok farklıdırlar. Bu sosyal hayattaki farklılıklar spora yansımıştır. Her kültür özelliklerine göre belirli spor branşlarında gelişme göstermiş hatta ihtisaslaşabilmiştir. Spor olayı sadece fiziki çevrenin etkisinde kalmamış aynı zamanda sosyal çevrenin izlerini de taşır olmuştur.

Kültür kaynağından beslenmeyen spor dallarının kitle sporuna dönüşmesi, kitlelere mal olması uzun zaman alan, çok emek isteyen bir iştir. Oysa ki Milli kültürden kaynaklanan sporlar yüzyıllar geçse de aradan yaşamakta yaşatılmaktadır. Günümüzde cirit, atıcılık, güreş, kılıç gibi sporlar Orta Asya Türklüğünden, Selçuklulara,Osmanlılara ve Türkiye Cumhuriyetine kadar sosyal bir müessese olarak yaşatılmış ve korunmuştur.

Görüldüğü gibi milletlerin maddi ve manevi hayatından kaynaklanan sporlar yüzyıllarca çeşitli müesseseler (vakıflar-Ahi Teşkilatları-Tekkeler-zaviyeler) yoluyla günümüze kadar çeşitli organizasyonlar vasıtasıyla ulaşmış ve halen yaşatılmaktadır. Bu sporların sosyal hayat içinde önemli bir yer işgal ettiğini ve de zevkle uygulandığını görmekteyiz. Geleneksel Türk Sporları saydığımız Güreş, Cirit, Atıcılık gibi spor branşları Evlenme, Sünnet gibi merasimlerde yapılmakta ve böylece yaşatılmaktadır.

Günümüzde geniş kitlelere mal olan spor sosyal hayatın bir parçası, hatta bir ihtiyaç olmuştur. Spor bireyin kendisine güven duygusunu geliştiren, kişilik gelişmesini sağlayan, sağlıklı bir hayat sürmesine yardım eden önemli bir faaliyettir. Spor milletlerarası organizasyonlarda çeşitli milletleri aynı çatı altında, aynı kurallar

çerçevesinde, aynı heyecan içinde, kültür alış verişinin yapıldığı soğuk savaşların bir sportif savaşa dönüştüğü faaliyetler olarak görürüz.

Spor düzenli olarak yapıldığında bir önem kazanır. spor sayesinde milletler milyarlarca lira harcayarak yapamadıkları reklamlarını bir şampiyon sayesinde kolaylıkla gerçekleştirebilirler. Bu sebepleri itibarıyla devletler politikalarında spora mecburen yer ayırmışlardır.

Devletler politikalarını tespit ederlerken halkın ihtiyaçlarını göz önünde bulundururlar. Bu ihtiyaçlardan biride spordur. Spor insana yapılan bir yatırım olması hasebiyle devler politikalarında önemli bir yere haiz olması lazımdır. Spora gereken önem ancak sporda alt yapıyı oluşturan unsurlardan biri olan tesislerle olur. Devlet spor tesisi yapmalı veya yap-işlet-devret sistemiyle tesis yapımına kolaylık sağlamalı ve yapıma teşvik etmelidir.

Kuralları ve uygulama yöntemleri değişik olan spor branşları yapıldıkları alan ve mekan olarak da farklılıklar arz ederler. Spor tesisleri günümüzde çok amaçlı ve tek amaçlı olmak üzere iki şekilde planlanır.(7) Sporda yönetim ve tesis yapılırken yörenin sporcu potansiyeli, halkın eğilimi olduğu spor branşı, demografik yapı, coğrafi ve iklim ile ekonomik şartlar gibi özellikler göz önünde bulundurulur.

Gelişmiş ülkelerde bir bilim dalı olarak kabul edilen spor için büyük yatırımlar yapıldığı bilinmektedir. Spor tesisi yaparken yöreye uygun tesisler yaparak sporda başarı elde etmişlerdir. Sporda söz sahibi ülkelerden bazılarının mevcut tesislerinin m² olarak nüfus oranla miktarını misal verebiliriz.

Tablo 1. Almanya, Fransa ve İngiltere'de Fert Başına Düşen Spor Alanı

	Açık Alan	Kapalı Alan	Yüzme Havuzu	Spor Salonu	Buz Pisti	Tenis Kortu
Almanya	1 Çocuğa 1.5m²-4m²	0.5m²				
Fransa	100.000 Kişiye 5.2m² Rekreasyon Alanı		0.017m²			
İngiltere		1.000 Kişiye 17m².lik	40.000-45.000 kişiye 1 adet 25m².lik ve 1 adet çırp.hav.	40.000-90.000 Kişiye 1 adet	250.000 kişiye 1 adet	1.600 kişiye 1 adet

Kaynak: İMAMOĞLU, F.: Türkiye'de Spor Tesisleri Politikası, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1985, s.12.

1.2.1. 1923-1938 YILLARI ARASINDA SPOR TESİSİ POLİTİKALARI

Ülkemizde spor ilk olarak 18 Ağustos 1923 yılında "Hükümet fikri kabiliyetleri gibi ahlaki kabiliyetleri de inkişaf ettirilecektir. Bu maksatla Terbiye-i Bedeniyye Darülmuallimi açılacak..." beyanıyla spor politikada yer almıştır. Sonra açılacağı bildirilen bu okul "Gazi Terbiye Enstitüsü" adı altında kurulmuştur. Yine

beden eğitimi öğretmeni yetiştirmek için Çapa Muallim Mektebinde özel bir kurs açılmıştır. Bu kursa İsveç'ten iki bayan öğretim üyesi getirilmiştir.(8)

Türk sporuna uzun yıllar hizmet veren Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakının 1924 yılında Paris Olimpiyatlarına çağrılması sebebiyle, hükümet tarafından 16 Ocak 1921 tarihli bakanlar kurulu kararıyla 17.000 Lira ödenek ayrılmıştır. Ayrıca İsmet İnönü tarafından da 10.000 Lira ek ödenek tahsis edilmiştir.(9)

Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı 1923 yılında Hollanda Milli Olimpiyat komitesi Başkanı Şhorro ve ünlü Mimar Wells tarafından yazılan, "Cimnastik Oyun ve Spor Binaları İnşa ve tesis için Rehber" adlı kitabı Türkçe'ye çevirtilmiş ve bütün il nahiye ve köylere dağıtılmıştır. (8)

Bu konuda vali ve kaymakamlardan, köy ve şehir halkının nüfusa göre lazım olan, oyun ve spor yerlerini gösteren bir plan hazırlanması bir plan dahilinde bu tesislerin kısım kısım yapılması, yapılanların devamı için mahalli bütçeden ödenek sağlanması ve bu hizmetlerin yerine getirilmesi istenmiştir.

Yine T.İ.C.İ tarafından 1933 yılında tercüme edilip yayınlanan Dr.Call Diem ve Johanes Seiffert'in 1926 yılında Berlin'de yazdıkları "Spor sahaları ve Stadyumlar" adlı eserleri bulunmaktadır.(8)

T.İ.C.İ bu çalışmaları yürütürken, bir alt birimi olan (Taşra teşkilatı) "İdman Mıntıkaları" tesis yapımı konusunda önem arz eden çalışmalar yapmışlardır. İdman mıntıkaları faaliyet gösterdikleri bölgenin durumu hakkında T.İ.C.İ'na verdikleri bilgilerle yatırımların belirlenmesinde rol oynayan bir alt birim vazifesi getirmiştir.

1937-1938 yılları arasında spor tesisi yapımına toplam 415.000 Lira ödenek ayrılmıştır. Ankara 19 Mayıs Stadyumu ve Ankara hipodromu bu tarihlerde yapılmıştır.

1936 yılında kurulan Türkiye Spor Kurumu hizmet dönemi içerisinde, hükümet programında spor yer almış yukarıda belirttiğimiz tesislerin haricinde, Kop Elmadağ ve başka yörelerde yapılacak kış spor tesisleri için 1.500.000 Lira ödenek ayrılmıştır.(8)

Bu rakam 1926-1937 yılları arasında spora yapılan yatırımlardan daha fazladır. Bu dönemde de (T.S.K.-1986-1938) spor tesisi konusuna gereken önemin verdiliğini görmekteyiz. Hükümetin sporun desteklenmesi hususunda duyarsız kalmadığını ve günün mali şartları altında önemli sayılabilecek miktarda ödenek ayırdığını tespit etmiş bulunuyoruz.

Tablo 2. 1926-1938 Yılları Arasında Spor Ödeneği

Yıllar	Ödenek TL
1926	40.000
1927	33.000
1928	30.000

1929	-
1930	100.000
1931	40.000
1932	50.000
1933	70.000
1934	80.000
1935	203.000
1936	239.000
1937	239.000
1938	239.000

Kaynak: ATABEYOĞLU, C.: Atatürk ve Spor, Başbakanlık G.ve S.G.Md. Ankara, 1989.

Yukarıdaki tabloyu incelendiğimizde savaştan çıkmış genç Cumhuriyetin Spora yaptığı yatırımlar küçümsenemeyecek seviyededir.

1936 Berlin Olimpiyatlarına katılan 120 kişilik Türk kafilesinin 40 günlük kamp masrafları, Almanya'da 25 günlük yiyecek, elbise ve malzeme masrafları 37.652 liradır.(8) Yine bu dönemde Selim Sırrı Tarcan Bey'in teşebbüsüyle, bir beden eğitimi öğretmeni olan Necati Bey tarafından, Çapa Kız Öğretmen okulunun yanında 3.000 TL. sarf edilerek bir beden eğitimi salonun yapımına başlanır. 1926-1927. (10) Tablo halinde göstermeye çalıştığımız yıllar itibariyle spora ayrılan ödenek miktarlarını küçümsememek lazımdır. Çünkü o günün şartlarında bu paralarla senede 10 spor salonu inşa etmek mümkündür. Bu veriler bize o tarihlerde spora verilen ehemmiyetin ifadesidir.

1.2.2. 1938-1963 YILLARI ARASINDA SPOR TESİSİ POLİTİKALARI

Türk Spor Kurumunun, Cumhuriyet Halk Partisi güdümünde olup, spor sahalarında yapılan taşkınlıkların hesabının partiye fatura edilmesi partilileri tedirgin ediyordu. Partinin daha fazla zarar görmemesi için Cumhuriyet Halk Partisi 29 Haziran 1938 yılında 3530 Sayılı Beden Terbiyesi Kanunu'nu yürürlüğe koyarak 28 maddelik bir tüzükle Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nü (B.T.G.M.) kurarak bütün yurtiçi ve yurt dışı spor faaliyetleri devletin denetimi altına aldı. 1938 yılından itibaren sportif faaliyetler, organizasyonlar, tesislerin işletilmeleri, yapımı yetkisi Cumhuriyet Halk Partisi'nden B.T.G.M.'ye 5 maddelik bir devir işlemiyle 1 Ekim 1939 tarihinde devredilmiştir.

3530 Sayılı Yasa ile kurulan B.T.G.M.'ne Başbakanın teklifi, Cumhurbaşkanının onayı ile müdür atanırdı. Asıl vazifesi amatör sporları yönetmek, spor kulüplerinin salt yarışmalarıyla değil, her türlü problemleri ve gelecekleriyle ilgilenmek durumunda olan Genel Müdürlüğün spor federasyonları kalkınmış ve demokratik ülkelerin federasyonlarının tam tersine anti-demokratik oldular.(5) Federasyon başkanları ehliyetli kimseler değillerdi. Kendileri başkanlığı fahri olarak yapmalarına

karşı yaptıkları iş kamu hizmetiydi. Yönetilecek geniş kitle, binlerce kulüp suskun, politikacılar ne derse o oluyordu. Sporcuların spor yaptıkları alanları görmeyen başkanlar vardı.

Bu kanunla amaç sporu tabana yaymak, köyden kente sağlıklı bir köprü kurmaktı. Hazırlayanların çok iyi niyetli olmalarına rağmen spora emek verenlerin, asıl spor yapanların bu teşkilatın dışında kalmaları bu tabana yayılmayı mümkün kılmadı.

Bu yasanın 21. maddesi 500'den fazla memur ve işçi çalıştıran kurum ve kuruluşların spor tesisi yapmalarını ve uzman beden eğitimi öğretmeni ve antrenör bulundurmalarını mecbur kıldığı halde bu maddenin tatbiki gerçekleştirilememiştir.

Gerçekleştirilememesinin sebebi devletin kontrol mekanizmasının işlememesi ve verilecek cezaların caydırıcılık gücünün olmamasındandır. Halbuki bu maddenin uygulandığı yörelerdeki müesseseler spor tesisleri yönünden ülkeye katkıda bulunmuşlardır. Bazı müesseseler ise tesis yapmak yerine bazı mevcut tesisleri kiralama yoluna gitmişlerdir.

Bizce her kurum ve kuruluş ayrı ayrı tesis yapmaya kalkarsa bu önemli bir maddi kayba yol açar ve kuruluşun maddi yönden olumsuz yönde etkilenmesine sebep olabilir. Binaenaleyh bunun yerine kurum ve kuruluşlar ortak tesisler kurmalı böylece sermayelerin birleşmesiyle çok amaçlı, gelişmiş, modern tesisler, kurum ve kuruluşların bütçelerini sarsmadan ortaya çıkar ve geniş kitleler bu tesislerden belirli zaman ve sürelerde istifade ederler.

1938-1962 yılları arasında B.T.G.M. "Tesisler Daire Başkanlığı" tarafından statlar, salonlar havuzlar, poligon ve antrenman sahalarıyla, kayıkhaneler inşaa edilmiştir. Bu da gösteriyor ki 3530 Sayılı konunun tesisler konusunda getirdiği tedbirler 21. Maddeyle sınırlı kalmamış B.T.G.M bünyesinde daire başkanlığı yoluyla çeşitli yörelerde spor tesisler yapmıştır.

Müdürlüğün tesisler konusundaki çalışmaları sürerken mevcut imkanların yetersizliği ve spordaki diğer problemlerin halledilebilmesi, tedbirlerin alına bilmesi için 18-24 şubat 1946 tarihinde Ankara'da "I.Beden Eğitimi ve Spor Şurası" yapılmıştır.(11)

Bu şurada mevcut tesislerin yetersizliği, tesisi olmayan bölgelerin tesis ihtiyacının giderilmesi, 3530 sayılı yasanın 21. maddesinin işler duruma getirilmesi ve Milli Eğitim Bakanlığının spor tesisi konusunda yatırım yapması lüzumu belirtilmiş ve bu sayede ülkenin tesis noksanlığının giderileceği kanaatine varılmıştır.

Spor tesisleri yapımına kaynak sağlamak amacıyla 29.4.1959 tarihinde, 7258 sayılı kanunla kurulan "Spor Toto Teşkilatı" hizmete girdikten sonra (1960) elde edilen gelirlerin %40'ı spor tesisi yapımında kullanılmak üzere B.T.G.M. ne verilmiştir. Bu miktar 1960-1973 yılları arasında 100.000.000 lira dolayındadır. Ancak bu dönemde hasılattan kesilen %3,1 lik vergi ayrılan bu pay olumsuz yönde etkilenmiştir. (11) Spor toto teşkilatından kesilen bu gelirler spor tesislerin yapımı için kullanılmış ve önemli ölçüde tesis yapılmasını sağladığı gibi, sporun kitlelere yayılmasını da sağlamıştır.

Mahalli idarelere de spor tesisi yapmaları için önemli yükümlülükler getirilmiştir. Belediyeler kanunu ile, halk için stadyumlar açmak ve işletmek, çocuklara oyun ve spor salonları inşaa etmek, gibi yükümlülükler getirilirken 3530 sayılı kanunun 19. Maddesi gereği,il özel idareleri gelirlerinin %4'ü ve bu gelirlerin toplamının %80'i spor tesisleri yapımında kullanılması mecburiyeti getirilmiştir.(12) Bu uygulama neticesinde, Ankara 19 Mayıs Stadyumu ve İstanbul Spor ve Sergi Sarayı inşaa edilmiştir.(11) Daha sonra mahalli idarelerle ilgili bu uygulamadan 14 Temmuz 1965 tarihinde 655 sayılı kanunla vazgeçilmiştir.(13)

1.2.3. KALKINMA PLANLARINDA SPOR TESİSİ POLİTİKALARI

I. Beş Yıllık Kalkınma Planında Spor - 1963-1967

Bu planlı kalkınma dönemi I. Beş yıllık planında spora ait bilgiler yoktur. Fakat bu dönem içerisinde B.T.G.M.nin spora ayırdığı ödenekler mühimdir. Bu ödenekler daha çok seyir sporuna yönelik tesislerin yapımında kullanılmıştır. Bu tesisler sadece haftada bir veya iki gün kullanılmakta spor yapmak isteyen ana kitleye kapalı tutulmaktadır.

II. Beş Yıllık Kalkınma Planında Spor - 1968-1972

Kalkınma planlarında ilk defa 2. beş yıllık kalkınma palanında spora yer verilmiştir.

Sıhhatli ve sağlıklı bir kuşak yetiştirilmesinde sporun ana eğitim araçları arasında olduğu, devletin seyir sporunu düzenleyip topluma yönelik faaliyetlere yöneleceği okul ve halk sporuna öncelik verileceği, geleneksel spor dallarının (güreş,atıcılık,okçuluk,binicilik) destekleneceği, spor tesislerinin yurt içinde dengeli bir biçimde dağılmasının sağlanacağı, amatör spora önem verileceği temel ilkeler olarak benimsenmiştir. (14)

Bu dönem kalkınma planında bu güne gelinceye kadar ki süre içerisinde B.T.G.M'nin 1938-1943 yılları arasında sporu özendirici faaliyetlerde bulunduğu, bu yıllardan sonra seyir sporunu düzenleyen bir kuruluş durumuna düştüğü bunun sonucunda da futbolda profesyonellik kabul edilirken amatör spor dallarının korunmadığı beyan edilmiştir.

Sporun plansız yürütüldüğü, spor elemanlarının yetersiz ve niteliksiz olduğu spor-toto gelirlerinin iyi kanalize edilemediği, Milli Eğitim Bakanlığının okul sporlarını geliştirmek için bir gayret sarf etmediği, mahalli idarelerin bulundukları, M.E.B ve M.T.G.M. arasında dialog kopukluğu olduğu getirilen eleştiriler arasındadır.(14)

Noksanlıkların giderilmesi için uygulanacak politikayı açıklarken evvel emirde mevcut Beden Terbiyesi Kanununun yetersizliği yeni bir düzenlemeye gidilmesi gerektiği M.E.B ile sıkı bir ilişki içine girerek beden eğitimi öğretmeni yetiştirerek, okul içi ve okul dışı gençliğin spor yapmaya özendirilmesi, yetişmiş elemanların kullanılmasıyla spor personelinin eğitilmesinin sağlanması, bölgelere göre farklılıklar gösteren spor dallarının dengelenmesi, spor sağlığı konusunun ele alınması, sporcu sayısını artırıcı semt sahalarının yapımına yöneltilmesi, spor kulüpleri-

nin faaliyetlerini çok sayıda spor dalına yöneltmelerinin sağlanması olarak belirtilmişlerdir.(14)

1968 Yılı Programında Spor

Bu yıl programında daha önceki yıllarda planlanan B.T.G.M. yasasının yeni düzenlemelerle yıl sonuna kadar mutlaka sonuçlandırılacağı, çok sayıda kişinin spor yapabilmeleri amacıyla senet sahalarının yapımına geçileceği, sadece orta öğretimde değil üniversitelerde de sporun özendirileceği, yeterli ölçüde kullanılmayan tenislerin devamlı kullanımının sağlanacağı, spor-toto gelirlerinden bir bölümünün kulüplerin spor yatırımlarını desteklemekte uzun ve uygun kredi olarak verilmesi hedeflenmiştir.(14)

1969 yılı programında spor önceki yıllarda programlama alınmış fakat gerçekleştirilememiş olan, M.E.B.-B.T.M. diyalog kopukluğu, spor elemanlarının yetersizliği, (beden eğitimi öğretmeni,antrenör, monitör hakem, yönetici) semt sahalarının yapılamadığı, okullarda ve üniversitelerde spor yatırımlarının yeterince gerçekleşemediği, kulüplerin amatör sporu bırakıp profesyonel spora yönelişlerinin önlenemediği belirtilmiştir. (14)

Alınacak tedbirler olarak ise, B.T.G.M. ile ilgili yasanın mutlaka değiştirileceği okulların spor malzemesi ihtiyacının Teknik Öğretim kurumlarından sağlanması, profesyonel spor kulüplerinin şirketleşmelerine müsaade edilmeyeceği ve İzmir'de spor tesislerinin 1971 yılı Akdeniz oyunlarına yetişecek şekilde organize edilmesi olarak sıralanmıştır.(14)

1970 Yılı Programında Spor

Her yıl yapılması planlanıp da yapılamayan işler bu programda da sıralanmış diğer yıllardan farklı olarak profesyonel kulüplerin sayılarının sınırlandırılması, spor hekimlerinin yetiştirilmesi ve "Spor Sağlık Merkezleri" kurulması yapımına başlanmış, İzmir Halkapınar tesislerinin tamamlanması, yurt dışına kuvvetli spor ekiplerinin gönderilmesine itina gösterileceği belirtilmiştir. (14)

1971 Yılı Programında Spor

Bu dönemde kamu kuruluşlarına ait spor tesislerinin envanteri hazırlanmış, böylece gençliğin ve yetişkinlerin faydalanabilecekleri kullanılmayan kapasitelerin tespiti sağlanmıştır. Ancak ikinci beş yıllık kalkınma planında yer alan büyük tesislerin yerine semt sahalarının yapılmasının gerçekleştirilemediği görülmüştür. B.T.G.M. ye tahsis edilen spor yatırımlarının 1965 yılında %87,3 'ü 1969 yılında %88,6'sı ve 1970 yılında %90,2 seyir sporlarını tahsis edilecek tesislere ayrılmıştır. 52 Bu sonuç planlananın aksinedir.

Mevcut kapasitesi ve ihtiyaçlar göz önüne alınarak semt spor tesislerinin yapılmasına önem verilmesi, kurulacak tesislerin okulların yakınına yapılması, şehir ve köyde semt kulüplerinin kurulmasına yardımcı olunması, okullarda geleneksel Türk Sporu olan güreşin özendirilmesi, hizmete açılmış bu tesislerin her-

hangi bir kulübe luhisarının önlenmesi toplumun kullanımına açık olması alınacak tedbirler arasındadır. (14)

1972 Yılı Programında Spor

İkinci beş yıllık kalkınma planında yer alan sporla ilgili tedbirlerin, uygulamaları yerine getirilemediği görülmüştür. Özellikle profesyonel futbolun düzensiz gelişmesi, kitle ve amatör sporun gelişmesini engellemiştir. Gençlik ve Spor Bakanlığının kurulamamış olması B.T.G.M'nin yeniden düzenlenmesinin gerçekleştirilememesi bu plan ve ilkelerin uygulanmamasının başlıca amilleridir.

Spor tesisi olmayan okulların tesise kavuşabilmeleri için M.E.B. ile G ve S. ve Bayındırlık bakanlığı işbirliği yaparak planlar hazırlayacaklardır. Gençlik ve Spor Bakanlığının kuruluşu mutlaka gerçekleştirilecek, futbolda profesyonel ile amatör faaliyetler ayrılacaktır. Bütün spor tesisleri, spor faaliyetleri dışında kültürel ve toplumsal amaçlar içinde kullanılabilecektir. (14)

III. Beş Yıllık Kalkınma Planında Spor - 1973-1977

İkinci planda halk ve okul sporunun, amatör sporun geliştirilmesini ve spor kulüplerinin faaliyetlerini düzenleyici ilke ve tedbirler getirilmesine rağmen, uygulamada başarıya ulaşılamamıştır.

Halk ve okul sporuna gereken önem destek verilecek denilmiş fakat yatırımların seyircili spor tesislerine gidişi önlenmemiştir. Yatırımların bu yöne kaymasının sebebi Akdeniz Oyunlarıdır.

Spor elamanı açığını kapatmak üzere İstanbul'da 1973 yılında hizmete girebilecek bir spor akademisinin yapımına başlanmıştır.

Bu plan döneminde sporcuların okullardan ve kulüplerden yetiştirilmesi tasarlanırken, eğitim kurumları sporcu yetiştirme de yeterli bir kaynak olamamış, spor kulüplerinin gelişimi kitle sporuna yönelik olması gerekirken aksi istikamette olmuştur. Aslında kulüplerin kuruluşu büyük bir kitlenin spor yapmasını teşvik etmek, spor yapmasını sağlamak olması gerekirken, azınlığın spor yaptığı, kitlenin ise sadece taraftar olduğu pozisyona düşmüştür.

İkinci beş yıllık kalkınma planı döneminde mevcut spor tesislerinin il bazında envanteri çıkarılmış 1969 yılı itibarıyla Türkiye'de toplam 1306 spor tesisi, 1618 spor kulübü ve 50.000 dolayında sporcu bulunmaktadır. Spor tesislerinin yarattığı seyirci kapasitesi 1.2. Milyondur. (14)

Spor tesislerinin yapımında seyir sporunun özellikle futbolun tercih edilmesi sonucu yaratılan kapasitenin %81'i futbol seyircisine hizmet etmektedir. 1972 yılında sporcu sayısı 64.650, kulüp sayısı 1759 olarak tespit edilmiştir. Bu sporcuların 35 bini futbol, 3,2 bini atletizm, 9.5 bini basketbol 4.2. bini güreş, 3.9 bini voleybol 1.3 bini yüzme kalanları ise çeşitli dallarda faaliyet göstermektedir.

Okullararası spor organizasyonlarında ise 1979-1981 öğretim yılında 750.000 öğrenci yarışmıştır. (14)

Üçüncü plan döneminde yatırım açısından ağırlık verilecek konu spor yapma isteğinde olan herkese, bu imkanı verecek spor tesislerinin yapımı ve bu tür tesislerin seyirci spor tesisleri ile dengeli bir biçimde gerçekleştirilmesidir.(14)

Bu dönemde mevcut politikanın, planın yerine getirilmesi yani uygulanabilmesi için alınan ilke ve tedbirler şunlardır;

Spor faaliyetlerine katılmanın yaygınlaştırılmasında eğitim ve öğretim kurumlarının önemi büyüktür. Bu sebepledir ki okullarda beden eğitimi ders saatleri arttırılacaktır.

Gençlik ve Spor Bakanlığınca yeterli sayıda beden eğitimi öğretmeni, antrenör, monitör, öğretim görevlisi, Spor yöneticisi ve spor sağlığı uzmanı yetiştirilecektir.

Her türlü spor araç ve gereçlerin yurt içinde uluslararası standartlara uygun olarak yapımı desteklenecek, bu çalışma Türk Standartları Enstitüsü ve Gençlik Spor Bakanlığınca ortaklaşa yürütülecektir.

Spor yatırımlarının yurt düzeyinde dağılımındaki dengesizlikleri giderici tedbirler alınacak ve tesislerin yapımın da yerleşim birimlerinin ölçeklerine uyumlu hizmet standartları göz önünde tutulacaktır.

Spor tesislerinin yapımında çok amaçlı kullanım esas alınarak, mevcut tesislerden özellikle geniş halk kitlelerinin, amatör sporcuların ve öğrencilerin yararlanması sağlanacaktır. Kamu tesislerinin spor kulüplerine kiralanması ile ilgili olarak mevzuat değişikliliğine gidilecektir.

Geleneksel spor branşlarına ve çok sayıda kişinin katılabileceği spor branşlarına ve çok sayıda kişinin katılabileceği spor branşlarının geliştirilmesine önem verilecektir. Amatör spor desteklenecek ve bu plan döneminde uluslararası bir spor organizasyonun gerçekleştirilmesine çalışılacaktır.(14)

1973 Yılı Programında Spor

Beden eğitim ders saatinin artırılarak, uygulamalı faaliyetlerin yanı sıra teorik bilgilere de yer verilmesi, eleman açığını kapatmak iğin lise mezunlarına iki yıllık bir lisans eğitimiyle beden eğitimi öğretmeni yetiştiren yüksek okullar açılması, yöreye has tip projeler geliştirilmesi, ve İzmir'de bir uluslararası spor Organizasyonunun gerçekleştirilmesine çalışılacağı belirtilmiştir.(14)

1974 Yılı Programında Spor

Bu dönemde hazırlanan programda spora geniş olarak yer verilmiş olması geçmiş yıllarda yapılmak isteyip de yapılamayanların tekrarından ibarettir. Her yıl olduğu gibi yuvarlak laflarla geçiştirilmiş ve önem verilmiş gibi bir çok paragrafla da ifade edilen görüşlerden kayda değer olarak sporcu sayısının her geçen gün artması gerekirken okuyan öğrenciler bir spor branşı yerine bir kaç branşta spor-

toto'nun 13 yıllık uygulama neticesinde 800 milyon lira spora ek ödenek sağladığı dernekler kanundaki kısıtlamalar sebebiyle 1973 yılında 1979 olan tescilli amatör gençlik ve spor kulübü sayısının 1579 dolayına düştüğü belirtilmiştir.(14)

Alınan tedbirlere gelince; 1974 yılı içinde Türk sporunun çeşitli sorunların tartışmak için "yüksek spor kurultayının Gençlik ve Spor Bakanlığınca organize edilmesi okullarda ve kamu kuruluşlarındaki mevcut spor tesislerinin önce tam kapasite daha sonra müşterek kullanımıyla ilgili esasları belirlemek üzere D.P.T.nin yürütücülüğünde M.E.B. Gençlik ve Spor Bakanlığı ve diğer kamu kuruluşlarıyla bir çalı;ma yapılması yer almıştır.(14)

1975 Yılı Programında Spor

Spor hizmetlerinin gerektirdiği yeterli nitelik ve nicelikte eleman yetiştirilmesi için kuruluşlararası organizasyon sağlanamamıştır. Öğretim kurumlarındaki mevcut kapasiteleri değerlendirmek yerine, sorunun değişik bağımsız farklı kuruluşlarca çözümlenmeye çalışılması kaynak israfına, işlerin daha da sarpa sarmasına sebep olduğu, 1974 yılında lisanslı sporcu sayısının 71.439 lisansız sporcu sayısının 342.438 olmasına rağmen aktif sporcu sayısının 413.877 Gençlik ve Spor kulüpleri sayısının 1604 olmasına karşılık faal olanlarının sayısının daha az olduğu bilinmektedir. (14)

Tedbir olarak da okul ve kitle sporunu yaygınlaştırmak için öncelikle Ankara, İstanbul, İzmir gibi nüfusun yoğun bulunduğu illerde, sanayi kuruluşlarının bulunduğu ve yoğunlaştığı yerleşim birimlerinde, kişilerin aktif olarak spor yapmalarına imkan sağlayan, değişik kapasiteli semt tesislerinin yapımı için, Bayındırlık ve Gençlik ve Spor Bakanlığı'nca ortaklaşa tip projeler geliştirilmesi hedeflenmiştir.(14)

1976 Yılı Programında Spor

Beden eğitimi, öğretmeni antrenör, monitör, spor tesisleri yönetici ve işletmecisi, sağlık v.b. elemanların yetiştirilmesi amacıyla 1975-1976 öğretim yılında üç spor akademisinde eğitim ve öğretime geçmesi programlanmıştır.

Bu program dahilinde Ankara'da 19 Mayıs spor akademisi Gazi Eğitim Enstitüsü tesislerinde ve Manisa Spor Akademisi de Manisa'da açılmıştır. Ayrıca spor kulüplerinin şirketleşmelerine çalışılacağı program dahilindedir. (14)

1977 Yılı Programında Spor

Beden eğitimi ve spor faaliyetlerinin okullarda yaygınlaştırılması ve okul tesislerinin tam kapasiteyle çalışması için bakanlıklar arası protokolün hazırlandığı okullarda öğretim yılı, itibarıyla haftalık beden eğitimi ders saatinin haftada ikiye çıkarıldığı ve uygulanmaya başlanacağı, her geçen gün spor elemanı, sayısının arttığı ancak 1977 yılında 12.000 beden eğitimi öğretmeni açığının olduğu, okullardaki spor araç ve gereçlerinin dağılımdaki düzensizlik sebebiyle yeterli düzeye erişemediği belirtilmiştir. (14)

Kitle sporunun yaygınlaştırmak amacıyla, daha çok kimsenin spor yapmalarını sağlamak gayesiyle çok amaçlı tesis projelerinin geliştirilmesine çalışılacağı alınan tedbirler arasındadır.(14)

1978 Yılı Programında Spor

Bütün çalışmalara rağmen okullardan sporun yayılmasına imkan sağlayan projeler gerçekleşememiştir.(14) Bu amacın gerçekleşmesi doğrultusunda okul içi beden eğitim ve spor etkinliklerine önem verilecek ve gerçekleştirilmesi için gerekli tedbirler alınacaktır. Gençlik ve Spor Akademileri öğretmen, antrenör monitör, yönetici, sağlık uzmanı açığını kapatmak için Beden Eğitimi ve Spor Akademileri olarak geliştirilecektir.(14)

IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında Spor - 1979-1984

Üçüncü plan döneminde, beden eğitimi ve sporun toplumun tüm kesimlerine yaygınlaştırılmasına, ilişkin ilke ve önlemler getirilmesine rağmen dönem içinde yeterli gelişmeler sağlanamaması ve kitle sporuna dönük tesislerin yaygınlaşması sınırlı kalmıştır. Profesyonel futbol ve seyir sporları uygulamada önceliği korumuştur.

Dünyada sporun kaynağı okullar ve spor kulüpleridir. Türkiye'de eğitim kurumları sporcu yetiştirmede yeterli bir kaynak olamamıştır. Spor kulüpleri topluma hitap etmesi gerekirken küçük bir kesime hizmet eder duruma gelmiştir.(14)

1979 Yılı Programında Spor

Spor tesislerinin, spor kulüplerine kiralanmasının istenen gayeye uymadığı, spor kulüplerinin şirketleşmesinin gerçekleştirilemediği, daha önceki yıllar yatırım planlarına girmiş, spor yatırunlarının gerçekleşmediği (14) belirtilmiştir.

Sporun kitleye yayılması için T.R.T. ile Gençlik ve Spor Bakanlığının ortak çalışması "Spor Sağlık Merkezlerinin" sporcuların yoğun bulunduğu bölgelerde kurulması, spor dallarındaki bölgesel ilgi ve eğilime göre spor yatırımlarının, dengeli dağılımının sağlanacağı, yeni yapılacak öğrenci yurtları ve eğitim kurumlarında spor saha ve tesislerin yapılacağı alınan tedbirler arasındadır.(14)

1980 Yılı Programında Spor

Gençlik ve Spor Bakanlığı ile Beden Terbiyesi Müdürlüğü, öncülüğünde bütün kamu kurum ve kuruluşlarının katılacağı sporu topluma yaymak için "Herkes için Spor" faaliyetleriyle ilgili alt yapı çalışmasının başlatılmadığı belirtilmiştir.

Spor saha tesis ve oyun yerlerinin etüt-projeleri yeniden gözden geçirilecek ülke şartlarına uygun yeni projeler hazırlanacağı, çok amaçlı tesislerin kurulmasına önem verileceği alınan tedbirler arasındadır.(14)

1981 Yılı Programında Spor

Sporun kitlelere yayılmasına yönelik açık spor saha ve tesislerinin yapımının gerçekleştirilmediği (14) futbolun uygulamada ağırlığını ve önceliğini koruduğu ifade edilmiştir.

Spor tesislerinin lisanslı sporcuların yanı sıra lisansız sporculara da açılması, beden eğitimi elemanlarının "Sosyal Güvenlik" kapsamına alınması, spor tesislerinin kiralanmasının yeniden gözden geçirilmesi, spor malzemelerinin Türkiye'de imal edilmesine çalışılması, Spor akademileri mezunlarının Gençlik ve Spor Bakanlığı ile beden eğitimi öğretmeni olarak istihdam edilmeleri ilke olarak benimsenmiştir.(14)

1982 Yılı Programında Spor

1980 yılı itibarıyla Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğüne bağlı 305 adet spor tesisi mevcut olup 151 adet spor tesisi de inşaa halindedir. Türkiye'de toplam 4664 spor kulübü ve 11294 spor elemanı mevcuttur.ğ6 Tesis başına düşen sporcu sayısı 899, her sporcuya düşen spor adamı sayısı ise 3'tür. (14)

Kamuya ait özellikle açık spor saha ve tesislerinden hizmet dışı zamanlarında bir program dahilinde lisansız amatör sporcularında yararlandırılması, lisanslı amatör sporcuların sosyal güvenlik kapsamına alınması açık semt spor saha ve tesislerinin yapımına bölge Müdürlüklerince ağırlık verilmesi, "Güreş Geliştirme Projesi" çalışmalarına hız verilmesi ilke olarak açıklanmıştır.(14)

1983 Yılı Programında Spor

Her hazırlanan planlarda olduğu gibi bu yıl hazırlanan programda da sporun geniş halkı kitlelerine yayılmasının ve herkese spor yapma alışkanlığının kazandırılması temel hedef olarak açıklanmıştır.

Türkiye'de 1982 yılı itibarıyla faal durumda bulunan tesis sayısı 755, sporcu sayısı ise 370.464 tür. Bir sağlık uzmanına düşen sporcu sayısı ise 7.264'tür.(14)

Alınacak tedbirler konusunda ise geçen yıllarda tedbir ve ilke olarak benimsenmiş ifadeler aynıyla yer alırken diğer yıllardan farklı olarak, Karabük tipi çelik konstrüksiyon spor salonlarının "prefabrik" yapı türünde yapılmasıyla, deniz sporlarının sevdirilmesi ve yaygınlaştırılması bir program çalışmasına gidilmesi ve de köy gençlerine spor imkanlarına götürmenin ilk basamağı olarak, köylere spor alanlarının tespiti ve tahsisinin sağlanması şeklinde açıklanmıştır.(14)

1984 Yılı Programında Spor

Bu dönemdeki çalışmalarda spor-totonun katkısıyla bazı projelerin tamamlandığı, kaldırılan spor akademilerinin yerine üç üniversite bünyesinde "Eğitim Fakültesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü" kurulduğu mevcut durum olarak açıklanmıştır. (14)

Sporun bütün sahalarını ilgilendiren "Spor İstatistikleri" araştırması, tipi projesi olmayan spor tesislerinin tip projeye bağlanması, spor hekimliği ihtisasının teşvik edilmesi ilke olarak benimsenmiştir.(14)

V. Beş Yıllık Kalkınma Planından Spor (1985-1989)

Beşinci plan döneminde beden eğitimi ve sporun yoğunlaştırılması ve amatör sporun teşviki esas olarak alınmıştır.

Kamu ve özel sektör kuruluşlarında belli bir sayıya haiz olanlardan sporcu istihdam edenler teşvik edilecek, sporun semtlere, köylere yayılabilmesi için basit, ekonomik tesisler özel idare ve belediyelerin işbirliği ve katkılarıyla gerçekleştirilmesi, şehir imar planları hazırlanırken spor alanlarına ve yeşil sahalara ağırlık verilmesi, spor malzemelerinin imalatının teşvik edilmesi politika olarak tespit edilmiştir.(14)

1985 Yılı Programında Spor

Bu gün sporunun başlıca problemlerden birinin kalifiye eleman ihtiyacı olduğu bunun acil olarak kapatılması gerektiği, ayrıca mevcut spor tesisleri hakkında yeterli ve sıhhatli bilgi olmaması yapılacak çalışmaları menfi olarak etkilemektedir. Bu yönde araştırmalar yapılması politika olarak açıklanmıştır. (14)

İlke olarak da küçük çapta spor tesisleri, özel idare ve belediyelerin iş birliğiyle, katkılarıyla gerçekleştirilmesi, özel sektörün spor tesisleri yapmasının teşviki benimsenmiştir.(14)

1986 Yılı Programında Spor

1986 yılı programında sporun iki temel probleminin yıllardır halledilemediği ifade edilirken bu problemlerin spor tesislerinin sayıca az ve eski oldukları gibi, modern bir işletmecilik anlayışıyla hizmete sunulmadıklarından verim sağlanamaması, buna ilave olarak kalifiye elemanlarının (antrenör, monitör, spor hekimi, sağlık memuru, beden eğitimi öğretmeni, masör, psikolog, kondisyoner, hakem vs.) az oluşu, gelişmeyi engelleyen faktörlerdir denilmiştir.(14)

Mevcut kaynakların ilave olarak akaryakıt tüketim fonundan semt spor sahaları ve benzeri tesislere %8, ayrıca yine aynı fondan "Türk Sporunu Teşvik Fonu" adı altında %2 nispetinde bir tahsilat ayrılmıştır.(14)

Alınacak tedbirler konusuna gelince, semt spor sahaları yapımına önem verilmesi özellikle bu tesislerin okul evrelerine gecekondu mahallerine yapılması, sporun köylere kadar yayılabilmesi için, sade, ekonomik tesislerin özel idare ve belediyelerin işbirliği ve katkılarıyla gerçekleştirilmesi, spor hekimliğinin teşvik edilmesi, spor mahemelerinin Türkiye'de dünya standartlarına uygun yapılabilmesinin teşviki, profesyonel futbol takım sayısını makul sayıda tutmak, özel sektörün spor tesisi teşvik etmek, fonlardan, spor-toto gelirlerinden gelen paraların spor tesisi yapılmasında kullanılması ilke olarak benimsenmiş, titizlikle uyulacağı, uygulanacağı açıklanmıştır.(14)

1987 Yılında Spor

Bu programda sporun en önemli meselesinin, toplumumuza her yerde spor yapılabileceği duygu ve düşüncesinin yerleştirilmesini olması, sporun geniş halk kitlelerine yaygınlaştırılamaması ve mevcut spor tesislerinin organize bir şekilde halka açık olarak tam kapasite ile kullanılması olarak gösterilmiştir.(14)

Beşinci beş yıllık kalkınma planında beden eğitimi ve spor ilke ve politikaları çerçevesinde 3289 sayılı Beden Terbiyesi ve spor Genel Müdürlüğü'nün teşkilat ve

görenleri hakkındaki kanun 21.5.1986 tarihinde kabul edilecek yürürlüğe konmuştur. Kanunla beraber kurulan federasyonlar fonu Genel Müdürlüğün gelirlerini artırarak Spor alanında önemli ölçüde kaynak sağlanmıştır. Bu dönemde de kalifiye spor elemanları açığının kapatılamadığı, amatör sporun bir türlü istenen düzeyde yayılamadığı, şehir imar planlarında spor tesisleri ve yeşil sahalara gereken ağırlığın verilemediği açıklanmıştır.(14)

Diğer yıllardan farklı olarak programa alınan ilke ve tedbirler, 2000 adet çocuk oyun alanı, 3000 adet senet spor sahasının özel idare, belediyeler ve halkın katkılarıyla gerçekleştirilmesi, su sporlarının ve tesislerinin yaygınlaştırılması, iş yerlerinde beden eğitiminin başlatılması, sabah saatlerinde televizyonda vatandaşın evinde spor yapmasını sağlayacak programların yayınlanması, spor tesisleri, malzeme ihtiyacının endüstri meslek liselerinde imalinin gerçekleşmesi, tedbir olarak açıklanmıştır.(14)

1988 Yılı Programında Spor

3289 Sayılı kanunun 10.5.1987 tarih ve 19765 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanıp yürürlüğe girmesiyle spor faaliyetlerinin disipline edilmesi istikametinde bir çok yönetmelikte beraberinde hazırlanmıştır.

Bu dönemde spor meslek liselerine, İzmir Halkapınar Spor Meslek Lisesi eklenmiş, Türk güreşinin geliştirilmesi için Denizli, Tokat ve Bolu illerinde güreş okulları açılmış, 1.Güreş Ligi ve ilaveten II.Güreş Ligi kurulmuş, kulüpler arası müsabakalar programlanmıştır.(14)

Tablo 3. 1988 Yılı İtibarıyla Sporda Sayıca Gelişmeler

	1985	1986	1987
Faal Tesis Sayısı	803	1.008	1.024
Semt Sahaları	2.744	4.971	-
Lisanslı Sporcu Sayısı	205.995	457.227	666.526
Spor Kulübü Sayısı	2.791	3.322	3.509
Antrenör Sayısı	1.659	1.729	10.706
Hakem Sayısı	15.308	17.271	28.228

Kaynak: DPT, MEGSB.

Tabloya baktığımızda gittikçe sayıların arttığını görürüz. Faka bu nüfus artışına paralel bir artış değildir. Türkiye her geçen gün artan nüfusa oranla daha fazla spor tesis yapmak zorundadır.

Memur ve işçi sayısı 500'den fazla kamu ve özel sektör kuruluşları ile fabrikaların yapmakla mükellef oldukları spor tesisleri hakkında yönetmeliğin aksayan yönlerinin değiştirilmesi, spor malzemelerini milletlerarası standartlara uygun olarak imal edecek firmalara teşvik tedbirleri uygulanacağı, spor tesislerini kendi imkanlarıyla yapacak olan üniversite ve belediyelere, belirlenmiş kıstaslara göre

devlet katkısı sağlanacağı, sporcu, teknik eleman ve yöneticiler için hizmet içi ağırlık verileceği alınan tedbirler arasındadır.(14)

1989 Yılı Programında Spor

Sporun geniş kitlelere yaygınlaştırılabilmesi için, Herkes İçin Spor (H.İ.S) projesi hazırlanmıştır. Kendi spor tesislerini yapmak isteyen belediye ve üniversitelerin fonlardan yardım yapılması suretiyle teşvik edilmesi yaygınlaştırılmış 300 belediye ve üniversitenin spor tesislerine ödenek tahsis edilmiştir.(14)

Eğitim gençlik, spor ve sağlık hizmetlerinin daha iyi yürütülebilmesi için ilave kaynak temin etmek amacıyla 3418 sayılı eğitim gençlik, spor ve sağlık hizmetleri vergisi kanunun 31.3.1988 tarihinde yürürlüğe konmuştur.(14)

Alınan tedbirler arasında, semtlerde ve köylerde düşük maliyetli spor tesislerinin yapılması çalışmalarına devam edileceği, mahalli idarelere belirli şartlarla devredilecek olan spor tesislerinin tespiti ve devri için gerekli mevzuat değişikliklerinin yapılması, balık adamlığı dahil su sporlarının teşviki, kamu kuruluşlarına ait mevcut spor tesislerinin tam kapasiteyle kullanılması, özürlülerin spor faaliyetlerine katılmaları artırılacak, geniş kitlelere hitap, eden spor faaliyetlerinin il ve ilçe seviyesinde daha sık yapılmasıdır.(14)

1990 Yılı Programında Spor

Bir çok yurt içi spor faaliyetleri düzenlenmiş, bu faaliyetlere çok kişi katılmışsa da, kamuya ait spor tesislerinin tam kapasite ile kullanılması konusunda yeterli, gelişme sağlanamamıştır.

Spor dalları itibarıyla; master plan çalışmaları haşlatılması, okullarda semtlerde ve köylerde düşük maliyetli ve kısa sürede tamamlanacak spor tesislerinin yapılması çalışmalarına devam edileceği, özürlülerin spor faaliyetlerine katılmalarını araştırma merkezleri (SESAM), arşiv ve dökümantasyon bölümleriyle de desteklenecek yaygınlaştırılması, spor araç ve gereçlerinin standardizasyonuna gidilmesi, ilkokullarda beden eğitimi derslerinin branş öğretmenleri tarafından verilmesi, çok amaçlı tip projelerin geliştirilmesine çalışacağı ilke ve tedbirler olarak açıklanmıştır.

1991 Yılı Programında Spor

Bu yıl ki programda bir önceki yıl neler yapılıp nelerin yapılamadığı sıralandıktan sonra okullarda ve semtlerde düşük maliyetli spor tesislerinin yapılması, okulla da beden eğitimi derslerinin branş öğretmenleri tarafından verilmesi, çok amaçlı tip projelerin geliştirilmesi ilke ve tedbir olarak benimsenmiştir.

1992 Yılı Programında Spor

Bu programda da spora diğer yollarda olduğu gibi iyi niyetle yaklaşılmış, fakat her zaman olduğu gibi söylenenler ile yapılanlar farklı olmuştur. Hükümetin enflasyonun düşüreceğim diyerek yatırımlardan vazgeçmesi ülkede genel anlamda tasarruf politikası uygulaması neticesinde sporda bu politikadan nasibini almıştır. Spor

için onarımıyla personel giderleri ve müsabaka harcamalarını karşılama yoluna gidilmiştir. Bu yıl ki programında en önemli husus İstanbul'da 2000 yılında bir olimpiyat düzenlenmesi için gereken şartların düzenlenmesine çalışılacağı şeklinde yer almıştır.

SONUÇ

Memleketlerin kalkınmalarını muassır devletler arasına girmesini sağlayanlar o memleketin insanlarıdır. Bu gerçeği bilen devletler, sağlıklı nesiller yetiştirmeyi hedeflemişlerdir. İnsana yapılan yatırım en kalıcı ve kârlı yatırımlardır. Bu realiteden hareketle devletler zirve ve kitle sporuna önem vermişlerdir. Spor ülkelerin anayasalarında yer almıştır.

Kalkınmış illerde her türlü ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak alt ve üst sistemler sıralanmış ve bu sistemlerin birbirleri ile olan ilişkileri genel bir plan dahilinde ayrılmaz parçalar olarak uygulamaya geçilerek temel politikaların hedefine ulaşmasına canla başla çalışılmıştır. Sporu ne kadar kitlelere yayabilirsek o derece sağlıklı nesiller yetiştirmeye gayret ediyoruz demektir. Bu sebeple politikamız milli imkan ve kaynakların hedefi doğrultusunda idari bir mekanizma oluşturmak olmalıdır. Daha sonra spor tesisi politikalarında köklü ve kalıcı bir çözüm getirilmesi için sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapı özellikleri dikkate alınarak isabetli planlar yapılmalıdır.

Kitle sporunun teşviki açısından illere o bölgede yaşayan insanların, antropolojik özellikleri, rağbet ettikleri sporlar tespit edilmeli, spor tesisleri yapılırken buna göre yapılmalıdır.

İllerdeki kamu ve özel kuruluşların kanunen yapmakla mükellef oldukları spor tesislerini münferit olarak yapmaları elbette pahalıya mal olmaktadır. Bunun için yükümlü kurum ve kuruluşların ortaklaşa güç birliği ile çok amaçlı modern tesisler kurarak buralardan müşterek olarak istifade yoluna gidilmelidir.

İllerdeki spor tesislerinin yetersizliği yanında tam kapasite ile çalıştırılmaları da sağlanmalıdır. Okul bahçeleri ve okul spor tesislerinin girişlerinin düzenlenerek semt halkının istifadesine sunulmalıdır.

Spor tesisi yapılırken, bölgelerin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerini araştırmadan, zevksiz, tipsiz, fonksiyonsuz, cansız ve ruhsuz spor tesisleri ile doldurmak yerine, merkezde hazırlanmış, gelişmiş planlar çerçevesinde mahalli özelliklere göre icraya bırakarak dayanışma içinde birlik ve beraberlik ruhuyla hareket etmeliyiz.

KAYNAKLAR

1. TAYGO, Y.: Türk Spor Tarihine Genel Bir Bakış, Ankara, 1990.
2. ERKUŞ, M.: Spor Tarihi Ders Notları, Teksir, İstanbul, 1987.
3. Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi, Olimpik Hareket ve Amaçları, İstanbul, 1990.
4. TURGUT, A.H.: Spor Tesislerinin Tasarım ve Yapımında Sporcu, Seyirci Sağlığı Yönünden Dikkat Edilecek Hijyenik Esaslar Tebliği, Yıldız Üniversitesi, İstanbul, 1989.
5. SÜMER, R.: Sporda Demokrasi, Ankara, 1989.
6. ERKAL, M.: Sosyolojik Açıdan Spor, İstanbul, 1992.

7. DEMİRCİ, N.: Sporda Yönetim-Teşkilatlanma ve Organizasyonlar, Ankara, 1986.
8. ATABEYOĞLU, C.: Atatürk ve Spor, Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, Spor Eğitim Dairesi, Ankara, 1989.
9. SÜMER, R.: Türkiye'de Spor Tesisleri Üretim ve Değerlendirme Politikasına Genel Bir Bakış Tebliği, Y.Ü.Türkiye'de Spor Tesislerinde Genel Planlama Sorunları Sempozyumu, İstanbul, 1989.
10. GÜVEN, Ö.: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beden Eğitimi ve Spor Bölümü Son Sınıf Öğrencilerinin 1962 ve 1986 Yıllarında Giriş İmtihanları, Birinci Aşamadaki Başarılarının Mukayesesi Konusunda Araştırma, Ankara, 1986.
11. İMAMOĞLU, F.: Türkiye'de Spor Tesisleri Politikası, Gazi Üniv. 22-S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1985.
12. T.C.Sporla İlgili Kanun, Tüzük, Yönetmelik ve Beynelminel Oyun Kaideleri Beden Terbiyesi ve Spor Genel Müdürlüğü, Ankara, Cilt 1.
13. B.T.S.G.M. Cilt 1.
14. Kalkınma Planlarında Spor, T.C. Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, Ankara, 1990.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

ANTRENÖR EĞİTİMİ

Mehmet GÖRAL[*] – A. Korkut YIPICI[**]
Hürmüz KOÇ

ÖZET

Türkiye'de antrenör eğitimi veren kurumlar; Gençlik Spor Genel Müdürlüğü (G.S.G.M.), Türkiye Futbol Federasyonu (T.F.F.) ve Üniversitelerin, Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulları (BESYO) ile Beden Eğitimi ve Spor Bölümleri (BES) görülmektedir.

G.S.G.M. 3289 sayılı yasa uyarınca kurulmuş olup, Spor Eğitim Dairesi Başkanlığı'nca antrenör yetiştirme işi gerçekleştirilmektedir.

T.F.F. 3813 sayılı kanunla özerk bir yapıya kavuşturulmuş bir kurum olarak antrenör, monitör, kaleci antrenörü, menecer ve teknik direktör kendi ihtiyacı olan elemanlarını açtığı kurslarla yetiştirmektedir.

Ayrıca BESYO ve BES Bölümünden mezun olan öğrencilere de gerek G.S.G.M., gerekse T.F.F. I. Kademe antrenörlük diploması vermektedir.

Türkiye, Almanya ve İngiltere'de uygulanan antrenör yetiştirme kursları arasında; kategori, kurs süresi, kurslarda okutulan dersler ve değerlendirmeler açısından pek fazla fark yoktur.

[*] Yrd. Doc. Dr. Dumlupınar Üniversitesi BES Bölümü - Kütahya
[**] Okutman Dumlupınar Üniversitesi BES Bölümü - Kütahya

GİRİŞ

İnsan fikir ve ruh unsurlarıyla birlikte bütünlüğünü meydana getiren vücudunu belli amaçlar için eğitmek düşüncesi insanlığın evren üzerindeki varlığı kadar eskidir.(1) Bu düşünce çerçevesinde toplumlar insanın fiziksel gelişiminin yanı sıra zihinsel, duygusal ve sosyal gelişimini sağlayan spor eğitimine oldukça önem vermişlerdir.(2) Gerçekten de, spor eğitimi insanların fizik ve ruh yapılarını geliştiren hareket faktörünün hemen her çeşidini ve bütün prensiplerini kapsayan en uygun bir araç olup, genel eğitimin bir parçasıdır.

Günümüzde gerek basın-yayın organlarının spora yaklaşımı, gerekse insanların stresten kurtulma, vücutlarını formda tutma çabaları ve hepsinin ötesinde sporla kazanılan uluslararası başarılar toplumun günlük yaşamında ve moral düzeyinde oldukça önemli hale gelmiş, spora bir boyut kazandırmıştır.(3) Öte yandan her geçen gün ilerleyen bilim ve teknolojinin yardımıyla spordaki rekorlar yenilendikçe, spor sahalarında yarışan sporcu ve takımların temsil ettikleri ülkenin teknik, teknolojik, eğitim ve ekonomik standartları da yarıştırılmaktadır.(4) Böylece spor, ülkelerin kültürel ilişkilerini birbirine yaklaştıran bir araç niteliği de kazanmıştır. Hiç şüphesiz sporda bu hedeflere ulaşmak öncelikle eğitim ve öğretime önem vermeyi ve sporda eğitici kadroları bilimsel ölçülere uygun eğitim programlarından geçirmeyi gerekli kılmaktadır. (11)

Türkiye'de antrenörlerin yetiştirilmesi görev ve sorumluluğu 3289 sayılı yasa uyarınca Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Spor Eğitim Dairesi Başkanlığı'na gerçekleştirilmektedir. Ancak aynı yasanın 20.maddesinin geçici 2.maddesine göre üniversite düzeyinde spor eğitimi veren Enstitü, Bölüm, Yüksekokul ve Spor Akademisi mezunlarına geçmişte olduğu gibi şu anda da I.Kademe Antrenörlük yapma hakkı tanınmaktadır. Ayrıca 3813 sayılı yasa ile kurulan Türkiye Futbol Federasyonu da futbol branşında ihtiyacı olan teknik elemanları yetiştirmektedir. O halde Türkiye'de antrenörler üç koldan yetiştirilmektedir. Bu yollardan birincisine göre, üniversitelerin spor eğitimi veren programlarından mezun olanlar spor dalı uzmanlık alanlarına göre ilgili spor branşının I.Kademe antrenörü olabilmektedir. Bu anlayışla yetişen antrenörler, hizmet öncesi eğitimlerini üniversitelerde tamamlamış olmaktadır.

İkinci yaklaşım ise Federasyonların G.S.G.M. Spor Eğitim Dairesi ile işbirliği sonucu uygulanan program ve yönetmeliklere göre yetiştirilmeleridir.(7) Üçüncü olarak da, bu federasyon içinde 3813 sayılı yasaya göre kurulan Türkiye Futbol Federasyonu (TFF) kendi ihtiyacı olan antrenör, monitör, teknik direktör, menacer ve kaleci antrenörlerini bünyesinde açtığı kurslarda yetiştirmektedir.

İngiltere'de ise Spor Federasyonları olarak da adlandırabileceğimiz; Amatör Yüzme Birliği, Futbol Birliği gibi ulusal yönetim teşkilatları antrenörlük kurslarını düzenlemekte ve sporun standartlarına uygun antrenör yetiştirmektedirler. Ulusal Antrenörlük Vakfı ise antrenör eğitimi için destek programlar, eğitim için öğrenme kaynakları ve merkezleri, enformasyon, danışmanlık ve araştırma yapılmasını sağlamaktadır. (13)

Gerçek anlamda eğitim ilkokul çağındaki spor yaşamında uygulanan spor eğitimiyle başlamakta, süregelen spor yaşamında yönlenerek, antrenör eğitimi ile

antrenörlüğe ilk adım atılmaktadır. Durum böyle olunca antrenör eğitimi ve antrenörün yetişmesi spor eğitiminin vazgeçilmez bir parçası olup, birçok faktör olumlu veya olumsuz eğitimi etkilemektedir.

Bu nedenle, ülkemizdeki spor eğitiminin yapısı ve genel hedefleri, sporun yaygınlaştırılması küçük ve gençlerimizin spor eğitiminin en önemli eğitim olduğunun benimsenmesi, çok sayıda ancak iyi yetişmiş antrenör sayısının çoğaltılması bu antrenörlerin özendirilmesi, sporda eğitim programlarının gerçekçi bir biçimde ve her kademede ön plana alınması, tesisi, sporcu ve kulüp sayısının artırılması, bütçede eğitime ağırlık verilmesi, okulların daha fazla spora özendirilmesi ve Beden Eğitimi Öğretmenlerinin özellikle ilgili dalda eğitilmesi, özetle; eğitimin ve eğiten antrenörlerimizin sayısal kalitesinin yükseltilmesi ülkemizde sporun gelişim güvencesi olacaktır.(8)

1985-1994 yılları arasındaki antrenörlerin sayılarına bakıldığında aşağıdaki tablo görülmektedir. Son 10 yılda antrenör sayıları giderek artmıştır. 1985'te antrenör sayısı 3994 iken 1994 yılında 10152 antrenör sayısına ulaşılmıştır.(9)

Tablo 1. 1985-1994 Yılları Arası Branşlara Göre Antrenör Sayıları

Federasyonlar / Yıllar	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
ATLETİZM	127	128	130	134	137	142	147	160	172	181
BASKETBOL	1054	1054	1190	1190	1456	1735	2107	2221	2403	2424
BİSİKLET	72	77	82	87	92	97	102	107	112	117
BOKS	484	484	484	487	516	541	571	603	635	635
CİMNASTİK	56	57	61	62	66	56	56	70	66	75
GÜREŞ	380	420	479	513	526	504	633	760	1007	1059
HALTER	20	22	25	27	30	33	33	33	43	43
HENTBOL	123	118	122	127	136	150	153	181	172	173
JUDO	253	259	265	270	291	324	335	335	364	383
KAYAK	10	15	20	50	53	60	70	85	100	105
MASA TENİSİ	603	604	603	644	663	663	675	733	763	763
OKÇULUK	29	29	29	54	54	79	105	105	105	106
TENİS	5	8	12	12	14	28	32	40	52	58
VOLEYBOL	447	483	544	579	632	679	708	735	756	863
YÜZME	330	373	422	442	475	502	535	572	602	638

Kaynak : GÖRAL, M.: **Türkiye'de Spor Eğitimcisi Yetiştiren Kurumların Mevcut Durumlarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi**, Marmara Üniversitesi, Sağlıklı Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.54, 55, 66, 67, İstanbul, 1997.

Bu çalışmanın amacı, değişik spor dallarında yetişecek antrenörlerin spor dalının özelliği dikkate alınarak bir model içerisinde eğitilmesini ve geliştirilmesini sağlamak ayrıca dünya futbol branşında gelişme göstermiş olan ülkelerden Almanya ve İngiltere gibi bazı Avrupa ülkelerinde uygulanan futbol antrenör eğitim programlarını incelemek ve ülkemizde uygulanan futbol antrenör eğitim programıyla karşılaştırmaktır.

1. ANTRENÖR VE EĞİTİMİ

Sporda eğitici kadro denildiğinde akla ilk gelen "antrenör"dür. Antrenörler ilk aşamada, bireyin karakteristik özelliklerini ortaya çıkarıp geliştirmeyi, doğal dinamizmini güçlendirmeyi ve dış çevreye karşı olumlu tepki göstermesinin sağlanmasını amaçlayan sürekli ve topluca etkinlikler biçiminde tanımlanan eğitimin bir uygulayıcısıdır.

İkinci aşamada, grup bireylerinin tek tek gerçekleştirme imkanı bulamayacakları işleri ve işlevleri ortaklaşa gerçekleştirebilmelerini kolaylaştıran ve yönetim yükümlülüğünü üstlenmiş olan bir kişi olarak tanımlanır.(5) Üçüncü aşamada ise ilgili spor dalında eğitim gördüğü kademedeki programları başarı ile tamamlayarak bulunduğu kademe için Genel Müdürlükten belge alan ve sporcu veya spor takımlarını sportmenlik anlayışı içinde ihtisasları dahilinde yetiştirmek, her türlü spor faaliyetlerindeki milli ve milletlerarası kural ve teknikleri ve gelişmeleri takip etmek görev ve yetkisine haiz Gençlik ve Spor Teşkilatında kadrolu, fahri veya sözleşmeli kişiler diye tanımlanır.(6)

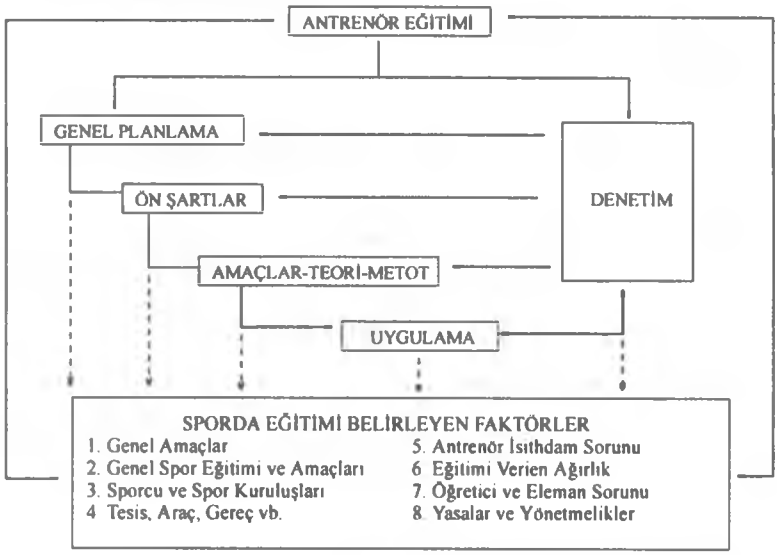
Tanımlardan da anlaşılacağı üzere antrenör; sporun temel taşı olmaktadır. O halde antrenöre ne kadar çok imkan sağlanır ve ne kadar iyi eğitilirse, yetiştireceği bireyler de o kadar performans göstereceklerdir. Bu da ancak iyi hazırlanan ve uygulanan bir antrenör eğitimi programıyla gerçekleştirilebilecektir.

Antrenör olma şartları içinde lise ve dengi okul mezunu olanların üç hafta süren bu kurslarda antrenörlere diploma verilmesi bizce günümüz Türkiye'si şartlarında uygun değildir.

Çünkü bugün sayıları elliyi geçmiş spor yüksek öğrenimi veren, Beden Eğitimi ve Spor Bölümleri ya da Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulları vardır. Bu okulların bünyesinde açılmış ve açılacak olan "Antrenörlük Bölümleri" nden mezun olacaklar antrenörlük yapabilmelidirler.

Gelişmiş olan Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okullarının "Spor Bilimleri Fakülteleri" ne dönüştürülmesi gerektiği (14) düşünülürken, bu fakültelerden gerçek anlamda formasyon kazanmış, nitelikli antrenör yetişmesi sonucunda kısa süreli kurslarla antrenör yetiştirme uygulamasına son verilmesinin bir zorunluluk olacağı ifade edilmektedir.(15)

1.1.Antrenör Eğitiminin Temel Yapısı

Genel Planlama

Her şeyden önce aşağıdaki gibi genel planlama yapılmalı hedefler ve amaçlar belirlenerek kademeli bir çalışmaya girilmelidir.

a. Uzun Süreli Antrenör Eğitimi Planlaması

b. Orta Süreli Antrenör Eğitimi Planlaması

c. Kısa Süreli Antrenör Eğitimi Planlaması

Ön Şartlar

A. Eğitimi Uygulayacak Kurumdaki Bazı Şartlar

a. Antrenör eğitimine ayrılacak tesisler.

b. Gerekli araç ve gereç temini.

c. Eğitime ayrılacak bütçe.

d. Eğitimi destekleyici tedbirler

e. Spor eğitimi yapan kuruluşlarla işbirliği (üniversitelerin beden eğitimi ve spor bölümleri gibi)

B. Antrenör Adaylarında Aranacak Şartlar

C. Antrenör Eğitiminin Kapsamı

D. Öğreticideki Şartlar

E. Merkez Spor Kütüphanesi

Tüm spor eğitimcilerinin ve sporcuların yararlanacağı geniş kapsamlı bir kütüphanenin kurulması. Bu şekilde tüm spor dallarının dünyadaki gelişimi; kitap, dergi, video eğitim kaseti vb. yayınlarla takip edilebilir. Böylece spor eğitimine büyük katkı sağlanabilir.

F. Özel ve Genel Spor Yayınlarının Basımının Özendirilmesi ve Gerekli Temel Kitapların Hazırlanması

Amaçlar-Teori ve Metot

Antrenör eğitiminin branşa özgü ve genel ders konularının teorik olarak amacı, hazırlanması ve her spor dalına göre ana ilkelerin tespit edilmesi.

Uygulama

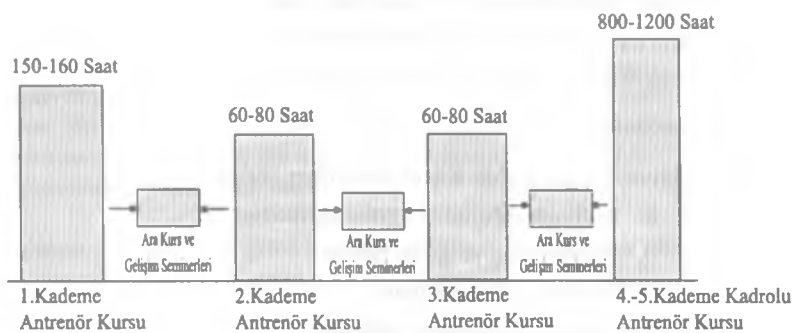
Eğitimin tüm şartları yerine getirildikten sonra ön uygulama ile yapılacaktır. Eğer detaylı olarak hazırlanan plan ve programlar uygulamada geçerlilik kazanırsa, istenilen antrenörlerin yetiştirilmesi mümkün olacaktır. Bu nedenler uygulama sağlıklı, düzenli ve spor eğitiminin amacına uygun olmalıdır.

Denetim ve Değerlendirme

Asgari ölçüde de olsa çalışmaların denetimi ve değerlendirilmesi, tabanda ve üst düzeyde antrenör eğitimi yapan kuruluşları özendirme açısından motive eder ve en azından eğitimin sonuçlarını ortaya çıkartır.

1.2.Antrenör Eğitimi Taslak Kademeleri

Antrenör eğitiminin temel model içerisindeki sürekli aşamaları aşağıdaki şekilde olduğu gibi düşünülebilir.

C Antrenör Kursu (1.Kademe)

Özellikle küçük ve gençlerimizin ilk uygulamalarında, temel antrenör eğitimini almış öğrencilerimiz görev alacağından da önemli ve yoğun yapılması gereken bir eğitim programını ve uygulamalarını kapsamaktadır.

Ara Gelişim Kurs ve Seminerleri

Eğitimin süreklilik kazanabilmesi için uygulamaya katılan antrenörlerinin belli süreler içerisinde bilgilerini tazelemeleri ve yeni gelişmeleri takip edebilmeleri için ara kurs ve seminerlere ihtiyaç vardır. Böylece çalışan antrenör denetlenebilecek, motive edilebilecek ve kendini yenileyebilme şansına erişecektir.

B Antrenör Kursu (2.Kademe)

Orta ve üst düzeyde grup ve takım çalışması yapabilmek antrenörlerin eğitimine yönelik olmalıdır.

Ara Kurs ve Seminerler

A Antrenör Kursu (3.Kademe)

Üst düzey antrenörlerin eğitimini kapsar. Özellikle program en son üst düzeydeki gelişmeleri inceler.

Üst Düzey Ara Kurs ve Seminerler

Ülkemizde ve uluslararasında yapılacak olan kurs ve seminerlere katılarak bilgi, görgü ve spor anlayışının geliştirilmesi.

1.3.Antrenör Eğitim Taslağı

Sporumuzun gelişimi, çeşitli kategorilerdeki yetişkin antrenörlerin eğitimine ve bu antrenörlerin kulüplerde, federasyonlarda ve diğer kurumlarda çocukları, gençleri, büyükleri sportif anlayış içerisinde eğitilmesine bağlıdır.

Antrenörlerimizin eğitimi ise başlangıçtan en üst düzeye kadar birbirine bağlı ve birbirinin uzantısı olmalıdır.

Antrenörlerin basamaklaması ise;

a. Birinci Kademe (C Antrenörü) : Antrenörlerin temel eğitimini içerir (özellikle yıldız, genç).

b. İkinci Kademe (B Antrenörü) : Amaçlı, planlı, programlı biçimde o spor dalının teknik, taktik ve yan dallarının öğrenimini yapmak orta ve üst düzeydeki sporcuları çalıştırabilecek bir düzeye erişmek.

c. Üçüncü Kademe (A Antrenörü) : Üst düzeyde antrenör eğitimini içerir.

d. Dördüncü ve Beşinci Kademe (Diplom Antrenör) : Özel bir eğitimi gerektirir. Özellikle kadrolu antrenör yetiştirmeye yönelik bir eğitim.

Kademelere Göre Antrenör Eğitim Şartları

1. Eğitim amacı
2. Antrenör kursuna katılabilme şartları
3. Eğitimin süresi
4. Eğitimi yürütecek kurul
5. Antrenörlük lisansının geçerlilik süresi
6. Lisansın yeniden uzatılabilme şartları
7. Lisansın geri alınması
8. Daha önce alınan derslerin ve kursların kabul edilme şartları
9. Eğitim ve öğretim kapsamı
    a. Teknik alan
    b. Taktik alan

c. Antrenman bilgisi
d. Spor hekimliği alanı
e. Pedagojik ve psikolojik eğitim
f. Literatür ve kural bilgisi

10. Sınav Şartları
    a. Sınava katılma şartları
    b. Sınav komisyonu
    c. Sınav türleri
    d. Sınavda dereceleme
    e. Sınava katılmama durumu
    f. Sınav tekrarlama durumu

C Antrenör Eğitimi Kapsamı (1.Kademe)
Eğitim süresi 150-160 saat arasında değişebilir.

1. Tarihsel Eğitim
    - Sporun amacı
    - Günümüzde spor tarihi ve spor tarihinin içeriği
    - Türkiye'de spor organizasyonu ve görevleri
2. Sportif Organizasyon Bilgisi
    - Federasyonların yapısı ve görevleri
    - Yönetmelikler
    - Spor organizasyonlarının işleyişi
3. Spor Hekimliği Alanı
    - Spor dalının tıp açısından özellikleri
    - Spor sakatlıkları ve nedenleri
    - İlk yardım ve spor sakatlıkları
    - Spor dalına özgü sakatlıklar
    - Değişik yaş gruplarında yüklenme yeteneği
4. Pedagojik-Psikolojik Alan
    - Motorik öğrenme ve öğrenme basamakları
    - Spor metodoği
    - Öğretim ve öğrenim yolları
    - Öğreticinin yönetim stili
    - Antrenman ve müsabaka motivasyonunun temel ilkeleri
5. Antrenman Bilgisi
    - Semboller
    - Terminoloji
    - Antrenman temel ilkeleri,
    - Antrenman planlama ve periyotlaması
    - Motorik özellikler
    - Antrenman ve müsabakada yönetim
    - Testler
6. Teknik-Taktik
7. Literatür ve Kural Bilgisi

- Literatür bilgisi
- Kuralların antrenörlük açısından yorumu

B Antrenör Eğitimi Kapsamı (2.Kademe)

Eğitim yaklaşık 60-80 saat kapsar.

1. Spor Hekimliği
2. Pedagojik ve Psikolojik Alan
   - Uzun süreli antrenman planlamasının psikolojik temelleri
3. Antrenman Bilgisi
   - Spor dalına yönelik biomekanik bilgi
   - Hareket bilgisinin temel ilkeleri
   - Antrenmanın temel ilkeleri
   - Antrenman çeşitleri ve temel yöntemleri
   - Antrenman periyotlaması
   - Motorik özellikler
   - Spor dalına özgü testler
   - Gözlem ve değerlendirme
4. Teknik-Taktik
5. Literatür ve Kural Bilgisi
   - Kuralların yorumu

A Antrenör Eğitimi Kapsamı (3.Kademe)

Eğitim süresi 60-80 saati kapsar.

1. Spor Hekimliği Alanı
   - Üst düzey sporunda yüklenme yeteneği
   - Cinsiyet özellikleri
   - Sporcu beslenmesi
   - Spor hekimliği araştırma sistemi
   - Doping
2. Pedagojik ve Psikolojik Alan
   - Antrenman motivasyonu
3. Antrenman Bilgisi
4. Teknik-Taktik
5. Literatür ve Kural Bilgisi

Diplom Antrenör Eğitimi Kapsamı (4.ve 5. Kadrolu Antrenör Eğitimi)

Eğitim süresi 800-1200 saati kapsar. Genellikle kadrolu antrenör eğitiminin üniversitelerle bağlantılı olarak yetiştirilmesini içerir. Bu konu kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Tüm kademeler arasında ise en az 2-3 yıllık bir antrenörlük uygulama şartı zorunlu olmalıdır.

Özetle; antrenör eğitimi; ülkenin spor yapısına uymalı, genel spor politikasının ilkeleri ile bağdaşmalı sürekli bilimsel yeniliklere ve spor dalı ile ilgili son gelişmelere açık olmalıdır.

1.5. Antrenörlerin Çalışma Esas ve Usulleri Yönergesi

- Birinci Bölüm

Genel Hükümler :
Bu bölüm amaç, kapsam, dayanak ve tanımları içermektedir.

- İkinci Bölüm

Esas Hükümler :
Antrenörler :

Madde 5. Genel müdürlükçe taşra teşkilatına atanmış olan antrenörler kendi branşlarıyla ilgili olarak aşağıdaki görevleri yaparlar.

a. Sporcu yetiştirmek gelişimleri sağlamak

b. Sporcuları spor faaliyetlerine hazırlamak

c. Sporcu potansiyelini artırmak için okullar, kulüpler ve çevrede inceleme ve araştırma yapmak.

d. Spor müsabakalarına sporcuları getirip, götürmek

e. Günlük ve yıllık çalışma programları hazırlamak

f. İl müdürlüğüne tasdik ettirmek

g. Milletlerarası kural ve teknikleri takip etmek

h. Spor dalıyla ilgili iç ve dış yayınları takip etmek

i. Spor dalındaki eğitici, video, bant, kitap, dergi vb. eğitim araç ve gereçleri ile ilgili araştırma yapmak, bunları temini için il müdürlüğüne teklifte bulunmak

j. Spor dalıyla ilgili olarak düzenlenen kurs, seminer ve diğer eğitim faaliyetlerine, il müdürlüğünün onayı doğrultusunda katılmak

k. Yetenekli sporcuların daha üst performansa ulaşmaları için de özel spor eğitim programları hazırlamak veya daha yüksek antrenörlük belgesine sahip antrenörlerle bu konuda koordinasyon ve işbirliği yapmak.

l. Sporcuların periyodik olarak, sağlık ve psikolojik kontrollerinin yapılmasını sağlamak

m. Elit sporcuları veya milli takım sporcularını çalıştıranlar, bu sporcuların günlük, aylık ve yıllık antrenman programları, beslenme programları, sağlık ve performans durumlarının işlendiği kartoteks tutmak

n. Başka kurum ve kuruluşlardaki antrenörlerle koordinasyon ve işbirliği içinde bulunmak

Çalışma Programları :

Madde 7. Antrenörler haftada 40 saatlik mesai yaparlar. Ancak günlük mesailerinin 4 saatini pratik, 4 saatini de teorik çalışmalara ve spor dalıyla ilgili araştırmalara ayırırlar.

Madde 8. 40 saatlik mesai üzerinde çalışan antrenörlere çalıştıkları her saat için ayrıca ücret ödenir.

Disiplin

Madde 21. Antrenörlere 657 sayılı devlet memurları kanunun disiplin hükümleri uygulanır.

Diğer Hükümler

Madde 22. Antrenörler çalışmalarda spor şube müdürü ve ilçelerde ilçe müdürüne karşı sorumludur.

Madde 23. Antrenörler, çalışmalarında ilgili spor dalının özelliklerine göre uygun bir kıyafet giymek zorundadır.

Madde 24. Antrenörlere il müdürlüklerince her yıl kıyafet verilir.

2. TÜRKİYE'DE FUTBOL ANTRENÖRLERİ EĞİTİM PROGRAMLARI VE BATI ÜLKELERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Kategorileri

Futbol antrenör eğitimi programlarına ilişkin kategoriler incelenen ülkelere göre pek bir farklılık göstermemektedir. Almanya'da antrenör eğitim programlarına ilişkin kategoriler 4.kademede gerçekleştirilirken, İngiltere ve Türkiye'de farklı adlar altında 5 kategoride gerçekleştirilmektedir.

Bunlardan Almanya ve Türkiye'de kategorilere ilişkin kademelerin harflerle belirlendiği İngiltere'de ise kategorilere ilişkin kademelerin tespit edilen amaçlara göre adlandırıldığı görülmektedir.

Almanya'da başlangıç eğitimi olarak kısa süreli gençlere danışmanlık eğitimi kursu açılırken, İngiltere'de "ön hazırlık antrenör kursu" Türkiye'de ise "futbol eğitmenliği kursu" açılmaktadır. Kursların son aşamasında ise genellikle Almanya'da olduğu gibi ya (A) lisans antrenör eğitim kursu uygulanmak ya da Türkiye'de uygulandığı şekliyle teknik direktörlük kursu adlı programlar uygulanmaktadır. Ayrıca incelenen ülkelerde kaleci antrenörlüğüne özel bir önem verilmiş, kaleci antrenörleri ile ilgili ayrı bir program hazırlanmıştır. (10)

Süreleri

İncelenen ülkelerin futbol antrenör eğitimi program sürelerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Almanya'da uygulanan futbol antrenör eğitimi programa göre gençlere danışmanlık eğitimi kursu, 7 gün 40 saat sürerken, İngiltere'de benzer nitelikteki "ön hazırlık antrenör kursu" bir hafta 26 saat, Türkiye'de açılan "futbol eğitmenliği kursu" ise 2 hafta 70 saat sürmektedir. Futbol antrenör eğitim kurslarının toplam süresinde farklılıklar görülmektedir. Almanya'da futbol antrenörü 552 saatte yetiştirilirken, İngiltere'de 362 saatte, Türkiye'de ise 980 saatte ((B), (A) Lisans ve teknik direktör dahil edilmiştir) yetiştirilmektedir.

Katılma Şartları

İncelenen ülkelerin programlarına katılma şartlarıyla ilgili bazı şartları benzerlik göstermektedir. Bunlardan; başlangıç ya da temel antrenörlük programların-

dan sonra gelen kurs programına katılma şartı olarak bir önceki programa katılmak şart olmaktadır. Ayrıca, sağlıklı bir fizik yapısına sahip olmak, sabıkasız olmak, futbol sporuyla önceden uğraşmak gibi özellikler de yine incelenen ülkelere ilişkin katılma şartlarını oluşturmaktadır.

Almanya'da gençlerin danışmanlık eğitimi kursuna katılmak için adaylarda aranan en önemli şartın önceden futbol sporuyla uğraşmak olduğu belirtilirken, İngiltere'de bu kategorideki kursa katılmak şartı olarak yapılacak bir teknik testten başarılı olma söz konusudur. Türkiye'de ise başlangıç düzeyindeki kursa katılacak adayların eğiticilik özelliği olan öğretmen ve gençlik liderlerinden oluşacağı belirtilmektedir. Ayrıca Türkiye!de, futbol eğitmeni ünvanı verilerek açılan kursa katılma şartı olarak "iyi anlatım ve konuşma yeteneği, fiziksel açıdan futbol sporuna uygunluk, öğretmen yetiştiren fakülte ve yüksek okullardan birinden mezun olmak" gibi özelliklerin de arandığı görülmektedir.

Öte yandan antrenörün yabancı dil bilme özelliği Almanya'da uygulanan (B), (A), futbol öğretmeni programlarında şart olarak aranırken, Türkiye'de yalnızca teknik direktörlük kursunda şart olarak aranmaktadır. Ayrıca, antrenörün bulunduğu kategoride çalışması ve ilgili kategoride pratik yapması şartı Almanya, İngiltere ve Türkiye'de rastlanmaktadır.

Derslerin Seçimi

İncelenen ülkelerdeki futbol antrenörlük eğitimi programlarında görülen ders veya konuların benzer isimlerde verildiği ancak, söz konusu derslerin kategorilere göre dağılımlarında bazı farklılıklar görülmüştür. Derslerin çoğunlukla pratik ağırlıkta olan teknik, taktik konular ile antrenman bilgisinden oluştuğu görülmektedir. Öte yandan futbol sporuna yönelik teorik konuların ise programda önemli bir yeri bulunmaktadır. Öyle ki, pratik olarak gerçekleştirilen antrenörlük uygulamaları ve stajın yanı sıra teorik olarak hazırlanan bitirme tezi ve diploma çalışması Türkiye'de uygulanan eğitim programların önemli bir yer tutmaktadır.

Değerlendirme

Antrenör eğitim programlarında uygulanan değerlendirme sistemleri incelenen ülkelere göre benzer özellikler göstermektedir. Almanya ve Türkiye'de uygulanan kurslarda kursiyerler futbol pratik, yazılı, sözlü ve serbest konuşma (konferans) ile değerlendirilirken, İngiltere'de ise yazılı ve pratik sınavla değerlendirilmektedir. Ayrıca bu değerlendirmelerin dışında Almanya'da antrenör belgesi olan antrenörlerin üç yıl içinde 20 saatlik gelişim kursuna katılma zorunluluğu ve ev ödevi uygulaması Türkiye'de ise diploma çalışması kapsamında bitirme tezi hazırlama söz konusudur.

Düzenleyen Birimler

İncelenen ülkelerde uygulanan futbol antrenörlük kurslarına çoğunlukla ilgili ülkenin futbol federasyonu düzenlemekte ise de kursların düzenlenmesinde başta üniversiteler olmak üzere gençlik ve spor teşkilatları da dolaylı ve doğrudan katkıları bulunmaktadır. Örneğin; İngiltere'de ve Türkiye'de futbol federasyonunca düzenlenen antrenörlük kurslarına üniversiteler dolaylı katkılarda bulunurken, Almanya'da düzenlenen kurslarda futbol federasyonunun yanı sıra ilgili gençlik ve spor eğitimi veren birimlerin doğrudan katılımı ve işbirliği sağlanmaktadır.

Kuşkusuz ilgili futbol federasyonlarının kurs organizasyonlarını yalnızca kendilerinin gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Öyleyse, futbol federasyonlarının başta üniversitelerin spor eğitimi veren bölümleri olmak üzere diğer spor teşkilatlarından katkı ve işbirliği sağlamaları, antrenörlerin daha iyi eğitilmeleri açısından önemlidir.

3. TÜRKİYE, İNGİLTERE VE ALMANYA'DA AÇILAN ANTRENÖRLÜK PROGRAMLARI VE MUHTEVİYATLARI

Ülkemizde, İngiltere'de ve Almanya'da, Antrenör Yetiştirmede uygulanan kategoriler, kurs süreleri, katılma şartları, değerlendirme şekilleri, kurslarda okutulan dersler ve konular ile kursları düzenleyen birimleri tablolar şeklinde gösterilmiştir.

3.1.Türkiye'de Antrenörlük Programlarının; Kategorileri, Kurs Süreleri, Kursa Katılma Şartları, Okutulan Dersler ve Değerlendirme

Türkiye'de Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
(B) Lisans Futbol Antrenör Kursu	3 Hafta (1 Ay) (140 saat)	• En az lise ve dengi okul mezunu olmak • En az 5 yıl lisaslı futbol oynamış olmak • En az 23, en fazla 35 yaşından gün almamış olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • Disiplin kurullarından 3 aydan fazla ceza almamış olmak • TFF'ce yapılan mülakattan başarılı	Yazılı, Sözlü ve Pratik Sınav Serbest anlatım	• Antrenman bilgisi • Teknik-taktik • Fizik-kondisyon • Kalecilik, takım sevk ve idaresi • Oyun kuralları • Spor sakatlıkları • İlk yardım, beslenme	Türkiye Futbol Federasyonu
(A) Lısans Futbol Antrenör Kursu	8 Hafta (2 Ay) (280 Saat)	• En az lise ve dengi okul mezunu olmak • En az 26, 40 yaşından gün almamış olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • TFF disiplin kurullarından 3 aydan fazla ceza almamış olmak • En az 1 kez A milli takımda oynamış olanlar yukarıdaki şartlara sahip ise kursa alınılırlar • En az 10 yıl profesyonel futbol oynamış olmak	Yazılı, Sözlü ve Pratik Sınav Serbest anlatım	• İnsanın genel yapısı • Anatomi • Fizyoloji • Spor Psikolojisi • Beslenme • Anatomi Bilgisi • Yaş ve gelişim basamakları • Teknik-taktik • Fizik-Kondisyon • Antrenman planlaması • Kalecilik • İlk yardım • Oyun kuralları • Yönetim bilgisi • Maç, antrenman, gözlem ve değerlendirme	Türkiye Futbol Federasyonu
Teknik Direktör Eğitimi Kursu	16 Hafta (4 ay)	• En az lise ve dengi okul mezunu olmak • En az 30 yaşında olmak	Yazılı, sözlü, pratik sınav, serbest anlatım,	• İnsanın genel yapısı • Anatomi, fizyoloji • Spor psikolojisi • Antrenman bilgisi, yaş	Türkiye Futbol Federasyonu

	(560 saat)	• I yabancı dil bilgisine sahip olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • TFF disiplin kurulundan bir defada 3 aydan fazla toplam 6 ceza almamış olmak	tez hazırlama, seminer hazırlama	ve gelişim basamakları • Teknik, taktik, fizik, kondisyon • Antrenman planlaması • Kalecilik, • Takım sevk ve idaresi • Spor sakatlıkları • Ilk yardım • Oyun kuralları • Yönetim bilgisi • Maç, antrenman, gözlem ve değerlendirme	

Türkiye'de Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenle-yen Birimler
Kaleci Antrenör Eğitimi Kursu	8 Hafta (2 Ay) (280 saat)	• En az lise ve dengi okul mezunu olmak • En az 5 yıl profesyonel takımlarda kaleci olarak oynamış olmak veya en az (B) lisans kursu mezunu olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • TFF disiplin kurulundan bir defada 3 aydan fazla toplam 6 ay ceza almamış olmak • Eğitim kurulu tarafından yapılacak mülakatta başarılı olmak	Yazılı, sözlü ve pratik sınav Kendi pratiği	• Insanın genel ya-pısı, anatomi, fizyoloji • Spor psikolojisi • Beslenme • Antrenman bilgisi • Yaş ve gelişim basamakları • Teknik, taktik, fizik, kondisyon • Antrenman planlaması • Oyun kuralları • Yönetim bilgisi • Spor sakatlıkları ve ilk yardım	Türkiye Futbol Federasyonu
Futbol Eğitmenliği Kursu	2 Hafta (70 saat)	• Öğretmen yetiştiren fakülte ve yüksek okullardan birinden mezun olmak • En az 23 ve 40 yaşında olmak • Sağlıklı olmak ve sabıkasız olmak • Fiziksel açıdan uygun ve futbola yatkın olmak • İyi anlatım ve konuşma yeteneğine sahip olmak	Yazılı, sözlü ve pratik sınav, kendi pratiği, futbol eğitmenliği TFF tarafından açılan 2-3 günlük futbol eğitimi seminer-lerine katılmak zorundadırlar	• Çocukların futbol eğitimi • Kalecilik • Beslenme • Oyun kuralları • Spor sakatlıkları ve ilk yardım	Türkiye Futbol Federasyonu

Kaynak: SUNAY, H.-İMAMOĞLU, A.F.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Programlarının Etkinliği**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 3, 67 Ankara, 1996.

3.2.İngiltere'de Antrenörlük Programlarının; Kategorileri, Kurs Süreleri, Kursa Katılma Şartları, Okutulan Dersler ve Değerlendirme

İngiltere'de Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
		• Ingiliz vatandaşı olmak		• Pratik antrenörlük	

Ön Hazırlık Antrenör Kursu I.Kademe Antrenör Sertifikası	1 Hafta (26 Saat)	• En az 17 yaşında olmak • Futbolla uğraşmak • Yapılacak teknik testten başarılı olmak	Yazılı ve Uygulamalı Sınav	• Antrenörlük teorisi • Kazanma formülü • Futbol teknik-taktik ve becerileri • Futbol federasyonu yönetmeliği • Futbol yıldızlarının yetiştirilmesi	İngiltere Futbol Federasyonu
Antrenörlük Hazırlık Kursları	3-5 Gün (18 Saat)	• İngiliz vatandaşı olmak • Ön hazırlık antrenörlük kursunu başarıyla bitirmek • En az 18 yaşında olmak	Yazılı ve Uygulamalı Sınav	• Futbol teknik becerileri • Dar alan oyunları • Oyunun değişik safhalarının uygulanması • 11:11 yapılan pratik çalışmalar	İngiltere Futbol Federasyonu
Orta ve İleri Dereceli Antrenör Kursu	13 Gün (78 saat)	• İngiliz vatandaşı olmak • Profesyonel 1 Ligde futbol oynamış olmak veya menejer ya da antrenör olarak 1 Ligde tam gün çalışmış olmak • Ön hazırlık antrenör kursunu bitirmiş olmak • Antrenör hazırlık kursunu bitirmiş olmak ve referans bulmak	Yazılı ve Uygulamalı Sınav	• Öğrenme ve antrenörlük prensipleri • Kazanma formülü • Maç • Şutlar • Kalecilik • Müdafa-hücum prensipleri • Serbest vuruşlar • Futbol taktik ve becerileri • İlk yardım • Maçta antrenörlük • Profesyonel 1 Lig kulübü ziyaret etmek • Dar alanda küçük oyunlar • Boş alan yaratmak	Ingiltere Futbol Federasyonu
Uluslararası Ön Hazırlık Antrenör Sertifika Kursu	20 Gün (120 Saat)	• 21 yaşın üzerinde olmak • Sağlıklı olmak • Futbol oynamış olmak • Veya Beden Eğitimi Öğretmenliği diploması bulunmak	Uygulamalı Antrenör ve Yazılı Sınav	• Aldatmalar • Paslar • Hücumda boşluk yaratmak ve hareketlilik • Topla koşu • Dripling • Şut teknikleri • Göle gitmek • Kalecilik ve hücum prensipleri • Oyun kuralları • Futbol yıldızlarının yetiştirilmesi	Ingiltere Futbol Federasyonu

İngiltere'de Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
Uluslararası Antrenör Diploma Kursu	20 Gün (120 Saat)	• Uluslararası ön hazırlık antrenör sertifikası kursuna katılmış olmak • En azından 21 yaşında olmak • Fiziksel üygunluğa sahip olmak • Sağlıklı olmak	Uygulamalı Antrenörlük Teorisi, Yazılı Sınav	• Antrenörlük ve öğretim teorisi analizi • Maç performans analizi • Antrenörlük uygulaması • Spor bilimi • 6:6 oyunlar • Paslar	Ingiltere Futbol Federasyonu

				• Dripling ve dönüşler • Şut • Müdafa-hücum prensipleri • Kalecilik • Serbest vuruşlar	

Kaynak : SUNAY, H.-İMAMOĞLU, A.F.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Programlarının Etkinliği**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 3, 67 Ankara, 1996.

3.2.Almanya'da Antrenörlük Programlarının; Kategorileri, Kurs Süreleri, Kursa Katılma Şartları, Okutulan Dersler ve Değerlendirme

Alman Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
Gençlere Danışmanlık Eğitim Kursu	7 Gün (40 Saat)	• Bir spor kulübü üyesi olmak • 16 yaşını bitirmiş olmak	• Sınav yapılmamaktadır • Bitirenlere katılma belgesi verilir	• Teknik-taktik • Oyun kuralları • İlk yardım • Antrenman bilgisi • Spor organizasyonu • Topla beceri	Alman Futbol Federasyonu ve Eyalet Federasyonları İşbirliği
(B) Lisans Antrenör Eğitim Kursu	18-20 Gün (120 Saat)	• Kursa katılma dilekçesi vermek • Bir spor kulübüne üye olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • 18 yaşını bitirmış olmak • Futbol branşına uygunluk göstermek • Yeterli Almanca dilbilgisine sahip olmak	• Futbol pratik sınavı • Sözlü sınav • Serbest konuşma (konferans) • 3 yıl içinde 20 saatlik gelişim kursuna katılmak zorunluluğu vardır	• Teknik-taktik • Yönetim bilgisi • Spor hekimliği • Oyun kuralları • İlk yardım • Antrenman bilgisi • İnsan ve takım yönetimi • Gençlerde ve yetişkinlerde futbol öğretim bilgisi ve metodu • Spor organizasyonu • Antrenman planlaması ve periyotlaması • Maç, antrenman, gözlem ve değerlendirme • Spor biyolojisi	Alman Futbol Federasyonu ve Eyalet Federasyonları İşbirliği
(A) Lisans Antrenör Eğitim Kursu	28 Gün (1 ay) (120 saat)	• (B) Lisans antrenörlük belgesine sahip olmak • 1 yıl gençler kategorisinde olmak üzere 2 yıl (B) lisansı • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • Branşa uygunluk göstermek • Yeterli Almanca dilbilgisine sahip olmak • Beden Eğitimi Bölümlerini bitirenler için futbol uzmanlık dalını pekiyi ve iyi dereceyle bitirmiş olmak	• Futbol pratik sınavı • Yazılı sınav • Sözlü sınav • Serbest konuşma • Kural bilgisi • 3 yıl içinde 20 saatlik gelişim kursuna katılmak zorunluluğu vardır.	• Özel antrenman bilgisi • Yönetim bilgisi • Spor hekimliği • Oyun kuralları • İnsan ve takım yönetimi • Gençlerde ve yetişkinlerde futbol öğretim bilgisi ve metodu • Antrenman planlaması ve periyotlaması • Spor psikolojisi	Alman Futbol Federasyonu ve Eyalet Federasyonları İşbirliği

Alman Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
Futbol Öğretmeni Eğitimi Kursu	6 Ay 2 ay ders 2 ay pratik 2 ay staj (272 saat)	• (A) Lisans Antrenörlük belgesine sahip olmak • (A) Lisansı ile en az 1 yıl antrenörluk yapmış olmak • Eğitim durumunu ve sportif yaşamını belirten özgeçmişini vermek • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • Yeterli Almanca dilbilgisine sahip olmak	• Futbol pratik sınavı • Yazılı sınav • Sözlü sınav • Ev ödevi	• Özel antrenman bilgisi • Teknik-taktik • Yönetim bilgisi • Spor hekimliği • Antrenman bilgisi • İnsan ve takım yönetimi • Antrenman planlaması ve periyotlaması • Maç. Antrenman, gözlem ve değerlendirmesi • Spor psikolojisi • Spor hukuku • Kulüp yönetimi • Güzel konuşma • Spor fizyoterapisi • Eğitim pratiği (staj) • Kondisyon antrenmanı ve cimnastiği • Kaleci antrenmanı	Köln Spor Yüksek Okulu ve Alman Futbol Federasyonu İşbirliği

Kaynak : SUNAY, H.-İMAMOĞLU, A.F.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Programlarının Etkinliği**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 3, 67 Ankara, 1996.

SONUÇ

Türkiye'deki antrenör eğitimi ve programların batı ülkeleri ile karşılaştırıldığında paralellik olduğu görülmektedir. Türkiye'deki antrenörlük eğitimi ile İngiltere ve Almanya antrenör eğitimi programları süre açısından incelendiğinde program sürelerinde bir farklılık olmadığı görülmektedir. Kategoriler bakımından ise farklılık göstermektedir. Antrenörlük kurslarına katılma şartları benzerlik gösterirken, kurslarda işlenen derslerde farklılık gözlenmektedir. Değerlendirme açısından bütün ülkelerde aynıdır. Kursları düzenleyen birimler incelendiğinde İngiltere'de futbol federasyonu, Türkiye'de futbol federasyonu görülürken, Almanya'da futbol federasyonu, eyalet federasyonları ve üniversite işbirliği çerçevesinde düzenlendiği görülmektedir.

Farklı ülkelerde uygulanan eğitim programlarının aynen benimsenmesi, model olan ülkelerin farklı yapı ve gereksinmeleri her zaman olumlu sonuçlar vermeyebilir. Bu nedenle her ülke kendi şartlarını ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak uygulamalarını bu yönde gerçekleştirmelidir.

G.S.G.M.'nin antrenör adaylarında aradığı şartlar ile T.F.F.'nin aradığı şartlar arasında farklılıklar vardır. En alt basamaktaki "Futbol Eğitmeni" kursuna katılabilmek için, 23 yaşında olma şartı getirilirken, G.S.G.M. bünyesinde açılan kurslara 18 yaşında olanlar katılabilmektedirler. Burada bir beraberlik sağlanmasının yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Ayrıca Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulları ve Beden Eğitimi ve Spor Bölümlerinden mezun olan kişilere en üst seviyede antrenörlük unvan ve sertifikası

verilmesi, yine spor liselerinden mezun olanlara kurslarda öncelik hakkının tanınmasının, bizce okulların kuruluş amacına en uygun, uygulama olacağı yönündedir.

Antrenör yetiştiren kurumlar, tecrübeli, bilgili antrenör diplomasını taşıyan elemanlarını, spora yeni başlayan kişileri, gençleri, çalıştırma mecburiyeti taşımaları yönünde yeniden yapılanma konusuna önem vermelidirler.

BESYO ve BES Bölümlerinde Antrenörlük Bölümlerinin açılmasını antrenörlerin bu bölümlerce yetiştirilmelerinin gerekli olduğuna inanıyoruz.

KAYNAKLAR

1. ALPMAN, C.: **Eğitim Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi**, M.E.B.Basımevi, 1, İstanbul, 1972.
2. ARUN, A.C.: **Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde Beden Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme Çalışmaları ve Aşamaları,** Spor ve Bilim Dergisi, Sayı:1, 9-13, İstanbul, 1991.
3. ÖZER, K.: **Sporda Eğitim ve Öğretim,** Spor Şurası Bildirileri, Başbakanlık G.S.G.M. Yayını, 60,61, Ankara, 1991.
4. AÇIKADA, C.-ERGEN, E.: **Bilim ve Spor**, Büro Tek Ofset Matbaacılık, 1-41, Ankara, 1990.
5. KOLUDAR, S.: **Futbol'da Antrenörlük ve Eğitim Öğretim İlkeleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 29-30, Ankara, 1988.
6. G.S.G.M. Spor Eğitim Dairesi Başkanlığı, **Antrenörlerin Çalışma Esas ve Usulleri Yönergesi**, Yayın No.96, 6-7, Ankara, 1990.
7. BAŞBAKANLIK, 11.9.1994 tarih, 22048 sayılı resmi gazete, 1-3, Ankara, 1994.
8. SEVİM, Y.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Yapısı ve Temel İlkeleri**, Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 1, 1-01, Ankara, 1998.
9. GÖRAL, M.: **Türkiye'de Spor Eğitimcisi Yetiştiren Kurumların Mevcut Durumlarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi**, Marmara Üniversitesi, Sağlıklı Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.54, 55, 66, 67, İstanbul , 1997.
10. İMAMOĞLU, A.F.-SUNAY, H.-KOÇAK, M.: **Türkiye ve Bazı Avrupa Ülkelerinde (Almanya, Avusturya, İngiltere ve İskoçya) Futbol Antrenör Yetiştirme Programlarının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi**, G.Ü.Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, Cilt :1, Sayı 4, Ankara, 1996.
11. SUNAY, H.-İMAMOĞLU, A.F.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Programlarının Etkinliği**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 3, 67 Ankara, 1996.
12. SUNAY, H.: **Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü'nün Uyguladığı Antrenör Eğitimi Programlarının Değerlendirilmesi**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 4, 45, Ankara, 1997.
13. THORPE, R.: **"İngiltere'de Antrenörlük Sistemi ve Üniversiteler İle Antrenörlük Vakfı İlişkisi"**, Hacettepe Üniversitesi Spor Bilimleri ve Teknolojisi Yüksek Okulu Yayını, Yayın No.4, Ankara, 1991.
14. ÜÇIŞIK, F.: **"Antrenör Eğitimi"**, Türkiye Gazetesi, 31 Temmuz 1993.
15. KOÇ, Ş.: **"Neden Spor Bilimleri Fakültesi?"**, Spor Bilim Dergisi, Yıl: 3, S.9-10-11-12, İstanbul, 1992.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2

Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

İSVEÇ CİMNASTİĞİNİN DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DEKİ GELİŞİMİ

Mehmet ACET[*] – İbrahim YILDIRAN[**]

ÖZET

Bu çalışmada, cimnastiğin tarihi gelişimi ele alınarak günümüze kadar getirilmiştir. Bu aşamada aletli (Alman usulü), aletsiz (İsveç usulü), cimnastiğinin doğuşu, Türkiye'ye gelişi, öncüleri ve faydalarından bahsedilmiştir. Ayrıca Alman cimnastiği ile İsveç cimnastiği arasındaki fark ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna bağlantılı olarak, İsveç cimnastiğinin Türkiye'ye gelişi, uygulanışı ve öncüleri ile savunucuları hakkında bilgi verilmiştir.

Sonuç olarak, İsveç cimnastiğinin belli dönemler arasında, Alman cimnastiğine göre daha çok taraftar bulduğu anlaşılmaktadır. İsveç cimnastiğinin, vücut üzerinde olumlu değişikliklere neden olduğu, vücudu güzelleştirdiği ve vücut üzerinde rehabilitatif etki yaptığı görüşü hakimdir. Dolayısıyla, Selim Sırrı Tarcan'ın, İsveç cimnastiğini bu özelliklerinden dolayı ülkemizde diğer cimnastik akımlarına karşı savunduğu ve yaygınlaştırdığı söylenebilir.

[*] Arş. Grv. Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü - Kütahya
[**] Doç. Dr. Gazi niversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu - Ankara

1. GİRİŞ

Uygulanması heyecan veren, seyretmesi ise heyecan uyandıran, yaşadığımız modern çağa çok uygun olan ve vücudun doğal hareketlerini kullanarak bütün kasların çalışmasını sağlayan, böylece izleyenlere sanat tadı veren cimnastiğin, bir spor ya da atletik bir olay olarak kavranması oldukça güçtür.(7) Çünkü spor denilince kişinin bir kişiye veya bir takımın diğer bir takıma karşı yapmış olduğu mücadelesi ya da atletizmde olduğu gibi atletlerin zamana karşı birbirleriyle yarışmaları, yüksek bir çıtadan geçebilmeleri ve metreyle ölçülebilen bir mesafeyi uzun olarak atlamaları akla gelir. Bütün bunların hepsinde kimin kazandığı anında seyirciler tarafından açıkça anlaşılmaktadır. Bu durumda kişi veya takım, karşısındakinin kazanmaması için büyük mücadeleler vermektedir. Futbol ve güreş gibi spor branşlarında ve hatta tenis, voleybol, badminton ve masa tenisinde olduğu gibi rakibin sahasına girmeden yapılan hücum ve savunma uygulamalarının yer aldığı spor dallarında bile açıkça kendini göstermektedir.

Ancak, sadece cimnastik branşında rakibin hareket ve davranışları ile iç içe olma durumu yoktur. Aynı zamanda ona karşı verilen mücadelenin ayırt edilebilme zorluğu da vardır. Burada doğal olarak, sporcunun kendisi ile yaptığı mücadele söz konusudur ki bu mücadelede cimnastikçinin çok zor hareketlerden oluşan bir seriyi son derece hatasız, kusursuz ve akıcı bir şekilde tamamlamak için, vücudunu kontrol altında tutabilme becerisi beklenir. Bu becerinin gelişimi de yıllar boyu süren bir çalışmayı gerektirmektedir. (9) Asıl araç fiziksel uyum sağlamak olduğunda, cimnastik ideal bir yöntem olarak karşımıza çıkar. İyi ve doğru yönlendirilmiş cimnastik programı esneklik, koordinasyon, kuvvet, çabukluk gibi fiziksel özellikleri geliştirir. İşte bu özellikleri ile cimnastik, bütün dünyada kitle sporu olarak da uygulamaya konulan çok teknik bir daldır.

Cimnastik, vücudun çeviklik, esneklik ve denetimine dayanan, aletli ve aletsiz olarak gösteri niteliğinde yapılan sistematik hareketler bütünüdür.(9)

Sporun bir bölümü olup genelde bir kişinin, okullarda öğrencilerin topluca yaptığı hareketler için cimnastik sözcüğü kullanılmaktadır.(6) Ayrıca, "vakit geçirmek ve eğlenmek için yapılan her nevi bedeni hareketler" olarak tanımlanmaktadır.(5) Yunanca "Cimnis" sözcüğünden batı dillerine geçen jimnastik kavramı, Türkçe'ye 19.Yüzyılın son yarısında girmiştir.

Tanzimat'a kadar (1839) Osmanlı sporcuları yaptıkları spor türünün adıyla anılırlardı. Cündi, Güreşçi, Atıcı, Avcı, Tomakçı, Gürzcü gibi. Bütün bu sporlar için yapılan antrenmanlara da tek kelimeyle "idman" denilirdi. Tanzimat'tan sonra, Avrupalıların yaptığı biçimde, bütün bedeni hareketlere "Cimnastik", yapanlara da "cimnastikçi" veya "idmancı" denildi.

Çalışmamızın amacı, Türkiye'de mevcut Milli Eğitim müfredatında yer alan İsveç Cimnastiğinin, Alman Cimnastiği olarak bilinen aletli cimnastik ile aralarındaki farkı tespit ederek, İsveç cimnastiğinin niteliğini ve niceliğini ortaya koymaktır.

Bu noktadan hareketle çalışmamızda cimnastik ile ilgili genel bilgiler, cimnastik sporunun gelişimi, Dünya'da ve Türkiye'de cimnastiğin doğuşu ve geli-

şimi, başta Selim Sırrı Tarcan olmak üzere, İsveç cimnastiğinin gelişiminde rol oynayan kişilerin yapmış oldukları çalışmalar ele alınarak değerlendirme yapılmıştır.

DÜNYADA CİMNASTİĞİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Cimnastik, eski Yunan uygarlığına, eski Mısır'a ve İndus uygarlıklarına uzatılabilecek kadar eski bir geçmişe sahip olan bir spor dalıdır. İnsanlar yeryüzünde topluluk olarak yaşamaya başladıkları ilk çağlardan beri tanrıları ile iyi geçinmek için törenler yapar, tanrılarına adaklar sunarlardı.(7) İşte cimnastiğin ilk örnekleri, bu dini törenlerde görüldü. Bunlar bir çeşit dans olup, tüm kabile fertleri bu danslara katılır; kıvrak el, kol, omuz ve bel hareketleri ile oyunlarını müzik eşliğinde yaparak dans ederlerdi.(9)

Cimnastiğin ilk örneklerini gördüğümüz bu ilkel toplum kabilelerin dansları yalnız dinsel törenler için yapılmaz, av başlangıç ve bitimlerinde de yapılırdı. Bugün bile Güney Amerika, Avustralya ve Afrika'da bulunan kabilelerde bunun örnekleri görülmektedir.(9)

Bugün anladığımız anlamdaki cimnastik daha sonraları oluşmaya başladı. Gerçek anlamda cimnastiğin bir fiziksel egzersiz olarak uygulanması Eski Yunan uygarlığında görülür. Ancak bu tür fiziksel eğitimle, yalnızca soylu kişilerin çocukları sağlıklı bir bedensel gelişime sahip oluyorlardı. Bu tür uygulamalar daha sonra da Roma Uygarlığında benimsenmiş, cimnastiğe yönetici soylu sınıfların çocuklarının eğitildiği okullarda büyük önem verilmiştir. Ancak cimnastik Rönesans ve Reform dönemlerinden sonra çeşitli Avrupa ülkelerinde okullarda ders olarak uygulamaya konuldu.(8)

Cimnastik 1450 yıllarından 1800 yıllarına kadar gerçek anlamda bir eğitim aracı olamadı, ancak 1800'lerde yaygınlaşmaya başladı. İşte eski uygarlıklardan beri fiziksel egzersizlerin bir çeşidi olarak yapılan cimnastik modern olarak 19.yy. ortasında popüler olmaya başladı. Napolyon'un orduları Almanya'yı istilaya hazırlanırken Friedrich Ludwig Jahn adlı (1778-1852) bir Alman bugünkü modern cimnastiğin temelini atmıştır.

Bir kilise papazının oğlu olan Jahn sınırsız serbestlikler içinde büyümüş daima fakirlerle, düşkünlerle, sakatlarla düşüp kalkmıştır. Bu arada düzensiz bir hayat sürmüş, memleketin her yerini dolaşmış, savaş sırasında Prusya bayrağı altında gönüllü hizmete girmiştir.

1811 yılı ilk baharında Berlin yakınında olan Hasenheide denilen çayırda açık hava cimnastik alanını açmış ve böylece Alman halk cimnastiğinin temelini atmıştır. (9)

Friedrich Ludwig Jahn'ın asıl amacı vatanı için hayatını ortaya koyabilen demir yumruklu, iyi yüzebilen, kılıç kullanabilen, zıplayan, koşabilen ve güreşebilen kişiler ortaya çıkarmaktı. Jahn'a göre cimnastik, ancak açık havada herkesin gözü önünde gelişebilirdi. Bu yüzden en küçük yerleşim birimlerinin bile cimnastik alanına sahip olması gerektiğini savunmaktaydı.

Jahn cimnastiğinde alet olarak fazla gelişme sağlanmış, paralel, barfiks, beygir, halka, kendisi tarafından alet olarak cimnastiğe sokulmuştur. Ayrıca bol miktarda tırmanma, sallanma, çekme, itme, kaldırma, atlama, güreş temrinleri gibi uygulamalar Jahn cimnastiğinde geniş olarak rastlanan uygulamalardı.(7)

Jahn cimnastiğinin Berlin'den sonra başka yerlerde de yayılması 1817'de Kiel ve Jeva Üniversiteleri tarafından kendisine şeref doktorluğu unvanını verilmesine neden olmuştur.

İSVEÇ CİMNASTİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

19.Yüzyılın başlarında Almanya'daki cimnastiğe paralel olarak bir kuzey ülkesi olan İsveç'te de Pehr Henrik Ling tarafından bilimsel ve fizyolojik esaslara dayanan ve kısa zamanda birçok memlekette uygulama ortamı bulan yeni bir sistem ortaya atılmıştır. Daha açık bir şekilde tasnif edilen ve ordu için olduğu kadar okul için de kolay uygulanan, İsveç cimnastiğinin kurucusu olan Pehr Henrik Ling'de, bir din adamının oğlu olarak 1776 dünyaya gelmiştir. Beş kardeşin en küçüğü olan Ling, 1780 yılında babasını, 1785 yılında da annesini kaybetmiş, istikbal korkusu ile yetişmiş, fakir bir hayat içinde çocukluğu neşesiz geçerek büyümüştür. Lise öğrenimi sırasında bir öğrenci ayaklanması neticesinde okuldan ayrılarak sonradan Lund şehrinde bakaloryasını sayısını vermiş, 1793 yılında Lund Üniversitede Teoloji öğrenimine başlamıştır. (1)

Öğrenimini tamamlamak için 1799'da Kopenhang'a gitmiştir. 1801 yılında gönüllü olarak Danimarka deniz kuvvetlerine yazılmıştır. Cimnastik alanında ilk pratiğine, Kopenhang'da eskrim öğretmenliği yapan ve sığınmacı bir Fransız olan Montrichard'dan aldığı eskrim dersleriyle başlamıştır. Sefalet içinde geçen çocukluk yıllarında sağ koluna giren devamlı romatizmanın bu eskrim derslerindeki hareketler dolayısıyla iyileşmesi, kendisinde dil ilgisi yanında cimnastiğe ve harekete karşı da bir ilginin uyanmasına sebep olmuştur. Ling gördüğü bu faydayı şu ifadeyle dile getirmiştir: "Doktorun elinde sargılar içinde dinlenen kol zayıflar, fakat eskrim hocasının elinde güç ve beceri kazanır". Ling cimnastiğe karşı duyduğu ilgiye cevap verebilecek olan müesseseyi Kopenhang'da bulmuştur. Guts Muths'un öğrencilerinden olup, 1799'da açmış olduğu Eskrim ve Cimnastik Enstitüsü ile Danimarka'da cimnastiğin yayılmasına hizmet eden Franz Nachtegall'in kurslarına devam etmiş olan Ling, burada Guts Muths'un fikirlerinin uygulanışını ve henüz düzenlenmemiş olan cimnastiğini görmüştür.(1)

Yine o sıralarda Fransız büyük ihtilalinin etkisiyle her tarafta uyanmış olan milliyetçilik akımları memleketinin içinde bulunduğu sosyal sefaletten çok duygulanan Ling'e de fazlasıyla etki yapmış, milletinin eski güç ve kudretini tekrar kazanması, güvenli bir geleceğe sahip olması arzuları kendisinde kuvvetlenmiştir.

Fransız devriminden önce ve sonra geçen olayların etkisiyle insanlığı daha tabii, daha mutlu ve daha vicdanlı bir hale getirmek üzere atılan adımlar, cimnastiğin bu değişmeyi yapabilecek vasıtalar arasında düşünülmesini sağlamıştır.

Kopenhang'da 5 yıl kalan Ling, 1804 yılında İsveç'e dönerek Lund Üniversitesinde öğretim üyesi olmuş ve burada eski kuzey mitolojisi, şiir ve tarih üzerinde

dersler vermiştir. Ayrıca rahatsızlığı sebebiyle ayrılan eskrim ve cimnastik öğretmenine vekalet ederek bu iki derse girmeye başlamıştır. 1805'de ise bu derslerin asil öğretmeni olmuştur.

Cimnastiğe sağlam bilimsel esaslar kazandırmak amacı ile kendi kendine anatomi ve fizyoloji incelemelerine başlamış, sonra da sistemini kurmaya çalışmıştır. (7) Bu sistem üzerinde iyileştirici etkisi olmayan hiçbir hareketin yeri yoktur. Çünkü Ling, sisteminde tedavi fonksiyonuna çok fazla yer vermiştir.(1) Ling İsveç cimnastiğini şöyle tarif etmiştir: "Cimnastik vücudumuzdaki mafsal ve adale gruplarının vazife ve ehemmiyetlerine göre tatbiki lazım gelen hareketlerin şeklini ve miktarını bildirir" (10) Selim Sırrı Tarcan ise İsveç Cimnastiğini; "İsveç cimnastikleri hesap gibi, fizik gibi, kimya gibi tahlili mahiyette enternasyonel bir ilimdir. İlimde milliyet yoktur" şeklinde ifade etmiştir.(10)

Ling, 1807 yılından itibaren tatillerde memleket içinde yaptığı geziler, gösteriler ve derslerle cimnastiğini yaymaya çalışmıştır. 1813 yılında İsveç Kralı XIII.Şarl (1748-1818)'in de desteğini alarak Krallık Cimnastik Merkez Enstitüsü adıyla bir öğretmen okulunu açtırmayı başarmış ve kendisi de müdür olarak göreve başlamıştır. Bu müessese ilk önce Askeri nitelikli çalışarak, Askeri cimnastik öğretmeni yetiştirilmek amacıyla düşünülmüştür. 1860 yılında da okul cimnastiği düşüncesi tesir alanına girmiştir. Ling tek başına uzun süre öğretim ve yönetim kadrosunda görev yapmıştır. 1820-1823 yıllarında yanına aldığı bir yardımcı ve 1823-1830 yıllarında kendi yetiştirmiş olduğu iki öğrencisiyle çalışmalarına devam etmiştir. 1830-1839 yılları Ling'in son çalışma dönemi olmuştur. Bu dönemde hastalığı nedeniyle, Ling pratikte öğretimle meşgul olmamış ve sadece yönetim görevlerinde bulunmuştur. Ling bu okuldaki çalışmalarını tamamlayarak profesör ünvanını almış ve kendisine Kuzey Yıldızı nişanı verilmiştir.

1836'da ilk bu konularda eserler yazmaya başlamıştır. Cimnastik Talimnamesi ile askeri cimnastiği, (süngü ile vuruşma talimnamesi), üniformalılara hitap ettiği için, daha ziyade serbest hareketleri kapsamıştır.(1) Çıkarmış olduğu kitapların en önemlisi, cimnastiğin temel esasları adlı kitaptır. Bu kitapta, insan organizması konularından, pedagojiden, askerlikten, cimnastiğin vasıflarından (öğretmen ve araçlardan) bahseder. (7)

İsveç cimnastiği her hareketin vücut üzerinde incelenmiş fizyolojik bir etki yapmasını ister. Ling'in çıkarmış olduğu cimnastik, vücut için gerekli olan hareketlerin yumuşak ve hoş görünür bir şekilde yapılmasını ön görür. Bundan anlaşılıyor ki, bu usul Alman cimnastiğinin tamamen karşıtıdır. Alman usulü, cimnastiğinin amacı pek kuvvetli olmak, İsveç usulü cimnastiğin amacı da uzun süre dayanabilme gücüne kavuşarak sağlıklı olmaya yöneliktir.(5)

İsveçli Pehr Henrik Ling'in cimnastik alanında yaptığı çalışmalar ve geliştirdiği sistemler çağdaş cimnastiğin oluşmasında büyük rol oynamıştır. (7)

İsveç cimnastiğinde, önemli karın kasları ile birlikte sırt ve ense kaslarının da çalıştırılmasına fazla dikkat edilir. Çünkü, günlük yaşantının ve öncelikle okul hayatının omurgada meydana getirdiği çarpıklığın önüne geçmek, duruş hatalarını, karşı kas gruplarını çalıştırmak suretiyle düzeltmek toplum sağlığı bakımından çok

önemli görülmektedir. İsveç cimnastiğinin bu ortopedik yanı, okul gençliğindeki hatalı duruşların çokluğu düşünüldüğü takdirde, Ling'in en güçlü tarafıdır.

Ling'in cimnastiğinde hareketler daha çok yavaş yapılmaktadır. Bununda nedeni hareket eden kasa tam bir kasılma, karşılık çalışan kasa da en geniş uzama imkanının verilmesi olarak belirtilmiştir.

Selim Sırrı Tarcan İsveç cimnastiğinden beklenen olumlu neticenin alınmasını aşağıdaki şartlara bağlamaktadır:

- ❖ Cimnastik dersine fikir dersleri kadar ehemmiyet verilmeli ve bu derse her gün 50 dakikalık zaman ayırmalı,
- ❖ Zemini parke olan cimnastik salonunda yalnız yardımcı mahiyette cimnastik aletleri bulunmalı,
- ❖ Talebe cimnastik salonunda bu derse mahsus kıyafetlerle çalışmalı ve dersi müteakip duş yapmalı,
- ❖ Haftada bir gün öğleden sonra mektep sahasında terbiyevi oyunlar oynatılmalı,
- ❖ Cimnastik derslerine talebe mevcudu 40'ı geçmemeli.

Bu şartlar tamamıyla bir tarafa bırakılarak cimnastik dersleri haftada bir defa tozlu topraklı bir avluda düdükle verilen kumanda ile kol, bacak sallamaktan ibaret kalır, adına da İsveç usulü denirse, bu İsveç cimnastiklerinin karikatürü olur ve hiçbir fayda temin etmez. En iyi usul yolu tatbik edilmezse hiçbir semere vermez.(10)

Ling, cimnastiğinde, karşılıklı eşli ve yardımlı hareketler de mevcuttur. Ling'e göre cimnastikte yardım eden kişinin görevleri;

1. Ya hareketi yapanın vücut bölümlerini tespit ederek hareketin yapılışını kolaylaştırmak, etkinin şiddetini arttırmak.
2. Ya da hareketi yapanın hareketine dirençle karşı gelerek çalışmanın direncini belli hareketlerle yenmek.
3. Veya eşe sırf pasif hareketler yaptırmaktır.

Bunlar günümüz modern cimnastiğinde de geçerliliği olan yöntemlerdir.

Hareketleri kas grupları üzerindeki etkilerine göre sınıflandırma şekli açık olarak Ling'de görülmemekte ise de oğlu Hjalmar Ling (1820-1886) tarafından bu sınıflandırma ifade edilmiştir.(1)

İsveç cimnastiğinde alıştırmalar, önce en kolay yapılabilir olanlarından seçilir, gittikçe yapılıştaki güzellik ve doğruluk bakımından olduğu kadar, güçlük bakımından da bir yükseliş istenir.

İsveç cimnastiği, bütün bu değerli esprisine ve muhtevasına rağmen yüzyıla yakın bir süre Almanya için meçhul kalmış ve reddedilmiştir. Ancak 1851-1863

yılları arasında bu memlekette de ordu ve okul için açık ve tasnif edilmiş bilimsel esaslarıyla en uygun bir sistem olarak ele alınmıştır.

Özellikle Danimarka'da Ling'in cimnastiği okullarda olduğu kadar kulüplerde de hızlı bir yayılma zemini bulmuş ve Alman cimnastiğinin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Son yüzyılın başlarında İsveç'te, Finlandiya'da ve hatta Danimarka'da sistemin bünyesinde bir takım değişiklikler yapmak zorunluluğu hasıl olmuş, özellikle İsveç'te Thulin, Danimarka'da Niels Bukh tarafından tıbbi cimnastiği ana hatlarıyla bu cimnastikten ayırmak ve yapılış tarzındaki biteviyeliği gidermek için çabalar harcanmıştır. (1)

Dünya'da Romanya, İspanya, Finlandiya, Yunanistan, Belçika, Bolivya Ordu ve okullarında tatbik edilen İsveç cimnastiği, Türkiye'de de okul beden eğitiminde ve Paramilite Gençlik teşkilatlarında uzun yıllar uygulama alanı bulmuştur.

TÜRKİYE'DE İSVEÇ CİMNASTİĞİNİN GELİŞİMİ VE ÖNCÜLERİ

Osmanlı Devleti'ne ilk gelen "modern spor" branşı cimnastik sporu olmuştur. (2) Modern anlamda cimnastiğin ülkemizde ilk uygulandığı yer Galatasaray Mekteb-i Sultanisidir ve okulun kuruluşu ile başlar. 1868 yılında okul tamamen batılı programla faaliyete geçerken, Fransa'dan getirilen öğretim kadrosu içinde bulunan beden eğitimi öğretmeni M.Curel, modern cimnastiği Türkiye'ye sokan insan olmuştur.(7)

Bu beden eğitimi öğretmeni, okulun en geniş salonunu "spor salonu" haline getirmiştir. Fransa'dan beraberinde getirmiş olduğu aletleri bu salona kurarak mükemmel bir "cimnastikhane" oluşturmuştur.(2) Bu nedenle ülkemizde ilk kez modern anlamda aletli cimnastik benimsenmiştir. Cimnastik salonunda halter çalışmaları da gereksinim duyulan çalışmalardı, böylece esnekliğinin yanında adale gelişimi ve kuvvetlenmesi, bu ağırlık çalışmalarıyla sağlanırdı. Aletli cimnastik ülkemizde uzun yıllar uygulanmıştır.(7) Fakat bazı öğrenciler bu hareketleri benimsemedikleri için, çalışmalara katılmamış ve katılanları da şaşkınlıklar içerisinde izlemişlerdir.(9)

M.Curel'den sonra 1874'de okula M.Moiroux adında bir cimnastik öğretmeni atanmıştır. Aynı zamanda kendisi de çok iyi cimnastikçi olan M.Moiroux bu okulda başta Ali Faik Bey (Üstünidman) olmak üzere birçok cimnastikçi yetiştirmiştir.

Daha sonra bu isimlere yine Faik Bey'in öğrencilerinden Selim Sırrı Bey katılmıştır. Faik Bey (Üstünidman), 1874'te okuldan mezun olur olmaz Mekteb-i Sultani'de öğretmen olarak görev almış ve 1924'e kadar aralıksız tam yarım yüzyıl bu vazifede kalmıştır. Faik Bey bu sırada Modern cimnastiğin kökleşip yayılmasında baş rolü oynamıştır. Ali Faik Beyin bu alanda göstermiş olduğu büyük gayretlerinden dolayı kendisine "Şeyhü'l İdman" adı verilmiştir.(2) Bu arada 1889'da cimnastik yahut "Riyazet-i Bedeniyye" adı altında bir de eser yayınlamıştır. Bu da Türk sporunda yazılmış ilk kitap olması nedeniyle ayrı bir değer taşımaktadır.

Faik Bey sivil okullarda faaliyet gösterirken, askeri okullarda da Mazhar Bey modern cimnastiğin yayılmasında baş rol oynamış ve başarılı öğretmen olarak pek çok asker cimnastikçi yetiştirmişti.

Mekteb-i Sultani'e devam ettikten sonra 1890'da Mühendishane-i Berr-i Humayun'a giren Selim Sırrı Bey, Türk cimnastiğinin en önemli öncülerinden olmuştur.

Selim Sırrı Tarcan 1874 yılında Yenişehir'de doğmuş, uzun yıllar yurdun değişik yerlerinde askerlik, beden eğitimi öğretmenliği ve yöneticiliğinin yanı sıra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de üye olarak görev almıştır.(4)

1900 yılında yüzbaşı rütbesiyle İstanbul'a dönen Selim Sırrı, öğretmenlik hayatına Mühendishane İdadisi, Handese-i Mülkiye ve Harbiye mekteplerinde devam etmiştir. Beden eğitimi ve eskrim öğretmeni olarak da uzun süre çeşitli okullarda görev almış ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir.(2)

Selim Sırrı Tarcan 1909 yılının Mayıs ayında İsveç'e Yüksek Beden Eğitimi Enstitüsüne eğitim görmesi için gönderilmiş, aradan bir buçuk yıl geçtikten sonra 1910 yılı baharında İsveç'teki eğitimini tamamlayıp yurda dönmüştür. İsveç dönüşünde cimnastik konusunda beraberinde bir çok yenilik getirmiştir.

Selim Sırrı Bey İsveç'te, İsveç cimnastiğini benimseyerek dönmüştür. Dönüşünün Meşrutiyetten sonraya denk gelmesi, gençlerin rahat rahat spor yapabilmesine neden olması açısından büyük bir gelişme kaydedilmiştir. Ülkemizde o yıllarda yabancı olan ve önemli bir kesim tarafından yadırganan aletsiz cimnastiğin (İsveç Cimnastiğinin) ateşli bir savunucusu olarak bu cimnastiği ilk uygulayan kişi olmuştur. Bu nedenle İsveç öncesi yıllar yılı aletli cimnastiğin yararlarını anlatan, kendisinin spora başlamasında yol gösterici olan ve bunu öğrencilerine aşılayan Ali Faik Üstünidman'la görüş ayrılığına düşmüş ve bu ayrılıktan dolayı aralarında büyük bir kırgınlık yaşanmıştır.(7)

Selim Sırrı Tarcan İsveç dönüşünde "İsveç'e pazularımla gittim, aklımla geri döndüm" diyerek aletli cimnastiğe tam olarak karşı olduğunu belirtmiştir.(4)

Tarcan İsveç'ten döndükten hemen sonra, Silahlı Kuvvetlerden ayrılarak, beden eğitimi ve spor alanındaki çalışmalarını yoğunlaştırmış, bu arada, İsveç usulü cimnastiği tanıtmak amacıyla 1910 yılında "İsveç Usulü Cimnastik, Terbiye-i Bedeniye" isimli kitabını yayımlamıştır.(1)

Selim Sırrı Bey, cimnastik ile halter kaldırmanın bir arada yapılamayacağını kanıtlarla ortaya koymuştur. Bu görüşlerini 1911 yılından sonra yazdığı çeşitli makale ve kitaplarda açıklamıştır. Bu nedenle de klasik cimnastiğe bağlı olan başta Faik Bey olmak üzere çok sayıda sporcunun şimşeklerini üzerine çekmiştir.(6)

Böylece Türk cimnastik sporunda çok uzun yıllar sürüp gidecek olan bir tartışma başlamış oluyordu. Tarışma, Almanya'da Aletli cimnastik konusunda eğitim alan Mazhar Bey ve aletsiz İsveç cimnastiğini yurda getiren S.S.Tarcan'ın görüşleri etrafında yoğunlaşmıştır.

Bundan sonra da ülkede, bir "aletli cimnastik, aletsiz cimnastik" çatışması başlamıştır. Bu, başka bir anlamda da İsveçle, Alman cimnastikçileri arasındaki çatışmaydı. Bu arada Selim Sırrı'nın hocası ve Türk cimnastik sporunun kurucusu

bulunan Faik Üstünidman da aletli cimnastik tarafında ve Mazhar Kazancı'nın yanında yer almaktaydı. Ancak Selim Sırrı Bey, inandığı "İsveç cimnastiği" yolunda asla şaşmıyor ve bu konu üzerinde inatla duruyordu.

Bu amansız savaşı Selim Sırrı'nın kazandığını kabul etmek gerekir.(3) Bunda da onun İsveç'ten dönüşte Erkek Muallim Mekteb-i Alisi'ne öğretmen olarak atanmasının büyük etkisi olmuştur. Böylece Selim Sırrı Bey, Türkiye'nin dört yanına yayılan öğrencilerini "İsveç cimnastiği" esasıyla yetiştirmiş, onlar da öğretmen olarak gittikleri yerlerde hep bu cimnastiği yaymışlardır. Böylece Aletli Cimnastik ancak Mazhar Kazancı hocanın öğretmenlik yaptığı askeri okullara inhisar etmişti.

1919-1922 yılları arasında gülle kaldırma (halter) cimnastik sporundan kopmuş ve bağımsızlık kazanmıştır ki, bu da aletli cimnastik sporuna inen yeni bir darbe olarak kabul edilmiştir.

Bu arada Selim Sırrı Bey'in aracılığıyla birçok genç beden eğitimi öğretmeni yüksek ihtisas yapmak üzere İsveç'e gönderilmiş ve memlekette "İsveç cimnastiği" daha fazla kökleşme imkanına sahip olmuştur.(2)

SONUÇ

İsveç cimnastiği, daha çok sağlık amaçlı ve vücudu güzelleştirme aracı olarak kullanılmıştır. Alman cimnastiği ile taban tabana zıt bir anlayış içerisine girmiştir. Alman cimnastiği, aletli olarak yapılmaktadır, İsveç cimnastiği ise aletsiz, yavaş ve estetik olarak yapılmaya gayret edilerek, masaj ve rehabilitasyon amaçlı da kullanılmıştır. Alman cimnastiği tam tersine askeri amaçlı yapılmaya ve savaşa hazırlık gayesiyle daha çok kullanılmıştır. İsveç cimnastiğinde, adalenin büyümesinden çok vücudun estetik bir yapıya sahip olmasına gayret gösterilerek, daha çok fizyolojik dayanaklara oturtulmaya çalışılmıştır. Vücudun organlarına uygun hareketleri seçip uygulamaya çalışarak, yavaş ve doğru yapmayı hedeflemiştir. Yalnız yapıldığı gibi, eşli de yapılabilmektedir.

Dünyada bu cimnastiği kabullenen ve uygulayan birçok ülke mevcuttur. Türkiye de bu ülkeler arasında yer almıştır. Dünyada öncüleri, Pehr Henrik Ling'dir. Türkiye'deki öncüsü başta Selim Sırrı Tarcan'dı. Selim Sırrı Tarcan bu konuda birçok eser yazmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirerek bu ekolün yaygınlaşmasını sağlamıştır. Türkiye'de İsveç cimnastiğinin okullarda okutulmasına vesile olmuştur.

KAYNAKLAR

1. ALPMAN, C.: Eğitimin Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi, MEB, İstanbul, 1972, s.186-187-193-195.
2. ATABEYOĞLU, C.: "Cimnastik", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 8.Cilt, İletişim Yayınları, s.2285-2286.
3. ATABEYOĞLU, C.: "Cimnastik" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, 6.Cilt, İletişim Yayınları, s.1505-1507.

4. DEMİRHAN, G.: "Selim Sırrı Tarcan", 5.Uluslararası Spor Bilimleri Kongresi, 5-7 Kasım 1998, Kongre İçin Hazırladığı Broşür, Ankara, Bağırgan Yayınevi, 1998, s.1-11.
5. FİŞEK, K.: 100 Soruda Spor Tarihi, İstanbul, 1985, s.5.
6. KAHRAMAN, A.: Osmanlı Devleti'nde Spor, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1995, s.632-661-662.
7. MENGÜTAY, S.: Artistik Cimnastik, Temel Teknik Hareketlerinin Öğretim Yöntemleri ve Yardım Şekilleri, İstanbul, 1992, s.3-5-6-7-8.
8. MENGÜTAY, S.: Artistik Cimnastiğin Temel Motorik Özelliklerini Geliştirilmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Nisan, 1988, s.3-7.
9. MENGÜTAY, S.: "Cimnastik", Morpa Spor Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, 1987, s.24-29.
10. TARCAN, S.S.: "Cimnastikte İsveç Mektebi Nedir", Beden Terbiyesi ve Spor Dergisi, 40.Sayı (Eylül 1942), Ankara, s.22-23.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2

Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

YAŞLILIK İLE BİRLİKTE ORGANİZMADA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER VE YAŞLILIK EGZERSİZ İLİŞKİSİ

Mehmet ACET*

ÖZET

Bu çalışmada yaşlılığın organizma üzerine yapmış olduğu etkiler, bu etkiler sonucunda organizmadaki değişimler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca egzersiz ile yaşlılık ilişkisi incelenerek, yaşlılığın, düzenli egzersizler sonucu geciktirilebileceği, egzersiz yapan yaşlılar ile egzersiz yapmayan (sedanter) yaşlılar arasında önemli derecede fonksiyonel farklılıklar olduğu sonucuna mevcut araştırmalar incelenerek varılmıştır.

Sonuç olarak, kişinin düzenli bir egzersiz programıyla, sağlıklı bir yaşlılık dönemi geçirilebileceği ve sağlıklı yaşlılığında önce aile içerisindeki mutluluğu arttıracağı, sonra da çevredekilere mutluluk vereceği düşünülmektedir. Dolayısıyla yaşlısı iyi olan bir toplumda, önce bireysel yönden sonra da toplumsal yönden fayda sağlayacağı söylenebilir.

GİRİŞ

Hızla kalabalıklaşan dünyamızda, insanların daha uzun yaşayabilmesi için gerekli medeni koşullar, modern sağlık hizmetlerinin desteği ve aşırı yıpranmayı

* Arş. Grv. Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü - Kütahya

önleyerek insan ömrünün uzamasına imkan tanıyan olanaklar, orta yaş üstündeki insan sayısını hızla artırmaktadır. Günümüzde, özellikle gelişmiş ülkelerde çöküntü yaşı, 65'den 75'e çıkmış bulunmaktadır. Yetmişbeş yılını dolduranlarda da ortalama 9 yıl daha yaşama şansı olabileceği belgelenmiştir. (ERKAN, s.105)

İnsanlar, yaşları ilerledikçe ve özellikle de; amca-teyze-dede-büyükanne gibi ortak isimlerle çağrılmaya başlayınca, ister istemez, kendilerini yaşlı hissetmeye başlarlar. Yaşlılık psikolojisine girmek insan organizmasını hızla çöküntüye götürür. Aslında ileri yaşlarda, kalp yetmezliği, prostat, böbrek fonksiyonu sorunları, idrar güçlüğü, kabızlık, koroner yetmeliği ile anjinal ağrılar, kemik gözeneklenmesi, artritler, bacaklarda dolaşım yetmezliği, adım atma güçlükleri, şeker hastalığı, kronik ağrılar uykusuzluk, ruhsal bunalım ve sıkıntılar, düşünce bulanıklığı ve unutkanlık gibi pek çok sorunlar ortaya çıkar. Hastanelerde ya da evde istirahat ilaçla tedavi ya da cerrahi müdahale gibi uygulamalar da yaşlılık çöküntüsünü hızlandırır.

Pehr Henrik Ling, egzersizin faydalarını en iyi şu şekilde ifade etmiştir. "Doktorun elinde sargılar içinde dinlenen kol zayıflar, fakat eksrim hocasının elinde güç ve beceri kazanır".(ALPMAN, s.187)

Dolayısıyla yaşlılar şüphesiz her türlü sağlık sorunları için hekimlere ve hastanelere başvurmak zorunda kalabilirler. Burada en önemli sorun, yaşlı insanın geçmişini, daha önceki hastalıklarının kalıntılarını, aktif ya da hareketsiz bir yaşantıdan etkilenme düzeyini ve tüm laboratuar testlerinin özel bir değerlendirmesini yapmadan, sadece belirtilere göre tedavi yöntemlerinin kullanılması olmaktadır. İlaçla tedavi sürecinde yatak istirahati vermek, çeşitli ağrı ve sızılardan şikayetçi olan yaşlı hastalara, yavaş bir yaşantıyı önermek gerçekten yaşlılık çöküntüsünü hızlandırmaktadır.(ERKAN, s.105-106). Giderek daha hareketsiz yaşamaya alışan yaşlılarda, duruş bozuklukları nedeniyle, göğüs kafesinin daralmaya başlaması solunum fonksiyonunu yavaşlatır. Organizmanın oksijen kapasitesi daralır, dayanıklılık kayıplarının yanı sıra, kalbin ve merkezi sinir sisteminin oksijen yetersizliğine bağlı gerilemeleri hızlanır. Kalbin, pompa gücünü kaybetmesi ise, kalp pompasından uzaklarda kalan bacaklarda ve bir ölçüde de kollarda dolaşım yetersizliklerine neden olur. Kol ve bacaklardaki kas kitleleri iyi beslenemezler ve yapı, ton ve kuvvet kayıpları ile gerilirler. Kemiklerin beslenmesindeki yetersizlik, kemik gözeneklenmesi olarak bilinen, dokusal kayıplara neden olur. Eklemlerin daha az işletilmesi ve yetersiz beslenmesi de kireçlenmeler ve önemli işleklik kayıplarını davet eder. Kaslarda ve eklemlerde devamlı tutukluk ve ağrı şikayetleri artar, uykudan sık sık uyanma zamanla, uykusuzluk haline dönüşür. Yaşlı insan, tüm bu sıkıntılar ile ruhsal bunalımlara yatkın bir hale gelir, algılama ve düşün gücü kayıpları ortaya çıkabilir. Bu arada, işitme kayıpları ve görme güçlükleri de önemli ruhsal sorunlar yaratabilir.

Yaşlılık, mükemmel olan insan bedeninin hareketlerini yavaşlatmakla kendini gösterir. "Yaşlanma süreci ise, doğumla başlayan biyolojik olaylar zinciridir. Bu sürecin son basamağı ise yaşlılık olarak isimlendirilmektedir." (AÇIKADA, ERGEN, s.187)

Çalışmamızın amacı, yaşlılarda yaşlılık döneminde meydana gelen fizyolojik, morfolojik ve psikolojik durumlarını, egzersiz yapan yaşlılar ile egzersiz yapmayan

yaşlılar arasındaki fonksiyonel avantajları, egzersizin yaşlılık üzerine etkisini, egzersiz şekli, egzersiz süresi, şiddeti ve egzersiz yaptırırken göz önünde bulundurulacak genel prensipleri ortaya koymaktır.

Bu noktadan hareketle çalışmamızda yaşlılıkla ilgili genel bilgi, yaşlılıkla birlikte meydana gelen değişimler ve egzersizin yaşlılık üzerine etkisi gibi çalışmalar ele alınarak değerlendirme yapılmıştır.

YAŞLILIK VE SPOR AKTİVİTE

Yaşlanma ile birlikte canlı dokularda zamanla kendisini gösteren, geriye dönüşü olmayan değişmeler olarak tanımlanır. Yaşlanma doğumla başlamakla beraber yaşlılık kriterlerinin genellikle 60 yaşlarında kendisini göstermeğe başladığı ve 80 yaşlarına doğru bu kriterlerin artık yerleştiği kabul edilir. (12 yaşına kadar çocukluk, 13-20 yaş arası adölensans, 21-60 yetişkin (adult) çağı, 61 ve ötesi yaşlılık) Gerçekte yaşlılık ile ilgili bu sınırlar kronolojiktir, biyolojik değildir. Bazı kimselerde daha erken bazılarında daha geç görülebilir. Aynı insanda bile bütün organlar, sistemler aynı zamanda yaşlanmaya başlamazlar. Bugünkü inanışa göre yaşlanma genetik bir programa uygun olarak husule gelmektedir. Buna çeşitli çevresel faktörler etki etmekte ve yaşlanma sürecini değiştirebilmektedir. Birleşmiş Milletler Nüfus Bölümünün tahminlerine göre 60 yaşın üstündekilerin oranları 1975 yılına oranla 2025 yılında Tablo 1'deki gibi olabileceği belirtilmiştir.(AKGÜN, s.219)

Tablo 1.

Çeşitli Memleketlerde Yaşlıların Total Nüfustaki Payları

YIL	1975	2025
Birleşik Amerika	14.6	22.3
Rusya	13.4	20.1
Doğu Asya	8.2	19.6
Latin Amerika	6.3	10.8
Afrika	4.9	6.6
Güney Asya	5.0	10.9
Okyanus Memleketleri	11.1	17.8

2000 yılında 3. yaş döneminde (60 yaş ve yukarısı) olanların bütün dünyada 400 milyona varacağı öngörülmektedir. Yaşlılık önlenemeyen, geriye dönüşü olmayan fizyolojik bir proçes olduğuna göre bugün tıbbın bu konuda yapabildiği yaşlılık kriterlerinin daha geç başlamasına, yaşlıların sağlıklarının daha iyi korunmasına ve yaşlıların ölünceye kadar daha aktif ve bağımsız bir şekilde ömürlerini sürdürebilmelerine yardımcı olmadan ibarettir.

Yaşlanma ile birlikte organizmadaki fizyolojik değişiklikler, 3 grupta toplanabilir: Morfolojik kriterler, fizyolojik kriterler ve psikentellektüel kriterler.

Morfolojik ve Fizyolojik Kriterler Aşağıdaki Şekilde Özetlenebilir

a. Dış Görünüş : Boy kısalır. Vertebraların oturması sonucu boy yaşlanma ile kısalır. Bu kısalma 70 yaşlarında 3-4cm.yi bulabilir. Omuz genişliği ve toraksın derinliği azalır. Beyin ağırlığında bir azalma olmasına rağmen (erkeklerde 20-25 yaşlarında 1400gr 85 yaşlarında 1180gr) kafatası büyüklüğü aynı kalır.

b. Deride gerileme husule gelir. Yaşlanma ile birlikte oluşan fiziksel ve fizyolojik belirtilerin bir kısmını dışarıdan gözlemek mümkündür. Örneğin; yaşlılıkta cilt incelenip kırışıklıklar belirirken hücre içi sıvılarda da azalma olur.(KALYON, s.147). El sırtı derisi kalınlığı azalır. Bu azalma genellikle kadınlarda 45, erkeklerde 55 yaşından sonra belirgin bir hale gelir.

c. Diğer organlarda : Kalp ve dolaşım sisteminde: Yaşla kalp-dolaşım sisteminde bir takım morfolojik ve fizyolojik değişiklikler husule gelir. Kalp kapakları sertleşir.(AKGÜN, s.220, KALYON, s.147)

Tablo 2.

Yaşlılarda Kalp ve Dolaşım sisteminde Meydana Gelen Değişiklikler

	Değişir Azalır	**Değişmez Artar**
Kalbin Çalışma Ritmi, İstirahat Nabzı	-	**Değişmez**
• Maksimal kalp atım sayısı yaşla azalır.	Değişir	-
• Kalbin istirahatteyken bir defada attığı kan (atım volümü) (AÇIKADA, ERGEN, s.188)	Azalır	-
• Egzersiz esnasındaki max atım volümü	Azalır	-
• Kalp dakika volümü (yaşla) (20-25 yaşlarından sonra, her yıl yaklaşık %1 oranında azalma meydana gelir)	Azalır	-
KAN BASINCI (Gerek sistolik-gerekse diastolik)	-	**Artar**
• Damar çeperleri esnekliğini yaşla kaybeder	Azalır	-
• Periferik direncin artmasıyla kan basıncı	-	Artar
Koroner Arterlerde Değişiklik Olur		
• Koroner arterlerin enine kesit yüzeyleri (kan basıncı, gençlerinkinden azalır)	Azalır	-
Kanın Dolaşım Zamanı : 60 yaşın üstündekilerde dolaşım %30-40 yavaşladığı	**Yavaşlar**	-
• Yani dolaşım zamanı uzar	-	Artar
KAPİLLER YOĞUNLUK	-	**Değişmez**
• Kapiller yoğunluk yaşla	-	Değişmez
• Kapiller-kas fibril oranı uzar	Azalır	-
SOLUNUM SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER		
Akciğer Volümleri ve Kapasiteleri		
• Vital kapasite (KALYON, s.147)	Azalır	-
• Total akciğer kapasitesi	-	Değişmez

• Residüel volüm-fonksiyonel residüel volüm	-	Artar
• Anatomik ölü boşluk ve residüel volüm	-	Artar
Total akciğer kapasitesi oranı da yaşla		
• Maksimal akciğer ventilasyonu yaşla	Azalır	-
Akciğer Göğüs Çeperi Kompeyansı (Ünite basınç değişikliğine düşen akciğer volüm değişikliği)		
• Göğüs duvarı kompleyansı yaşla (Bu azalma Thoraxın genişlemesini inhibe eder)	Azalır	-
• Akciğerlerin elastik fibrilleri adet ve kalınlık bakımından yaşla (80 yaş ve üzerinde daha çok görülür)	Azalır	-
Akciğerlerde Diffüzyon		
• Yaşla gerek istirahatte, gerek egzersizde alveollerde diffüzyon kapasitesi	Azalır	-
Ventilasyon Mekaniği ve Verimliliği		
• Solunum procesinin verimliliği yaşla (bu nedenle bir iş için daha fazla ventilasyon işi yapmak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır) (AKGÜN, s.221)	Azalır	-
KAS SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER		
Normal olarak 25-39 yaşlarında kas kuvveti max değere ulaşır.		
• 45-50 yaşından sonra kuvvette düşüş, 60 yaşından sonra kuvvet kaybı %10-20'si aşmaz.	Azalma	-
• Kuvvet kaybı kadınlarda-erkeklere oranla daha çok	Azalır	-
• Bazal metabolizma yaşla	Azalır	-
• Kas kuvvetinde yaşla görülen kayıp (KALYON,s.147)		Artar
a. Maksimum kuvveti statik olarak devam ettirebilme yeteneğinde	Azalma	-
b. Kitleyi hareket edebilme yeteneğinde ile ifade edilir.	Azalma	-
KEMİKLERDE DEĞİŞİKLİK(*)		
• Kemiklerde 17 yaşına kadar süratli bir gelişme görülür.	-	Artar
• 45 yaşından sonra kemiklerde kayıp başlar	Azalır	-
• Kemik kaybı kadınlarda daha çoktur	-	Artar
• Kadınlarda menapozdan sonraki 10 yıl içinde süratli bir kemik kaybı meydana gelir.	Azalır	-
Kemik Mineral İçeriği(*)		
• Her iki cinste de yaşla	Azalma	
• Her yaş grubunda kadında erkeğe oranla daha düşük bulunmuştur.		

(*) (AKGÜN, s.228-229)

OYNAKLAR		
• Yaşla oynaklar da dejereratif değişiklikler meydana gelir.	Azalma	-
Yaşlılık ve Vücut Bileşenleri		
• Yaşla vücut ağırlığı (fakat gerçekten artan vücut yağ oranıdır)	-	Artar
• Yağsız vücut kitlesinde de biraz görülür.	Azalma	-
Yaşlılık ve Sindirim Sistemi(*)		
• Osefagusun özellikle alt tarafında peristaltik hareketler 60 yaşından sonra	Azalır	-
• Osefagus içi basınç 60 yaşından sonra, özellikle kadınlarda	-	Artar
• Sindirim sisteminde en erken (20 yaşından itibaren) ihtiyarlamaya başlayan midedir. Kapasitesi;	Azalır	-
• Karaciğer 50 yaşından sonra fonksiyonlarında	Azalma	-
• Periportal ve satro-olibler fibroz doku	Artar	-
• Hücrelerde golgi aparetleri yüzeyleri	Azalır	-
• Solunum enzimleri aktivitesi	Azalır	-
• Dış salgı pek değişmez	-	Değişmez
• Safra miktarı azalır, safranın içerdiği kolesterol artar, organik olmayan içeriği	Azalır	-
• Protein sentezi	Azalır	-
• Bütün bunlara rağmen yaşlılıkta sindirim bozukluğu veya melabsorpsiyon yoktur. Dispepsi tipi küçük bozukluklar görülür.(*)		
Yaşlılık ve Böbrekler		
• Böbreğin boyu kısalır, ağırlığı (KALYON, s.147)	Azalır	-
• Fonksiyon gören nefron adedinde	Azalma	-
• Böbreğin aktif dokusundan geçen kan miktarı 40 yaşına kadar değişmediği, daha sonra her 10 yılda %10 kadar,	Azalma	-
• Yaşlı kimselerde fizyolojik anemi görülmez		-
• Böbreğin yüklemeler karşısındaki uyumunda kapasite düşüklüğü görülür.		
Yaşlılıkta Homeostoz (*)		
• Yaşlı kimselerde, fizyoloji düzenleme mekanizmaları biraz yavaşlar, yedek kapasiteleri	Azalır	-
• Standart bir egzersiz sonrası kan basını ve nabzın normale dönmesi yaşlıda daha uzun sürer.	-	Artar
• Homeostatik mekanizma zayıflar	Azalır	-

* (AKGÜN, s.230-234)

Yaşlılığın Psikoentellektüel Kriterleri

Entelektüel kapasite 25-30 yaşlarından itibaren yavaş yavaş azalır. Bu değişiklikler şahıstan şahısa değişiklikler arz eder.

Tablo 3.

Yaşlılığın Psikoentellektüel Kriterleri

	Değişir Azalır	Değişmez Artar
Yaşlılık ve Sindirim (AKGÜN, s.231-232)		
• Yaşla reaksiyon zamanı uzar ve hareketlerdeki sürat yavaşlar	Azalma	-
• Merkezi sinir sistemi yavaşlar. (KALYON, s.147)	Azalır	-
• Yaşlanma ile meydana gelen arterioslelerazsurcbral kan akımında azalmaya ve bu da serebral hipoksiye neden olur	Azalma	-
Fiziksel İş Kapasitesi (Aerobik Kapasite)		
• Fiziksel iş kapasitesi (acrobik kapasite) yaşla (bu kapasite en iyi max VO2 testi ile yapılır)	Azalır	-
• En yüksek değerlere 17 yaşında, 75 yaşlarında ise 17 yaşlarında bulunan değerin yarısı kadardır	Azalır	-
• Kızlarda (bayanlarda) ise max VO2 en yüksek değer 20-29 yaşları arasında görülür. Ondan sonra giderek yaşla azalır	Azalır	-
• Max VO2 kullanımı yardım eden, akciğer ventilasyonu, akciğerdeki O2 diffuzyon kapasitesi, kalbin dk bvolümü ve dokuların O2 kullanabilme durumunda gerileme olur.	Azalma	-
• Max VO2 : Vücut ağırlığının kg başına düşen değer olarak ifade edilir.		
• Max VO2'de yaşla çok az bir değişiklik meydana gelir	Azalma	-
Yaş ve Anaerobik Kapasite (AKGÜN, s.232)		
• Yaşlıların kanlarından maksimal bir eforla laktat gençlerin ki kadar yükselmez. Bu nedenle anaerobik kapasitede yaşla azalma gösterir.	Azalma	-

Yaşlanma Geciktirilebilir mi?

Egzersizin yaşlılığı geciktirdiğini kanıtlayan literatürde muhtelif longitudinal araştırmalar vardır. Kasch ve Wallace 16 orta yaşlı (deney başlangıcında 32-56 yaşları arasında ortalama yaş 44,6) erkeği 10 yıl süreyle izlemişlerdir. Denekler senede 12 ay, haftada 3 gün fiziksel antrenmanlara tabi tutulmuştur. Antrenmanlar daha ziyade koşma şeklinde uygulanmış, çalışmaların süresi ortalama 57 dakika, şiddeti ise max kalp atım sayısının ortalama % 86'sı civarında tutulmuştur. Her hafta koşulan mesafe 15 mil civarında olmuştur. Sonuçta; a) vücut ağırlığı ve istirahat nabzı-

nın, istirahat kan basıncının 10 yıl içinde değişmediği b) maksimal kalp atım sayısının bu süre zarfında dakikada ortalama 7 civarında azaldığı c) akciğer vantilasyonunun ortalama % 18 kadar arttığı d) ortâlama maksimal VO2 değerinin gerek mutlak miktar gerek vücut ağırlığı başına düşen miktar olarak değişmediği saptanmıştır. Bu araştırıcılara göre 45-55 yaşları arasında genellikle gözledikleri fiziksel iş kapasitesindeki % 9-15 arasındaki düşme düzenli egzersiz yapan yaşlılarda görülmemiştir.

Max VO2 deki yaşla gerileme fizik egzersizleriyle yavaşlatılabilir. Gerek kadın, gerek erkek spor yapıyorlarsa Max VO2 deki yaşla azalmanın daha yavaş husule geldiği gösterilmiştir. Aktif spor yapan 60 yaşlarında birinde bulunan değer 20 yaşlarında inaktif bir gencin Max VO2 değerine eşit hatta daha üstün bulunmuştur.

Astrand ve ark. kalbin dakika volümünün, fiziksel iş kapasitesinin ve VO2,'nin antrene yaşlılarda gençlerinki kadar olabileceğini bulmuşlardır. Wright ve ark. da araştırmalarında düzenli antrenmanların kardiovasküler yaşlanmayı geciktirdiği sonucuna varmışlardır. Kadınlarda da Max VO2 de görülen yaşla düşme egzersizlerle yavaşlatılabilir,(AKGÜN, s.232) sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla mevcut araştırmalar sonucunda yaşlanmanın, düzenli bir egzersiz programı ile geciktirilebileceği söylenebilir.

Tablo 4.

Muhtelif Kondisyon Düzeyine Sahip Gruplarda Maksimal VO2 Lt/Dk Değerleri

	Spor Yapmayan	Arada Sırada Spor Yapan	Düzenli Spor Yapan
20-39	3.2	3.6	4.5
40-49	2.5	2.8	3.9
50-55	2.5	2.2	2.9
56-63	2.0	2.5	3.2
65-70	1.7	1.9	2.5

Tablodan da anlaşılacağı üzere yaş arttıkça maxVO2 düzeyleri arasındaki farkın da arttığı, bunun egzersiz yapanlarla yapmayanlar arasında daha belirgin olduğu söylenebilir.

Yaşlılığın önemli problemlerinden biri olan kemik doku kaybına (osteoporozis) karşı da egzersizlerin, etkin bir önleyici vasıta olduğu gösterilmiştir.

Chapman ve ark. yaşlıların bir diğer problemi olan oynak sertliğine karşı uygun egzersizlerin anlamlı bir iyileşmeye neden olduğunu göstermişlerdir. Yaşlı kimselerde kemik kırıklarının önlenmesi ve rehabilitasyonunda, oynakların sertleşmelerinin önlenmesinde egzersizlerin değerli bir yeri bulunmaktadır.(AKGÜN, s.234)

Yaşlılar Antrene Edilebilir mi?

İnsanların, hareket dinamiği ve beden gücü, yaklaşık 30 yaşlarında başlayarak, oranlı bir şekilde düşmeye başlar. Sağlıklı yaşam için egzersizler bu düşüşü yavaşlatmanın en etkili ilacıdır. İşte en önemlisi de bu gerçektir. Yaşlanmanızı yavaşlatabilirsiniz. Organik dinamiğinizi ve sizi ayakta tutan tüm fonksiyonel kapasiteleri, olabildiği ölçülerde yüksek tutmak için, antrenmanlara sportmence devam etmek durumundasınız. Ki daha uzun ömürlü olmak şansınızı arttırmak yanında, yaşlılıkla geçen senelerinizi, çevrenizdekilere aşırı yük olmadan, doyumlu ve mutlu geçirebilmek için.

"Yaşlılar uzun süreli aktiviteleri gençlere nazaran daha az kalp atım sayısı ile gerçekleştirebilirler" (EKİN, EKİN, s.240). İnsanın her yaşta antrene edilebildiği kanıtlanmıştır. Belki antrenmanlarla fonksiyonel kapasiteyi gençlerdeki kadar artırmak mümkün olmayabilir ama araştırmalar vücut fonksiyonlarını geliştirici olduğunu gösterir mahiyettedir. Son yıllarda adedi gittikçe artan araştırmalar orta yaşlılarda ve yaşlılarda sportif aktivitelerin organizmaya çeşitli faydalı etkilerini ortaya çıkarmış ve kanıtlamıştır.

Yaşlanmayı önlenemez biyolojik proçes olarak kabul ettiğimiz takdirde yaşlılığı yavaşlatmak, geciktirmek yegane vasıtamız olmaktadır. Artan yaşla kendisini gösteren değişikliklerin 3 faktörün kombinasyonu ile oluştuğu söylenebilir. a) gerçek yaşlılık fenomenleri, b) yaşla sıklığı ve ağırlığı artan bazı hastalıklar c)hareketsiz yaşam.

Saltin ve arkadaşları 5 öğrencide 21 günlük yatak istirahatinin gerek aktif gerek inaktif kimselerde kardiyorespiratuar performansı düşürdüğünü göstermişlerdir: Dakikada 129 nabızla yapılan efor 3 haftalık yatak istirahatinden yani inaktivasyon periyodundan sonra 154 nabızla yapılır hale gelmiştir ve max VO2 bu sürede 25-30% düşmüştür. Madem ki hareketsizlik yaşlılıkta görülen gerilemelerde işe giren bir faktördür, buna karşı gelmenin, bu faktörü elimine etmenin bir tek yolu vardır o da harekettir.(AKGÜN, s.235)

Zaten bahsedilen diğer iki faktörü; gerçek yaşlılık fenomenlerini, yaşla sıklığı artan hastalıkları önlemek, değiştirmek güçtür. Egzersizlerle yalnız organizma fonksiyonları daha memnun edici olmakla kalmaz, yaşlı kendini daha diri, daha bağımsız hisseder, daha yüksek bir moral içinde bulunur, hastalıklara karşı daha dirençli olur ve yaşamından zevk alır hale gelir. Belki birey yaşamına yıllar katamıyabilir (ki bazı incelemeler düzenli spor yapanların daha uzun yaşadığını gösterir mahiyettedir) ama yıllarına böylece hayat katabilir.

Antrenmanların yaşlılarda kemik ve bağ dokusuna da önemli etkileri vardır. Elastikiyetini kaybetmiş tendonların harekete uyumu yavaş olur. Bunların direnci, kasın kontraktil elemanlarının kapasitesindeki artmaya oranla daha yavaş olur. Bu da yaralanma riskini artırır. Yaşlıların antrenmanlarında bu hususun göz önünde tutulması gerekir. Osteoporozise karşı, egzersizlerin etkin bir önleyici vasıta olduğu daha evvel bahsedildiği gibi Smith ve Reddan tarafından kanıtlanmıştır.

Chapman ve arkadaşları yaşlıların bir diğer problemli olan oynak sertliğine karşı uygun egzersizlerin anlamlı bir iyileşmeye neden olduğunu göstermişlerdir. Şu

halde yaşlı kimselerde kemik kırıklarına önlenmesi ve rehabilitasyonunda, oynakların sertleşmelerinin önlenmesinde egzersizlerin bir yeri bulunduğu söylenebilir.

Antrenmanların yaşlılarda kemik ve bağ dokusuna da önemli etkileri vardır. Yaşam boyu gerçeği benimsemiş insanlar, yaşlılık döneminde de bu alışkanlıklarını devam ettirirlerse, etkin bir mücadele içinde, daha uzun ömürlü olmanın antrenmanlarını yaparlar. Kendi yaş ve beden gücüne göre egzersizler yapan insanların başkalarının sırtına yük olmak ve kendini başkalarına muhtaç gibi bunalımları da ortadan kalkar.(ERKAN, s.106). Bu dönemde kimseyle yarışmaya gerek yoktur. Yapılacak iş oldukça basit ve zahmetsizdir. En kolayı da yürüyüş antrenmanlarıdır. Saatte 5 kilometrehızla yürüyüş yapabilenler, vücutlarına her dakika, istirahatte ikenin 5 misli oksijen alırlar ve yaklaşık 300 kilokalori enerji harcarlar. Yürüyüş devam ettikçe, gerekli oksijenin akciğerlerden kana geçmesi için solunum derinleşir, göğüs kafesinin esnekliği artar, kalbin pompalama gücü ve kas tonu gelişir ve yaklaşık dakikada 110 kalp atımı ile, tüm dokulara daha fazla kan gider. Beyin dokusuna, kalbin koroner, oksijen ve besin öğeleri bu dokuların sağlıklı ve zinde kalmasına önemli bir destek sağlar. Önemli olan, bu gerçekleri gözardı etmemek ve düzenli antrenmanları benimsemektir.

Yaşlıların (60'ın üstünde) egzersizinde genel prensipler

Yaşlı, hareketsiz yaşayan kimseler herhangi bir egzersiz programına başlamadan bir hekim muayenesinden geçmelidir. Tıbbi muayene hem statik hem dinamik olmalıdır. Gerek istirahatta gerek şiddeti tedricen artan eforlar esnasında EKG alınmalı, istirahat nabzı, kan basıncı, submaksimal bir egzersiz esnasındaki nabzı, kan basıncı, bazı kas gruplarının kuvveti, boy, vücut ağırlığı, vücut yağ oranı, mümkünse eforlar karşısında O2 kullanımı ölçülmeli, yaşı saptanmalıdır. Böylece kişinin sağlık durumu, ve kapasitesi hakkında bir fikir edinilir, egzersizlere karşı bir kontrendikasyon olup olmadığı belirlenmektedir.(AKGÜN, s.238)

Tablo 5.

Yaşlılarda, Egzersiz Yapanlar İle Yapmayanlar Arasındaki Fonksiyonel Farklılıklar ve Avantajları

Fiziksel iş kapasitesi	Daha yüksek
VO2 max.	Daha yüksek
Vital kapasite	Daha yüksek
Vantilasyon	Daha az
O2 için solunumsal ekivalan	Daha az
Akciğer diffüzyonu	Daha iyi
İstirahat nabzı	Daha düşük
Nabız (Egzersizde)	Daha düşük
Atım volümü/Egzersiz	Daha düşük
Periferik dokularda kandan O2 alınımı	Daha fazla
Periferik, kan akımı, İstirahat	Daha düşük
Submaksimal iş	Daha düşük
Maksimal işte	Daha büyük
Sistolik kan basıncı	Daha Düşük
Serbest yağ asidi metabolizması	Daha büyük

Kolesterol	Daha düşük
Trigliserid	Daha düşük
Ürik asid	Daha düşük
Adrenerjik aktivite	Daha düşük
Reseptör duyarlılık	Daha düşük
Kuvvet	Daha büyük
Beceri	Daha iyi
Esneklik	Daha iyi

Egzersiz Uygulanırken Göz önünde tutulacak bazı genel prensipler; (AKGÜN, s.239-240) (KALYON, s.148)

1) Uygulanan egzersiz bireyin kapasitesine uygun olmalı, yorulmadan yapılabilmelidir. Kolaylıkla yapılan bir efor bireyin "egzersiz tolerans sınırının altında kalır ve etkisiz olur. Aksine yapılamayacak kadar ağır veya uygulandıktan sonra çok yorgun bırakan bir egzersiz dozu ise bireyin tolerans sınırının çok üstünde demektir.

2) Bireyin performansında bir artma ancak iş yükünün giderek artırılması ile mümkün olur, egzersiz planı bu amaca yönelik yapılmalıdır.

3) Birey performansını artırmayı istemelidir. Bir yaşlı kondisyonunu artırmayı arzu ettiği ve bu arzusunu devam ettirdiği takdirde egzersiz yaşamının devamlı bir parçası olur. şurası bir gerçektir ki antrenman sistemli, planlı, devamlı bir şekilde yapıldığı takdirde faydalı olur. Antrenmanın kesilmesiyle pozitif etkiler kısa zamanda kaybolur. Bu gerçeğin bilinmesi, egzersizlerin yaşlılarca yaşamın bir parçası haline getirilmesi ve bu alışkanlığın kazanılması gerekir.

4) Uzun zamandır hareketsiz yaşayan bireylerde uygulanan eforu sınırlayan psikolojik faktörler uzaklaştırılmalıdır. Şiddeti gittikçe artan eforlara alışmamış yaşlılar, çoğu zaman hafif ağrılar, nefes nefese kalmalar, sıkıntı, endişe, eforun zarar olabileceği korkusu gibi psikolojik nedenlerle fizyolojik sınırlara gelmeden eforu bu bırakırlar. Bu da egzersizden beklenen faydalı etkilerin elde edilememesine neden olur.

5) Dolaşım sistemini zorlayan hareketler mümkün mertebe büyük kas kitlesini içeren dinamik hareketlerdir. Yaşlılar için de bu tip hareketler tercih edilmelidir. Statik hareketler, dinamik hareketlere oranla kan basıncını daha fazla arttırırlar. Kan basıncı zaten yüksek olan yaşlılarda bunu dikkate almak gerekir.

6) Egzersiz şekli yaşlılar tarafından kolaylıkla ve zevk ile yapılabilir olmalıdır.

7) Genellikle birey ne kadar yaşlı olursa ne kadar uzun süredir inaktif bir hayat yaşıyorsa o kadar düşük yükle antrenmanlara başlamalı ve giderek yük (şiddet, süre, sıklık) artırılmalıdır.

Egzersiz Reçetesi (Doz-Cevap İlişkisi)

Egzersiz reçetesi düzenlenmesinde göz önünde tutulması gereken hususlar genellikle şöyle sıralanabilir;

1) Hazırlanacak egzersiz programının amacı nedir?

a- kassal kuvvet b- kassal dayanıklılık c- kardiyorespiratuvar dayanıklılık d- esneklik gibi özelliklerin ayrı ayrı veya beraberce geliştirilmesi istenebilir. Bunlardan her biri özel bir çalışma programı gerektirir.

2) Egzersiz şekli

Egzersiz şekli seçilirken şu hususlara dikkat edilmesi gerekir; (AKGÜN, s.240).

a) Büyük bir kas kitlesi aktiviteye sokulmalıdır.

b) Mümkün mertebe büyük kaslar daha fazla aktiviteye sokulmalıdır. '

c) Küçük kasların kullanılması minimale indirilmelidir. d) dinamik kasılmalar daha fazla kullanılmalıdır.

e) Statik kasılmalar minimale indirilmelidir.

f) Hareket aerobik olmalı, kasılmalar arasında dinlenme, gevşeme safhaları bırakacak şekilde ritmik olmalıdır.

g) Egzersiz yükü hafiften başlayıp giderek artacak şekilde düzenlenmelidir (KALYON, s.148).

h) Egzersiz devamlı yapılabilecek nitelikte olmalıdır.

i) Egzersizler kişinin zevkine ve yeteneğine uygun olmalıdır (KALYON, s.148).

j) Çalışmalarda yüksek nabız sayısına çıkılmaması önerilmelidir.

Örnek: 20 yaşındaki bir genç 160 nabızla çalışırken daha en yüksek değerine ulaşmamıştır. Bu nedenle 160 nabızın üzerine çıkabilir. Çünkü yaşlılar için sinirsel kalp hastalıklarına ve kalp krizine girme riski daha yüksektir.

3) Egzersiz şiddeti

Yaşlı kişilerin yaptıkları sporlarda ön planda tutulması gereken faktör dayanıklılığın artmasıdır.

"Kuvvet çalışmaları payının fazla olmaması gerekir. Ortalama bir değerlendirmeyle dayanıklılık antrenmanları çalışmaların %70'ini, esneklik antrenmanı %20'sini ve kuvvet antrenmanı %10'unu kapsayacak şekilde olmalıdır" (KALYON, s.148) Bu faktör egzersiz doz-cevap ilişkisinin temelini oluşturur. Burada doz antrenman yükü olup cevabı uygulanan antrenmanın organizmaya olan etkisi oluşturur. Antrenman yükünün üç komponenti vardır; egzersizin şiddeti, süresi, sıklığı. Egzersiz şiddeti antrenman yükünde egzersiz süresi ve sıklığından daha önemlidir. Bu -üç faktör birbirlerinden bağımsız değişkenler olup, bunların değiştirilmesiyle doz da değiştirilebilir.

Bir egzersiz programının etkili olabilmesi, başka bir deyimle organizmaya faydalı olabilmesi için efor dozunun da eşik bir düzeyin üstün. de, maksimal bir sınırın da altında olması gerekir. Bu antrenman dozu nasıl tayin edilir? Bu hususta çeşitli metotlar vardır. Bireyin uyguladığı egzersiz şiddeti arttıkça kullandığı O2 miktarı (VO2), kalbinin dk volümü, nabız sayısı da ,artar ve bu artmalar egzersiz

şiddetiyle, muayyen bir sınıra kadar, linear bir ilişki içindedir. Bu nedenle egzersiz şiddetini belirlemede direk veya indirek olarak bireyin O2 kullanımı (VO2), kalp atım sayısı kullanılabilir. Bunların içinde en pratik olanı kalp atım sayısı, nabız metodudur.

Egzersiz Şiddetinin Nabızla Tayini

Egzersiz şiddetinin nabızla tayininde iki metot vardır; a) maksimal kalp atım sayısı metodu, b) maksimal kalp atım sayısı yedeği metot.

Maksimal kalp atım sayısı metodu; Bu metodda hedef nabız sayısı (bu nabız sayısını husule getiren egzersiz şiddeti organizmaya faydalı etkide bulunan bir egzersiz dozudur) doğrudan doğruya bireyin maksimal nabız sayısından hesaplanır Ve egzersiz dozu maksimal nabız sayısının yüzdesi şeklinde ifade edilir. Maksimal nabız sayısı 220 - yaş ± 10 formülünden yaklaşık olarak bulunabilir.

Egzersiz Sıklığı

Değişik araştırmacıların ortaya çıkardığı sonuçlar, egzersiz alışkanlığını ileri ki, yaşlarına kadar sürdürebilenlerin, 20 yaşlarında hiç spor yapmamış bir gençten daha kondisyonlu olabileceğini göstermektedir. Böyle bir kapasiteye sahip olmak için ise haftada birkaç gün aktivite için olmak yeterlidir. Alman araştırmacı Strauzenberg'e göre, yaşlı olup antrenman yapanların, aynı yaşta sedanter yaşaynlara göre avantajları vardır. Fiziksel çalışma ve oksijen kullanma kapasiteleri (dayanıklılıkları), akciğer hacimleri yüksek, solunum fonksiyonları, kuvvetleri, beceri ve esneklikleri daha verimlidir, daha iyidir. Nabız, tansiyon, kanda lipid ve kolesterol değerleri daha düşüktür.(AÇIKADA, ERGEN, s.188-189)

Genellikle kabul edildiğine göre egzersiz haftada 3-7 defa tekrarlanabilir. Tekrar azaldıkça haftanın muhtelif günlerine dağıtılan yük bir gün veya iki günde yapılsa bile etkisi az olur veya hiç olmaz.

Yaşlanmayla birlikte metabolizma yavaşladığından, eski beslenme alışkanlığı sürdürülürse, harcanamayan besinler yağ şeklinde depolanmakta ve yaşlılıkta fazla kilo sorunu olabilmektedir. Aşırı kilo daha sonraları şişmanlığa yol açmakta ve kişi artan ağırlığı nedeni ile tamamen hareketsizleşmekte, böylece işlevsel kapasiteler iyice gerilemektedir. (AÇIKADA, ERGEN, s.189)

Egzersiz Süresi

Egzersiz sıklığı ve süresi birbirleriyle yakından ilişkilidir. Yaşlılarda egzersizin şiddeti düşük, süresi ise uzun olmalıdır.(KALYON, s.149) Shephard ve Strauzenberg'e göre antrenman sıklığı süresinden daha belirgin bir etkiye sahiptir. Strauzenberg'e göre 5-7 gün tekrarlandığı takdirde minimal süre 6dk, 3 defa tekrarlandığında 15dk, 2 kere tekrarlandığında minimal süre 20-30 dk olmalıdır. Bu süreler Strauzenberg'e göre minimal sürelerdir, optimal süreler değildir. Sürenin tedricen artırılması gerekir. Düşük şiddet, uzun süre yaşlılarda daha uygun bir egzersiz şeklidir. Devries'in yaşlılarda kullandığı antrenmanın esasları bir örnek olarak aşağıya çıkarılmıştır.

Daha evvel söylendiği gibi en etkin olan hareketler büyük kas kitlesini içeren ritmik, dinamik hareketlerdir. Bu yönden tabi bir hareket olan jogging en uygun olanlardan biridir. Kontrolu kolay, zevkle yapılabilen bir harekettir. Bununla beraber yaşlı bireylerin antrenman süresince tıbbi kontrol altında bulunması yerinde olur.(AKGÜN, s.245-246)

Sonuç olarak, egzersizler her yaşta olduğu gibi, yaşlılıkta geçerli, yararlı etkilere sahiptir. Kişilerde olumlu yönden fizyolojik değişikliklerin geciktirilmesine neden olabilmektedir. Daha iyisi, kişinin mümkün olduğu kadar erken yaşlarda bu alışkanlığı kazanarak sürdürmesidir. Unutulmaması gereken ise, uzun yıllar sportif aktivite yapmayan kişilerin, önce bir doktor kontrolünden geçmesidir. Kısaca, egzersiz yapan kişilerde O2 kapasitesi artar, buna bağlantılı olarak kaslara taşınan kan miktarı da artacaktır ve daha fazla enerji çıkacaktır. Burada "işleyen demir pas tutmaz" atasözünde olduğu gibi çalışan kas zayıflamaz ve işlevini devam ettirir, hücrelerde daha az sayıda deforme olacaktır. Dolayısıyla yaşlanma da daha geç gerçekleşecektir. Kişinin, daha uzun süreli genç kalacağını ve daha sağlıklı bir yaşlılık dönemi geçirebileceğini söyleyebiliriz. Böylece sağlıklı geçen bir yaşlılık dönemi, hem aile bireylerine hem de çevredekilere mutluluk verecek, bireysel ve toplumsal yararlar sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

AÇIKADA, C.-ERGEN, E.: **Bilim ve Spor**, Ankara, 1990.

AKGÜN, N.: **Egzersiz Fizyolojisi**, E.Ü.Basımevi, 2.Baskı, İzmir, 1986.

ALPMAN, C.: **Eğitimin Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi**, M.E.B., 1972.

ERKAN, N.: **Yaşam Boyu Spor**, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1996.

EKİN, M.-EKİN, N.: **Spor ve Sağlık**, Güliz Ofset, İstanbul, 1993.

KALYON, T.A.: **Spor Hekimliği Sporcu Sağlığı ve Spor Sakatlıkları**, 4.Baskı, Gata Basımevi, Ankara, 1997.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

D.P.Ü. BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİNİN MORFOLOJİK (POSTÜR-ANTROPOMETRİK) PROFİLLERİ

Fatih KILINÇ*

ÖZET

Bu araştırmanın amacı Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü'nde okuyan öğrencilerin fiziksel yapıları (anropometrik) ile vücut duruş (postür) şekillerinin nasıl bir yapılanma gösterdiği belirlemeye çalışmaktır.

Araştırmaya Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü'nde okuyan 90 erkek öğrenci (Yaş 20.86±2.04, Boy 1.74±0.06, Kilo 70.13±6.74) gönüllü olarak alınmıştır. Araştırmada fiziksel özelliklerinin tespiti için antropometrik (uzunluk, çevre, genişlik ve yağ) ölçümleri ve araçları kullanılmıştır. Vücut duruşları (postür) için ızgara analiz yöntemi ile anterior (ön), posterior (arka) ve lateralden (yandan) değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü öğrencilerinin gerek fiziksel (antropometrik) yapıları gerek vücut duruş (postür) şekillerinin ülkemiz norm değerlerine göre iyi düzeyde olduğu söylenebilir.

* Arş. Grv. Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü-Kütahya

GİRİŞ

Evrensel olarak beden eğitimi ve sporun yararları kabul edilmekte ve teşvik edilmektedir. Bir tarafta bu işin organizatörleri bir tarafta eğitimcileri ve diğer tarafta da eğitilenleri bulunmaktadır.

Ülkemizde spor yüksek öğretimi yıllardır Beden Eğitimi Öğretmenliği programı altında gerçekleşmektedir.

İlk olarak Selim Sırrı Tarcan'ın gayretleri ile 15 Ağustos 1923'de bir yıl süreli Terbiye-i Bedeniyye Darülmuallimin kurulmuştur. Daha sonra 1926-30 yılları arasında 4-6 ay süreli kurslar ile Spor Eğitimcisi yetiştirme, 1932-33 öğretmen okulu ya da lise öğrenimi üzerine 3 yıllık spor yüksek öğrenimine geçilmiştir. 1975 yılında Gençlik Spor Akademileri kuruluşuna kadar bu süreç devam etmiştir (10).

Günümüzde ise Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulları kurulmuş, bunlarda öğretmenlik, antrenörlük ve yönetim bölümlerinden oluşmuştur. Ayrıca Fakültelere bağlı Beden Eğitimi ve Spor Bölümleri de bulunmaktadır.

Kuruluş itibarıyla Gençlik ve Spor Akademileri 1975 ile 1980'li yıllarda özel yetenek sınavı ile öğrenci alımlarına başlanmıştır. Bu dönemlerde başvuru sayısı yaklaşık olarak yılda 4 bin kişiyi aşmakta olduğu bildirilmiştir (10).

Beden Eğitimi ve Spor Bölümlerine alınacak öğrencilerin yetenek sınavlarında genel olarak daha çok fonksiyonel özelliklerinin seçimlerde kriter olarak alındığı göze çarpmaktadır.

Gerçekten Beden Eğitimi ve Spor Bölümlerine alınan öğrencilerin sadece fonksiyonel yönlerinin iyi olması veya üst düzeyde olması beden eğitimi ve spor öğretmenliğinin bütün vasıflarını taşıması yönü ile yeterli bir kriter midir sorusunu kendimize sormak geri kalamıyoruz.

Beden eğitiminin tanımına baktığımız zaman (Beş yıllık kalkınma planı özel ihtisas komisyon raporu); insanın bulunduğu yaşın ve genetik kapasitesinin gerektirdiği güce ulaştırılması için rekabet olmaksızın faaliyetlerin tümüdür.

Sporun tanımına baktığımız zaman ise; insan ruhundaki mücadele ve başarma azminin, sistemli ve adil şartlar içinde, çeşitli güçlükleri göze alarak bir yarışmaya dönüşmesidir(11).

Bu tanımları değişik perspektiflerde artırmak mümkündür.

Beden eğitimin karakteri hedef olarak fiziki yapı, psikolojik ve zihinsel durumu alırken spor ise biraz daha fonksiyonlarının neticesi olan performansı hedef almaktadır.

Dolayısıyla beden eğitimi ve spor bölümlerine alınacak ve burada eğitim görecek olan öğrencilerin fiziki, ruhi, zihinsel ayrıca bunların neticesi olan performansların üst düzeyde olması hedeflenmektedir.

Araştırmamızda gerçekten bu hedeflere yönelik (Antropometrik ve Postür) öğrencilerin objektif olarak fiziki yönlerinin incelenmesini kapsamaktadır.

Antropometri; insan bedeninin nesnel özelliklerini, belirli ölçme yöntemleri ve ilkeleriyle boyutlarına ve yapı özelliklerine göre sınıflandıran sistematize bir teknikler bütünü olarak tarif edilmektedir (18). Genel olarak, uzunluk, ağırlık, genişlik, çevre ve deri kıvrım kalınlığı ölçümleri yapılmaktadır.

Uzunluk ölçümlerinden; toplam kol uzunluğu, omuz dirsek uzunluğu, ön kol uzunluğu, el uzunluğu, kulaç uzunluğu, alt üye uzunluğu, uyluk uzunluğu, baldır uzunluğu ve ayak uzunluğu şeklindedir.

Genişlik Ölçümleri; Biacromiol genişlik, dirsek, el bileği, Bitrochanter genişlik, diz ve ayak bileği genişliği şeklindedir.

Çevre ölçümlerinden; baş, boyun, omuz, kol, ön kol, el, uyluk, baldır ve ayak bileği çevresi vs.

Deri kıvrım kalınlığı ölçümleri; triceps, biceps, subscapular, pectoral, abdominal, Quadriceps, calf ölçümleri yapılmakta değişik formüller kullanılarak da vücut yağ oranları hesaplanmaktadır (18).

Postür; "vücudun her kısmının kendisine bitişik segmente ve bütün vücuda oranla en uygun pozisyonda yerleştirilmesidir"(17). Veya "vücudun duruş şekli" olarak tanımlanmıştır(15). Postür aktif ve inaktif olmak üzere ikiye ayrılır. İnaktif postür, dinlenmek ve yatmak için alınan duruş şekli olup aktif postür ise, bu postürleri devam ettirmek için birçok kasın integre çalışması ile oluşan postürdür. Aktif postür de kendi içerisinde iki kısıma ayrılmaktadır. Bunlar, statik postür ve dinamik potürlerdir. Statik postür; statik kas gerilimi ile dış kuvvetlere karşı vücudu dengede tutması olarak ifade edilebilir(3,16). Dinamik postür de; devamlı değişen çevre şartlarına göre uyum sağlamaya çalışan postürdür (17). Çalışmamızda statik postür değerlendirmesi seçilmiştir. Postürün düzenlenmesini sağlayan sistemler, "omurilik, beyin sapı ve serebral corteksi içeren birçok yapı ve geniş çekirdek dizileri katılır. Bunlar sadece statik postürle değil aynı zamanda cortikospinal (beyin korteksi ve spinal çıkıntı ile ilgili) ve cortikobulber (beyin korteksi ve medulla obloganto ile ilgili) sistemle işbirliği yaparak hareketin başlatılması ve denetimi ile de ilgilidir" (5,6,15).

Bu araştırmanın amacı, Beden Eğitimi ve Spor Bölümünde okuyan öğrencilerinin postür yapıları ile antropometrik özelliklerinin nasıl bir tipoloji gösterdiğini belirlemek ayrıca kassal yapılanma ile postürlerindeki hangi bölgelerin dominantlık kazandığını belirlemeye çalışmak olacaktır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmamıza gönüllü olarak 1996-1997 öğretim yılı Kütahya ili D.P.Ü. Beden Eğitimi ve Spor Bölümü'nde okuyan öğrenciler katılmıştır.

Birinci sınıf öğrencilerinden 56 erkek ile ikinci sınıf öğrencilerinden 34 erkek öğrenci ölçümlere alınmıştır. Ölçüme alınan öğrenciler değişik ferdi ve takım sporlarında aktif olarak etkinlikte bulunmakta idi.

Araştırma iki aşamalı olarak organize edilip yürütülmüştür.

Birinci aşamada postür ölçümleri ikinci aşamada ise antropometrik ölçümler yapılmıştır.

Postür Ölçümleri;

Postür analizi, ızgara yöntemine(2,12) uygun olarak araştırmamıza yönelik geliştirilmiş olan araçta yapılmıştır. Şeffaf fiber üzerine enine ve boyuna 3 cm. (çizgi kalınlıkları da dahil olmak üzere) genişliğinde kareler çizilerek yukarıdan aşağıya 52 kare (boy olarak 1,56 cm), sağdan sola 24 kare (en olarak 72 cm.) ve ortadan "0" olarak ayrılmış (12 sağ, 12 sol) şeklinde, bilgisayar destekli, standart ölçülerle ızgara sistemi çizilmiştir. Ayrıca, fiber levhanın tam orta noktasından panoyu ikiye bölecek şekilde düşey bir hat çizilmiştir. Bu hat ile panodan 1 m. uzaklıkta, aynı doğrultuda şakül cismi asılmıştır. Zeminin herhangi bir şekilde yataylık ve engebeliklerini de sıfırlamak için fiber levhanın yerleştirilmiş olduğu metal çerçevenin ayakları da döner ayaklar şeklinde ayarlanabilir nitelikte yapılmıştır. Levhanın herhangi bir şekilde sapma yapmaması için fiber levhanın altta bittiği kısmına su terazisini yerleşeceği bir platform yapılmıştır. Şakül aleti hem de su terazisi aletleri ile postür aletinin dengesi sağlanmıştır. Şakül cismini taşıyan ip adayın anterior (önden), postarior (arkadan) ve lateral (yandan) geçeceği referans noktalarına göre ayarlanmıştır. Ayrıca, postür aletinin önünde basması gereken yerlere de öğrencilerin veya sporcunun basacağı ayaklıklar konulmuştur (14).

Öğrencilerin postür analizi şortlu olarak, yaklaşık olarak 25-30 m^3'lük bir alanda ve oda sıcaklığı 20-23^0 C derecede görsel olarak yapılmıştır. Görülen bozukluklar değerlendirme tablosuna var veya yok şeklinde girilmiştir. Görülen bozukluk ilgili sütun veya satıra "x" girilmiştir. Bir bozukluk görülmemiş ise boş bırakılmıştır.

Postür analizinde aday üç aşamalı olarak 5 bölgeden değerlendirmeye alınmış olup, birinci aşamada adayın, anteriorden analizi yapılmıştır (17). Adaydan fiber levhanın ön kısmında ayaklıklara basarak anatomik olarak refarans pozisyonu kabul edilen şekilde baş normal pozisyonda, kollar yanlara hafif bir şekilde açık, avuç içleri karşıyı gösterecek şekilde ve ayaklar birinci pozisyonda hafif açık, ikinci pozisyonda kapalı şekilde analize tabi tutulmuştur. Şakül cismi adayın düşey istikamette tam orta noktasından geçecek şekildedir.

Birinci Aşamada; Anterior analizde şu noktalar değerlendirilmede dikkate alınmıştır.

Baş; sağa sola lateral flexıonu, sağa sola rotasyonu.

Omuzlar; yükseklik farkına ve yuvarlak olup olmadığına.

Kalçalar; yükseklik farkı olup olmadığına,

Dizler; Tibia[1] torsion (patellaların içe doğru bakması), genuvalgum (tıbia ve femur eksenleri arasındaki açının büyümesi) genuverum (dizler arasındaki açıklığın artmasıdır) (15) .

İkinci aşamada; Lateralden analizinde ise şakül cisminin ipinin geçmesi gereken referans noktalarına göre adayın duruşu ayarlanmıştır. İpin standart olarak geçmesi gereken yukarıdan aşağıya referans noktaları şu şekilde bir dizilim gösterir

Tragustan (Mastoid çıkıntı) kısmından geçecek şekildedir. .Cervical lordozun arka kısmından, Trokal kifozun önünden, Lumbal vertebranm merkezinin arkasından, Kalça ekleminin ekseninin hafifçe arkasından, Diz ekleminin ekseninin hafifçe önünden, Ayak bileği lateral malleolerin 3-3,5 cm. önünden geçecek şekildedir.

Bu bağlamda lateral analizde adayın şu noktalarına bakılmıştır.

Baş; anteriora çıkmış mı ?, baş geri çekilme yapmış mı ?

Omuzlar; protraksiyon (omuzun yuvarlaşarak öne doğru gelmesi), retraksiyon (aşırı şekilde arkaya kayma göstermesi).

Vertebral kolon; lordoz (lordozun artması), kifoz (artmış kifoz), kifo-lordoz (her ikisinin de artması), yuvarlak (scheurmen hastalığı) sırt ve dos plat (düz sırt),

Dizler; genurekurvatum (dizlerde hiperekstansiyonu) (17) ,

Üçüncü aşamada; posteriorden analiz yapılmıştır. Şakül düşey doğrultuda tam orta noktasından şekilde ayarlanmıştır. Burada da değerlendirmeye alınan noktalar;

Vertebral kolon; skolyoz (omurganın yanlara doğru aşırı şekilde bükülmesi (1,15,20) olup olmadığına bakılmıştır.

Üç aşamalı olarak yapılan analizde yukarıda bahsi geçen bölümlere bakılmış ve bozukluklar tespit edilerek geliştirilen değerlendirme tablosuna bozukluğun olup olmadığı şeklinde değerler girilmiştir. Araştırmanın amacı kapsamında sadece postür bozukluklarının tespiti olması nedeniyle sayısal değerlerle ifade edilmemiştir.

Antropometrik Ölçümleri;

a. Uzunluk Ölçümleri; Aptamil marka esnek olmayan mesura ile kol, ön kol, el, uyluk ve bacak uzunlukları alınmıştır.

Kol uzunluğu, acromion ile olecrenon arasındaki uzunluk olarak alınmıştır.

Ön kol uzunluğu, olecranon ile radiusun distalinde bulunan pre. styloid arasındaki kısım ölçüm alınmıştır.

El uzunluğu, inguinal (kasık) ile patellanın proximal uç kısmı arasındaki mesafe ölçülmüştür.

Baldır (Calf) uzunluğu, tibial nokta ile medial malleolus arasındaki mesafe antropometre ile ölçümleri alınmıştır.

b. Çevre Ölçümleri; aptaminal marka esnek olmayan mesura ile ölçümler alınmıştır.

Kol çevresi, kolun (ortasından) orta noktasından uzun eksene dik olarak,

Ön kol çevresi, proximal kısımdan,

El (Aya) Çevresi, avuç kısmının orta noktasından,

Uyluk çevresi, ölçüm ayakta uyluk orta kısımdan,

Baldır (Calf Çevresi), ölçümü ayakta baldırın en geniş kısımdan ölçümleri yapılmıştır.

c. Genişlik Ölçümleri; holtain marka antropometre ile ölçümler yapılmıştır.

Dirsek genişliği; humerusun bicondyler genişliği dirsek 90 derece fleksiyon pozisyonunda,

El bileği genişliği; radius ve ulnanın prc. Styloideus ları arasındaki genişlik,

Diz genişliği; Femurun lateral ve medial kondileri arasındaki genişlik,

Ayak bileği genişliği; medial ve lateral malleol arasındaki genişlik horizantel planda 45 derece ile ölçümler alınmıştır.

d. Deri Kıvrım Kalınlık Ölçüleri

Bütün ölçümler Holtain marka Skinfold kaliperler yapılmıştır.

Triceps; Acromion ile olecranon arasındaki orta noktadan ölçüm alınmıştır.

Biceps; kasın en antreiorel olarak en fazla çıkıntı yaptığı kısımdan,

Pectoral; kasın lateral kısmının orta noktasından diagonal olarak,

Subscapula; scapulanın inferior açısının altından 45 derece diagonal olarak,

Suprailiac; Christa iliacın superior kısmından 45 derece diagonal olarak

Abdominal; umblicus 3cm. yan tarafından,

Quadriceps; kasık ile patella arasında orta noktadan,

Calf; sporcu oturur durumda diz 90 derece fleksiyon pozisyonunda baldırın en geniş bölgesinden ölçümler alınmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

D.P.Ü. Beden Eğitimi ve Spor Bölümü'nde okuyan öğrencilerin fiziksel özellikleri Tablo 1.'de verilmiştir.

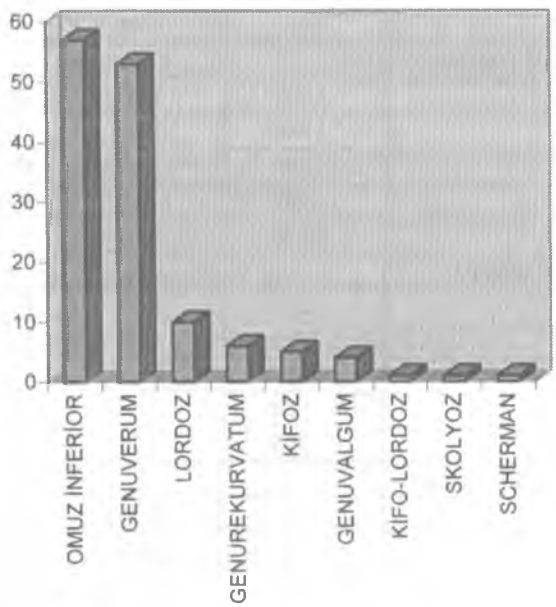
N	Yaş		Boy		Kilo	
	A.O.	S	A.O.	S	A.O.	S
90	20.86	2.04	1.74	0.06	70.13	6.74

Tablo 1.

D.P.Ü. Fiziksel Özellikleri

Grafik 1'de öğrencilerin postür bozukluğu olarak kabul edilen bölgelerin ağırlık kazandığı kısımlar görülmektedir.

Grafik 1. D.P.Ü. Öğrencilerinin Postür Bozukluklarının Yoğunluk Kazandığı Bölgeler

D.P.Ü. öğrencilerinin postürleri genel olarak dominant taraf omuz düşüklükleri ile diz eklemi bölgelerinde genuvarum durumlarının ön plana çıktığı söylenebilir. Ayrıca, vertebral colonlarında da düşük sayı ve düzeyde problemlere rastlanmış olduğu söylenebilir.

İşleğen ve arkadaşlarının benzer yapmış olduğu bir çalışmada sporcuların dominant taraf omuz bölgesi düşüklüklerinin yüksek düzeyde olduğunu (7), Karakuş ve Kılınç'ın (9) ortaöğretim de okuyan öğrencilerde yapmış olduğu çalışmada domi-

nant taraf düşüklüklerinin ön planda olduğunu ve Kılınç'ın (13) puberte ve adölesan dönemlerinde bulunan sedanter ve basketbolcular üzerinde yapmış olduğu çalışmada da omuz bölgesi düşüklüklerinin ön planda olduklarını bildirmişlerdir.

Tablo 2.

D.P.Ü. Öğrencilerin Antropometrik değerlerinin alt ve üst sınırları

	ARİTMETİK ORTALAMA	STANDART SAPMA	ALT SINIR	ÜST SINIR
YAĞ ÖLÇÜMLERİ				
BİCEPS	3.61	0.72	3.5	3.73
TRİCEPS	7.30	2.01	6.96	7.64
SUBSCAPULA	9.59	2.47	9.13	9.99
PECTORAL	4.12	1.11	3.94	4.3
ABDOMİNAL	11.65	4.36	9.76	10.91
SUPRAİLİAC	7.98	2.66	7.52	8.44
FEMUR	10.33	3.32	9.76	10.9
CALF	9.21	2.76	8.73	9.69
UZUNLUK ÖLÇÜMLERİ				
HUMERUS	36.96	2.17	36.6	37.32
RADİ-ULNA	27.98	1.55	27.72	28.24
MANUS	19.99	1.48	19.73	20.25
FEMUR	43.07	2.57	42.63	43.51
TIBİA-FİBULA	42.28	2.16	41.91	42.65
ÇEVRE ÖLÇÜMLERİ				
BİCEPS	27.6	1.85	27.35	27.85
RADİ-ULNA	26.9	1.32	26.67	27.13
MANUS	22.7	1	22.53	22.87
FEMUR	52.7	2.88	52.2	53.2
CALF	35.9	2.25	35.51	36.29
GENİŞLİK ÖLÇÜMLERİ				
DİRSEK	7	0.32	6.95	7.05
ELBİLEĞİ	5.91	0.30	5.86	5.96
DİZ	10.33	0.73	10.2	10.46
AYAK BİLEĞİ	7.72	0.36	7.66	7.78

Benzer çalışmada K.T.Ü. Giresun Eğitim Fakültesi erkek öğrencilerin 22.2 yaş, kilolarının 67.8, boylarının 1.67 olduğunu, ayrıca Hacettepe Üniversitesi erkek öğrencilerinin 67 kilo, boylarının 1.77, Selçuk Üniversite öğrencilerinin 66 kilo, boylarının 1.78 olduğunu bildirmişlerdir.

Antropometrik ölçümler üzerine Kalkavan ve arkadaşlarının(8) benzer bir alışmalarında deri altı yağ ölçümlerinde D.P.Ü. Beden Eğitimi öğrencilerinin değerleri Biceps 3.61, Triceps 7.30, Göğüs 4.12, Subscapula 9.59, Suprailia 7.98, Uyluk

10.33 ve Calf 9.21 kısımlarında düşük değerlerde çıkarken Abdominal bölgesi 11,65 değerleri ile birbirlerine yakın çıkmıştır.

Yine aynı çalışmada uzunluk ölçümlerinde D.P.Ü. Beden Eğitimi öğrencilerinin değerleri Kalkavan ve arkadaşının bulduğu değerlerden daha yüksek bulunmuştur (8).

Çevre ölçümleri, Kalkavan ve arkadaşlarının bulduğu değerlerden yüksek çıkarken, Ergun ve arkadaşlarının(4) bulmuş olduğu değerlerle birbirine yakın çıkmıştır.

Benzer çalışmada genişlik ölçüm değerleri Ergun ve arkadaşları ile Kalkavan ve arkadaşlarının bulduğu değerlerden D.P.Ü. Beden Eğitimi öğrencilerinin değerleri daha yüksek çıkmıştır.

SONUÇ

D.P.Ü. Beden Eğitimi ve spor bölümü öğrencilerinin genel olarak standart bir postüre sahip oldukları ancak sportif branşların etkisi ile dominant omuz bölgesi düşüklükleri ve diz bölgesinin dirençlere maruz kalması nedeni ile genuvarum bir yapı gösterdikleri söylenebilir.

Antropometrik özellikler olarak da yukarıda bahsi geçen üniversite öğrencilerinden değerleri daha iyi olduğu bulunmuştur.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

1. ARINCI, K., ELHAN, A.: **Anatomi Terimleri Kılavuzu**, Ankara Üniversitesi, Basımevi, 1985, Ankara
2. **CATOLOG 57**: Carolina Biolocial, Supply company, Bioyogy Science Materialis, 1986-87, U. S. A., s.972
3. ERGEN, E.: **Spor Hekimliği Sporda Sağlık Sorunları ve Sakatlıklar**, M.E. Basımevi, 1986, Ankara, s.76
4. ERGUN, N., ve Ark., **Elit Bir Voleybol Takımının Fiziksel Yapı, Uygunluk ve Performans Düzeyinin Analizi**, Bilim ve Teknoloji Voleybol Dergisi, Sayı 2, 1994, Ankara
5. GANONG, W. F.:**Tıbbi Fizyoloji,** Çev:A.Doğan ve Ark., Barış Kitapevi, 1995, Ankara, s.221
6. GUYTON A. C. : **Tıbbi Fizyoloji**, Çev: N. Gökhan ve Ark. , Nobel Tıp Kitapevi, 1986, İstanbul, s.881
7. İŞLEĞEN Ç. ve Ark.: **Erken Branş Seçiminin Bazı Anatomik (postür) ve Fonksiyonel Parametrelere Etkisi**, B.E.S. Bilimleri Dergisi, 1995, Manisa
8. KALKAVAN, A., ve Ark.: Farklı Spor Branşlarında Bazı fiziksel Uygunluk Değerlerinin Sedater Grupla Karşılaştırması, Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, Sayı 3, 1996, Ankara, s.25
9. KARAKUŞ, S., KILINÇ, F.: **Orta Öğretimde Beden Eğitimi ve Spor Derslerine Katılan Öğrenciler İle Okul Takım veya Kulüplerde Çalış-**

malara Katılan 120 Öğrencinin Postür ve Biomotor Özelliklerinin İncelenmesi, M.Ü. II. Spor Bilimleri Kongresi, 1997, İstanbul

10. KASAP, H.: **Beden Eğitimi Yüksek Öğreniminde Mesleki Tercihlerin İncelenmesi ve Sonuçları**, Spor Bilimleri Dergisi, Haziran 1996, Sayı 17-18, s.7
11. KASAP, H.: **Eğitimde Beden Eğitimi Yöntemlerinin Yeri ve Önemi**, İstanbul,1993
12. KAYA, Y.: **Sportif Hareketlerin Postür Üzerine Etkileri**, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Ünv. 1991, Konya
13. KENDALL, F. P., McCEARY, E.K., PROVANCE, P.G., **Muscles Testing end Functıon**, 1993, U. S. A., s.71-84-101
14. KILINÇ, F.: **Puberte-Adölesan Dönemi Basketbolcular ile Sedanterlerin Postür ve Biomotor Özelliklerinin Analiz ve Senkresisi**, Yüksek Lisans Tezi, 1997, İstanbul
15. KOCATÜRK, U.: **Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü**, Sevinç Mat., 1986, Ankara,
16. MURATLI, S.: **Sportif Hareketlerin Biomekanik Temelleri**, M. E. Basımevi, Yayın No: 57, 1987, Ankara, s.74
17. OTMAN, S., DEMİREL, H., SADE, A.: **Tedavi Hareketlerinde Temel Değerlendirme Prensipleri**, H.Ü., Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Yüksekokulu Yayınları: 16, 1995, Ankara. S.11-14-17-23-27
18. ÖZER, K. : **Antropometri, Spordá Morfolojik Planlama**, Kazancı Mat., 1993, İstanbul
19. PACELLİ, C. L.: **Postür Üzerine Dobra Dobra Bir Konuşma**, Spor ve Tıp Dergisi, Sayı 3, Mart 1994, İstanbul
20. **Spor Bilimleri Sözlüğü**, Türk spor Vakfı, Yayınları

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

EKONOMİK KALKINMA STRATEJİLERİ VE BAZI ÜLKE DENEYİMLERİ

Prof. Dr. İ. Hakkı DÜĞER[1]
Murad İSGENDER[2]

ÖZET

Ülkelerin ekonomik kalkınma stratejileri incelendiği zaman temelde tarım sektörüne ya da sanayi sektörüne öncelik veren iki ayrı yöntem olduğu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu kalkınma stratejilerinin ekonomik etkileri de farklı sonuçların doğmasına neden olmaktadır.

Çalışmada; Türkiye, Çin Doğu Asya Ülkeleri ve Azerbaycan'da izlenen kalkınma stratejileri aşamaları incelenmiş ve uygulanan politikaların sonuçları değerlendirilmiştir. Bu çerçevede söz konusu ülkelerde uygulanan farklı kalkınma stratejilerinin sonuçları da farklı olmuştur. Kaynak dağılımında eşitsizliğe neden olan sonuçlar ve benzeri olumsuz gelişmelerin giderilmesi için ülkelerin uyguladığı politikalar irdelenmiştir.

GİRİŞ

Azgelişmiş ekonomilerin geliştirilmesi konusunda, tarım ve sanayi sektörlerinin taşıyacakları öncelikler, günümüzde de en önemli tartışma konularından biridir.

[1] Prof. Dr., Dumlupınar Üniv. İİBF İktisat Böl. Öğretim üyesi.
[2] Araş.Grv., Azerbaycan H.T.İ.E.Enstitüsü, Bakü İşl.Fakültesi.

Bu konuya başlarken, bazı noktaların açıklığa kavuşturulmasında yarar vardır. Tarıma öncelik veren stratejiden ne anlaşılmaktadır?. Önce tarım kesimini geliştirip, daha sonra gelişen tarım kesimine bağlı olarak endüstriyi mi geliştirmek?. Yoksa, tarım kesimine büyük öncelik tanıyarak, uzun dönem içinde de ekonominin tarımsal üretime ağırlık veren bir stratejiye mi bağlı kalmak?. Birinci görüşü tarım kesimine öncelik veren bir görüş olarak tanımlamak zordur. Çünkü, uzun dönem içinde esas amaç toplumun sınai bir yapıya dönüştürülmesidir. İkinci görüş, yani uzun dönem içinde de ekonominin tarım ve doğal kaynaklara bağlı bir yapıda kalması stratejisi ise, bilimsel olarak büyük hataları da beraberinde getirmektedir.[3]

Tarıma öncelik verilmesini savunan iktisatçılara göre, kalkınmada tarımın ortaya koyduğu avantajlar ve endüstrileşmenin rolünün sınırları başlıca üç konu etrafında analiz edilmektedir[4]:

1. Verimli topraklar, hammaddeler, ucuz enerji ve etkin bir iş gücü ile donanmış bir ülkede tarım hızlı gelişmektedir. Endüstri ancak birincil sektörlerdeki gelişmenin doğrudan sonucu olarak gün ışığına çıkabilmektedir.

2. Sanayileşme döneminde sanayi yatırımlarının finansmanı bakımından tarımsal yapı önemli bir kaynaktır. Geçen yüzyılda yaşananlar bu durumu ispatlamaktadır. Bu durum, tarımsal kesimden sağlanan fonların sanayileşmede kullanıldığını göstermektedir.

3. Tarımsal ürün ihracı sermaye malları ve muhtemelen de endüstriye gereken hammaddelerin ithalatının finansmanına olanak sağlamaktadır.

Azgelişmiş ekonomilerde sanayileşmenin önceliği konusunda ileri sürülen görüşler çok geniştir. Bunların başlıcaları[5]:

i. Vurgu önce sanayileşmenin "devrimci" rolü üzerindedir; sanayileşme tutucu yapıları kırmakta, sanayi öncesi toplumun geleneksel zihniyetini, evrimi her zaman daha yavaş olan tarımın yapabileceğinden daha güçlü bir şekilde çatlatmaktadır. Sanayi her şeyden önce pedagojik bir role sahiptir, teknik gelişmeyi, akılcı ekonomik tavrı, kentsel yaşam tarzını azgelişmiş ülkelerde sanayileşme süreci etkinleştirmektedir.

ii. İkinci bir yaklaşım daha teknik alanlara dayanmaktadır; Tarımsal gelişme üretim ve tüketim yönlerinden sınırlı olanaklara sahiptir; sanayinin gelişmesi ise sınırsız olanaklara sahiptir.

iii. Sanayileşme lehinde en fazla kullanılan görüş "artık iş gücünün" emilmesine bağlı olanıdır. Çünkü, imalat sanayinin işgücünün beceri kazanmasına ve ülkenin teknoloji seviyesinin artışına önemli bir katkı sağladığı da saptanmıştır. Sanayinin kalkınmada özel bir konumu olduğu tezi bu sektörün önemli dışsallıklar sağladığı bulgusuna dayanmaktadır.

---

[3] MANİSALI Erol, **Gelişme Ekonomisi**, 3. Baskı, İstanbul, 1982, s.91.

[4] DURAN Sungur Mustafa, **"Kalkınma Stratejileri ve Teşvik Politkalarının Belirlenmesi"**, Hazine Dergisi, sayı: 5, (Ocak, 1997), s. 31.

[5] A.g.m.,s. 32.

Açıktır ki, sınai maddelerin tümünü dışarıdan temin eden ve kendisi tamamen tarımsal üretimde bulunan bir ekonomi hiç bir zaman kalkınmış ülkeler düzeyine gelemeyecektir. Çünkü, yüksek verim arz eden bir tarımsal yapı mevcut işgücü arzının ancak küçük bir kısmını istihdam edebilir. Bunun en belirgin kanıtı bugün gelişmiş ülkeler arasında gösterilen ve daha çok tarımsal ürünlerin ihracatına yönelmiş ülkelerde bile, tarımsal kesimin sanayi kesimine nazaran toplam işgücünün ancak az bir kısmını istihdam edebilmesidir[6].

Azgelişmiş ekonomilerin kalkınmasında, uzun dönem içinde mutlaka sanayi kesimine öncelik verilmesi zorunlu olmakla birlikte, kalkınmanın henüz ilk adımlarını atmakta bulunan azgelişmiş ekonomiler için belirli bir dönemi kapsamak üzere tarıma öncelik verilebilir. Bu da ancak bazı koşulların varlığıyla olabilir. Örneğin, ülke üretime açılmamış, geniş tarım alanlarına sahip bulunabilir. Fakat uzun dönem içinde amaç, mutlaka sanayileşme olacaktır. Diğer taraftan, bir çok azgelişmiş ekonominin yapısına uygun bir sanayileşme stratejisi de, tarıma ve doğal kaynaklara dayalı bir sanayileşmenin benimsenmesi şeklinde olabilir. Bu durumda sanayi kesimi yine de büyük önceliğe sahip olmakla birlikte, tarım ve doğal kaynakları tamamlar niteliktedir. Örneğin, tarım alet ve makineleri sanayii, yapay gübre sanayii, gıda sanayii, dokuma ve orman ürünleri sanayii dalları gibi. Bu durumda sanayie verilen öncelik ve önem, aynı zamanda ülkenin tarım kesiminin ve doğal kaynaklarının geliştirilmesine yol açar. Diğer bir değişle, tarım ve sanayi arasında bir tamamlaşma ortaya çıkar. Sanayideki kalkınma diğer sektörleri de kalkındırır ve dolayısıyla ülke ekonomisi kalkınmış olur[7]. Doğal kaynaklardan söz ederken, örneğin, büyük petrol rezervlerine sahip Azerbaycan'ın kalkınma stratejisi tabii olarak daha çok petrole bağlı petro-kimya sanayi ve buna bağlı yan sanayi dalları yönünde olmalıdır.

Günümüzde tarım ile sanayi arasında taraf tutmayan bir çok iktisatçı tarım ya da sanayinin önceliğini reddetmiş ve tarihsel deneyim ışığı altında, iki sektörün kalkınma sürecindeki tamamlayıcılarından yana tavır koymuşlardır. Sermayenin kıt olduğu ülkelerde kalkınma hamlesinin tarım arazisinin kıt olduğu ülkelerde kalkınma hamlesinin sermaye yoğun imalat sanayinde, iklimi, kültürü ve konumu turizme çok elverişli bir ülkede ise dışa açılma ve kalkınma hizmet sektöründe gerçekleştirilebilir[8].

1. EKONOMİK KALKINMA STRATEJİLERİ

Son yıllarda gelişmekte olan bir çok ülke ekonomik kalkınma düzeylerini yükseltmek amacıyla çok sayıda ekonomik kalkınma stratejisi denemişlerdir. Bu stratejilerin bazıları aşağıda incelenmektedir.

1.1. Makro Ekonomik İstikrar ve Rekabet Ortamı Oluşturma Stratejisi

Son yıllarda bir çok ülke, faiz oranlarındaki dalgalanmaların ve yüksek enflasyon ortamının, ekonomik kalkınma çabaları yönünden oldukça zararlı olduğunu anlamışlardır. Yüksek düzeyde enflasyonist ortamda yaşayan ülkelerin, uzun dö-

[6] KOLDOR N., **Strategic Factors in Economic Development**, Cornel University, 1967, p. 55.
[7] MANİSALI Erol, **a.g.e.**, s. 106.
[8] DURAN Sungur Mustafa, **a.g.e.**, s. 32.

nemde ekonomik kalkınmalarını devam ettirebilmeleri olanağı pek yoktur. Çünkü, fiyatlar genel düzeyinin hızlı değiştiği bir ortamda piyasa mekanizması üretim birimlerinin etkin bir şekilde kullanılması ve yönetilmesi yönünden oldukça zayıf kalmaktadır. Böyle bir ortamda firmalar ve tüketiciler enflasyonla mücadele edebilmek için çok zaman harcarlar ve verimli üretim için daha az zaman ayırırlar. Geleceğe yönelik planlama olanaksız değilse de, yine de son derece zordur ve enflasyon nedeniyle uzun dönem yatırımları düşme eğilimi gösterir. Böylece, yüksek enflasyon ekonomik kalkınma potansiyel ini zayıflatır.

Yüksek ve dalgalı enflasyon, özellikle üretime olan talepte ve reel faiz oranlarında yüksek dalgalanmalara yol açar. Bu dalgalanmalar ise iş yapanın maliyetini büyük ölçüde artırır ve yatırımlara ilişkin olarak alınacak herhangi bir kararın riskini yükseltir. "Büyük çapta dalgalanmalara maruz bir ekonomi etkin bir biçimde işleyemez ve istikrarlı bir ekonominin kalkınmadaki performansını gösteremez. Bu nedenle, endüstriyel kalkınmaya ilişkin olarak hükümetlerin yapabilecekleri en olumlu katkılardan birisi düşük ve istikrar kazanmış bir enflasyon oranının devam ettirilmesi olmalıdır"[9].

Rekabet ortamı yaratma stratejisinin amacı belirsizliklerin en aza indirildiği istikrarlı bir makro ekonomik ortam yaratmak ve geniş anlamda teknoloji alt yapısını geliştirmektir. Bu amaçla, devletin vergi gelirlerini yeniden düzenlemek, eğitim, sağlık, adalet, ulaştırma, çevre ve kentsel altyapı gibi alanlara kaynak aktarmasını ön görmektedir. Rekabet ortamı yaratma stratejisi belirli sektörlerin desteklenmesi yerine bütün rektörleri destekleyecek elverişli bir ekonomik ortamın yaratılmasını öngörmektedir. Bu stratejinin temel görüşü, başarılı sektörlerin merkezi bürokratik kurumlar yerine, istikrarlı ve teknolojik değişimi destekleyen rekabetçi bir ekonomik ortamda belirlenmesidir. Yani, herhangi bir sektöre öncelik veya ayrıcalık tanınması söz konusu değildir. Bu stratejinin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için toplumca benimsenmesi ve desteklenmesi gerekmektedir. Strateji, herhangi bir sektör ayrımı yapmadığı ve insan sermayesine yatırımı kalkınmanın en önemli unsuru gördüğü için toplumca benimsenmesi ve desteklenmesinin kolay olacağına inanılmaktadır.

1.2. Sektörel ve Bölgesel Öncelik Stratejisi

Azgelişmiş ekonomilerde, bölünemezlik özelliği gösteren altyapı yatırımlarından, başka bir değişle sosyal sermaye hizmetlerinden yeterince yararlanarak, israfı minimize etmek için, gerek gelişme merkezleri, gerekse sürükleyici önder sanayi birimleri, gerekli altyapı olanakları bulunan mekanlarda ortaya çıkar. İleri geri bağlantıları ve bölgesel girdi çıktı ilişkileri, sanayinin belli bir mekanda toplanmasıyla sağlanabilmektedir. Bu yüzden gelişme merkezleri ile endüstrilerin yoğunlaşması birbirlerini tamamlayıcı nitelik göstermektedir.[10]

Öncelikli sektörler stratejisinin "temelinde dengesizliğin motor karakteri yatmaktadır."[11] Belli kriterlere göre seçilmiş sanayi kollarını teşviklerle, vergi, kredi

[9] **A.g.e.**, s. 34.

[10] DİNLER Zeynel, **Bölgesel İktisat**, 4. Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1994, s. 394. : DURAN Sungur Mustafa, **a.g.e.**, s. 39.

[11] DİNLER Zeynel, **a.g.e.**, s. 412.

ve dış ticaret politikaları ile destekleyerek dünya ekonomisinde rekabet edebilir hale gelmesini amaçlamaktadır. Kalkınmanın sürükleyici sektörü olan sanayi, genellikle önce yavaş ve sonra da hızlı bir tempoda kalkınma seyri gösterir. Sanayinin hızlanma dönemleri, sektör ve bölge içinde dikey ve yatay yığılma ve bütünleşme sürecine bağlı olarak gerçekleşir. Bölgesel kalkınmada sanayi sektörüne büyük görevler verileceğine göre, bunun hızlandırılması için yapay olarak bir bölgesel ve sektörel yığılma kaçınılmaz olacaktır.[12]

1.3. Ekonomik Kalkınmada Sanayileşme ve Dış Ticaret Stratejileri

"Sanayileşme ve Dış Ticaret Stratejileri, belli bir endüstriyi ilgilendiren özel politikalar ile devletin doğru bir biçimde saptanan yöntemlerden yararlanarak, endüstriyel yapıyı etkilemek için uygulamaya koyduğu planlı koordinasyon olarak tanımlana bilir". Buna göre Sanayileşme ve Dış Ticaret Stratejileri'nin birinci özelliği; ekonominin alt sektörlerinde saptanan hedeflere ulaşılması, ikinci özelliği ise; genel bir kalkınma planının koordinasyonu ile ilgili bulunmaktadır.

Dünyanın çeşitli yörelerindeki gelişmekte olan bir çok ülke, ekonomik büyüme ve endüstriyel kalkınma düzeylerini yükseltmek amacıyla, çok sayıda endüstriyel kalkınma stratejileri denemişlerdir. Bunların başlıcalar:

1. İçe yönelik sanayileşme (ithal ikameci) stratejisi
2. Dışa yönelik sanayileşme (ihracat ikameci) stratejisi
3. Karma sanayileşme stratejisidir.

1.3.1. İçe Yönelik Sanayileşme Stratejileri

Sanayi devrimi sırasında İngiltere ve yakın tarihlerde Hong Kong hariç olmak üzere, günümüz sanayi ülkeleriyle, kalkınmakta olan ülkelerin hemen hepsi, iç pazarları için üretim yapan ve henüz başlangıç aşamasında bulunan sanayilerini korumaktadırlar. Bu anlamda, çeşitli ülkeler arasında söz konusu korumacılığın şekli ve derecesi konusunda, farklılıklar bulunması da çok doğaldır. Nitekim, günümüz sanayi ülkeleri, çoğunlukla nispeten düşük gümrük tarifeleriyle yetinirken, kalkınmakta olan ülkeler, yüksek tarifeler veya miktar kısıtlamaları uygulamışlar, hatta bazı malların ithalini tamamen yasaklayarak, yabancı rekabetten korumaya çalışmışlardır.[13]

Gelişmekte olan bir ülkede ne tür bir sanayileşme ve dış ticaret stratejisinin seçileceği ithal ikamesi politikasını belli bir süre uyguladıktan sonra mümkün olmakta ise de, bu politikanın uygulanma süresi ve dozu da o ülkenin ödemeler bilançosu dengesini sağlamadaki başarısını büyük ölçüde belirlemektedir[14].

---

[12] DURAN Sungur Mustafa, a.g.e., s. 39.

[13] BALASSA Bela, **Gelişmekte Olan Ülkelerde Dışa Açılma ve Döviz Kuru Politikaları**, (Çev: Hedli Avnih), Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK kurulu başkanlığı, Yayın No: 1986/270, s. 151.

[14] ÇARIKÇI Emin, **Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları**, Ankara, 1983, s. 18.

İthal ikamesi toplam arz içindeki ithalat payın da meydana gelen değişmedir. Buna göre toplam arz içinde ithalat oranı eksiliyorsa, ithalat ikamesi yapılıyor, artıyorsa yerli üretim ithalatla ikame ediliyor demektir. Gerçekte ithal ikamesini belli bir mal, sektör veya tüm ekonomi için hesaplamak mümkündür. Ayrıca belli bir sektörde ithal ikamesi sağlansa bile, yerli üretimdeki artış diğer sektörlerde ithalatın artmasına neden ola bilir. Bu dolaylı etkileri de dikkate aldığımızda net ithal ikamesini bulmuş oluruz[15]. Bu konu ileride ayrıntılı olarak incelenecektir.

İthal ikamesi stratejisinin seçiminde en tutarlı görüş bebek endüstri tezidir. Temeli F. List'e kadar dayanan bu görüşe göre, sanayileşmenin başlangıcında sınai üretiminde parça başına maliyetlerin yüksek olması kaçınılmaz olduğu için yeni kurulan sanayilerin belli bir süre dış rekabetten korunması gerekir. Fakat zamanla, optimum ölçekli işletmeler kurulup kitlesel üretime geçilince içsel ve dışsal ekonomilerden yararlanılarak parça başına maliyetlerin düşeceği ve bir müddet sonra da ihracata yöneleceği ümit edilir.[16]

Bilindiği gibi sanayi kesimi başlıca iki bölümden meydana gelmektedir; sosyal sermaye yatırımları ve doğrudan verimli yatırımlar. Bunlara bundan önceki bölümde söz açmış ve dengesiz kalkınma modellerini açıklarken açıklamasını yapmıştık. Burada şunu ilave edeceğiz; sanayide diğer bir ayrım da "imalat sanayi, madenler ve enerji sanayileri" şeklinde ortaya çıkmaktadır[17]. Sanayileşmede önce ithal edilen tüketim mallarının dahilde üretimi ve ikinci aşamada da aramalı ve yatırım malları üretimine geçilerek ithal ikamesi stratejisi - görüldüğü gibi - iki aşamada gerçekleştirilir.

1.3.1.1. İthal İkamesinin Kolay Aşaması

İthal ikamesinin birinci safhasında giyim, ayakkabı ve ev eşyası gibi dayanaksız tüketim malları ile onların kumaş, deri ve ağaç gibi girdileri ithalatını, yerli üretimle ikame etmek üzere, yüksek korumacılığa gerek duyulmamaktadır. Sözü edilen mallar, gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme sürecine girdikleri sırada, taşıdıkları özelliklere uygundur. Şöyle ki, bunlar eğitilmemiş emek yoğun mallar olup, bu mallar için en etkin çıktı ölçeği nispeten düşük olup, düşük ürün seviyelerinde, maliyetler büyük ölçüde artmamakla beraber üretim, yüksek teknoloji gerektirmemektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin, bu mallar konusunda sahip oldukları mukayeseli üstünlükler, çoğunlukla, ithal ikamesinin birinci aşamasının niçin kolay bir aşama olarak düşünüldüğünü açık şekilde ifade etmektedir. Aynı zamanda bu malların iç üretiminin, iş gücü eğitimi, teşebbüs kabiliyetinin geliştirilmesi ve teknolojinin yaygınlaştırılması şeklindeki dışsal ekonomiler sağladığı ölçüde, ılımlı bebek endüstrisi korumacılığından ve bunların geliştirilmesinden söz etmek mümkün olabilecektir[18] .İthal ikamesinin "ilk kolay aşamasında döviz tasarrufuna yol açtığı için, gelişmekte

[15] ALPAR Cem, **Azgelişmiş Ülkelerde Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, Ankara İktisat ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No: 195, Ekonomi Fakültesi Yayın No: 1982/2, ss. 81-82.
[16] ÇARIKÇI Emin, **a.g.e.**, s. 19.
[17] MANİSALI Erol, **a.g.e.**, s. 109.
[18] BALASSA Bela, **a.g.e.**, s. 152.

olan ülkelerde kronik sorun olan dış ödemeler bilançosu açıklarına çözüm getireceği ve döviz kaybını azaltacağı" düşünülmektedir[19].

1.3.1.2. İthal İkamesinin İkinci Aşaması

İthal ikamesinin ikinci aşaması ara malları ile, üretici ve tüketici dayanıklı malları ithalatının, yerli üretimle ikame edilmesini içermektedir. Bu mallar, birinci aşamada ikame edilenlerden farklı özellikler taşımaktadırlar. Petro-kimya ürünleri, çelik gibi ara malları, yüksek oranda sermaye yoğun mallardır. Burada önemli ölçüde ekonomik ölçekli olma sınırlaması söz konusudur. Etkin fabrika büyüklüğü ölçeği, gelişmekte olan ülkelerin iç ihtiyaçlarına kıyasen büyüktür ve düşük hasıla seviyelerinde maliyetler hızla artmaktadır. Üstelik, maliyet fiyatı ile satış fiyatı arasındaki fark, nispeten düşüktür. Örgütsel ve teknik verim düşüklükleri, yüksek maliyetlere yol açmaktadır[20].

Öte yandan bu endüstrilerde yüksek oranlı ithal girdisi ihtiyacından dolayı döviz tasarrufu imkanlarını da azaltmaktadır. Neticede bu sanayi dallarında üretimin iç girdi maliyetini korumak için aşırı korumanın devamlılığını zorunlu kılmaktadır[21].

Yüksek korumacılık, bir yandan iç rekabeti azaltırken, bir yandan da özelde mamul ve tarım ürünleri ihracı aleyhine ve genelde de, tarımsal faaliyetler aleyhine bir ayırım yapar mahiyettedir. Fakat, unutulmamalıdır ki, ikinci safha ithal ikamesi sürecine girmiş bulunan ülkelerde de, imalat sanayide korumacılık oranları arasındaki farklılıklar değiştikçe, söz konusu benzeri ayırımlar mevcut olmaya devam edecektir. Bundan başka, ikinci safha ithal ikamesi sürecinden geçmekte olan ülkeler, nominal faiz oranlarını enflasyon oranının altında tutmak eğilimindedirler. Negatif faiz oranları ise, sonuçta, sermaye yoğun teknikler benimsenmesine ve dolayısıyla sermaye yoğun endüstriler kurulmasına neden olmakta, iç tasarruf şevki kırılmakta, sermaye çıkışı hızlanmakta ve bütün bunların sonunda da, kredi tahditleri kaçınılmaz bir hal almaktadır. Sonuçta, kredi tahditleri de, çoğunlukla, diğerleri aleyhine olmak üzere, kredi kullananlar lehine, kredi tercihleri verilmesi uygulamalarına neden olmaktadır [22].

1.3.1.3. İçe Yönelik Sanayileşmenin Hesaplanması

İçe yönelik sanayileşme oranı, toplam sanayi içindeki dıştan ithal payında ortaya çıkan değişme olarak tanımlanmıştı. O zaman, içe yönelik sanayileşme oranı aşağıdaki gibi hesaplanabilir[23]:

$$\Delta Z = \Delta Q$$

$$Z = X + M$$

$$Q = D + E + W$$

$$\Delta X + \Delta M = \Delta D + \Delta E + \Delta W$$

---

[19] YİGİT Mehmet, **İhracat ve Ihracat Teşviklerinin Ekonomik Analizi**, Kütahya, 1996, s. 1.

[20] BALASSA Bela, **a.g.e.**, s. 153.

[21] ÇARIKÇI Emin, **a.g.e.**, s. 23.

[22] BALASSA Bela, **a.g.e.**, ss. 153-154.

[23] ALTINTAŞ Mustafa, **İçe Yönelik Sanayileşme Politikası**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1978, s. 67.

$\Delta X = \Delta D + \Delta E + \Delta W - \Delta M$ - burada;

Z : toplam arzı
Q : toplam talebi
X : yerli üretimi
M : dıştan alımı (ithalat)
D : stok dahil tamamlanmış mal talebini
E : dışa satımı (ihracat)
W : ara mallar talebini - göstermektedir.

İçe yönelik sanayileşme oranının hesaplanmasında göz önüne alınması gereken husus, çeşitli alt sektörlerden oluşan bir ekonomi bütün tümü için yapılacak hesaplamadır[24].

1.3.2. Dışa Yönelik Sanayileşme Stratejileri

Dışa yönelik sanayileşme stratejisi, II. Dünya Savaşını takiben Danimarka ve Norveç'te, 1950 ortalarından itibaren Güney Avrupa ülkelerinde ve bazı eksiklikleriyle Japonya'da, 1960 başlarından itibaren Kore, Singapur ve Tayvan'da ve 1980 yılından bu yana da Türkiye'de sürekli olarak uygulanmaktadır. Bu strateji, 1961'den beri İsrail'de, 1960'ın ikinci yarısından sonra da, değişik aralıklarla, başta Brezilya ve Arjantin olmak üzere bir çok Latin Amerika ülkesinde uygulanmaya konmuştur. Bir ülkenin sanayi malları ihracatında başarısının artması için dışa yönelik sanayileşme stratejilerini uygulamaya koyması gerekir. Bunun için ilk etapta uygulamaya konulan stratejiler şunlardır[25]:

1. Döviz Kuru ve Devalüasyon Politikası
2. İhracatı Teşvik Politikası

Bunlara ek olarak ikinci etapta alınması gereken diğer tedbirler ise şunlardır[26]:

i. Para-kredi sistemindeki reformlar ve enflasyon üzerinde bir faiz politikası
ii. İşletmelede verim artırıcı tedbirler ve kamunun üretmiş olduğu mallara gerçek fiyat uygulaması
iii. Dış ticaret rejiminin kademeli olarak liberalleştirilmesi ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması, gümrüklerin asgari düzeye indirilmesi ve konvertebiliteye geçiş.

Yukarıda sözü edilen politika ve reformların gerçekleştirilmesi sürecinde yapılacak ilk iş, genellikle, yerli paranın önemli ölçüde devalüe edilmesine, döviz kurlarında gerekli esnekliğin sağlanması ve peşinden ihracatı teşvik tedbirlerinin devreye sokulmasını içermektedir. Bu da, içeride ve dışarıdaki nispi fiyat değişiklikleri esas alınarak yapılacak mini devalüasyon şeklindeki zincirleme ayarlamalar yoluyla sağlanacaktır.[27]

---

[24] ALTINTAŞ Mustafa, **a.g.e.**, s. 69.
[25] ÇARIKÇI Emin, **Türkiyede Ekonomik Güçlükler ve Çözüm Yolları**, s. 164.
[26] **A.g.e.**, s. 165.
[27] BALASSA Bela, **a.g.e.**, s. 156.

1.3.2.1. Döviz Kuru Politikası ve Devalüasyon

Kamu müdahaleleriyle sanayinin yönlendirilmesinde, döviz kuru politikası etkin bir role sahiptir. Ödemeler bilançosu açıklarının süreklilik kazandığı azgelişmiş ülkelerde, döviz kurunun serbest piyasalarda arz-talep kurallarına uyarak belirlenmesine izin verilmemekte, döviz kuru kamu otoritesi tarafından belirlenmektedir. "Yabancı paraların ulusal piyasadaki fiyatı olan döviz kurunun denge değerinin altında veya üstünde belirlenmesi fiyat sisteminin işleyişini bozar ve tüm ekonomi üzerinde bu bozukluğun etkisi görülür" [28].

Kuramsal olarak denge döviz kurunun iç ve dış fiyat ilişkisini bozmayacak, uluslararası ticareti dengeleyecek düzeyde olması gerekir. Bu dengeler cari döviz kuruyla sağlanamıyorsa, bunun denge kuru olduğu söylenemez. Azgelişmiş ülkelerde bir çok nedenle söz konusu dengeler kurulamamaktadır. İthalat eğiliminin ihracat olanaklarını aşması sürekli dış ticaret dengesizliği yaratmakta ve döviz talebinin döviz arzını aştığını göstermektedir. Bu durumda yabancı paraların fiyatını yükseltmek, yani ulusal paranın değerini düşürmek gerekir. Öte yandan, kalkınma sürecinde ortaya çıkan arz tıkanıkları ve darboğazların yanısıra ekonominin makro düzeyde yönetiminin başarısızlıkları, azgelişmiş ülkelerde enflasyon oranının ticaret ilişkilerinde bulundukları ülkelerdeki fiyat artışlarının üzerinde olmasına neden olmaktadır. Enflasyon süreklilik kazandığında döviz kurunun aşırı değerlenmiş kalması istenmiyorsa ulusal fiyat artışlarının etkisini gidermek için sık aralıklarla devalüasyon yapılması gerekir.[29]

Devalüasyon, teorik olarak, "devletin almış olduğu kararla, milli paranın dış değerini düşürme"si diye tarif edilir. O zaman devalüasyon, yabancı paralara göre ihraç malları fiyatlarını ucuzlatarak ihracatı teşvik eder. Diğer taraftan ithal mallarının fiyatlarını milli para cinsinden pahalılaştırarak ithalatı kısar.[30]

Durumu bir örnekle açıklayalım; mesela, 6 ay önce dolar paritesi 1$=4.000 Manat ve (A) malının her kilosunun da iç piyasada 4.000 Manat olduğunu var sayalım. Altı ay içinde bu malın iç fiyatı 4.000 Manattan 5.000 Manata çıkarsa, yani enflasyon kontrol edilemezse, Azerbaycan'a gelip bu maldan satın almak isteyen ithalatçı her dolar karşılığında (A) malından bir kilo değil %20 eksiğiyle 800 gr. alabilecektir. Oysa başka ülkelerde (A) malının dünya fiyatı halen, kg. başına bir dolardır. Böylece, ülkeye gelen ithalatçı aynı malı üreten diğer ülkeden bir dolar karşılığında bir kg. (A) malı alacağı için Azeri malının ithalatından vazgeçer, bunun önüne geçmek için, geçmişte yapılan iş, bu malın ihracatında %20 vergi iadesi vererek o mal için gayri resmi devalüasyon yaparak malın ihracatının devamlılığını sağlamakta, ileride (A) malının fiyatı daha da artarsa vergi iadesini artırmak gerekir. Bu durum binlerce mal için düşünülürse ve bürokrasinin iç ve dış piyasada değişen fiyatlara göre anında karar alamayacağı da hesaba katılırsa, içte satın alma gücü düşmüş paranın değeri zamanında tasdik edilmezse, yani devalüasyon yapmazsak, aynı miktar ihracatın gerçekleştirilemeyeceği açıklıkla ortaya çıkar.[31]

---

[28] BERKSOY Taner, **Azgelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme**, s. 230.

[29] **A.g.e.**, s. 231.

[30] ÇARIKÇI Emin, **a.g.e.**, s. 192.

[31] **A.g.e.**, s. 193.

Devalüasyon başlıca iki nedenle yapılır[32]:

1. İhracatı teşvik ve ithalatı kısmak suretiyle dış ticaret açıklarının kapatılmasını sağlamak

2. İç fiyatlar ile dış fiyatlar arasında mevcut bulunan dengesizliği ortadan kaldırmak.

Devalüasyon, ülkenin ödemeler dengesi üzerinde önemli etkiler yaratır. Bu etkiler; devalüasyon yapan ülke ile diğer ülkelerdeki arz ve talep şartlarına bağlıdır, devalüasyon yapıldığı zaman yabancı dövizlere göre ihraç fiyatları düşer, ihraç fiyatlarının düşmesi karşısında normal olarak ülke mallarına olan dış talep artar, bu talep artışı, ihraç malları fiyatlarını devalüasyondan önceki seviyesine doğru iterken ithal malları pahalılaştığından ithal talebi kısılır. Böylece, dış ticaret açıkları kapatılarak dış denge sağlanmış olmaktadır[33].

1.3.2.2. İhracatı Teşvik Politikası

Sanayilerini yeni kurmakta ve geliştirmekte olan ekonomiler endüstriyel ürün ihracatında şiddetli bir rekabetle karşı karşıya kalmaktadırlar. Durum belirli mal gruplarını (dokuma, gıda, tarım ürünleri, orman ürünleri gibi) içine alan sınai ihracatın arttırılması teşvik tedbirlerinin uygulanmasını zorunlu kılmaktadır.[34]

Bu sübvansiyonların amacı, yerli üreticilere maliyet avantajı sağlayarak, yabancıların ödediği fiyatı düşürerek ülkenin ihracatını teşvik etmek, yabancı ülke tüketicileri yerli tüketicilere tercih etmektir. Çünkü, sübvansiyonlu ihracatın dış fiyatı, ürünün yurtiçi fiyatından daha düşüktür[35].

İhracatı teşvik politikası ülkeden ülkeye büyük farklılıklar göstermesine rağmen genel olarak dört ana grupta toplanabilmektedir[36]:

1. İhraçta Verilen Pirim; Bunun esası, ihraç malı üreten üreticileri ve dolayısıyla ihracatçılara genel anlamda para olarak devlet tarafından yapılan yardımlardır.

2. İhracata Vergi İadesi, İndirimi ve Vergi Muafiyeti; İhracat için üretim yapılan bazı malların içinde ithal malı üretim faktörleri vardır. Ülkenin uygulamış olduğu gümrük vergisi dolayısıyla ihraç ürünü içindeki ithal malı, o ürünün fiyatını şişirecektir. Bu sebeple ihracatçıların dış pazarlarda fiyat yönünden rekabet edebilmeleri için bu yüklerden kurtulması gerekmektedir. İhracata vergi iadesinin amacı, malın dış piyasalara daha ucuza arz edilmesini sağlamaktır.

3. İhracata Kredi Teşviki; Burada amaç, ihracatçıya mali gücünün sınırlı kaldığı alanlarda yardımcı olarak onu ihracata yönlendirmek için ucuz kredi vermektir.

---

[32] KARLUK Rıdvan, **Uluslararası Ekonomi**, 3. Baskı, Bilim ve Teknik Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 368.
[33] **A.g.e.**, s. 369.
[34] MANİSALI Erol, **a.g.e.**, s. 190.
[35] İYİBOZKURT Erol, **Uluslararası İktisat**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1992, s. 183.
[36] KARLUK Rıdvan, **a.g.e.**, s. 216. : MANİSALI Erol, **a.g.e.**, s. 190.

4. Devletin Pazarlama Desteği; Dış piyasalar hakkında bilgi toplama, dış ülkelerde sergiler açma, ihracat ve pazarlama elemanı yetiştirme, ambalajlama ile ilgili hizmetler ve ulaşım kolaylığı sağlama da kamu yardımları çok etkili olmaktadır.

Dışa yönelik kalkınma stratejilerini izleyen ülkeler, teşvik sistemlerinin rasyonalize edilmesi ve ekonominin piyasa kurallarına göre işletilmesi konularında, ikinci safha ithal ikamesini takiben benzeri reformları uygulamaya başlayan ülkelere nazaran daha ileriye gitmişler ve daha başarılı sonuçlar elde etmişlerdir. İhracatçılar, yerli ve ithal ettikleri girdileri seçim konusunda geniş şekilde serbest bırakılmış, girdi ve çıktılarında dolaylı vergilerden muaf tutulmuş ve ithal girdileri için hiç bir gümrük, resim ve harç ödememişlerdir. Aynı tür ayrıcalıklar, ihraç malları üretiminde kullanılan yerli girdilerin üreticilerine de tanınmıştır. Bazı ilave ihraç teşvikleri sağlanırken bu kurallara uyulması, ihracatın tamamı için eşit şekilde kavranılması imkanlarını sağlamış ve tek tek ihraç malları arasında çok büyük farklılıklar yaratılmamıştır. Söz konusu teşvikler, aynı zamanda imalat sektöründe ihracat ve ithalat ikamesine eşit şekilde kavranılmasına da imkan sağlamıştır. Genelde tarımsal faaliyetler ve ihraç malları için çok küçük ayrımlar getirilmiş, teşvikler otomatik hale dönüştürülürken zaman içinde bazı küçük değişiklikler yapılmıştır.

1.3.2.3. İhracatı Geliştirmeye Karşı Engeller

Dışa yönelik sanayileşme stratejisinin başarısı, arz yönünden azgelişmiş ülkelerin uluslararası pazarlarda rekabet edebilecek nitelikte mal üretmelerine, talep yönünden ise bu malları alabilecek ülkelerin takip edecekleri dış ticaret politikalarına bağlıdır. Bu konuda talep yönünden yaratılan en büyük engel, azgelişmiş ülkelerin ürettiği sanayi mallarının %70'inin alıcısı durumunda bulunan sanayileşmiş ülkelerin bu mallara karşı uyguladıkları gümrük vergileri ve vergi dışı kısıtlamalardır.[37]

ABD ve AE ülkeleri gelişmekte olan ülkelerden gelen tekstil, konfeksiyon, ayakkabı vb. gibi malların ülkelerine girmesini çeşitli biçimlerde önlemeye çalışmış ve kotalar koymaktadırlar. Bu da AGÜ'in ihracatı geliştirmeye karşı büyük engeller yaratmaktadır.[38]

Yeni korumacılık ve bu nedenle yaygınlaşan ihracat engelleri azgelişmiş ülkelerin ihracata yönelik sanayileşme politikalarına geçmelerini önleyecek en başlıca faktör olarak belirlenmektedir.[39]

1.3.3. Karma Strateji

Gelişmekte olan ülkelerin sorunu içe yönelik ve dışa yönelik sanayileşme stratejilerinden birini seçmek değildir. Diğer bir ifade ile, bu iki sanayileşme stratejisi arasında mutlak ve kesin bir ayrım yapmak doğru olmaz. Burada asıl sorun sanayileşmede hangi stratejiye ağırlık ve öncelik verileceği değil, fakat bu iki strateji arasında tercih yapmayan aynı anda hem içe yönelik hem de dışa yönelik sanayilerin gelişmesini sağlayacak karma bir stratejiyi bulmaktır. Bu tür bir sanayileşme

[37] ALPAR Cem, **a.g.e.**, s. 111

[38] HATİBOĞLU Zeyyat, **Gelişme ve Türkiye İktisadı**, İstanbul, 1993, s. 474.

[39] ALPAR Cem, **a.g.e.**, s. 115.

stratejisini geçmişte Japonya uygulamış, son zamanlarda da Güney Kore uygulamaktadır.[40]

Karma stratejinin uygulanabilmesi sayesinde, bir birim döviz kazanılması ve bir birim döviz tasarrufu için harcanan marjinal iç kaynak maliyeti aynı olur. Neticede, kaynak dağılımında etkinliğin sağlanmasıyla sanayide yapısal bozuklukların ortaya çıkmasının önüne geçilebilir. Oysa, uzun bir süre ve aşırı bir şekilde uygulanan ithal ikamesi stratejisi kaynak dağılımını bozarak ülkenin potansiyel mukayeseli üstünlüğüne ters bir sanayileşme yapısı ortaya çıkarır. Fakat, dışa yönelik sanayilere verilen aşırı sübvansiyonlar da aynı sonucu doğurabilir. Ancak, bazı ülkelerdeki tecrübeler göstermiştir ki, kaynak dağılımında çarpıklığa yol açan neticeler dışa yönelik sanayileşmede daha az, içe yönelik sanayileşmede ise daha çok ortaya çıkmaktadır. Çünkü, ithal ikamesi teşvikleri ithalat kısıtlamaları, aşırı değerlenmiş kur ve enflasyonla dolaylı yoldan verildiği halde, ihracatı teşvik genellikle devlet bütçesine yük getirdiği için verilen sübvansiyonlar göze batmakta veya devlet bütçesi imkanlarıyla sınırlı kalmaktadır. Ayrıca, dışa yönelik sanayi kuruluşları uluslararası piyasalarda kalite ve fiyat rekabetiyle karşılaştığı için ölçek ekonomilerinden daha fazla yararlanmak zorunda kalmaktadırlar[41].

2. BAZI ÜLKELERDE EKONOMİK KALKINMA STRATEJİSİ UYGULAMALARI

2.1. TÜRKİYE

2.1.1. İçe Yönelik Kalkınma Stratejileri

Türkiye bir çok gelişmekte olan ülkeden 20 yıl önce ve 1930'lardan itibaren kalkınmanın eş anlamlısı olarak kabul edilen sanayileşmeye ağırlık vermeye başlamıştır. 17 şubat 1923 tarihinde İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde açılış konuşması yapan Mustafa Kemal, Türkiye'nin uygulayacağı ekonomi politikasının belirlenmesini istemiş ve bu arada tarımın önemini belirterek, sanayinin kurulup genişletilmesinin zorunluluğuna değinmiş ve ulusal sanayine sahip olmamanın sakıncalarını dile getirmiştir. Daha sonra kürsüye gelen İktisat Bakam'nın konuşması, izlenecek ekonomi politikasının ilkelerini ortaya koymuştur. Bakan'a göre, Yeni Türkiye Ekonomi Politikası, uygulanmakta olan ekonomik sistem ve politikalarından ayrı olmak zorundadır. Ülkenin ekonomik koşullarına ve ekonomi tarihine uygun, kendine özgü bir ekonomi politikası uygulamalıydı. Türkiye dünya ekonomi tarihinde yer alan hiç bir ekonomi okuluna bağlı değildi ve bu nedenle Türkiye, Karma Ekonomik Düzen kurmalıydı. Ekonomik faaliyetler, kamu ve özel kesim tarafından birlikte yürütülmeliydi. Daha sonra söz alan Kazım Karabekir Paşa da, sanayinin dış sanayilerle rekabet edemese dahi, hiç olmazsa iç piyasanın isteklerini karşılayacağını ve dışa bağımlılığın azalacağını belirtmiştir[42].

---

[40] ÇARIKÇI Emin, **Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları**, Ankara, 1983, s. 29.

[41] MEIER G., "International Economics: The Theory of Policy", **Oxford University Press**, (Oxford, 1980), pp. 322-324.

[42] ÖKÇÜN A. G.,**Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, Haberler-Belgeler-Yorumlar, 4. baskı, Ankara, 1997, ss. 262-268.

1930-1979 döneminde Türkiye'de uygulanmış olan dış ticaret ve sanayileşme stratejileri, belli dönemlerdeki liberalleşme girişimlerine rağmen içe yönelik bir özellik taşımıştır.[43]

İkinci Dünya Savaşı sonundan 1953 yılına kadar oldukça liberal bir dış ticaret ve sanayileşme stratejisi uygulayan Türkiye, 1953 yılından itibaren ortaya çıkan ağır döviz darboğazı sonucu ithalat ikamesinin aracı olan kotaları, ithalat yasaklarını,yüksek gümrük duvarlarını uygulamaya koymuş, enflasyonist politikalar ve aşırı değerlenmiş kur politikası da, şiddetini giderek arttırarak, 1958 yılına kadar sürdürmüş, 1953-1960 döneminde iktisadi şartların gereği bilinçsiz olarak ithal ikamesi stratejisini uygulamış, 1960 başlarından itibaren 1980 yılma kadar içe yönelik stratejiyi bilinçli olarak, planlı ve programlı olarak sürdürmüştür.[44]

1960'lı yılların ortasına kadar gıda ve tekstil gibi dayanıksız tüketim mallarının ithalatını yerli üretimle ikame etmiştir. İthal ikamesinin birinci safhası (içe yönelik sanayileşmenin kolay aşaması) olarak nitelenebilecek bu safhadan sonra, çelik, petro-kimya gibi ara malların ithal ikamesine ve karayolları araçları gibi dayanıklı tüketim mallarının ithal ikamesine geçilmiştir. İkinci safhada ithalatı ikame edilen malların sermaye yoğunluğu çok daha yüksek olduğu gibi vasıflı işçilere daha yoğun ihtiyaç gerektirmiş ve iç piyasanın müsaade ettiği ölçek ise, ölçek yararlarının mevcut olduğu verimli çalışabilecek fabrika büyüklüğünün çok altında bulunmuştur. Bu nedenlerle ithal ikamesinin ikinci safhasında kurulan sanayilerin büyük oranda himayesi gerekmiştir. Himaye yüksek gümrük tarifeleriyle, ithalat korolarıyla ve gerçek değerin altında döviz kurlarıyla sağlanmıştır.[45]

İçe yönelik kalkınma stratejisi bir süre için, ülkenin nispeten yüksek sayılabilecek ekonomik kalkınma oranlarına ulaşmasına imkan sağlarken, söz konusu rakamlar örneğin, diğer Güney Avrupa ülkelerine kıyasla oldukça düşük kalmıştır. Nitekim, 1960-1973 döneminde bu oran Yunanistan ve Portekiz'de %6.8, İspanya'da %5.7 iken, Türkiye'de ancak %3.9'a ulaşmıştır. Ülke, bütün dünyadaki yaygın ekonomik durgunluk ve dört kat artan petrol fiyatları sonucu doğan petrol krizine rağmen, bir yandan ekonomik büyüme gayretlerini sürdürmeye çalışırken, bir yandan da içe yönelik kalkınma stratejileri izlemeye devam etmiş, izlenen politikalar, ihraç pazarlarındaki daralmayı ve ithal paylarındaki artmayı hızlandırıp, dış şokların ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz etkilerini ağırlaştırdığından, izlenen kalkınma gayretleri ve sonuçları, geçici olmaktan öteye geçmemiştir. Ekonomik performans konusundaki kötüye gidiş, 1973 yılından sonra da devam etmiştir. Bu durumu, ekonominin ilave kaynak kullanımındaki etkinliliğinin bir göstergesi olan sermaye/hasıla oranlarındaki artışlarda da izlemek mümkündür. Adı geçen oran, ithal ikamesinin yükselen maliyetleriyle ekonominin tümü için aşağıdaki, tablo-3.1'de verilmiştir.

---

[43] ÇARIKÇI Emin, a.g.e., s. 109.

[44] OKYAR O., **Plan Dönemi Sanayileşme Stratejisi Hakkında Düşünceler**, Yeni Forum, Cilt III, Sayı 57, 15 Ocak 1982, ss. 10-12.

[45] TÜSİAD, **İstikrarlı Kalkınma ve Yeniden Sanayileşme İçin Ekonomik Çözümler**, 19 Temuz1989, Yayın No: Tüsiad-T/89/7/129., s. 1.

Tablo-3.1:
Yıllara Göre Sermaye/Hasıla Oranındaki ve İmalat Sanayideki Değişmeler.

YILLAR	SERMAYE/HASILA	İMALAT SANAYİDEKİ ARTIŞLAR
1963-1967	2.3	1.6
1968-1972	2.6	2.4
1973-1977	3.8	4.7

Kaynak: Balassa, a.g.e.

1979 yılında enflasyon şiddeti, kısmen nominal faiz oranlarındaki artışlar ile hafifletilmeye çalışılırken, dışarıya sermaye çıkışı başlamış, işçi dövizleri azalmış ve durum daha da ağırlaşmıştır. Giderek artan döviz sıkıntısıyla birlikte, şiddetli enerji, hammadde ve yedek parça darboğazlarıyla karşı karşıya gelinmiş ve sonuç olarak 1979 yılında sanayi üretimi %5.6 oranında azalmış ve GSMH da önemli ölçüde azalmıştır.[46]

Türkiye'de ithal ikamesine dayanan bir sanayileşme stratejisinin izlenmesini zorlayan ilk önemli sebep, ödemeler dengesi açıklarının devamlı olarak büyümesi, dış yardım sağlamanın da gittikçe güçleşmesi, bilinçli bir ekonomik kalkınma veya sanayileşme politikası izlemesi zorunluluğu olmuştur[47].

2.1.2. Dışa Yönelik Kalkınma Stratejileri

"1970'li yılların sonlarına doğru ekonomi özellikle ithalatın finansmanı için yeterli dış kaynak sağlanmaması nedeniyle bunalıma girmiştir. Enflasyonu kontrol altına almak, dış kaynak açığını kapatmak, kıtlıkları önlemek ve ekonomiyi yeniden işler hale getirerek uluslararası rekabete uygun bir yapıya kavuşturmak için"[48], 1980'de benimsenen stratejilerle Türkiye'de içe yönelik, ithal ikameci sanayileşme rejimi terk edilerek dışa yönelik, ihracata yönelik sanayileşme politikası uygulanmaya başlanmıştır . Yeni liberal politikalarla, devletin ekonomiye müdahale biçimleri yeniden düzenlenmiş, gelir ve kaynak dağılımı yapısal bir dönüşüme uğratılmış, sermayenin serbestçe hareket edebilmesinin önündeki yasal, mali, teknik engelleri kaldırılmaya ve dünya ekonomisiyle tam bir bütünleşmeye yönelinmiştir. İzlenen bu sanayileşme modelinin son 15 yılda yoksulluk ve işsizliğin artmasına, toplumun büyük çoğunluğu için yaşam standartlarının düşmesine yol açtığı açıktır[49].

---

[46] BALASSA, a.g.e., ss. 163-164.

[47] SERİN Necdet, **Kalkınma ve Dış Ticaret**, 3. Bskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 463, Ankara, 1981, s. 218.

[48] AYANOĞLU Kamil, **Türkiye İhracat Performansının Ekonomik Büyüme ve Üretkenliğe Etkisi**, DPT Yayın No: 2344-YSPKGM: 573, s. 19.

[49] ANSAL Hacer,"Alternatif Bir Sanayileşme Politikası Önerisi", **İktisat Dergisi**, (Nisan-Mayıs, 1997), s.103.

Yıllarca piyasa mekanizmasına çok az yer verilerek uygulanan içe yönelik sanayileşme stratejisini kısa zamanda tersine çevirmek mümkün olmadığı için yapılacak reformların kademeli olarak yapılması gerekmiştir.[50]

1980-1988 arasında ekonomiyi giderek serbestleşmeye iten politikalar istikrarlı biçimde değil, deneme yanılma yöntemine göre uygulanmıştır. Bazen serbestleşmenin en üst noktasındaki bir politika birden gündeme getirilmiş; eğer verimli olduysa bırakılmış, verimli olmadıysa geri adım atılıp tekrar denetim sistemine geçilmiştir. Kimi zaman denetim, ithalatta olduğu gibi daha düzenli biçimde azaltılmıştır. Bazen sistemin tümünde denetim sürerken, içindeki bir alanda birden serbestleşmeye gidilmiştir. Bu tür bir uygulama devlet yönetimindekiler kadar iş dünyasında karar alma konumunda olanları da şaşırtmış, ne yapacaklarını bilmez, olaylar hakkında yorun yapamaz hale getirmiştir. Dönem boyunca uygulanan politikalar temelde şu amaçlara yönelik olmuştur[51]:

i. Dış Ticaretin Geliştirilmesi ve Serbestleştirilmesi; Reel devalüasyonlar ve mali desteklerle ihracatın arttırılması, dış ticaret sermaye şirketleri adı altında getirilen yeni bir ihracat örgütlenmesinin bu artışın aracı görevini üstlenmesi bu alanda ilk adım olmuştur.

ii. Döviz Piyasasının ve Sermaye Girişlerinin Serbestleşmesi; Hükümet döviz fiyatının belirlenmesini T.C. Merkez Bankasına bırakmış, günlük kur uygulamasına geçilmiş, Ticari bankalar bir marj farkıyla bu kuru izlemiş, sermaye girişlerinin artması için dolaysız yatırımlar üzerindeki idari denetim giderek gevşetilmiş, serbest bölgelerin kurulmasına başlanmış ve döviz tevdiat hesaplarının serbestleşmesi devam ettirilmiştir.

iii. İç Fiyatların Piyasa Denge Fiyatını Yansıtması; Bu amaçla iç fiyatların bir kısmı üzerindeki denetim, bir kısmına verilen mali destekler giderek kaldırılmış, KİT'lere yapılan mali destek yerine KİT, fiyatlarına sürekli zam yapmaya bırakılmıştır.

iv. Para Miktarının Denetlenmesi, Sermaye Üzerindeki Vergilerin Hafifletilmesi ve Borçlanmaya Geçiş; 1985'e kadar süren IMF denetimi enflasyonu düşürmek için para miktarının belirlenmesiyle ilgili olmuş ve kamu kesiminin TCMB'den alabileceği kredilerin kısıtlanmasına dayandırılmıştır. Sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi dönemin gözde Laffer kuramından kaynaklanmıştır[52] . Bu politika, vergi kaçakçılığını ve vergiden kaçınmayı kolaylaştıran uygulamalarla kamu açıklarını sürdürmüş, iç borçlanma politikası içeride reel faizlerin giderek yükselmeye geçişine de kaynak oluşturmuştur.

v. Faiz Hadlerinin Serbestleşmesi ve Reel Pozitif Düzeye Yükselmesi; Bu yoldan tasarruflar artmış, kurulmuş sermaye piyasası yoluyla yatırımcılara aktarılmış ve artan sabit sermaye yatırımlarıyla ekonomi gelişme trendine girmiştir.

---

[50] ÇARIKÇI Emin, a.g.e., s. 119.

[51] KAZGAN Gülten, **Yeni ekonomik Düzen'de Türkiyenin Yeri**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1994, ss. 185 -187.

[52] Laffer'e göre, vergiler hafifleyince üretim hacmi artar ve bu artış dolayısıyla vergi miktarı da artmış olur.

vi. Devlet Kesiminin Küçülmesi, KİT'lerin Özelleştirilmesi; Piyasa her alanda serbestleşirken devletin de girişimcilikten ayrılması, özel girişimin artması, ekonomi giderek dünya fiyatlarının egemenliğine girerken, özel kesim kararlarını rekabet koşullarına göre vermişlerdir.

1980-1990 arasındaki 10 yıllık süreçte Türkiye'nin nüfus artış hızı %2.5'a, dış ticaret açığı %54.7'ye, tasarruf mevduatları 44.5 milyar T.L.'ye, toplam sermaye içindeki yabancı sermaye girişleri %53.1'e, dış borçlar 41 milyar dolara yükselmiştir. %-1.1'le devralınan kalkınma hızı %7-8'lere yükselmiştir. Bu dönemde 1968 fiyatlarıyla yılda ortalama %4.7 civarında ekonomik büyüme gerçekleştirilmiş, tarım %2.8, sanayi %5.9, hizmetler sektörü %4.4, imalat sanayi %6.1 oranında büyümüştür. Kişi başına düşen yıllık ortalama GSMH cari fiyatlarla 1216.197 T.L., sabit fiyatlarla 5.244.5 T.L. olmuştur. Dönem başında sabit fiyatlarla %30.4 artan kişi başına düşen gelirin dolar cinsinden değeri kur değişiklikleri nedeniyle %39 artarak 1.282.6 $'dan 1783 $'a yükselmiştir.[53]

Ülkenin temel sorunu halini alan enflasyon, bu dönemde istikrar programı doğrultusunda uygulanan para politikasıyla kontrol altına alınarak, iki yıl içinde %27'ye kadar indirilmiştir. 1983'ten itibaren tekrar ekonomi gündeminin birinci maddesi olan enflasyon 1990 sonunda %65.3'e ulaşmış, 1982'de %4.6 olan büyüme, 1983'de %3.3'e düşmüş, aynı yıl enflasyon %30.5'e yükselmiştir. Hızlı kalkınmanın yaşandığı 1986'da ekonomi %8.1 hızla büyürken bir yıl önce %43.2 olan enflasyon %29.6'ya gerilemiş, %69.6'ya yükseldiği 1989'da ise ekonomi giderek küçülmüş %1.1'lik büyüme hızına ancak ulaşılabilmiştir.[54]

1989-1993'ü kapsayan beş yıl GSMH'nın reel artışı yıldan yıla şiddetli iniş çıkış göstermiş, 1989'daki duraklamayı (artış hızı %1.9) ertesi yıl patlayan bir büyüme (artış hızı %9.2) izlemiştir. 1991'de GSMH artış hızı %0.5'e düşmüş izleyen iki yılda sırasıyla %5.9 ve %7.9 ile tekrar yükselmiştir.[55]

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), kapsadığı dönemler itibariyle dışa yönelik sanayileşme stratejisini devam ettireceği; bu çerçevede etkin bir gelişme ortamı sağlanacağı, koruma politikaları yerine firmaların rekabete açılmasını ve uluslararası piyasalarda söz sahibi olacak güçlü işletmelerin oluşmasını destekleneceği, AR-GE'ye, teknolojik yenilemeye, yeni istihdam hedefleri gerçekleştirmeğe, küçük ve orta ölçekli sanayilere rekabet gücü kazandırmaya ve bölgesel gelişme farklılıklarının azaltmaya yönelik yatırımlar yapılmasının destekleneceği, sanayide modern teknolojilerin yaygınlaştırılması, etkin firma yapısının oluşturulması ve bu vesile ile ihracatta sürekliliğin ve çeşitliliğin sağlanacağı hedeflenmiştir[56].

---

[53] MİNİBAŞ Türkel, **Azgelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye**, Der Yay., İstanbul, 1992, ss. 94-97: AKGÜÇ Öztin, **Ekonomide Gerçeği Arayış**, Bağlam Yayınevi, s. 76.

[54] **A.g.e.**, s. 98. : SEVGİ Cezmi, **Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı**, Beta Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 75-78.

[55] KAZGAN Gülten, **a.g.e.**, s. 226.

[56] DPT, **VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Stratejisi (1996-2000)**, Ankara, 1995, s. 37.

2.2.ÇİN

Yeryüzündeki tüm ulusların kalkınmalarını belirli araçlar kullanarak üç alternatif ekonomik sistem modeli içinde gerçekleştirmeye çalıştıklarını görmekteyiz. Birinci model ara piyasa modelidir. Bu model de; kaynak ayrımı tüketici tercihlerine göre yapılır, bu ayrım süreci piyasa mekanizması içinde yapılır ve kaynak ayrımı maddi özendirmeye dayanır.[57]

Piyasa toplumculuğu olarak bilinen ikinci model de[58]; tüm girişimler ve üretim araçları kamu mülkiyetinde olup, plancıların tercihleri etkili ve kaynakların gerçek ayrımı fiyat sistemine bırakıldığından plancıların kaynak ayrımı kararları piyasa mekanizması içinde uygulanmakta olup, bu uygulama oldukça farklılaştırılmış ödüllere ve maddi özendirmelere dayanmaktadır.[59]

Üçüncü model, bürokratik kaynak ayrımı veya kumanda ekonomi sistemidir. Bu model tüketici tercihlerinden çok plancıların tercihlerine dayanır ve piyasa mekanizmasına güvenilmediğinden mal ve hizmetlerin, dolayısıyla üretim faktörlerinin ayrımı fiziki planlamayla yapılmaktadır.[60]

1 Ekim 1949 yılında kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nin lideri Mao Zedong, ülkenin yoksulluktan kurtulması ve bir anlamda Çin'in kalkınmasında daha etkin olacağına inandığından bu üç modelden sonuncusunu seçmiştir. Mao ile birlikte her alanda planlama çalışmaları başlatılmış, kaynak ayrımı bürokratik kumanda sistemi içinde yapıldığından fiziki ve fiyat planlamasına dayanan modeller kullanılmıştır.

Değişken iklime ve arazi yapısına, bol enerji kaynaklarına, kendine yeterli ve oldukça farklılaştırılmış üretim yapısına, yüksek okuma yazma oranına ve disipline olmuş halka sahip olan Çin'in, 1949 yıldan beri dört alternatif kalkınma stratejisi izlediği görülmektedir. Bunlar[61]:

1.Birinci Beş Yıllık Plan döneminde (1953-1957) izlenen Sovyet kalkınma stratejisi,
2.Büyük atılım stratejisi (1953-1957),
3.Tarım önceliği stratejisi (1961-1979),
4.Dörtlü modernleştirme stratejisi (1979-...).

2.2.1. Sovyet Kalkınma Stratejisi

Çin'in kalkınma çabalarının iki temel amacı olmuştur; ağır sanayiye önem vererek endüstrileşme ve yoksulluğun kötü görünümünü yok etmek. İşte bu amaçla ve aynı dönemde Sovyetler Birliği'nin ekonomik kalkınmadaki başarısı

---

[57] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **Ekonomik Planlama**, Ekin Kitabevi, Bursa, 1995, s. 215.
[58] İkinci model Polonya'lı iktisatçı Oskar Lange'ye aittir.
[59] TURNER Kerry, **The Economics of Planning**, The Macmillan Pres Ltd., London, 1977, p. 28.
[60] ECKSTEİN Alexander, "China's Economic Revolution", **Cambridge University Press**, (Cambridge,197), s. 38.
[61] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **a.g.e.**, s. 217.

Çin'i Sovyet kalkınma stratejisine yönlendirmiştir. Bu strateji yedi amaç içinde ele alınabilir[62]:

i. Yüksek bir ekonomik büyüme elde etmek
ii. Endüstriyel ilerleme üzerinde özel yoğunlaşmak
iii. Ağır sanayiye öncelik vermek
iv. Yüksek tasarruf ve yatırım oranı elde etmek
v. Tarımın gelişmesini sanayideki gelişmeye bağlamak
vi. Ekonomik sektörlerde kurumsal yapı değişimi sağlamak
vii. Sanayileşmede sermaye yoğun yatırımlara yönelmek.

Birinci Beş Yıllık Planın sanayileşme politikası ekonomide, arz darboğazları, hammadde sorunları, tarım ve sanayi sektöründe çelişkili büyüme, tekstil ve gıda endüstrisinde tarımsal girdi darboğazı gibi sorunlar yaratmış, bu stratejinin dayanmış olduğu hızlı sanayileşme politikası hızlı bir kentleşmeyi doğurmuştur. 1952-1957 yılları arasında kentsel nüfus,%30 artarken, kırsal kesimin nüfusu ancak %9 artmıştır. Aynı zamanda üretim ve tüketim mallarının üretim artışlarındaki oransızlık, ekonomide enflasyonun yaratılmasında ve kentsel nüfusun yeterince beslenememesinde etkili olmuştur.

Dolayısıyla, Çin'in Sovyetler Birliği'nden ithal etmiş olduğu bu strateji, kendi koşullarına uymamıştır. Çin'de nüfusun %80-85'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Bu nedenle Çin'in kalkınma stratejisi hafif ve ağır endüstri kadar tarım sektörünün gelişmesine de dayanmalıdır. 1950'lerin sonlarına doğru Çin plancıları ve politikacıları tarımsal kalkınmayı hedef alan "tarımsal toplumculuğu" izleyerek Sovyet kalkınma stratejisini terk etmişlerdir[63].

2.2.2. Büyük Atılım Stratejisi

Büyük atılım, yani "iki ayağı üzerinde yürüme" stratejisinde, modern ve geleneksel, büyük ölçekli ve küçük ölçekli işletmelerde emek yoğun ve sermaye yoğun yöntemlerin adım adım geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Ayrıca[64];

i. Eksik istihdam edilen fazla işgücünü tarıma yönlendirerek,
ii. Kırsal kesimdeki fazla işgücü geniş ölçekli oldukça emek yoğun projelere yönlendirerek tarımda ürün artışı sağlanacaktır. Bu yöntem ile işgücünün sermayeye dönüşümü sağlanmış ve kırsal alandaki fazla işgücü küçük ölçekli endüstriyel ürünlerin arttırılması için kullanılmıştır.

Bu dönemde ekonomik büyüme 1952 yılı fiyatlarına göre yıllık ortalama %10.5 olmuş ve 1958 yılında GSYH 138.4 milyar yuan ve 1959 yılında 148.5 milyar yuan olmuştur. Bu dönemde GSYH %20'nin üstünde artmıştır.

---

[62] A.g.e., s. 218.

[63] WİLBER Charles, JAMESON Kenneth, **Socialism and Development, Socialist Models of Development,** Pergamon Press, New York, 1981, s. 806.

[64] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, a.g.e., s. 221.

2.2.3. Tarımsal Öncelik Stratejisi

Bu yeni kalkınma yaklaşımı tarımda teknolojik dönüşüm sağlamış, tarımsal çıktıda bir an önce artışların sağlanması için endüstriyel girdiler hava koşullarının daha uygun olduğu verimli tarımsal alanlarda yoğunlaştırılmış, Güney ve Orta Çin'de devlet pirinç yetiştirme alanlarına en yüksek yatırım önceliği vermiş ve bu hızlı teknolojik değişme ülkenin ekilebilen arazisinin %20'sini içine almıştır.

Tarım önceliği stratejisi başlıca üç tamamlayıcı kavrama dayanmaktadır[65]:

i. Tarıma önemli girdilerin sağlaması için endüstri sektörünü planlama öncülüğünde yeniden düzenlemedir,

ii. Büyük Atılım dönemine ve Birinci Beş Yıllık Plan'ın son yıllarına göre geçici olarak yatırım oranında azaltmaya gidilmesi,

iii. Sistemin tarım dışı sektöründe olduğu gibi tarımda çalışanları ve çiftçileri güdülemek için maddi özendirmelere ve ödüllere daha fazla önem verilmesidir.

Tarım önceliği döneminde, pamuk üretimi, sulanan arazi alanı, kimyasal gübre arzı, elektrik üretimi ve tarım aletleri üretimi göze çarpacak şekilde artmıştır. Bu artışlar endüstride yapısal değişmelere neden olmuş ve 1952-1974 yılları arasında Çin endüstrisindeki yapısal değişme aşağıdaki tablo-3.2 'den izlenebilir.

Tablo-3.2: Çin Endüstrisinde Yapısal Değişmeler, 1952-1974
(1952 Fiyatlarına Göre)

KESİM	1952	1957	1965	1970	1974
Toplam Endüstriyel Üretim	100	100	100	100	100
Üretim Malları	35	48	53	55	62
Tüketim Malları	65	52	47	45	38

Kaynak: World Bank Annual Report 1974

GSYH 1970 yılında 210 milyar yuan, 1974 yılında ise 272.9 milyar yuan olmuş ve kişi başına milli gelir ise 1970 yılında 260 yuan ve 1974 yılında 310 yuandır. 1974 yılındaki kişi başına düşen geliri ABD dolarına göre hesaplanırsa bu rakam 190 dolardır.[66]

2.2.4.Dörtlü Modernleşme Stratejisi

1979'dan sonra hükümet, ekonomik planlama sisteminde ve yönetiminde geniş aralıklı ekonomik reformlar başlatmıştır. Bu reformların çoğu fiziki ve finansal kaynakların etkin kullanımı ile talep ve arz arasında daha iyi uyum sağlama amacına yöneliktir. Tüketim malları üretimine yüksek öncelik verilmiş ve hükümet bütçe harcamalarında yatırımın payını azaltırken tüketimin payını arttır-

[65] **A.g.e.**, s. 223.

[66] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **a.g.e.**, s. 224.

mış, konut, eğitim, sağlık, tarım ve hafif sanayide daha çok harcamalar yapmış ve bu nedenle tarımsal üretim, hafif endüstri çıktıları ve kişi başına düşen tüketim aniden yükselmiştir[67].

Bu strateji Çin'de çok sayıda gelişmelere neden olmuştur. Bunların en önemlileri;

i. Ekonomi dış dünyaya daha fazla açılma,
ii. Endüstrilerde daha fazla kara temel ölçüt alan eşgüdüm,
iii. Daha az bölgesel kendine yeterlilik,
iv. Maddi olmayan özendirmelerin daha az kullanımı, gibi politikaları içermektedir.

1979 ve 1980'lerde büyük miktarda planlanmayan bütçe açıkları meydana gelmiş, fiyat denetim sistemi tarafından kısmen durdurulmasına rağmen enflasyon iki kat artmış, 1981 yılının başlarında fiyat denetimleri sıkılaştırılmış ve yeniden bazı merkezi ekonomik karar vermelerle ekonomi tekrar kararlılığa kavuşturulmuştur.[68]

1979 yılında başlatılan yeni kalkınma politikası gelecek beş yıl içinde, Çin'in yatırım ihtiyacı karşılanacak, ulaşım, altyapı genişletilecek, enerji ve hammadde üretim endüstrisi modernleştirilecekti. Dörtlü modernleştirme diye adlandırılan tarım, sanayi, savunma, bilim ve teknolojiyi geliştirme ve modernleştirme çalışmaları yoğunluk kazanmıştır.[69]

1980 yılında GSYH'sı 284 milyar dolar ve kişi başına milli geliri 290 dolar olan Çin, 1982 yılında kişi başına milli gelir 310 dolara yükselmiş, ortalama yıllık GSYH'daki büyümeler 1973-1979 arası %5.7, 1980'de %6.1, 1981'de 4.8, 1982'de %7.4 ve 1983'de %9 olmuştur. 1983 yılında sanayide yıllık büyüme oranı %10.5, tarımda %9.5 gerçekleşmiştir.[70].Bu oran 1985-1991 arasında ise, yıllık ortalama %7.6 olmuştur. Bu gelişmeler 1979 yılında başlatılan dörtlü modernleştirme stratejisini yansıtmaktadır.[71]

2.2. DOĞU ASYA ÜLKELERİ

Doğu Asya Ülkeleri, başta Japonya olmak üzere, Uzak Doğunun Dört Kaplanı olarak nitelendirilen, Hong Kong, Güney Kore, Singapur ve Tayvan ile Güney Doğu Asya'nın Yeni Sanayileşmiş Ülkeleri, Endonezya, Malezya ve Tayland 1960'lı yılların başından itibaren gerçekleştirdikleri yüksek büyüme oranlarıyla hızlı kalkınarak, dünya ekonomisi içinde önemli bir paya sahip olmuşlar ve dışa yönelik kalkınma modelini benimseyen ülkelere örnek olmuşlardır.

Sözkonusu sekiz ülke, 1960 yılından itibaren izledikleri istikrarlı makro ekonomik politikalarla desteklenen dışa yönelik kalkınma stratejileri çerçevesinde,

[67] **A.g.e.**, s. 225.
[68] World Bank Annual Report 1981, s. 48.
[69] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **a.g.e.**, s. 225.
[70] World Bank Annual Report 1984, s. 2.
[71] ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **a.g.e.**, s. 226.

diğer Doğu Asya ülkelerinden iki kat, Güney Asya ve Latin Amerika ülkelerinden üç kat, Afrika ülkelerinden ise beş kat daha yüksek büyüme hızı gerçekleştirerek. sanayileşmiş ülkelere kıyasla çok daha başarılı bir performans sergilemiştir[72].

Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin çoğu, kalkınma hamlelerine II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlamışlardır. Ancak, bu grup içinde çarpıcı bir atak yaparak hepsinin önüne geçen Güney Kore,Tayvan, Singapur ve Hong Kong küremizin yüzölçümünün %1'inden az bir bölgeyi işgal etmekte ve toplam nüfusları da dünya nüfusunun sadece %4'üne ulaşıyor[73].

İzlenen dışa yönelik kalkınma stratejileri ile yüksek büyüme ve kalkınma sürecini başarıyla gerçekleştiren Doğu Asya ülkeleri 1965 yılında toplam dünya ihracatı içindeki payı %8 iken, 1980'de %13'e, 1990 yılında %18'e, 1995 yılında ise %23'e yükselmiştir. Japonya, bu dönemde dünyanın önünde gelen sanayi mamulleri ihracatçıları arasına girmiş ve dünya ihracatı içindeki payını %12'lere kadar yükseltmeyi başarmış ve 1995 yılı itibariyle dünya ihracatı içindeki payı %8 olmuştur. 1970-1980'lerde Asyanın Dört Kaplanı ihracatlarını hızla arttırarak dünya ticaretinde söz sahibi olmaya başlamışlar. 1980'li yıllardan itibaren ise, Güney Doğu Asya ülkeleri, Endonezya, Malezya ve Tayland yüksek ihracat performansı sergilemişlerdir[74].

Ekonomi tarihinde hiç bir bölgenin bu kadar uzun süre böyle yüksek bir kalkınma (büyüme) oranı devam ettirdiği görülmemiştir. Bu gün ortalama 25.000 ABD $'lık Kişi Başına Milli Geliri ile Singapur ve Hong Kong bir çok gelişmiş ülkenin önünde yer almaktadır[75].

Örneğin, İngiltere Sanayi Devrimi'nin en dinamik dönemi olan 1983-1910 arasında ancak yıllık ortalama %1.2 mertebesinde bir GSMH büyüme hızına ulaşabilmiş, aynı dönemde Amerika %4.2 ortalama yıllık büyümeyi gerçekleştirmiştir. 1960-90 döneminde bazı ülkelerin toplam reel GSMH'larındaki ve reel kişi başına gelirlerindeki ortalama yıllık büyümeye tekrar göz atarsak karşımıza aşağıdaki tablo (tablo-3.3) çıkar[76].

Tablo-4: Bazı Ülkelerin Ortalama Yıllık GSMH ve Kişi Başına GSMH daki Değişmeler

Ülke	Ortalama Yıllık GSMH Artış %'si	Kişi Başına GSMH Artış %'si
Japonya	5.9	4.8
Güney Kore	8.9	7.0

[72] ŞAHİNALP Bülent, "Doğu Asya Ülkeleri Kalkınmak İsteyen Ülkelere Örnek", **İhracat Dergisi**, (Mart-Nisan,1997), Yıl: 4, Sayı: 35-36, s. 6.

[73] KOZLU Cem, **a.g.e.**, s. 69.

[74] ŞAHİNALP Bülent, **a.g.m.**, s.7.

[75] KAYMAK Alev, "Asya Kaplanları Yoruldular Mı"?, **Dış Ticaret Dergisi**, Sayı: 6, (Temuz-1997), s. 71.

[76] KOZLU Cem, **a.g.e.**, ss. 317-318.

Tayvan	9.1	7.0
Hong Kong	9.5	7.0
Singapur	8.5	6.8
Malezya	6.7	4.0
Tayland	7.2	4.0
Türkiye	5.4	2.9

Bu mucizevi gelişmenin çok çeşitli açıklamaları vardır. Bu ülkelerin kalkınma stratejilerinde izledikleri ekonomi politikaları iki başlık altında incelemek mümkündür.

2.3.1. Makro Ekonomik İstikrar ve Rekabet Ortamı yaratma Stratejisi

Makro ekonomik istikrarı sağlamayı, istikrarlı ve güvenilir bir finansal sistemin oluşturulmasını amaçlayan, insana yatırımı içeren, ekonomide göreli fiyat dengesizliklerinin sınırlı tutulduğu ve dış dünyadan teknoloji transferine açık olan politikalar olarak özetlenebilir.

Ülkede ekonomik istikrarın sağlanmasının başlıca nedenleri arasında, rasyonel para ve maliye politikaları izlenerek, enflasyonist ortam engellenmiş ve bu çerçevede yıllık enflasyon oranı ortalama %9 civarlarında olmuştur. Enflasyonun düşük seviyede ve tahmin edilebilir bir boyutta olması, reel faiz oranlarının da istikrarlı bir seviyede hareket etmesine yol açmış ve bu gelişme de, gerek yatırımları gerekse finansal tasarrufları olumlu yönde etkilemiştir. İstikrarlı ortam, uzun vadeli planlama yapma imkanı yaratarak özel sektörün yatırıma yönelmesini teşvik edici bir etki yaratmıştır. Makro ekonomik istikrarın sağlanması aynı zamanda hızlı ihracat artışında da önemli bir rol oynamıştır.

İzlenen bu politikalar sonucu şirketlerde hızlı üretkenlik artışı ve artan üretimlerinin gittikçe yükselen bir oranını dış pazarlara satma gibi değişik hedefleri yerine yetirmiş ve bu tür performans hedefleri yerine yetirmeleri, azgelişmişlik tuzaklarından kaçmada devlet müdahalesi uygulamasıyla özel sektör insiyatifinin körelmesinin önlenmesi ve rant arayışına yönelik ekonomik çabaların değiştirilmesi hedeflenmiştir.[77]

2.3.2. Selektif ve Piyasaya Müdahale Niteliği Taşıyan Stratejiler

Bu stratejiler, faiz oranlarını pozitif fakat olması gerekenden düşük tutan, selektif kredi uygulamalarını, seçilmiş sanayilerin ve geleneksel olmayan ihraç kalemlerinin ihracatını arttırmaya yönelik ticaret politikalarını içeren politikalar olarak özetlenebilir.[78]

Bu ülkelerde kuvvetli ve iyi örgütlenmiş bürokrasi, ekonomi politikalarının belirlenmesinde önemli görevler üstlenmiş ve hükümetlerin ekonomik kalkınmada

[77] PRENDERGOST Renee, **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, (Çev: İDİL Eser), YKY, s. 82.
[78] ŞAHİNALP Bülent, **a.g.m.**, s.7.

istikrarlı kararların alınmasında etkili rol oynamaktadır. Özellikle, Japonya, Kore ve Tayvan'da uygulanan sanayileşme stratejilerinin temel özelliğinin, destek ve denetimin bileşimi olduğu görülmektedir. Kore örneğinde, yeni kurulan sanayilere ucuz kredi kullanımı imkanı tanımanın ve değişik biçimlerde ihracat sübvansiyonu vermenin yanısıra, sıkıca iç piyasada aşağı-yukarı mutlak koruma sağlandığı da görülmektedir.[79]

Devlet, düşük tasarruf oranını ve kronik cari işlemler açıklarının bulunduğu, dış borç teminin çok güç olduğu, kaynakların mali sistem tarafından ihracata yönelik sektörlere yönlendirilemediği ve girişimci eksikliği hissedilen bir ortamda lider rolü oynamış, yapılan planları gerçekleştirmek için gerekli politika araçlarını kontrol edecek katı bir bürokrasi yaratılmış ve özel sektörü zorlayıcı bir tutum içine girmiş, kaynakların sanayi kuruluşları arasında dağılımına seçici bir müdahale etmiş, seçilen sanayilerde az sayıda büyük üreticinin desteklenmesi yolu tutulmuş, banka sistemi, özellikle de kamu bankaları iç ve dış tasarrufları bu büyük firmalara kanalize edecek şekilde kullanılmıştır.[80]

Hong Kong hariç diğer yedi ülke ithal ikamesine dayalı politikalarla başladıkları kalkınma sürecinde, diğer gelişmekte olan ülkelerden önce ihracata yönelik kalkınma stratejisini benimsemiş, Japonya 1950'li yıllardan itibaren, daha sonra ise Asya'nın Dört Kaplanı 1960'lı yılların sonlarından itibaren sanayi mamulleri ihracatını arttırmaya yönelik, dışa yönelik stratejiler uygulamaya başlamışlardır. Kullanılan ihracatı teşvik araçları çok çeşitli olmakla beraber, esas itibariyle ihracat kredileri, ihracatçılara gümrük muafiyetli ithalat imkanı, ihracat hedefleri ve vergi teşviklerinden oluşmuştur.[81]

Bu politikalar sonucu dış piyasa için üretim, iç piyasa için üretimden daha karlı hale getirilmiş, girdi ithalini ucuzlatıcı bir vergi politikası izlenmiştir. İhracatçılara yaptıkları ihracat ölçüsünde ucuz finansman olanağı sağlamak üzere banka sistemi üzerinde kontrol getirilmiştir. Ayrıca, tek tek mal piyasaları için üç aylık ihracat hedefleri, devlet ve ihracatçılar arasındaki görüş alışverişi sonucu belirlenerek ilan edilmiş ve bu hedeflere ne ölçüde yaklaşıldığı yakından izlenmiştir[82].

2.3.3. Öncelikli Sektörler Stratejisi

Bu ülkelerde, devlet öncelikli sektörler stratejisi izlemiştir. Öncelikli sektörler stratejisi, yukarıda açıkladığımız gibi, mikro düzeyde sektörel gelişmeyi savunmaktadır. Devlet orta dönemli bir plan kullanarak makro ekonomik hedefler belirlemiş ve sektörel yatırım planları formüle ederek bu makro planları desteklemiş ve gerçekleştirmiştir[83].

---

[79] WESTPHAL L.W., "Lndustrial Policy in an Export Propelled Economy: Lessons From South Korea's Experience", **Lournal of Economic Perspectives**, (Vol. 4, No: 3, 1990), pp. 47-78.

[80] PARK Y.C., "Development Lessons From Asia; The Role of Government in South Korea and Taiwan", **The American Economic Review**, Vol: 80, No: 2, (May 1990), p. 118.

[81] ŞAHİNALP Bülent, **a.g.m.**, s. 8.

[82] WESTPHAL L.W., **a.g.e.**, ss. 41-59.

[83] BİLGİNOĞLU Ali, "Devletin Ekonomik Kalkınmadaki Rolü", **Erciyes Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi"**, (Aralık, 1994), Sayı 11, s. 116.

Belirli kriterlere göre seçilmiş sanayi dalları yakından izlenmekte, çeşitli iktisat politikası uygulamalarıyla dünya piyasalarında rekabet edebilir hale gelmeleri amaçlanmaktadır. Bu stratejilerin başarılı sonuçlar verebilmeleri için hangi sektörlerin, hangi ölçülerde kim tarafından seçileceği, seçilen sektörlerin nasıl ve hangi noktaya kadar destekleneceği soruları en iyi şekilde cevaplandırılmalıdır. Aksi halde, yanlış sektör seçimi ve seçilen sektörün gereğinden fazla desteklenmesi durumuyla karşı karşıya kalınabilecek ve kaynak dağılımında etkinlikten uzaklaşılacaktır. Bu stratejinin izlenmesi sırasında bu ülkelerde bu sorunlarla karşı karşıya kalmış, yanlış sektör seçimi sonucu uzun süre desteklenen bazı sektörler rekabet gücü kazanmamıştır. Ancak yine de devlet desteğinde pek çok sektör rekabet gücü kazanmış ve bu ülkeler ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilmişlerdir[84].

2.4. AZERBAYÇAN

2.4.1. Ekonominin Transformasyon Sürecinin Konjonktürsel Gelişme Dönemi (1991-1994)

Azerbaycan Cumhuriyeti özgürlük kazandıktan sonraki 1992-1994 yıllarda, aşırı problemlerle Ermenistan'ın askeri müdahalesi, ulaşım blokajı, derinleşen iç siyasi kriz, iç savaş tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bütünüyle bu yıllar, ülkede sosyal, ekonomik ve siyasi olaylarla karakterize edilmektedir.

Bu durumda ekonomik hayatın sürekli ve sistemli şekilde yürütülmemesi, Devletin gerekli icra programının olmaması, dolayısıyla aşırı ekonomik problemlerin çözümlenmemesi, merkezleştirilmiş planlama sistemi piyasa ekonomisi prensiplerine uygun ilişkiler sistemine yönlendirilmesi süreci rastgele kabul edilen bazı kanun ve kararlarla uygulanmıştır. Düşünülen radikal reformlar iç pazarın korunması amacıyla ocak, 1992 yılında fiyatların acele liberalleştirilmesi paketi, gerçek uygulamada gerçekleştirilememiştir.

Mülkiyetin devlet tekelinde olması ve dolayısıyla rekabet ortamının olmaması, fiyatların serbest piyasaya bırakılması enflasyonun sürekli artmasına neden olmuş ve bunun sonucu halkın yaşam düzeyi kesin bir şekilde aşağı düşmüştür. Son derece dağınık bütçe, para ve kredi, dış ekonomik politikada izlenen hatalar, işletmelerin mali ve finansman durumlarının, karşısı önlenemeyecek şekilde kötüleşmiş ve tüm maliye ve banka sisteminin çökmesiyle sonuçlanmıştır. Eski SSCB ile kırılan ekonomik bağlantılar, bu piyasalarda kaybedilen Pazarlar durumu biraz daha ekonomik krize sürüklemiştir.

1992-1994 yılları, özellikle ticaret, hizmet, taşımacılık, bankacılık ve diğer bu gibi alanlarda piyasa ekonomisinin bazı temel altyapıları oluşmaya başlamış ve çok azda olsa değişim gerçekleştirilmiştir. Sanayi sektöründe 10 bine yakın küçük işletme, onlarla tarım işletme ve kooperatifleri, 200'e yakın ticari banka ortaya çıkmıştır. Bu yılları karakterize eden bazı ekonomik rakamlar aşağıda tablo-4.28'de gösterilmiştir.

---

[84] ÇAPOĞLU G., **Dünya Ekonomisindeki Gelişmeler Işığında Türkiye İçin Bir Ülke Gelişme Stratejisi Önerisi, Gelişme Stratejileri ve Makro Ekonomik Politikalar**, DPT, 1993, ss. 73-81.

Tablo – 4.28: Azerbaycan'ın Bazı Sosyo-Ekonomik Göstergeleri (1990=100)

	1991	1992	1993	1994
GSYH	99.3	76.8	59.1	47.4
Sanayi Üretimi	91.1	63.4	50.9	38.2
Tarım Üretimi	103	76.2	64.8	56.4
Enflasyon	2.06	21.0	258.0	4550.0
Halkın Nominal Para Geliri	2.07	9.73	140.0	1260.0
Toplam Yatırımlar	7.9	47.4	29	54.8
Ortalama Aylık Gelir	25.8	45.2	56.4	40.9
Mal ve Hizmet Dolaşımı	87	49	37	25

Kaynak: Azerbaycan İktisat Bakanlığı Verileri

Tablodan izlediğimizde, 1990 yılıyla kıyasla 1994 yılında GSYH %53, sanayi üretimi %62, tarım üretimi %44, tüketim %75 ve toplam yatırımlar %45 azalmış ve sonuçta halkın yaşam düzeyleri 3.6 defa, reel aylık gelir %60 azalmıştır. Yanlış Para Politikası sonucu maliye ve bank sisteminde ve dış ticarette ciddi problemlerle karşılaşılmıştır. Bu dönemi özet olarak şöyle özetleye biliriz:

- Bütçe açığı GSYH 'ya kıyasla 1991 yılında %1'ken, 1994 yılında %13'e dek artmıştır,
- Bütçe açığı Merkez Bankası tarafından maliyeleştirilmiş ve sonuçta para miktarı aşırı olarak artmış ve devletin iç borçlarının artmasına neden olmuştur,
- Bu dönemde GSYH 'ye oranla verilmiş kredilerin miktarı %250 olmuştur,
- Merkez Bankasının faiz tarifesi 1994 yılında %250'ye yükselmiştir,
- 1992 yılında piyasaya sürülen para birimi manat, hızlı bir şekilde değer kaybederek 1995 yılında yabancı paralar karşısında değeri, Rus Rublesi karşısında %9, ABD doları karşısında ise %245 değer kaybetmiştir,
- 1992-1994 yıllarında dış ticaret hacmi %42 azalmış (1 milyar dolar) ve ilk defa 1994 yılında dış ticaret bilançosu açık vermiştir.

2.4.2. Makro Ekonomik İstikrar ve Yapısal Değişim Sürecinin Başlatılması Dönemi (1995-1996)

1993 yılının ortalarında ülkenin iç ve dış politikasında sürekli stratejik amaçlara yönelik ekonomi politikası yürürlüğe konulmaya başlanmıştır. Bu dönemde Milli Ekonominin Dünya Ekonomisine bütünleştirilmesini sağlayacak dünyanın sayılan Dev Petrol İşletmeleriyle "Asrın Kontratı" imzalanmış (eylül 1994) ve bununla Azeri petrolünün çıkartılması ve dünya piyasalarında satılması olanağı sağlanmıştır.

Bunun devamı olarak Dünya Bankasının önerilerine uygun olarak maliye ve banka sistemi kurulmaya başlatılmış ve onların yardımıyla 2. iktisadi kalkınma programı hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu programın başlıca amaçları şöyle sıralanabilir:

i. Makro Ekonomik düzeyde mali yapının oluşturulması ve mali istikrarın sağlanması,
ii. Ekonomide Yapısal Değişmenin hızlandırılması ve özel kesimin gelişmesinin sağlanması,
iii. Ekonomide yatırımların artırılması için istikrarlı ortamın sağlanması,
iv. Üretimin genel toplamının artırılmasının sağlanması,
v. Halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesi için sosyal politikanın hızlı bir şekilde uygulanması.

Yukarıda sıralanmış amaçlara yönelik yürürlüğe konulan dış ekonomi politikası, fiyatların serbestleştirilmesi, döviz, denk bütçe, para-kredi ve vergi, gümrük ve sosyal politikalar sonucu bu dönemde, devletin ekonomideki konumu küçülmüş; GSYH reel miktarının azalması önlenmiş, enflasyon ve bütçe açığı programlanan seviyeye irdelenmiş, para dolaşımı ve hacmi normalleştirilmiş, manatm değer kaybı önlenmiş, halkın yaşam düzeyinin gittikçe aşağı düşmesi durdurulmuş, ekonominin gelişmesinin piyasa ekonomisi şartlarına uygun olarak yönetilmesine erişilmiştir.

Yukarıdaki söylenenleri aşağıdaki rakamlarla özetleye biliriz:

- 199 yılından sonra ilk kez eylül 1996 yılında GSYH 'ın reel değerinin azalması durdurulmuş ve aynı yıl sonunda GSYH 'a %1.3 artmıştır,
- Son iki yılda GSYH 'ya oranla bütçe açığı önceki yıllardaki %10 -%13 değerleri %3 - %4 'e kadar indirilmiştir,
- Bütçe açığının Milli Banka kredileriyle kapatılması önlenmiştir,
- Orta aylık enflasyon düzeyi 1992-1994 yıllarında %22 - %25 'e tekabül eden değerleri, 1996 yılında %5 'e indirilmiştir,
- Bu dönemde manatın ABD dolarına karşın kuru %10 yükseltilmiştir,
- Paranın dolaşım hızı kısmen kısıtlanmış, para emisyonu halkın parasal gelirlerine oranla 1992-1994 yılındaki %40-%45 'den %5-%7 'ye kadar azaltılmıştır,
- GSYH 'ya oranla para miktarı 1994 yılındaki %26 'dan 1996 yılında %6 'ya kadar kısıtlanmıştır,
- Kredi miktarı 1994 yılında %36 'iken, 1996 yılında %14 'de kadar azaltılmış, Merkez Bankasının kredi tarifesi ise %200 'den %25'e kadar indirilmiştir,
- Dış ticaret hacmi 1996 yılında %23 artarak 1.6 milyar ABD dolarına yükseltilmiştir,
- Bunun yanında, bu dönemin yaşanmış başlıca ekonomik olumsuzluklarını şöyle sıralayabiliriz:
- İşletmelerin karşılıklı ödemelerinin hacmi, GSYH hacminden 1.3 defa fazla olması,

- İşletmelerin ve ekonominin yönetim ve organizasyonunda yapılan yeniden yapılanma süreci yönetici direnmeleri ve olumsuz tutumlarıyla karşı karşıya kalınması ve çoğu zaman bu sürecin engellenmesi,
- Milli Ekonominin somut olarak üretimin tüm faktörlerine uygun olan yüksek maliyet tutumu,
- Üretim ve yapısal alanların modernleştirilmesi gerçeği,
- Doğal Tekellerin tekelci fiyat uygulamaları,
- Değerli kağıtlar, emlak ve emek piyasalarının oluşturulması ve hızlı faaliyetlerinin olmaması,
- İhracat ve ithalat yapısının verimsizliği ve yabancı firmaların iç pazarda tekelci rolü,
- Ekonomide iç ve dış yatırımların yapılabilme olanaklarını sağlayacak hukuki mekanizmanın çalışmaması,
- Sosyal, banka ve gümrük, vergi sistemi, para piyasası ve dış ekonomik ilişkilerde reformların yapılması gereği,
- Gelir dağılımındaki adaletsizlik ve işsizlik ve kayıt dışı ekonominin genişlemesi vb.

2.4.3. Yeniden Yapılanma ve Ekonomik Kalkınmanın Orta Süreli Stratejik Plan-Program Dönemi (1997-1999)

Yeniden yapılanma ve ekonomik reformların amacı uzun sürede ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek ve bu amaçla 1997-1999 yıllarını kapsayan Orta Süreli Kalkınma Stratejilerini gerçekleştirmektir.

Bu dönemi kapsayan Kalkınma Stratejisinde amaç ve hedefler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Dönem sonuna kadar yılda %6 oranında ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek ve gereken yatırım marjını yüksek tutmak,
2. Mülkiyet hukukunda, doğal tekellerin azaltılması ve rekabetçi ortamın oluşmasını sağlamak,
3. Üretim ve ihracatta yapısal değişimin sağlanması ve verimsiz işletmelerin miktarının azaltılması, işletmelerin rekabetçiliğini ve verimliliğini artırmak,
4. Halkın tüketim ve reel gelirlerinin artırılması ve izleyen yıllarda da halkın geçim düzeyinin önemli ölçüde yükseltilmesi için gerekli şartların yaratılması.

Belirlenen hedeflere ulaşılması için dönem içinde aşağıdaki problemlerin çözümlenmesi öngörülmüştür:

1. Ekonomik kalkınma ve yeniden yapılanma için makro ekonomik istikrarı sağlamak, dolayısıyla;

- *Yıllık enflasyonun %7-8'den fazla olmaması,*

- *Bütçe açığının %1.5-2'den fazla olmaması,*
- *Manatın yabancı paralara karşın değerinin korunması ve konvertibilliğinin sağlanması,*
- *Vergi sisteminin basitleştirilmesi ve vergi yükünü üretimden kısarak tüketime yönlendirmek, dönem sonuna kadar GSYİH 'ya oranla vergilerin kamu bütçesinin gelir kısmının %20-21'ni oluşturmasını sağlamak,*
- *Enflasyonu yükseltmemek şartıyla, piyasada karşılıklı mal mübadelesini ortadan kaldırmak,*
- *Bankacılık sektöründe reformları hızlandırarak özel bankacılığın gelişimini hızlandırmak,*
- *Faiz hadlerini sermayenin marjinal etkinliği düzeyine getirmek.*

2. Yatırım hızının yükseltilmesi ve bu dönem içinde toplam yatırım oranının GSYH 'nın %29-31'lik kısmını oluşturmasını sağlamak ve yabancı yatırımlar için gerekli hukuki sistem ve teşvik sistemini yaratmak, 1999 yılında yabancı sermaye miktarının 1.6-1.8 milyar dolar hacminde gerçekleştirilmesini sağlamak,

3. Ülke içinde işletmelerin yapısal değişimlerini dikkate almakla, özel plan ve projelerini hazırlamaları yoluyla yeniden yapılanma ve değişim hızını karşı duyarlılığını artırmak,

4. Özel sektörün gelişmesi için rekabet ortamı ve vergi reformu yapılmasını sağlamak,

5. Tüketim, eğitim, sıhhiye ve kültür alanında askeri sosyal standartlar sistemi kurmak ve sosyal savunma sistemini oluşturmak,

6. İktisadi olumsuzluklara ve rüşvete karşı kanunlar paketi hazırlayarak bunların önlenmesini sağlamak.

2.4.3.1. Dönemin Makro Ekonomi Politikası

Enflasyon önlendikten sonra, Devletin makro ekonomi politikasının ana amacı iktisadi gerilemenin önüne geçmek ve büyümeyi gerçekleştirmektir. Makro ekonomi politikasının diğer bir yönü de, yapısal değimi hızlandırmak yoluyla bütçe açığını en aza indirmek, maliye ve ödeme koşullarını yükseltmek, bütçe içinde yapısal değişimler yoluyla iç ve dış borçları kapatmak, reel faiz oranlarını düşürmekle sermayenin yönlendirilmesini ve yatırım alanlarının genişletilmesini sağlamaktır.

Makro düzeyde devlet ve halkın çıkarları ekonominin reel ve maliye bölümleri arasında dengenin korunması, dolayısıyla mikro düzeylerde reformların verimli yürütülmesi için ortamın oluşturulması makro ekonomi politikasının odak noktasıdır.

Ekonomi politikası ve yapısal değişimler dinamik ve verimlilik düzeyini yansıtan istihdam düzeyinin, emek piyasasında işçilerin mesleki eğitim düzeylerinin, iş verimliliğinin artırılması, emek ihtiyatlarını verimli kullanarak onların ekonominin daha verimli alanlarına yönlendirilmesi ve ihracı olanaklarından yararlanılması politikasını izlemeği amaçlamaktadır.

2.4.3.2. Dönemin Dış Ekonomi Politikası

Dönemin dış ekonomi politikası, Devletin Makro Ekonomi politikasının bir bölümünü oluşturmakta ve bu alanda ihracat yapısının makine sanayi ağırlıklı mallara yönlendirilmesi planlanmaktadır.

Dış ekonomi politikasının ana hatları devlet tarafından aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

i. İhracat yapanlara devlet desteği ve ihracat teşvikleri,

ii. Devletin iştirakiyle ihracatın kredileştirilmesi ve sigorta mekanizmalarının çalışır hale getirilmesi,

iii. İhracattan sağlanacak döviz gelirlerinin iç piyasada verimli sanayi yatırım alanlarına yönlendirilmesi,

iv. Hizmet sektöründe dış ticaretin dengeleştirici etkisinin mekanizmalarının oluşturulması.

Dönem içinde dış ödemeler dengesinin sağlanması için devlet kendi düzenleyici rolünün artırılmasını ön görmektedir. Dış ödemeler bilançosunda mal ve hizmetlerin ihracat ve ithalat hacminin 1999 yılında dış ticaret hacminin 4.1-4.3 milyar dolar veya 1996 yılıyla kıyasla %20-25 fazla olması planlanmaktadır. Dış ekonomi politikasının diğer bir önemli kalemi Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmaktır. Bunun için gerekli ticari ve hukuki altyapının geliştirilmesine yönelik politikalar izlenmektedir.

2.4.4.3. Dönemin Sanayileşme Stratejileri

Azerbaycan'ın günümüzde, çok alanlı sanayi potansiyeli geniş kapsamı, son derece düşük verimliliği, ağır yapı ve eski teknolojisiyle bilinmektedir. Bunun yanında, ülke sanayisinin üstünlüğü, önceden sanayi üretiminin %75-80'inin dışa ihraç yönlü kurulmuş olmasıdır. Bu yönüyle gelecek yıllarda sanayileşme stratejisinin dışa yönelik olmasının gerektiği açıkça gözler önüne serilmektedir.

Sanayinin bugünkü durumu dikkate alındığında, sanayileşme stratejisinin ana hedefi, ülke sanayisinin iç ve dış piyasada rekabet edebilecek ve verimliliğinin yükseltilmesinden, aynı zamanda bu yönde sanayi yatırımlarının genişlemesini ve büyümesini sağlamaktır.

Devlet, sanayi üretiminin verimliliğinin yükseltilmesinin temel nedeninin sanayi sektöründe yoğun bir bilimsel-teknik potansiyelin mevcutluğu ve bunun korunması, gelecekteki sanayi kalkınmasının ana hedefi olarak bu faktörün olabileceğini savunmaktadır.

Dönemin sanayileşme politikasının ana hatlarını; a) Sanayide pozitif yapı değişmelerinin gelişmesi için ekonomik istikrarın sağlanması ve siyasal-yasal ortamın geliştirilmesi, b) Dış ticaretin devlet tarafından teşvik olunması ve garantiye alınması, c) İç piyasada sanayi ürünlerine olan talebin genişletilmesi, d) Sanayi sektöründe

yatırım risklerinin azaltılması, e) Ülke açısından ve kalkınmada önemli olan sanayi yatırımlarının devlet tarafından teşviki ve özel sektörün girmediği alanlara devletin yatırım yapması, f) Devlet ve yerel yönetimlerde yeniden yapılanmanın hızlandırılmasının sağlanması şeklinde sıralanabilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Farklı kalkınma stratejilerinin ekonomik etkilerini daha iyi anlayabilmek için "Dünya Petrol Krizi" öncesi ve sonrası dönemde dünyadaki ekonomik gelişmelere bakmak gerekmektedir. Araştırma sonucu ortaya çıkan duruma göre, içe yönelik kalkınma stratejinin ümit kırıcı sonuçlara yol açtığı görülmektedir. Bir çok ülke uygulamalarında görülmüştür ki, en yüksek gümrük vergileri en gereksiz sanayilerde üretilen tüketim mallarının ithalatında uygulanmıştır. AGÜ'lerde tüketim malları ithalatındaki göreceli önem azalmakla beraber, sanayi girdileri, yakıtlar ve sermaye malları ithalatı hem göreceli, hem de mutlak olarak önem kazanmıştır. İç sanayilerin dış arz kaynaklarına bağımlı hale gelmesi olumsuz bir sonuçtur. Döviz kıtlığı, ithalatın ve buna bağlı yurtiçi üretimin kısıtlanmasını zorlamıştır. Çoğunlukla ithalata bağımlılık azalmamış ve strateji sadece söz konusu ithalatın türünü değiştirmiştir.

Daha özel olarak bu stratejiye karşı yönelen eleştiriler şu şekilde sıralanabilir.

i. Aşırı idari mevzuat bürokratikleşmeye, yolsuzluğa, belirsizliğe ve gecikmelere yol açarak üretken özel girişimi engellemiştir.

ii. İthal kısıtlamalarının varlığı bir serbest ticaret rejiminde egemen olması beklenenden daha yüksek döviz kuruna yol açarak, ihracattan elde edilen göreli kazançları azaltmıştır.

iii. Yerli sanayinin korunması iç piyasada tarımsal ürünlerle ilgili mamul mal fiyatlarını tarımsal mal fiyatlarına göre yükseltmiş ve aşırı değerlenmiş döviz kuru tarımsal ihracattan elde edilen nakit girişini azaltmıştır.

iv. İthalat denetimi aynı ölçüde sermaye mallarına da uygulanmadığı ve makineleri yerinde kurma kredisi görece ucuz olduğu için, fabrikalar makine ve ekipmanla aşırı donanımlı hale gelmiştir. Ayrıca ürün piyasalarında korumacılık, düşük kapasite kullanımı durumunda bile iyi kar edebilmeyi mümkün kılmıştır.

v. Sermaye malları, aşırı değerlenmiş döviz kuru, bu tür mallar için düşük ithalat kısıtlamaları ve sübvansiyonlu finansman koşullarının bileşik etkisiyle ucuza elde edilebilmiş, bu da emek istihdamı aleyhine bir durum yaratmıştır.

vi. Tüketim malları ithalatının önemli ölçüde azalması, teçhizat ve malzeme ithalatının artması pahasına sağlanmıştır ki, bunun sonucu yabancı mallara tamamen bağlanma ve yinelenen döviz krizi meydana gelmiştir.

vii. Başlangıçta sanayi mamullerine olan iç talepten daha hızlı büyüyebilse de, AGÜ'ler kısa zamanda ithal ikamesi olanaklarını tüketmektedirler. Bundan sonra büyüme oranları, ancak iç talepte veya ihracatta bir büyümeyle eski düzeyinde tu-

tulabilmektedir. Ama gelinen noktada sanayinin yapısı ve etkin çalışmayışı, ihracat piyasalarını fethetmenin önünde engel olmaya başlamıştır.

Son olarak, 1970'li ve 1980'li yılların bunalımı açısından söz konusu strateji iki olumsuz etkeni birlikte içeriyordu; Birincisi, ABD'de ve genelde Batı dünyasında, Keynes'ci politika, yerini "tam serbest piyasa ekonomisi" öğretisine bırakırken, ithal ikamesine dönük kalkınan AGÜ'de uygulama yoğun devlet müdahalesine dayanıyor; ikincisi, bu uygulama hiç olmazsa bazı ülkelerde ihracat artışını GSMH ve ithalat artışından daha düşük düzeyde tuttuğu için, ülkeler ağır borçlanma altına girdikleri gibi, borç ödeyemez duruma da düşmekteydi.

İçe yönelik kalkınma stratejileri izlenmesinden kaynaklanan ekonomik kalkınmadaki yavaşlamalar, sonuçta bu stratejileri izleyen ülkelerin pek çoğunda, kaçınılmaz olarak önemli strateji değişikliklerine yol açmıştır. Dışa yönelik kalkınma stratejilerini izleyen ülkelerin giderek artan ekonomik güçlüklerle dolu olmalarına karşılık, ihracat, ekonomik büyüme ve istihdam konularında, çok daha başarılı sonuçlara ulaşmışlardır.

1950'li yılların başında ithal ikamesi politikasından yola çıkıldığı halde 1960'lı yıllarda bunu terk eden bazı ülkeler ve bu politikaya hiç bir zaman girmeyen diğer bazı ülkelerin ise, farklı bir büyüme ve kalkınma çizgisi olmuştur. Bunlar kalkınma stratejilerini "dışa yönelik" olarak düzenlemişlerdir. Güney ve Güneydoğu Avrupa'da bir dizi Akdeniz ülkesi (İspanya, Portekiz, Yugoslavya, Yunanistan, İsrail) yanında, Uzakdoğu'da bir ikinci ülke takımı, bu politikanın belirgin örneklerini vermişlerdir. Güney Kore, Tayvan yanında, Singapur ve Hong-Kong gibi kent-ekonomileri ihracat şampiyonları olmuştur. Latm Amerika'da ise, durum biraz farklı görülmüş, ülkeler bu modellere girip çıkmış, diğer bir değişle, dışa yönelik kalkınma stratejisinin uygulanması, Latm Amerika'da zikzaklı bir şekilde gerçekleşmiştir.

Dışa yönelik kalkınma stratejisini uygulayan ülkelerin bu hızlı kalkınma performansı nereden bakılırsa bakılsın çarpıcıdır. Sorun bu başarıda hangi faktörlerin rol oynadığı noktasında odaklanmaktadır.

Dışa yönelik kalkınma stratejisinin temel öğesi, sanayileşme ve kalkınma için gerekli girdilerin iç talepten çok dış talepten, yani mal ve hizmet ihracatından geldiği bir iktisadi yapılanmadır. Genelde göstergesi ihracat / GSMH oranının kalkınmaya koşut olarak yükselmesi, yani ihracatın yıllık artış hızının GSMH artış hızının üzerinde olmasıdır. Buna, ihracatta sınai mamullerinin oransal payındaki artışlar da eklenmelidir. Önemli olan nokta, bu ülkelerin ihracat oranının düşük olduğu bir düzeyden dışa yönelik kalkınma stratejisiyle, GSMH artarken sürekli yükselmiş olmasıdır.

Hakim iktisat anlayışının açıklaması, bu ülkelerin ithalatı liberalleştirerek, gerçekçi döviz kuru politikaları benimseyerek ve ihracat için teşvik vererek doğru politikaları benimsediği, her şeyden çok da faktör fiyatlarını doğru belirledikleri, böylece ekonomilerinin mükayeseli avantajla paralellik içinde gelişebilmesine olanak verdikleri yolundadır. Buna göre, piyasa güçlerine güvenmek ve dünya ekonomisine entegrasyon, korumacılıktan ve dünya ekonomisinden kopuştan daha

iyi sonuçlar vermektedir. Örneğin, Tyler, Brezilya'nın ekonomik kalkınmasını genel bir rasyonalize etme eğilimine, yeni ekonomi politikasını fiyat sistemi etrafında liberalize etmeye bağlamışlar. Westphal, Kore'nin mukayeseli avantajını kullanan ve geleneksel ekonomi kuramının öngördüğü kazancı da elde eden bir ekonominin neredeyse klasik örneği olduğu sonucuna varmıştır. Little, Asya'daki gelişmekte olan ülkeleri ve bunların emülasyon olasılıklarına ilişkin değerlendirmesinde ana dersin, ihracatçılar için neredeyse serbest ticaret koşulları anlamına gelen emek yoğun ihracat yönelimli politikaların son derece hızlı ve emek yoğun sanayileşmeye kaynak teşkil etmesi olduğu sonucuna varmıştır. Nihayet, devletin sınai kalkınma üzerindeki denetimi bu dinamik kalkınmayı ortaya çıkarmada yaygın ve önemli bir etkendir.

Karma stratejinin uygulanabilmesi sayesinde, bir birim döviz kazanılması ve bir birim döviz tasarrufu için harcanan marjinal iç kaynak maliyeti aynı olur. Neticede, kaynak dağılımında etkinliğin sağlanmasıyla sanayide yapısal bozuklukların ortaya çıkmasının önüne geçilebilir. Oysa, uzun bir süre ve aşırı bir şekilde uygulanan ithal ikamesi stratejisi kaynak dağılımını bozarak ülkenin potansiyel mukayeseli üstünlüğüne ters bir sanayileşme yapısı ortaya çıkarır. Fakat, dışa yönelik sanayilere verilen aşırı sübvansiyonlar da aynı sonucu doğurabilir. Ancak, bazı ülkelerdeki tecrübeler göstermiştir ki, kaynak dağılımında çarpıklığa yol açan neticeler dışa yönelik sanayileşmede daha az, içe yönelik sanayileşmede ise daha çok ortaya çıkmaktadır. Çünkü, ithal ikamesi teşvikleri ithalat kısıtlamaları, aşırı değerlenmiş kur ve enflasyonla dolaylı yoldan verildiği halde, ihracatı teşvik genellikle devlet bütçesine yük getirdiği için verilen sübvansiyonlar göze batmakta veya devlet bütçesi imkanlarıyla sınırlı kalmaktadır. Ayrıca, dışa yönelik sanayi kuruluşları uluslararası piyasalarda kalite ve fiyat rekabetiyle karşılaştığı için ölçek ekonomilerinden daha fazla yararlanmak zorunda kalmaktadırlar.

KAYNAKÇA

AKGÜÇ Öztin, **Ekonomide Gerçeği Arayış**, Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1989

ALPAR Cem, **Azgelişmiş Ülkelerde Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, Ankara İktisat ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No: 195, Ekonomi Fakültesi Yayın No: 2, 1982

ALTINTAŞ Mustafa, **İçe Yönelik Sanayileşme Politikası**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1978

ANSAL Hacer,"Alternatif Bir Sanayileşme Politikası Önerisi", **İktisat Dergisi**, Nisan-Mayıs, 1997

AYANOĞLU Kamil, **Türkiye İhracat Performansının Ekonomik Büyüme ve Üretkenliğe Etkisi**, DPT Yayın No: 2344-YSPKGM: 573

BALASSA Bela, **Gelişmekte Olan Ülkelerde Dışa Açılma ve Döviz Kuru Politikaları**, (Çev: Hedli Avnih), Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK kurulu başkanlığı, Yayın No: 270, 1986

BERKSOY Taner, **Azgelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme**

BİLGİNOĞLU Ali, "Devletin Ekonomik Kalkınmadaki Rolü", **Erciyes Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi**", Aralık, 1994

ÇAPOĞLU G., **Dünya Ekonomisindeki Gelişmeler Işığında Türkiye İçin Bir Ülke Gelişme Stratejisi Önerisi, Gelişme Stratejileri ve Makro Ekonomik Politikalar**, DPT, 1993

ÇARIKÇI Emin, **Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları**, Ankara, 1983,

ÇARIKÇI Emin, **Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları**, Ankara, 1983

DİNLER Zeynel, **Bölgesel İktisat**, 4. Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1994

DPT, **VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı Stratejisi (1996-2000)**, Ankara, 1995

DURAN Sungur Mustafa, "Kalkınma Stratejileri ve Teşvik Politkalarının Belirlenmesi", **Hazine Dergisi**, sayı: 5, Ocak, 1997

ECKSTEİN Alexander, "China's Economic Revolution", **Cambridge University Press**, Cambridge,1978

HATİBOĞLU Zeyyat, **Gelişme ve Türkiye İktisafdı**, İstanbul, 1993

İYİBOZKURT Erol, **Uluslararası İktisat**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 992

KARLUK Ridvan, **Uluslararası Ekonomi**, 3. Baskı, Bilim ve Teknik Yayınevi, İstanbul, 1991

KAYMAK Alev, "Asya Kaplanları Yoruldular Mı"?, **Dış Ticaret Dergisi**, Sayı: 6, Temuz-1997

KAZGAN Gülten, **Yeni Ekonomik Düzen'de Türkiyenin Yeri**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1994

KOLDOR N., **Strategic Factors in Economic Development,** Cornel University, 1967

MANİSALI Erol, **Gelişme Ekonomisi**, 3. Bskı, İstanbul, 1982

MEIER G., "International Economics: The Theory of Policy", **Oxford University Press**, Oxford, 1980

MİNİBAŞ Türkel, **Azgelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye**, Der Yay., İstanbul, 1992

OKYAR O., **Plan Dönemi Sanayileşme Stratejisi Hakkında Düşünceler,** Yeni Forum, Cillt III, Sayı 57, 15 Ocak 1982

ÖKÇÜN A. G.,**Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, Haberler-Belgeler-Yorumlar, 4. baskı, Ankara, 1997

ÖZTÜRK Ahmet, ASLANOĞLU Mehmet, **Ekonomik Planlama**, Ekin Kitabevi, Bursa, 1995

PARK Y.C., "Development Lessons From Asia; The Role of Government in South Korea and Taiwan", **The American Economic Review**, Vol: 80, No: 2, May 1990

PRENDERGOST Renee, **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, (Çev: İDİL Eser), YKY

SERİN Necdet, **Kalkınma ve Dış Ticaret**, 3. Bskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 463, Ankara, 1981

SEVGİ Cezmi, **Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı**, Beta Yayınları, İstanbul, 1994

ŞAHİNALP Bülent, "Doğu Asya Ülkeleri Kalkınmak İsteyen Ülkelere Örnek", **İhracat Dergisi**, Mart-Nisan,1997

TURNER Kerry, **The Economics of Planning**, The Macmillan Pres Ltd., London, 1977

TÜSİAD, **İstikrarlı Kalkınma ve Yeniden Sanayileşme İçin Ekonomik Çözümler**, 19 Temuz1989, Yayın No: Tüsiad-T/89/7/129

WESTPHAL L.W., "Lndustrial Policy in an Export Propelled Economy: Lessons From South Korea's Experience", **Lournal of Economic Perspectives**, Vol. 4, No: 3, 1990

WİLBER Charles, JAMESON Kenneth, **Socialism and Development, Socialist Models of Development,** Pergamon Press, New York, 1981

World Bank Annual Report 1981

World Bank Annual Report 1984

YİGİT Mehmet, **İhracat ve Ihracat Teşviklerinin Ekonomik Analizi**, Kütahya, 1996

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

ARZ YÖNLÜ İKTİSAT LAFFER EĞRİSİ VE İKTİSADİ İSTİKRAR AÇISINDAN VERGİLEME

Prof. Dr. Ahmet KARAASLAN*

ÖZET

Sanayileşmiş Batı Avrupa ülkeleri ve ABD'de Birinci (1973) ve İkinci (1979) petrol şokları sonrasında petrol fiyatlarında ortaya çıkan yüksek oranlı artışlarla başlayan ekonomik kriz batı ülkelerini derinden sarstı ve 1949 yılından bu yana süren ve batı ekonomi tarihinde görülen kesintisiz ve en uzun süren refah ve kalkınma dönemi sona erdi. Ortaya çıkan bunalımın Keynesyen teori çerçevesinde açıklanamaması krizi değişik biçimlerde değerlendiren ve farklı çözüm önerileri getiren teorilerin doğmasına neden olmuştur. Yapısalcılar, Monetaristler, Arz Yönlü çözümlerin yetmişli yıllar bunalımını açıklamakta yetersiz kalmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Makalede "Arz Yönlü İktisat Teorisi"nin iktisadi sorunların çözümünde, talep arttırıcı politikaların terk edilerek (vergisel önlemlere ağırlık veren) ekonominin üretim kapasitesinin (arz) arttırılmasına yönelik çözüm önerileri incelenmektedir. "Arza dayalı maliye maliye politikası" olarak da tanımlanan bu görüş, fiyat teorisinin makro-ekonomik büyüklüklere uygulanması ve ekonomiye kamu müdahalesinin niteliğini arz yönlü iktisat açısından incelemektedir.

* Dumlupınar Üniversitesi İİBF İktisat Böl. Öğretim Üyesi

1. GİRİŞ

Ekonomi teorisinde ortaya çıkan gelişmeler, teoriler arasındaki rekabet ekonomik amaçların gerçekleştirilmesinde önemli roller üstlenen kamu maliyesi teorisini de etkilemekte ve yönlendirmektedir.

Kapitalist ekonomik sisteme dayalı ekonomik yapılanma modeline sahip sanayileşmiş Batı Avrupa ülkeleri ve ABD'de 1973/1974 yıllarında petrol fiyatlarında ortaya çıkan yüksek oranlı artışlarla başlayan kriz batı ekonomilerini derinden sarsmıştır. Birinci petrol şoku olarak adlandırılan bu gelişme sonrasında 1949 yılından beri süren ve batı ekonomi tarihinde görülen kesintisiz ve en uzun süreli refah ve kalkınma dönemi sona erdi. Ortaya çıkan bunalım bir yandan ülke içindeki temel ekonomik göstergeleri (fiyatlar, istihdam, verimlilik, bütçe, dış ticaret, üretim) olumsuz yönde etkilerken, dış ekonomik ilişkilerde de –dünya ticaret hacminin daralması, Bretton Woods'ta kurulan uluslararası para sisteminin çökmesi, aşırı borçlanma gibi- benzer olumsuz gelişmeler ortaya çıktı. 1978/1979 ikinci petrol şoku birincisinden farklı etkiler yaratmasına karşılık sonuçta ortaya çıkan bunalımın, Keynesyen teori (talep yetersizliğinin kamu harcamalarının arttırılması yoluyla canlandırılması prensibine dayalı yaklaşım) çerçevesinde açıklanamaması, krizi değişik bir biçimde değerlendiren ve farklı çözüm önerileri getiren kuramların doğmasına neden olmuştur. Yapısalcılar, Monetaristler, Arz Ekonomisi Yanlıları, Rasyonel Beklentiler Teorisi talebin yönlendirilmesini temel alan çözümlemelerin yeni oluşumu açıklamakta yetersiz kalmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Hiç kuşkusuz bu çalışmada amacımız bu kuramların 1970'li yıllar krizini nasıl açıkladıklarını ortaya koymak değildir. Böyle bir çalışmanın asıl amacı; Arz-Yönlü Ekonomi Teorisi'nin iktisadi sorunların çözümünde yoğun bir biçimde "vergisel önlemlere" ağırlık vermesi, talep arttırıcı (ve yönlendirici) politikaların terkedilerek ekonominin üretim kapasitesinin arttırılması üzerinde durarak arz kavramını güncelleştirmesi bağlamında üretimi (arz) arttırmaya yönelik bu yeni yaklaşımın özelliklerini ve çözüm önerilerini daha yakından tanımaktır. "Arza dayalı maliye politikası" olarak bilinen bu görüş fiyat teorisinin makro ekonomik büyüklüklere uygulanmasından ibarettir.[1] Amaç ekonomide mikro etkinliğin (işletme ve kişiler düzeyinde) gerçekleştirilmesidir. Vergi indirimleri de bu amacı gerçekleştirmenin en etkin yolu olarak kabul edilmektedir.

Çalışma konusunun seçimini etkileyen diğer önemli nokta da ekonomide devletin rolü ve işlevleri ile ilgili olarak "ekonomiye kamu müdahalesinin" niteliğini arz yönlü iktisat açısından irdelemektir. Bilindiği gibi kamu maliyesi araçlarının kullanımı yoluyla genel ekonomik dengeyi etkilemek mümkündür.

Kapitalist ekonomik sistemin yürürlükte olduğu gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş bütün ülkeler temel iktisadi amaçlar (tam çalışma, büyüme, fiyat istikrarı, ödemeler dengesi, gelir ve servet dağılımı) olarak benimsenen ekonomik göstergelerini etkinlik ve optimalite koşulları içinde gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Ancak gelişmiş batı ülkelerinde ortaya konan çözümler ve uygulamaya konan politika-

[1] Norman B. Ture, "Theorie de L economie de l'offre et politique gouvernementale", **L'Economie de L'Offre**, Der: David G. Raboy, Economica, Paris, 1984, içinde, s.14

lar; rekabetçi piyasa ekonomisine sahip sanayileşmiş ülkelerin ekonomik gelişme sürecinin belli aşamalarına tekabül eden, ekonomik gelişmişlik düzeyinin yapısal özelliklerini gözönünde bulunduran bir nitelik taşımaktadır. Analizler de bu yapıdan kaynaklanan sorunların/soruların belirlenmesi ve çözümünün araştırılmasına yönelik yapılmaktadır. Ekonomik yapı farklılıkları, ekonominin işleyiş mekanizmalarını da doğrudan etkiler. Örneğin tarımın egemen olduğu az gelişmiş ülkenin, sanayileşmiş bir ülkeden yapısal açıdan çok büyük farklılıkları bulunmaktadır. Bu nedenle ülkelerarası ekonomik yapı farklılıkları temel ekonomik amaçların gerçekleştirilmesinde uygulanacak iktisadi, mali ve parasal politika araçlarının seçimini de etkilemektedir.

Ekonomik yapıları ve buna bağlı olarak içinde bulundukları iktisadi sorunları birbirinden farklı az gelişmiş ülkelerin bu sorunları çözebilmek için farklı yaklaşımlar ve politikalar benimsemeleri, değişik çıkış noktalarından hareket etmeleri doğaldır. Gelişmiş ülkeler uzun süre talep yetersizliğinden doğan işsizliği ve talep enflasyonunu giderici maliye politikası önlemleri uygulanmıştır. Oysa az gelişmiş ülkeler açısından ekonomik büyümeyi gerçekleştirecek vergi önlemleri daha büyük bir önem taşımaktadır. Az gelişmiş ülkelerde öncelik verilmesi gereken ekonomik politika hedefleri gelir ve istihdam seviyesinde meydana gelen konjonktürel dalgalanmaların giderilmesi değil, gelişme sürecinin hızlandırılması, kronik işsizliğin ve kronik enflasyonun önlenmesidir. Azgelişmişlik sorunun çözümünde kamu harcamaların ve kamu gelirlerinin mutlak miktarından çok, kamu hizmetlerinin miktarı, bileşimi, bölgeler ve kurumlar arası dağılımı; kamu gelirlerinin (özellikle vergilerin) tasarruf ve yatırım kararları, nisbi fiyatlar gibi iktisadi faaliyeti belirleyen değişkenler üzerindeki etkileri önem taşır.

Üretimin yeterince talebi karşılayamadığı, emek-yoğun teknolojilerle üretimin yapıldığı, gelir düşüklüğü nedeniyle yeterli birikim ve yatırımın olmadığı ve döviz darboğazı (dış açık değil) içinde bulunan bir az gelişmiş ekonomide talebi canlandırmak üzere geliştirilmiş ve sanayileşmiş ülkelerde uygulanan talep-ağırlıklı politikalarla ekonomik sorunların çözümünde başarılı olunacağı kuşkuludur. Bu nedenle arzın (üretimin) arttırılmasına yönelik çözüm önerileri az gelişmiş ülkeler açısından önem taşımaktadır.

Gelişmiş ülkelerde Keynesyen iktisattan kaynaklanan ekonometrik modeller yardımıyla ekonomik birimlerin gelecekteki davranışlarının biçimi ve yönü tahmin edilmeye çalışılır. Bu modeller sadece geleceği öngörmek için değil, ekonominin yapısını anlamak, çeşitli ekonomik politikaların sonuçlarını tahmin etmek ve belirli hedeflere ulaşmak için ne tür ekonomik ve mali politikalar izlenmesi gerektiğini saptamak için de kullanılır. Uygulanacak politikanın başarısı, ekonominin yapısal özelliklerinin ne ölçüde doğru olarak tanımlandığına bağlıdır. Ekonomik karar birimleri olarak kişilerin, ev idarelerinin ve işletmelerin davranışlarını yönlendiren saik ne olursa olsun bütün ekonomik birimler için geleceğin sağlıklı bir biçimde öngörülmesi alınacak kararların tutarlılığı bakımından vazgeçilmez bir zorunluluktur. İktisat politikalarının başarısı öncelikle "ekonominin yapısını" tanımlamaya bağlıdır. Ekonominin talep ağırlıklı ya da arz ağırlıklı bir yapıda olması, izlenecek ekonomi politikasının başarısını önemli ölçüde etkiler.

Gelişmiş ülkeler 1960'lı yılların sonuna kadar talep ağırlıklı Keynesyen ekonomik politikalar uygulayarak uzun süren bir büyümeyi gerçekleştirmişlerdir. Ancak

1970'li yıllardan başlayarak gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan iktisadi kriz (enflasyon, işsizlik, prodüktivite düşüklüğü, dış açıklar) dikkatlerin ekonominin arz yönü üzerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Gelişmiş ülkelerde gelir genellikle talep tarafından belirlenir ve üretim fonksiyonunun işlevi istihdamı belirlemektedir. Pek çok gelişmiş ülkede ise talep yetersizliğinden çok talep fazlalığından söz edilebilir. Asıl darboğaz arz yönündedir.[2] Tarım ağırlıklı bir ekonomik yapıdan sanayi ağırlıklı bir ekonomik yapıya geçiş sürecinde olan ülkeler, üretim kapasitesini arttırabilmek için tasarruf ve döviz darboğazları ile karşılaşmakta, diğer yandan da kurulu kapasitesini tamamen kullanabilmek için gerekli kaynaklarını sağlamak için dış borçlanma yoluna gitmektedir.

Ekonomik büyümenin (üretimin toplam hacminin veya kişi başına miktarının) gerçekleştirilebilmesi için uygulanacak ekonomik politika araçları içinde hiç kuşkusuz en önemlilerinden biri maliye politikası araçlarıdır. Ülkelerin izleyecekleri maliye politikasının amaçları ve bu amaçların ekonomik yapıya uygunluğu, ekonominin ulaşmış olduğu gelişme aşamasına ve maliye politikasını yürüten karar organları tarafından benimsenmiş ekonomik ve sosyal amaçları göre değişiklik gösterecektir. Bu nedenle ülkelerin izledikleri maliye politikası amaçlara (ve araçların niteliği ile bileşimi) birbirinden farkıdır. Bununla birlikte maliye politikasının genel amaçları; ekonomik istikrar (enflasyon-deflasyonunun önlenmesi, tam çalışmanın sağlanması), büyüme ve gelir dağılımında adaletin sağlanmasıdır.[3]

Bu temel saptamayı yaptıktan sonra ekonomik gelişme sürecinin belli aşamalarını geçmiş, belli alanlarda da hala çok büyük sorunların yaşandığı ülkemizin karşı karşıya bulunduğu ekonomik darboğazların aşılmasında arz yönlü iktisat teorisinin getirdiği çözümlerin ne ölçüde uygulanabilir olduğu (veya olmadığı) konusunda belli bir görüş elde edebilmek için teorinin analiz yöntemleri, amaçları ve araçlarının neler olduğunun bilinmesi önem taşımaktadır.

2. OLAYLARIN GELİŞİMİ

2.1. Klasik Gelenek

Klasik mali gelenekçilik anlayışına göre devletin "korucuyu" ve "düzen sağlayıcı" olma niteliği dışında ekonomik ve sosyal yaşama yapacağı her müdahale "doğal düzen"in işleyişini bozucu etki yapar. Piyasanın otonom güçleri; dış bir karışma olmadığı sürece ekonomik dengelerin kendiliğinden kurulmasını sağlar. Tam rekabet koşullarının bütün piyasalarda geçerli olduğu, ücret ve faiz oranları da dahil olmak üzere bütün mal, hizmet ve faktör piyasalarında fiyatların esnek olduğu, her arzın kendi talebini yarattığı ve paranın miktar teorisinin geçerli olduğu varsayımları klasik teorinin hipotetik çerçevesini çizer. Bu varsayımlar altında ekonomi kendiliğinden dengeye kavuşacağı için de devletin ekonomiye müdahale etmesine gerek yoktur. Üstelik müdahale ekonomide durgunluk, işsizlik ve enflasyon gibi dengesizlik durumlarının ortaya çıkmasına da neden olur.

---

[2] Fahrettin Yağcı, **Türk Ekonomisi İçin Ekonometrik Bir Model Çalışması: Tem 1**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayını, İstanbul, 1982, s.4.

[3] Sevim Görgan; **Maliye Politikası**, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1979, s.14.

Bu genel düşünce çerçevesi içinde tutarlı bir ekonomik politika yürütebilmek için; devlet bütçesi denk olmalı, kamu harcamaları hacimce küçük, vergiler düşük olmalıdır.[4] Kamu harcamaları dolaylı vergilerle karşılanmalı, devlet kârlı olmadığı için özel kişilerin yapmadığı hizmetlerle, koruyuculuğun gerektirdiği (savunma, güvenlik, adalet gibi) harcamalar dışında kaynak kullanımına müdahale etmemelidir. Klasik maliye anlayışının ekonomide "devlet"in rolü ve görevleri konusundaki bu olumsuz yaklaşımının altında devletin niteliği hakkındaki olumsuz düşünceleri yatar.[5] Klasiklerine göre; devlet kaynak tahsisini rasyonel biçimde yapamaz, kamu girişimciliği özel girişimden daha az başarılıdır. Bu nedenle devlet olabildiği kadar ekonomiye karışmaktan uzak durmalıdır.

2.2. 1929 Krizi ve Talebi Yönlendirici Politikalar

Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar klasik teori ve ondan kaynaklanan bu mali anlayış özellikle batı ülkelerinin ekonomilerine egemen oldu. Ancak bir yandan savaşın getirdiği yükler –savaşın finansmanı ve savaş sonrasının toplumsal ihtiyaçları- diğer yandan 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının getirdiği durgunluk piyasanın kendi doğal güçlerinin yardımıyla aşılamayınca klasik teorinin "kendiliğinden denge" düşüncesinin geçerliliğine olan inanç sarsıldı. Liberal anlayışın bir yansıması olan taraf-sız devlet ve mali gelenekçilik büyük bir açmazla karşı karşıya kaldı. Savaşın getirdiği yıkımların onarılması, bozulan sosyal dengelerin yeniden kurulması büyük harcamalar yapılmasını gerektiriyordu. Artan işsizlik, endüstriyel üretimde görülen büyük düşüş-ler, borsa krizi, yaygın iflaslar ve dünya ticaret hacminin daralması biçiminde kendini gösteren bunalım "yeni çözümler" bulmanın gerekliliğini ortaya koydu.

Kapitalizmin tarihinde karşılaştığı en büyük kriz olarak değerlendirilen bu-nalımdan çıkılması için önce ABD'de "New Deal" programıyla talebi canlandırıcı politikalar uygulanmaya başladı. Geniş ölçüde kamu harcamalarının arttırılması temeline dayalı harcama programları yürürlüğe konuldu. Roosevelt'in ABD'de yaptığı uygulamaları Almanya'da Hitler, İtalya'da Mussolini uyguladı. Böylece kamu harcamaları politikaları ile batı ekonomileri istihdam düzeyini yükseltmeyi ve ekonomiyi canlandırmayı başardılar.[6]

2.3. Keynes ve Çözümleri

John Maynard Keynes'in 1936 yılında yayınladığı "İstihdam Fiat ve Para Genel Teorisi" kitabıyla kamu müdahaleleri yoluyla talebi yönlendirmeye dönük politikalar teorik bir temel kazanmış oldu.[7] Keynesci politikaların; piyasa ekonomi-sin kendi kendisini düzenleme konusunda başarısız olması karşısında, devletin ekonomiye müdahalesi ile ilgili geleneksel neo-klasik iktisat teorisinin öngörülerinin aksine, ideal rekabetçi koşullarda bile ekonomiyi dengeye getirecek fiyat uyum mekanizmalarının bulunmaması ve dengesizlik eğilimlerinin kalıcı olması karşısında devletin piyasaların işleyişine müdahalesi Keynesci politikaların temelini oluşturur.

---

[4] Maurice Duverger, **Finances Publiques**, PUF, 1968, s.5.

[5] Alaine Barré, **Les Institutions Financiers**, Cilt:1, 2. Baskı, Dalloz Paris, 1972 s.25.

[6] Bernard Rosier, **Croissance et Crises Capitalites**, Deuxième éditions, PUF, Paris, 1984, s.245.

[7] Jean Pisani-Fery, **L' Epreuve Americaine-Les Etats-unis et le liberalisme**, Syros-Alternatives, Paris. 1988, s.51.

Nitekim "maliye politikası" deyiminden genellikle devletin yalnızca tam istihdamı ve/veya fiyat istikrarını sağlamak üzere aldığı önlemler anlaşılır. Keynes, ekonomide, piyasa güçlerinin spontane hareketleriyle giderilemeyecek yapısal bir işleyiş bozukluğu bulunduğunu öne sürer ve bu aksaklıkların giderilmesi için devlet müdahalesini zorunlu görür.[8] Kamu harcamaların arttırılmasıyla ortaya çıkan yeni satın alma gücü, özel kesimin ürettiği mallara olan talebin artmasını sağlar. Sonuçta üretim ve kârlar artar. Piyasada yeni iş imkanları doğar, böylece ekonomi canlılık kazanır. Kamu harcamaları ve vergilerin hacmi ile bunların bileşimlerini ayarlayarak oluşturulacak maliye politikalarıyla durgunluk dönemlerinde toplam talebi arttırmak ve işsizliği gidermek, enflasyon dönemlerinde de toplam talebi kontrol ederek fiyat artışlarını önlemek mümkün olur.

1930'lu yılların eksik tüketim veya fazla üretim koşullarına bir tepki olarak doğan Keynesyen teori, ekonomide üretim ve tüketim faaliyetlerine katılan ekonomik birimlerin çalışma koşullarını yeniden düzenleyerek ekonomik bunalımdan çıkışta belirleyici bir rol oynamıştır. Keynesyen teori çerçevesinde devletin, tam istihdama ulaşılabilmesi ve sürdürülmesi için piyasaya her türlü devlet müdahalesinden soyutlanmış bir ekonomi politikası uygulamaktan vazgeçmesi gerekiyordu. Artık devlet tarafsız bir konumda değil, tam istihdamı gerçekleştirmek gibi yeni bir rol üstlenmiş bulunmaktadır. Keynesyen ekonomi politikası, toplam talebin yönlendirilmesi amacıyla devletin ekonomiye müdahalesi biçiminde uygulamaya girdi. Talep ağırlıklı politikalar büyük bunalımın zihinlerde bıraktığı kuşku içinde, kamu ve özel harcamaların kısılmasıyla durgunluğa girilebileceği korkusu yüzünden faiz hadlerinin düşük tutulması biçiminde yürütülen ucuz para politikası, yaygın olarak sosyal güvenlik kurumları, büyük hacimli sübvansiyonlar, aşırı boyutlara ulaşan silahlanma harcamaları biçiminde kendini gösterdi.

3. 1970'Lİ YILLARIN BUNALIMI

Ancak, petrol fiyatlarının 1974'de % 400 oranında arttırılması, ABD başta olmak üzere sanayileşmiş ülkelerin ucuz petrole göre oluşturulmuş üretim yapılarını zorlamıştır. Kârların ve ücretlerin gerçek değerinin düşmesini engelleyen güçler ise petroldeki faliyet artışlarını maliyetlere yansıtmışlar ve enflasyonu hızlandırmışlardır. Esnek olmayan bir talep yapısına sahip bir ürün olan petrole yapılan ödemeler, ithalatçı ülkelerdeki satılma gücünün büyük bir bölümünü emerek, diğer mallara olan talebi önemli ölçüde azaltmıştır. 1971 Ağustos'unda ABD ödemeler bilançosu cari işlemler dengesinin 1983 yılından bu yana ilk kez açık vermesi karşısında Bretton Woods antlaşmasıyla yürürlüğe girmiş olan "ayarlanabilir sabit kur sistemi"ne dayalı uluslararası para sistemi –Dolar/altın konvertibiletesinin kaldırılmasıyla- sona erdi.[9] Doların altına konvertibilitesinin kaldırılmasıyla oluşan uluslararası parasal kriz, ellerinde büyük dolar rezervleri bulunan ülkelerin dolardan kaçarak altına ve/veya mala yönelme eğilimi içine girmelerine neden oldu. Dolardan kaçışın uluslararası mal piyasalarında yol açtığı olağanüstü talep ise az gelişmiş ülkelerin 1972-1973 yıllarında büyük ihracat kazançları elde etmelerini sağladı. Ancak bu gelişme kısa süreli oldu. 1974 yılındaki birinci petrol şoku sonrasında yeni sanayileşen ülkelerin ellerinde biriken rezervlerin

[8] John Maynard Keynes, **İstihdam Faiz ve Para Genel Teorisi**, (Çev: Asım Baltacıgil), Minnetoğlu Yayınevi, İstanbul, 1980.

[9] Nazif Ekzen, "Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi Başında Döviz Kuru Politikası Sorunu", **Maliye Dergisi**, Sayı: 37 (Ocak-Şubat 1979), s.51.

erimesine ve bu ülke ekonomilerinin darboğazlara girmesine yolaçtı.[10] Diğer yandan dolardan kaçışın etkisiyle altın fiyatları olağanüstü ölçülerde yükseldi. İşsizlik oranlarında büyük artışlar ortaya çıktı. Büyüme hızı düştü ve atıl kapasiteler oluşmaya başladı. Bu yeni gelişim hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde etkili oldu. Batı'daki bunalım ulusal düzeydeki düşük büyüme, işsizlik ve enflasyon; uluslararası düzeyde yüksek enerji maliyeti, para ve finansman rejiminde istikrarsızlıklar ve yeni korumacılık biçiminde ortaya çıktı. Daha önce örneği görülmeyen biçimde ortaya çıkan bunalım "stagflasyon" olarak adlandırıldı.

1973 sonlarından itibaren gelişmiş/azgelişmiş merkezi planlı piyasa ekonomisi ayrımı yapmadan yayılan bunalım 1979-80 yılları arasındaki ikinci petrol krizi ardından uluslararası piyasada faiz hadlerinin ABD'deki faiz hadleri artışını izleyerek yükselmesi uluslararası piyasada biriken fonların ABD'ne akmasına yol açtı. ABD bütçesinin vermesi ve uygulanan sıkı para politikası faiz hadlerinin artışına neden oluyordu. Bu gelişmelere paralel olarak dünya ticareti daraldı, işsizlik arttı, enflasyon hem sanayileşmiş ülkelerde hem de azgelişmiş ülkelerde yükselmeye başladı.

Bunalım 1929 krizinden çok farklı bir biçimde gelişti. Büyük atıl kapasitelere ve işsizliğe rağmen enflasyon artmaya devam ediyordu. Burada Keynesyen teorinin çözümlemelerini kullanarak talep genişletici politikalar ile enflasyonla mücadele edilemiyordu. Nisbi mal ve hizmet fiyatları, nisbi döviz fiyatları ve faiz hadlerinde sürekli değişmeler meydana gelirken, Keynesyen teoride bunlar veri kabul ediliyordu. Enerji kıtlığı ve artan enerji fiyatları bütün ülkelerde üretimi etkileyen önemli bir darboğaz olarak ortaya çıkarken, Keynesyen teoride bunun herhangi bir çözümü bulunmuyordu.[11]

Keynesci teori, fazla üretim ve eksik tüketim konularına çözüm getirirken, kârların düşmesi eğilimini hızlandırmıştır. Ortaya çıkan krizi tanımlayan en belirgin unsur; kâr haddinin düşmesidir.[12] Bu gelişmede giderek büyüyen yatırımların olağanüstü boyutlara ulaşan maliyeti kadar, genişleyen uluslararası piyasadaki sert rekabetin kar marjlarını azaltmasının da rolü olmuştur.[13]

Ayrıca 1970'li yıllar bunalımı –azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından- dış borçların artması biçiminde de kendini gösterdi. Borçlu ülkelerin dış açıkları, dış borçlarının giderek ağırlaşmasına yol açtı. Azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin dalgalı faizli banka borçları ve dolar üzerinden borçlanmanın arttırdığı borç ödeme yüküne, petrol fiyatlarındaki yükselmenin getirdiği yükler eklenince petrol ihracatçısı pek çok ülke dış borçlarını ödeyemez duruma düştüler. Borçlu ülkeler borçlarını ödemek isteseler bile, bunalım nedeniyle zaten iyice daralmış olan batılı ülke pazarlarına –sert koruma önlemleri yüzünden- borçlarını ödeyebilecek ölçüde ihracat yapamıyorlardı. Bu gelişmeler 1979 yılından başlayarak "dünya borç

[10] A.g.m.

[11] Gülten Kazgan, "Çağdaş Bunalım Keynes'i Tahtından İndiriyor", **Para-Kredi Dergisi**, Mart 1982, s.5.

[12] Çağlar Keyder, "Kriz Üzerine Notlar", **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım** içinde Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s.43.

[13] İlhan Lütem, "Dünya Ekonomi Bunalımı ve Türkiye", **Milliyet**, 17.11.1981

ekonomisi"[14] olarak nitelenen bir sürecin başlamasına neden oldu. Dış ekonomik ilişkilerde "Uluslararası Keynescilik"in etkisi de böylece sona ermiş oldu.[15]

Sonuç olarak bir tarafta içerde piyasaların doyması, kapasite kullanımının sınırına gelinmesi, mevcut teknolojilerin tükenmesi diğer yandan uluslararası ekonomik konjonktürü tersine çeviren bir dizi yoğun dış şokların (petrol krizi, uluslararası parasal sistemin çöküşü, tarım sektöründeki olumsuz gelişmeler) yaşanması İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde batı ekonomilerinin tarihte benzeri görülmedik bir biçimde sürdürdükleri büyüme (ortalama yılda % 4,5) oranının yarı yarıya azalmasıyla 1970'li yıllarda refah döneminin sonuna gelindi. Özellikle verimlilik ve büyüme hızındaki düşüşler toplum kesimleri arasında daha önce sağlanmış olan uzlaşmayı da sona erdirdi.[16] 1970'li yıllara gelindiğinde yukarda belirtmeye çalıştığımız gelişmelerin etkisiyle ekonomik büyümeyi sağlayan faktörlerin ortadan kalkmasıyla birlikte gelişme düzeyleri farklı bir çok piyasa ekonomisinde –verimlilikteki azalmaya paralel- büyüme hızları düşmüş, enflasyon ve işsizlik oranları artmıştır.

1970'li yıllar bunalımının iki önemli sonucu olmuştur. Bunlardan biri, ekonominin işleyişi konusunda Keynesyen teorinin içeriği ile ilgili, diğeri de iktisat politikalarını kararlaştırmak ve uygulamak durumunda olanların davranışlarında ortaya çıkan gelişmelerdir: İlk olarak bunalımla birlikte Keynesci politikaların yaşanan ekonomik güçlüklere çözüm getirememesi, ekonominin temel sorunlarına teorik olarak mümkün, pratik olarak uygulanabilir çözümlerin getirilemeyişi yeni yöntem arayışlarını gündeme getirmiştir. İkinci olarak da Keynesçi yöntemlerin biçimlendirdiği sosyo-ekonomik yapının değiştirilerek yeni normlara dayalı bir düzenlemeyi gerçekleştirmektedir. Bu normların temel özelliği; serbest piyasa ekonomisine dönüşü ve devletin her alana yayılan müdahale ve düzenlemelerinin azaltılması (yasal kurumsal serbestleşme) biçiminde somutlaşan yapısal dönüşümü gerçekleştirecek nitelikler taşımasıdır.[17]

4. 1970'Lİ YILLAR BUNALIMINA YOL AÇAN SORUNLAR

Keynesyen iktisadın yerine alternatif çözüm arayışlarının gündeme gelmesine yol açan kriz göstergelerinin en önemlileri; ekonomik büyümedeki azalma, verimlilikte görülen büyük boyutlu düşüşler, kamu kesiminin büyümesi, enflasyon ve işsizlik oranlarında görülen eş-zamanlı artışlardır.

4.1. Ekonomik Büyümenin Yavaşlaması

Gerek ABD'de gerekse sanayileşmiş öteki ülkelerde büyüme hızında ortaya çıkan gerilemeyle ilgili farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Büyüme hızında ortaya çıkan düşüşler önce kapitalist ekonominin yapısında varolan devresel iniş-

[14] Mario Detiove-Jean Mathis, **Le Systeme Monétaire International**, Dunod, Paris, 1984, s.201.

[15] Gülten Kazgan, **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, Altın Kitaplar Yayınevi, Bilimsel Sorunlar Dizisi, İstanbul, 1985, s.91.

[16] Bernard Rosier, **Les Theories des crises économiques**, Editions La Decouverte, La Collection "Reperes" Paris, 1988, s.89.

[17] Coşkun Can Aktan, "Reaganomics Thatcherism ve Özal Ekonomisi", Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, C: 25, S: 10, s.47-48.

çıkışlara bağlandı, sonra ülkelerin pahalı petrolle üretim yapmakta karşılaştıkları güçlüklerin büyüme hızını olumsuz yönde etkilediği görüşü önem kazandı. Genel kabul edilen görüşe göre ise; İkinci Dünya Savaşı sonrasında görülen büyüme tarihsel bir istisnadır ve bir çok unsurun bir araya gelmesinin ortaya çıkardığı bir olgudur. Bugünkü büyüme bunalımına yol açan nedenler devresel değil yapısaldır.[18]

Tablo: 1'de yer alan büyüme hızı ile ilgili oranlar 1960 yılından başlayarak çeşitli dönemler ortalaması olarak gösterilmiştir. Tablo'da yer alan verilere göre büyüme hızları 1974 yılından başlayarak düşmeye başlamaktadır. Birinci petrol şokundan (1973 sonu) sonra ve özellikle 1975 yılında Japonya hariç bütün sanayileşmiş ülkelerde büyüme hızları negatif değerler olarak gerçekleşmiştir. Aynı yöndeki gelişme ikinci petrol şokunu izleyen 1981 yılına ait büyüme hızı gerçekleşmelerinde de görülmektedir. 1981 yılından Japonya'nın % 2,9, ABD'nin % 1,9 ve İrlanda'nın % 1,7'lik büyüme hızları dışında diğer sanayileşmiş ülkelerde büyüme hızı oranı negatif değerlere inmiş bulunmaktadır. Dönemler itibariyle incelendiğinde 1960-65 arasındaki beş yıllık dönemde 11 ülke ortalaması % 5,3 iken 1974-1979 dönemi ortalaması % 2.8'e (yaklaşık % 50 oranında azalma) kadar gerilemiştir.

4.2. Verimlilikte Görülen Düşüşler

Batı ekonomik büyümesinin itici gücünü oluşturan verimlilik artışında görülen düşüşler, ekonomik gerilemenin diğer bir önemli göstergesidir. Tablo: 2'de görüleceği gibi beş büyükler olarak bilinen sanayileşmiş ülkelerde gözlenen verimlilik düşüşü 1960-1973 ortalamasına göre, 1973-1971 döneminde ortalama % 4,5'tan % 1,8'e gerilemiştir. Japonya'daki verimlilik düşüşü (1960-73 ortalaması % 8,6'dan 1973-81 döneminde % 2,9'a gerilemiştir) oldukça dikkat çekicidir.

Batı ekonomilerinde verimlilik azalmasına yol açan pek çok nedenden biri, sanayinin rolünün hizmet sektörü lehine azalmasıdır.[19] Ekonomi içinde ağırlığı artan hizmet sektörü, teknolojik gelişmeye, dolayısıyla verimlilik artışına yapısal olarak sanayi kadar elverişli değildir.

4.3. Kamu Kesiminin Büyümesi

Keynes'in 1929 bunalımından sonra ortaya çıkan yetersiz talepten kaynaklanan ekonomik durgunluğun giderilmesinde kamu harcamaları yoluyla ekonomiye müdahalede bulunmak gerektiği yolundaki görüşleri, dünyanın pek çok ülkesinde kamu harcamalarını hem miktar hem de GSYİH'ya oranları itibariyle yükseltmiştir.

Kamu Maliyesi teorisinde devlet harcamalarının artışına yol açan nedenlerin yanında, devletin ekonomideki ağırlığının artmasına yol açan gelişmeler de önemli

---

[18] Benzer görüşler için bakınız:

- İlhan Lütem, "Dünya Ekonomi Bunalımı ve Türkiye", **Milliyet**, 17.12.1981.
- Jean Fourastie", **2001 Uygarlığı**, İletişim Yayınları, Cep Üniversitesi Dizisi, İstanbul, 1991, s.61
- Fritjof Capra, **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, s.219-276.
- Bernard Rosier; **Les Theories des crises économiques**, La Decouverte, La Collection "Reperes", 1988, s.84-86

[19] İlhan Lütem, a.g.m.

tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Tablo:4'den izlenebileceği gibi kamu harcamaları GSMH'nın yüzdesi olarak artış eğilimi içindedir. Özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya'da kamu harcamalarının sürekli biçimde arttığı gözlenebilir. Örneğin Fransa'da 1960 yılında % 34,6 olan kamu kesimi büyüklüğü 1980 yılında % 49,6'a yükselmiştir.

4.4. Stagflasyon

1970'li yıllarda ekonomik durgunluğa yol açan gelişmelerden en önemlisi – daha önce bilinenlerin tersine- hem fiyat artışlarının hem de işsizliğin aynı anda bir arada bulunmasıdır. Benzeri daha önce hiç görülmeyen[20] bu durumu belirtmek üzere (durgunluk içinde enflasyon) stagflasyon kavramı kullanılmaktadır.

Tablo: 2'de yer alan sanayileşmiş başlıca ülkelerin işsizlik oranlarıyla, Tablo: 5'teki enflasyon oranları karşılaştırıldığında 1970'li yıllar bunalımını simgeleyen yüksek fiyat artışları ve yüksek işsizlik oranları olgusunu aynı ülkelerde birarada görmek mümkündür. Tablo: 5'in incelenmesinden de görüleceği üzere enflasyon 1973-79 ortalaması olarak % 5,9'dur. 1960-68 döneminde % 3,1 olan enflasyon 1979-83 dönemi ortalaması olarak % 8,6'a yükselmiş bulunmaktadır. Enflasyon oranlarında görülen bu artışın en önemli nedeni petrol fiyatlarında görülen artışlardır. 1973 ve 1979 sonlarında petrol fiyatlarında meydana gelen olağanüstü fiyat artışları doğrudan fiyatlar genel seviyesine yansımıştır. 1970'li yıllarda stagflasyonun oluşumuna yol açan ilk neden petrol fiyatlarında görülen olağanüstü artışlardır. Diğer bir neden olarak da 1970'li yıllarda uygulanan talep genişletici politikalar olduğu öne sürülmektedir.[21]

Keynesyen ekonomik teori, ekonomik istikrar için kullanılacak maliye politikası çerçevesinde, enflasyonu önlemek üzere vergi oranlarını arttırmak veya kamu harcamalarında azaltmalar yaparak bütçe fazlası oluşturulmaya çalışılır. Böylece maliye politikası ekonomik faaliyetleri daraltıcı bir biçimde uygulanır ve enflasyon kontrol altına alınmaya çalışılır. Ekonomik durgunluk (depresyon) dönemlerinde de devlet vergi oranlarında indirimler yaparak veya transfer harcamalarının ağırlıklı olarak yer aldığı kamu harcamalarını arttırarak özel tüketim ve yatırımları teşvik ederek ekonomik canlanmayı gerçekleştirmeye çalışır.[22] 1970'li yıllar bunalımını değerlendiren iktisatçılar, krizin kaynağında, Keynesyen maliye politikası uygulamalarının bulunduğunu belirtmektedir.[23]

Toplumun tasarruf eğilimlerini ne yönde etkileyeceği konusu üzerinde durulmaksızın sadece enflasyonist baskıları ortadan kaldırmak amacıyla vergi oranlarının arttırılması –yeterli birikim olmaması nedeniyle- yatırım oranlarını düşürmüş ve

---

[20] İşsizlik ve enflasyon konusunda yaşananların bilinenleri doğrulamadığı 3 şok Bknz: Emre Gönensay, "Bir Dönüm Noktası mı?", **Tercüman**, 24 Haziran 1981.

[21] Coşkun Can Aktan, "Talep Yönlü İktisat ve 1970'li Yılların İktisadi Sorunları", Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, C.28, S.3 (Mart 1991) s.41

[22] İsmail Türk, **Maliye Politikası (Amaçlar ve Araçlar) ve Çağdaş Bütçe Teorileri**, Doğan Yayınevi, Ankara, 1975, s.105, 114, 137-163.

[23] Henri Lepage, **Demaine Le Liberalisme**, Hachette/Pluriel, Paris, 1983. içinde "Pourquoi L'Etat Croit Trop" s.146-191 ve Henri Lepage, Demain le Capitalisme, Hachette/Pluriel, Paris, 1983. içinde "Les cout de L'interventionnisme Public" s.219-262.

sonuçta işsizlik ortaya çıkmıştır. Petrol fiyatlarında meydana gelen olağanüstü artışlar üretim maliyetlerini arttırarak, maliyet enflasyona yol açarken, aynı zamanda da yüksek işsizlik oranlarının varlığı Keynesyen iktisadi görüşü bir açmazla karşı karşıya getirmiştir. Keynesyen görüş; ücret değişme oranını işsizliğin bir fonksiyonu olarak değerlendiren Phillips eğrisi yaklaşımı ile uyum içindedir. Keynesyen teoride ücretler içsel bir değişken olarak tanımlanmaktadır. Böylece Phillips Eğrisi enflasyonla –işsizlik arasındaki dönüşümün açıklanmasında bir araç olarak kullanılmaktadır. Phillips Eğrisi'nin en önemli sonucu belli bir işsizlik oranının, belli bir ücret artışı onanına denk geldiği görüşünden hareketle; düşük işsizlikle düşük enflasyon oranının aynı anda gerçekleşmeyeceğini varsaymasıdır. Bir başka öngörü de yüksek enflasyonun işsizliği düşüreceğidir. Fakat özellikle sanayileşmiş batı ülkelerinde 1970'li yıllarda ortaya çıkan gelişmeler işsizlikle enflasyon arasında ters yönlü bir ilişkinin varolduğu yolundaki görüşleri temelden sarsmıştır. Sonuçta Keynesyen teorinin talebin yönlendirilmesine dayalı yaklaşımları terk edilerek arzın arttırılması gerektiği yolundaki arz iktisadının görüşleri gündeme gelmiştir.

5. ARZ YÖNLÜ İKTİSADIN GELİŞİMİ

Bu çalışmanın amacı arz yönlü iktisat teorisini ne sanayileşmiş batı ekonomilerinin 1970'li yıllarda karşılaştığı sorunların çözümüne sihirli çözümler getiren bir teori olarak sunmak, ne de arz ekonomisinden kaynaklanan iktisat politikalarının en etkin çözümler olduğunu kanıtlamaktadır. Asıl amaç, iktisadın bir bilim olarak ortaya çıkışından günümüze kadar tartışılan ve bugün de tartışılmakta olan rekabetçi piyasa ekonomisi düzeni içerisinde "devletin" yeri, rolü ve görevleri ne olmalıdır? sorusuna arz ekonomisinin verdiği cevapları ortaya koymak, teoriyi ve bu teoriden kaynaklanan politikaların mümkün olan en iyi tanımını yapmak ve çözümlerini belirtmektedir. Özellikle arzın arttırılmasına yönelik çözüm önerileri bağlamında "vergi politikası" ve "bütçe politikası" ile ilgili yaklaşımlarını açıklamaktadır. Arza ağırlık veren iktisadi ve mali politikaların yeniden gündeme gelmesi, ekonomi politikalarının daha geniş bir perspektiften görülmesini sağlamış, serbest piyasa sisteminin daha etkin işleyişini sağlamaya dönük yeni bir bakış açısı getirmiştir.

5.1. Teorik Yaklaşım

Arz ekonomisinin kavramsal kaynakları neo-klasik gelenek içinde yer alır. Devletin ekonomik politikasına neo-klasik analiz metotlarını uygular. Bir ekonomik doktrin olarak arz iktisadının geçmişi oldukça eskilere uzanır. Arza öncelik tanıyan klasik geleneğin Adam Simith ve Jean B. Say ile başlayan, marjinalist dönüşümle devam eden, Alfred Mashall, Arthur C. Pigou ve Vilfredo Pareto'nun eserleriyle neo-klasik okulun doğuşunu gerçekleştiren –günümüzde Milton Friedman; Friedrich V. Hayek tarafından temsil edilen- İkiyüz Yıllık Klasik Liberal Ekonomi anlayışının yüzyılımızda yeniden keşfedilmesidir.[24] Arz yönlü ekonominin temel teorik analizi ile ilgili asıl soru şudur; devletin gelir ve harcama politikaları nasıl olmalıdır?[25] Arz iktisadı genel ekonomik denge üzerinde kamu harcamalarının ve devlet gelir politikaları-

[24] Norman B Ture, "Les –Antecedents Theoriques de L'Economic de L'Offre", **L'Economie de L'Offre**, Der: David G. Roboy, Paris, Economica, 1984, s.34.

[25] David Raboy, **Introductiona L'Economie de L'Offre**, Der: David G. Raboy, Paris, Economica, 1984, s.7.

nın etkilerinin incelenmesi görüşünden hareket eder. Arz iktisadı kısa dönemli ve talebin uyarılması temeline dayalı Keynesyen teoriye karşıdır. Kamu harcamalarının miktarının değiştirilmesi yoluyla ekonomik faaliyetlerin düzeyini etkilemek mümkün değildir. Bu görüşün doğal uzantısı da bütçe çoğaltanının etkisiz oluşudur.[26]

Keynesyen teori, klasik teorinin arza tanıdığı önceliğe bir tepki olarak ortaya çıkmıştır ve Keynesyen devrimle birlikte üretim ve fiyat düzeyini belirleyen temel etkenin toplam talep olduğu düşüncesi öncelik kazanmıştır. Keynesyen devrimle arz iktisadı bir süre unutulmuş, ancak Keynesyen iktisadın ağırlığını yitirdiği 1970'li yıllarda yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Arz yanlıları, arza talepten daha fazla önem atfeden klasik gelenekle yeniden ilişki kurarlar. Asıl üzerinde durulan konu; piyasa sisteminin etkin bir biçimde işleyişini kolaylaştıracak önlemler ve uzun dönemde üretimi potansiyel olarak genişleme sınırının en üst noktasına çıkaracak ekonomik yapıyı gerçekleştirmektedir. Arzı engelleyen bağları ortadan kaldırmak için, nisbi fiyat yapısını bozan ve sonuçta kötü bir kaynak tahsisine yol açan ve genellikle devlet müdahalesinden kaynaklanan bütün olumsuz faktörlerin yok edilmesi gerekir.

Arz yönlü iktisat piyasa sisteminin başarısını klasik iktisat teorisinin de a priori olarak benimsediği bazı temel prensiplere bağlar.[27] Bu ilkeler şunlardır:

a. Piyasa sistemi kaynak tahsisinin en etkin aracıdır.

b. Piyasa istikrarlı bir mekanizmadır. Çünkü arz ve talep hareketleri sonucunda piyasadaki nicelikler karşılıklı dengeye kavuşur.

c. Piyasa, fiyat değişmelerine oldukça hızlı bir uyum gösterir.

d. Bilgilenme maliyetlerini de katarak piyasa mekanizmasının az çok dengede olduğu kabul edilebilir.

e. Kişiler ve işletmeler rasyonel hareket ederler ve normal olarak optimizasyon (kar-fayda) davranışı içinde bulunurlar.

Arz yönlü iktisat; Jean B. Say'm ünlü "Mahreçler Kanunu"nu güncelleştirmiştir. Say'a göre "mallar eninde sonunda diğer mallarla ödenir. Böylece insan arzularının tatminini sınırlayan tüketme gücü değil, üretimdir. İnsan istekleri ise sınırsızdır. Tüketim arzusunun uyarılmasında değil, üretim araçlarının arz edilmesindeki güçlükler nedeniyle, sadece üretimin teşvik edilmesi alım-satım yapmak için yeterli değildir. Üretim mübadele araçlarını tek başına sağlar. Böylece iyi hükümetin amacı üretimi uyarmak, kötü hükümetin ise tüketimi teşvik etmektir".[28]

Endüstrileşmiş ülkelerin 1971-73 yıllarında yaşadıkları ekonomik "canlanma"nın ardından 1973-74 petrol krizinden itibaren kamu harcamaları yoluyla talep üzerinde yapılan ayarlamaların ekonominin canlanmasında yetersiz kalması, 1979 yılındaki ikinci petrol şoku sonrasında enerji maliyetlerinde meydana gelen yükselmelerin, petrol ihra-

[26] Denise Flouzat, Economie Contemporaine, Tome:3, Croissance, crise et strategies economiques, Presses Universitaires de France, Paris, 1988, s.317.

[27] Raboy, s.34.

[28] Bruce R. Bartlett, "Arza Dayalı İktisat"; (Çev: Süreyya Sakınç), Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, C:2 (Şubat 1987) s.31.

catçısı ülke ekonomilerinde giderek artan bir önem kazanması, dış ticarette sınırların açılmasıyla üçüncü dünyanın genç uluslarının piyasaya girmesi ile oluşan rekabet ortamı, fiskal ve parafiskal baskıların ortaya çıkardığı oluşum, batılı ülkeleri ekonomilerinin arz yönü ile –yani işgücü ve işletmelerin etkinliği- ilgilenmeye yöneltti.

Arzı arttırmaya dönük politikalar kamu kesiminin ekonomideki ağırlığının azaltılmasında birinci sırada öncelik verir. Arz yönlü ekonomik düşünceyi savunanlara göre Keynesyen ekonomik müdahale, ekonomik hayatta insanların bütün dinamizmlerini yoketmekle sonuçlanmıştır. Burada bir tür "koruyucu devletin bunalımı" söz konusudur.[29] Ekonomik krizin çözümünde kamu harcamalarının ve sosyal güvenlik harcamalarının arttırılması etkisiz kalmaktadır. Ekonomik büyümenin yeniden gerçekleştirilebilmesi için "koruyucu devlet"in sona ermesi gerekmektedir. Devletin "koruyucu" rolünün ortadan kalkmasıyla birlikte bazı ek yararlar ortaya çıkacak, toplum bazı yüklerden kurtulmuş olacaktır.

Arz yönlü iktisadın ekonomik etkinliği gerçekleştirmede önerdiği temel politika aracı "vergi oranları"dır. Vergi oranlarının bir ekonomi politikası aracı olarak kullanılmasıyla ilgili ilk görüşler Colin Clark tarafından önerilmiştir. Clark'a göre yüksek vergi oranları tasarrufu ve çalışmayı azaltacak, üretimi ve arzı daraltacak, bu yolla da toplam talep-toplam arz dengesini bozarak enflasyona yol açacaktır.[30] Clark'ın milli gelirin % 25'i oranında bir verginin enflasyona sebep olmayacağı, bunun daha üstündeki oranların enflasyonist olacağı yolundaki görüşleri o dönemdeki mali politikaları etkilememiştir. Ancak konu günümüzde yeniden güncellik kazanmıştır.

5.2. Arz-Yönlü İktisat ve Ekonomik Denge

Arz-Yönlü iktisadın kolay erişilebilir, sistematik bir bütünlük içinde değerlendirilmesi oldukça zordur. Genel ve tutarlı bir teorik içeriğe de sahip olduğu söylenemez. Bununla birlikte dayandığı temel ilkeleri ana çizgileriyle incelemek mümkündür.

Daha önce de belirtildiği gibi arz yönlü iktisat yeni bir teori değildir. Klasik teorinin üretime dönük görüşlerini yeniden gündeme getirme çabasındadır. Arz-yönü iktisatçıları klasik makroekonomik teoriyi (Say Yasası dahil) temel alırlar. Eğer piyasada kendi başına bırakılırsa üretim, harcandığı zaman üretilen tüm malların satılmasına yetecek kadar gelir (ücret, kar, rant) yaratacaktır. Kapitalist piyasa ekonomisi gayri iradi işsizliğin hiç var olmadığı sürekli bir denge içindedir. Arz-yönlü analizde tasarruf ile yatırım arasında kavramsal hiç bir fark yoktur. Odak noktası uzun dönemli ekonomik gerçekleşmelerle ilgilidir ve kısa dönemli istikrar sorunlarıyla ilgilenilmez.

Arz-yönlü iktisat, neo-klasik mikroekonomik teorinin gelişmiş kapitalist toplumlardaki iktisadi davranışları yeterli biçimde açıkladığını varsaymaktadır. Tipik firma büyük bir şirket olarak değil, tekil girişimcinin firması olarak düşünülür,

---

[29] Ahmet Silem, **Introduction a L'Analyse Economique**, Armand Colin, Paris, 1989, s.50.

[30] Ören Arsan, Vergi Yükü Üzerine Bir İnceleme, (Teori-Metodoloji ve Türkiye'ye Ait Bazı Hesaplamalar), Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayını, Ankara, 1975, s.46.

monopolcu kapitalizmin ayırıcı özellikleri kabul edilmez. Büyük şirketlerin piyasa gücünün sonuçları, fiyatlama, üretim ve istihdam kararları üzerindeki etkileri tümüyle ihmal edilir. Nisbi fiyatlar; kişilerin ve işletmelerin ekonomik kararlarının temel belirleyicisi olarak kabul edilir. Gelir dağılımının marjinal üretkenliğe dayandığı ileri sürülür.

Devlet müdahalesinin ekonomideki ilk etkileri nisbi fiyatlarda ortaya çıkan değişmelerle kendini gösterir. Bu değişimin doğal uzantısı da fiyat değişmeleri karşısında kişilerin davranışlarında görülen tepkidir. Müdahale sonucu nisbi fiyat yapısında ortaya çıkan değişiklik; üretim faktörlerinin kullanımında, ekonomik faaliyetin miktar ve bileşimindeki değişmeleri de beraberinde getirir. Nisbi fiyatlarda ortaya çıkan değişmelerin daha sonra gelir değişmesi biçimine dönüşmesi, arz yönlü iktisadın ekonomik değişmeyi açıklamada kullandığı ana kurallardan biridir. Fiyat sisteminde ortaya çıkan değişmeler devletin ekonomik faaliyetlerinin "birincil etkilerini"gelirlerde görülen değişmeler de "ikincil etkileri" gösterir.[31] Devlet müdahalesi ekonomide fiyat etkisi yoluyla öncelikle kaynakların dağılımını değiştirir. Kaynakların dağılımı değişince gelir dağılımı da değişir. Arz yönlü teori bu görüşü ile Keynesyen teorinin devletin kullanacağı müdahale araçlarıyla, ekonomide, reel gelir düzeyini doğrudan etkileyeceği düşüncesini reddetmiş olmaktadır.

Devletin gelirlerde birincil etkiler yaratabilmesi için, doğrudan üretim faktörlerinin miktarını veya etkinliğini değiştirmesi gerekir. Ancak kamusal müdahaleler yoluyla ekonomideki üretim faktörlerinin miktarını ve verimliliğini etkilemek söz konusu değildir. Üretim kaynaklarının miktarı ve etkinliği, her girdinin bir biriminin reel fiyatı (yani elde edilen gelir) değiştirilebilirse artar. Devletin ekonomiyi etkilemesinin en etkin ve belirleyici yolu; marjinal vergi oranlarını değiştirmek, böylece, ekonomik tercihleri biçimlendiren (özendiren veya caydırıcı yönde etkileyen) vergi sonrası nisbi fiyatlar, marjinal vergi oranlarından büyük ölçüde etkilenirler.

Marjinal vergi oranlarındaki değişikliklerin yarattığı nisbi fiyat değişmeleri, ekonomik davranışları etkilediğine göre, vergi değişikliklerini mali ve ekonomik analizi bu uyarılmış davranış değişiklikleri gözönünde tutularak yapılmalıdır. "Türü ne olursa olsun her vergi, niteliği gereği bazı üretim faktörlerinin maliyetini diğer şeylerin maliyetine göre değiştirecektir. Sonuçta üretim faktörlerine yönelik talebin kompozisyonunda ve alternatif kullanım alanları arasındaki dağılımında değişmeler ortaya çıkacaktır. Örneğin; işgücünün maliyetini boş vakte göre azaltan bir vergi indirimi, emek arzın artmasına yol açacak, -diğer koşullar değişmemek üzere- üretim, reel gelir ve dolayısıyla toplam talep artacaktır. Toplam talepteki bu artış; vergi indiriminin bütçe açığı üzerindeki etkisinden değil, vergi indiriminin çalışma ile boş zaman arasında yarattığı nisbi maliyet farklılığından ileri gelmektedir. Tüketime oranla tasarrufun maliyetini azaltan bir vergi indirimi, kapital birikimini hızlandırır. Bunun sonucunda da üretim, gelir ve toplam talep artar"[32]. Çünkü her ekonomik ünite, işgücünün kendisine sağladığı gelir ile mali-

[31] Norman B. Ture, "Theorie de L'Economie de L'Offre et Politique Gouvernementale" L'Economie de L'Offre, Der: David G. Raboy, içinde, Paris, Economica, 1984, s.14.
[32] A.g.m., s.17.

yetini oranlar. Sonuçta çalışmadan elde edilen gelir, emeğin maliyetinden fazla ise çalışmayı boş vakte tercih eder. Daha fazla çalışma veya boş vakitten birini tercih konusunda verilecek kararda hakemlik yapacak belirleyici faktör vergilemedir.[33] Vergi idaresi marjinal vergi oranlarını azaltarak çalışmayı boş vakte göre daha çekici duruma getirerek arzı uyarabilir. Bu gelişme toplam iş hacminin genişlemesine yol açarak gelir vergisi ve KDV nin de artmasına neden olur. Böylece kısa dönem gelir ve üretim denge düzeyleri yükselerek, uzun dönemde büyüme hızı artar. Üretimde karşılaşılan darboğazların nedeni, arz üzerine konmuş yapay engellerdir. Özellikle yüksek marjinal vergi oranları nedeniyle üretim düzeyi düşmekte, büyüme hızı gerilemektedir. Devlet üretimdeki durgunluğu aşmak için sürekli para arzını genişletmiş ve enflasyona yol açmıştır. Çözüm parasal disiplinin sağlanması ve vergi oranlarında indirime gidilmesidir.

5.3.Vergi Gelirleri ve Laffer Eğrisi

Vergi indirimleri ekonomik faaliyetleri canlandıracak bu da verginin uygulanacağı tabanın genişlemesini sağlayacaktır. Aşırı vergi artışları üretim yapma hevesini kıracak, üretim ve gelir düşecek, sonuçta, toplam devlet gelirleri artacağı yerde azalacaktır. Bu durum vergi gelirleri ile vergi oranları arasındaki ilişkiyi açıklayan Laffer Eğrisi yardımıyla izlenebilir. Nisbi olarak düşük oranlardaki vergi daha çok vergi geliri sağlarken, belli bir noktadan sonra vergi oranlarındaki ek artışlar vergilendirilebilir ekonomik faaliyet hacmini, vergi gelirlerini düşürecek ölçüde daraltır.

Laffer Eğrisi arz-yönlü iktisadın görüşlerini açıklamada kullandığı önemli kavramlardan biridir. Laffer Eğrisi; kişilerin vergi sonrası gelirleri artarsa daha çok çalışacakları, ya da girişimciler açısından vergi sonrası kârları artarsa daha çok yatırım yapacakları varsayımına dayanır. Bu varsayım doğru kabul edilirse vergi oranlarının azaltılması, vergi gelirlerini arttıracaktır.

Marjinal vergi oranlarını azaltarak bir yandan kamu gelirlerini arttırmak, diğer yandan da insanların çalışmaya karşı duyacakları isteksizliği azaltarak daha çok çalışmaya teşvik edilebilecektir. Ancak burada mutlak anlamda bir neden-sonuç ilişkisi aramak yanıltıcı olabilir. Laffer eğrisinde söz konusu olan vergi indirimlerinin toplumda uyandırdığı psikolojik havadır. ABD'de Laffer sayesinde vergilerin indirilmesi girişimcilerin heyecanını, hayal gücünü ve üretici çalışmanın yeniden devreye girmesini sağlamış ve buhrandan çıkılması için bir araç olmuştur.[34] Vergi indirimlerinin kısmi olarak yerine genel olması tercih edilmektedir. Çünkü "...zenginlikleri yaratanların kimler olacağı önceden bilinebilseydi, yalnızca onların vergilerini indirmek gerekirdi; ama büyüme devresinde sivrilecek olanları tahmin etmek mümkün olmadığına göre, en iyisi gelecekteki bir Henry Ford'u ümitsizliğe düşürme tehlikesini göze almaktansa, herkesin vergisini indirmek gerekir".[35]

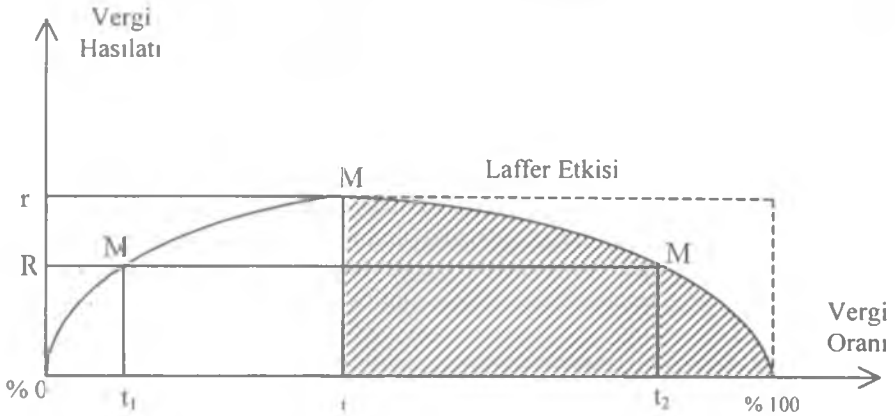
---

[33] Janine Brémond-Alaine Geledan; **Dictionnare des Theories et Mecanismes Economiques**, Hatier, Paris, 1989, s.461.

[34] Guy Sorman, **Liberal Çözüm-Dünya'da Piyasa Ekonomisi Uygulamaları**, (Çev: Yazgülü Aldoğan-Hüseyin Avcı-Erol Koç), TÜSİAD Yayını, İstanbul, 1987, s.85.

[35] A.g.e.

LAFFER EĞRİSİ

Laffer Eğrisinin incelenmesinden çıkarılan sonuç:

- Laffer Eğrisine göre ortalama vergi oranının % 0 olduğu durumda hiç vergi geliri yoktur. % 0 * R = 0

- Vergi oranının % 100 olduğu durumlarda kişiler hiç bir üretimde bulunmaz ve hiç bir gelir sağlanmaz. Çünkü hiç kimse sadece devlete vergi ödemek için çalışmayacaktır. R = 0

- t vergi oranında vergi gelirleri en yüksek noktaya (r) çıkacaktır. M noktası vergi gelirlerinin maksimum olduğu vergileme oranını göstermektedir.

M1 noktası M2 noktasına tercih edilmelidir. Çünkü M1 noktasında daha düşük bir vergi oranı (t1) ile aynı miktarda vergi geliri elde edilmektedir (t1 > t2). Mt çizgisinin sağındaki bölüm optimalin altında vergi hasılatı sağlayan bir durumu gösterir. Çünkü bu bölgede çok yüksek bir vergi oranı uygulanmasına karşın, Mt çizgisinin solunda çok düşük bir vergileme oranının uygulandığı alandaki vergi gelirine eşdeğer bir vergi toplanabilmektedir.

% 100 ile % 0 arasındaki önceden belirlenmesi mümkün olmayan bir vergi oranı, vergi hasılatını en yüksek düzeye çıkaracaktır. Mümkün olan en düşük vergi oranı ile en yüksek vergi gelirlerinin elde edildiği M noktası "vergi optimumunu" gösterir. Vergi optimumu vergi hasılatının düşmeye başladığı noktadır.[36] Mt çizgisinin sağındaki taramalı alan "Laffer etkisini" göstermektedir. Laffer Eğrisi üzerinde her zaman aynı miktarda vergi sağlayacak iki vergi oranı bulunur. Ancak Laffer Eğrisinin en zayıf yönü, hangi vergi oranının vergi hasılatı açısından optimum geliri sağlayacağını belirtememesidir. Laffer Eğrisi üzerinde herhangi bir noktanın hangi vergi oranını gösterdiğini de anlamak eğrinin diğer bir belirsiz yönünü oluşturmaktadır. Diğer bir belirsizlik noktası da vergi esnekliğin ölçülmesinde karşılaşılan güçlüktür. Artan çalışmadan veya yatırımlardan elde edilen vergi gelirleri, düşük vergi oranının etkisini

[36] Selahattin Tuncer, "Verginin Sınırları: Vergi Optimumu veya Laffer Eğrisi", Maliye Yazıları, Sayı: 7 (Haziran-Temmuz 1987), s.23.

ortadan kaldıracak ölçüde olmayabilir. Kaldı ki insanların bir kısmı, vergi sonrası gelirleri arttığı zaman daha az çalışabilir veya daha az yatırım yapabilir.

5.4. Vergi İndirimleri ve Sonuçları

Arzın arttırılmasına ağırlık veren politikaların yürütülmesinde kullanılan temel eylem aracı; çalışmayı, tasarrufu ve yatırımı cezalandıran yüksek vergi oranları yerine, arz üzerindeki mali yüklerin hafifletilmesini sağlayacak vergi indirimleri yapmaktır. Bu temel çıkış noktasına paralel olarak, koruyucu devletin görevlerini yapabilmesi için gereken gelirin sağlanması amacıyla konmuş yüksek vergilemeden vazgeçilebilmesi için de devletin yüklerinin azaltılması gerekir. Enflasyon kamu açıklarının sürekli artışından ve giderek büyük bir birikim oluşturmasından doğmaktadır. Bu süreç sonuçta mali baskının ağırlaşmasına yol açmaktadır. Çünkü bu durum gerçekte arzın azalmasının bir sonucudur.[37]

Üretim faktörlerini arzedenler çok yüksek vergilendirilmişse, üretimde bulunmaya daha az istekli olacaklardır. Özellikle ücretliler ya çalışmamayı (boş zaman) ya da ev işlerini tercih edeceklerdir. Zamanla tasarruf edilen gelirler üzerindeki vergi baskısı, eldeki gelirlerin hemen tüketimini kolaylaştırır ve toplam tasarruflar azalır. Böylece verimli yatırımların finansmanı çok zorlaşır ve pahalı bir hale gelir.[38]

Kamu kesiminin aşırı büyümesi, ulusal kaynakların giderek artan bir bölümünün verimli olmayan veya daha az verimli işlere doğru yön değiştirmesine yol açar. Kamu sektörünün aşırı büyümesi sonucunda kaynakların önemli bir bölümü yönetim harcamalarına, sosyal transferlere, yardımlara, güçlük içinde bulunan şirketlerin borçlarının ödenmesine ve özsermaye açısından güçlendirilmesine harcanır. Eğer devlet yukarda belirtilen harcamaları finanse edebilmek için zorunlu olarak toplanan bu kaynakların bir bölümünü toplamaktan vazgeçebilirse (vergileri azaltarak), insanlar benzer mal ve hizmetleri kamu sektöründen daha ucuza mal edebilen, rekabetçi özel sektöre yönelerek karşılayabileceklerdir. Vergilerin azaltılması, sadece işletmelerin üretim maliyetlerini azaltmakla kalmaz, daha önce sosyal transferler kanalıyla kendilerine yardım edilen kişiler bu ilave gelirlerin ortadan kalkmasıyla yeni bir anlayış içine girerler. İnsanlar hayat seviyelerinin yükselmesinin ancak kendi dinamizmlerine ve ortaya koydukları işin niteliğine doğrudan bağlı olduğunu bilirlerse daha fazla gelir elde edebilmek için yeteneklerini geliştirmeye, bölgelerini ve iş alanlarını değiştirmeye yöneleceklerdir.[39] Bu da genel olarak ekonominin canlılığını arttıracak, ekonomik faaliyet hacminin genişlemesine neden olacaktır.

Keynesci teoride devlet harcamalarında meydana gelecek bir artış, aynı miktardaki vergi indiriminden daha büyük bir talep artışına yol açar.[40] Bunun nedeni, kamu harcamalarında meydana gelecek bir artışın tamamının toplam talebe ilave edildiği, buna karşılık vergi indirimlerinden elde edilen gelir artışının bir kısmının tüketime bir kısmının da tasarrufa gittiğinin varsayılmasıdır. Oysa arz-yönlü iktisat yanlıları bunun tam tersi bir görüş ileri sürmektedirler; ekonomi üzerinde gelir ver-

---

[37] Pierre Bezbakh, **Inflation et Désinflation**, La Decouvert, La Collection "Reperes", Paris, 1988, s.93.

[38] A.g.e., s.94.

[39] A.g.e., s.94.

[40] Bartlett, a.g.m., s. 35.

gisinde yapılacak bir indirim, devlet harcamasındaki artışın sağlayacağı etkiden daha büyük bir etkiye sahiptir. Arz yönlü iktisatçılarla Keynesciler arasındaki temel fark vergiye karşı birbirine zıt bu düşüncede kendini gösterir.[41]

Arz yönlü iktisatçılar vergi indirimlerinin yatırım, tasarruf ve çalışma isteğini en yüksek uyarıyı sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini savunurlar. Kısaca ekonomik politikayı, arzı arttıracak yönde düzenlemek, ekonomide arz kısıtlamaları yaratan katılıkları ve etkinsizlikleri en aza indirmek için yeniden yönlendirmek gerekir.

Eğer rant kazançlarının artışından çok, yeni işletmelerin kuruluşu desteklenmek isteniyorsa bunu gerçekleştirmenin yolu; işletmeler üzerindeki vergileri azaltmak değil, gelirler üzerindeki vergileri azaltmaktır. Çünkü birinci durumda bir tüzel kişi olarak işletme, yöneticilerinin davranışlarından bağımsız hareketlerini yönlendirme iradesine sahip gerçek bir kişi değildir. Oysa gerçek kişi olarak vergi ödeyen girişimci işletmenin sürekliliği için daha çok belirleyici bir role sahiptir. Bu yaklaşım politik açıdan çok uygun görülmese bile, ekonomik açıdan son derece etkilidir.[42]

Vergi indirimlerinin ekonomik süreçler üzerindeki karşılıklı etkileşim zinciri şu şekilde işlemektedir.[43]

1. Gelir vergisinde yapılacak bir indirim çalışanların tasarruf isteğini arttırır. Tasarruf artışı faiz oranlarını düşürerek yatırımların artmasını sağlar.

2. Kurumlar vergisinde yapılacak bir indirim, kurum kârlılığını ve dolayısıyla işletmelerin tasarruf yapma kapasitesini genişletecektir.

3. Kişi ve kuruluşların tasarruflarının artması, borçlanma taleplerini azaltır. Bu da faiz oranlarını düşürür. Faiz oranlarının düşmesi de yatırım malları talebini arttırır.

4. Yatırım/GSMH oranının yükselmesi prodüktiviteyi arttırır.

5. Gelir vergisi oranlarının azaltılması, işgücünün çalışma isteğini uyararak emek arzının artmasını sağlar.

6. Üretim kapasitesinin genişlemesi, arz yetersizliğinden doğan enflasyonist baskıları azaltarak, enflasyon oranını düşürür.

7. Üretimin yükselmesi, mal ihracını da arttırarak ödemeler dengesinin düzelmesini ve ulusal paranın değer kazanmasını sağlar.

8. Gelir vergisi oranlarının düşük olması, toplu sözleşmelerde yüksek ücret artışı isteklerini sınırlar. Çünkü vergi oranların düşmesiyle işçinin eline daha yüksek harcanabilir gelir geçecektir. Bu da fiyat yükselişlerini frenleyecektir.

9. Enflasyon hızının azalması önce geliri sonra da tüketim, üretim ve istihdam arttırır. Enflasyonun düşmesi faiz oranlarını düşürerek yatırımları teşvik eder.

---

[41] Guy Sorman, L'Etat Minimum, Albin Michel, Paris, 1985, s.85.

[42] Evans, M., "An Econometric Model Incorporating The Supply Side Effects of Economic Policy" içinde, "The Supply Side Effevts of Economic Policy", Proceedings... of the 1980 Economik Policy Conrenece; Center For The Study of American Business and Federal Reserve bank of St-Louis Washington University, 1981, s.65-66'dan Vural F. Savaş, **Politik İktisat**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1986, s.251-252.

[43] Barlett, a.g.m., s.39

Vergilerde yüksek oranda bir azalmanın sonucunda ortaya çıkacak bütçe açığı, A. Laffer'in "Laffer Eğrisi"nde ortaya konan gelişme nedeniyle endişe yaratacak bir sonuç doğurmaz. Çünkü Laffer'e göre vergi indirimleri yüzünden devlet gelirlerinde ortaya çıkacak azalma, vergi indirimlerinin ekonomide meydana getireceği canlanma ile daha çok vergi geliri elde edilmesiyle telafi edilecektir. Kısa vadede vergi indirimlerinin yol açacağı bütçe açıklarını, kamu harcamalarını kısarak önlemek mümkündür. Ancak kamu harcamalarını finanse eden kaynaklar azaltılınca, devlet de yapmakta olduğu görevleri aynı anda azaltma imkanına sahip olabilmelidir. Stratejik açıdan önemi askeri harcamalar, yapımı devam eden büyük yatırımlar ve vazgeçilmez yönetim harcamalarında kısıntı yapılamaması cevabı güç bir soru ortaya çıkarmaktadır. Ancak kamu harcamalarını daha fazla kısmının mümkün olmadığı böylesi durumlarda bütçe açıklarını karşılamak için devlet borçlanması yoluna gidilir. Bu da zorunlu olarak yüksek faiz politikasını ortaya çıkarır.[44]

6. SONUÇ

Geçen kırk yıllık zaman dilimi içinde bütün batı ekonomilerinde uygulanan iktisat ve maliye politikaları Keynes'in "Genel Teorisi"nden esinlenen ilkeler çerçevesinde belirlendi. Çok basit bir anlatımla Keynes ekonomik faaliyet hacminde görülen enflasyonist veya deflasyonist baskıların aşırı veya yetersiz bir toplam talepten kaynaklandığını öne sürdü. Keynes'e göre toplam talep; ev idarelerinin tüketim için harcadıkları ile devlet tarafından yapılan mal ve hizmet satınalmaları toplamından oluştuğunu belirtiyordu. Bu yaklaşımda arz koşulları kısa dönemde sürekli ve değişmez kabul edilmiştir. Uzun dönemde arzın devlet müdahalesine tepki göstermesi güçtür. Keynesyen analiz ne arz koşullarını görmezden gelmekte ne de arz koşullarından habersizdir. Ancak Keynes bunların devletin ekonomik politikasının etkisi dışındaki bağımsız faktörler tarafından belirlenmiş olacağını düşünmektedir. Keynes'e göre bütün ekonomik faaliyetlerin sonuçlarını etkilemek için yapılacak girişimlerin merkezinde talep bulunmaktadır.

Arz yönlü iktisat anlayışının uygulamaya konması durumunda Keynesyen teoriye dayalı bütçe, vergileme ve para politikalarının hemen tamamının değiştirilmesi gerekecektir. Arz yönlü ekonomi politikasına göre, toplam talebi etkilemek için maliye politikası önlemlerini uygulamanın bir anlamı yoktur. Toplam talebin denetlenmesi için bütçe politikasını çıkış noktası kabul etmek hiçbir şeyi çözmez. Toplam talebi oluşturduğu varsayılan kamu harcamaları, toplam vergi gelirleri ve bütçe açığı; istihdam, üretim ve gelir artışı sağlamak açısından beklenen sonuçları vermez.[45]

Aynı şekilde kamu gelirlerinin toplam miktarını veya bileşimini eksen alan düzenlemelerin de ekonomik faaliyetlerin düzeyi üzerinde etkisi yoktur. Arz yönlü teori maliye politikası değişkenlerinin birincil etkisinin "gelir etkisi" olduğu görüşünü de kabul etmez. Bu görüşün doğal uzantısı toplam üretim ve gelirle çeşitli maliye politikası araçları arasında kurulacak "çoğaltan etkisi"ne dayalı ilişkinin, hem yetersiz hem de beklenmeyen ve önceden kestirilemeyen sonuçların ortaya çıkmasına neden olacağıdır.

Devlet müdahaleleri yoluyla ekonomideki nisbi kaynak dağılım yapısını bozan ekonomik politikalardan vazgeçerek, serbest piyasa düzeninin daha etkin işleyişini

[44] Ture, a.g.m., s. 29.

[45] Ture, a.g.m., s. 31.

gerçekleştirmeye yönelik önlemler alınmalıdır. Bütçe açıklarının finanse edilebilmesi için uygulanan politikalar para arzı artışına yol açmayacak şekilde düzenlenmelidir.

Arz yönlü ekonomi; ekonominin belli bir fiyat istikrarına kavuşabilmesi için yüksek oranlı bir işsizlik veya üretim ve istihdamın artması için de enflasyon hızının artması gerektiği yolundaki "Phillips Eğrisi" yaklaşımının geçersiz olduğunu ileri sürer. Enflasyonun temel nedeni; reel üretim artışına oranla artan para arzıdır. Bu nedenle ekonominin reel üretim kapasitesini aşan oranlarda para arzı artışı doğuracak uygulamalardan kaçınılmalıdır.[46]

Arz yönlü politikaların başarısı, gelir ve kurumlar vergisi indirimleri, kamu harcamalarının azaltılması, bütçe denkliğinin sağlanması ve sıkı para politikası değişkenleri arasında gerçekleştirilecek dengeli bir düzenlemede yatmaktadır.

Batı ekonomilerinde uzun süren bir ekonomik büyüme döneminin ardından 1970'lerde ortaya çıkan ekonomik bunalımın Keynesyen teorinin öngördüğü açıklama ve tanımama çerçevesinin tamamen dışında ortaya çıkması, iktisatçılar arasında, hem bunalımın tanımlanması hem de çözümü açısından yeni görüş ve teorileri ortaya çıkardı. Arz yönlü iktisat da krizi, kapitalist iktisadi düşünce geleneği içinde eskiden beri bilinen ama kullanılmayan analiz yöntemlerini ve araçlarını kullanarak açıklamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşımdan kaynaklanan uygulamaların başarısı, politik iktisat açısından değerlendirilmesi başka bir araştırma konusu olacak genişliktedir. Bu araştırmada en genel anlamda arz iktisadını tanımlamaya ve ortaya koyduğu çözüm önerilerini belirtmeye çalıştık.

* PHİLLİPS EĞRİSİ:

Enflasyon artış oranı ile, işsizlik oranı arasındaki ters yönlü bir ilişki olduğunu belirten bir eğridir.

A.W. Phillips, İngiltere'nin 1861-1957 yılları arasındaki işsizlik ve fiyat artışları arasındaki ilişkileri gözlemleyerek, herhangi bir teoriye dayanmadan, sadece istatistiki verileri kullanarak ücretlerin değişme oranı ile (Δ Üc/Üc), işsizlik oranı (Δ İş/İş) arasında ters yönlü bir ilişki bulmuştur. Bu eğrisel ilişkinin hangi nedensel ilişkiden kaynaklandığı konusunda bir bilgi yoktur. Bu ters yönlü ilişki iktisat politikası uygulayıcılarını "yüksek enflasyon" veya "yüksek işsizlik" gibi iki zorunlu tercih karşısında bırakmıştır.

Bkz. Denise Flouzat, Economie Contemporaine, 3. Cilt Crossance, Crise et strategie economique, PUF, s. 340. Ahmed Silem, Introduction A Analyse Economique Armand Colin, Paris, 1989, s.168.

---

[46] Enflasyon artış oranı ile, işsizlik oranı arasındaki ters yönlü bir ilişki olduğunu belirten bir eğridir.

A.W. Phillips, İngiltere'nin 1861-1957 yılları arasındaki işsizlik ve fiyat artışları arasındaki ilişkileri gözlemleyerek, herhangi bir teoriye dayanmadan, sadece istatistiki verileri kullanarak ücretlerin değişme oranı ile (Δ Üc/Üc), işsizlik oranı (Δ İş/İş) arasında ters yönlü bir ilişki bulmuştur. Bu eğrisel ilişkinin hangi nedensel ilişkiden kaynaklandığı konusunda bir bilgi yoktur. Bu ters yönlü ilişki iktisat politikası uygulayıcılarını "yüksek enflasyon" veya "yüksek işsizlik" gibi iki zorunlu tercih karşısında bırakmıştır.

Bkz. Denise Flouzat, Economie Contemporaine, 3. Cilt Crossance, Crise et strategie economique, PUF, s. 340. Ahmed Silem, Introduction A Analyse Economique Armand Colin, Paris, 1989, s.168.

TABLO: 1

SANAYİLEŞMİŞ ÜLKELERDE
ORTALAMA YILLIK BÜYÜME ORANLARI (%) 1960-1981

	1960-1965	1974-1979	1977-1981	1975	1978	1981
FRANSA	5.8	2.7	2.4	0.3	3.7	3.5
B.ALMANYA	5.0	2.3	2.4	-2.6	3.6	-3.3
İTALYA	5.3	2.5	2.6	-3.5	2.7	-3.8
HOLLANDA	5.1	2.5	1.5	-1.2	2.5	-3.5
BELÇİKA	5.1	2.4	1.2	-2.0	3.1	-1.4
İNGİLTERE	3.3	1.0	0.6	-1.6	3.3	-1.4
DANİMARKA	4.6	4.0	1.9	-1.1	1.3	-3.5
İRLANDA	4.2	4.8	3.5	-0.3	6.3	1.7
AET	5.3	2.2	2.0	-1.6	3.4	-3.4
ABD	4.8	2.4	3.0	-0.0	4.8	1.9
JAPONYA	10.0	4.0	4.8	2.4	5.1	2.9
ORTALAMA	5.3	2.8	2.3	-1.0	3.6	3.2

Kaynak: Rapport sur les Comptes de la Nations de l'année 1982, vol.2.p.11

TABLO: 2

BEŞ BÜYÜK SANAYİLEŞMİŞ ÜLKE İLE İLGİLİ BAZI GÖSTERGELER

Ortalama Yıllık Artış Oranı	GSYİH		VERİMLİLİK		İSTİHDAM		ÖZEL PRODÜKTİVİTE		İŞSİZLİK		
	1960 1973	1973 1981	1960 1973	1973 1981	1960 1973	1973 1981	1960 1973	1973 1981	67	73	81
ABD	4.1	2.3	2.1	0.2	2.0	2.1	4.6	1.6	3.7	4.7	7.5
FRANCE	5.6	2.5	4.7	2.4	0.9	0.1	7.6	1.2	1.9	2.6	7.6
B.ALM.	4.5	2.0	4.4	2.6	0.1	-0.6	4.4	2.2	1.3	0.9	4.3
İNGİLT.	3.1	0.5	2.8	1.2	0.3	-0.7	4.5	1.7	3.2	3.2	4.3
JAPONYA	9.9	3.6	8.6	2.9	1.3	0.7	14.1	2.0	1.3	1.3	2.2
ORTALAMA			**4.5**	**1.8**							

Kaynak: O.E.C.D., CEPII Base SACHEM-Quest

TABLO: 3

SANAYİLEŞMİŞ ÜLKELERDE ORTALAMA VERİMLİLİK ORANLARI (1950-1977)
Verimlilikteki Ortalama Yıllık Değişme (%)

ÜLKELER	1950-67	1967-72	1972-77	1950-1977
JAPONYA	7.4	9.2	3.5	7.0
B. ALMANYA	5.0	4.8	3.8	4.7
İTALYA	5.3	5.0	1.0	4.4
FRANSA	4.7	4.5	3.1	4.3
KANADA	2.5	2.8	0.8	2.3
İNGİLTERE	2.2	3.0	1.2	2.2
ABD	2.4	1.1	0.6	1.8

Kaynak: Bruce R. Barttlett (1981), Arza Dayalı İktisat, (Çev: Süreyya Sakınç), Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, C: 24, S: 2 (Şubat 1987), s. 34.

TABLO: 4

SANAYİLEŞMİŞ BAZI ÜLKELERDE KAMU HARCAMALARININ GSYİH'YA ORANI

ÜLKELER	1960	1967	1973	1980
ABD	27.8	31.2	31.2	33.2
FRANSA	34.6	39.0	38.5	46.2
B. ALMANYA	32.0	38.2	40.5	46.9
İNGİLTERE	32.6	38.5	41.1	44.6
JAPONYA	20.7	22.7	22.1	32.7

Kaynak: O.E.C.D. Comptes Nations. 1981

TABLO: 5

BAŞLICA SANAYİLEŞMİŞ ÜLKELERDE ENFLASYON ORANLARI (1953-1988)

ÜLKELER	1953 1959	1960 1968	1973 1979	1979 1983	1983	1984	1985	1986	1987	1988
ABD	2.1	2.4	5.1	7.6	3.9	4.1	3.2	2.6	3.0	3.5
JAPONYA	3.4	5.2	6.9	7.8	0.8	1.3	1.5	1.8	-0.2	1.0
B.ALMANYA	5.2	3.1	6.3	4.7	3.2	1.8	2.4	3.1	2.5	1.7
FRANSA	4.8	4.0	6.4	10.5	9.5	7.1	5.7	4.7	2.7	2.7
İNGİLTERE	3.4	3.7	7.5	16.0	5.1	3.9	6.0	3.5	4.0	5.2
İTALYA	2.4	4.3	7.2	17.1	14.9	10.8	8.8	8.0	5.7	5.0
KANADA	1.6	2.6	5.3	10.1	5.3	2.8	3.2	2.9	4.7	4.2
ORTALAMA	**2.7**	**3.1**	**5.9**	**8.6**	**4.5**	**3.9**	**3.6**	**3.1**	**2.7**	**3.2**

Kaynak: O.E.C.D., Revue économique, L'automne 1983; Statiques rétrospectives (1960-1983); Perspectives économique de L'OECD, mai 1986 et décembere 1989.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

FİNANSAL PİYASALARDA GLOBALLEŞME EĞİLİMLERİNİN BİR GÖSTERGESİ OLARAK EURO-DOLAR PİYASASI VE KIYI BANKACILIĞI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YİĞİT*

ÖZET

II. Dünya Savaşı sonlarında Uluslar arası Finansal piyasaların globalleşmesini alt yapısını oluşturan, Euro-Dolar piyasası oluşmuş ve bugün Türkiye'de serbest bölgelerin gelişmesinde önemli rolleri olan kıyı bankacılığı, Euro-Dolar piyasasına dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Euro-Dolar piyasası ve Kıyı bankacılığı Türkiye'de gelişim olanakları açısından ele alınmıştır.

GİRİŞ

Globalleşme ile Tüm dünyanın bir "**köy**" haline gelmeye başladığı günümüzde emek, sermaye, mal ve bilgi mobilitesi globalleşmeyi arttıran en önemli unsurlardır.

Bu unsurların temelinde sermaye hareketliliği ve elektronik bankacılık yatmaktadır. Artık bilgisayarlarla dünyanın bir ucu ile anında tüm kredi ve bankacılık işlemleri yapmak, uluslararası finansal piyasalarla oynamak mümkündür.

SWIFT., GLOBEX, BC NET, gibi mal ve sermaye hareketliliğini önemli ölçüde arttıran uluslar arası elektronik haberleşme ağları da Euro-Dolar piyasası,

* Dumlupınar Üniversitesi KÜTAHYA

Kıyı Bankaları... vb. gibi kesimler arasında önemli bir haberleşme ağı kurarak globalleşmeye hızlandırmaktadır. (Parasız, 1992)

Bu düşünce ile uluslar arası finansal piyasalarda önemli bir yeri bulunan **Euro-Dolar** piyasasının doğuşu, gelişmesi, hacmi, incelenerek son yıllarda dışa açılma stratejilerinin önemli bir sacayağı sayılan kıyı bankacılığının gelişimi ve **Euro-Dolar** piyasası ile ilişkileri ve **Türkiye**'nin konu karşısındaki durumu bu çalışmada ele alınmıştır.

I. SERMAYE PİYASASI

Sermaye piyasası, fon kullanıcılarının fon gereksinimlerini karşılamaları, tasarruf sahiplerinin tasarruflarını yatırıma dönüştererek en uygun geliri elde edilebilmeleri için gereklidir. Gelişmiş ülkeler için uzun vadeli fon kaynağı sermaye piyasasıdır. Dar anlamı ile sermaye piyasası, hisse senedi ve tahvillerin alınıp satıldığı Pazar olarak, geniş anlamda şirketlere sermaye olarak konulan ve tahvillere yatırılan fonlarla, diğer şekillerdeki uzun vadeli kredilerin arz ve talepleri ile, bu arz ve taleplerin karşılanmasını sağlayan kurumlar, vasıtalar, mahaller olarak tanımlanmaktadır. (**Mirza**, 1965).

Sermaye piyasalarında "**birincil**" ve "**ikincil**" piyasa olarak adlandırılan iki kesim vardır. **Birincil piyasa**; menkul kıymetlerin kurumlar tarafından ihraç edilip bir süre sonra tasarruf sahiplerine satışı, kısaca ihraç ve pazarlama etkinliklerini içerir. Genellikle bankalar, pazarlama şirketleri ve aracı kurumlar tarafından yürütülür. Satış süreci sonunda fertlere, kurumlara dağıtılmış olan menkul kıymetler, alım-satım suretiyle el değiştirmeye başlar, bu piyasaya da "**ikincil piyasa**" denir. (**Fertekligil**, 1983).

Günümüzde dışa açılma politikalarının her alanda dünya ekonomilerinde görülmeye başlaması, sermaye piyasalarını da globalleştirme yönünde değişime uğratmaya başlamıştır. Bugün, dünya finans piyasalarında günlük işlem hacmi, dünya ticaretinin yıllık hacmine eşit durumdadır. Bu gelişme finansal piyasaların globalleşmesi gerçeğini gündeme getirmiştir. **Globalleşmenin** finansal piyasalarda üç büyük merkezde toplandığı görülmektedir. Bu merkezler; **Avrupa Tek Pazarı, ABD** ile **Kanada** arasındaki **Kuzey İşbirliği** ve **Japonya** ve diğer **Uzak Doğu Ülkeleri** arasında oluşturulan pasifik işbirliğidir. Bu piyasalarda uluslararasılaşma, bütünleşme (entegrasyon) ve uyumlaşma (entegrasyon) yaşanmaktadır.

Finansal piyasaların gelişimi'nin, dış ticaret, yatırım ve kur hareketleri ile yakından ilgidir. 1960'lı yıllarda **ABD** dış açıkları nedeniyle oluşan **Euro-Dolar** piyasası, sanayileşme, kalkınmanın gelişmesi **IMF, Dünya Bankası** gibi kuruluşlar çeşitli fon ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. 1971'de çöken uluslararası **Bretton Woods** para sistemi ile finansal piyasaların işlemeyeceği sanılmış, büyümenin azalması, durgunluk ve işsizlikle birlikte enflasyonun artışı, faiz hadlarini yükselterek fon maliyetini pahalılaştırmışlardır. Yüzen kurlar döneminde Dolar dalgalanmaya bırakılmış ve hızla değer kaybetmeye başlamıştır. Bunun uluslararası finans piyasalarına etkisi ile olumlu olmuş, avantaj uluslar arası bankalara geçmiş, Euro-Dolar piyasası gelişirken, menkul kıymet borsalarında duraklamalar görülmeye başlanmıştır. (**Ünal**, 1991).

II. ULUSLARARASI BANKACILIK VE ULUSLARARASI SERMAYE PİYASASI

Altın döviz sisteminin sermaye piyasası ile dolaylı da olsa ilişkisini kurmak mümkündür. Şöyle ki, altın döviz sistemi, enflasyon olması, spekülasyona açık olması, anahtar ülkeye bir ayrıcalık tanıması gibi sakıncaları nedeniyle para krizlerine yol açmış ve çökmüştür. Ancak bu para krizleri, **ABD**'nin dünya likidite ihtiyacını kendi ödemeler dengesi açığı ile karşılamaya çalışması ve bu tür spekülatif hareketlerden doğmuştur.

ABD'nin dış ödeme açıklarının en önemli sonuçlarından biri, bu ülkenin siyasal, askeri ve ekonomik alanlarda dünyaya yayılması olmuştur. **ABD**'nin dış açıklarını doğuran kalemler, resmi bağış ve krediler, askeri harcamalar ve dış yatırımlardır. Bu açıkların ve sermaye kaçışlarının sonucunda 1960 yılı başlarında, **Euro-Dolar** (Avrupa Doları) denen bir para ve sermaye piyasası yaratmıştır. (**Töre**, 1973).

III.EURO DOLARLAR VE DİĞER EURO PARALAR

Orjini, **ABD** dış açıklarına dayanan 1960'lı yıllarda **Euro-Dolar** piyasası ile dünyanın belli başlı konvertibl paralarının kendi ülkeleri dışında işlem gördüğü kısa vadeli sermaye piyasası kastedilir. Aslında adı **Euro-Dolar** olmasına rağmen az miktarda da olsa, **Sterling, Mark, İsviçre** ve **Fransız Frank**'ı da aynı piyasada işlem görmüş ve **Euro-Dolar** adını almıştır.

Bununla anlatılmak istenen kendi yurdu dışında işlem gören Dolar piyasasıdır. Ancak **Euro-Dolar** piyasasını sadece **Avrupa**'da geçerli bulunan bir sermaye piyasası gibi düşünmemek gerekir. Gerçekte **Euro-Dolar** piyasası bir ucu Kanada'ya diğer ucu Japonya'ya uzanan bir piyasadır. (**Ekren**, 1986).

A-EURO-PARALAR NASIL YARATILIR ?

Eura-Dolar Piyasasına Dolar arz edenlerin başında, **ABD** dış ödeme açıkları nedeniyle ellerinde bol miktarda Dolar biriken **Avrupa Merkez Bankaları** ya da para otoriteleri gelmektedir.

Yalnız **Merkez Bankaları** bu işi doğrudan doğruya değil de **Ticaret Bankalarına** ulusal para karşılığı Dolar satmak yolu ile yapmaktadır. **Merkez Bankasından** satın alma Ticaret Bankaları da bunları bir yandan aynı anda üç ay sonra teslim edilmek üzere Merkez Bankasının geri satarken, öte yandan yine üç ay vade ile başkalarına ödünç vermektedir.

Merkez Bankaları ve para otoriteleri dışında, **Doğu Avrupa** ülkeleri, **BIS** gibi uluslararası kurumlar, büyük şirketler ve bireyler bu piyasaya sermaye sağlayan öteki kaynaklardır. **Euro-Dolar, Avrupa Para** piyasalarında (**Euro-Currency**) en çok işlem gören (tüm paraların % 80'i Euro-Dolardır) para anlamına geleceği için **Euro-Dolar** piyasası ile **Eurocurency** piyasası bazı yazarlarca aynı anlamda kullanılmaktadır

Eurocurrency tanımını, Euro-Dolar tanımını gözönünde tutarak yaparsak:

i. Eurodolar, ABD dışındaki Dolarları ifade etmesine rağmen Eurodolar ile ABD Dolarının döviz kurları aynıdır.

ii. Eurodolar döviz piyasasından Dolar alınabilir, ancak buna rağmen döviz piyasası sayılmaz.

iii. ABD'deki ulusal mevduatlara ve Euro-dolar mevduatlarına uygulanan faiz oranları farklıdır.

iv. Eurodolar, ABD'nin doğrudan kontrolü dışındadır. (**Ekren**, 1986). **Euro Pazarların** doğuşuna yol açan etkenleri **ABD** ve **İngiltere** gibi yüzyılın başından beri dünya ekonomisine yön veren ülkelerin politikaları açısından incelemek daha yararlı olacaktır.

İngiltere açısından piyasasının doğuşu, 1947'ye, **Harold Mc Millan Hükümeti**'ne dayanır. O yıllarda sürekli ödemeler açığı veren İngiltere, bunu "**Kontrol Yasası**" (Exchange Control Act) ile o zamanki var olan **Sterling** alanı dışında **Sterling Pound**'un kullanımını yasaklayarak gidermeye çalışmıştır. Bu da ticaret finansmanının Dolar'la yapılmasını zorunlu kılmış ve sonuçta **Euro-Dolar** piyasasının oluşması gözlemeye başlanmıştır. (**Ersan**, 1979).

ABD'de ise **Euro-Pazar** oluşumuna zemin hazırlayan etmenler:

ABD'nin ulusal banka sistemi ile ilgili **Q** ve **M** düzenlemeleridir. **Q** düzenlemesi 1933 yılından beri vadesiz mevduatta **ABD**'de ve **ABD** Bankalarında faiz ödenmesini yasaklıyordu. Bu da tasarruflarından faiz elde etmek isteyenleri, Avrupa Bankalarına yöneltmiştir. **M** düzenlemesi ise **ABD** bankalarının kanuni karşılıkları ile ilgilidir. Bu kanuni karşılıklar **ABD** dışındaki, örneğin Avrupa Bankalarındaki Dolar mevduatları için istenmiyordu. Dolar mevduatlarının tamamını kullanmak isteyen bankalar mevduatlarını **Avrupa**'ya kaydırmışlardır.

Döviz piyasaları ile **Euro-Para** piyasaları arasında yakın ilişki vardır. Bu ilişki **Euro-Para** faiz hadleri ile vadeli piyasaları arasında oluşmaktadır.

B-EURO PARA PİYASASININ BÜYÜKLÜĞÜ

Euro-para piyasasının bugün merkezi **Londra** kabul edilmektedir. **Euro-Para** piyasasının kesin büyüklüğünü günlük kararlar nedeniyle belirlemek güç olsa da, **BIS**'in (Uluslar arası Ödemeler Bankası) yıllık rapor'unda 1983 yılında **Euro-Para** piyasasının 2.056 milyar $ olduğu ifade edilmektedir. **Euro-Paraların** $ 60'ı **Avrupa**'da % 8'i **ABD**'de %6'sı **Japonya**'da %3'ü **Kanada**'da ve %22'si kıyı bankacılığı merkezlerinde (Offshore Banking Centers) işlem görmektedir. Genellikle Euro-Para piyasası, piyasadaki paraların %80'ini Dolar oluşturduğu için Euro-Dolar piyasası olarak da anılır. (**Abraham**, 1978).

C-EURO-PARA TİCARETİNİN GELİŞMESİ

Avrupa Topluluğunda birincil piyasada bugün **ECU** denomineli (bağlı) tahviller piyasasının %4'ünü oluşturmakta ve toplam Yen ve Sterling cinsinden

çıkarılan **Avrupa Tahvillerinin** toplamına eşit bulunmaktadır. (Eiteman, 1986), **Avrupa Topluluğunda** 1950'li yıllarda Euro-Dolarların Avrupa'ya akışı Euro-Market ve Avrupa Bankacılığı hızlı bir gelişim içine girmiştir. Sermaye hareketlerinin ve sermaye piyasalarının hızlı bir gelişimi döviz kuru davranışlarını etkilemeye başlamış ve döviz kurunu etkileyen ekonomistlerin ilgi alanları, döviz kuru-hisse senedi ilişkileri üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Ödemelerin serbestleştirilmesi ev sermaye transferleri konusunda **Roma Anlaşması'nın** 3.maddesinde, günlük diye nitelendiren ödemeler geniş çapta serbest bırakıldıysa da, resmi metinlere dayanarak sermayenin dolaşımı pek çok engel ve sınırlamaya katlanmak zorundaydı. Geçmişteki deneyimler göstermiştir ki, anlaşma maddeleri gerçek bir sermaye pazarı kurmakta yetersiz kaldı. Doğal olarak tam bir parasal birleşme kendiliğinden sermaye pazarlarının birleştirilmesini sağlamayacaktır. Fakat derin birlik politik kurumsal değişikliklerin oluşması da bunun için gereklidir. (**Werner**, 1985).

ECU'ya bağlı tahviller Euro-Market'lerde hızla yaygınlaşmaktadır. ECU'nun bu pazarlarda borçlanma sisteminde değeri gittikçe artmaktadır. 1970'li yıllardan sonra petrol fiyatlarının artması sonucunda, petrol ihracatçısı ülkelerin ellerinde petrolden sağladıkları Dolarlar artmağa başlamış bu durum Petro-Dolar piyasasının gelişmesine katkı sağlamıştır. 1975 sonrasında Pazar, kıyasıya rekabet ve likidite bolluğu sebebiyle aracı kuruluşların giderek kârlarının düşmesine sahne olmuştur. Bu gelişmeler pazarı, "borçlular pazarı (borrowers)" haline getirmiştir.

1981'de uluslar arası bankalar tarafından 1070 **Euro-Kredi** işlemi gerçekleştirilirken, 1984'te işlem sayısı 376'ya düşmüştür. Brüt tutar ise 130 milyar Dolar'dan 53 milyar Dolar'a gerilemiştir. **Bank of England** 1984'te isteğe bağlı olarak verilen Euro-Kredi tutarının 28.5 milyar Dolar olduğunu ve bu tutarın 1981'dekinin 1/3'üne eşit olduğunu belirtmektedir. Aynı zaman kesiminde AGÜ'lerin alacaklılara borç ödemesini sürdürdüklerini de belirtmek gerekir. Yıllık borç ödemelerinin yanısıra kredi hacminin kısılması sonucunda Euro-Kredi stoku 1984'de daralmıştır. Borç erteleme işlemleri dışındaki **Euro-Kredi** stoku 1983'de 345 milyar Dolar iken 1984'te 314 milyar Dolar'a gerilemiştir. Genelde **Euro-Kredi** piyasası **OECD** ülkelerine, Sosyalist ülkelere ve borç servisini gerçekleştiren ülkelere yönelik **(Güney Doğu Asya)** olarak çalışmaktadır. **(Sönmez**, 1990).

D-EURO PARALAR VE MAKRO EKONOMİK KARARLILIK

Euro-Paralar, önceki açıklamalarımızda da görüldüğü gibi makro ekonomik performanstan etkilenmektedir.

Gerek **ABD**'nin gerek **Avrupa** ülkelerinin ve gerekse piyasa ile ilgili petrol ihraç eden ülkeler v.s. gibi ülkelerin makro ekonomi politikaları piyasayı fazlasıyla etkilemektedir. Özellikle **ABD**'nin dış ödemeler bilançoları, faiz politikaları, bankacılık, kredi düzenlemeleri, para politikaları piyasayı etkilemekte, makro ekonomik dengesizlikler, kur piyasalarında istikrarsızlıklar yoluyla Euro-Para piyasasını etkilemektedir. 1977 yılında **Euro-para** piyasasındaki toplam mevduatların %74'ü Dolardan oluştuğu için bu yıllarda **ABD** para otoriteleri

26.3 milyar Dolarlık dış açıklar nedeniyle sıkı para politikası izlemek zorunda kalmıştır. Bu politika kısa vadeli mevduat faizleri arttırarak **Euro-Dolar** mevduat faizlerine de yansımıştır.

Uluslararası Finansta kambiyo piyasayı ve kur istikrarı büyük önem kazanmaktadır. Kurların birbirine çevirilebilirliğinin yarattığı belirsizlik kambiyo piyasasında işlemlerin temel olarak iki farklı kavramına dayandırılmasına neden olmuştur. **Cari kur (spot rate)** kombiyo pazarında ulusal bir paranın bir diğeri cinsinden işlem anındaki bedelidir. Cari kurların istikrarsızlığı uluslar arası kambiyo pazarlarında gelecekteki kur **(forward exchange rate)** kavramının önem kazanmasına neden olmuştur.

Gelecekteki kur, ulusal bir para biriminin ilerideki bir tarihte diğer bir ülke parası cinsinden ifadesidir. "Gelecekteki kur üzerinden işlemler kambiyo pazarlarının "Gelecekteki kur pazarı" **(forward Exchange Market)**" denilen bölümünü oluşturmaktadır. Gelecekteki kur **(forward rate)** genellikle cari kurun **(spot rate)** prim veya iskontosu şeklinde ifade edilmektedir. Üç aylık işlemlerde prim **P= (rf – rs/ rs) x 100x4** iskonto ise **D= (rs-rf/rf)x 100x4** formülü ile hesaplanır. Burada **rs=cari kur, rf=** vadeli kur olmaktadır. Gelecekteki döviz kurlarının belirsizliği, önde gelen para birimlerinin birbirlerine karşı iskonto ve prim olasıkları **Euro-Pazarlardaki** mevduat sahiplerinin yönelimlerini büyük ölçüde etkilemektedir. Örneğin **Alman Markı**'nın, Dolar karşısında prim yapması, ellerinde **Alman Markı** bulunanların Dolara oranla daha az bir mevduat faizi ile yetinmelerine ve **Euro-DM** Faiz oranlarının **Euro-Dolar** faiz oranlarının altında seyretmesine yol açacaktır. **(Güran Tank**, 1994)

1971'li yılların başında ekonomik ve parasal kriz, üretkenlik ve rantabiliteyi düşürerek, uluslar arası para sisteminin parçalanmasına yol açmıştı. Ekonomik ve parasal krizin ana unsurları; dünya ekonomisindeki uluslar ötesileşme, dünya ölçeğinde sınai ve mali yoğunlaşma hareketiyle temsil edilmektedir. Söz konu yoğunlaşma hareketi çok uluslu şirketlere, uluslar ötesi şirketlere ve uluslar ötesi mali gruplara çok önemli parasal güç vermektedir.

Böylece gücün belli odaklarda toplanması söz konusu olmaktadır. Çok odaklılaşma, gücün parçalanması, dağılması anlamına gelmektedir. Tek kutuplu dünya ekonomisinden çok odaklı dünya ekonomisine geçişi **(ABD, Japonya, F. Almanya** ve **AT)** gerçekleşirken, rekabet de şiddetlenmektedir. Bu iki süreç karşılıklı olarak birbirini güçlendirmekte ve birlikte ortaya koydukları etkiler ekonomik ve mali dengesizlikleri, istikrarsızlıkları desteklemektedir. Çok uluslulaşma 1970-80 yıllarında daha belirgin hale gelmiştir. **OPEC** fiyatlarının artması nedeniyle ABD sermaye piyasası ile **Euro-Pazarlar** arasında bağlantının kurulması, gibi nedenlerle gelişen **Euro-Pazarlar**, gelişmeleri parasal temelin denetlenmesine ve zorunlu rezervlerdeki oynamalara bağımlı bulunan ulusal bankacılık sektörüne oranla **Euro-Bankaların** daha fazla hareket esnekliğine sahip oldukları gözlenmektedir. Euro-Pazarlarda ödünç mekanizmasını aksatan makro ekonomik etkenler: **ABD** gibi belli başlı ülkelerdeki para politikaları, merkez bankalarının bağımsız hareket etmeleri ve borçlu ülkelerin borç yükümlülüklerini yerine getirmemeleri olarak sayılabilir. **(Güran**, 1994)

Kur hareketleri ve değişmeleri ile Euro-para piyasası arasında sıkı etkileşimler söz konusudur. 1971 ve 1973'de Dolar'ın devalüsyonları sırasında ve sonrasında **Euro-Para** piyasasının kurlar üzerinde de etkileri görülmüştür. **Batı Almanya** 1969, 1971 ve 1973 yıllarında **Euro-Dolar** akımına uğramış ve **Mark**'ı devalüe etmeka zorunda kalmıştır. Hatta **Euro-Dolar** piyasasının **Bretton Woods Sisteminin** çökmesine neden olduğu bilinmektedir. Çünkü bu spekülatif hareketlerin önüne geçebilmek için kurlar serbest bırakılmış, bu da **Bretton Woods Sistemi**'nin yıkılmasına yol açmıştır.

VI. KIYI BANKACILIĞI VE EURO-DOLAR PİYASASI

Euro-Dolar piyasasının gelişimi ile "**Off shore banking**" yada "dıştan dışa bankacılık" da denen "**kıyı bankacılığı**" yurt dışından sağladığı fonları, yine yurt dışı işlemlerde kullanmayı amaçlar. **Kıyı bankacılığı** da, Euro-Dolar piyasası gibi II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşmaya başlamıştır.

Kıyı bankacılığında genellikle değişik Avrupa para birimleriyle belirlenmiş fonlar işlem görür. Daha çok işlem gördüğü piyasa; **Euro-Dolar** piyasasıdır.

Kıyı bankaları, daha çok vergi ve mali mevzuatın dışında, ayrı kanunlarla kurulmuş "**torba bölge**" "**(enclave area)**" olan serbest bölgelerde kurulurlar.

Bu tür bankalar yasal düzenlemelerin nispeten az olduğu **off shore** merkezlerde faaliyet gösterdiklerinden, uluslararası ticaret ve sermaye akımlarının ve döviz değişiminin serbest ve etkin bir şekilde sağlanmasında önemli rol oynamaktadır. 1973 petrol şoku sonrasında petrolden elde edilen Petro-Dolar'ların, **Euro-Dolar** piyasasına girişi, ayrıca dünya ticaretinin gelişimi; kıyı bankacılığının gelişmesine yol açmıştır.

Kıyı bankacılığının geliştirilme amaçları olarak:

i-Ülkede uluslararası büyük bankaları özendirmek,
ii-Yabancı sermayeyi geçmek,
iii-Yabancı yatırım fonları ile ekonomiyi finanse etmek sayılabilir.

Kıyı bankaları, dünya uygulamaları açısından iki tür merkezde faaliyetlerini sürdürürler.

1. Kayıt üzerindeki merkezler (booking center)
2. Fonksiyonel merkezler (functional center)

Kayıt merkezleri daha çok vergiden kaçınmak için, vergi mevzuatının uygun olduğu merkezlerde, kayıtlı görünmeleri durumunda, kayıtlarda görülen merkezlerdir.

Fonksiyonel merkezler ise asıl fon sağlayıp, fon sattıkları işlem yaptıkları yerlerdir. Kayıt merkezi ile, fonksiyonel merkezler tamamen ayrı yerlerde olabilir.

2.5 trilyon Dolarlık Euro-Dolar piyasasında pay almaya çalışan dünyada pek çok kıyı bankacılığı merkezi vardır. Bu merkezler:

1. Ortadoğu
2. Uzakdoğu
3. ABD
4. Pasifik (Bahama, Cayman Adaları, Panama),
5. Afrika Merkezleri olarak bölümlenebilir. Ortadoğu'da Bahreyn, yabancı bankalar ve iç piyasayı bütünleştirmeye çalışan bir kıyı bankacılık örneği sergiler.

Uzakdoğu'da (Singapur); Kıyı bankacılık sistemi, **Merkez Bankası "Monetary Authority of Singapore** (MAS) olarak çalışan para otoritesi tarafından kontrol edilir ve **ACU (Asian currny Unit)** adı verilen özel birimleri şeklinde **(Kıyı Bankacılığı Birimi)** faaliyet gösterirler.

ABD'de ise, **IBF (International Banking Facilities=Uluslararası bankacılık)** faaliyet denen diğer bankaların içinde ayrı bir birim olarak kıyı bankacılığı işlemleri yapılır.

IBF'lerin **ABD** vatandaşlarına kredi vermeleri veya mevduat kabul etmeleri yasaktır.

Pasifik merkezleri ise vergi cenneti diye bilinen **Panama, Bahama** ve **ayman Adalarıdır.** Buralar daha çok kayıt üzerinde görülen merkezlerdir.

V.TÜRKİYE'NİN DURUMU

Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararları sonucunda dışı açılma politikasının uygulanması ile ihracatın, turizmin, yabancı sermayenin teşviki, serbest bölgelerin kurulması gibi faaliyetler ülke içine ve dışına sermaye hareketliliğini arttırmıştır. Ülkemizde serbest bölgeler ve kıyı bankacılığı farklı sanılır. Oysa ikisi, birbirini tamamlamaktadır. Ancak bu serbest bölgeler yasası kıyı bankacılığına izin vermezken, 1985 yılında kabul edilen 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu, Kıyı Bankacılığına izin vermiştir.

Türkiye'de Kıyı Bankacılığının geliştirilme isteğine rağmen dışarıya sermaye sızabileceği endişesi vardır. Ancak yasa ile Kıyı bankacılığının geliştirilmesi için bazı kolaylıklar getirilmiştir, bunlar kısaca:

-Bölgede tüm işlemlerin konvertibl para ile yapılması,
-Serbest bölge hesaplarının, diğer yerel veya yabancı hesaplarla birleştirilmemesi,
-Kambiyo mevzuatının serbest bölgede uygulanmaması,
-Serbest bölge bankalarının faiz oranların serbest piyasa şartlarına göre ayarlaması gibi düzenlemeler olarak sayılabilir.

SONUÇ

Globalleşmenin en önemli unsurlarından olan sermaye hareketliliğinin ve bunun da önemli unsuru sayılabilecek **Euro-Dolar** piyasasının incelendiği bu çalışmada, piyasanın kıyı bankaları ile ilişkisi ve **Türkiye** durumu ele alınmıştır.

Henüz somut bir kıyı bankacılığı uygulamalarının görülmediği ülkemizde **AT**, Gümrük Birliğinine yakınlaştığı günümüzde özellikle dışa açık sektörlerde çalışan ihracatçı, turizmci, bankacı vb. kesimlerce bu tür piyasaların bilinmesi gerekir ve bu konu karşısında Türkiye'nin durumunun analiz edilmesi gerekir.

Türkiye globalleşmenin dışında kalamayacağını daha 1980 yılında 24 Ocak kararları ile verdiğine göre "**parasal dışa açılma**" diyebileceğimiz uluslararası bankacılık faaliyetlerinin de aynı ölçüde geliştirilmesi dışa açılmayı pekiştirecektir. Oysa bu tür finansal piyasalar henüz ihracatçılarca dahi bilinmemektedir.

KAYNAKÇA

ABRAHAM, M.GEORGE, **Foreıqn Exchange Management And the Multınatıonal Comporation,** Praeger Publishers, 1978.

APAK, Sudi, **Uluslararası Bankacılık Finansal Sistemler**, 2. Baskı Bilim Teknik Yayınevi, 1993.

AŞIKOĞLU, Rıza, Globalleşme Sürecinde Uluslararası Yönelimler, Dumlupınar Üniversitesi, Yay.No.2/İ.İ.B.F. Yay.No.2, 1993

COOPER S. Kerry, FRASER Donald R., USELTON Gene C., **Money, The Financial system and Economic Policy,** Addison-Wesley Publishing Co., 1983.

EKREN, Nazım **Uluslararası Bankacılık Ve Türkiye Örneği** T. İş Bankası Kültür Yayınları, no.282/21 1986, Ankara,

ERSAN, İhsan, **Euro-Pazarlar ve Türkiye**, İstanbul Ü. İşletme Fak., Finans ve Finansal Kurumlar Yönetimi Enstitüsü yayınları. No.2, İstanbul, 1979

EİTEMAN, K.David Arthur I.Stonehill, **Multinational Bussiness Fnance**, Fourth Edition, Addison-Wesley Publıshıng Company, November, 19-86,

FERTEKLİGİL, **Azmi Türkiye'de Para ve Sermaye Piyasası Gelişmeleri**, İTÜ/16/1983, S. 33.

Gül G.TURAN, **Uluslararası Para Sistemi. Dün, Bugünü,** T. İş Bankası Kültür Yayınları, No. 215/5

JORGEN Ulf, NIELSEN Moller, MADSEN Erik Strojer, PEDERSEN Kurt, **International Economics: The Wealth of Open Nations,** Mc Graw Hill Book Co., 1995.

MİRZA, Suat **Sermaye Piyasası**, EİTİA Yayını, İstanbul, 1965,

PARASIZ, İlkel, **Uluslararası Finansman**, Ezgi Kitabevi, 1992, Bursa.

PİERRE WERNER, **Avrupa'nın Mali Ve Parasal Bütünleşmesi Karşısında İşletmeler,** İKV/11/Mayıs, 1985

SİNAN SÖNMEZ, **Azgelişmiş Ülkelerin Finansmanında Özel Bankaların İşlevleri** Tebliğ, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları İstanbul, 1990

SEYİDOĞLU, Halil, **Uluslararası İktisat Taci, Politika ve Uygulama** 12. baskı, İstanbul, 1998

TÖRE, Nahit, **Uluslararası Para Sistemi ve Az gelişmiş Ülkeler**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, No.310/1973, Ankara

UNAL, Targan, **Dünya'da ve Türkiye'de Menkul Kıymet Borsaları,** İstanbul Ticaret Odası, no.1991-23

WALTER Ted, **The World Economy**, John Wiley & Sons Inc., 1997

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

TÜRKİYE'DE SİYASAL SÜREÇTE VERGİ REFORMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. A. Sami KÜKRER[1]

ÖZET

Günümüzde verginin mali amacının yanı sıra ekonomik ve sosyal taşıması, alanının geniş bir platforma yayılmasına neden olmaktadır. Vergi reformu, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirilmesini ifade eder.

Vergi kanunlarının değişen ekonomik ve teknolojik gelişmeler ile kontoktürel dalgalanmalara uyum zorunluluğuna karşın, vergi reformunu özde siyasal bir olgudur. Bu nedenle genelde mutlaka bir siyasal eylem ve uzlaşmayı gerektirir.

Hükümetlerin icraatında ve parlementonun oluşumunda seçim önem taşıdığı için siyasiler baskı gruplarını her zaman dikkate almak zorundadır. Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar vergi reformu incelendiğinde, reform niteliği taşıyan vergi kanunları ve değişikliklerin Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Osmanlı Vergi Sisteminin tasfiyesi dışında, genelde olağan üstü durumlarda ve kuvvetli iktidar dönemlerinde gerçekleştirildiği görülmektedir.

GİRİŞ

Devletin egemenliğini sürdürebilmesi için düzenli ve devamlı mali kaynaklara ihtiyacı vardır. Devlet bunu, ülkesi üzerindeki egemenliğe dayanarak vergi

[1] **Yrd.Doç.Dr.A.Sami KÜKRER,** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ezine Meslek Yüksekokulu

alma konusunda sahip olduğu hukuki ve fiili gücü olan **"Vergilendirme Yetkisi"** ni kullanarak sağlar[2]. Vergilendirme yetkisi devletin varlık şartı olup egemenliğin ayrılmaz parçasıdır[3]. Günümüzde devlet bu gücünü, kamu harcamalarının karşılanmasının yanı sıra (**Mali Amaç**) ekonomiye müdahale ederek ekonomiye yön vermede (**Ekonomik Amaç**) ve gelirin toplum içinde dağılışına etkili olarak sosyal adalete yaklaşımda (**Sosyal Amaç**) kullanmaktadır[4]. Devletin bu amaçları gerçekleştirmede elindeki en etkili araçların başında vergiler gelmektedir.

Günümüzde verginin mali amacının yanı sıra ekonomik ve sosyal amaç taşıması alanının geniş bir platforma yayılmasına neden olmaktadır. Buna bağlı olarak devletin vergilendirme yetkisini kullanması zor konular arasında yer almaktadır. Ancak, ekonomideki yapısal değişiklikler ve konjoktürel dalgalanmalar vergilemenin düzeyinde ve bileşimindeki değişiklikleri de beraberinde getirir ve vergi sistemi için öngörülen amaçların yeniden incelenmesine ve değişmesine yol açar.

Hatta vergileme sonuçlarının değerlendirilmesinde kullanılan kriterler dahi esaslı şekilde değişikliğe uğrayabilir. Bu değişiklikler, vergi kanunları içinde yeni düzenlemelerle yapıldığı gibi zaman zaman köklü vergi reformlarıyla gerçekleştirilir.

Vergi kanunlarında yapılacak düzenleme veya değişiklikler Anayasamızın 73 ncü maddesinin 3 ncü fıkrası: "Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülükler kanunla konulur, değiştirilir veya kaldırılır" [5] hükmüne göre, vergi kanunlarında yapılacak değişiklik veya vergi reformları kanunla gerçekleşir. Bu gerçekleştirmede ise yalnızca vergi kanunlarında yapılacak değişiklikler yeterli değildir. Çünkü vergi sistemi bir bütün olup, bir ülkede devlete ve öteki kamu tüzel kişilerine, kanunlardan doğan yetki sonucu yapılan transferler için gerekli olan vergi kanunları, vergi idaresi ve vergi yargısından oluşan bir dokuya sahiptir. Bu dokuya **"vergi sistemi"** denir[6].

I- VERGİ REFORM KAVRAMI VE KAPSAMI

A- VERGİ REFORM KAVRAMI

Kelime anlamı olarak reform kavramını ele aldığımız zaman; şekil değiştirme, yeni bir şekil alma anlamında kullanılmaktadır[7]. Halk dilinde reform denil-

---

[2] **Nami ÇAĞAN, Vergilendirme Yetkisi**, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1982, s.3.

[3] **Kenan BULUTOĞLU, Türk Vergi Sistemi**, C.I, B.6, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s.2.

[4] **Sevim GÖRGÜN, Maliye Politikası**, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No:2823, İktisat Fakültesi No:317, Maliye Enstitüsü No:50, Çağlayan Basımevi, İstanbul, 1972, s.14-15 ; **İsmail TÜRK, Maliye Politikası** (Amaçlar, Araçlar ve Çağdaş Bütçelemeleri), B.4, S Yayınları, S Yayınları No:14, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, s.18-20 , **Selahattin TUNCER, Kamu Maliyesi**, E.İ.T.İ. Akademisi Yayınları No:41, Yalkın Ofset Matbaası, İstanbul, 1969, s.220 ; **Selahattin TUNCER, Gelirin Yeniden Dağılımı** (Redustribution), İktisadi Araştırmalar VakfıYayınları No:23, İstanbul, 1970, s.43-45 ; **Aykut HEREKMAN, Kamu Maliyesi** (Devlet Faaliyetleri ve Finansman Teknikleri) , C.I, Sevinç Matbaası, Ankara, s.177-178; **Beyhan ATAÇ, Maliye Politikası** (Gelişimi, Amaçları, Araçları ve Uygulama Sorunları) , Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları Eskişehir, 1994, s.27-30.

[5] 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, R.G. Yayın Tarihi:09.11.1982, S.Mükerrer 17863

[6] **Selahattin TUNCER, Vergi Uygulamaları** (En Son Değişikliklere Göre), B.4, İstanbul, 1983, s.4; **Abdurrahman AKDOĞAN, Şükrü KIZILOT, Saygın EYÜPGİLLER, Türk Vergi Sistemi**, Gazi Üniversitesi Yayın No:104, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No:45, Ankara, 1987, s.13 .

[7] Gelişim Gençlik Alfabetik Ansiklopedisi, Gelişim Yayınları, CVIII, s.2095.

diği zaman, yerleşmiş bir görüş veya anlayışın değiştirilmesi, daha iyiye doğru ve güzele doğru atılış ve yeni ufuklara dönüş şeklinde kullanılır. Buna göre vergi reformu kavramı, mevcut vergi kanunlarının zamanın gelişimine, şartlarına, teknik yeniliklere, içinde bulunulan toplum ihtiyaçlarına göre değiştirilmesini ve ele alınmasını ifade eder[8].

Halk dilinde vergi reformu denildiği zaman, vergi sisteminde önemli değişiklikler düşüncesini uyandırır. Vergilendirmede yapılan her türlü değişiklikler vergi reformu olarak kabul edilir. Maliye Literatüründe vergi reformu ise, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirilmesini ifade eder. Mali açıdan vergi reformunu ele aldığımız zaman; vergi paylarını değiştirmeksizin sadece toplam vergi yükünü ağırlaştırmak bir vergi reformunu ifade etmez. Böyle bir vergi yükü artışı, sadece kamu ekonomisinin milli gelirdeki payını arttırma kararıdır; vergi reformu değildir. Aynı şekilde nisbi vergi yüklerini değiştirmeksizin idari etkinliği arttırmayı amaçlayan değişiklikler de vergi reformu sayılmaz. Bunun yanı sıra, hiçbir gelir grubunun vergi yükünü ağırlaştırmaksızın toplam vergi yükünü azaltan değişiklikler de vergi reformunu ifade etmez. Bu değişiklikler vergi yönetimi reformu sayılır. Bu nedenle maliye literatüründe vergi reformundan bahsedebilmek için, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirmeye yönelik değişiklikleri kapsaması gerekir. Vergi yükünün toplumda hangi gruplar tarafından taşınacağı sorununa, maliye teorisinde, ödeme gücü ilkesi çerçevesinde çözüm aranır[9].

B- VERGİ REFORMUNUN KAPSAMI

Vergi reformunu ifade etmeyen değişiklikler siyasal görüş ne olursa olsun, tüm hükümetler idarenin giderlerini azaltıcı, ya da milli geliri arttırıcı nitelikte olan ve hiç kimsenin vergi payını arttırmayan iyileştirmeleri benimsemekte tereddüt etmezler. Buna karşılık mali açıdan ele alınan vergi reformu içeriği bir çıkar çatışmasını, yani bir kısım vergi yükünün bir gruptan alınıp öteki gruba aktarılmasını ifade ettiği için, hassas konular arasında yer alır. Bu nedenle mutlaka bir siyasal eylem ve uzlaşmayı gerektirir. Genelde siyasi iktidarlar böylesine duyarlı ve tehlikeli bir konuya gönül rahatlığı ile girmek istemez. Siyasi iktidarları bu işe; siyasal desteği çekme tehdidi ile toplumsal güçler iterler. Öyleyse, zaman içinde bazı gelir gruplarının vergi yükünün diğerlerine kıyasla artmasına sebep olan, vergisiz faaliyetlerin doğumuna yol açan, ya da başlangıçtaki vergi yükünü giderek azaltan etkenleri araştırmanın önemi açıktır. Çünkü bu değişimle, vergi reformu istekleri kamçılanır ve vergi reform talebi yaratılır.

II- VERGİ REFORMUNA DUYULAN İHTİYAÇ

Vergi reformu özde siyasal bir olgudur. Özel teşebbüse dayalı bir piyasa ekonomisinde, hükümet gelir dağılımını vergi ve harcama politikası ile etkileyebilir. Kamu hizmetlerini kendini destekleyen kütlelere refah dağıtacak şekilde kararlaştırabilir. Buna karşılık destek beklemediği kütlelerin vergi yükünü daha fazla arttır-

[8] **Fehamettin ERVARDAR, "Niçin ve Nasıl Bir Vergi Reformu Gereklidir"**, MALİYE ENSTİTÜSÜ KONFERANSLARI, Yirmiikinci Seri- Sene 1972, İstanbul, 1974, s.128.

[9] **İzzettin ÖNDER, "Vergilerin Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması"**, VI. Türkiye Maliye Eğitimi Sempozyumu, Antalya, 1990, s.159 v.d.

maktan sakınmaz. Ancak, bu yöne karşı anayasal sınırlar konmuştur. Bu anayasal sınırlamaların yanı sıra, vergileme prensipleri ve vergileme teknikleri açısından bir kısım prensiplere uyma zorunluluğu söz konusudur[10]. Herhangi bir anda varolan vergi sistemini yürürlüğe koymuş bir iktidarın dayandığı siyasi tabandan çok daha farklı bir siyasal güç iktidara geldiği zaman, derhal vergi reformu konusunu gündeme getirir. Çünkü, yeni iktidar bu vergi sistemini kendisini destekleyen kütlelerin vergi yükünü azaltmayı amaçlar.

Bununla beraber, iktidar değişikliği olmaksızın da iktidardaki bir hükümet vergi reformuna ihtiyaç duyabilir. Çünkü zaman içinde ekonomik yapının değişmesinden kaynaklanan değişiklikler vergi reformunu gerektirebilir. Ya da genel fiyat artışlarının sebep olduğu vergi yükü çarpıklıkları veya başlangıçta vergi dışı bırakılmış kesimlerin vergiyi kaldırabilecek bir gelişmeye ulaşması vergi reformunu gerektirebilir.

Genellikle fiyat artışları, zamanla vergi yükünün dağılımının yeniden gözden geçirilmesini gerektirecek ölçüde önemli vergi yükü dağılımı değişmelerine sebep olabilir. Özellikle enflasyonlu dönemlerde, muaflık sınırları, vergilerin artış dilimleri ve maktu vergiler yeniden gözden geçirilmezse vergi yükünün dağılımı süratle çarpıtır. Enflasyonun vergi yükünü çarpıtıcı etkisi toplam vergi gelirlerinde maktu vergilerin ve artışlı vergilerin payının yüksekliği ölçüsünde büyük olur. Maktu vergiler gelişmemiş ekonomilerin ve yerel yönetimlerin gelir sistemlerinde, artışlı vergiler ise gelişmiş ekonomilerde büyük pay tutar[11]. Enflasyonun toplam vergi yükü üzerindeki etkisi birinci grupta hafifletici, ikinci grupta ise ağırlaştırıcı yöndedir. Bu nedenle az gelişmiş ülkelerde enflasyon kamu kesimi açığını büsbütün şiddetlendirir. Gelişmiş ülkelerde ise, kamunun gelirlerini arttırarak açığın azaltılmasına katkıda bulunulur. Enflasyon geniş bir kamu üretim kesimi olan bir karma ekonomide işletmelerin maliyetlerini yükseltir. Hükümetler fiyat artışlarını maliyetlere yansıtmak yerine, kamu işletmelerinin fiyatlarını sabit tutarak enflasyonun hızını kesmeye çalışır. Ama bu politika kamu kesimi açığını (ve para basımı) arttırarak enflasyonu büsbütün şiddetlendirir.

Enflasyonun yaygınlığı vergi kanunlarını sık sık değişikliğe zorlar. Ancak vergi kanunlarını sık sık değiştirmek siyasi açıdan zor bir olaydır. Bu nedenle bir çok ülkede hükümetler vergi sistemlerini enflasyona dayanıklı hale getirmeye çalışmak için indeksleme ile vergi kanunlarında değişiklik yapma yetkisini alma yoluna gitmektedir. Böylece enflasyon oranında vergi yükü dağılımını etkileyebilecek değişiklikleri yapma gücüne kavuşmaktadır. Ancak bu değişiklikler bir vergi reformundan ziyade vergi içindeki düzenlemeleri içeren değişiklikleri ifade etmektedir.

Vergi reformu üç aşamada gerçekleşir. **Birinci aşama**, siyasal organın reform için gerekli talimatı vermesidir. **İkinci aşama**, vergi reform taslağının bu siya-

[10] **Halil NADAROĞLU, Kamu Maliyesi Teorisi**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1978, s.311 v.d; **Özhan ULUATAM, Kamu Maliyesi**, A.Ü. SBF Yayınları No:413, Ankara, 1973, s.173 v.d; **Terafettin AKSOY, Kamu Maliyesi** (Kamu Harcamaları-Kamu Gelirleri-Bütçe- Maliye Politikası), Filiz Kitapevi, İstanbul, 1991, s.208 v.d.

[11] I. ADELMAN, C.MORRIS, **Economic Groweth and social Eguity in Developing Countries**, Stanford University Press. 1973, p.4.

sal buyruğa uygun olarak hazırlanmasıdır. **Üçüncü ve son aşama** ise, vergi reform tasarısının yasama organından geçirilip kanun haline getirilmesidir.

III- VERGİ REFORM KARARININ ALINMASI

Bir ekonomide mevcut ekonomik durumun ve bu ekonomik durumdaki değişmelerin doğru olarak teşhis ve tahminde bulunulması kadar, zamanında müdahale de önem taşır. Vergi kanunlarının hazırlanması ve meclislerden geçirilmesi belli presüdürleri yerine getirme zorunluluğuna bağlı olarak zaman alabilir[12]. Vergi reformu kararı siyasi organlar tarafından alınacağı için, kararın alınmasında değişik faktörler rol oynar.

Siyasal organın reform amaçlarını açık seçik ortaya koyması ideal olanıdır. Amaçlar birbirleriyle çelişki içinde olmadığı taktirde, herbirine verilen değer diğerlerinden vazgeçme maliyeti olarak (amaçların nisbi fiyatı olarak) belirlenmelidir. Ama genellikle siyasal organın reform talebi böylesine açık seçik değildir. Reform komitesi üyelerine geniş bir yorum ve karar alanı bırakılır. Bu nedenle, reform taslağını hazırlayacak üyelerin seçimi reform girişiminin başarısı ya da kısırlığını büyük ölçüde etkiler.

Vergi reform taslağının hazırlanmasında diğer bir önemli konu, vergi tekniği ile ilgilidir. Vergi tekniği, bir vergi fikrini gerçekleştirme sanatı olarak tanımlanır[13]. Vergi tekniğinin ilk görevi, bir vergiyi isimlendirme ile başlar. Vergilemenin karşılaştığı psikolojik tepkilere bağlı olarak yeni vergiye verilecek isim önem taşır. Daha sonra vergi alacağına yol açan hukuki olayların formüle edilmesi ve vergi yükümlüsünün belirlenmesi gibi yasal nitelikte olan işlemlerin yanı sıra, vergi yükümlülerinin bulunup ortaya çıkarılması, vergi borcunun hesaplanması ve tahsili ilgili bütün idari ve düzenleyici tedbirler ve nihayet, verginin tarh, tahakkuk ve tahsilinden doğan vergi ihtilaflarını dikkate almaktır. Bunun yanı sıra vergi zihniyeti ve vergi ahlakı, devlet rejimi, iktisadi sistem ve bunlara bağlı idari ve yasal kurumlar, egemen olan işletme ve teşebbüs şekilleri gibi konularda dikkate alınmak zorundadır.

IV- VERGİ REFORM TASLAĞININ HAZIRLANMASI

Vergi reform taslağının hazırlanmasında üç yöntemden bahsetmek mümkündür. Birinci yöntem, köktenci çözümdür. İkinci yöntem, işi ilgili idareye bırakmak ve önden bir taslak istemektir. Üçüncü yöntem ise, baskı gruplarını rahatlatıcı yöntemdir.

A- KÖKTENCİ YÖNTEM

Köktenci Yöntem, siyasal talimatı dikkate alarak vergi taslağının sıfırdan hazırlanmasıdır. Yepyeni bir vergi sistemi ortaya koymayı kabul eder. Bu anlayışta bir vergi reformu komisyonu kurulur. Bu ekip bürokratlardan, bilim adamlarından, iş adamlarından, işçi temsilcilerinden seçilir. Hazırlanan vergi taslağı geniş kitlelere

[12] **Richard MUSGRAVE and Peggy MUSGRAVE, Public Finance in Theory and Ptuctire**, Second Edition, Mc. Grow-Hill, Kogakusha, 1976, p.502.

[13] **Salih TURHAN, Vergi Teorisi**, İstanbul, 1979, s 53.

ulaştırılarak öneri ve eleştiriler alınır. Öneri ve eleştirilerin ağırlıklı olanları dikkate alınarak vergi taslağına bu yönde yön verilir. Her ne kadar vergi taslağı vergi reform komisyonu tarafından hazırlanmış olsada, geniş kitlelerin görüşleri de dikkate alındığı için taslak geniş bir kitle tarafından hazırlanmış olmasına bağlı olarak yeni kavram ve yöntem bakımından zengindir.

B- YETKİLİ İDAREYE BIRAKILMASI YÖNTEMİ

Vergi reformu taslağının hazırlanmasında ikinci yöntem işi ilgili idareye bırakmak ve ondan bir taslak istemektir. Bu yaklaşımda, bürokratlar genellikle kendi tecrübelerinden etkilenirler ve alışılmış politikaların dışına gerekli cesaret ve hayal gücünü göstermekte isteksiz ya da yeteneksiz kalabilirler. Genelde geçmişteki deneyimlerin ve karşılaştıkları sorunların üzerine eğilirler. Böylece hazırlanan taslakta sorunların çözülecek ya da güçlükleri çözecek çareler paketi haline gelir. Hazırlanan taslak bu yönde olduğu için genelde yeni kavram ve yöntem bakımından kısırdır. Mevcut sisteme yapılmak istenen bir takım yamalardan öteye gidemez.

C- BASKI GRUPLARININ DİKKATE ALINMASI YÖNTEMİ

Reform tasarısının hazırlanmasında üçüncü yöntem, baskı gruplarını rahatlatıcı reform yaklaşımıdır. Bu yaklaşımda hükümet vergi kanunlarını değiştirmek için herhangi bir girişimde bulunmaz. Reform istekleri doğrudan doğruya baskı gruplarından gelir. Genellikle bu gruplar reform isteklerini sadece genel istekler değil, vergi kanunlarına monte edilecek değişiklik önerileri olarak sunarlar. Bu tür istekler özellikle köklü vergi reformunu izleyen dönemlerde vergi reformu nedeniyle vergi yükü artan gruplardan gelir. Bu isteklere uyulması genellikle ilk reformu sulandırıp etkisiz hale getirir. Bazen de baskı grupları isteklerini hükümete sunmak yerine, doğrudan parlementoya götürüp kulis yaparak gerekli değişiklikleri yaptırma yolunu seçebilirler. Dolayısıyla hazırlanan vergi reform tasarısı baskı gruplarının istekleri doğrultusunda şekillenmiş olur.

V- VERGİ REFORM TASLAĞININ YASAMA ORGANINDAN GEÇİRİLMESİ

Çoğulcu demokrasilerde vergi reformunun en güç aşaması, tasarının meclisten geçirilmesidir. Bilindiği gibi parlemento yeni bir vergi kanunu ve değişikliğinde son söz hakkına sahiptir. Demokratik bir ortamda politikacılar yeni vergi kanununun veya değişikliğinin onların seçim görüntülerini nasıl etkileyeceği konusu ile yakından ilgilidirler. Bu konu vergi reform tasarısı konusunda önemli bir etkiye sahiptir[14].

Diğer taraftan vergi reform tasarısını hazırlayan siyasi organın meclisteki çoğunluğu önem taşır. Siyasi iktidarın zayıf olduğu dönemlerde vergilendirme zorlaşmakta ve hatta varolan vergi sistemleri dahi, yaygın vergi kaçakçılığı nedeniyle işleyemez duruma gelir[15].Mecliste rahat bir çoğunluğa sahip

[14] ATAÇ, s.41 v.d.

[15] **Aykut HEREKMAN, Kamu Maliyesi**, (Genel Vergi Kuramı), C II, Sevinç Matbaası, Ankara, 1989, s. 118.

olmayan hükümetin reform paketini meclisten geçirmesi rizikoludur. Kılpayı çoğunluğa sahip bir hükümetin vergi reformunu meclisten geçirmesi parti disiplinine bağlıdır. Bu nedenle vergi reformlarını sık sık meclis gündemine getirmesi ve meclisten geçirmesi zordur. Bu yüzden rahat çoğunluğa sahip olmayan hükümetler, vergi reformu konusunda çekingen davranırlar. Genelde değişiklikler bazı fırsatlarda oluşabilecek geçici çoğunlukla geçirilmeye çalışılır.

Baskı gruplarının siyasi organlar üzerindeki etkisi, vergi reform tasarısının parlementoda görüşülmesi ve kanunlaşmasında ayrı bir önem taşır. Hükümetlerin icraatında ve parlementonun oluşumunda seçim önem taşıdığı için siyasiler baskı gruplarını her zaman dikkate almak zorundadır. Baskı gruplarının ağırlığı ve buna bağlı olarak menfaatleri vergi reformu tasarısını etkiler.

VI- ÜLKEMİZDE SİYASİ SÜREÇTE VERGİ REFORMLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Türkiye'de yapılmış olan başlıca vergi reformlarının içinden geçtiği siyasal süreç yeterince çeşitlidir. Bunların incelenmesi, vergi reformunun gerekçesi, tasarımı ve uygulanması bakımından Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar ele alındığında, ortaya çıkan görüntüleri şu şekilde özetlemek mümkündür.

A- CUMHURİYETİN İLK YILLARI

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Osmanlı vergi sisteminin tasfiyesine gidilerek yeni vergi sisteminin temelleri atılmıştır. Baskı gruplarının bulunmadığı ve muhalefetin yer almadığı bir siyasal ortamda vergi reform tasarısı bürokrasi tarafından gerçekleştirilmiştir. Başta aşar olmak üzere bir kısım vergiler kaldırılmıştır. Amaç çiftçinin vergi yükünü hafifletmek olmuştur. Bu verginin kaldırılmasından doğan gelir kaybını telafi etmek üzere, çağdaş bir takım dolaysız vergiler (şedüllü bir kazanç vergisi, veraset ve intikal vergisi) ve dolaylı vergiler (genel bir satış vergisi, gümrük tarifesi, istihlak vergileri ve mali tekeller) konulmuş, harçlar ve resimlerde yenilikler yapılmıştır. Ancak, yapılan vergi reformunda sanayileşmiş ülkeler kopya edilmeye çalışıldığı için, henüz pazar ekonomisine bile açılmamış bir tarım ülkesinde uygulama vergi idaresinde büyük güçlükler ortaya çıkartmıştır. Baskı gruplarının ve muhalefetin bulunmadığı ortamda vergi idaresi değişiklik isteklerini istediği gibi çıkartıyordu. Ancak vergi idaresinin istenilen düzeyde gelişmemiş olması, vergi kanunlarının sık sık değişmesine sebep oluyordu.

Dünya ekonomik buhranında tek parti hükümeti bunalım ve enflasyon karşısında bir araç olarak vergi politikasını kullanmıştır. Dış ticaretten sağlanan gelirlerdeki düşüşü telafi etmek için bir çok vergiler arttırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında artan enflasyona karşı servet vergileri ile aşırı talep önlenmeye çalışılmıştır. Enflasyonun erittiği maktu vergilerin değerlerini korumak için sık sık zamlar yapılmıştır. Varlık vergisi ile savaş yıllarındaki haksız kazanç önlenmeye çalışılmıştır. Ancak varlık vergisi, vergicilik tekniği açısından çok yetersiz kalmıştır.

B- 1950 - 1960 ARASI DÖNEM

Gerekçesi ne olursa olsun, iki savaş arasında ve savaş yıllarında yapılan değişiklikler vergi sistemini iyice griptleştirmişti. Hemen savaşı izleyen yıllarda, hükümet radikal ve ileri bir Gelir Vergisi önerisi getirmiştir. Sedüllü kazanç vergisi yerine artan oranlı kişisel gelir vergisi, idarece takdir edilen esnaf vergisi, vatandaşlarla vergi idaresi arasındaki uyuşmazlıkları düzenleyen ve her iki tarafın hak ve yetkilerini belirleyen Vergi Usul Kanunu, kurumları ayrı bir vergi kapsamı içine alan Kurumlar Vergisi Kanunu 1950 yılından itibaren yürürlüğe girmiştir. 1950'li yılların yeni demokratik yöntemleri, siyasal kararların oluşturulması sürecinde geleneksel bürokrat egemenliğinin eski gücünün kaybederek seçilmiş üyelere gittikçe daha çok yetki göçeriminin başladığı yıllardır.

Ancak, çok partili siyasi hayata geçişle hazırlanan vergi reform tasarısının parlementoda görüşülmesi sırasında bazı değişikliklere uğrayarak kanunlaştığı görülür. En başta büyük çiftçi gruplarının gelir vergisi kapsamına alınmamasının yanı sıra tarım gelirleri de vergi kapsamı dışında tutulmuştur. Diğer taraftan vergi reform komisyonu tarafından hazırlanan kanun tasarısında sermaye şirketlerinden %20 oranında vergi alınması yolundaki öneri ise parlementoda %10 indirildiği görülmektedir.

1954 yılında yaygınlaşan vergi kaçakçılığını önlemek için vergi cezalarını arttırıcı değişiklikler yapılmıştır. Ancak istenen sonuç alınamamıştır. 1957 yılında imalatçıların oluşturduğu baskı gruplarının istekleri doğrultusunda uzun süredir uygulanmakta olan muamele vergisinin kaldırılarak yerine bir kaçı yarı mamulden ve bazı hizmetlerden alınan bir gider vergisinin konulduğu görülmektedir. Aynı yıl Veraset ve İntikal vergisinde gayrimenkul matrah değerini günün şartlarına göre yükselten bir vergi değişikliğine gidilmişse de baskı gruplarının etkisiyle aynı yıl yürürlükten kaldırıldığı görülmektedir.

C- 1960-1970 ARASI DÖNEM

27 Mayıs 1960 askeri haraketi ile askeri idarenin bürokratlara yaptırdığı vergi reformunda enflasyonun büyük ölçüde ağırlaştırdığı ücret gelirlerinde vergi yükünü hafifletici değişikliklerin ağırlıklı olduğu görülür. Orta ve büyük tarım işletmeleri vergi kapsamına alınmıştır. Vergi kaçakçılığını önlemek amacıyla servet beyanı ilkesi getirilmiştir. Ayrıca kurumlar vergisi oranı arttırılmış ve sermaye şirketlerinin vergi yükü arttırılmıştır. Ancak tarım kesiminden ve sermaye şirketlerinden geniş tepkiler gelmiştir. Askeri idarenin denetiminde yapılan vergi reformlarında, bürokratların etkili olduğu görülmektedir.

1961 seçimlerinden sonra kurulan ilk temsili hükümet bir yandan askeri idarenin değiştirdiği vergi yükü yapısından kaynaklanan şikayetleri yatıştırmak, onlara ödünler vermek, bir yandan da planlı döneme geçilmesi ile belirlenen hedeflere ulaşmak için gerekli olan vergi gelirlerini arttırma amacını taşıyordu. Bu nedenle tüm vergi sistemini gözden geçirmek üzere bir komisyon kurulmuştur. Vergi reform komisyonunda bürokratlar ve Üniversite Profesörleri ağırlıklı olduğu görülmektedir. Komisyon bütün vergi yasalarını süzgeçten geçirerek üretken bir çalışma yapmıştır. Yapılan çalışmada yatırımları hızlandırmak ama-

cıyla yatırımları özendirici teşviklerin ağırlıklı olduğu ve sermaye birikimine önem verildiği görülmektedir. Ayrıca gelir vergisinde yapılan bir değişiklikle sermaye şirketlerinin ortaklarına dağıttığı kar paylarından gelir vergisi tevkifatı kaldırılmıştır. Bu değişiklik Türkiyede holdinglerin mantar gibi çoğalmasına neden olmuştur.

Komisyon tarafından hazırlanan vergi reform tasarısı ve önerileri hükümet tarafından büyük ölçüde kabul edilmiş ve hızla yerine getirilmeye çalışılmıştır.

1963 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının yürürlüğe girmesi ile yeni kaynaklara ihtiyaç duyulmuştur. Buna bağlı olarak vergilerde değişikliğe gidilmiştir. Ancak değişiklikler, vergi oranlarını arttırma ve zamlar getirmeden öteye gidememiştir.

1961 seçimleri ile iş başına gelen siyasi iktidar, özel sermaye birikimi için teşvik politikasına önem verdiği görülür. Teşvik belgesi sahiplerine tanınan vergi muaflıkları daha da genişletilerek arttırılmıştır. Ayrıca hükümet seçim vaadini tutarak servet beyanını da kaldırmak istemiş ancak usulsüzlük gerekçesi ile Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmiştir. Altmışlı yılların sonunda siyasi iktidar bozulan ekonomik dengeler nedeniyle uluslar arası finans çevrelerinin baskılarına boyun eğmek zorunda kaldığı ve vergi gelirlerini arttırmak için vergi değişikliklerine gittiği görülmektedir.

C- 1970-1980 ARASI DÖNEM

1970 yılında siyasi iktidar yapılan personel reformuna bağlı olarak artan maaşları karşılamak, kamu açıklarını kapatmak amacıyla 1970 yılı yazında vergi reform paketi hazırladığı görülmektedir. 1970 yılı vergi reform paketinde, bina ve arazi vergilerinin yükümlünün beyanına dayanan tarh yöntemi ile arttırılması amaçlanmıştır. Eksik bildirimleri cezalandırmak için Gayrimenkul Kıymet Artış Vergisi konulmuştur. Bazı dayanıklı tüketim malları satış vergisine (İşletme Vergisi) tabi tutulmuştur. Yeni İnşaat Vergisi, Motorlu Kara Taşıtları Vergisi, Taşıt Alım Vergisi uygulamaya konulmuştur.

12 Mart 1971 muhtırasının etkisiyle Anayasa'nın vergilemeye ilişkin hükümlerinde değişikliğe gidildiği görülmektedir. Değişiklikteki amaç hükümetlere vergi politikasını uygulama yönünden imkan sağlayarak enflasyonun etkisini giderici tedbirlerin alınmasında siyasi iktidara imkan sağlamaya yöneliktir. Nitekim Anayasaya ".... kanunun belli ettiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde kalmak, ölçü ve esaslarına uygun olmak şartıyla, vergi, resim ve harçların muafiyet ve istisnasıyla nisbet ve hadlerine ilişkin hükümlerde değişiklik yapmak " yetkisini veriyordu. Ne varki bu hüküm 1975 yılında Anayasa Mahkemesince yürürlükten kaldırılmıştır.

1973 yılı sonunda OPEC ülkelerinin gerçekleştirmiş oldukları büyük fiyat artışları petrol ithal eden gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bir ekonomik bunalıma yol açmıştır. 1973 petrol fiyat artışlarını izleyen aylarda siyasi tabana dayanmayan geçici bir hükümetin iktidarda olduğu görülür. Teknisyenler hükü-

meti olan söz konusu hükümetin petrol fiyatlarındaki bu olağan üstü zamları iç piyasaya yansıtmaması sonucu kamu açıklarının büyüdüğü görülmektedir.

1973 seçimlerinden sonra kurulan ilk koalisyon hükümetinin OPEC fiyat artışlarını iç piyasaya yansıttığını görüyoruz. Fakat vergi değişiklikleri konusunda bir vergi reformuna gidilmemiştir.

1975 yılında yeni bir koalisyon döneminin başladığını görüyoruz. Koalisyon hükümeti tarafından bir ekonomik önlem olarak gübre fiyatlarında indirime gidilmiştir. Dış borçlanma ve emisyonun arttırılmasıyla kaynak sağlanma yoluna gidildiği için reform sayılacak bir vergi değişikliğine gidilmediğini görüyoruz.

1977 genel seçimlerinden sonra oluşan siyasi tabloya göre kısa dönemli hükümetlerin kurulduğunu görüyoruz. Genelde hükümetler kılpayı çoğunluğa sahiptir. 1978 yılında siyasi iktidar tarafından yıllar boyunca bozulan vergi yükünü düzeltmeye yönelik vergi reformu paketinin hazırlandığını görüyoruz. Ayrıca vergi ihtilaflarında bir dizi yenilikler öngörülüyordu. Ancak, hükümetin kılpayı çoğunluğa dayanması nedeniyle meclisten vergi reformunun istenilen şekilde çıkmadığını görüyoruz.

1979 yılında oluşan yeni siyasi iktidarın istikrar programına ve vergi reformuna önem verdiğini görüyoruz. Siyasi iktidar tarafından hazırlanan vergi reformu taslağı, belediye gelirlerini arttırıcı bir takım düzenlemeleri, gelir ve kurumlar vergisinde değişiklikleri, sermaye üzerinden elde edilen kazançlarda indirimleri, sermaye üzerinden elde edilen kazançlarda indirimleri, Muhasebe-i Umumiye Kanununda her yıl bütçede hükümete ilişkin para değerini fiyatlar oranında yükseltme yetkisi veren değişiklikleri kapsıyordu. Ancak, siyasi iktidarın azınlık hükümeti olması, mecliste yeterince desteği sağlayamaması, değişikliklerin istenilen şekilde meclisten çıkmamasına neden olmuştur.

E- 1980-1983 ARASI DÖNEM

12 Eylül 1980 askeri hareketi sonrası oluşan kurucu meclis tarafından vergi reformu hazırlama görevinin bürokrasiye verildiğini görüyoruz. Hazırlanan vergi reform tasarısı üç temel amaca oturtulmuştur. Birinci amaç, enflasyon nedeniyle erimiş sabit vergi değerlerini, muaflık sınırlarını ve artan oranlı vergi tarifelerini eski değerine yükseltmektir. Gelir ve Kurumlar Vergisinde değişikliklerin yanı sıra maktu vergilerde de (damga resimleri, harçlar, Taşıt Alım Vergisi, Motorlu Taşıtlar Vergisi) oranlar yükseltilmiştir. İkinci amaç, ücretler üzerindeki ağırlaşan vergi yükünü hafifletmek ve diğer kazanç sahiplerine yaymak, vergi kaçakçılığını azaltmak, etkin ve adil bir vergilemeyi gerçekleştirmektir. Bu yönde gelirin elde edilmesi ile vergilendirilmesi arasındaki zaman aralığını azaltmak amacıyla Peşin Ödeme getirilmiştir [16]

Daha sonra 1982 yılında yeni esaslara bağlanan Peşin Ödeme, baskı gruplarından gelen baskılarla 1.1.1983 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır[17].

---

[16] **Salih TURHAN, "Gelir Vergisinde Peşin Ödeme"**, MALİYE ENSTİTÜSÜ KONFERANSLARI, Onbeşinci Seri- Sene. 1968, Sermet Matbaası, İstanbul, 1968, s.297.

[17] **A.Sami KÜKRER, "3505 Sayılı Yasayla Vergi Mevzuatımıza Giren Geçici Verginin Esasları"** Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 365, Afyon İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No: 5, Eskişehir, 1989, s.342-344.

Enflasyonun etkisiyle vergi dışı kalan veya vergi yükleri azalan zirai kazanç sahipleri ile küçük esnaf ve sanatkara ilişkin götürü usulün alt ve üst sınırları arttırılmıştır. Ücretlilerin vergi yükünü azaltmak amacıyla köklü değişiklikler yapılmıştır.

Hazırlanan vergi reform taslağında üçüncü amaç ise, artan kamu açıklarını kapatmak amacıyla ek gelir sağlamaktır. Bu yönde, vergi kaçakçılığını önlemek amacıyla Vergi Usul Kanununda bir kısım değişiklikler yapılmıştır. Kaynakta vergi kesme yöntemi yaygınlaştırılmıştır. Yeni vergi kaynaklarını vergilendirmek ve vergi denetimini arttırmak amacıyla beyanname verme genişletilmiştir.

Bürokratlar tarafından hazırlanan vergi reform tasarısının, mecliste muhalefetin etken olmayışı, baskı gruplarının meclis üzerinde fazla etkili olamamasına bağlı olarak, meclisten fazla değişikliğe uğramadan geçtiğini görüyoruz.

Yaygınlaşan vergi kaçakçılığını önlemek amacıyla 31.12.1982 tarih ve 2772 Sayılı Kanunla gerçek usulde Gelir Vergisine tabi Ticari, Zirai ve Mesleki kazanç sahiplerine Hayat Standardı Esası getirilmiştir[18].

F- 1983 – 1990 ARASI DÖNEM

1983 Genel seçimleri sonrası Türkiye'de yeni bir dönemin başladığını görüyoruz. Mecliste oluşan iktidar çoğunluğuna bağlı olarak birçok alanda yapılan değişikliklere paralel olarak vergilendirme alanında da reform niteliği taşıyan düzenlemeler yapılmıştır.

Bunların başında, vergilendirme sürecinde modern ve çağdaş bir vergi olarak kabul edilen 25.10.1984 tarih ve 3065 Sayılı kanunla vergi mevzuatımıza giren Katma Değer Vergisi'ni görmek mümkündür[19]. Katma Değer Vergisinin yürürlüğe girmesiyle Dahilde Alınan İstihsal Vergisi,İthalde Alınan İstihsal Vegisi, Nakliyat Vergisi, PTT Hizmetleri Vergisi, İşletme Vergisi, Spor-Toto Vergisi ve Dış Seyahat Harcamaları Vergisi yürürlükten kaldırılmıştır[20].

Piyasa ekonomisine verilen ağırlığa bağlı olarak değişen ekonomik yapı içinde sermayenin oluşumu, üretimin, yatırımların, ihracatın arrtırılması amaçlarına bağlı olarak başta Gelir ve Kurumlar Vergisinde olmak üzere, bazı vergi kanunlarında geniş çaplı düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönem içinde özellikle teşvik mevzuatında yapılan düzenlemeler önem taşımaktadır.

---

[18] 2772 Sayılı 31.12.1960 Gün ve 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması ile 1598 Sayılı Mali Denge Vergisi Kanununun Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun, R.G Yayın Tarihi: 31.12.1982, S. (2.Mük) 17915.

[19] 3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu, R.G. Yayın Tarihi:02.11.1984, S.18563.

[20] **Turgut UÇUK Katma Değer Vergisinde Geçiş Hükümleri Kontrol Müesseseleri ve Muhtemel Vergi Hasılatı,** Katma Değer Vergisi Seminer Tebliğleri ve Panel Özetleri, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları No: 151/93, Eskişehir, 1984, s. 180.

Vergilendirme süreci içinde vergilendirme işlemlerin sağlıklı ve güvenilir şekilde işleyişini sağlamak, denetleme ve değerlendirmeyi tarafsızlaştırmak amacıyla 3568 Sayılı Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu çıkartılmıştır[21].

G – 1990 SONRASI DÖNEM

1991 sonrası Meclisin oluşumuna bağlı olarak oluşan koalisyon hükümetleri döneminde vergilendirme sürecinde bazı düzenlemelerin yapıldığını görüyoruz. Gelişen ekonomiye ve konjoktürel dalgalanmalara bağlı olarak yapılan bu düzenlemelerin bazılarını şu kekilde sıralamak mümkündür ; 3946 Sayılı Kanunla başta Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi olmak üzere, bazı kanunlarda düzenlemeler yapılmıştır[22]. 1994 yılında ekonomide oluşan konjoktürel dalgalanmalara bağlı olarak alınan bir dizi ekonomik önlemlere paralel olarak 3986 Sayılı Kanunla Ekonomik Denge Vergisi, Net Aktif Vergisi, Ek Gayrimenkul Vergisi ve Ek Motorlu Taşıtlar Vergisi getirilmiştir[23].

Vergilendirme sürecinde uzun bir süredir yapılamayan reform niteliğini taşıyan değişikliklerin, iktidarda azınlık hükümeti olmasına rağmen, kayıt dışı ekonominin yaygın hale gelmesi ve uzun bir süredir değişen ekonomik ve sosyal değişmelere bağlı olarak 22.07.1998 tarih ve 4369 Sayılı Kanunla yapıldığını ifade etmek mümkündür[24]. Söz konusu kanunda reform niteliği taşıyan hükümleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

4369 Sayılı Kanunla yapılan değişikliklerde en önemli olan Gelir Vergisi Kanununda "Gelir" in tanımında yapılan değişikliktir. Gelir Vergisi ve diğer Vergi Kanunlarında yapılan değişikliklerin büyük bir kısmı, gelir kavramı tanımında yapılan bu değişikliğe bağlı olarak düzenlemeleri kapsamaktadır.

4369 Sayılı Kanunla gelir kavramı "Gelir, bir gerçek kişinin bir takvim yılı içinde elde ettiği, tasarruf veya harcamasına kaynak teşkil eden her türlü

---

[21] 3568 Sayılı Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu, R.G. Yayın Tarihi: 13.06.1989, S.20194.

[22] 3946 sayılı 213 Sayılı Vergi Usul Kanunu, 6183 Sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun, 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu, 5422 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu, 1318 Sayılı Finansman Kanunu, 197 Sayılı Motorlu Taşıtlar Vergisi Kanunu, 3505 Sayılı Kanun ve 2978 Sayılı Vergi İdaresi Hakkında Kanun ve 3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklikler Yapılması Hakkında Kanun, R.G.Yayın Tarihi: 30.12.1993, S.(Mük) 21804.

[23] 3986 Sayılı Ekonomik Denge İçin Yeni Vergiler İhtası ile 01.07.1964 Tarihli ve 488 Sayılı, 02.07.1967 Tarihli ve 492 Sayılı, 07.11 1984 Tarihli ve 3074 Sayılı, 25.10.1984 Tarihli ve 3065 Sayılı, 31.12.1960 Tarihli ve 193 Sayılı, 21.07.1953 Tarihli ve 6183 Sayılı, 02.02.1981 Tarihli ve 2380 Sayılı, 15.07.1963 Tarihli ve 277 Sayılı Kanunların Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, R.G.Yayın Tarihi 07.05.1994, S.21927.

[24] 4369 Sayılı Vergi Usul Kanunu, Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun, Gelir Vergisi Kanunu, Kurumlar Vergisi Kanunu, Katma Değer Vergisi Kanunu, Gider Vergileri Kanunu, Emlak Vergisi Kanun, Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu, Motorlu Taşıtlar Vergisi Kanunu, Damga Vergisi Kanunu, Harçlar Kanunu, 3505 Sayılı Kanun, Katma Değer Vergisi Mükelleflerinin Ödeme Kaydedici Cihazları Kullanmaları Mecburiyeti Hakkında Kanun, Belediye Gelirleri Kanunu, 1318 ve 4208 Sayılı Kanunlar ile 178 Sayılı Maliye Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ve 190 Sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, R.G Yayın Tarihi, 29.07.1998, S.(Mük) 23417.

kazanç ve iratların safi tutarıdır" şeklinde tanımlanmıştır. Böylece Gelir Vergisinde daha önce esas alınan **"Kaynak Teorisi"** ne göre gelirin kavranmasından vazgeçilerek **"Safi Artış (Net Artış) Teorisi"** ne geçilmiştir. Yapılan bu değişiklik ile kaynağı ne olursa olsun gerçek kişilerin harcama veya tasarruflarına kaynak teşkil eden her türlü kazanç ve iratlar Gelir Vergisi kapsamına alınmıştır. Böylece, gelir ile harcama ve servet arasında bağlantı kurulması ve bu yolla gelirin tesbiti imkanı doğmuştur. Daha sonra Gelir Vergisi Kanununun ikinci maddesinde yer alan gelir unsurlarından "Sair Kazanç ve İratlar" unsuru "Kaynağı ne olursa olsun diğer her türlü kazanç ve iratlar" şeklinde değiştirilmiştir. Buna bağlı olarak vergiyi doğuran olayın tesbitine ilişkin sürenin uzatılmasının yanısıra gerçek kişilerin tasarruf veya harcamalarında meydana gelen artışların isbatı, vergi idaresi yerine vergi mükelleflerine yüklenmiştir. Yani bir anlamda mükelleflerin tasarruf veya harcamalardaki artışlarda **"Nereden Buldun"** esası getirilmiştir.

Harcama ve servet artışlarından hareketle gelirin tespiti, harcama veya servet artışı olarak ortaya çıkan kıymetlerin, değişikliğin yapılmasından önce var olup olmadığının belirlenmesi, bu tarihten önce varolan kıymetlerden karşılandığının tespiti ise bunların harcama veya servet artışının meydana geldiği döneme ait gelirin tespitinde dikkate alınmaması zorunluluğuna bağlı olarak geçmişle bağlantının kopartılması amacıyla 30 Eylül 1998 tarihi mali milad olarak tespit edilmiş ve mükelleflerin gelir ve servetleri ispata davet edilmiştir.

Gelir Vergisinde yapılan diğer bir değişiklik, "Götürü Usul" de vergilendirme kaldırılarak yerine "Basit Usul" de vergilendirme getirilmesidir. Böylece, Gelir Vergisinde esas olan gelirin gerçek usulde vergilendirilmesi ilkesine dönülmüştür. Çünkü, basit usulde vergiye tabi tutulan mükelleflerde defter tutmanın dışında gerçek usulde vergiye tabi mükelleflerin yerine getirmek zorunda olduğu her türlü mükellefiyet getirilmiştir.

Gelir vergisinde yapılan diğer bir değişiklik ise, vergi dilimlerinin yükseltilmesi ve vergi oranlarının düşürülmesi olmuştur. Amaç, vergilemenin daha geniş alana yayılmasını sağlamak, vergi kaçağını önlemek ve kayıtdışı ekonomiyi kayıt altına almaktır.

Yine Gelir vergisinde yer alan Geçici Vergi değiştirilmiş ve üçer aylık dönemlere indirilmiştir. Amaç, ekonomik konjoktüre bağlı olarak ihtiyaç duyulan vergi gelirlerinin tahsilindeki süreyi azaltmak, vergi kaçakçılığın ve vergi kaybını önlemektir. Kurumlar vergisi mükellefleri de üçer aylık kazançları üzerinden %25 oranında Geçici Vergi ödemeye tabi tutulmuştur.

Emlak vergisinde vergi oranları binalarda binde 2 ve arazilerde binde 1'e düşürülmüştür. Buna karşılık Genel Beyan dönemlerinde beyan edilen rayiç değerin takip eden yıllarda enflasyona bağlı olarak yıpranmasını önlemek amacıyla, her yıl yeniden değerleme oranı ile yükseltilmesi esası getirilmiştir.

Veraset ve İntikal vergisinde enflasyona bağlı olarak menkul ve gayrimenkul mallardaki artışlardan kaynaklanan vergi maduriyetini önleme amacına bağlı olarak vergi dilimleri yükseltilerek vergi oranları düşürülmüştür. Ancak, veraset yoluyla

intikallerde vergi oranlarının düşürülmesine karşılık ivazsız intikallerdeki oranlar yükseltilmiştir.

SONUÇ

Maliye Literatüründe vergi reformu, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirilmesini ifade eder. Mali açıdan vergi reformunu ele aldığımız zaman; vergi paylarını değiştirmeksizin sadece toplam vergi yükünü ağırlaştırmak bir vergi reformunu ifade etmez. Böyle bir vergi yükü artışı, sadece kamu ekonomisinin milli gelirdeki payını arttırma kararıdır; vergi reformu değildir. Aynı şekilde nisbi vergi yüklerini değiştirmeksizin idari etkinliği arttırmayı amaçlayan değişiklikler de vergi reformu sayılmaz. Bunun yanı sıra, hiçbir gelir grubunun vergi yükünü ağırlaştırmaksızın toplam vergi yükünü azaltan değişiklikler de vergi reformunu ifade etmez. Bu değişiklikler vergi yönetimi reformu sayılır. Bu nedenle maliye literatüründe vergi reformundan bahsedebilmek için, vergi yükünün vatandaşlar arasındaki bölüşümünün önemli ölçüde değiştirmeye yönelik değişiklikleri kapsaması gerekir.

Vergi reformu özde siyasal bir olgudur. Özel teşebbüse dayalı bir piyasa ekonomisinde, hükümet gelir dağılımını vergi ve harcama politikası ile etkileyebilir. Kamu hizmetlerini kendini destekleyen kütlelere refah dağıtacak şekilde kararlaştırabilir. Buna karşılık destek beklemediği kütlelerin vergi yükünü daha fazla arttırmaktan sakınmaz. Ancak, bu yöne karşı anayasal sınırlar konmuştur. Bu anayasal sınırlamaların yanı sıra vergileme prensipleri ve vergileme teknikleri açısından bir kısım prensiplere uyma zorunluluğu söz konusudur. Herhangi bir anda varolan vergi sistemini yürürlüğe koymuş bir iktidarın dayandığı siyasi tabandan çok daha farklı bir siyasal güç iktidara geldiği zaman, derhal vergi reformu konusunu gündeme getirir.

Ancak bunun yanısıra vergi kanunlarının değişen ekonomik, teknolojik gelişmelere ve konjoktürel dalgalanmalara uyum zorunluluğu söz konusudur. Vergi Kanunlarının kendi yapısı içinde bu gelişmelere uyum sağlayacak yasal düzenlemelerin mevcut olmaması, vergi kanunlarının sık sık değişmesini de beraberinde getirmektir. Diğer taraftan vergi kanunlarının hazırlanmasının çeşitli teknik sorunların yanısıra, bir verinin konulacağı, kaldırılacağı, yükseltileceği veya indirileceği zaman anını seçimi ayrı bir önem taşır. Diğer taraftan vergi kanunlarının geriye yürümesi de mümkün değildir.

Cumhuriyet döneminden günümüze kadar geçen zaman sürecine baktığımız zaman, bu zorluklara bağlı olarak reform niteliğini taşıyan yasal düzenlemelerin yaygın olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle vergi kanunları içine günün şartlarına otomatik olarak uyum sağlayacak hükümlerin yerleştirilmesi gerekmektedir. Nitekim son dönemlerde çıkartılan vergi yasalarına bakıldığı zaman, bu esasın dikkate alındığını ifade etmek mümkündür.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

AKDOĞAN, Abdurrahman, KIZILOT, Şükrü, EYÜPGİLLER, Saygın, Türk Vergi Sistemi, Gazi Üniversitesi Yayın No:104, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No:45, Ankara, 1987.

AKSOY, Şerafettin, Kamu Maliyesi (Kamu Harcamaları-Kamu Gelirleri-Bütçe-Maliye Politikası), Filiz Kitapevi, İstanbul, 1991.

ATAÇ, Beyhan, Maliye Politikası (Gelişimi, Amaçları, Araçları ve Uygulama Sorunları) Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları Eskişehir, 1994.

BULUTOĞLU, Kenan Türk Vergi Sistemi, C.I, B.6, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978.

ÇAĞAN, Nami, Vergilendirme Yetkisi, Kazancı Hukuk Yayınları, İstanbul, 1982.

ERVARDAR, Fehamettin, "Niçin ve Nasıl Bir Vergi Reformu Gereklidir", MALİYE ENSTİTÜSÜ KONFERANSLARI, Yirmiikinci Seri- Sene 1972, İstanbul, 1974.

GÖRGÜN, Sevim, Maliye Politikası, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No:2823, İktisat Fakültesi No:317, Maliye Enstitüsü No:50, Çağlayan Basımevi, İstanbul, 1972.

HEREKMAN, Aykut, Kamu Maliyesi (Devlet Faaliyetleri ve Finansman Teknikleri) , C.I, Sevinç Matbaası, Ankara, 1989.

HEREKMAN, Aykut, Kamu Maliyesi, (Genel Vergi Kuramı), C II, Sevinç Matbaası, Ankara, 1989.

I. ADELMAN, C.MORRIS, Economik Groweth and social Eguity in Developing Countries, Stanford University Press. 1973.

KÜKRER, A.Sami, "3505 Sayılı Yasayla Vergi Mevzuatımıza Giren Geçici Verginin Esasları" Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 365, Afyon İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No: 5, Eskişehir, 1989.

MUSGRAVE Richard and MUSGRAVE Peggy, Public Finance in Theory and Ptuctire, Second Edition, Mc. Grow-Hill, Kogakusha, 1976.

NADAROĞLU, Halil, Kamu Maliyesi Teorisi, Sermet Matbaası, İstanbul, 1978.

ÖNDER, İzzettin, "Vergilerin Gelir Dağılımı Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması", VI. Türkiye Maliye Eğitimi Sempozyumu, Antalya, 1990.

TUNCER, Selahattin, Gelirin Yeniden Dağılımı (Redustribution) , İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları No:23, İstanbul, 1970.

TUNCER, Selahattin, Kamu Maliyesi, E.İ.T.İ. Akademisi Yayınları No:41, Yalkın Ofset Matbaası, İstanbul, 1969.

TUNCER, Selahattin, Vergi Uygulamaları (En Son Değişikliklere Göre), B.4. İstanbul, 1983.

TURHAN, Salih, "Gelir Vergisinde Peşin Ödeme", MALİYE ENSTİTÜSÜ KONFERANSLARI, Onbeşinci Seri- Sene, 1968, Sermet Matbaası, İstanbul, 1968,

TURHAN, Salih, Vergi Teorisi, İstanbul, 1979.

TÜRK, İsmail, Maliye Politikası (Amaçlar, Araçlar ve Çağdaş Bütçelemeleri), B.4, S Yayınları, S Yayınları No:14, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979,

UÇUK, Turgut, Katma Değer Vergisinde Geçiş Hükümleri Kontrol Müesseseleri ve Muhtemel Vergi Hasılatı, Katma Değer Vergisi Seminer Tebliğleri ve Panel Özetleri, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları No: 151/93, Eskişehir, 1984.

ULUATAM, Özhan, Kamu Maliyesi, A.Ü. SBF Yayınları No:413, Ankara, 1973.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

İSLAMLIK ÖNCESİ TÜRK TOPLUMLARINDA İKTİSADİ VE İÇTİMAİ YAPI

Dr. Abdulkadir İLGEN*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı İslamlık öncesi Türk topluluklarında iktisadî ve içtimaî yapının, hangi unsurlar tarafından ne şekilde oluşturulduğunu araştırmaktır. Erken dönem Türk topluluklarında yarı göçebeliğe dayalı yaşayış biçimini şekillendiren en önemli amilin bozkır kültürü olduğu biliniyor. Sosyal yapıdan iktisadî yapıya oradan da askerî ve siyasî yapıya varıncaya kadar hemen her şeyin, bozkıra dayalı coğrafî yapı tarafından belirlendiği görülüyor.

Soy birliği ve töre ise aynı kültürün devamı ve tamamlayıcı unsurları olarak karşımıza çıkıyor. Yapılan çalışma, daha ziyade Orta Asya bölgesinde yapılan kazı çalışmalarını veri alarak yapılmış temel eserleri esas almıştır. Bilinenin aksine bozkır göçebeliğinin orman, çöl ve deniz göçebelerinden farklı olarak, sadece avcılıkla değil at, koyun, sığır ve deve gibi hayvanları besledikleri ve buna ilave olarak tarımsal ürünleri de üretmeyi başardıkları şeklinde ortaya çıkıyor. Aynı zamanda başta demir işçiliği olmak üzere, altın ve sair madenleri de işledikleri biliniyor. Sınırlı otlakların paylaştırılması gereği, bu topluluklar arasında zarurî biçimde kendine özgü bir hukuk anlayışının ortaya çıkmasına da imkan sağlamıştır. Türklerin yaşadığı bölgenin eski İpek Yolu güzergahında bulunması, bu bölgeyi transit ticarete elverişli hale getirmiştir. Aynı bölgede ilk örneklerini Göktürk ve Uygur çağında gördüğümüz şehirler de iç ticaretin geliştiğini gösteriyor. Çin salnâmeleri de bu tezi doğrulayan bilgiler ihtiva ediyor.

* Dumlupınar Üniversitesi B.İ.İ.B.F. Araştırma Görevlisi.

GİRİŞ

İslamlık öncesi devir Türk toplumlarında iktisadî ve içtimaî yapının esaslarını oluşturan temel faktör bozkır kültürüdür. İlgili dönemde Türklerin siyasî , iktisadî ve içtimaî yapısını tanımlamak ve kavramak için bu temel öğeyi, yani bozkır kültürünü hesaba katmamak, yapılacak çalışmaları eksik hatta temelsiz bırakma riski taşır. Bu nedenle çalışmanın genel karakterini, atlı bozkır kültürünü oluşturan ya da uçsuz bucaksız bozkır ortamında tabii çevrenin meydan okumasına başarıyla cevap vermek suretiyle, bu yapının ayrılmaz bir parçası haline gelen Türk topluluklarıyla onların yaşadıkları coğrafya olarak belirlemek zarureti vardır.

Kadim dönem Türk sosyo-ekonomik yapısını, ilgili dönemin askerî ve siyasî yapısından ayrı, müstakil bir parça halinde değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Ekonomik ve sosyal yapıda olduğu gibi askerî ve siyasî yapıda da, bozkır ve onun dayattığı zaruretleri hatırdan çıkarmamak lazım gelir. Her ne kadar aynı fizikî çevrenin her toplum üzerinde sürgit aynı etkiyi icra ettiğini söylemek mümkün değilse de[1], çevre tipi ile toplum şekilleri arasında doğrusal ve kuvvetli bir ilişki olduğu da bilinen bir gerçektir[2]. Genetik etkenlerin tesirleri üzerinde durmak, meselenin uzmanlarını ilgilendiren müstakil ve bir o kadar geniş bir çalışmayı gerektirdiği için onun üzerinde durulmayacaktır.

Marx'ın ileri sürdüğü Asya Tipi Üretim Tarzı ise bütün genellemeci yaklaşımlarda olduğu gibi realiteden hareketle ortaya atılmış tümevarımcı bir yaklaşımdan ziyade, belli ön kabullere dayandırılmış tümdengelimci katı ve ideolojik bir yaklaşımı temsil ediyor. Buna göre mülkiyet biçimi, " Topluluğun fertler üzerindeki kontrolünün sıklığı ve fertlere bu topluluğun bir üyesi sıfatıyla toprak verilmesi " şeklinde özetleniyor. Bu tip toplumlarda ürün devlet tarafından toplanıp dağıtılıyor. Ticari değişimler kâr ve zarardan ziyade, tek taraflı olarak yapılmakta ve köydeki üretim-tüketim birliğini bozma imkanından mahrum gözükmektedir. En önemlisi kentle kırlar arasında ticari ilişkiler kurulmamıştır[3]. Halbuki Türk toplumunda yaylak-kışlak hayat tarzı, toplum hayatının vazgeçilmez iki ayrı parçasını oluşturur. Böylesi bir toplum yapısında artık değere devletin el koyması anlamında bir ekonomik ilişkinin varlığına dair yeterli derecede bilgi ve belge olduğu söylenemez[4]. Ayrıca bu tür bir yaklaşımın tüm aydınlanma filozoflarında olduğu gibi, doğrusal tarih anlayışından hareket ettiğini de belirtmek gerekir.

Bunlara kısaca temas edildikten sonra, Türk kültürünü oluşturan bozkır hayatı ve onun çevresinde gelişen iktisadî ve içtimaî yapının nasıl teşekkül ettiği sorusunun cevabı bulunmaya çalışılabilir. Fakat her şeyden önce meselenin daha rahat anlaşılabilmesi için Türklerin yaşadığı coğrafya ve o coğrafyada hakim olan bozkır kültürünün ana hatlarıyla ortaya konulması gerekir.

---

[1] Bkz. A. TOYNBEE, **Tarih Bilinci I**, (Nşr. Bateş Yayınları), İstanbul 1978, s.103.

[2] Nitekim Marc Bloch, Asya steplerindeki halkların çok farklı diller konuşmalarına rağmen, ortak şartların zorlaması sonucu, şaşırtıcı bir yaşam tarzı ortaklığına sahip olduklarını belirtmektedir. Bkz. M. BLOCH, **Feodal Toplum**, (Çev. M.Ali Kılıçbay-Nşr. Savaş Yayınları/2), Ankara 1983, s.20.

[3] O. TÜRKDOĞAN, **Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi Dün-Bugün-Yarın**, (Nşr. Töre Devlet Yayınevi/54), Ankara 1981, s.49.

[4] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için Bkz. B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/244), Ankara 1978, s. 1 vd.

1. TÜRKLERİN ANA YURDU

Türklerin ataları olması kuvvetle muhtemel bulunan beyaz ve brekisefal ırk, Altay-Sayan , Tanrı dağları ve biraz da Kazakistan'a yayılmıştı. M.Ö. 1700 tarihlerinde *göçebe ve muharip* bir kavmin kültür, sanat ve ırkî hakimiyetini Hun hatta Göktürk çağına kadar devam ettirdiğini biliyoruz[5]. Bu sahada yaşayan kavimlerin sanat yönünden kendilerine mahsus bir sanat üslûbu oluşturmaları ve bu üslûbu muhafaza etmeleri, ancak siyasî birliklerini kurmuş olmalarıyla açıklanabilir[6].

Son zamanlarda yapılan etimolojik araştırmalar da bu tezi kuvvetlendirmektedir. Zira M.Ö. ikinci bin ortalarına ait bazı dil yadigarlarının ortaya koyduğu gerçek, Türklerin o tarihlerde hem kuzey batıdaki eski Ural'lı kavimler hem de güney batıdaki Hind Avrupa dillerini konuşan Ari kavimlerle etkileşim halinde olduğunu göstermektedir[7]. Söz konusu sahalarda birtakım Türkçe deyimlerin kullanılıyor olması, bu sahanın Türklerin yaşadığı coğrafya olması ihtimalini güçlendiriyor.

2. BOZKIR KÜLTÜRÜ

Türklerin ataları olması kuvvetle muhtemel bulunan beyaz ve brekisefal bir ırkın, Altay-Sayan ve Tanrı dağları ile biraz da Kazakistan'a M.Ö. 1700 tarihlerinde yayılmış oldukları[8] son linguistque araştırmalarla da ortaya konulmuş bir gerçektir[9].

İlk Türk bozkır kültürünün oluşturulduğu mekan olan bu bölgelerdeki bozkırın, yılda aldığı ortalama yağmur miktarı, 550 mm'nin altına düşmeyen ve çok yerde, 500 metreden yüksek rakımlı yaylalardan meydana geldiği bilinmektedir[10].

Passarge'ye göre *steppe*, *Hettner*'e göre *Winter-kalte Grassteppe* denilen ve koyu siyah kestane renginde toprağı olan esas bozkır, açık bir havza ve daha yağışlı olmasına rağmen sert kontinental, kışın çok soğuk ve kar fırtınalı, yazın umumiyetle kurak bir iklime sahiptir. Yazın ara sıra şiddetli sağanaklar dahi kuraklığı gideremez. Bu bölgenin tipik hayvanı attır. Daha kuzeydeki nehir vadilerinde ve yüksekliklerde ormanlıklar bulunmaktadır[11].

Bozkır ikliminin bu şekilde sert bir yapıda bulunması, bozkır kavimlerini ister istemez etkilemiştir. Bundan dolayı bozkırlı atlı göçebe kavimler dinamik ve teşkilatçı bir toplum yapısı geliştirmek zorunda kalmışlardır. Geniş bozkır sahalarında iklim gereği devamlı hareket halinde olan bu topluluklarda, buna bağlı olarak

---

[5] B. ÖGEL, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1988, s. 17.

[6] ÖGEL, s.281

[7] İ. KAFESOĞLU, **Türk Millî Kültürü**, (Nşr. Boğaziçi Yayınları/74), İstanbul 1986, s 47.

[8] KAFESOĞLU, s. 25 vd , RASONYI, **Tarihte Türklük**, (Nşr. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları/82), Ankara 1988, s. 3.

[9] ÖGEL, s.7.

[10] KAFESOĞLU, s. 201.

[11] RASONYI, s.2.

toprak bağlılığı değil *soy* bağlılığı birinci plana geçmiştir. Sosyal kimlik aile, oymak, ve kabile içinde gelişirken, sınırlı otlakları kullanmak zarureti, aile ve gurup ilişkilerini güçlendirmekle kalmayıp *hukuk* anlayışının da gelişmesine sebep olmuştur[12].

Bozkır göçebeleri orman toplulukları ve balıkçı göçebe topluluklarından farklı olarak üretken (hayvan besiciliği ve ziraat) bir yapı kazanmışlardır. Bozkır dışındaki göçebe toplulukları ise, asalak yani avcı kültürünü oluşturmuşlardır. Faaliyetleri ferdî olduğundan, sosyal dayanışma ve teşkilatlanmaya müsait değildir.

Yukarıda zikredilen bu durum ekonomik sosyal ve hukukî yönleri ile tarihte ilk olarak ortaya çıkan sosyal organizasyon şekillerini ihtiva eden belirtiler olarak nitelendirilebilir. Menghi'nin deyimiyle bu husus, Ural-Altay kavimlerinin dünya tarihinde ilk olarak hayvan beslemek ve atı ehlileştirmek suretiyle olağanüstü devlet kurma kâbiliyeti şeklinde yerleşik kavimlere intikal ettirdikleri önemli bir medenî merhale olarak nitelendirilebilir[13].

Nüfus kesafeti ve komşu kavimlerin taarruzları sonucu sürekli yer değiştirme zarureti ve göç etmelerle, bu göçlerin nizamî bir şekilde devamını sağlamak için *soy* bağı yanında *töre* bağının da bir şekilde güçlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir[14].

Bozkır kültüründe önemli başka bir unsur ise, demirdir. Demir, Türk mitolojisinde çok önemli bir yere sahiptir[15].Tarihi vesikalar da, demiri bol miktarda kullanan kavimlerin Ural-Altay kavimleri olduğunu göstermektedir[16].

Demir ve atla sair kavimler karşısında karşı konulmaz bir üstünlük kazanan bozkırlı göçebe kavimler, *güneş bayrak, gök çadır* ülküsüyle gündoğusundan günbatısına kadar çok geniş sahalara hakim olma kudretini gösterebilmişlerdir. Hukuka yani töreye uygun bir şekilde nizamî olarak organize olunmakla ancak başarılabilecek olan bu durum, söz konusu toplulukların aynı zamanda kanun koyucu özelliklerinin de bariz bir belgesi olarak değerlendirilebilir.

3. TÜRK TÖRESİ

Eski Türkler *Töre* sözünü *Törü* şeklinde söylerlerdi. Türklerde Töre deyiminin ifade ettiği anlamlar çok değişiktir. Eski Türklerde *Töre* daha çok *'Devletin kuruluş düzeni ve işleyişi'* şeklinde anlaşılmıştır[17].

---

[12] KAFESOĞLU, s.210-211; D M. DOĞAN, **Tarih ve Toplum**, (Rehber Yayınları/1), Ankara 1990, s.60.

[13] RASONYI, s.4 ; KAFESOĞLU, s. 211.

[14] Eski Türk topluluklarında *töre* çok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Fakat asıl kullanılış şekli ,'devletin kuruluş ve işleyiş tarzı' ile 'görenek', 'yol-yordam' ve 'hayat tarzı' olarak yaygınlaşmıştır. Bkz. B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988, s. 469.

[15] B. ÖGEL, **Türk Mitolojisi I**, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1978, s. 62 vd.

[16] KAFESOĞLU, s. 212.

[17] ÖGEL, **Gelişme**, s.469.

'*İl gider töre kalır*' deyişi de toplumda genel-geçer manada kabul görmüş 'kurallar bütünü' 'adetler' ya da bir tür 'hayat tarzı' hatta bunların tümünün üstünde hepsini içeren devlet ve toplum hayatının özü gibi anlam zenginliklerine sahiptir.

"Hanlar atası Oğuz Han Söyledi
Böyle türe ü erkan eyledi
İşbu resmile vasiyet kıldı ol
Ta ola oğlanların Türe yol."

Nesilden nesile intikal eden bu ifadelerde Oğuz Han, atalar atası, ilk babalığın türe-yolu'nu gösterir. Geç zamanlara kadar kuşaktan kuşağa geçmiş olan bu rivayette Oğuz Han kişi görünümünden çıkar, töre'nin yol (kural, usûl) olarak kalabilmesi için, vazgeçilmez gens'ler birliği şekline girer[18].

Yukarıdaki dörtlük töre kavramının aynı zamanda, ilk devlet kurucu Türk hakanı olarak hanlar atası olan Oğuz Kağanın, vazetmiş olduğu kurallar bütünü şeklinde anlaşılabileceği ihtimalini kuvvetlendiriyor. Bu anlamın sınırlarını daha da genişletmek pekala mümkün olabilir. Gök-Tanrı tarafından kutsanmış telakki edilen Türk hakanlarının töre üzerinde belli oranda tasarrufta bulunabileceği düşünülebilir.

Göktürk yazıtlarında görülen muhteşem giriş de, konuyla ilgisi yönünden töre kavramını yukarıdaki izah tarzına yakınlaştırıyor. " *Yukarıdaki mavi gök basmasa, aşağıdaki yer delinmese, Ey Türk Milleti ! Senin devletini (İlini) ve* töreni *kim yok edebildi*!" Bu ifadeler töre kavramının aynı zamanda devletin bekasıyla eş anlamlı olarak kullanıldığını gösteriyor. Bu haliyle *töre* toplumun olduğu kadar devletin de esas varlığıdır. Devlet ve milletin varlık ve bekası bir anlamda bu kurallar manzumesinin varlık ve kalıcılığına bağlıdır[19].

Ziya Gökalp ise Türk ve Töre kelimeleri arasında etimolojik yönden anlam ve şekil birliği olduğunu ileri sürüyor[20].Genel olarak güçlü kuvvetli anlamlarına gelen Türk kelimesiyle, güç ve kuvvetin dolaylı da olsa kaynağı olan töre kelimesi arasında anlam yönünden bir ilişki kurmak pekala mümkün olabilir. Anlam yönüyle ortaya atılan bu iddiayı doğru olarak kabul edersek, Türk'ün genel karakterinin töreli, yani görgülü ve nizamdan yana olduğu ileri sürülebilir. Zaten bir çok kez yurdunu, devletini ve istiklalini kaybeden, bu arada uçsuz bucaksız bozkırlarda günler hatta aylarca yolculuk yapan bir milletin bunca olumsuz şartlara rağmen hayatiyetini sürdürebilmesi ancak böylesi kuvvetli prensiplerle mümkün olabilir. Netice olarak töre kavramı Türk milletinin bir bütün halinde bütün millî seciyelerini içeren yazılı olmayan kurallar bütünü şeklinde tanımlayabiliriz.

4. TÜRKLERDE SOSYAL HAYAT

Eski devir Türk topluluklarında sosyal hayatın, bozkırın kendine özgü hayat şartları sonucu *soy* etrafında *töre*'ye uygun olarak teşekkül etmesi olgusu, doğal olarak aileyi de böylesi bir toplum yapısında birincil derecede önemli hale getirmiş

[18] Ü. Hassan, **Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler**, Ankara 1986, s. 163.
[19] Ögel, **Devlet**, s.302.
[20] HASSAN, s.162.

olmalıdır. Gerek destan ve mitolojide gerekse tarihi vesikalarda sıklıkla karşımıza çıkan aileye ait kavramlar da bu tezi kuvvetlendirir bir mahiyeti haizdirler. Vakıada bu şekilde cereyan ediyor görüntüsü verir. Bütün sosyal oluşumlarda olduğu gibi Türk devletinin temelini de aile oluşturur[21].

4.1. AİLE

Eski Türk toplumunda ilk sosyal birlik olan aile, bütün içtimaî bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığı esasına dayanan ailede reis erkekti. Ailenin esas çekirdeğini baba, oğul ve torunlar oluşturuyordu. Evlenip giden kızlar ile onların çocukları aileden sayılmazlardı[22].

Türkçe akrabalık münasebetlerine dair altmış ayrı nüansa tekabül eden kelimeyi Zolotitski Çuvaşça sözlüğünde zikretmiştir[23].Bu da eski devir Türk toplumunda ailenin ne kadar önemli bir yerinin olduğunu göstermesi bakımından hayli ilginç bir durum olarak değerlendirilebilir.

Türk ailesinde babanın diğer aile fertleri üzerinde sonsuz denilebilecek hakkı yoktu. Nitekim Dede Korkut'da Dirse Han, çocuğu olmadığı için ağlıyor ve karısına 'Bu suç senden midir yoksa benden midir?' şeklinde dert yanarken, ona kötü söz söylemekten kaçınıyor ve günahı karısıyla eşit olarak paylaşma yolunu tercih ediyor[24].

Türk ailesi yukarıdaki örnekten de anlaşılabileceği gibi, karşılıklı eşitlik esasına dayanmıştır. Yine Dede Korkut'da geçen 'ana-baba veya ana-ata' şeklinde geçen deyimler, ananın ailedeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Türkçe'de erkeklerin eşleri için kullandığı 'hanım' sözcüğü de, yine eski Türkçe'de hâkanlar için kullanılan bir deyim olan Han deyiminin saygı makamında kullanılan şeklidir.

Türkçe'de geçen *evlenmek* tabirinin ev edinmek anlamına gelmesi, eski Türk ailesinin geniş aile değil de küçük, çekirdek aile tipinde olması ihtimalini akla getiriyor[25]. Aile hakkında bütün nüansları buraya almak, çalışmanın sınırlarını aşar. Çadırın çözülmesi ve kurulması, arabaya yüklenmesi, süt sağma, tereyağı ve peynir çıkarma, deri işçiliği, ayakkabı, keçe çorap, giyim ve keçe imali gibi işlerin kadına ait olduğu biliniyor. Erkeğe gelince, bir hükümdar göçebe teşkilatında ne durumda ise, erkek de ailede aynı durumdaydı[26].

4.2. BOY

Aileler ve 'urug'[27] lar birleştiği zaman *boy* meydana geliyordu. Başında ise, boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve adaleti düzenlemek ve gereğinde silahla

---

[21] ÖGEL, **Gelişme**, s. 245; KAFESOĞLU, s.215-216.

[22] ÖGEL, s.237.

[23] RASONY, s.57.

[24] ÖGEL, **Gelişme**, s.249

[25] KAFESOĞLU, s. 216.

[26] RASONYI, s.58-59

[27] Urug, kelime olarak tane ve tohum anlamında kullanılan bir kelimedir. Buradaki kullanılış şekli de bir öncekinin çağrıştırdığı ve ona uygun olan soy-nesil anlamındadır. Bkz. ÖGEL, s.311

boyun menfaatlerini korumakla görevli bey bulunurdu. Buna göre boy siyasî mahiyette bir birlik olarak nitelendirilebilir. Zaten kendine ait arazisi ve belli bir askerî gücüne sahip olması da bunu destekler mahiyettedir[28].

Boy beyleri irsî olarak iktidarlarını devam ettiriyor olmalıydılar[29]. Kendilerini Tanrı tarafından görevlendirilmiş addeden Türk hakanları da ilk başta bir boyun başkanı durumundaydılar. Bununla birlikte hâkan seçimi veya hâkanlığın resmen tesçillendiği kurultayın küçük bir benzeri de boy beyinin seçiminde müracaat edilen bir yöntem olmalıdır.

Her boyun hududu diğer boylara ait hudutların başladığı yerlerle sınırlandırılmıştır. Boy beyleri yurtların korunması, vergilerin tahsili, göç zamanlarında disiplinin sağlanması ve kendi boyuna mensup aileler arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesinde yegâne söz sahibi idi. Her boyun kendine özgü boy işaretleri onları diğerlerinden ayırıyordu[30].

Boy'un bu sosyo-politik karakteri, bodun'a ve özellikle Türk devletine bünyevî yapı verdiği için devletin kuruluşu, çözülmesi ve yeniden kurulmasında başlıca manivela durumundadır. Dolayısıyla da sosyal tabakalaşmada çok önemli bir yere sahiptir[31]

4.3. BODUN

Boylar birliğine bodun deniliyordu[32]. Kaşgarlı Mahmut'da geçen çok eski bir atasözünde ise bodun, *millet* manasında kullanılmıştır[33]. Aynı kelime Göktürk yazıtlarında da millet mefhumunu ifade için kullanılmıştır[34].

Kelime olarak milleti ifade eden bodunun başında genellikle arazisinin büyüklüğü ve halkının çokluğuna göre yabgu, şad, ilteber vb. gibi ünvanlar taşıyan idarecilerin bulunduğu biliniyor. Bunlar ya müstakil ya da bir *il*'e tâbi vassallar durumunda olabiliyorlardı.

Boylar daha ziyade soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, bodunların sadece boyların sıkı işbirliğinden meydana gelen topluluklar olduğu anlaşılıyor. Bugünkü halk tabirinin eski Türkçe'deki karşılığı ise, *kün* idi. Uluş sözü ise herhangi bir topluluk değil, yer, memleket ve ülke manasına geliyordu[35].

5. TÜRKLERDE İKTİSADÎ YAPI

Eski devir Türk topluluklarındaki iktisadî yapının da bozkır kültürü etrafında şekillendiği söylenebilir. Orta Asya kültür çevrelerinde yapılan kazılarda o taya

---

[28] KAFESOĞLU, s.218.

[29] O.TURAN, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II**, (Nşr. Nakışlar Yayınevi/21-22), Ankara 1979, s. 195. Kafesoğlu aynı kanaatte değildir. Bkz. KAFESOĞLU, s. 219.

[30] B. ÖGEL, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982, s. 62 vd.

[31] KAFESOĞLU, s. 219.

[32] İbid.

[33] ÖGEL, **Gelişme.**, s. 169.

[34] ÖGEL, **İslamiyetten Önce**, s. 19.

[35] KAFESOĞLU, s. 219.

çıkartılan bulgular da bunu destekler mahiyettedir[36]. İktisadî yapıyı büyük ölçüde etkileyen bozkır kültürünün esasını ise besicilik, tarım, el sanatları ve ticaret oluşturuyordu.

5.1. HAYVANCILIK

Kurganlardan çıkartılan bulgulardan anlaşıldığına göre Türklerin çok erken denilebilecek bir dönemde, temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir hayat sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Hayvan besiciliği ise, otlakların sınırlı olduğu bir bölgede rasgele yapılamaz. Bu nedenle otlakların seçimi ve bölgelere ayrılması gerekiyordu. Bozkırda hayvan besiciliği yapılabilmesine uygun tarzda yaz ve kış konaklıkları önem arz eder. Bundan dolayıdır ki, yaylak ve kışlak tabir edilen ve sınırları önceden belirlenmiş otlaklar arasında günlük değil de mevsimlik periyotlar halinde nizamî bir şekilde yürütülen göçebe hayat tarzı Türklerin tabiî yaşantısıdır[37]. Anlaşılabileceği üzere yazlık ve kışlık periyotlar halinde yazın yayla kışın da kışlaya ait otlaklara yapılan bu göçlerin amacı, tabiîdir ki bu toplumda evcil hayvan besiciliğinin çok önemli bir yer tuttuğu anlamına gelir.

Çok erken dönemlerden itibaren koyun ve sığır besiciliği yanında bilhassa at besiciliğinin de oldukça yaygın olduğu biliniyor. Atı ilk ehlileştiren ve üzengiyi ilk bulan kavimlerin de atlı-göçebe bir kavim olan Türklere ait olduğunu biliyoruz. O kadar ki sadece kendi ihtiyaçları için değil, yabancı ülkelere ihraç edecek kadar at beslendiği zikrediliyor[38]. Bunun yanı sıra yine eski Türk mezarlarından çıkartılan kalıntılar arasında at, koyun ve sığır iskeletleri yanında deve iskeletlerine de rastlanmış olması çok erken bir dönemde (M.Ö. 2500-1700) Türk topluluklarının at ve sığır yanında deveyi de evcilleştirerek beslediklerini göstermektedir[39].

5.2. TARIM

Türklerin besicilik yanında tarımsal ürünleri de ürettikleri biliniyor. Çin salnâmelerindeki kayıtlara göre 688 de zaferle sonuçlanan bir savaştan sonra Göktürk kağanı Kapagan, Çinlilerden haraç olarak külliyetli miktarda *tohum* ve *ziraat* malzemesi almıştı. Başka bir Çin haberi de bunu teyit etmektedir[40]. *Ekmek* fiilinin Göktürk çağından beri kullanıldığı biliniyor[41].

Z. Gökalp eski Türk topluluklarının buğday yanında arpa, pirinç, darı, mısır, asma, elma ve dut gibi sebze ve meyve türlerini de yetiştirdiklerini zikrediyor. Bu-

---

[36] M.Ö 2500-1700 yıllarına tekabül eden Afanasyevo kültür çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan bulgularda, av hayvanları yanında koyun ve at kemiklerine de rastlanıyor olması, o dönemde yaşayan Türk kavimlerinin avcılık yanında sözü edilen hayvanları da evcilleştirmek suretiyle çobanlık yapmaya başladıklarını göstermektedir. Bkz. ÖGEL, **İslamiyyetten Önce**, s. 17-18.

[37] RASONYI, s.48; TURAN, s.196

[38] KAFESOĞLU, s. 48.

[39] ÖGEL, **İslamiyetten Önce**, s. 17.

[40] RASONYI, s. 50.

[41] ÖGEL, **Giriş II**, s.2 vd.

nun yanı sıra sadece kuru tarım değil, aynı zamanda sulu tarım yapmak amacıyla bol miktarda sulama kanalının varlığından da söz ediyor[42]. M.Ö. 6000 yıllarına kadar götürülebilen Akşabad yakınlarındaki Anau'da güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan dört köşe evler, *hububat taneleri*, sığır ve koyun gibi hayvanlara ait kemik kalıntıları ile yerleşik ve ziraatçi bir kültürün varlığını gözler önüne sermiştir. Batı Türkistan'daki Namazgâh-Tepe kültür merkezinden çıkartılan kalıntılar arasında görülen kıyılmış yemler, arpa, buğday ve çavdar yanı sıra üzüm taneleri de Gökalp'i doğrular görünmektedir[43].

Fasulyegillerden olan acı baklanın da Orta Asya olduğu ileri sürülüyor. Fasulye kelimesini karşılayan Türkçe bir kelime kullanılmıyor olsa bile, eski Çin'de bir tür sarı baklaya Uygur baklası denilmesi, bunun Türkler arasında kullanılmış olabileceğini düşündürüyor. Bunun yanı sıra kendir ve pamuk türlerinin de yetiştirilip kullanıldığı da zikrediliyor[44].

5.3. SANAYİ

Bozkır kültürünün ana unsurlarından biri ve belki de en önemlisi olarak tanımlanan demir, gerek mitolojide gerekse tarihi vesikalarda önemli bir yer işgal eder. W. Ruben, tarihi vesikalara dayanarak eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul etmenin ilmî bir zaruret olduğunu belirtmiştir[45].

Bozkırın kendine mahsus şartları sebebiyle atlı muharip bir kavim olan Orta Asyalı kavimler ve bilhassa Türkler için demir, bir ihtiyaçtan da öte zaruret sayılıyordu. Atın gemiyle sâir malzemeleri ve kemerlerine taktıkları toka dahil bir çok malzemenin imali için kullanılan demir, çok erken devirlerden itibaren kullanılagelen bir maden olmuştur. M.Ö. 5 ve 6. Yüz yıllara ait Mayemir kültür bölgesinde ortaya çıkartılan kazı bulguları hançer, balta ve miğfer yapımı için bol miktarda demir kullanıldığını göstermektedir[46].

Türklerin yaygın olarak yaşadığı kabul edilen ve M.Ö. 2000 yıllarına tekabül eden Andronova kültüründe ise, altın işlemeciliğine ait bol miktarda kazı bulgusu, Altay bölgesinin o yıllarda altın endüstrisinin merkezi olduğunu ortaya koymuştur[47]. Esik kurganından gün ışığına çıkartılan ve bugün Almaatı'daki ilimler akademisinde sergilenen *altın elbiseli adam*, genç bir Hun asilzâdesine ait altından yapılmış bir zırh olarak o dönemden günümüze kadar ulaşmış önemli bir bulgudur. Bu eser ilgili

---

[42] Z. GÖKALP, **Türk Medeniyeti Tarihi**, (Nşr. İ.Aka, K.Y. Kopraman), İstanbul 1976, s.383; Barthold Ferganadaki sulama kanalları hakkında müstakil bir çalışma yapmıştır. Bu tür sulama kanallarının izleri sadece Fergana'da değil aynı zamanda Altayların ıssız ovalarında bile görülüyordu. Göktürk ve Hun mezarlarının bulunduğu bölgelerde görülen bu Altay kanalları, kayaların yarılması ile yapılmıştı. Bkz. ÖGEL, s.51.

[43] ÖGEL, **Giriş II.**, s.20 Rasonyı daha da ileri giderek her ne kadar buğday cinslerinin ana yurdu Ön Asya olsa bile ikinci yurdu Orta Asya'dır iddiasını ileri sürüyor. Bkz. RASONYI, s.52.

[44] RASONYI, s.53.

[45] KAFESOĞLU, s.210.

[46] Bkz ÖGEL, s. 35.

[47] ÖGEL, s. 23.

dönem Türk dünyasında altın işlemeciliğinin ne kadar ileri bir seviyede olduğunu göstermesi bakımından hayli ilginç bir örnektir[48].

Demir ve altın işlemeciliği yanında dericilik ve dokumacılık da Türkler arasında oldukça yaygın sanat dalları arasındadır[49]. Pazırık kurganından çıkartılan Hun halısı, sanat tarihimizde bilinen ilk Türk halısıdır. Bu halı cm. kareye 36 ilmik yerleştirilebilmiş olan son derece ince bir işçiliği gösterir. Bu halı sadece dokumacılık değil, onun için gerekli olan malzemenin de ne denli ince bir şekilde işlendiğini göstermesi bakımından hayli ilginçtir[50].Halı ve kilim işçiliği yanında yaygı, çadır bezi ve bilumum giyim eşyası da Türkler tarafından ustalıkla üretilmiştir[51].

Güney Sibirya'da Altay dağları eteklerindeki Pazırık kurganından çıkan kalıtılar arasında, hepsi ağaçtan yapılma çeşitli süs eşyaları, küçük masalar, kaplar, havan elleri ve birçok ev eşyasının varlığı, Hun Türklerinde ağaç torna işlerinin oldukça ileri seviyede olduğu fikrini destekler mahiyettedir. Ağaç işçiliğine ait ikinci teknik ise, dülgerlik veya marangozluktur. İkinci Pazırık kurganının duvarları biçilmiş tahta ve tomruklarla kaplanmıştı[52]. Bu kurgandan çıkartılan buluntular arasında halı, kumaş, renkli keçe aplike örtüler gibi, hayvan kavgaları ve insan figürleri ile süslü çok zengin tekstil işleri yanında atlı araba ve renkli cam boncuklar, kulplu tunç kazanlar, Çin işi Tunç aynalar vb. eşyalara rastlanmıştır[53]

5.4. BESLENME

Temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir kavmin temel besin maddesi de hiç kuşkusuz hayvan ürünlerinden ibaret olmak lazım gelir. Fakat yukarıda da yeri geldikçe temas edildiği üzere hububat vb. ürünlerle sebze ve meyvelerin de yeterince üretilip tüketildiği söylenilebilir. Bununla birlikte en önemli besin kaynağının et ve süt olduğu biliniyor[54].

Türklerin tarihte ilk defa konserve yapan millet olarak kurutulmuş et, pastırma, et tozu vb. yiyecekleri farklı bir şekilde muhafaza ederek kullandıkları biliniyor. Litre başına 450 kalori sağlayan kımız da hem zevk hem de yağla tek taraflı beslenmeyi mümkün kılan bir içki çeşidi olarak Türklerin hayatında önemli bir yere sahipti[55].

İç deniz ve ırmak kenarlarında yaşadıkları bilinen Türk topluluklarının su ürünlerinden mahrum kaldıkları düşünülemez. Muhtemelen diğer avcılık çeşitleriyle

---

[48] N. DİYARBEKİRLİ-O. ASLANAPA, **Türk Tarihi**, Ankara 1977, s. 61 vd.

[49] Türklerde giyim ve dokumacılıkla ilgili oldukça zengin denilebilecek bilgi ve minyatürler için Bkz. ÖGEL, **Gi. iş II**, s.163-188.

[50] DİYARBEKİRLİ-ASLANAPA, s. 90 vd

[51] Konuyla ilgili olarak 'Türklerde Giyim' başlığını taşıyan basılmamış bir çalışmamızda, bunun örnekleri üzerinde geniş olarak durulduğu için burada tafsilata girilmeyecektir.

[52] ÖGEL, **İslamiyetten Önce**, s.64.

[53] Bkz. O. ASLANAPA, **Türk Sanatı I-II**, (Nşr. Kervan Yayınları/1), İstanbul 1984, s. 1 vd.

[54] RASONYI, s.54

[55] İbid.

birlikte balık avcılığı da gelişmiş olmalıdır. Dede Korkut kitabında anlatılanlara bakılacak olursa, Türklerin günlük yaşantılarında av ve ziyafet şölenlerinin çok önemli bir yer tuttuğu görülür. Anlatılan bu av partileri yukarıda anlatılan tezi doğrular mahiyettedir[56].

5.5. TİCARET

Türk devletleri komşu milletlere başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve, deri kösele, kürk ve hayvanî gıdalar satarak karşılığında hububat ve giyim eşyası alıyorlardı. Bilhassa Hun Türklerinin komşu ülkeleri Bizans ve Çin'le ticarî ilişkiler içinde zikretmek gerekir[57].

Komşu devletlerle bu şekilde ticarî ilişkiler kuran eski dönem Türk iktisadî yapısının canlı olabilmesi için, öncelikle kendi bünyesinde kuvvetli bir mübadelenin bulunması gerekir. Bundan hareketle o dönem Türk topluluklarında geçimlik üretim yanında pazara yönelik üretimin de önemli bir yer tuttuğunu ifade edebiliriz. Yukarıda zikredildiği üzere, kazı buluntuları arasında muhtelif zanaat dallarına ait bol sayıdaki kalıntı, eski Türk toplulukları arasında branşlaşma ve mübadele eğilimlerinin azımsanamayacak oranda yaygın olduğunu gösteriyor denilebilir. Nitekim tarihte İpek Yolu olarak bilinen ticaret yolu, Uzak Doğudan Ön Asya ve Akdeniz'e kadar çok geniş bir bölgeyi birbirine bağlayan köprü olma özelliğini çok uzun yıllar devam ettirebilmiştir.

İşte bu bölge, yani İpek Yolu güzergâhı, çok erken dönemlerden itibaren Türklerin vatanı idi. Gökalp eski dönem Türk topluluklarının seyyar evler yapmak ve lüzumu halinde bunları birbirine bağlamak suretiyle mükemmel çarşılar oluşturabildiklerini kaydeder[58]. Bunların Orta Çağ Avrupa'sında da görülebilen panayırlara benzediği söylenilebilir. Muhtemelen bu ve benzeri çarşılar iç pazarı sürekli olarak canlı tutuyor ve mübadeleyi hızlandırıyordu.

İç piyasanın bu özelliği, bölge insanlarının Uzak Doğudan Ön Asya ve Akdeniz'e kadar uzanan bir bölgede, kervanlarla sağlanan transit ticaretin gelişmesine de katkı yaptıkları ihtimalini düşündürüyor.

Göktürk yazıtlarında geçen şu ifadeler; "*Kervanı gelmedi. Onı (yani kervan ve vergiyi) isteyeyim diye akın yaptım. Korkup birkaç kişisi ile kaçıp gitti.*" sözü edilen dönemlerde, normal ticaret kervanları yanı sıra vergi getiren kervanların da bulunduğunu gösteriyor[59]. Dede Korkut kitabında sıklıkla geçen *bezirgan* tabiri, o dönem Türk topluluklarının ticarî faaliyetlere pek de yabancı olmadıklarını gösteriyor.

5.6. MALİYE

Bütün Türk devletlerinde ordu teşkilatından hemen sonra malî yapının düzenlenmiş olduğunu görürüz. Hun Türklerinin vergilerle vadelerini aşan borçlar ve

---

[56] Bkz. O. Ş. GÖKYAY, **Dede Korkut Hikayeleri**, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/252), İstanbul 1976, s. 109 vd.

[57] KAFESOĞLU, s.312.

[58] GÖKALP, s. 383.

[59] ÖGEL, **Giriş I**, s.365-366.

faiz hadlerini ne şekilde düzenleyip hesapladıklarını gösteren belgeler günümüze kadar ulaşmıştır. Göktürkler'de de bazı *tudun*'lar, hakan adına vergi kontrollerini kendileri yürütüyorlardı[60].

İçtimaî yapı anlatılırken, her boyun kendine ait sınırlarının bulunduğu ve ayrıca hayvanlarının da hususî damgalarla başkalarından ayırt edildiği zikredilmişti. Türk boyları arasında bu şekilde meydana gelen sosyal tabaklaşma vergi tahsilinin kolayca yapılmasına imkan sağlamış olmalıdır. Muhtemelen vergi tahsilatı çoğu kez aynî olarak yapılmış olmalıdır[61].

Eski Türklerde normal alışverişten, bindiği ata varıncaya kadar çok çeşitli vergi türünün olduğu biliniyor. Ögel bu tür vergi çeşitlerinin sayısını yirmi ikiye kadar çıkarıyor[62]. Bunların yanı sıra mağlup ve tâbi ülkelerde alınan altın, madenî para veya aynî olarak alınan yıllık vergiler de devlet maliyesine önemli ölçüde kaynak sağlıyordu.

SONUÇ

Sonuç olarak eski dönem Türk kavimlerinin, temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir toplum yapısını *töre* etrafında şekillendirdiklerini söyleyebiliriz. Anlaşılabileceği üzere böylesi bir toplumda üretim pazara yönelik olmaktan ziyada, muhtemelen geçimlik düzeyde gelişmiş olmalıdır. Bununla birlikte transit ticaret yollarının kavşak noktası diyebileceğimiz bir bölgede yaşayan ve büyük siyasî organizasyonlar kuran büyük bir toplumun, farklı ihtiyaçlarını karşılayabilmek için belli zanaat dallarında ister istemez meslekî ihtisaslaşmaya gittiğini söylemek icap eder. Nitekim demircilik ve altın işlemeciliği yanında dokumacılığın da çok erken dönemlerde, Türkler arasında oldukça yaygın olduğu yukarıda zikredilmişti.

Gerek ihtiyaçların farklılığı gerekse tarihi çok eski dönemlere dayanan Çin ve Hint medeniyetleriyle kurulan yakın temas da, iktisadî hayata belli bir canlılık getirmiş olmalıdır[63]. Türklerin yaşadığı bölgelerde çok eski dönemlerden itibaren varlığını bildiğimiz şehirlerin bulunuyor olması, şehir halkının ihtiyacını karşılamak için geçimlik üretimden ziyade pazara yönelik üretimi zorunlu kılar. Bununla birlikte şehirlerin varlığına ait bilgiler çok eski dönemlere götürülemez. Ne var ki bu bilgileri Göktürk ve Uygur dönemine kadar götürmek mümkündür[64].

İçtimaî tabakalaşma ise aile etrafında şekillenmiş görünmektedir. Aile toplumun temelidir. Sürekli hareket halinde bulunan bu tip topluluklarda bilhassa aile ve soy birliğinin ön plana çıktığı zikredilmişti. Aileyle birlikte günümüze kadar devam eden ve Anadolu'nun farklı yerlerinde hala varlığını devam ettiren boy kimliğinin oldukça önemli yere sahip olduğu söylenilebilir.

---

[60] ÖGEL, **Gelişme**, s. 650 vd.
[61] KAFESOĞLU, s.315.
[62] ÖGEL, s.457 vd.
[63] Bkz. ÖGEL, **Giriş I**, s.369 vd.
[64] İbid.

Toplum yapısında göze çarpan diğer önemli bir özellik ise nizamî ve disiplinli hayat tarzıdır. Sürekli açık havada dolaşan bir kavmin, intizamlı hayat telakkisinin temellerini gök cisimlerinin nizamî hareketleriyle irtibatlandıran görüşler vardır. Din telakkisinden devlet nizamına varıncaya kadar her şeyde bu ilişki kurulabilir[65]. Güneş bayrak gök çadır şeklinde formüle edilen Türk devlet telakkisiyle, Gök Tanrı tarafından kutsanmış kabul edilen Türk hâkânı, gün doğusundan gün batısına kadar kendisini dünyanın yegâne hakimi olarak görürdü. Bu telakkinin bütün Türk devletlerinde bir şekilde devam ettiği görülür[66].

Törelerle zaptu-rapt altına alınan aile, toplum ve devlet nizamıyla aynı paralelde gelişen iktisadî hayatın da, belli başlı kaide ve kurallarla düzenlenmiş olduğu sonucuna varılabilir. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, asıl belirleyici faktör yarı göçebe hayat tarzı olmalıdır. Her ne kadar çok erken dönemlere ait kurganlardan çıkartılan bulgular bu toplumlarda tarımsal hayatın izlerini gösteriyor olsa dahi[67], bunun yaygın şekilde değil, belli bölgelere münhasır ve mevzii olduğu ihtimalini güçlendiriyor.

KAYNAKLAR

ASLANAPA O, **Türk Sanatı**, (Nşr. Kervan Yayınları/1), İstanbul 1984.

BLOCH M. **Feodal Toplum**, (Çev. M. A. Kılıçbay-Nşr. Savaş Yayınları/2), Ankara 1983.

DİYARBEKİRLİ N.-ASLANAPA O., **Türk Tarihi**, Ankara 1977.

DOĞAN D.M., **Tarih ve Toplum**, (Nşr. Rehber Yaymları/1), Ankara 1990.

GÖKALP Z., **Türk Medeniyeti Tarihi**, (Nşr. İ.Aka-K.Y.Kopraman), İstanbul 1976.

GÖKYAY O.Ş., **Dede Korkut Hikayeleri**, (Nşr. Kültür Bakanlığı Yayınları/252), Ankara 1977.

HASSAN Ü., **Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler**, Ankara 1986.

KAFESOĞLU İ., **Türk Millî Kültürü**, (Nşr. Boğaziçi Yayınları), İstanbul 1986.

ÖGEL B., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Bulgularına Göre)**, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1988.

ÖGEL B., **Türk Kültür Tarihine Giriş I-VI**, (Nşr. kültür Bakanlığı Yayınları/244-13), Ankara 1978.

ÖGEL B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988.

ÖGEL B., **Türk Mitolojisi I**, (Nşr. Türk Tarih Kurumu Yayınları/VII), Ankara 1978.

ÖGEL B.,**Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982.

RASONY L., **Tarihte Türklük**, (Nşr. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü/83), Ankara 1988.

TOYNBEE A., **Tarih Bilinci I**, (Nşr. Bateş Yayınları), İstanbul 1978.

[65] ÖGEL, **İslamiyetten Önce**, s.17.

[66] Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Turan a.g.e., s.176.

[67] Yapılan kazılarda Altay bölgesinde bile sulama kanalları olduğu görülse bile, hayvancılığın daha gelişmiş olduğu söylenebilir.

TURAN O., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II**, (Nşr. Nakışlar Yayınevi/21-22), İstanbul 1979.

TÜRKDOĞAN O. **Türkiye'nin Sanayileşmesi (Dün-Bugün-Yarın)**, (Nşr.Töre Devlet Yayınları/54), Ankara 1981.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2
Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

TÜRKİYE'DE TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİNİN ÜCRETLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ VE EKONOMİK ANALİZİ (1980-1997)

H. İbrahim POLAT*

ÖZET

Endüstri öncesi ekonomilerden farklı olarak sanayileşme ile emek ve sermaye birbirlerinden ayrılmış ve geçimini emeğini satarak gerçekleştiren bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştır.[1] *Sendikalar bu gelişimin sonucunda işçileri organize etmek suretiyle pazarlık güçlerini artırmak ve rekabetin olumsuz sonuçlarından korumak amacıyla doğmuşlardır.*

Çalışmanın birinci bölümünde, çalışmanın yapıldığı 1980-1997 Dönemi'ne ait toplu sözleşme uygulamaları, iktisat politikalarındaki değişim, ücret unsuru konuları 1980-1983 ve 1983-1987 olmak üzere iki alt döneme ayrılarak incelenmiştir. Çünkü birinci alt dönemde Yüksek Hakem Kurulu yürürlükte kalmış, toplu sözleşmeler ve ücretler tamamen bu kurul tarafından düzenlenmiştir. Dolayısıyla bu dönemde grev ve lokavt uygulaması yoktur. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Türkiye'de 1980-1997 Dönemi'nde toplu sözleşmelerin ücretlere etkisi konusunda ekonometrik bir model kullanılarak sözkonusu etki ampirik çalışmayla desteklenmiştir.

* D.P.Ü. İİBF Araştırma Görevlisi.

[1] Ronald EHRENBERG-Robert SMİTH, **Modern Labor Economics**, Harper Collins Publishers Inc., New York, 1991, s.2; PAUL Samuelson- William NORDHAUS, **Economics**, McGraw Hill Inc., New York, 1992, s.249.

1. TÜRKİYE'DE 1980-1997 DÖNEMİ'NDE TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ VE ÜCRET İLİŞKİLERİ

1.1. Toplu Sözleşme Uygulamaları

Türkiye'de 1980 ile Kasım 1983 yılları arasında Yüksek Hakem Kurulu Yürürlükte kalmış, toplu sözleşmeler ve ücretler tamamen bu kurul tarafından düzenlenmiştir. Bu nedenle 1980 sonrası dönemde ücret düzeyine etki eden faktörleri 1980-1983 ve 1983 sonrası olmak üzere iki dönemde incelemek mümkündür[2]

1.1.1. 1980-1983 Dönemi

Bu dönemde endüstri ilişkileri 27 Aralık 1980 tarihinde yürürlüğe giren 2364 sayılı "Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yürürlüğe Konulması Hakkındaki Yasa" çerçevesinde yürütülmüştür. Bu yasa serbest toplu pazarlık sistemine geçinceye kadar yürürlükte kalmıştır. Söz konusu yasa, işçi ve işveren sendikalarının faaliyetlerinin durdurulduğu, grev ve lokavt yetkilerinin ertelendiği veya askıya alındığı hal ve yerlerde yürürlük süresi sona eren toplu iş sözleşmelerinin gerekli değişiklikler yapılarak yeniden yürürlüğe konulması yetkisini Yüksek Hakem Kurulu'na verilmiştir. Ayrıca yasa, toplu iş sözleşmesi hükümlerinin yorumundan doğan uyuşmazlıkların YHK' tarafından çözümlenmesini öngörmüştür. Yine YHK'na yeniden yürürlüğe koyduğu toplu iş sözleşmelerinde sözleşme süresi içinde gerekli değişiklikler yapabilme yetkisi verilmiştir.[3]

Gelir dağılımı bu dönemde, emeğin payının sermayenin payına göre çok sınırlı kaldığı ve düşük gerçekleştiği şeklinde özetlenebilir. Burada gelir dağılımının emek aleyhine gerçekleşmesi, uygulanan ekonomi politikalarının yanısıra politik tercihlerin ve uygulamaların da bir sonucudur.[4]

1.1.2.1983-1997 Dönemi

Bu dönemde 1980 sonrası uygulamaya konulan düşük ücret politikasının sürdürülmesi amacıyla toplu pazarlığa merkezi bir yapı kazandırma yoluna gidilmiş, 1984 yılında yayınlanan genelgelerle kamu sektörü sözleşmeleri için Kamu Toplu İş Sözleşmeleri Koordinasyon Kurulu oluşturulmuştur.[5] Bu kurulun aldığı ilke kararları şunlardır:

i. Sendika yönetici ve temsilcilerine yeni haklar verilmesi
ii. Kıdem tazminatı ile ilgili sürelerin artırılması
iii. Sosyal yardımlarda yeni kalemlerin kabul edilmesi
iv. Sözleşmelerde yönetime müdahale hakkı tanınması
v. Tatil sürelerinin artırılmaması

1983 sonrası dönemde toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısı sınırlı kalmış, sendikalar az sayıda işçinin haklarını toplu pazarlık yolu ile koruyabilmiştir. 1980

[2] Sabahattin ZAİM, **Çalışma Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1997, s.416.
[3] Ayten TOKOL, **Türk Endüstri İlişkileri Sistemi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1997, s.158
[4] Yakup KEPENEK., **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s.411.
[5] TOKOL, s.202.

öncesi döneme göre toplu sözleşme kapsamındaki işçi sayısında önemli bir artış sağlanamamıştır.

TABLO: 1

1983 Sonrası Dönemde İşçi Sayıları ve Sendikalaşma Oranı

YILLAR	TOPLAM İŞÇİ SAYISI	SENDİKALI İŞÇİ SAYISI	SENDİKALAŞMA ORANI (%)
1984	2 533 384	1 427 271	55.89
1985	2 819 517	1 828 471	64.85
1986	3 075 343	1 953 892	63.53
1987	3 268 030	2 044 797	62.56
1988	3 483 212	2 227 029	63.93
1989	3 564 214	1 834 969	51.48
1990	3 563 527	1 997 564	56.05
1991	3 513 064	2 130 811	60.65
1992	3 596 469	2 254 271	62.68
1993	3 742 380	2 485 681	66.41
1994	3 815 261	2 644 417	69.31
1995	3 905 118	2 667 014	68.29
1996	4 051 295	2 708 784	66.86
1997	4 215 375	2 774 622	65.82

Kaynak: KAMU-İŞ, **Türk Çalışma Hayatı ve Ekonomisi İle İlgili Tablolar**, Ankara,1997, s.51.

Tablo 1 incelendiği zaman görüleceği üzere 1983 sonrası dönemde toplam işçi sayısındaki %95'lik artışa karşılık sendikalaşma oranı yaklaşık % 11 oranında artmıştır. Ayrıca toplu sözleşmelerden yararlananların büyük bölümünün kamu sektöründe çalışan işçilerin oluşturduğu tablo, bu dönemde de devam etmiştir.

1990 yılından sonra başlayan küreselleşme süreci bütün dünyada, esnek iş piyasaların, kayıt dışı ekonomilerin, işsizliğin ve enflasyonun artışı sonucu ücretliler için parlak bir dönem olmamıştır. Sendikalar ve toplu sözleşme düzeni formel sektörlerde ve büyük işletmelerde gücünü nispeten korumuş, sendikasız kesim ve informel kesim ise gelir kaybına uğramıştır. Türkiye'deki gelişmeler de bu tablonun içindedir.[6]

1.2.24 Ocak Kararları"nın Toplu İş Sözleşmelerine Etkisi

1980 sonrası endüstri ilişkilerinde 24 Ocak Kararları önemli rol oynamıştır. Bu kararların temel felsefesi kademeli olarak gelişen gerçek bir piyasa ekonomisinin kurulması olarak açıklanabilir.[7] 24 Ocak Kararları ile geleneksel sanayileşme politikası olan ithal ikameci politikadan ihracata dönük sanayileşme politikasına geçilmiş,

[6] ZAİM, s.419.

[7] Koray BAŞOL, **Türkiye Ekonomisi**, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994, s.51:Ahmet KILIÇBAY., **Türk Ekonomisi**, İş Bankası Yayınları No:263, Ankara, 1991, s161.

sınai mamul ihracatına dayalı ihracat artışı, kararların odak noktasını oluşturmuştur. Sosyal içeriği olmayan neo-liberal görüş çerçevesinde planlanan istikrar programlarında her türlü sosyal harcamaların kısıtlanması, sendikaların pasifize edilerek reel ücretlerin düşürülmesi temel politikaları oluşturduğu için 24 Ocak Kararları'da aynı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur.[8]

24 Ocak Kararları'yla reel döviz kuru artırılmış, enerji, sanayi ve ticaret kesimlerinin fiyatları artırılmış ve ücretler önemli ölçüde azaltılmıştır. Fiyat değişiklikleri sonucunda özel kesimin kullanılabilir gelirinin GSMH'ya oranı sabit fiyatlarla 1973 yılında %87 iken 1983 yılında %81'e düşmüş, kamu kullanılabilir geliri aynı dönemde %14'ten %18'e yükselmiştir. Özel kesimin gelirlerindeki azalma, bu kesimin harcamalarında bir azalma meydana getirmiştir. Bu durum ihracatın artmasında etkili olmuştur. Öte yandan kamu kesimindeki artışlar kamu açıklarının azalmasına ve kamu tasarruflarının artmasına neden olmuştur. Çünkü kamu kesimi eline geçen bu imkanı, harcamalarını artırmak yerine tasarruflarını artırma yönünde kullanmıştır.[9]

1.3. Toplu İş Sözleşmelerinin Ücretlere Etkisi

1980 yılında alınan kararlar gereği kamu sektöründe düşük ücret politikası uygulanmaya başlanmış ve uygulama 1988 yılına kadar sürdürülmüştür. Ancak bu tarihten sonra işçi eylemlerinin artması sonucu bu politikanın uygulanma oranı düşmüştür.[10] 1989 yılından sonra ise toplu iş sözleşmeleri ile sağlanan reel ücret artışları ise sistemden kaçış eğilimini hızlandırmıştır. Rekabet şartları karşısında işverenlerin İş Kanunu'ndaki hükümlerin işçilerin istihdam güvencesi için yeterli olmaması nedeni ile işçi çıkarmaya sonucu istihdam daralmış, toplu iş sözleşmesi uygulanan işyeri sayısı azalmış ve taşeron işçi çalıştırma uygulaması yaygınlaşmıştır.

Gelişmekte olan bir ülke olarak, Türkiye Planlı Dönem başında yoksulluğu ve gelir dağılımındaki bozulmayı önlemek için minimum ücret politikaları da uygulamış ancak bu politikalar, hedeflendiği gibi gelir dağılımı bozukluklarının giderilmesinde başarılı olamamıştır.[11]

Kamu sektöründe işçi ile memur, kamu sektörü ile özel sektör ve özel sektörde ise örgütlenmiş kesim ile örgütlü olmayan kesim arasında ücretler açısından büyük farklar meydana gelmiştir. Kamu sektöründe işçi ücretlerinin belirlenmesinde 1980 öncesine göre merkezileşme yönünde bazı adımlar atılmış, bu amaçla oluşturulan kurul ve kamu işveren sendikaları başarılı olmuştur. Ancak kamu sektöründe işçi ücretleri ile memur maaşları arsında denge sağlanamamıştır. Memurların toplu pazarlık hakkına sahip olmamaları nedeni ile memur maaşlarındaki artış sürekli kamu işçilerinin ücretlerinin gerisinde kalmaya devam etmiştir.[12]

Toplu pazarlık kapsamındaki işçi ve işyeri sayısının sınırlı olmasına bağlı olarak özel sektörde çalışan işçilerin büyük bölümünün ücretleri toplu pazarlık dı-

---

[8] TOKOL, s.158

[9] Zeyyat HATİPOĞLU, **Bilinmeyen Türkiye Ekonomisi**, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul, 1995, s.140.

[10] Mete TÖRÜNER, "Ücretler ve Maaşlar", **Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler Türkiye Ekonomisi 1980-1984**, Bilgi Yayınavi, İstanbul, 1987, s.202-203:TOKOL, a.g.e., s.212.

[11] Cahit TALAS, **Sosyal Ekonomi**; Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s.87.

[12] TİSK, **Sorunlar ve Görüşler**, TİSK İnceleme Yayınları, No:6, Ankara, 1993, s.167:TOKOL, a.g.e., s.214.

şında belirlenmekte, asgari ücretle çalışma söz konusu olmaktadır. Hatta işsizlik nedeni ile kanunlara aykırı olarak asgari ücretin altında çalışan kişi sayısı artmıştır. Günümüzde de gelir dağılımı bozuklukları devam etmektedir. Başta yoksulluğun azaltılması olmak üzere gelir dağılımındaki dengesizliklerin giderilmesi ve refah düzeyinin yükseltilmesi hususlarında, iktisadi etkinlik kriterleri de dikkate alınarak ekonomik ve sosyal politikalara öncelik verilmesi kalkınma planlarında yine hedefler arasındadır.[13]

Söz konusu dönemde izlenen politikalar sonucu gelir dağılımı; kar, rant ve faiz gelirleri lehinde, ücret gelirleri aleyhinde bozulmuştur. 1980 kararları 1989 yılına kadar taviz vermemeye çalışılarak uygulanmıştır.[14] 1989 yılından itibaren yapılan işçi eylemleri sonunda reel ücretlerdeki kayıp 1991 yılına kadar telafi edilmeye çalışılmıştır. 5 Nisan Kararları'yla reel ücretlerde yaşanan artış, yerini düşüşe bırakmıştır. Diğer istikrar programlarında olduğu gibi işçiler maliyetin çoğunu yüklenmişlerdir.[15] Sözkonusu kararların temel hedeflerinden biri sosyal güvenlik kuruluşlarının bütçe üzerindeki yükünün hafifletilmesidir ve uygulamalar bu yönde olmuştur. Emekli aylığının ödenebilmesi için asgari yaş sınırının getirilmesi, SSK'ya tabi sigortalılar için emekliliğe hak kazandıran prim gün sayısı belli bir geçiş süresi tanınarak kadın sigortalı için 7200, erkek sigortalı için 9000 güne çıkarılması bu çerçevede değerlendirilmektedir.[16]

Belli istikrarsızlık eşikleri aşıldıktan sonra alınan 5 Nisan Kararları ile kamu harcamaları kısılmış, ek vergiler getirilmiş, reel para miktarı azalmış ve reel faizler de yükselmiştir. Reel ücretler sözkonusu gelişmelerden olumsuz yönde etkilenmişlerdir.[17]

2. TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ'NİN ÜCRETLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ (EKONOMETRİK MODEL)

2.1. Modelin Kapsamı, Varsayımı ve Modelde Kullanılan Yöntemler

Toplu İş Sözleşmesi düzeninin nominal ve reel ücretler (nominal ücret karşılığında satın alınabilecek mal ve hizmet miktarı)[18] üzerindeki etkileri incelenirken bir tek dönem (1980-1997) esas alınacaktır. Söz konusu dönemde baz yılı 1980 olan fiyat endeksi kullanılmaktadır. 24 Ocak Kararları'nın öngördüğü iktisat politikalarının ve bu çerçevede uygulanan toplu iş sözleşmelerinin ücretler üzerindeki etkisinin belirlenmesi, çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

---

[13] DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)**,Ankara,1996, s.164; DPT, **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Döneminde Sektörel Gelişmeler**, Ankara, 1989, s.216; DPT, **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1993 yılı Programı Destek Çalışmaları-Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler**,Ankara,1994,s.150-151.

[14] Zeyyat HATİPOĞLU, **Türkiye Ekonomisinde 1994 Bunalımı**, Beta Yayınları, İstanbul, 1994, s.14.

[15] İlker PARASIZ, **Kriz Ekonomisi ve 5 Nisan 1994 Kararları**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995, s.245.

[16] Metin TOPRAK, **Türk Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler (1980-1995)**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996, s.161.

[17] Ercan UYGUR, "Türkiye'de Kriz ve İstikrar Arayışı Makroekonomik Bir İnceleme," **Türkiye İçin Yeni Bir Orta Vadeli İstikrar Programına Doğru**, TÜSİAD Yayınları No:6-180, İstanbul, 1995, Ss.39.

[18] Nevzat YALÇINTAŞ-Orhan TUNA., **Sosyal Siyaset**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 87; Robert, ELİOT, **Karşılaştırmalı Çalışma Ekonomisi** (çev.M.Beşeli ve Diğerleri), Ankara Üniversitesi Yayınları No:210, Ankara,1997,s.200-205.

TABLO: 2

1980-1997 Dönemi İTO Fiyat Endeksleri

YILLAR	TEFE	Değişim (%)
1980	100	-
1981	134.1	34.1
1982	170.18	27.4
1983	217.83	28.1
1984	318.03	46.4
1985	448.42	41.7
1986	569.49	27.5
1987	791.59	39.3
1988	1 266.54	60.8
1989	2 077.12	64.2
1990	3 115.68	50.0
1991	6 231.88	52.6
1992	10 407.24	67.1
1993	16 131.22	55.2
1994	35 488.22	120.5
1995	66 717.85	88.0
1996	114 087.52	71.6

Kaynak: DPT, **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1997)**, Ankara, 1997, s.126.

Çalışmada determinist bir model yerine stokastik bir model daha uygun bulunmuştur.[19] Elde edilen toplu iş sözleşmelerinin ücretlere etkisini analiz etmek için birden fazla bağımsız değişkeni olan modeller için çoklu regresyon modelinden ($Y_i = a_1 + b_1 X_1 + b_2 X_2 + b_3 X_3 + b_4 X_4 + b_5 X_5 + u$) yararlanarak çoklu korelasyon katsayısı elde edilmiştir. Sözkonusu lineer regresyon modelinin çözümü için gerekli olan normal denklemlerde katsayılar matematiksel interpolasyonla bulunmuş ve yorumlanmıştır. Determinasyon katsayısı , düzeltme değeri (R_d) belirlemezlik katsayıları ($1-R^2$) hesaplanmış, çoklu korelasyon katsayısı sınanmış (F testi), bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücü, yönü, analize dahil edilmeyen değişkenlerin bağımlı değişken için önemi konuları ortaya çıkarılarak yorumlanmış, bulunan sonuçların raslantısal olmadıkları ıspat edilmiştir.

2.2. Bulunan Sonuçlar ve Değerlendirme

Kullanılan ekonometrik modelde, (X_1) işçilerin sendikalaşma oranı, (X_2) işçi devir katsayısı, (X_3) işçiler arasında 8 yıl ve üzeri eğitim görenlerin sayısı, (X_4) kadın işçilerin oranı, bağımsız değişkenler olarak kabul edilmiştir. Bağımlı değişken

[19] George SNEDECOR, **Statistical Methods**, The Lowa State University Press., USA, 1962, s.160. Şahin AKKAYA, **Ekonometri I**, İzmir, 1995: Ahmet KILIÇBAY, **Ekonometrinin Temelleri**, İstanbul, 1980.

"saat başına işçilerin elde ettikleri toplam gelir", bağımsız değişkenlerin fonksiyonu olarak alınmıştır [$W = f(X_{1i}, X_{2i}, X_{3i} X_{4i} u_i)$].

Bu çoklu lineer regresyon modelinin çözümü için gerekli olan normal denklemlerde katsayılar matematiksel interpolasyonla bulunmuştur. Hesaplamalar sonunda katsayılar; a_1=872.589, b_1=2.212, b_2=2.38, b_3=2.45, b_4=2.34 olarak bulunmuştur. Bu durumda fonksiyon şöyle olacaktır.

$$W = 872.589 + 2.212 X_1 + 2.38 X_2 + 2.45 X_3 + 2.34 X_4 + u$$

Buna göre diğer değişkenler sabit tutulduğunda sendikalaşma oranındaki bir birimlik artış ücretleri 2.212 oranında artırmaktadır. Aynı şekilde, işçi devir katsayısındaki bir birimlik değişme ücretleri 2.38, eğitimli işçi oranındaki artış ücretleri 2.45, kadın işçi oranındaki bir artış ücretleri 2.34 oranında artırmaktadır. Korelasyon sonuçları ise şu şekilde çıkmıştır.

$R^2 = 0.808$ $R = 0.899$ $R_d = 0.867$
$\alpha = 0.032$ $1 - R^2 = 0.192$

Korelasyon sonucuna göre determinasyon katsayısı (R^2) 0.808 çıkmıştır. Böylece toplu iş sözleşme uygulamaları ücretleri artırmaktadır. Determinasyon katsayısının yüksek çıkması bunu göstermektedir.

Bağımsız değişkenler dışında analize dahil edilmeyen parametrelerin oranı (sapma payı-u) $1-R^2$=0.192 olarak bulunmuştur. Bu durumda bağımlı değişken üzerinde bağımsız değişkenlerin etkisi ortaya çıktığı gibi bu analizde kullanılan bağımsız değişkenlerin yeterli olduğu sonucu da ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle analize dahil edilemeyen değişkenlerin ücretler üzerindeki etkileri çok düşük orandadır. Ayrıca çoklu korelasyon katsayısının sınanması sonucu şu değerler elde edilmiştir.

$F_{0.05}\ \lambda_1, \lambda_2 = 5.14$ Anlamlılık düzeyi = 0.05
$F = 7.086$ $F_\alpha\ \lambda_1, \lambda_2 < F$

Anlamlıdır.

F değerinin tablo değerinden ($F_\alpha\ \lambda_1, \lambda_2$) büyük olması, bulunan korelasyon katsayısının %95 anlam düzeyinde raslantısal olmadığını, anlamlı olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Sendikaların Türkiye'deki gelişimine bakıldığında Batı Ülkeleri'ne kıyasla sendikacılığın ülkemizde oldukça yeni bir kavram olduğu görülmektedir. Bu durum ülkemizde sanayileşmenin ve işçi sınıfının ortaya çıkmasının Batı Ülkeleri'ne nazaran daha sonra söz konusu olmasından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de uygulanan sendika faaliyetler sık sık yasal kısıtlamalara tabi tutulmuşlardır. 1980-1983 döneminde toplu iş sözleşmesi hükümlerinin yorumundan doğan uyuşmazlıkların YHK tarafından çözümlenmesi ve yine YHK'na yeniden

yürürlüğe koyduğu toplu iş sözleşmelerinde sözleşme süresi içinde gerekli değişiklikler yapabilme yetkisinin verilmesi, söz konusu dönemde sendikacığı geliştirdiği gibi gelir dağılımını da ücretlilerin aleyhine bozmuştur.

1983 yılından sonra ise yine 24 Ocak Kararları çerçevesinde çalışan kesimin ücretlerinde reel olarak ciddi bir gelişmeye izin verecek politikalar uygulanmamış, 1989 yılından itibaren gerçekleşen işçi eylemleri karşısında söz konusu katı tutumdan vazgeçme yönünde adımlar atılmıştır. Rekabet şartları karşısında işverenlerin İş Kanunu'ndaki hükümlerin işçilerin istihdam güvencesi için yeterli olmaması nedeni ile işçi çıkarma sonucu istihdam daralmış, toplu iş sözleşmesi uygulanan işyeri sayısı azalmış ve taşeron işçi çalıştırma uygulaması yaygınlaşmıştır. 1994 yılından itibaren ise 5 Nisan Kararları'yla reel ücretlerde yaşanan artış, yerini düşüşe bırakmıştır. Diğer istikrar programlarında olduğu gibi işçiler maliyetin çoğunu yüklenmişlerdir.

Türkiye'de toplu sözleşmeler, ücretleri artırıcı yönde etki yapmaktadır. Bu konuda yapılan ekonometrik çalışma sonunda diğer değişkenler sabit tutulduğunda sendikalaşma oranındaki, aynı şekilde işçi devir katsayısındaki, eğitimli işçi oranındaki ve kadın işçi oranındaki artışların ücretleri artırdığı sonucu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

AKKAYA Şahin, **Ekonometri I,** İzmir, 1995.

BAŞOL Koray, **Türkiye Ekonomisi**, Anadolu Matbaası, İzmir, 1994.

DPT, **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1993 yılı Programı Destek Çalışmaları-Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler,** Ankara,1994.

DPT, **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Döneminde Sektörel Gelişmeler,** Ankara, 1989.

DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000),** Ankara, 1996.

EHRENBERG Ronald-SMİTH Robert, **Modern Labor Economics**, Harper Collins Publishers Inc., New York, 1991.

ELİOT Robert, **Karşılaştırmalı Çalışma Ekonomisi** (çev. M. Beşeli ve Diğerleri), Ankara Üniversitesi Yayınları No:210, Ankara, 1997.

HATİPOĞLU Zeyyat, **Bilinmeyen Türkiye Ekonomisi**, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul, 1995.

HATİPOĞLU Zeyyat, **Türkiye Ekonomisinde 1994 Bunalımı**, Beta Yayınları, İstanbul, 1994.

KEPENEK Yakup, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

KILIÇBAY Ahmet, **Ekonometrinin Temelleri**, İstanbul, 1980.

KILIÇBAY Ahmet, **Türk Ekonomisi**, İş Bankası Yayınları No:263, Ankara, 1991.

PARASIZ İlker, **Kriz Ekonomisi ve 5 Nisan 1994 Kararları**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995.

SAMUALSON Paul-NORDHAUS Willıam, **Economics**, McGraw Hill Inc., New York, 1992.

SNEDECOR George, **Statistical Methods**, The Lowa State University Press., USA, 1962,

TALAS Cahit, **Sosyal Ekonomi**; Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

TİSK, Sorunlar ve Görüşler, TİSK İnceleme Yayınları, No:6, Ankara, 1993.

TOKOL Ayşen, **Türk Endüstri İlişkileri Sistemi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1997.

TOPRAK Metin, **Türk Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler (1980-1995),** Turhan Kitabevi, Ankara, 1996.

TÖRÜNER Mete, "Ücretler ve Maaşlar", **Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler Türkiye Ekonomisi 1980-1984**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987.

UYGUR Ercan, "Türkiye'de Kriz ve İstikrar Arayışı Makroekonomik Bir İnceleme," **Türkiye İçin Yeni Bir Orta Vadeli İstikrar Programına Doğru,** TÜSİAD Yayınları No:6-180, İstanbul, 1995.

YALÇINTAŞ Nevzat-TUNA Orhan, **Sosyal Siyaset**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994.

ZAİM Sabahattin, **Çalışma Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1997.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

TÜRKİYE'DE NEDENLERİ ve BOYUTLARIYLA BÖLGESEL DÜALİZM

Birol ERKAN*

ÖZET

Bölgesel düalizm(ikilik), ülkeler ister az gelişmiş, ister gelişmekte olan, isterse gelişmiş ülke olsun hepsinde var olmakta, fakat az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha önemli bir boyut kazanmaktadır. Türkiye de buna tipik bir örnektir. Sosyo-ekonomik verilere bakıldığında, Türkiye bir yanıyla Avrupa, diğer yanıyla ise Afrika ülkesi görünümündedir. Doğal, ekonomik, teknik, demografik, siyasal ve sosyal faktörlere dayanan ve küreselleşme süreciyle birlikte hızla artan bölgesel düalizm olgusu, kendisini; demografik yapı, şehirleşme, gelir dağılımı, tarımsal ve sınai yapı, sağlık ve eğitim hizmetlerinde açığa çıkarmakta ve önlenmesi güç bir hâl almakta, bu durum ise ülkemizin kalkınmasında önemli bir engel teşkil etmektedir.

1. BÖLGESEL DÜALİZM SORUNU VE AZ GELİŞMİŞ ÜLKELER İLE GELİŞMİŞ ÜLKELERDEKİ TEZAHÜRÜ

1.1. Bölge Tanımı ve Bazı Bölge Ayrımları

Bölge; iklim, coğrafi şartlar, insan unsuru vb. bakımından ortak vasıf taşıyan[1], kendine özgü ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri olan, şehirden büyük fakat ülke topraklarının bütününden küçük ülke parçasıdır.[2] Başka bir tanıma göre bölge, belirli kriterler bakımından homojen arz sathı parçasıdır.[3]

---

* DPÜ İ.İ.B.F İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi

[1] D.Mehmet DOĞAN, Büyük Türkçe Sözlük, Ülke Yay., İstanbul, 1994, s.162.

[2] Ali Yılmaz GÜNDÜZ, **"Türkiye'de Bölgesel Dengesizlikleri Gidermeye Yönelik Politikalar"**, Banka ve Ekonomik Yorumlar, S:6, (Haziran 1990), s.41-47.

[3] Mustafa ERKAL, **Bölgeler Arası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması**, Şamil Yay., İstanbul, 1978, s.19

1.1.1. Ekonomik Yapılarına Göre Bölgeler

1.1.1.1. Homojen Bölgeler

Homojen (türdeş) bölge, sürekli özellikler gösteren ve kendini oluşturan her birimin özellikleri birbirine benzeyen mekan parçasıdır.[4] Benzerliği belirleyen ölçütler şunlardır:[5] Belirli bir ürün tipinin ağırlığının olması, doğal bitki örtüsü, toprak cinsi, tarımsal gelir oranı, yağış durumu, nüfus yoğunluğu, yerleşme biçimi (iskan şekli), tarım tekniği, ürün kullanılışı, eğitim düzeyi, beslenme düzeyi, işsizlik oranı, endüstriyel işletme sayısı, fert başına düşen milli gelir, kentli nüfus oranı.[6]

Homojen bölgeler için ülkemizde İstanbul ili haricindeki Trakya örnek olarak gösterilebilir.[7]

1.1.1.2. Polarize Bölge

Polarize (kutuplaşmış, nodal) bölgeler, bir yerleşmeler kademelenmesi içinde birbirine bağlı kutuplaşmış yerleşme kümelerini tanımaya yarayan bölgelerdir.[8] Bu tip bölgelerin özellikleri şunlardır:[9] Merkezi bir yönetici şehir vardır, bölgede, büyüklükleri ve gördükleri fonksiyonlara göre kademelenmiş ikinci ve üçüncü derecede merkezler bulunur, ihtisaslaşma gelişmiştir, merkezi şehirle diğer yerleşmeler arasında fonksiyonel açıdan sosyo-ekonomik ilişki vardır, üretim gücü ve ülke ilişkileri yüksek düzeydedir,yaşam standardı gelişmiştir.

Homojen bölgelerin tesbiti, statik bir inceleme ile ortaya çıkmasına rağmen, polarize bölgeler, dinamik bir süreç içinde belirlenebilmekte ve dinamik bir incelemeyi gerekli kılmaktadır[10]. Bir bölgenin polarize hale gelişiyle, bu bölge ile olan ilişkileri yoğunlaşan çevrenin veya başka bir polarize bölgenin ortaya çıkışı, çevrenin değişik bir bölge ile ilişkilerinin yoğunlaşması gibi değişik şekiller ortaya çıkmakta ve bir zaman süresi içinde işleyen mekanizma dinamik bir karakter kazanmaktadır. Polarize bölgelere Marmara Bölgesi'nde İstanbul, Batı Anadolu'da İzmir örnek olarak verilebilir.

1.1.1.2. Planlama Bölgesi

Verilen bir sosyo-ekonomik hedefe, belirli bir süre içinde erişmek için işleyen bir alet ve uygun coğrafi araçların seçiminde kullanılan bir çözümleme bölgesidir.[11] Daha öz bir deyişle, bölge planının uygulandığı alanlar bütünüdür.[12]

---

[4] Ruşen KELEŞ, **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi Yay. No:13, Ankara, 1993, s.237-238.

[5] Ergun TANERİ, **Bölge Planlama**, Yıldız Üniversitesi Yay. No:186, İstanbul, 1986, s.21-23.

[6] Zeynel DİNLER. **Bölgesel İktisat**, Ekin Kitabevi Yay., Bursa, 1998, s.87.

[7] TANERİ , **a.g.e.**, s.24.

[8] KELEŞ , **a.g.e.**, s.237.

[9] TANERİ , **a.g.e.**, s.24.

[10] Mustafa ERKAL, **Bölge Açısından Az Gelişmişlik**, Boğaziçi Yay. No:56, İstanbul, 1982, s.7.

[11] TANERİ , **a.g.e.**, s.24.

[12] DİNLER , **a.g.e.**, s.97.

Bu bölgeler daha çok ekonomik kalkınma planlarının uygulanmasını kolaylaştırmak ve bunlarla ilgili ekonomik kararlar arasında, birlik, bütünlük, uyum ve eşgüdüm sağlamak amacıyla tanımlanmış bölgelerdir.

Ülkemizde planlama bölgelerine; Trakya, Doğu Marmara, Zonguldak, Keban, Antalya ve GAP örnek olarak verilebilir.[13]

1.1.2. Ekonomik Gelişme Seviyelerine Göre Bölgeler

1.1.2.1. Gelişmiş Bölge

Gelişmiş bölge, gelir düzeyi ve gelir artış hızı itibariyle ülke ortalamasının üstünde olan bölgedir. Bu bölgenin gelir düzeyi ve gelir artış hızı yüksek olduğu gibi, sosyal ve kültürel göstergelere göre de bölge gelişmiş bir özellik taşımaktadır.

1.1.2.2. Az Gelişmiş Bölge

Az gelişmiş bölgeyi, gelişme potansiyelini kaybetmiş veya gelişme avantajları olmayan bir bölge olarak tanımlayabiliriz. Az gelişmiş bölgeyi, belirli bir süre içinde sosyal ve ekonomik göstergeler açısından başka bölgelerle karşılaştırır isek iktisadi avantajlarının bulunmaması dikkatimizi çeker.

Az gelişmiş bölgelerin; gelir düzeyi ve gelir artış hızı ülke gelir düzeyi ve gelir artış hızından düşüktür, tarım sektörü hakim nitelikte fakat geridir, nüfus artış hızı ülke nüfus artış hızından yüksektir, nüfusun bileşimi içinde (0-14) yaş grubunun oranı yüksektir, meslekteki mevkii bakımından ücretliler ve işverenlerin oranı ülke ortalamasına göre düşüktür, cinsiyet itibariyle kadın istihdamı yüksektir ve kadın üretici durumdadır, işgücünün sendikalaşma oranı ülke ortalamasının altındadır, tasarruflar düşüktür ve buna bağlı olarak da yatırımlar için sermaye kıtlığı çekilmektedir, sosyal statü, eğitim yoluyla kazanılmanın yanısıra doğuştan da elde edilmektedir, cemaat tipinde bir sosyal teşkilatlanma ve dışa kapalılık mevcuttur, mahalli pazar ekonomisi milli pazara yeterince entegre değildir, mekanik bir dayanışmanın varlığı söz konusudur, bölge alt yapı yatırımlarından önemli derecede mahrumdur, üretim faktörlerinin marjinal verimlilikleri düşüktür, haberleşme ve ulaştırma ağı yetersizdir, bölge dışına göç verme oranı yüksektir, milletlerarası politikada emperyalist strateji uygulayan ülkelerce el atılmaya uygun bir nitelik taşırlar, şehirleşme oranı ülke şehirleşme oranının altındadır, çocuk ölümleri oranı ülke ortalamasının üstündedir.

Bu özellikler dikkate alındığında, ülkemizde az gelişmiş bölgeler olarak nitelendirilebilecek bölgelerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olduğu açıktır.

1.1.2.3. "Gelişme Halinde" ve "Potansiyel Bakımdan" Az Gelişmiş Bölge

Gelişme halindeki az gelişmiş bölge, gelir düzeyi itibari ile ülke ortalamasının altındadır ve bu bakımdan az gelişmiştir. Fakat gelişme hızı bakımından ülke ortalamasının üstünde olduğu için gelişmekte olan biraz gelişmiş bölgedir.

---

[13] Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, **Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri**, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yay. No:2, Ankara, 1993, s.327.

Potansiyel bakımdan az gelişmiş bölgeyi, gelişme potansiyelini kaybetmiş bir bölge olarak tanımlayabiliriz. Bu tip bölgelerin kişi başına düşen ortalama gelir düzeyleri belli bir zamanda ülke ortalamasının üstünde de bulunabilir. Ancak gelişme hızı, ülke ortalamasının altında bulunduğu için bu bölgeler, gittikçe refah içindeki durumlarını kaybedecekler ve az gelişmiş bölgeler arasına katılabileceklerdir

1.2.Düalizm ve Az Gelişmiş Ülkelerde Düalizm Olgusu

Düalizm, herhangi ikili bir münasebete veya çift unsurlu bir prensibe dayanan sistem anlamına gelmektedir.[14]

Az gelişmiş ekonomiler "düal karakterli" (ikili karakterli) ekonomilerdir. Az gelişmiş ülkelerin düal karakteri yapısal, teknolojik, sosyolojik ve bölgesel açıdan kendini hissettirmektedir.

1.2.1.Yapısal Düalizm

Az gelişmiş ülkelerde bir taraftan sanayi ülkelerinin piyasa yapısına, ileri teknolojisine, bankacılık düzenine ve modern organizasyonuna rastlanacağı gibi, diğer taraftan geri kalmışlığın tipik özelliği olan aile ekonomisi, geri teknoloji ve geleneksel organizasyona da rastlanacaktır.[15]

Az Gelişmiş ülkelerde genellikle büyük şehirler "piyasa ekonomisi" ni; kırsal bölgeler yani, kasaba ve köyler ise " trampa ekonomisi" ni temsil ederler.

1.2.2. Teknolojik Düalizm

Yapısal düalizmin özel bir hali olarak, teknolojik düalizm modern üretim teknikleri ile ilkel üretim tekniklerinin yan yana bulunmasından doğar. Az gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde petrol, madencilik ve imalat sanayii gibi sektörlerle, "plantasyon" adı verilen geniş tarım işletmeleri; modern makine ve teçhizat ile donatılmış olup en son teknolojiye uygun üretimde bulunurlar.

"Geleneksel sektörler" adı verilen sektörlerde ise makine kullanımı yaygınlaşmamış olup, üretim tekniği yıllar, hatta asırlar ötesinin geleneklerini yansıtır.

1.2.3. Sosyolojik Düalizm

Az gelişmiş ülkelerde hem fertler, hem de fertlerin meydana getirdiği topluluklar; bilgi, görgü, düşünce ve davranış yönünden büyük farklılıklar gösterir. Bir yandan yüksek öğrenim görmüş, yabancı dil öğrenmiş ve ileri ülkelerde bulunmuş fertler varken diğer yanda; milli dilini bölgesel lehçeden ayıramamış, okuma-yazma bilmeyen ve ilkel toplumun geleneklerinden başka görgüsü olmayan fertler de vardır.

---

[14] Pars TUĞLACI, **İngilizce-Türkçe İktisadi**, Ticari, Hukuki Terimler Sözlüğü, ABC Tanıtım Basımevi, İstanbul, 1988, s.174.

[15] Vural SAVAŞ, **Kalkınma Ekonomisi**, Beta Basım Yay.No:85, İstanbul, 1986, s.21-22.

1.2.4. Bölgesel Düalizm

Bir ülkede bölgesel düalizm, ülkenin çeşitli bölgeleri arasında görülen sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin tümüdür. [16]

Az gelişmiş ülkelerde yüksek öğrenim görmüş fertle okuma-yazma bilmeyen ferdin veya modern petrol işletmesiyle karasabana dayalı tarım işletmesinin yan yana bulunması gibi, modern kentler ve gelişmiş bölgelerle ilkel ve gelişmemiş bölgeler de yan yanadır.

Milli gelir ister gelişmiş, isterse az gelişmiş olsun, hiçbir ülkede çeşitli bölgelere eşit olarak dağılmamıştır. Bazı coğrafi ve siyasi nedenlerden dolayı belli bölgeler milli gelirden daha çok pay alırken, bazı bölgeler daha az almaktadır.[17] Genellikle iktisaden kalkınmış ekonomilerde bölgesel düalizmin boyutu az; az gelişmiş ekonomilerde ise fazladır.

1.3.Gelişmiş Ülkelerde Düalizm Sorunu

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bölgesel düalizm olgusu, az gelişmiş ülkelere has bir özellik değildir. Gerek az gelişmiş ülkelerde, gerekse gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde, az gelişmiş bölgelere ve bölgesel düalizme rastlanmaktadır. Günümüzde, ister kapitalist, ister sosyalist, ister karma ekonominin uygulandığı bütün ülkelerde bölgelerarası sosyal ve ekonomik dengesizlikler ortaya çıkabilmektedir. Yine ülkeler ister demokrasi ile yönetilsin, ister monarşi hakim bulunsun, ister komünist düzen yürürlükte olsun, durum değişmemektedir.[18]

Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, Federal Almanya, Fransa, Norveç, İngiltere, İrlanda, Sovyetler Birliği, Japonya gibi ülkeler; gelişmiş yörelerine kıyasla geri kalmış yörelerinin gelişmesini ve ülke ekonomisine katkısını sağlamak üzere çeşitli bölgesel kalkınma politikaları uygulamışlardır. Başlangıçta oldukça fakir olan bu yöreler, uygulanan başarılı politikalar sonucu, gelişmiş ve komşu yörelere kaynak transferi yapacak düzeye ulaşmışlardır. Bu konuda dünyada adından en çok bahsedilen iki ülke Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya'dır. Amerika'nın "Tennessee Vadisi" ve İtalya'nın "Mezzogiorno" su örnek politikalardır.[19]

2. BÖLGESEL DÜALİZMİN TÜRKİYE'DEKİ BOYUTU

Sınırlarını uzunluğu 2753 kilometreyi, kıyılarının uzunluğu 8333 kilometreyi bulan ve 779.452 kilometrekarelik alana yayılan Türkiye'nin bölgesinden bölgesine, ilinden iline farklılık bulunmaktadır. Öyle farklılıklar ki, Türkiye bir değil, birkaç yüzü olan bir ülke durumundadır. Ülkemizin bir yüzü Avrupa'ya benzerken bir başka yüzü Afrika'yı andırmaktadır.[20]

---

[16] Rıdvan KARLUK, **Türkiye Ekonomisi,** Beta Basım Yay No:607, İstanbul, 1997, s.75.

[17] Aytaç EKER, Asuman ALTAY, Mustafa SAKAL, **Maliye Politikası**, Takav Yay., Ankara, 1994, s.232.

[18] ERKAL, **Bölge Açısından Az Gelişmişlik,** s.31.

[19] Milli Güvenlik Kurulu, **a.g.e.,** s.397-398.

[20] Mustafa SÖNMEZ, **Bölgesel Eşitsizlik**, Alan Yay. No:42, İstanbul, 1998, s.13.

2.1. Türkiye'de Bölgesel Düalizmi Doğuran Faktörler

Bilindiği üzere Türkiye ekonomisi son yıllarda yüksek bir büyüme hızı yakalamış bulunmaktadır. Fakat, bu demek değildir ki ekonomimizin sorunları da bununla beraber çözüm yollarına kavuşuyor, sosyal yaşama huzur hakim oluyor, ülkemiz sosyo-ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerin düzeyine yaklaşıyor. Elbette ki ekonomik büyüme istenilen bir durumdur fakat büyümenin, akabinde kalkınmayı getirmesi, kalkınmanın da yurdun dört bir yanına yayılmış olması gerekmektedir. Ekonomik büyüme yoksulluğu ortadan kaldırmaz, yoksulluk sadece yer değiştirir.[21]

Ülkemizin Batı'sı ve Doğu'su arasında gerek ekonomik, gerek demografik, toplumsal, kültürel, teknolojik yönlerden Doğu bölgeleri aleyhine olmak üzere önemli boyutlara ulaşmış farklılıklar vardır. Batı bölgelerimiz ve bu bölgeler içindeki kentler,doğuda yer alan bölgelerimize göre daha gelişmiş durumdadırlar.[22]

2.1.1.Doğal Faktörler

Doğal faktörler deyince, yer altı ve yer üstü kaynaklar, iklim durumu, toprak yapısı, ürün cinsi, bitki örtüsü v.s. akla gelir.[23] Doğu bölgelerimiz, bu kaynaklar bakımından son derece fakirdir. Batı Anadolu ile karşılaştırıldığında, Doğu Anadolu'nun zararına işleyen coğrafi koşullar, bu bölgenin ekonomik kalkınmasını engelleyen olumsuz faktörlerin en önde gelenlerindendir.

2.1.2.Ekonomik Faktörler

Aynı üretim faktörlerinin ülke içinde ayrı pazarlar bulması[24], sermayenin daha gelişmiş, daha kârlı ve daha güven verici faaliyet alanlarına transferi ekonomik faktörlerle açıklanır.[25]

Sermaye azalınca yatırımlar kısılmakta, gelir düzeyleri düşmekte ve böylece bölge durgunluğa girmektedir. Üstelik, banka ve kredi kurumlarının azlığı ve faaliyetleri canlandıracak kadar kredi açamamaları da yatırımları kısmaktadır. Banka ve kredi kurumları, daha çok ekonomik faaliyetlerin hızlandığı yerlerde kurulurlar ve diğer bölgelerin sermayelerini çekerler.

2.1.3.Teknik Faktörler

Bu faktörlerden amaç, sanayileşmiş ülkelerden ithal edilen teknik teçhizatın genellikle, ulaşım, altyapı, ihracat ve sanayileşme imkanlarının bulunduğu yerlerde kurulması ve faaliyete geçmesidir. Başka bölgelere uygun ve elverişli olmayan bu

---

[21] Dominique SİMONNET, **Çevrecilik,** (Çev: Mehmet Selami Şakiroğlu), İletişim Yay., İstanbul, 1993, s.32.

[22] Zeynep Gökçe AKGÜR, **Türkiye'de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgelerarası Dengesizlik,** T.C.Kültür Bakanlığı Yay. No:201, Ankara, 1997, s.96.

[23] Ali ÖZGÜVEN, **İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması**, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1988, s.191.

[24] TANERİ, **a.g.e.,** s.26.

[25] ÖZGÜVEN, **a.g.e.,** s.190.

yeni teknik cihazlar, eski dengeyi bozarak bazı üretim faktörlerini (emek gibi) çeker. Bazen de bu faaliyetler dış ülkelerde tamamlaşma niteliğinde olabilir. Aslında teknolojik gelişmeler için ortamın hazır olması gerekir. Örneğin Doğu bölgemiz böyle bir ortama sahip değildir.

2.1.4.Demografik Faktörler

Özellikle tarım kesiminde veya bazı bölgelerde nüfus artış hızı yüksektir. Üstelik tarım kesiminde bulunan aktif nüfus oranı, diğer kesimlerdekinden daha yüksektir. Bu durum gizli işsizlik yaratmakta ve bölgenin yarattığı katma değerde bir artışa yol açamamaktadır.

2.1.5. Siyasal Faktörler

Buradaki siyasal faktörlerden amaç, siyasal iktidarın kendi iktisat politikasına göre bazı bölgelere kalkınmada öncelik tanıması ve bu bölgeleri teşvik tedbirleri ile cazip hale getirmesidir. Diğer bölgeler ihmal edilince veya daha sonra ele alınınca bölgeler arası gelişmişlik farkları doğmuş olmaktadır.

2.1.6. Sosyal Faktörler

Bölgelerde yaşayan insanların yararlandıkları sosyal altyapının ve hizmetlerin nicelik ve nitelikleri de bölgeler arasında bazı farklar doğurabilmektedir.[26] Bu farklar sosyal dengesizlik içinde düşünülebilen eğitim, kültür ve sağlık hizmetleri sahasında ortaya çıkabilir.[27]

2.1.7. Yapısal Faktörler

Katı, sert yapıların vezihniyetin kolayca değiştirilemediği bölgeler, yenilikleri pek benimsemeyen, mevcut durumu sürdürmeye çalışan bölgelerdir: Bu bölgelerin pazarları da dardır, küçüktür. Dar ve küçük piyasaların üretimi artırma yönünde çabaları görülmez. İhtiyaçların sınırlı olduğu bu bölgeler verimi artıracak yapı değişikliğine pek iltifat etmezler.[28]

2.1.8. Küreselleşme Olgusu

Küreselleşme olgusu, sadece dünya ülkelerini etkilemeyip, ülkelerin de kendi içinde sosyo-ekonomik farklılaşmaların meydana gelmesine yol açmaktadır. Küreselleşmenin belli kesimlere getirdiği nimetler kadar belli kesimlere getirdiği külfetler de vardır.[29] Küreselleşme süreci, kum fırtınası sonrası çölde yaşanan değişiklikler gibi, yeni haritalar, yeni coğrafyalar yaratmaktadır. Azami kar ve sermaye birikimi hedefi, sektörel ayıklamalar, işgücü ayıklamaları yapmakla kalmıyor, coğrafyaları da seçiyor ya da dışlıyor. 1980 sonrası dünya kapitalizmiyle daha çok entegre olan

---

[26] TANERİ, **a.g.e.**, s.26.

[27] ERKAL, **Bölge Açısından Az Gelişmişlik**, s.34.

[28] ÖZGÜVEN, **a.g.e.**, s.192.

[29] SÖNMEZ, **a.g.e.**, s.140.

Türkiye kapitalizminin coğrafyası da küreselleşme rüzgarından etkilenmekte, zaten var olan bölgesel eşitsizlikler, yeni rüzgarlarla daha fazla büyümektedir.

Ancak belli sektörler, belli işgüçleri, belli hayat tarzları bu süreçte hayat hakkı bulabilirken bunlara ek olarak belli bölgeler, ülkeler revaçta, seçilmeyenler marjda, kenarda kalıyor. Böylece, dünya ölçeğindeki sermaye birikimine en uygun ülkeler ve hatta ülkelerin bölgeleri "gözde" alanlar olarak seçilirken diğerleri dışlanmakta, gelişme halkasının dışına atılmaktadır. Dışlanan olgu, bölge, kent olarak görünmekle beraber aslında dışlanan o bölgedeki insanlar, onların işgüçleri, üretme yetenekleri ve potansiyelleri olmaktadır. Onlara sunulan seçenek ise, bölgelerini terk etmeleri ve seçilmiş alanlara, kentlere göç etmeleridir. Böylece, küreselleşme oyununun kurallarına uymayan, bu kurallara ayak uyduramayan, gelişme odaklarıyla ilişki kurup gelişemeyen iller, bölgeler, gelişmenin dışına atılmaktadırlar. Gelişemeyen bölgenin işgücü, birikmiş serveti, gelişme şansı olan bölgeye göçe zorlanınca dışlanmış bölge iyice yoksullaşıp issizlaşmaktadır.

2.2. Türkiye'de Coğrafi Bölgelere Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması

Refah düzeyini gösteren ana belirleyici değişken, elbette ki, tüketim miktarı ve onu doğuran gelir yapısıdır. Bu iki göstergenin belki birey bazında bir anlamı ya da yeterliliği vardır. Ancak, bir topluluğun, daha geniş bir nüfus kesiminin gelişmişlik düzeyi, salt gelir ya da tüketim miktarı ile ölçülmemekte, toplumun yaşamdaki yönelimlerini, renkliliğini betimleyen, daha farklı göstergelere ve bu göstergelerin düzeyine başvurulmaktadır. Örnek vermek gerekirse, doktor başına hasta sayısı, okullaşma sayısı, il nüfusuna göre yüksekokul mezunu, istihdam, şehirleşme oranı, tarımsal krediler, nüfus başına sınai katma değer payı, nüfus başına ileri sanayi (yatırım malı) katma değer payı gibi faklı sektör olanakları dikkate alınmaktadır.[30]

DPT'nin 1996 yılında yaptırdığı "İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması" na göre, Marmara Bölgesi, 1,69436'lık endeks değeriyle, ülke genelinde yer alan yedi bölge içerisinde ilk sırada yer almıştır. [31] Ülkenin katma değer oluşumunu biçimleyen sanayi ve ticari faaliyetlerin İstanbul'da yoğunlaşması; hem ilin, hem de bölgenin hızlı bir gelişme temposu izlemesinin temel nedenidir. Sanayi ve ticari faaliyetler İstanbul'dan zamanla tüm bölgeye yayılarak Marmara'yı, ülkenin en dinamik gelişme odağı ve çekim bölgesi yapmıştır.

Marmara Bölgesi'ni, 0,50073'lük endeks değeriyle, Ege Bölgesi izlemektedir. Gelişme faaliyetleri, bölgenin doğal gelişme merkezi olan İzmir'den, zamanla tüm bölgeye yayılmaya başlamıştır.

Üçüncü sırada, 0,46045'lik endeks değeriyle İç Anadolu Bölgesi bulunmaktadır. Gelişen sanayi ile birlikte, bölgenin ticaret merkezi konumundaki Ankara, İç Anadolu Bölgesi'nin ekonomik ve sosyal tüm göstergelerini yükseltmektedir.

---

[30] Rıfat, DAĞ, **Doğu Ekonomisi**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yay., Ankara, 1995, s.48.

[31] DPT, **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (1996)**, DPT Yay.No:2466, s.70-73.

İstanbul, İzmir ve Ankara, bulundukları bölgelerin hem çekim, hem de yayılma merkezleri konumundadır.

Dördüncü sırada 0,06154 endeks değeriyle Akdeniz Bölgesi gelmektedir. Akdeniz Bölgesi, sahip olduğu endeks değeriyle ülke ortalamasını en iyi yansıtan bölge konumundadır.

Sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini gösteren endeks değerleriyle ülke ortalamasının altında kalan bölgeler ise; Karadeniz, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dur. Bunlardan, -0,54364 endeks değeriyle Karadeniz Bölgesi, beşinci sırada yer almaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, -1,03631'lik endeks değeri ile altıncı sırada bulunmaktadır. Bu bölgeyi, -1,13713 endeks değeriyle Doğu Anadolu Bölgesi izlemektedir. Nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu bu bölge, kırsal nüfus başına tarımsal üretim değeri, sanayide istihdam, kişi başına banka mevduatı, kişi başına teşvik belgeli yatırım göstergeleri bakımından coğrafi bölgelerimiz arasında en son sırada yer almaktadır.[32] Bölgesel düzeyde kişi başına aylık ortalama gelir ve harcamalar ile zorunlu gıda giderlerinin toplam harcamalar içersindeki payının karşılaştırılmasında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan bir kişinin toplam aylık harcamasının Marmara Bölgesi'nde yaşayan bir kişiye göre 2.2 katından daha az olduğu görülmektedir.[33]

Buna göre, Zonguldak ile Gaziantep arasında birleştirilen çizginin batısında kalan birinci, ikinci ve kısmen de üçüncü derece gelişmişlik düzeyini yakalayan iller ile bu çizginin doğusunda kalan iller arasındaki gelişmişlik farkı yüksek düzeydedir.[34]

Tablo 1: Bölgelerin GSYİH'dan Aldıkları Paylar(Cari Fiyatlarla)

	1995 (%)	1996 (%)
Marmara Bölgesi	36.8	36.3
İç Anadolu Bölgesi	16.7	16.4
Ege Bölgesi	15.6	16.1
Akdeniz Bölgesi	12.4	12.3
Karadeniz Bölgesi	9.2	9.4
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	5.3	5.3
Doğu Anadolu Bölgesi	4.0	3.8

Kaynak: DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)1998 Yılı Programı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, s.208.

Bölgelerimizin GSYİH'dan aldıkları paylara baktığımızda, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasına benzer bir durum göze çarpmaktadır. 1995 yılında GSYİH'dan yüzde 36.3 pay alan Marmara Bölgesi, 1996 yılında yüzde 36.6'lık payla

[32] Orhan GÜVENEN, "**GAP'ın Yanına DAP**", Ekonomik Forum, Y:5, S:7, (Temmuz 1998), s.6.

[33] Hami ALKANER, "**Doğu Anadolu Projesi Bir An Önce Hayata Geçirilmelidir**", Dünya, 4 Ocak 1998, s.12.

[34] Nedim ŞENER, "**Türkiye Hızla Köyleşiyor**", Milliyet, 25 Aralık 1996, s.7.

yine en yüksek payı alırken, en düşük payı alan Doğu Anadolu Bölgesi'nin 1995 yılında yüzde 4.0 olan payı, 1996 yılında yüzde 3.8'e düşmüştür.[35] Bölgelerimizin büyüme hızlarına baktığımızda da en yüksek büyüme hızını Marmara, en düşük büyüme hızını ise Doğu Anadolu Bölgesi'nin gerçekleştirdiğini görmekteyiz.[36]

Bölgelerin GSYİH'dan aldıkları pay, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması ve büyüme hızlarını inceledikten sonra, bölgelerimizi insani kalkınma endeksine göre de irdelemek faydalı olacaktır. Yaklaşık 50-60 ölçütün gözönüne alınmasıyla hesaplanan sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi yanında, siyasal faktörlerin de katıldığı yeni bir endeks oluşturulmaya başlandı. İlk defa Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılında oluşturulan bu yeni endeks, kişi başına milli gelir yanında sosyal gereksinmeleri ve siyasal haklara sahip olmayı da içerdiğinden "İnsani Kalkınma Endeksi" olarak adlandırılmıştır.

Tablo 4: Bölgeler İtibariyle GSYİH Büyüme Hızı(%)

BÖLGELER	1995	1996
Marmara Bölgesi	10.6	8.9
Ege Bölgesi	6.7	6.8
İç Anadolu Bölgesi	5.6	4.7
Akdeniz Bölgesi	7.0	4.6
Karadeniz Bölgesi	4.1	9.2
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	3.8	6.2
Doğu Anadolu Bölgesi	-1.9	2.6

Kaynak: İTO, Rakamlarla Türkiye Ekonomisi, , Temmuz, 1998, s.6.

Ortalama yaşam süresi, okullaşma oranı, eğitim düzeyi, satın alma gücü paritesi vb. kıstasların göz önüne alındığı Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) tarafından yayınlanan İnsani Kalkınma Endeksi'nde yapılan hesaplamalar sonucunda 0.869 değeri ile en yüksek İnsani kalkınma endeksine sahip olan ilimizin Ankara olduğu, Ankara'yı sırasıyla 0.850 endeksi ile İstanbul'un, 0.845 endeksi ile Eskişehir'in, 0.836 endeksi ile Kocaeli'nin, 0.835 endeksi ile İzmir'in, 0.829 endeksi ile Edirne'nin, 0.826 endeksi ile Tekirdağ'ın ve Bursa'nın ve nihayet 10.sırada 0.822 endeksi ile Bilecik'in izlediği görülmektedir. [37]

İnsani kalkınma endekslerine göre, illerimizin "yüksek insani kalkınma düzeyindeki iller", "orta insani kalkınma düzeyinde olan iller", "ve nihayet "düşük insani kalkınma düzeyinde olan iller" şeklinde üç grup altında gruplaştırılmıştır. Marmara, Ege ve Akdeniz Bölgesi'ndeki iller, 0.800 endeksin üzerinde değere sahip olan, "yüksek insani kalkınma"yı yakalamışlardır. En düşük insani kalkınma endeksine sahip olan illerimiz ise, Şırnak Ağrı ve Muş'tur (0.500'ün altında).

[35] DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) 1998 Yılı Programı Destek Çalışmaları**, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, s.208- 209.

[36] İTO, **Rakamlarla Türkiye Ekonomisi,** Temmuz, 1998, s.6.

[37] DİNLER, **a.g.e.,** s.264.

Sonuç olarak, gerek kişi başına GSYİH ve sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasına, gerekse insani kalkınma endeksine göre bölgelerimiz incelendiğinde, birinci sırada Marmara Bölgesi yer almaktadır. Bunun en önemli nedeni de sanayi bölgesi olmasından dolayı gelir düzeyinin yüksek olmasıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ise gerek sanayi, gerekse tarımın gelişmemiş olması, hızlı nüfus artışı GSYİH'ı düşük tutmaktadır.[38]

2.3. Türkiye'de Bölgelerin GSYİH'a Katkıları

Türkiye ekonomisinde dikkati çeken önemli bir nokta hiç şüphesiz ki üretimde Batı egemenliğinin daralmak yerine hep pekişmesidir. Türkiye milli gelirinin yaklaşık yüzde 55'i, nüfusun yaklaşık yüzde 36.6'sının yaşadığı Marmara ve Ege Bölgeleri'nde yaratılmaktadır.[39]

1995 yılı iller ve bölgeler itibariyle GSYİH sonuçlarına göre, Marmara Bölgesi yüzde 36.8 ile GSYİH'a en yüksek katkıyı, Doğu Anadolu Bölgesi ise yüzde 4.0 ile en düşük katkıyı sağlayan bölge olmuştur. Bu iki bölgenin GSYİH'ya katkılarına bakıldığında 9 kat gibi önemli bir fark gözümüze çarpmaktadır.[40]

DİE'nin 1997 yılı sonu rakamlarına dayanarak yaptığı araştırmaya göre Türkiye'nin 55 ilinin üretimlerinin toplamının ancak bir İstanbul ettiği ortaya çıkıyor. 1997 Cari yılı fiyatlarıyla Türkiye genelinde 28 katrilyon 838 trilyon 883 milyar liralık GSYİH elde edilirken, bunun yüzde 22.8'i yani 6 katrilyon 583 trilyonu İstanbul'da gerçekleşti. 55 ilde GSYİH toplamı ise Türkiye toplamının yüzde 22.5'ini oluşturuyor.[41]

Türkiye'de sanayi kesiminde oluşturulan katma değere bakıldığında sadece İstanbul'un imalat sanayiinde yaratılan katma değerin yüzde 33'ünü oluşturduğu[42] ve sanayi katma değerinin yüzde 81'e yakınını 20 ilin ürettiği görülmektedir. Sanayi yoksulu illerin ilk beşini Ardahan, Hakkari, Tunceli, Iğdır ve Gümüşhane oluşturmaktadır.[43]

2.4. Türkiye'nin Doğu Sorunu

2.4.1. Muş-Kocaeli Farkı

Bölgesel eşitsizliği en derinden yaşayan ülkeler arasında yer alan Türkiye, bu sorunu Doğu-Güneydoğu sorunu olarak hem ekonomik hem de politik boyutlarıyla sırtında bir kambur gibi taşıyor[44]. Geçen yıllar, aradaki uçurumun daralmasını değil, büyümesini getiriyor. Zaman içinde, başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmak üzere hemen tüm bölgeler Marmara-Ege Bölgesi lehine önemli pay düşüşleri göstermektedir. Kişi başına gelirin en yüksek olduğu Kocaeli ile en son sıradaki

[38] Zeki YILMAZ, **AT'da Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri**. Doktora Tezi, 1995, s.145.

[39] SÖNMEZ, a.g.e., s.13.

[40] DİE, **Haber Bülteni**, , Ankara, 30.08.1996, s.1.

[41] Nedim ŞENER, **"55 İl 1 İstanbul Ediyor"**, Milliyet , 8 Ekim 1998, s.7.

[42] Koray BAŞOL, Türkiye Ekonomisi, **Anadolu Matbaası**, İzmir, 1994, s.174.

[43] Mustafa SÖNMEZ, **"50 Göstergede Türkiye'nin Nabzı"**, Power Ekonomi, (Ekim 1997), s.48.

[44] Power Ekonomi, (Ekim, 1997), s.24-25.

Muş arasındaki fark 1'e 11. Oysa, Türkiye'nin tam üyesi olmaya çalıştığı Avrupa Birliği'nde bu oran 1'e 3'ü geçmiyor. Yani Avrupa Birliği'nin en yüksek gelirli bölgesi ile en düşük gelirli bölgesi arasındaki fark 1'e 3. Bizde ise 1'e 11.

Burada, bölgelerin nüfus ve hane halkları da farklı durumdadır. Sonra her bölgenin doğal kaynak ve alan büyüklükleri de farklıdır. Bu nedenle gelişmişlik ölçütü olarak kişi başına düşen gelir doğru bir ölçüt olacaktır.[45]

Gelişmiş Batı'da kişi başına düşen gelir yüksektir ve Doğu'ya doğru azalış göstermektedir. Sanayi üssü olması nedeniyle Kocaeli'nin ekonomide yarattığı katma değeri yüksektir.[46] Kocaeli'de kişi başına gelir 7096 dolar gibi yüksek düzeylerdedir. Onu 4379 dolarla Yalova ve 4286 dolarla İzmir ve İstanbul izlemektedir. Muş ve Ağrı gibi yoksul yörelerde kişi başına gelir 600 dolar civarında dolaşmaktadır. Bu haliyle bu iller Afrika'nın Senegal'ı, Sudan'ı ile aynı kategorideler. Buna karşılık Kocaeli, bir İrlanda ile aynı kişi başına gelir düzeyine sahiptir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye hem yoksul bir Afrika ülkesini, hem de bir AB üyesini bünyesinde barındıran zıtlar ülkesidir.[47]

2.4.2. Güneydoğu'da Toprak Adaletsizliği

Güneydoğu Anadolu, Türkiye'de toprak dağılımının en adaletsiz olduğu bölgedir. Bölgede çiftçi ailelerin %38'i topraksız durumdadır. Bu oran, toprak temerküzünün en yoğun olduğu Urfa'da %48'e, Diyarbakır'da %45'e kadar çıkmaktadır. Ailelerin %5'lik azınlığı, toprakların %65'ine sahipken, %70'lik çoğunluk toprakların %10'uyla geçinmektedir. Toprak dağılımındaki bu eşitsizlik, beraberinde gelir eşitsizliğini de getirmektedir. Böyle bir ortamda büyük bir umut olarak bahsedilen GAP'ın sorunların çözümünde ne kadar katkısının olacağı da tartışmalı olmaktadır.[48]

Tablo 2: GAP Bölgesinde Toprak Eşitsizliği

	Topraksız Aile	1-20 H	20-50 H	50-100 H	100+H
Adıyaman	21.2	75.0	2.8	0.7	0.3
Diyarbakır	45.1	51.6	2.1	0.7	0.5
Mardin	41.3	56.3	1.6	0.5	0.3
Siirt	44.6	53.8	1.0	0.5	0.1
Şanlıurfa	48.1	50.2	5.1	1.9	0.7

Kaynak: Power Ekonomi, Ekim 1997, s.25.

Bölgede feodalizmdeki serf (köylü) ile bey (ağa) ilişkisi göze çarpmakta;[49] ağalık, feodalite, seyitlik, şeyhlik gibi egemen gruplar yörenin geri kalmışlığında rol

[45] Nazif KUYUCUKLU, **Türkiye İktisadı**, Filiz Kitabevi. No:113., İstanbul, 1993, s.31.

[46] M.Rauf ATEŞ, **" 76 İlin Ekonomik Nabzı"**, Capital, Y:5, S:2, (Şubat 1997), s.59.

[47] SÖNMEZ, **a.g.e.**, s.13-14.

[48] M.Şefik DİNÇ, **"Güneydoğu'da Özel Sektör Devleti Solladı"**, Macro Economy, N:38, (Aralık 1997), s.47- 48.

[49] Oya SİLİER, **Keban Köylerinde Sosyo Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları,**

oynamakta, bu sayede bölgede toprak dağılımında ve sonuçta gelir dağılımında adaletsizlik meydana gelmektedir.

2.4.3. Yatırım Teşviklerinin Durumu

Doğu ile ilgili bir diğer önemli sorun da teşviklere ilişkindir. Başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere az gelişmiş yörelerde yatırımları artırmak için hükümetin deklare ettiği teşviklerin işe yarayıp yaramayacağı tartışıladursun, benzerleri önceden de uygulanan bir dizi vergi muafiyeti, ucuz kredi, ithalat kolaylığı gibi teşviklere rağmen yatırımcı, az gelişmiş yörelere, özellikle Doğu'ya yeterince çekilememekte, yatırımlar, büyük sanayi kentlerinde yoğunlaşmaktadır.[50]

Tablo 3: Toplam Yatırım ve İstihdam

	Belge Sayısı	Belge Tutarı (Milyar TL)	Kişi
Marmara	1824	1.452.780.0	111.511
İç Anadolu	837	447.620.2	55.363
Ege	886	486.509.6	51.716
Akdeniz	620	427.335.9	40.971
Karadeniz	383	125.580.9	42.563
Doğu Anadolu	119	61.435.2	8.497
Güneydoğu And.	416	61.435.2	19.440
Muh.Bölge(*)	59	67.845.4	5.419
Toplam	5.144	3.302.618.3	335.480

Kaynak: Dünya, Katrilyonluk Yatırıma Teşvik, , 17 Mart 1998, s.3.
(*) Birden fazla ili kapsayan yatırımlar.

Teşvik belgesi düzenlenen yatırımlar içinde KÖY'in payı, 1996'da yüzde 13.3 iken 1997'de 12.6'ya geriledi. 1997 yılında düzenlenen yatırım belgelerinden 748'i KÖY'de yatırımı öngörmektedir.[51] Devlet Doğu ve Güneydoğu'da yatırımların teşviki için bir de 4325 sayılı yasa çıkarmıştır. Bu yasa ile Doğu ve Güneydoğu'da 22 ile çeşitli teşvikler öngörülmüştür. Bu illerde yatırım yapanlar 2002 yılına kadar gelir ve kurumlar vergisinden muaftır. Çalışanlardan kesilen vergilerin iki yıl faizsiz ertelenmesi ve çalışanların sigorta primlerini devletin ödemesi öngörülmüştür. Ayrıca vergi, resim, harç istisnası da tanınacaktır (sürekli).Bunlara ilaveten bedelsiz arsa da tahsis edilecektir.[52]

Bu illere yatırım avantajları, arsa fiyatları ve taksit olanaklarıyla sınırlı değildir. Büyük kısmı Kalkınmada Öncelikli Yöre kapsamında olan bu illerde, yatırım teşvikleri büyük ilave olanaklar getirmektedir. Yatırım indirimi, vergi muafiyet ve ertelemeleri, gümrük muafiyetleri, KDV desteği gibi bir çok kalemde önemli oranlarda teşvik

ODTÜ Yay.No:7, Ankara, 1976, s.34.

[50] Power Ekonomi, (Ekim 1997), s.25.

[51] **"Katrilyonluk Yatırıma Teşvik"**, Dünya, 17 Mart 1998, s.3.

[52] Mustafa ÖZYÜREK, **"Özel Duruma Siyasi Rotüş"**, Milliyet, 10 Kasım 1998, s.9.

bulunmaktadır. KÖY'lerde yatırım yapan bir sanayici, kullandığı enerjinin yüzde 40'ını, sigorta priminin yüzde 14'ünü ödemekte ve 5 yıl süreyle stopaj ödememektedir. 5 yıl sonra da TL bazında geri ödemeye başlayacaktır. Yaşanan enflasyonist koşullar dikkate alındığında, bunlar çok önemli avantajlardır.[53]

Bütün bu teşviklere rağmen yatırımcılar halâ Doğu ve Güneydoğu'ya sıcak bakmamakta, yatırımlarını Batı bölgelerine yapmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde, yatırımcılar için altyapı yetersizliği, sosyal problemler ve güvenlik konuları önemini korumaktadır. Bu nedenle özel sektör yatırımlarında beklenen seviyede bir gelişme sağlanamamıştır.[54]

2.5. Türkiye'de İç Göçlerle Bölgesel Düalizm Arasındaki İlişki

Nüfus kesiminin doğdukları yer ile son oturdukları yerler arasındaki fark, bu nüfusun yurt içi göçlerini gösterir.[55] Türkiye'de iç göçün en önemli özelliği; İstanbul, Ankara ve İzmir gibi metropoliten merkezlerin bulunduğu bölgelerde yoğunlaşmasıdır.[56] Türkiye'de yaşayan 60 milyon küsur nüfusun dörtte biri doğduğu yeri terketmiş, başka illeri mekan tutmuştur. Ülkemizde bu sosyal hareketlilik yüzde 25 civarında olup, gelişmiş ülkelerde yüzde 5'i geçmemektedir. [57]

İç göç, özellikle son yıllarda yoğunlaşmış bulunmaktadır. Doğunun kuzeyindeki iller için göçün temelinde ekonomik şartlar, güneydeki Doğu illeri için ise ekonomiye ek olarak can güvenliği sorunu bulunmaktadır. 1965'de Doğu ve Güneydoğu'daki 19 il Türkiye milli gelirinin yüzde 10.6'sını yaratmaktaydı. 1979'da bu pay yüzde 8.6'ya düştü ve 1995'e gelindiğinde ise bu pay yüzde 7 4'e kadar geriledi. Devlet yatırımları azalmış, KİT'lerin azgelişmişliği dengeleyici rolü törpülenmiş, hayvancılık gerilemiş ve göç kervanı her geçen yıl daha da kalabalıklaşmıştır. Güneydoğu'da GAP yatırımları bazı il merkezlerine görece canlılık getirmiş, yapılan askeri harcamalar, koruculuk düzeni, "askersel" bir iş hacmi yaratmıştı. Ama Körfez operasyonu ile petrol boru hattının kapanması, bölgedeki sıcak savaş ortamı gibi olumsuz etkenler geçimi güçleştirmiş, buna ek olarak can güvenliğinin sağlanamaması, Batı'ya göçü kamçılamıştı. Doğu ile Batı arasındaki yaşam seviyeleri arasındaki farkın artması da Doğulu insanı yerinden yurdundan ediyordu.[58] İç göçte Türkiye ortalamasının üstünde 37 il bulunmaktadır ve bunların çoğu Doğu ve Güneydoğu ili olup, tümü ekonomik olarak geri kalmıştır.

Bölgeler arası net göçler, beş bölge üzerinden, bölge içi göçler hariç tutularak incelendiğinde; sosyal ve ekonomik bakımdan durumları gelişmiş olan bölgelerin daha çok göçe maruz kaldığı görülmektedir. Gelişmiş bölgelerin net göç oranları pozitif, az gelişmiş bölgelerin ise negatif çıkmaktadır.[59] Marmara ve Ege

---

[53] Power Ekonomi, **"99 Yatırım Atlası"**, (Ocak 1999), s.60.

[54] Rıfat DAĞ, **a.g.e.**, s.25.

[55] Bir ülke içinde yaşayanların ülkenin bir yerinden diğer bir yerine çalışmak ve yerleşmek amacıyla gitmeleridir.

[56] Koray BAŞOL, **Demografi, Anadolu Matbaası**, İzmir, 1994, s.99.

[57] SÖNMEZ, **a.g.e.**, s.175.

[58] SÖNMEZ, **a.g.e.**, s.172.

[59] Tuncer BULUTAY, Tarımda İstihdam İstatistikleri Alanında DİE Kapasitesinin Güçlendirilmesi

Bölgeleri en yüksek pozitif, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ise en yüksek negatif göç oranlı bölgelerdir. Doğu Anadolu Bölgesi, net göç oranı binde eksi 82 ile en fazla göç veren bölgemizdir. Diğer göç veren bölgeler sırasıyla Karadeniz, Güneydoğu ve İç Anadolu Bölgeleridir. Doğu Anadolu Bölgesi illerinin tümü göç vermektedir. İnsanların refah düzeylerinde gerilemenin yanısıra, nisbi olarak gelir düzeyi artanların yüksek kalitede hizmet talepleri, yaşanılan ortamdan hoşnutsuzluğu artırmakta, dolayısıyla devlet ilgisinin, fırsatların ve imkanların çok olduğu kabul edilen büyük kentlere göçü özendirmektedir.[60] Bu bölgelerde nüfus yaygın bir göç eğiliminde olup, göçün temel nedenleri; işsizlik, coğrafi koşullar ve daha iyi bir yaşam ve eğitim standardından yararlanma arzusudur.[61] Özellikle işsizlik, Doğu'dan Batı'ya göçün en önemli sebebidir.[62] Türkiye'de nüfus artışının hızlı olması da dengesiz iç göçlere yol açmaktadır. Hızlı nüfus artışı sonucu az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere göçün hızlanması ve gelişmiş bölgelerde kurulan sanayilerin yeterli istihdam yaratamaması, bu bölgelere göç eden az gelişmiş bölge insanının dışlanması sonucunu doğuracaktır.[63]

2.6. Doğu ile Batı Arasındaki Kalkınmışlık Farklarının Yoğunluğu

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, nüfus artış hızı bakımından Türkiye ortalamasına göre daha yüksek bir seviyededir ve bu hızlı nüfus artışı, sürdürülebilir insani gelişmenin en önemli engellerinden birisidir. Gerek bölgesel gelirin, gerekse toplumsal hizmetlerin gelişme hızı, aşırı nüfus artışı tarafından emilmekte ve etkisizleşmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde fakirlik, sefalet, kültür seviyesinin geriliği, halkta doğurganlık oranının yükselmesini teşvik edici rol oynamaktadır. "Zengin her şeye, fakir çocuğa sahiptir" sözü bu bölgelerde daha çok anlam kazanmaktadır.[64]

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde tarımsal nüfus ağırlıkta olmasına rağmen, sektörler açısından bölgeler incelendiğinde, tarımsal yönden en geri bölgeler yine bu bölgelerimizdir.

Sanayi sektörü açısından da Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri en geri bölgelerimizdir. Bunun başlıca nedenleri arasında büyük pazarlara uzak olmaları, altyapı, hammadde, sermaye ve müteşebbis yetersizlikleri sayılabilir.

Gelir dağılımına baktığımızda, milli gelirin bölgesel dağılımında Ege-Marmara yüzde 55.52, İç Anadolu yüzde 18.62, Karadeniz yüzde 9.41, Akdeniz yüzde 8.65 ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi yüzde 7.75'lik bir paya sahiptir.[65] Marmara Bölgesi, milli gelirden, nüfusunun ülke içindeki oranından daha yüksek pay almaktadır.

Projesi, **Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam,** DİE Yay., Ankara, 1996, s.59-63.

60 Hami Alkaner , **a.g.m.,** s.12.

61 Orhan Güvenen, **a.g.m.,** s.7.

62 Doğu ERGİL, **Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tedbirler, Özel Araştırma Raporu,** Stratejik Araştırmalar Dizisi 1, TOBB Yay., Ankara, 1995, s.46.

63 *Fikret BAŞKAYA. **Azgelişmişliğin Sürekliliği.** İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1994, s.122*

64 *Orhan TÜRKDOĞAN. **Doğu ve Insan Sorunu.** Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974, s.28*

65 *BASOL Dergisi, s.47*

Ayrıca bu bölgelerimizde sağlık hizmetleri de yetersizdir. Hekim başına düşen hasta sayıları yüksek, sağlık personeli, hastane ve yatak sayısı düşüktür. Bununla beraber çocuk ölümleri yüksektir.

Okuma-yazma oranlarına baktığımızda ise Batı ile Doğu arasında önemli boyutlarda farklılıklar olduğu görülmektedir. Okullaşma oranları da bu bölgelerimizdeki eğitim durumunun iç açıcı olmadığını göstermektedir. Türkiye genelinde 1990 öğretim yılında okullaşma oranı yüzde 80 iken, bu oran Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yüzde 33'dür.[66] Söz konusu bölgelerimizde tahmin edileceği gibi yüksek öğrenim hakkı kazanan öğrenci sayısı da çok düşük seviyededir. Bu da eğitimde fırsat eşitsizliğini gündeme getirmektedir. 1998 ÖSYS sonuçlarına göre, Türkiye'de üç liseden birisi tamamen çökmüştür. Hiç bir öğrencisi hiç bir yüksek öğretim kurumuna giremeyen 368 lisenin dağılımına bakıldığında, Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin başı çektiği görülmektedir.[67]

SONUÇ

Ülkemizde Doğu ve Batı arasındaki gelişmişlik farklılıkları gün geçtikçe azalacak yerde artmakta, ve bu durum Doğu bölgelerimizde hoşnutsuzluk yaratmaktadır. Gelişmiş ülkelerin de hemen hepsinde, bazı bölgeler, diğerlerinden önce gelişmiştir. Unutulmaması gereken konu, başlangıçta hoş görülen, hatta zorunlu sayılan bölgesel düalizmin kısa bir sürede giderilmesi gerektiğidir. Çünkü geri kalmış bölgeler, kısa zamanda diğer bölgelerin düzeyine çıkarılmazsa, geri kalmışlık bu bölgelerde "kronik bir hastalık" halini alır.

O halde devlet ve özel sektör topyekün bir biçimde kalkınma hamlesi başlatmalı ve gerekli kalkınma sağlanmalıdır. Devlete düşen öncelikli görev, bu bölgelerimize altyapı yatırımlarını götürmek ve özel sektöre vereceği yatırım teşvikleri ile özel sektör yatırımlarını da bu bölgelere çekmek olacaktır. Fakat burada unutulmaması gereken, siyasi çıkarlar gözetilmeden, gerçekten ihtiyacı olan yörelere teşvik verilmesi gerektiğidir. Her yöreye teşvik vermek, hiç bir yöreye teşvik vermemek demektir.

Bunlara ilaveten, halâ uygulanmakta olan ve meyveleri alınan, ülkemizin en büyük ve dünyanın sayılı bölgesel kalkınma planlarından olan GAP ile birlikte DAP'ın da bir an önce faaliyete geçirilerek Doğu Anadolu Bölgesi'nin de hak ettiği seviyeye ulaştırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

AKGÜR Zeynep Gökçe, Türkiye'de Kırsal Kesimden Kente Göç ve Bölgelerarası Dengesizlik, **T.C.Kültür Bakanlığı Yay.No:201, Ankara, 1997.**

ALKANER Hami, "Doğu Anadolu Projesi Bir An Önce Hayata Geçirilmelidir", Dünya, **4 Ocak 1998,**

[66] Ahmet ÖZER, **Modernleşme ve Güneydoğu,** İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1998, s.339.

[67] Kamuran ZEREN, **"Liselerin Acınası Hali",** Hürriyet, 15 Mart 1999, s.26.

ATEŞ M.Rauf, "76 İlin Ekonomik Nabzı", Capital, Y:5, S:2, (Şubat 1997).
BAŞKAYA Fikret, Azgelişmişliğin Sürekliliği, **İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1994.**
BAŞOL Koray, Demografi, **Anadolu Matbaası, İzmir, 1994.**
BAŞOL Koray, Türkiye Ekonomisi, **Anadolu Matbaası, İzmir, 1994.**
BULUTAY Tuncer, Tarımda İstihdam İstatistikleri Alanında DİE Kapasitesinin Güçlendirilmesi Projesi, Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam, **DİE Yay., Ankara, 1996.**
DAĞ Rıfat, Doğu Ekonomisi, **Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yay., Ankara, 1995,**
DİE, Haber Bülteni, **Ankara, 30.08.1996.**
DİNÇ M.Şefik, "Güneydoğu'da Özel Sektör Devleti Solladı", Macro Economy, **N:38, (Aralık 1997).**
DİNLER Zeynel, Bölgesel İktisat, **Ekin Kitabevi Yay., Bursa, 1998.**
DOĞAN Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, **Ülke Yay., İstanbul, 1994.**
DPT, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması(1996), **DPT Yay.No:2466, Ankara, 1996.**
DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı(1996-2000)1998 Yılı Programı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, **Ankara, 1998.**
Dünya, **"Katrilyonluk Yatırıma Teşvik", 17 Mart 1998.**
EKER Aytaç, ALTAY Asuman, SAKAL Mustafa, Maliye Politikası, **Takav Yay., Ankara, 1994.**
ERGİL Doğu, Doğu Sorunu:Teşhisler ve Tedbirler, Özel Araştırma Raporu, Stratejik Araştırmalar Dizisi 1, **TOBB Yay., Ankara, 1995.**
ERKAL Mustafa, Bölgelerarası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması, **Şamil Yay., İstanbul, 1978.**
ERKAL Mustafa, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, **Boğaziçi Yay.No:56, İstanbul, 1982.**
GÜNDÜZ Ali Yolmaz, "Türkiye'de Bölgesel Dengesizlikleri Gidermeye Yönelik Politikalar", Banka ve Ekonomik Yorum, **S:6, (Haziran 1990)**
GÜVENEN Orhan, "GAP'ın Yanına DAP", Ekonomik Forum, **Y:5, S:7, (Temmuz 1998).**
İTO, Rakamlarla Türkiye Ekonomisi, **Temmuz 1998.**
KARLUK Rıdvan, Türkiye Ekonomisi, **Beta Basım Yay.No:607, İstanbul, 1997.**
KELEŞ Ruşen, Kentleşme Politikası, **İmge Kitabevi Yay.No:13, Ankara, 1993.**
KUYUCUKLU Nazif, Türkiye İktisadı, **Filiz Kitabevi Yay.No:113, İstanbul, 1993.**
Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, **Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yay.No:2, Ankara, 1993.**
ÖZER Ahmet, Modernleşme ve Güneydoğu, **İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1998.**
ÖZGÜVEN Ali, İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması, **Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 1988.**
ÖZYÜREK Mustafa, "Özel Duruma Siyasi Rotüş", Milliyet, **10 Kasım 1998.**
Power Ekonomi, **"99 Yatırım Atlası", (Ocak 1999).**
SAVAŞ Vural, Kalkınma Ekonomisi, **Beta Basım Yay.No:85, İstanbul, 1986.**
SIMONNET Dominique, Çevrecilik, **(Çev:Mehmet Selami Şakiroğlu), İletişim Yay., İstanbul, 1993,**
SİLİER Oya, Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları, **ODTÜ Yay.No:7, Ankara, 1976.**

SÖNMEZ Mustafa, "50 Göstergede Türkiye'nin Nabzı", Power Ekonomi, **(E-kim 1997).**
SÖNMEZ Mustafa, Bölgesel Eşitsizlik, **Alan Yay.No:42, İstanbul, 1992.**
ŞENER Nedim, "55 İl 1 İstanbul Ediyor", Milliyet, **8 Ekim 1998.**
ŞENER Nedim, "Türkiye Hızla Köyleşiyor", Milliyet, **25 Aralık 1996,**
TANERİ Ergun, Bölge Planlama, **Yıldız Üniversitesi Yay.No:186, İstanbul, 1986.**
TUĞLACI Pars, İngilizce-Türkçe İktisadi, Ticari, Hukuki Terimler Sözlüğü, **ABC Tanıtım Basımevi, İstanbul, 1988.**
TÜRKDOĞAN Orhan, Doğu ve İnsan Sorunu, **Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974.**
YILMAZ Zeki, AT'da Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri, **Doktora Tezi, 1995.**
ZEREN Kamuran, "Liselerin Acınası Hali", Hürriyet, 15 Mart 1999.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

BÖLGESELLEŞME SÜRECİ VE TÜRKİYE-AB GÜMRÜK BİRLİĞİ

Hüseyin Mualla YÜCEOL

ÖZET

Son yıllarda açıklıkla görülmektedir ki, bölgesel iktisadi birleşme hareketleri yönündeki adımlar hız kazanmaktadır. Bu gerçekten hareketle çalışma, ekonomik birleşme düşüncesinin önemini, Ocak 1996'da yürürlüğe giren Türkiye-AB Gümrük Birliği sürecini dikkate alarak açıklamayı amaçlamaktadır.

Bundan başka, çalışma Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki olası etkileri ve bu etkilerle ilgili temel bazı sorunları incelemektedir.

1. GİRİŞ

II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ticaretinin serbestleştirilmesi yönünde pek çok adımlar atıldı. Bu yönde atılan adımlar genellikle GATT-Bretton Woods ticaret sistemi doğrultusunda gerçekleştiren ve olabildiğince çok ülkenin arasındaki ticari engellerin kaldırılmasını öngören çabaları içeriyordu. Ancak özellikle 1970'lerden sonra ortaya çıkan siyasi ve ekonomik gelişmeler ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki bu yaklaşımın değişmesine neden oldu. Ortaya çıkmaya başlayan yeni yaklaşım daha dar bir çerçevede ve daha çok birbirlerine coğrafi olarak yakın ülkeler arasındaki ticari engellerin kaldırılmasına dayanan ekonomik bloklar oluşturma yani "bölgeselleşme" esasına dayanıyordu.

Ekonomik blokların giderek önem kazandığı bu yapı içerisinde, Türkiye'de uzun süredir. Dünyanın en önemli bölgesel işbirliklerinden biri olan Avrupa Birliği ile bütünleşme yönünde pek çok adımlar attı. Son olarak, Avrupa ile bütünleşmede önemli bir adım sayılan ve Ocak 1996'dan itibaren yürürlüğe giren Gümrük Birliği sürecine girdi. Ancak, Gümrük Birliği sadece gümrük tarifelerinin indirilmesi anlamına gelmediği için bu sürecin çok sıkıntılı ve sorunlu geçeceği görülüyor.

Bu çalışmada, bir yandan "bölgeselleşen dünya" gerçeği ve iktisadi birleşme hareketleri vurgulanırken öte yandan da, Gümrük Birliği'ni gerçekleştiren Türkiye'nin bu gerçekler karşısındaki durumu ve Gümrük Birliği ile beraber karşılaşılabilecek bazı sorunlar gündeme getirilmektedir.

2. BÖLGESELLEŞME SÜRECİ

II. Dünya Savaşı ile 1970'li yıllar arasında; dünyada ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki politikalar evrensel bir nitelikte olup ülkelerin birbirlerine daha çok yakınlaşmasını hedefliyordu. Ülkeler arasındaki ekonomik ve mali ilişkilerin bu şekilde güçlendirilmesi, hem savaş sonrası yıkımın giderilmesi hem de olası bir savaşın önüne geçilmesi bakımından da büyük önem taşıyordu.

Fakat 1970'li yıllarla beraber gelen gelişmeler, dünyadaki mevcut ticaret sisteminin değişmesine neden oldu. Bretton Woods sisteminin çökmesi, petrol krizleri, enflasyon ve durgunluğun olumsuz etkileri 1980 sonrasında ticaretin serbestleştirilmesine yönelik politikaların değişmesine neden oldu.

Yeni yaklaşım, yine serbest piyasa ekonomisi çerçevesinde fakat daha dar bir kapsamda, ülkelerin birbirleri ile olan ilişkilerini güçlendirmeleri esasına dayanmaktaydı. Bölgeselleşme veya bölgecilik olarak ifade edilen bu yaklaşım, hem korumacılığı hem de serbest ticareti bir anlamda asan etkili bir ticaret politikası yaratmıştır.[1] Bu sistemde ülkeler bir taraftan serbest ticaret ile korumacılık arasında uzlaşmayı sağlayacak bir politikayı benimserken diğer taraftan da kısmen de olsa birbirlerine bağımlı hale gelmektedirler. Böyle bir yapı ise iktisadi birleşme hareketlerinin ön plana çıkmasına neden olmaktadır.

Bölgesel İktisadi Birleşme Hareketleri, belirli bir grup ülkenin, aralarındaki ticareti serbestleştirici politikalar izleyerek ekonomik birlikler oluşturmalarına "iktisadi birleşme hareketi" denilmektedir.[2] Bölgelerarası evya uluslar arası ilişkilere konu olan malların, hizmetlerin, insanların, sermaye ve paraların ülkeler arasındaki hareketler tümü iktisadi birleşmenin bir parçasını veya bölümünü oluştururlar.[3] Ülkeler bu tür hareketler içerisinde olarak üretim kapasitelerini ve kaynak verimliliğini arttırmayı böylece de toplumun refah seviyesini yükseltmeyi hedeflerler. Buna ek olarak oluşturulacak ekonomik birliklerde siyasi güçlerin de bir araya getirilmesi, bölge dışında kalanlara karşı büyük bir dayanışma sağlayacaktır.

---

[1] Peter F. DRUCKER, **Yeni Gerçekler,** Çeviren: Bir tane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, s. 133

[2] Halil SEYİDOĞLU, **Uluslararası İktisat Teori, Politika ve Uygulama**, Güzem Yayınları No:7, İstanbul, 1993, s. 415

[3] Friz MACHLUP, "**A History of thought On Economic Integration**" Economic Intergation Worldwide, Regional, Sectoral, Derleyen: F. Machlup, The MacMillan Press Lmt., s. 70.

İktisadi birleşme hareketlerinin tüm şekillerinde bütünleşme, ticari engellerin kaldırılması, faktör hareketlerinin serbestleşmesi ekonomi politikalarının uyumlaşması ve bütün bu politikaların tam bütünleştirilmesi gibi aşamaları gerekli kılar.[4] Buna rağmen ekonomik birleşme kavramı literatürde çeşitli birleşme türlerini kapsadığı için bu konuda iktisatçılar arasında tam bir görüş birliği sağlanamamıştır. Başlıca birleşme türlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

A. Tercihli Ticaret Anlaşmaları (Preferantial Trading Agreements)

Tercihli ticaret sisteminin ilk ve en kapsamlı olan bu aşamasında iki veya daha fazla ülke tercihli ticaret anlaşması yaparak aralarındaki tüm malların (hizmetler ve sermaye hariç ve ihracında küçük tarife tercihleriyle indirimler yaparlar. Buna karşın, dünyanın diğer ülkelerine kendi özel tariflerini uygularlar.

B. Serbest Ticaret Bölgesi (Free Trade Area)

Burada birliğe dahil ülkeler, aralarındaki bütün malların ithal gümrük vergilerini ve tüm miktar sınırlandırılmalarını ortadan kaldırırlar. Fakat dünyanın geri kalan ülkelerine, kendi orijinal gümrük tarifelerini uygulamayı sürdürürler. Avrupa'da EFTA (European Free Trade Area) ve Kuzey Amerika'da NAFTA (Nort American Free Trade Association), serbest ticaret bölgelerinin tipik örnekleridir.

C. Gümrük Birliği (Cumtoms Union)

İktisadi birleşme hareketleri içerisinde en önemli adımlardan birisi gümrük birliği oluşturmaktadır. Gümrük birliğinde iki veya daha fazla ülke karşılıklı mal ithalatında (sermaye ve hizmetler hariç) ithal gümrük tarifelerini kaldırırlar ve dünyanın geri kalan ülkelerine de ortak bir dış gümrük tarifesi uygularlar.

Gümrük birliği aynı zaman bir serbest ticaret bölgesi sayılmaktadır. Çünkü birliğe dahil ülkeler arasında ticaret serbesttir. Fakat serbest ticaret bölgesi bir gümrük birliği gerektirmez. Yani serbest ticaret bölgesinde ortak bir gümrük tarifesine gerek yoktur.[5]

Gümrük Birliği'nin ekonomi üzerinde statik ve dinamik olmak üzere iki önemli etkisi vardır. Statik etkiler, ekonomik yapıda bir değişiklik olmadan tarifelerin indirilmesi ile dış ticaret hacmi ve refah üzerindeki etkilerdir.[6] Bu ise gümrük birliklerinin birlik içerisindeki ticaret ve üretim hacmine olumlu etkisi demek olan "ticaret yaratıcı" ve bölge dışına ortak bir tarife uygulanması sonucu birlik dışındaki ticaret ve üretim hacmine olumsuz etkisi demek olan "ticaret saptırıcı" etkileriyle ölçülebilir.

Gümrük Birliği'nin dinamik etkileri statik etkilerine göre daha önemlidir. Bu etkilerin temelinde rekabetin arttırılması ölçek ekonomileri, ekonomik kaynakların

---

[4] Bela BALASA, "**Types of Economic Integration**", Economic Intepration Wormwide, Regional, Sectoral, Derleyen: Machlup, The Macuillan Press, Lmt, 1976, s. 17

[5] Miltiades CHACHOLIADES, **International Economic**, Mc. GrawHill, Inc. NewYork, 1990, s. 224

[6] SEYİTOĞLU, s. 418

daha iyi kullanılması, yatırımların artması, daha hızlı bir teknolojik gelişme gibi sonuçlar yatmaktadır.[7]

D. Ortak Pazar (Common Market)

Ortak pazar gümrük birliğinden daha ileri ve sıkı bir ekonomik birliktir. Çünkü, gümrük birliğinde olduğu gibi üyeler arasındaki ticaret serbestleştirilirken dışa karşı ortak bir tarife uygulanmakta, buna ek olarak da üretim faktörlerinin, emek ve sermayenin bölge içinde serbest dolaşımı sağlanmaktadır. Bu açıklamadan hareketle Avrupa Topluluğu'nun (her ne kadar 1922'den sonra, kendisini "Avrupa Birliği" olarak tanımlasa da) bir ekonomik bütünleşme modeli olduğu söylenebilir.

E. Ekonomik Birlik (Economic Union)

İktisadi birleşme hareketlerinin en ileri ve en mükemmel şeklini ekonomik birlik oluşturmaktadır. Burada Ortak Pazar'dan sonra ülkeler malı, parasal ve sosyo-ekonomik politika alanlarını da birleştirme yoluna giderler. Ekonomik birliğinin bir ileri aşaması siyasi birlik olarak düşünülebilir.

Örneğin, Amerikalı iktisatçı Chacholiades Uluslar arası İktisat kitabında ekonomik birliğe iki önemli örnek vermektedir[8] Bunlardan ilki, Amerika Birleşik Devletleridir. ABD'yi oluşturan 52 eyalet arasında ticaret bütünüyle serbesttir. Buna ek olarak ortak bir merkez bankası ve ortak bir para birimi kullanılırken dış politika ve savunma federal hükümet tarafından yürütülmektedir. Ekonomik birliğe ikinci bir örnek de, 1948'de Belçika, Hollanda ve Lüksemburg arasında kurulan Benelux İttifakı'dir. Bu ittifak önceleri bir gümrük birliği iken 1958'de imzalanan Benelux Anlaşması ile bir ekonomik birliğe dönüşmüştür.

3. AB-TÜRKİYE GÜMRÜK BİRLİĞİ

Türkiye ile Topluluk arasında ekonomik bir ilişkisinin kurulması, Türkiye'nin 31 Temmuz 1959 yılında AET konseyine müracaat ederek ortaklık talebinde bulunmasıyla başlamıştır. 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması'nın 1964'te yürürlüğe girmesiyle hukuksal ifadesini bulan bu ilişkiler, 1973'te yürürlüğe giren Avrupa'da meydana gelen gelişmeler gerekse Türkiye'de yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar bu ilişkileri zaman zaman kesintiye uğramıştır.

Bununla beraber, 14 Nisan 1987'de Türkiye topluluk konseyine tam üyelik, başvurusunda bulunmuştur. Fakat konsey, Türkiye'nin tam üyelik, başvurusunu 18 Aralık 1989 tarihine kadar incelemiş ve bu tarihten sonra bu talebi reddetmiştir. Raporda gerekçe olarak da gerek Türkiye'den kaynaklanan ekonomik ve siyasi sorunlar gerekse Topluluğun içsel sorunları gösterilmiştir.

6 Mart 1995'te Topluluk ile yeniden başlatılan müzakereler sırasında siyasi ve mali işbirliği konularında kararlar alınmış ve Gümrük Birliği'nin Ocak 1996

[7] P.T. ELLSWORTH, **The International Economy, The Macmillan Company**, Newyork, 1964, s. 533
[8] CHACHOLIADES, s. 225

yılından itibaren gerçekleştirilmesi konusunda anlaşma sağlanmıştır. Bu doğrultuda, Avrupa parlementosu'nun 13 Aralık 1995'te yapmış olduğu oylama ile Türkiye bu sürecin içine girmiş bulunmaktadır.

3.1. Gümrük Birliği'nin Etkileri

Türkiye'nin şu anda içinde bulunduğu Gümrük Birliği süreci ile ilgili genel bir değerlendirme yapmadan önce, Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisi üzerinde yaratacağı olası etkileri dikkate almak gerekecektir. Bu etkileri şu şekilde inceleyebiliriz:

GELİR ETKİSİ: Gümrük Birliği'nde temel nokta gümrük tarifelerinin indirilmesi ve dışarıya ortak bir tarife uygulanması anlamına geldiği için, öncelikle Türkiye'nin bu tarifelerden elde ettiği gelir yok olacaktır. Fakat diğer taraftan gümrük mevzuatının ve bürokratik işlemlerin kolaylaşması sonucu gümrüklerde bir maliyet düşüşü ortaya çıkabilecektir.[9]

TİCARET ETKİSİ: Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisi üzerinde ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkileri olacaktır. Gümrük tarifelerinin indirilmesi ve koruma oranlarının azaltılması sonucu özellikle Avrupa Topluluğu ülkelerine karşı ithalatın artacağı açıktır. Ancak ithalat artışı sınırlı olacaktır. Çünkü ithalatın yapısına baktığımızda ithalatımızın %85'ini yatırım ve ara malları teşkil etmektedir. bu nedenle Gümrük Birliği'nin yatırım ve ara malları yönünden sınırlı bir ticaret yaratıcı etkisi olacaktır. Bununla beraber, yatırım hammadde ithalatının büyük bir bölümü yatırım teşvik, ihracatı teşvik, çeşitli yasalarla tanınmış muafiyetler çerçevesinde muaf olarak yapılmaktadır. Esas ticaret yaratıcı etki ithalatın % 15'ini teşkil eden tüketim malları yönünden olacaktır.[10]

Bunların dışında üçüncü ülkelerden yapılan petrol gibi ürünlerin ithalatında azalma olmayacaktır. Bunlara rağmen üçüncü ülkelerden yapılan ithalatın bir bölümünün Topluluk üyelerine kayacağını söyleyebiliriz.

Bu aşamada ticaret saptırıcı etkinin de sınırlı olacağını söylemek mümkündür. Çünkü, örneğin, Türkiye AB'nin üçüncü ülkelerle yaptığı tercihli ticaret anlaşmalarına uyacağı için, bu ülkeler açısından bir ticaret saptaması olmayacaktır. Girdilerin ucuzlaması sonucu üretim ve buna bağlı olarak da ihracatın artması düşünülebilir. Ancak sonuç olarak Topluluk üyeleri yapılacak ihracatın oranı yapacağımız ithalata göre çok düşük kalacaktır. Tabii ki bu da ödemeler bilançosu dengesizliğinin daha da artması anlamına gelmektedir.

YAPISAL ETKİLER: Bilindiği gibi Gümrük Birliği süreci ekonominin yeniden yapılanmasını gündeme getirmektedir. Bu süreçte rekabetin artması en çok dikkat çekici unsuru oluşturmaktadır. Fakat, rekabetin artması sermaye birikimi ile teknolojik gelişmenin birlikte gerçekleştirmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü bu birlikteliğin sonucunda ortaya çıkan ölçek ekonomilerinde;

---

[9] Faruk ŞEN, "**Türkiye'nin Tam Üyeliğinin Avrupa Birliğine Sağlayacağı Yararlar**" Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi, Ekonomi-Konferans, s. 11, Mersin, 1995, s. 20

[10] TOBB, **Ekonomik Rapor,** Ankara, 1995, s. 103.

a- ürün maliyetlerinin azalması,

b- kâr oranların artması olmak üzere iki temel sonuç ortaya çıkmaktadır.[11] Bütünlüğün sağlanamaması halinde ise kârlar azalmakta ve sermaye birikimi tıkanma noktasına gelmektedir.

Diğer taraftan rekabetin artması ile ilgili beklenti Türkiye'de pek çok sektörün ve orta ölçekli firmaların rekabet gücünü gündeme getirmektedir. Çünkü, tekstil-pamuklu giyim, dokuma, hizmet sektörü (turizm), çimento, makine gibi rekabet gücü olmayan ve şeker, konserve, süt ürünleri, ağaç ürünleri gibi destek bekleyen sektörlerin bulunması Gümrük Birliği sürecindeki en hassas noktalardan birini oluşturmaktadır.

YATIRIM ETKİSİ: Piyasa hacminin genişlemesi ve kaynak etkinliğiyle beraber yatırımların artması düşünülmektedir. Bunda Gümrük Birliği sonrasında ülkeye girmesi beklenen önemli ölçüdeki yabancı sermaye büyük rol oynamaktadır. Ancak, istikrarlı bir piyasa düzeninin kurulamaması, kendisine her zaman güvenli bir ortam arayan yabancı sermayenin, ucuz işgücüne rağmen Gümrük Birliği sonrasında da sınırlı kalmasına neden olacaktır.

GENEL ETKENLER: Gümrük Birliği sonrasında ekonomik istikrarın sağlanması yönündeki genel eğilimler artarak devam edecektir. Çünkü gümrüklerin sıfırlandığı ve sermaye girişinin arttığı bir ortamda gelebilecek bir krizin etkileri çok daha büyük olabilecektir. Ancak, bu yönde bir eğilimin gerçekleşmesi, istikrarsızlığı gidermek için uygulanacak politikaların etkinliğine bağlıdır. İktisat politikaları açısından, para, maliye ve döviz kuru politikalarının çok doğru ve etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Örneğin özellikle kısa dönemde Gümrük Birliği sonrasında kamu gelirindeki olası bir azalışı, borçlanma yoluyla gidermeye çalışmak enflasyonu daha fazla yükseltecektir. Böylece işsizlik ile beraber ekonomide makro dengeler daha da bozulacaktır.

Özelleştirme konusunda Gümrük Birliği doğrudan bir etkide bulunmayacaktır. Çünkü, Roma Anlaşmasının 222. Maddesi, üye ülkelerdeki mülkiyet rejiminin AB yetki alanı dışında kaldığını vurguluyor. Bununla beraber, kamu kuruluşları ile özel kuruluşların pazarda eşit olarak rekabet etmeleri gereği bu konuda teşvik edici olabilir.

3.2 Gümrük Birliği Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Görüldüğü gibi Gümrük Birliği çok yönlü olarak karmaşık etkilere sahiptir. Özellikle beklenen olumlu etkilerin gerçekleşmemesi veya gecikmesi konuyu daha tartışmalı hale getiriyor. Buna rağmen, Gümrük Birliği kaçınılmaz olarak ekonomik ve siyasi hayatımızın bir parçası şeklinde gündemimize yerleşmiş bulunuyor. Kaldı ki su anda içinde bulunduğumuz dünya düzeni Gümrük Birliği'nin farklı açılardan da değerlendirilmesi gerektiğini gösteriyor.

Çalışmanın başında vurgulanan bölgeselleşme gerçeği bunu yansıtmaktadır. Çünkü önümüzdeki yıllar, dünyanın hem ekonomik hem de siyasal açılardan

[11] Türkel MİNİBAŞ, **"Gümrük Birliği ve Ötesi"** Banka ve Ekonomik Yorumlar, 1995, s. 28

bir belirsizlik içerisinde olacağını gösteriyor. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, bu gerçek daha da netleşmiş bulunuyor. Tabii bu da tüm ülkeleri ekonomik blokların içinde serbest ticaret bölgesinden de ileride bir işbirliğine doğru yönlendiriyor. Başlıca bölgesel işbirlikleri Kuzey Amerika, Avrupa Topluluğu ve Japonya merkezleri gerçekleşiyor. Bu açılardan bakıldığında Gümrük Birliği'nin önemi ön p.ana çıkıyor.

Bunların dışında., Türkiye'nin Gümrük Birliği ile ilgili beklentileri doğrultusunda kamuoyunda oluşturulan ortak bir tavır söz konusu. Bu tavır tabii ki sadece halkın daha kaliteli, daha ucuz veya daha yüksek teknolojik ürünler ile ilgili beklentileri ile sınırlandırılamaz. Ayrıca sadece halkın ekonomi bilmediği veya yönlendirildiği iddiası ile de açıklanamaz. Bu aslında halkın mevcut ekonomik ve siyasi yapıya ve sosyal şartlara (eğitim, sağlık, adalet v.b.) duymuş olduğu güvensizlikle ilgilidir. Tüm bu gerçekler halkın Gümrük Birliği'ne, değişim ve gelişim yolunda atılan önemli bir adım olarak bakmasına yol açıyor.

SONUÇ

Ekonomik blokların giderek daha belirgin hale geldiği uluslararası düzende bir belirsizlik hakimdir. Bu düzende Türkiye hangi açılardan bakılırsa bakılsın Gümrük Birliği ile önemli bir adım atmış bulunuyor. Fakat bu, Gümrük Birliği sürecinin çok sıkıntılı ve sorunlu geçeceği gerçeğini gözardı etmek anlamına gelmiyor. Çünkü herşeyden önce Türkiye-AB Gümrük birliği, iki ortağın eşit koşullarda oluşturduğu bir birlik değildir.

Bu yüzden Türkiye'nin öncelikle pazarlık gücünü arttıracak mekanizmaları oluşturması gerekmektedir. Kaldı ki, Avrupa Birliği'nin de mali işbirliği, iş gücünün serbest dolaşımı, gümrük vergilerinin sıfırlanması gibi konularda yükümlülükleri söz konusu. Türkiye'nin bu pazarlık gücüne ulaşamaması, Onu ekonomik ve siyasi pek çok konuda tam üyeliğe sahip ülkeler karşısında sadece alınan kararların uygulayıcısı durumunda bırakacaktır.

Bunların ötesinde, mevcut yasalardaki boşluklar, Gümrük Birliği sonrasında oluşacak yeni piyasa şartlarına uyum sorunu, yatırımları finanse edecek kaynak yetersizliği, mal ve hizmet bazında standardizasyon olmaması, ve insan hakları ve demokratikleşme gibi alanlarda üyelerin görüşleri ve beklentileri Gümrük Birliği ile ilgili çıkabilecek diğer başlıca sorunlardır.

KAYNAKLAR

BALASSA, Bela "**Types of Economic Integration**", Economic Integration Wormdwide, Regional, Sectoral, Derleyen: F. Machlup, The Macmillan Press..Lmt, 1976.

CHACHOLIADES, Miltiades International Economic, McGrawHill Inc, New York, 1990

DRUCKER, Peter F. **Yeni Gerçekler**, Çeviren: Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994

ELLSWORTH, P.T. The International Economy, The Macmillan Company, New York,1964

KARLUK, Rıdvan **Ekonomik Birleşmeler Teorisi Yönünden Türkiye'nin AET Üyeliği ve Sanayileşme Sorunu**, Eskişehir İ.İ.B.F yayınları, Eskişehir, 1976.

KAZGAN, Gülten Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.

MACHLUP, Fritz "**A Histry of thought On Economic Integration**", Economic Integration Worldwide, Regional, Sectoral", Derleyen: F. Machlup, The MacMillan Press Lmt., 1976.

MINİBAŞ, Türkel "Gümrük Birliği ve Ötesi", **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, (Şubat), 1995.

MUSSA, MİCHEL (1987) "Macroeconomic Poliay And Trade Liberalization: Some Guidelines", **World Bank Puplication**, vol.2 no.1, 1997

SEYİDOĞLU, Halil Uluslar arası İktisat: **Teori, Politika ve Uygulama**, Güzem Yayınları no:. 7, İstanbul. 1993.

SEN, Faruk (1995), "**Türkiye'nin Tam Üyeliğin Avrupa Birliği'ne Sağlayacağı Yararlar**", Mersin Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi, Ekonomi-Konferans, sayı 11 (Haziran), Mersin, 1995

THUROW, IESTER "**Yirmi Birinci Yüzyıl Kimin Olacak?**", Küresel Rekabet, Derleyen:. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

TOBB, Ekonomik Rapor; (Mayıs), Ankara, 1995.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

STRATEJİK YÖNETİM MUHASEBESİNİN BİR İŞLEVİ OLARAK SEÇİLEN STRATEJİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE KONTROLÜNE YÖNELİK YENİ AÇILIMLAR

Prof. Dr. Hüseyin ERGİN* – **Yrd. Doç. Dr. Orhan ELMACI**

ÖZET

Stratejik kontrol ve değerlendirme iki boyutludur. Birinci boyuta işletme yönetiminin kontrolü altında ki faaliyetlerin kontrol edilmesi, ikinci boyutta işletme yönetiminin kontrolü dışında ki değişkenlerin (dış faktörlerin) kontrol edilmesidir.

Stratejik yönetim sürecinin son aşamasında seçilen stratejinin etkinliğinin belirlenmesi, değerlendirme kriterlerinin belirlenmesi ve kontrolünün yapılması gerekir. Bu işlevi stratejik yönetim muhasebesi yerine getirmesi gerekir. İşletme üst yönetimi stratejinin değerlendirilmesi aşamasında stratejik seçimlerin ve bunlarla ilgili kararların işletmenin genel amaçları ile örtüşüp örtüşmediğini analiz ederler.

Seçilen stratejinin uygulanabilirliği, bölüm planları, programları ve bütçelerin etkinliğine bağlıdır. Bütün bu plan, program ve bütçeler stratejik yönetim muhasebesi tarafından hazırlanmaktadır. Stratejik

* Dumlupınar Üniversitesi-İİBF Öğretim Üyesi.

Yönetim Muhasebecisince hazırlanan bütçeleri oluşturmak için kaynak tahsisi ve tedarikleri yapılır. Üst yönetimce stratejileri, planları ve programları harekete geçirecek bir örgütsel yapı, kültür ve liderlik biçiminin oluşturulması gerekir. Uygulamaya geçer geçmez bütün bu çabaların sürekli takip ve kontrolü gerekir. Ancak bunun yapılabilmesi için her uygulamanın erişmek istediği hedefler, standartlar ve bunlarla ilgili ölçütlere doğru bütünleşik sistemi tamamlayacak kompenantlara gereksinim bulunduğunu, bunları tamamlamadan uygulamaya geçilmemesinin aksaklıklara neden olabileceğide unutulmamalıdır.

Stratejik değerlendirme ve kontrol stratejik yönetim süreçlerinin bir bütün olarak birbirleriyle ve ortaya çıkan sonuçlar olarak da stratejinin başarısıyla uyumlu, uygun ve işlerlik niteliğini sürekli araştırma ve düzeltme faaliyetidir.

Feedforward (ileriye besleme) niteliğindeki stratejik kontrol sistemi hem geri besleme (feedback) özelliğine sahip olup, aynı zamanda öngörülerin kontrolü ve stratejik gözetim gibi iki yeni açılımada sahiptir. Bu bağlamda çalışmamız altı bölümden oluşmuştur.

Birinci bölümde, stratejik kontrolün özellikleri ortaya konmuştur.

İkinci bölümde, stratejik kontrol süreci hem geleneksel boyutda hem de çağdaş boyutda ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, stratejik planlama ve kontrol teknikleri kısaca özetlenmiştir.

Dördüncü bölümde, stratejik kontrolde kullanılan başarı değerlendirme (performans) ölçütleri ortaya konmuştur.

Beşinci bölümde, işletme içi ve işletme dışı stratejik kontrol incelenmiştir.

Sonuç bölümünde, Stratejik Yönetim Muhasebesinin stratejik kontrol ve değerlendirme işlevi ile ilgili öneriler ortaya konmuştur.

GİRİŞ

Stratejik yönetim sürecinde seçilen stratejinin değerlendirilmesi, önceden belirlenen değerlendirme ölçütleri ile uygulama sonuçlarının (fiili verilerin) karşılaştırılması ve tatmin edici olmayan sonuçlara göre düzeltici önlemlerin alınmasıdır. Başka bir deyişle stratejik kontrol, önceden belirlenen hedeflere ne kadar ulaşıldığını inceleme, stratejik uygulamanın gelişimini izleme ve tatmin edici olmayan başarı düzeyine ilişkin düzeltici önlemleri alma fırsatını yakalamaktır.

Stratejik uygulamalar için oluşturulması gereken alt yapıda bölüm planları, programlar, bütçeler, kaynak tedarikleri yer alır. Üst yapıda ise; stratejileri, planları ve programları harekete geçirererk bir örgütsel yapı, kültür ve liderlik yer alır. Stratejik alt ve üst yapı hedefler doğrultusunda entegre edilerek uygulama aşamasına geçilir. Ancak bu uygulama ile elde edilmeye başlayan ilk başarı sonuçlarıyla birlikte stratejik yönetim sürecinin hangi aşamasının aksadığını da ortaya çıkarılmış olacak ve bu önleyici kontrol mekanizmaları sayesinde sorunlar büyümeden gerekli önlemler alınacaktır.

Stratejik yönetim muhasebesi, stratejik yönetim süreci içersinde en önemli katkıyı stratejik kontrol aşamasında sağlamaktadır. Seçilen stratejiler ve başarı ölçüleri ile stratejilerin uygulanmasından elde edilen sonuçlar ve bu sonuçların değerlendirilmesi büyük ölçüde muhasebe bilgilerinin kullanılmasını gerektirmektedir. Stratejik kontrol süreci içinde kullanılacak muhasebe bilgileri, **cari ve proforma bilanço** ve **gelir tablosu, nakit akışları tablosu, bütçeler, sorumluluk raporları** gibi düzenli olarak yayınlanan raporlardan elde edilebileceği gibi, stratejik maliyet analizleri **pazar analizleri,** portföy analizleri ve benzer analizler sonucunda da sağlanabilmelidir. Bu bağlamda çalışmamız altı bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, stratejik kontrolün özellikleri ortaya konmuştur.

İkinci bölümde, stratejik kontrol süreci hem geleneksel boyutda hem de çağdaş boyutda ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, stratejik planlama ve kontrol teknikleri kısaca özetlenmiştir.

Dördüncü bölümde, stratejik kontrolde kullanılan başarı değerlendirme (performans) ölçütleri ortaya konmuştur.

Beşinci bölümde, işletme içi ve işletme dışı stratejik kontrol incelenmiştir.

Sonuç bölümünde, Stratejik Yönetim Muhasebesinin stratejik kontrol ve değerlendirme işlevi ile ilgili öneriler ortaya konmuştur.

I. STRATEJİK KONTROLUN ÖZELLİKLERİ

Stratejik kontrol iki boyutludur. Birinci boyutunda İşletmenin kontrolu altındaki faaliyetlerin kontrol edilmesi. İkinci boyutunda İşletmenin kontrolu dışındaki faaliyetlerin (dış faktörlerin) İşletmenin uyguladığı strateji üzerindeki olumsuz (negatif) etkilerini ortaya koymaya yöneliktir.

Stratejik kontrol faaliyetleri, özellikle, işletme düzeyindeki önemli ve uzun vadeli faaliyetler için sürdürülür. Bu düzeylerde örgütün sabit varlıklar kompozisyonu tamamen değişebilir. Örneğin, yeni bir işletme satın almaya ya da stratejik işletme biriminden (SİB) birinin kaldırılması gibi. Bu nedenle, stratejik planın ya da

İşletmenin başarısı ya da başarısızlığı, bütün örgütün gelecekteki başarısının temel göstergesidir.

Faaliyet düzeyindeki başarısızlığın etkisi, işletme düzeyi anlayışından farklıdır. Bu düzeydeki bir eylemsel amaca ulaşmadaki başarısızlık (örneğin günlük satışlardaki bir düşme gibi) örgüt için olumsuz bir gösterge sayılamaz. Bu tür dalgalanmalar olağandır ve çözümü kolaydır.

Stratejik kontrol faaliyetleri genellikle işletmenin dış çevresine yöneliktir. İşletme dışı faktörlerin işletmenin stratejik uygulama sonuçlarını nasıl etkilediğini ve işletmeyi içinde bulunduğu çevredeki başarısının derecesi ve pazarda ulaşılan başarı düzeyinin stratejik amaçlar açısından yeterli olup olmadığını belirlemek gerekir.

Stratejik kontrol, günlük sorunlar ve olağan faaliyetlerle ilgili değildir. Stratejik kontrol süreci, işletmenin bütününü kapsayan bir kontrol sisteminin tasarlanması ve kurulması, uzun vadeli faaliyetlerin izlenmesi ve bu tür faaliyetlerle ilgili programların gözden geçirilerek düzeltilmesi anlamına gelir.

II. STRATEJİK KONTROL SÜRECİ

1. Geleneksel Stratejik Kontrol Süreci

Stratejik kontrol süreci diğer fonksiyonlarla ve stratejik yönetim sürecinin bütün aşamaları ile yakından ilgilidir. Çünkü kontrol sürecinde, her bir SİB'de, bölümde ve diğer alt birimlerdeki stratejik uygulamaların, planlara uygun olup olmadığının incelenmesi, izlenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Diğer yandan stratejik kontrol aşamasına geçilebilmesi için aşağıda belirtilen kompenantların belirlenmesi gerekir.

i. Eğer işletme yatırımlarını çeşitlendirmiş ise işletmenin amaçları ve stratejileri ile kaynak dağılımları,

ii. SİB'i ya da SİB'lerinin genel amaçları ve stratejileri,

iii. SİB'i ya da SİB'lerinin örgüt yapısı ve kendilerine ayrılan kaynakların belirlenmesi,

iv. SİB'lerinin fonksiyonel birimlerinin ayrı ayrı uygulama politikalarının belirlenmesi,

v. Her stratejik iş biriminin stratejisine uygun liderler ve liderlik biçimlerinin ve liderlerden beklenen niteliklerin belirlenmesi,

vi. Her stratejik iş biriminn fonksiyonel bölümlerinin ayrı ayrı yıllık hedefleri ile bölüm planlarının (taktik planlar) yapılması,

vii. Fonksiyonel bölümlere bağlı alt eylemsel (operasyonel) birimlerin yıllık, altı aylık, aylık, haftalık faaliyet hedefleri ile eylem programlarının yapılması,

viii. SİB'lerinin faaliyet planları ile birimlerinin yıllı programlarını gerçekleştirecek bütçelerin oluşturulması,

ix. En alt düzeyde giderlerin çıktıya dönüşüm işlemlerine işçiler ve çalışan memurlar için saatlik ya da günlük personel verimlilik normlarının (standartlarının) belirlenmesi,

x. Personeli harekete geçirecek, onları yaptıkları faaliyetlerde daha etkin ve verimli kılacak, motive edecek teşvik ve ödül sistemlerinin belirlenmesi,

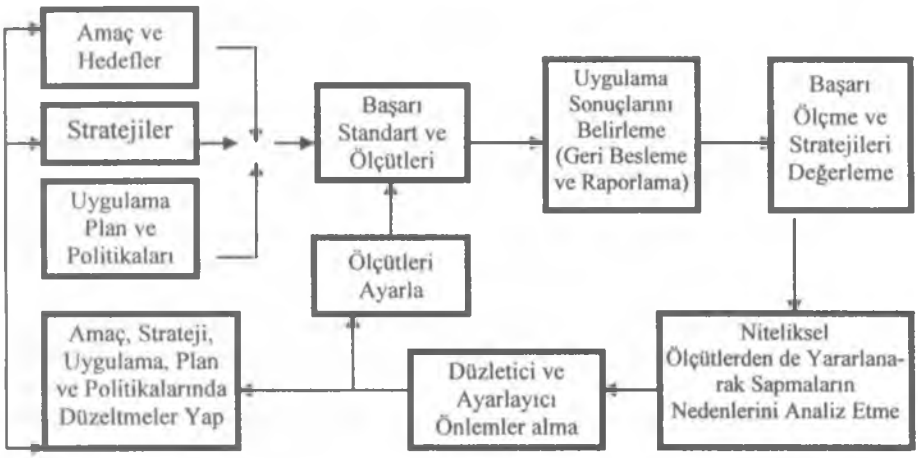
xi. Enalt kademede verimlilik normlarının kaydedilmesinden haftalık, aylık, üç aylık, altı aylık ve yıllık program hedeflerinin gerçekleşmesi bölüm planları ile politikalarının gerçekleşme ya da gerçekleşmeme durumlarının tam olarak belirlenmesi ve sürekli bir kontrola olanağını verecek bilgi sisteminin oluşturulması için düzenli veri sağlayıcı geri besleme sistemi oluşturulması,

xii. Faaliyet etkinliklerini belirleyecek ölçütler oluşturulması. Bu ölçütler alt kademe eylemsel birimleri ile orta kademe fonksiyonel bölümlerde kantitatif (sayısal) olabilir. Ancak, üst kademe yöneticileri bakımından ölçütler sayısal olduğu kadar niteliksel (kalitatif) özellikler de taşıyabilir.

xiii. Strateji değerlendirme işlemlerini en alt kademede eylemsel birimlerin faaliyet geçmesi ile elde edilen ilk sonuçlara başlatmak ve bunun dalga dalga orta ve üst yönetim hedefleri üzerindeki etkilerinin neler olabileceğine ve dolayısı ile stratejik amaçları nasıl etkileyeceğine karar vermelidir. (Amaçlar göre yönetim)

xiv. Stratejik kontrol raporları sadece SİB'nin fonksiyonel bölümlerle ilgilidir.En alt eylem birimlerinin performansları ile ilgili hususları rapor etmezler. Bu raporlar aynı zamanda stratejinin uygulanması için oluşturulan fonksiyonel taktik planların, eylem programlarının bütçelerin içerdiği hedef, norm, faaliyet, standart ve politikaların stratejiyle uygunluğu konusunu da araştırırlar. Ayrıca, stratejiyi değişen çevre koşulları ve rekabette öngörülmeyen hususlar bakımından da analiz edip stratejinin ve genel amaçların çevre koşullarına ve işletmenin (SİB)nin niteliğine ya da özelliğine uygun olup olmadığını da karara bağlarlar.

İşletmedeki kontrol ve değerlendirme işlemleri ile Yönetim Muhasebecileri bütünleşik planlama faaliyetlerinin birbirleriyle uyumlu olmasına ve fiili durumun strateji doğrultusunda yönlendirmesine yardımcı olur. İlgili yöneticilerin aldıkları kararların plan, program ve politikaların gösterdiği çerçevede olup olmadıklarını, ayrılan kaynakların yeterli olup olmadığı, yerinde ve akıllıca kullanılıp kullanılmadığı, çevredeki olayların beklenildiği gibi gelişip gelişmediği, rakip işletmelerin birim faaliyetlerine karşı nasıl tepki gösterdikleri, kısa vadeli hedeflerden orta ve uzun vadeli hedeflere ulaşma durumunun nasıl olduğu, ileride gidişatın nasıl etkileneceği, stratejik planlardan eylem planlarına kadar bütünleşik plan sisteminin genele başarısının ne olduğu, değişmesi gereken kompenantların olup olmadığı, ya da hazırlandığı şekilde uygulamaya devam edilip edilmemesine ilişkin sorularına yanıt vermelidir. Geleneksel stratejik kontrol süreci şekil 1'de gösterildiği gibidir.

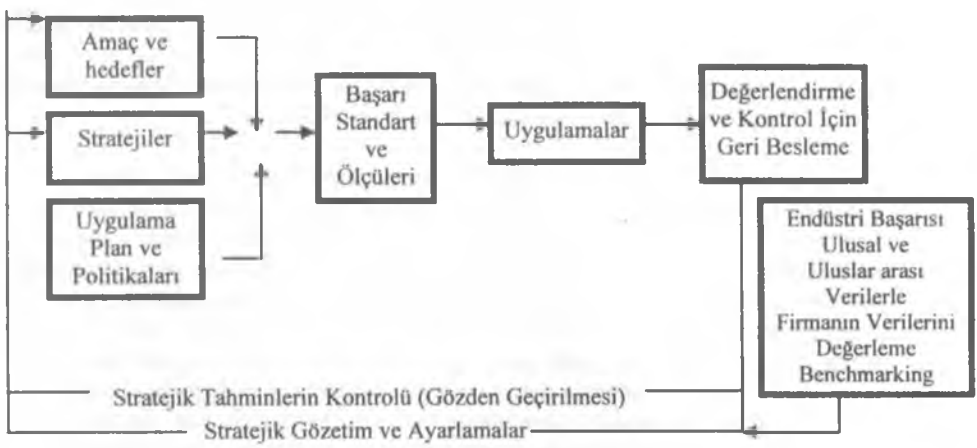
Şekil:1-Geleneksel Stratejik Kontrol Süreci

2-Çağdaş Stratejik Kontrol Süreci

Yöneticiler değişimi önceden tahmin etmek zorundadırlar. Çünkü; önceden tahmin, stratejik kontrol içinde daha çok geleceğe yönelmiş değişimi zorlayan bir yaklaşımı gerektirmekte ve böylece kontrolu engelleyen zorlukları da ortadan kaldırmayı hedeflemektedir.

Geleneksel kontrol sistemlerinde geri besleme "feedback" niteliğinde olan kontrol, çağdaş kontrol sistemlerinde ileriyi besleme "feedforward" niteliğindedir. Böylece stratejik Yönetim Muhasebesi önemli değişim ve trendleri de izleyerek değişmesi gereken hedef, standart ve stratejilerin zamanında değişmesine yardımcı olurlar. İleriyi besleme "feedforward" niteliğindeki bir kontrol sistemi geleneksel kontrol sistemindeki gibi yürütmenin kontrolü ve düzeltilmesi için geri besleme kontrolünü içerdiği gibi aynı zamanda tahminlerin kontrolü ve stratejik gözetim gibi iki çağdaş kontrol işlevine de sahiptir.

Çağdaş stratejik kontrol süreci şekil 2'de gösterildiği gibidir.

Şekil: 2- Çağdaş Stratejik Kontrol Süreci

Stratejinin belirlenmesi işleminde çeşitli değişkenlerin tahmini ve gelişimi önemli bir unsurdur. Stratejilerin oluşumu kadar uygulamak ve zaman içinde geçerli olup olmadığına karar vermek için tahminleri kontrole tabi tutmak ve önemli çevresel faktörleri sistematik ve sürekli çevre analizleri ile izlemek zorunludur. Böylece meydana gelebilecek büyük değişimleri önceden görerek hedef stratejilerde ne gibi değişimler yapılmasına zamanında karar verilecektir.

Tahminlerin kontrolu, işletme içinde politika, fen, ekonomi, endüstri analizi, vb. eğitimi almış uzmanlar ya da dışarıdan part-time istihdam edilen danışmanlar tarafından yapılmaktadır. Tahminlerin kontrolünde, fazla miktarda değişkenin izlenmesi yerine kuruluşun stratejisi, başarıya yöneltecek kritik faktörlerin geleceğe ilişkin trendlerin izlenmesi yapılmalıdır. Çünkü bu tahminlerin değişimi halinde, işletme, amaç, hedef, standart ve stratejilerinin güncelliği ve geçerliliği kaybolacağından gerekli değişiklikler bu konrol sayesinde yapılacak ve bunlar güncel ve geçerli hale getirilerek, gerekiyorsa strateji ve politikalar değişebilecektir.

Uygulama kontrolü, süreç ve stratejik uygulama kontrolü olmak üzere iki önemli unsurdan oluşur.

Süreç kontrolü işletme strtaejinin planlandığı gibi yürütülüp yürütülmediği ile ilgilidir. Süreç kontrolünde aşağıda belirtilen soruların yanıtları aranır:

i.Kısa dönem kar, büyüme ve verimlilik elde edilmiş midir?

ii.Kaynaklar düzenli olarak sağlanıyor mu?

iii.İşletme bütçe ve program dahilinde işleri yürütüyor mu?

Süreç kontrolü için gerekli olan verimlilik nakit akışı, bütçe değişkenleri ve bunun gibi veriler, bilinen muhasebe ve mali raporlar ile uygulamadan sorumlu işlevsel yönetici raporlarında elde edilir.

Stratejik uygulama kontrolü daha geniş bir perspektife sahiptir. İşletmenin stratejisi gelişen olaylar ve trendler ışığında değişmeli midir? Eğer planlarda bir sapma gözlenirse bu otomatik olarak bir krizi ya da başarısızlığı işaret eder mi? Uygulama kontrolü, kısa dönem hedeflerin elde edilip edilmemesinden daha fazlası ile ilgilenmektedir. İç ve dış çevredeki olayların ve trendlerin sonuçları ile ilgilenir. Böyle bir değerlendirme, bir stratejinin başarılı olup olmadığının değerlendirilmesi bakımından önemlidir.

III- STRATEJİK PLANLAMA VE KONTROL TEKNİKLERİ

1-Bütçeler

Bütçe, işletme geleceğinin rakamsal ifadesidir. Bir başka deyişle; öngörülen hedeflere ulaşabilmek için işletmenin önümüzdeki bir dönem içinde gerçekleştireceği faaliyetlerden elde edeceği gelirler ve yapacağı harcama ve yatırımların parasal (nakdi) değerler olarak ifade edildiği bir plandır.

Stratejik yönetimin alt yapısı bütçeler aracılığı ile sağlanır. Çünkü, işletmenin gelecek dönemindeki finansal ve finansal olmayan tüm faaliyetlerinin planlanmasında, düzenleştirilmesine ve kontrol edilmesine bütçeler önemli bir işleve sahiptir.

Son yıllarda bütçe teknikleri konusundaki gelişmeler, sıfır tabanlı bütçe ve esnek bütçe kavramlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sıfır tabanlı bütçe, daha önce hazırlanmış bütçelerde bazı değişiklikler ya da ilaveler yapılarak hazırlanması yerine, yöneticileri daha önce bu konuda hiçbirşey yapılmamış varsayımını kullanarak daha geniş, platformda düşünmeye ve daha yaratıcı olmaya sevk etmektedir. Esnek bütçeler ise; performansın ölçülmesinde kullanılan standartların işletmenin çevresel ve işletme içi faktörlerin de etkisiyle faaliyet düzeylerinde görülebilecek olası gelişmeler paralelinde değişken olarak hazırlanmasına olanak vermektedir.

Bütçeler İşletme kaynaklarının hangi yatırımlara ya da faaliyetlere ne oranda kullanılacağını gösteren planlardır. Bütçeler finansal ya da diğer sayısal ölçülerle ifade edilirler. Belirli bir dönemde genellikle bir yıl yada daha az bir sürede kaynakların nasıl saptanacağını ve kullanılacağını gösterir.

Stratejik planlama, uygulama ve kontrol aracı olarak kullanılabilir. Bütçeler, seçilen stratejilerin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için işletmenin her bir sorumluluk ve kar merkezlerinde izlemesi gereken faaliyetlerini ve kullanacağı kaynaklarını ayrıntılı olarak gösteren bir yürütme planıdır. Bütün sorumluluk birimlerinin çeşitli bütçelerin bir araya getirildiğinde, işletmenin tamamı için ayrıntılı, düzenli ve bütünleşik faaliyetler planı oluşur. Buna genel bütçe denir.İşletmelerin genel bütçeleri i.Faaliyet, ii.Finansal ve iii.Yatırım olmak üzere üç kısıma ayrılır.

Faaliyet bütçeleri, satış bütçesi, üretim ve stok bütçesi, hammadde ve malzeme kullanım bütçesi, hammadde ve malzeme satın alma bütçesi, direk işçilik bütçesi ve genel imalat giderleri bütçesini içerir. Faaliyet bütçesi, gelecek yıl için her bir sorumluluk ve kar merkezinin tahmini gelir ve giderlerini gösteren proforma gelir tablosunu ifade eder.

Finansal bütçeler, işletmeye nakit giriş ve çıkışlarını gösterir. Finansal bütçeler olarak nakit, fon kaynak, kullanımı ve proforma bilanço olarak üç grupta toplamak olurludur.

Sermaye harcamaları bütçesi ya da yatırım bütçesi, işletmelerin uzun vadeli yatırımlarını belirleme, değerlendirme, planlama ve finanslama sürecidir. Örneğin, üretim olanaklarının genişletilmesi, yeni üretim makinalarının alınması, yeni işletme satın alınması, mamül ve pazarların genişletilmesi kararları, sermaye harcaması kararlarıdır. Sermaye harcamaları, önemli kaynak kullanımını gerektiren uzun süreli stratejik kararlardır.

Yukarıda kısaca açıkladığımız bütçelerden, finansal bütçeler ve sermaye harcamaları bütçeleri stratejik uygulamalar ve kontrol aşamalarında en fazla kullanılan bütçelerdir.

Bir İşletmenin bütçesi de işletmenin asıl gelir ve harcamalarının belirlendiği bir yol haritası olarak ele alınmaktadır. Bu harita, dikkatlerin ilgi alanlarına odaklamalarını sağlaması açısından işletmelere önemli ölçüde kontrol olanağını sağlamaktadır. Böylece gerekli düzenleyici adımlar da atılabilmektedir.

Gelirin, harcamaların ve nakit akışının tahmini için yapılan bütçeler iyi uygulandığı takdirde, gereksiz harcamaları azaltmakta; stratejik hedeflere yönelmeyi sağlamaktadır.

2-Diğer Stratejik Planlama ve Kontrol Teknikleri

Stratejik yönetim faaliyet süreci içinde kullanılan birçok yöntem ve teknik bulunmaktadır. Bu tekniklerin kullanılması sırasında muhasebe veri ve bilgilerinden belirli ölçülerde yararlanılmaktadır. Tekniklerin ayrıntısına girmek çalışma planımızın kapsamı dışındadır. Bu nedenle, sadece tekniklerin isimlerini vermekle yetiniyoruz.

Similasyon (benzetim) Modelleri, Doğrusal Programlama, Korelasyon Analizleri, Matematik Modeller, İstatistiksel Karar Verme Teknikleri, Karar Ağaçları, BAYESİAN Analizleri, Üstsel Düzeltme Delphi Tekniği, Ekonometrik Yöntemler, Oyun Teorisi PERT, Kritik Yol Metodu, Senaryolar, Dinamik Programlar, Girdi-Çıktı Analizleri, Risk Analizleri, Bugünkü Değer Analizi ve diğerleri.

IV- STRATEJİK KONTROLDE KULLANILAN BAŞARI DEĞERLENDİRME (PERFORMANS) ÖLÇÜTLERİ

Başarı değerlendirmesi için objektif (nesnel) ve subjektif (nesnel olmayan) ölçütlerin oluşturulması gerekir. Bu ölçütler, stratejinin kapsamı, yöntemleri, uygulaması ve içeriği gözönünde bulundurularak belirlenmelidir.

1. Sayısal (Niceliksel) Ölçütler

Stratejinin uygulamaya başlamasından itibaren en alt hiyerarşik kademelerden en üst yönetim kademesine kadar oluşturulan standart ölçütler aşamalar halinde stratejinin başarısını ortaya koyacaktır. Böylece en üst düzeydeki stratejik amaçların ne düzeyde başarılabildiği hakkında sonuçlar çıkarılabilecektir. Burada yapılan değerlendirmeler sayısal olarak İşletmenin geçmişi ile bugünü ya da rakipleri ile karşılaştırılması sonucu elde edilmektedir.

Strateji değerlendirmedeki sayısal ölçütler:

i. Karlılık oranları,

ii. Verimlilik oranları,

iii. Hisse senedi fiyatı,

iv. Hisse başına düşen kar oranı ya da kazanç,

v. Satış tutarlarında gelişmeler,

vi. Pazar payında artış,

vii. Çeşitli nedenlerle kaybedilen (Grev, lokavt vb.) işgünü sayısı,

viii. Kapasite kullanım yüzdesi,

ix. Yeni müşteri sayısı ve eski müşterilere oranı,

x. Sermaye ve yatırım dönüş hızı,

xi. Üretim maliyetleri (toplam maliyet, birim maliyet, marjinal maliyet, sipariş maliyeti, safha maliyeti vb) ve etkisi,

xii. Dağıtım maliyetleri ve etkisi,

xiii. İşgücü devir hızı, işe devamsızlık oranları,

xiv. İşgücünün iş ortamı, yönetim biçimi, en yakın yöneticisinin yeteneklerini ve yaratıcılığını, iş ortamında kullanabilme olanakları ile işletmesinin geleceğine ilişkin düşünceleri hakkında görüşleri.

Bu ölçütler sayısal oldukları kadar objektif nitelik taşıyan ve örgütün çevresel etkinliği ile rakiplerine kıyasla başarı ölçüsü taşıması açısından da değerlidir. Bu nedenle, stratejilerin başarısı için bu nitelikte sayısal hedeflere gereksinim olduğu gibi, bu hedeflere bir standart olarak erişilip erişilmediğinin kontrolü de stratejinin başarısının temel göstergesidir.

2. Sezgisel (Niteliksel) Ölçütler

Sayısal ölçütlerin yetersiz kaldığı durumlarda yargılarımız (sezgilerimizi) daha da güçlendirmek ve belirsizliği ortadan kaldırmak için niteliksel (subjektif) ölçütleri güçlendirmek gerekebilir. Burada stratejik yönetim açısından geliştirilecek olan ölçütler işletmenin bütün için kapsamlı hedeflerin, stratejilerin tutarlı ve çevre koşulları ve işletme olanakları ile uygun ve çalışabilir olup olmadıklarını belirleyebilir nitelikte olmalıdır. Başlıca (sezgisel) ölçütleri aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz.

İşletmenin hedef, strateji, plan ve kaynakların;

i- Birbirleriyle ve işletmenin yapısal dokusu ile uyumlu olup olmadığı,

ii- Fırsatları değerlendirmede, tehlikeleri ve güçlükleri ortadan kaldırmada ya da azaltmadaki etkinlik düzeyinin ne olduğu,

iii- Önceliklerin doğru bir şekilde belirlenip belirlenmediği,

iv- Mevcut kaynakların yeterli olup olmadığı,

v- Risk derecesinin düzeyi,

vi- Uygun zaman,

vii- Büyüme hedefine iç ve dış koşulların uygunluğu,

ix- Ödül alt sisteminin etkinliği,

x- Değişim yönetimini gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği,

xi- Kalite (verimlilik) olarak somutlaşıp somutlaşamayacağı,

xii- Vizyon ve misyon ile örtüşüp örtüşmediği,

V- İŞLETME İÇİ VE İŞLETME DIŞI STRATEJİK KONTROL

1- İşletme İçi Stratejik Kontrol

A- İşletme ya da SİB. Başarı Kontrolü

Toplam aktif karlılığı yada yatırım karlılığı ölçümü yaygın olarak işletme başarısı belirlenmesinde kullanılır. Buna bağlı olarak, hisse başına karlılık (kazanç), öz sermaye karlılığı, vb. ölçümler ise yatırımlarını çeşitlendirmiş şirketler açısından bakılacak diğer hususlardır. Hisse başına karlılık, şirketin artan gelir olanaklarına bağlıdır ve paranın zaman değerini dikkate almaz. Ancak, bu ölçütlerin hiç biri yalnız başına başarı ölçümünde etkin değildir. Bu ölçümün yanında, işletme başarı ölçüsü olarak, katma değer katkısında öne sürülmektedir. ABD.'de kurumun doğrudan sağladığı katma değere bağlı olarak yapılan ölçüm de başarısının bir göstergesi olarak ele almaktadır. Böylece işletmenin bir kurum olarak topluma katkısı ve toplum tarafından benimsenmesi bir başarı göstergesi olmaktadır. Burada en büyük güçlük katma değerin hesabında görülmektedir. Katma değer getirisi (karlılığı) vergiden önceki net karın katma değere bölünmesinin yüzde olarak ifadesi ile ilgili ölçümdür.

Bir İşletmenin katma değeri = Toplam satışlar - Satın alınan hammadde ve kıymetlerin maliyeti olarak hesaplanmaktadır.

$$\text{Katma değer getirisi} = \frac{\text{Vergiden önceki net kar}}{\text{Katma değer}} \times 100$$

Bu görüşe göre ürün hayat eğrisinin olgunluk döneminde (Pazar doymuşluğu) ABD'de çoğu endüstriler için katma değer getiri oranı % 12 ila % 18 arasında seyretmektedir. Türkiye için bu konuda henüz ölçüm yapılmamıştır.

Öte yandan hissedar değeri ölçümü de ABD'de bir çok işletmelerde işletme başarısı ve stratejik yönetim etkinliği aracı olarak kullanılmaktadır. Hissedar değeri ölçümünde anahtar unsur işletmenin sağladığı nakit akışlarıdır. Buna göre bir işletmenin hissedar değeri, nakit akışlarının bugünkü değere indirgenmesidir. Burada indirgeme oranı olarak işletmenin sermaye maliyeti kullanılır ve işletmenin sermaye maliyetini aşan nakit girişleri o işletmeye yatırılmış sermayeden daha fazla değer kazandırmış olur. Ayrıca işletme başarısının ölçümünde farklı çıkar grupları için farklı ölçüm yapılır. Hissedarlar için hisse başına karlılık, katma değer karlılığı, hissedar değeri gibi kavramlar ön plana geçerken müşteriler bakımından, satışlar, satış büyüme oranı, yeni müşteri sayısı yada oranı, karşılanan yeni müşteri gereksinimleri, geliştirilen ürünler, yeni ürünlerin sayısı ve oranı önemlidir. İşletmeye mal satanlar açısından işletmenin değeri, kullanılan hammadde miktarındaki artışlar, hammaddelerin elde edilebilirliği, tedarik elemanlarından sağlanan yeni fikirler, satın alınan hizmetler için servis alma zamanında artışlar gibi hususlar işletme başarısının değerlenmesinde kullanılan ölçümlerdir. Finansal kurumlar ve bankalar için işletme başarısında kullanılan kıstaslar öz sermaye karlılığı, hisse başına karlılık, hisse fiyatı, öz kaynaklar artış oranı vb. kriterlerdir. İşletmede çalışan personel bakımından başarı ölçümleri, personel tarafından sunulan öneri sayısı, içerden terfi

eden personel sayısı ve oranı, işletmenin işgücü verimliliğinde artış oranları, personel şikayetlerinde azalmalar, halk, çevreciler ve tüketici dernekleri tarafından yapılan başarı ölçüm kıstasları, protesto toplantıları, tüketiciyi koruma konusunda girişimler düşmanca tavır ve boykotlar, çevre koruma örgütleri ve belediyeler nezdinde girişim sayıları ile yapılmaktadır. İşletme yada SİB'inin toplumsal açıdan başarısı bütün bu ölçümler yapılarak belirlenmekte ve onun sadece hissedar değeri değil, toplumsal değeri belirlenmektedir. Bu değer stratejik kontrol açısından çok önemlidir.

Üst düzey yöneticilerin başarılarının ölçümü için uygulanan ölçekte stratejik yön belirleme yönetim kurulu oluşturma, stratejik hedeflere ulaşma, liderlik özellikleri, kar ve verimlilik hedeflerine ulaşma, personel ve işçilerle iyi ilişkiler geliştirme, teknoloji liderliği durumu, hissedarlarla ilişkiler, yatırımcı örgütleriyle ilişkileri hükümetle ilişkiler, hisse başına karı yükseltebilme durumu, yıllar itibariyle kazanç ölçüm trendleri, nakit akışını iyileştirme, hisse senedi fiyatlarını artırma, maliyetleri düşürme kar payı (dividant) ödeme oranlarını iyileştirilmesi gibi hususlar çok iyi, iyi, orta, zayıf olarak değerlendirilerek üst düzey yöneticinin (genel müdür, genel koordinatör vb.) başarısı hakkında sonuç çıkarılabilir.

Bir diğer önemli kontrol da her işletmenin uyması gereken iş ahlakına ilişkin değerlemedir. Bu kontrol ile stratejik planlama periyodu içinde yöneticilerin ahlaksal sorun ve tezat konularını nasıl etkili biçimde çözümlediklerini araştırmaktır. Genellikle iş ahlakı kontrolleri yönetsel karar verme durumlarını ahlaksal ve yasal, ahlaksal fakat yasal olmayan, ahlaksal olmayan fakat yasal, hem ahlaksal ve hem de yasal değil gibi karmaşıklık durumlarına göre inceler.Böylece yöneticinin davranışları konusunda sonuç çıkarılmış olur.

B- Bölüm ve İşlevsel Birimlerin Başarı Kontrolü

İşlevsel düzeydeki kontrol, pazarlama ve satışlar üretim, personel, muhasebe ve finans, araştırma ve geliştirme bölümlerinin her biri için ayrı ayrı geliştirilmiş işlevsel hedefler ve buların alt standartları için yapılır. Araştırma ve geliştirme departmanında, yeni ürün hedeflerine erişme, yeni mamul tasarımı, mevcut ürünlerin geliştirilmesi projelerinde başarılar gibi hususlar için geliştirilen hedef ve standartların kontroluna bakılırken, muhasebe ve finans departmanında proforma gelir tablosu, nakit akışı, bütçe hedefleri, borçlanma olanaklarının gerçekleştirilmesi durumu, yatırım hedeflerine ulaşılması, için gerekli uzun vadeli sermaye sağlama hedeflerinin gerçekleştirilme başarısı değerlendirilir. İnsan kaynakları yönetimi de, belirlenen işgücü kalitesinde beşeri kaynak temin edilmesi, eğitimin miktar ve nitelik bakımından gerçekleştirilmesi, arzulanan moral ve motivasyon düzeyine erişilmesi, işletmeyi benimsemelerinin sağlanarak işgücü devrinin önlenmesi vb. konularda başarı değerlemesinde bulunur.

Bir işletme eğer endüstri ortalamasının altında yer alıyorsa tüm stratejik yönetim süreçlerini yeni baştan ele alıp düzeltmek zorundadır. Burada, vergiden önceki ve vergiden sonraki net karlar, satış tutarları, ürün kalitesi, verimlilik oranları, yönetim kalitesi, yaratıcılık ve yeni ürünler, uzun dönemli yatırım olanakları, mali yapının sağlamlığı, işletmenin toplum ve çevre sorumluluğu, işletme varlıklarının kulla-

nımı, kapasite kullanımı ve insan kaynaklarını geliştirme gibi sayısal ve nitel ölçütler yer almaktadır.

Eğer firma ürün yada hizmetlerini çeşitlendirmiş alt üretim ve satış birimlerinden ya da kısaca SİB.'lerinden oluşuyorsa başarı değerlendirilmesi için kullanılan ölçümler yularıda daha önce işletme stratejisi için açıkladığımız standartların aynısıdır. Örneğin, toplam sermaye karlılığı, öz sermaye karlılığı verimlilik ve maliyet ölçütleri vb. hususlar burada da kullanılmaktadır. Ayrıca program ve bütçeler de içerdikleri hedef ve satandartlarla önemli birer kontrol aracı işlevi görürler. Değerlendirme ve kontroller sırasında fiili harcamalar, planlanmış harcamalarla genellikle aylık olarak karşılaştırılırlar.Böylece, sapma dereceleri belirlenir. Bunların içinden kritik öneme sahip olanlar üst yönetime acilen bildirilir.

SİB'leri tarafından belirlenen ve işletme yada endüstri kolu koordinatörleri tarafından benimsenen stratejilerin niteliği seçilen kontrol tipini de etkilemektedir. Örneğin, rekabette büyüme ve liderlik stratejisi izleyen yüksek başarılı SİB'leri çıktı kontrolü kullanmaya eğilimli bir yol izlerken, rekabette farklı bir konum elde etmeye çalışan liderlik istemeyen başarılı SİB'leri davranışsal kontrolleri kullanmaya eğilimlidirler.

İşletmede bölüm ve işlevsel birimlerin başarı kontrol uygulamalarına geçmeden önce, sorumluluk, maliyet (gider), hasılat (gelir), kar (katkı) , yatırım, harcama ve standart maliyet merkezlerinin belirlenmesi gerekir.

a. Sorumluluk Merkezleri

Stratejiler örgütsel yapıya uygun olarak saptanır. Örneğin, işletme düzeyi stratejileri, çeşitli işletmelerden oluşan bir (örneğin, holding) şirket ile ilgili ana stratejilerdir. İşletme düzeyi stratejileri, belirli bir pazarda nasıl rekabet edileceği ve ne tür faaliyetler yapılacağı ile ilgilidir. Fonksiyonel stratejiler ise işletme içindeki fonksiyonel bölümlere ya da faaliyet birimlerine ait kararlardan meydana gelir. Bunlar, kullanılan kaynakların verimliliğinin artırılmasına yöneliktir. Bu düzeydeki strateji bir fonksiyon içindeki faaliyetlerin fonksiyonel amaçlara uyumlu olarak yürütülmesini sağlar. Aynı zamanda uygulamaya yakın olan stratejilerde ifade edilebilir.

Strateji düzeyleri yükseldikçe, planlama, uygulama, kontrol ve değerlendirme faaliyetlerinin ve sorumlulukların kapsamı genişlemektedir. Stratejik uygulamaların kontrol ve değerlendirilmesinin etkinliğide azalmaktadır.

Örgütsel yapının en önemli fonksiyonu, stratejik planlama, uygulama, kontrol ve değerlendirme faaliyetleri kolaylaştırmaktır. Bu faaliyetlerin etkin bir şekilde sürdürülebilmesi için birbirinden farklı yapı ve nitelikte olan örgüt birim ve bölümlerini oluşturmak ve bu birimlerden sorumlu olacak yöneticileri belirlemek gerekir. Daha sonra, birim ve bölümlerini oluşturmak ve bu birimlerden sorumlu olacak yöneticileri belirlemek gerekir. Daha sonra, birim ve bölümlerle ilgili sorumlulukları almış yöneticilerin başarısını izlemek gerekir. Yöneticilerin sorumluluklarına göre örgütsel birim ya da bölüm başarılarının açık ve kesin olarak belirlendiği ve sorumluluk merkezleri adı verilen bir yöntemin uygulanmasını gerekli kılar.

Sorumluluk merkezi, kendine özgü girdi ve çıktıları olan bir işletme alanıdır ve bu alanın sorumluluğu bir kişiye ya da bir gruba aittir. Sorumluluk merkezleri iki ana bölüm biçiminde oluşturulabilir:

i. Yönetimin sorumluluk biçimine göre fonksiyonel olarak,

ii. Mamüllere, pazara bölümlerine göre bölümsel olarak. Ayrı bir program sorumluluk merkezi bir bölüm ise o bölümün çıktısını ölçmek kolaydır. Oysa, fonksiyonel bir birimde (örneğin; araştırma-geliştirme) fonksiyonu ölçülebilir bir çıktı oluşturmak genellikle zordur.

Her bir sorumluluk merkezi, finansal amaçlar yanında finansal olmayan amaçlarada sahip olacaktır. Gerçekten finansal olmayan amaçlar, başarı değerlendirmesi için uygun finansal ölçüleri belirlemenin zor olduğu durumlarda, daha önemli olmakta bu amaçların dikkate alınması gerekmektedir. Yönetsel başarı sadece yöneticilerin kontrolu altındaki unsurlar üzerinde değerlendirilebilir. Sorumluluk merkezi, finansal sorunlar üzerinde uygulanacak kontrol düzeyine göre sınıflandırmaya gereksinim duyar.

Sorumluluk merkezleri bütün stratejik yönetim faaliyetlerini kapsayacak şekilde (planlama, uygulama, kontrol ve değerlendirme faaliyetleri) oluşturulabileceği gibi, (örneğin, yatırım merkezleri ya da stratejik işletme birimleri merkezi) maliyetlerin kontrolune olanak sağlayan bir maliyet merkezi gibi dar kapsamlı olabilir.

Sorumluluk merkezleri bir birimi diğerlerinden ayrı olarak değerlendirmek için kullanılır. Her sorumluluk merkezinin kendi bütçesi ve merkezin başarısından sorumlu bir yöneticisi mevcuttur. Merkezler genellikle SİB'leri gibi mal ve hizmet üretmek amacıyla işletme kaynaklarını kullanırlar. Uygulamada bilinen beş ana sorumluluk merkezi vardır. Bunlar; standart maliyet merkezleri, gelir merkezleri, harcama merkezleri, kar merkezleri ve yatırım merkezleridir.

b. Maliyet (Gider) Merkezleri

Bu sorumluluk merkezi, finansal olarak ölçülebilir bir çıktı (örneğin satış hasılatı) üretemiyorsa, finansal kontrolun tek gerçekçi ölçüsü, yapılan harcamalar miktarıdır. İyi bir plan geliştirmişse, ve koşullar önemli ölçüde değişmemişse, gerçekleşmiş harcamalar planlanmış harcamalar ile kıyaslanabilir fakat bu nadir bir kontrol uygulamasıdır. Yeni mamüller araştırma ve geliştirmek, finansal olarak ölçülebilir çıktının olmaması nedeniyle genellikle bir gider merkezi olarak düşünülür. Planlanmış harcama düzeyi, mevcut mamülün iyileştirilmesinin ya da yeni bir mamül geliştirmesinin stratejik önemini yansıtması gerekir.

Bunun sonucu olarak yeni bir mamül geliştirmeden planlanan harcamaya karşılık daha az harcama gerçekleşmesi, gelecekte önemli bir sorun yaratabilir. Finansal kontrol sistemi bu duruma dikkati çekmelidir. Bu amaçlara ulaşmadaki başarısızlığın, görünürdeki iyi finansal başarı tarafından gölgelenmemesi için fiziksel ya da finansal olmayan amaçların izleme sürecini ilave edilmesiyle başarılabilir.

Maliyet merkezi yöneticileri, bütçelenen kaynak miktarını sadece bir harcama kalemi olarak görmemelidir. Önceden belirlenmiş amaçlara ulaşmak için akıllıca kullanılacak kaynaklar miktarı olarak görmelidir. Bu durum harcamaların etkenliği kadar etkinliğini de izleyecek başarı kontrol ölçütlerinin kullanımını gerektirir.

Maliyet merkezlerinde kullanılacak başarı ölçüleri, merkezin birim maliyetleri ile rakiplerin maliyetleri ve bunların karşılaştırılması olabilir.

c. Hasılat (Gelir) Merkezleri

İşletmedeki bazı bölümler ya da faaliyet grupları, ulaştıkları satış hasılatı düzeylerine göre kontrol edilebilir. Bu merkezlerde maliyetler kontrol edilmez. Maliyetler maliyet merkezlerinde kontrol edilirken satışlarda satış hasılatı amaçlarıyla ilişkin olarak satış bölümlerinde kontrol edilirler.

Bu merkezin temel amacı, satış hasılatını büyüklüğünden çok satışların karlı olmasına önem vermektir. Bu bölümde finansal olarak belirlenmiş hasılat amaçları yanında, genellikle pazar payı, mamül karması, gibi finansal olmayan amaçların belirlenmesini gerektirir.

Gelir merkezlerinde ise, üretim maliyetleri yada kaynaklar dikkate alınmadan mal yada hizmetlerin birim satışlarından toplam satışlarına kadar ne miktarda beklenen gelir elde edileceğinin hesaplanması ile ölçülür. Beklenen gelir hedefleri ile gerçekleşen fiili gelirler karşılaştırılarak sapmalar hesaplanır. Burada karlar dikkate alınmamıştır. Özellikle büyüme ve pazar liderliğini ele geçirme stratejisi izleyen işletmeler için bu ölçüm anahtar niteliğindedir.

d. Kar ve Katkı Merkezleri

Örgüt içerisinde oluşturulan bağımsız birimler, bir yandan satış hasılatına ve bir yandanda ilgili maliyetlerin kontrol edilebiliyorsa, kar düzeyini kontrol eden merkez olarak sayılır ve finansal kontrol aracı olarak kar düzeyi kullanılabilir. Birimde ilgili maliyetler kontrol edilemiyorsa, merkezi ısıtma merkezi maliyetleri gibi, o birim katkı merkezi sayılır ve finansal kontrol, kontrol edilebilir katkı düzeyine göre yürütülür.

Kar merkezleri, diğer merkezlere nazaran daha geniş bir uygulama alanına sahiptir. Çünkü, örgüt içerisindeki birimlerin çoğunluğu tatmin edici bir kar sağlamaya amaçlar ve faaliyet birimleriyle gruplar arasında amaç uygunluğunu sağlamak nisbeten kolaydır. Gerçekten, grupların çoğu işletmenin fonksiyonel bölümlerinin kar merkezleri olarak kontrol edilebilmeleri için hizmet ve destekleyici alanlarda karmaşık iç transfer fiyatlama düzeni kurmuşlardır. Transfer fiyatlama sistemleri, yönetsel kontrol amaçları için kullandıkları takdirde bir çok sorun yaratabilirler. Çünkü, bu sistemin esas amacı grup içinde kaynakların etkin dağılımını sağlamak olmalıdır.

Gerçekleşmiş sonuçlarla karşılaştırılacak olan bölümsel amaçlar, işletmenin üst amaçlarına uygun biçimde geliştirilmedikçe, kar merkezlerinin kullanımı tehlikeli olabilir. Bu merkezde başarı katkı paylarına göre ölçülebilir.

Kar merkezleri performansı gelir merkezleri ile kar merkezleri arasındaki farka dayanılarak ölçülür. Bu nedenle normal olarak, otonom sayılmayan bazı örgütsel birimler kar merkezi değerlendirmesi için otonom kar merkezleri durumuna getirilebilirler.Bu takdirde üretim bölümü standart maliyet merkezinden ya da harcama merkezinden kar amaçlı merkeze dönüştürülür ve ürünlerini çıktı olarak diğer işletme içi birimlere ve pazarlama bölümüne satabilir. Buna uygulamada transfer fiyatlama adı verilir.Böylece bölümler çıktılarını diğer bölümlere transfer ederken kar paylarını da içeren bir fiyat belirlemiş olur. Burada iki yöntem vardır. Bunlardan biri daha objektif olan **pazar temelli yöntemdir,** yani rakiplerin fiyat ve kaliteleri iç transfer fiyatlarının da göstergesidir. İkincisi ise, **maliyete dayalı yöntemdir.** Bu yöntemde transfer fiyatları standart maliyet veya harcamalara göre belirlenmekte ve satan bölüm üzerine kar payı eklenmektedir. Bu durumda işletme içinde bazı bölümler kendi gereksinmelerini dışarıdan temine, yine bazıları daha iyi fiyat bulduklarında mallarını dışarıya satma konusunda otonomdurlar. Bunun uygulamada hem yararları (maliyet azaltma, kalite, daha ekonomik davranma vb.) olduğu gibi bir takım sakıncaları da vardır.

e. Yatırım Merkezleri

Yatırım merkezleri gelir ve giderlerle beraber gelirin elde edilmesi için gerekli yatırımlarında belirli bir yöneticinin sorumluluğuna devredildiği bölüm ya da birimlerdir. Yatırım merkezleri yapılan yatırımların başarısı açısından kontrol edilmeli ve değerlendirilmelidir. Yatırımların başarısını ölçmede kullanılan değişik teknikler vardır. Bu çok kullanılan tekniklerden birisi yatırımın karlılığı oranıdır. Bu oran;

Yatırım merkezinden elde edilen vergi öncesi kar /yatırım Merkezince yapılan yatırım tutarı

Birçok işletmede, yatırım merkezlerinin yatırım yapma kararları üzerinde tam bir kontrol hakkı bulunmamaktadır. Çünkü, özellikle büyük yatırım kararları örgütün en üst düzeyinde alınır ve yatırım merkezinde kabul ettirilir. Ayrıca, çoğu zaman nakit dar boğazı gerekçesi ile yatırım merkezinin yatırım talepleri kısıtlanır. Yatırım kararlarının genellikle üst yönetim tarafından verilmesi nedeniyle yatırım merkezleri alternatif yatırımların başarısından çok, yapılan yatırımların karlılık düzeyinden sorumlu olabilecektir.

Yatırım karlılık oranının başarı ölçütü olarak kullanılmasında dikkat edilmesi gereken birkaç nokta vardır. Birincisi, yatırım merkezinde elde edilen karın vergi öncesi kar mı yoksa vergi sonrası kar mı olacağı ile ilgilidir. İkincisi, yatırım yapılan varlıkların tarihi maliyet değeriyle mi yoksa yenileme maliyeti değerleneceği ile ilgilidir. Çünkü hesaplamada dikkate alınacak yaklaşım yatırımın karlılığını etkileyecektir.

Yatırım merkezlerinin başarısının kontrolü ve değerlendirilmesinde kullanılan bir yaklaşımda net kar (residual income) yaklaşımıdır. Net kar yatırım merkezinden elde edilen karlardan, yapılan yatırım için ödenen faiz tutarı düşüldükten sonra bulunan değerdir.

Yatırım merkezi, net karını en üst düzeye çıkarmak için çalışılır. Sayısal bir örnek vererek: (A) Yatırım merkezinin karları toplamı 300 milyon lira, kullanılan sermayenin faiz oranı %40 ise net kar:

Yatırım merkezi karı	:300.000.000.-
Eksi:Faiz (300 milyonx40)	:120.000.000.-
Net Kar	180.000.000.-

Yatırım merkezlerinin değerlendirilmesinde bu yaklaşımın kullanılması, merkezin ve dolayısıyla işletmenin büyümesine teşvik eder, ek yatırımların sağlayacağı kar sermayenin maliyetinden düşük olduğu sürece yeni yatırımların benimsenmesini cesaretlendirir.

Yatırımlarını çeşitlendirmiş birden fazla stratejik iş birimi ve endüstri kollarında ise stratejik kontrolun en üst düzey şirketin genel amaç ve hedeflere ulaşması, genel karlılığı, büyüme durumu vb. açılarından yapılır. SİB yöneticilerinin birbirleriyle uyumlu çalışma nitelikleri ve sahip olma durumu değerlendirilir.

Yatırımlarını çeşitlendirmiş İşletmelerde stratejik kontrolun ikinci hiyerarşik seviyesi işletme yada stratejik iş birimi düzeyidir. Bu düzeyde tepe yöneticileri başlarında bulundukları işletme veya SİB'nin başarılarını; genel amaç ve hedeflere erişme, SİB'nin beklenen hedef ve standartlarda yapılması, her departmanın özellik ve gereklerine uygun başarı değerleme sistemi oluşturulması, yıllık maaş ve ücret artışlarının iş değerlemesi esaslarına ve diğer hususlara uygun biçimde yapılması, başarı zam ve primlerinin belirlenen standartlarda gerçekleştirilmesi, yöneticileri personel moral ve motivasyonu konusunda ve işletme kültürünü geliştirilmesi bakımından gerekli yardım ve desteğin sağlanmasının incelenmesi yönünde yapılır.

Bireysel düzeydeki başarıların ölçülmesinde herşeyden önce o bireyin ne yaptığına bakılır ve ondan bir saat, bir gün, bir hafta veya bir ay boyunca neler beklendiği gözönünde bulundurularak geliştirilmiş bulunan normlar ya da standartlara erişilme durumuna göre değerlendirme gerçekleştirilir.

f. Harcama Merkezleri

Harcama merkezleri, kaynaklar, hizmet ve ürün maliyetleri dikkate alınmadan yapılan beklenen harcamaların belirlenmesine ilişkindir. Burada, imalat bölümlerinden ziyade kurmay birimlerle araştırma birimlerinin her birinin harcamaları hesaplanmaktadır. Örneğin, insan kaynakları departmanı, araştırma ve geliştirme departmanı, planlama ve pazar araştırma birimleri, bir üretim işlevi olmadan harcamalarda bulunan birer harcama merkezleridir. Bunlar gelire doğrudan değil de dolaylı olarak katkıda bulunurlar. Özellikle yenilik stratejisi izleyen, başarılı ve iyi eğitilmiş beşeri kaynaklarla hamle yapmak isteyen kuruluşlar için harcama merkezi uygulamaları önem arzetmektedir.

g. Standart Maliyet Merkezleri

Standart maliyet merkezlerinde, imalat tesislerinde kullanılan malzeme, işçilik vb. hususların tutarları her operasyon için ayrı ayrı hesaplanır. Birbirinin toplam standart maliyet tutarı üretilen birimlerle çarpılarak toplam standart maliyet elde edilir.Bu beklenen yada standart üretim maliyetidir. Beklenen maliyet, fiili ya da gerçekleşen maliyetle karşılaştırılarak kontrol gerçekleştirilir. Özellikle maliyet odaklı ve maliyet yoğun stratejiler izleyen işletmelerde bu stratejik anahtar kontrolü özelliğine sahiptir.

2- İşletme Dışı Stratejik Kontrol

Bu faaliyet işletmenin pazarda rakıplerine ve diğer yatırım alanlarına göre sermaye karlılıkları, hisse senedi başına getirileri göz önünde bulundurularak ve karşılaştırmalar yapılarak gerçekleştirilir. Ayrıca, işletmenin yada SİB.'nin borsada işlem gören hisse senetlerinin fiyatlarındaki değişmeler de o şirketin başarısı açısından bir fikir verebilir, verimlilik büyüme, pazar payı değişiklikleri, güvenlik, sosyal sorumluluk, personelin morali güdülenmesi gibi genel açılardan ve her SİB.'ine bağlı işlevsel (fonksiyonel) yöneticiler departmanlarına ilişkin genel hedeflere ulaşma bakımından değerlendirilirler.

SONUÇ

Stratejik kontrol ve değerlendirme sürecinde stratejik yönetim muhasebesi tarafından işletmenin yapısal dokusuna ve işletme dışı faktörlerdeki gelişmelerde dikkate alınarak belirlenen kritik başarı (performans) ölçüleri ile fiille sonuçların karşılaştırılması işleminde "ne zaman" ve "neyi kime rapor" edileceği çok önemlidir. Bu karşılaştırma işleminin "ne uzun bir süreci" ne de "çok kısa bir süreyi" kapsamamalıdır. Bunun için bir çalışma takvimine gereksinim bulunmaktadır. Bu çalışma takvimi "sebep-sonuç ilişkilerini" tahmin ederek ortaya konmalıdır. Üst yönetim, kritik planlanmış sonuçlardan ve tahminlerden olan pozitif ya da negatif sapmalardan ve bunların nedenlerinden anında bilgilendirilmesi gerekir. Kritik başarı (performans) ölçüsü seçilen stratejiye ulaşma ölçütlerini ifade etmektedir. Kritik başarı ölçütleri, "ödül-ceza sistemi" ile birlikte uygulamaya konmalıdır. Diğer yandan, işletmenin fiili verileri endüstri ortalamasının altında yer alıyorsa tüm stratejik yönetim süreçlerini yeni baştan ele alıp düzeltilmesi gerekir. Örneğin, vergiden önceki brüt ve vergiden sonraki net karlar, satış tutarları, ürün kalitesi, verimlilik oranları ve diğer sayısal ve nitel ölçütler tek tek endüstri ortalaması ile karşılaştırılmalıdır.

İşletmelerin rekabet gücünün belirlenmesinde 3000'den fazla işletmeye ait nitel ve nicel bilgileri içeren PİMS (Profil İmpact of Market Strategies) programı ile yine aynı işlevi yerine getiren Fortune dergiside her yıl sektörel bazda yıllık satışları beşyüz milyon doları aşan işletmeler için stratejik sonuçları yayınlamaktadır. İşletmeler, PİMS programlarında ve Fortune dergisinde yer alan ölçüt sonuçları ile kendi ölçütlerini kıyaslamak suretiyle rekabet güçlerinin düzeyini belirlemektedirler. Türkiye'de hali hazırda stratejik yönetim açısından böyle bir çalışma olmamakla birlikte personel bilgi sistemleri ve özellikle ücretlendirme açısından PİMS. yönetim sistemine benzer bir işbirliğine son on yıldır gidilmiş olması önemli bir gelişmedir. Ancak bu yeterli değildir. Çünkü günümüzde değişen dünya ve küreselleşen pazarlarda

ki rekabet ülkemizde ki işletmelerin stratejik kontrol ve değerlendirme ölçütlerinin ulusal değil uluslararası boyutlarda ve yalnızca kendi endüstrisi alanlarında değil diğer endüstrilerle de kıyaslama yapmasına olanak sağlayacak bir biçimde geliştirilmelidir. Geliştirilen stratejik veri tabanı işletmelerin rekabet gücünün ortaya konmasını sağlıyacağı gibi aynı zamanda işletmelerin buna göre stratejik hareket planlarının daha rasyonel bir biçimde gerçekleştirmelerini sağlayacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

BOWMAN, Cliff **The Essence of Strategic Management**, Prentice Hall International (UK), Exeter, 1990.

BROMWICH, Michael "The Case for Strategic Management Accounting: The Role of Accounting Information for Strategy in Corpetitive Markets", **Accounting, Organization and Society**, V.15, No:1-2, 1990.

BYARS, Llyod **Strategic Manegement: Planning and Implemention: Concepts and Cases**, Harper and Row PUBLİSERS, New York, 1987.

CARTY,Daniel J. Mc.- MINICIELLO, Robert- CURRAN, Joseph R. **Business Policy and Strategy: Concept and Readings**, Richard D. Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1975.

DUNCAN, W. Jack **Management Proggressive, Responsibility Administration**, Rondom House Business Division, New York, 1983.

ELMACI, Orhan "Küreselleşme Süreci İçinde Türkiye Sanayiinin Rekabet Gücünü Artırmanın Yolları". **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Y.30, S.7, (Temmuz 1993).

ELMACI, Orhan "Küreselleşen Pazarlarda Rekabet Gücü ve Verimlilik Arasındaki İlişkiler", **İşveren Dergisi**, (Mayıs 1997).

ELMACI, Orhan "İşletmelerin Küresel Pazarlar Yönelimli Stratejik Rekabet Gücü Analizi", **Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.X, S:1-2, 1992.

ELMACI, Orhan "Düşük Verimlilik Tuzağındaki Türk Ekonomisinin Çıkmazı", **Dünya Gazetesi**, s.6, 7 Mayıs 1995.

ELMACI, Orhan "Küresel Boyutlu Stratejik Planlama ve Rekabet Gücü Analizi", **Boğaziçi Üniversitesi Endüstri Mühendisliği**, 7-9 Temmuz 1993, İstanbul.s.40-60.

ELMACI, Orhan "Küreselleşen Pazarlarda Bütünleşmede Stratejik Rekabet Gücünün Verimlilik Eksenli Analizi", **MPM II. Verimlilik Kongresi**, 19-21 Ekim 1994, Ankara.

ELMACI, Orhan-AKDEMİR, Ali "AB'nin Türkiye Yönelimli Verimlilik Manifestosu", **MPM III. Veimlilik Kongresi**, (14-16 Mayıs 1997), Ankara.

ELMACI, Orhan-AKDEMİR, Ali "Rekabet Gücünü Arttırmada İnsan Faktörü", **Dünya Gazetesi**, (1Mart 1995).

ELMACI, Orhan-AKDEMİR, Ali "Globalleşme Normlarında Teknoloji Üretme Yönelimli Ar-Ge Birimleri Dizaynı"" **Dünya Gazetesi**, 31 Mart 1995.

ELMACI, Orhan-AKDEMİR, Ali "Rekabet Gücünü İnsan kaynakları Yönelimli Geliştirme ve Yönetim Kültürü Bağlantısı", İstanbul Teknik Üniversitesi, Endüstri Mühendisliği, MPM, 5.Ergonomi Kongresi, 15-17 Kasım 1995, İstanbul.

HEITER, Lester E.- MATULICH, Serge **Managerial Accounting**, Mc Graw Hill International Book Company, Tokyo, 1982.

HOFER, Charles W. – SCHENDEL, Dan **Strategy Formulation; Analytical Concepts**, 2.Ed., West Publishing Company, Minnesota, 1979.

HONGREN, Charles **Introduction to Management Accounting**, Fort Ed., Prentice Hall of India Private Lmd., New Delhi, 1980.

HORGREN, Charles- FOSTER, George **Cost Accounting: Amanagerial Emphasis**, Seventh Ed., Prentice Hall International Inc., New Jersey, 1991.

HUSSEY, David **Corporate Planning: Theory and Practise**, Pergamon Press, Exeter, 1979.

JOHNSON, H.Thomas- KAPLAN, Robert S. **Relevance Lost: The Rise and Fall of Management Accounting**, Harvard Business Scholl Press, Boston, 1987.

JOHNSON,Gerry- SCHOLES, Kevan **Expoloring Corporate Strategy**, 2.Ed. Prentice Hall International (UK) Lmd., Cambridge, 1988.

KOONT, Harold- O'DONNEL, Cyril- WEIHRICH, Heinz **Essentils of Management**, Fourth Ed., Mc. Graw Hill Book Company, Singapore, 1986.

MINER, John B.- LUCHSINGER, Vincnet P. **Introduction to Management**, Caharles E. Merril Publishing Company, Ohio, 1985.

NAMESS, Patric Mc. Management Accounting: Strategic Planning and Marketing, Butterworth an Heineman Lmd., Oxford, 1991.

NATHANSON, Daniel A. **Strategy Implementation: The Role of Structure and Process**, West Publishing Company, Minesota, 1978.

PAINE,Frank T. – ANDERSON, Carl R. **Strategic Management**, The Dryden Press, CBC College Publishing, New York, 1983.

POGUE, George A. "Stratejic Management Accounting and Corporate Objective", **Management Accounting**, (London) February, 1990.

POGUE, George A. "Stratejic Management Accounting and Corporate Objective", **Management Accounting**, (London) February, 1990.

PORTER, Michael "How Competitive Forces Shape Strategy, The Strategy Process: Concepts", **Context, and Cases**, Ed. James Brian QUINN; Hery MINTBERG; Robert M. James, Prentice Hall International, Inc., New Jersey, 1988.

PORTER, Michael **"How Competitive Forces Shape Strategy, The Strategy Process: Concepts, Context, and cases"**, Ed. James Brian QUINN; Hery MINTBERG; Robert M. James, Prentice Hall International, Inc.,New Jersey, 1988.

QUIIN,James Brian- MINTZBERG Henry- JAMES Robert M. **The Strategy Process, Concepts, Contexts, and Cases**, Prentice Hall International Inc., U.S.A., 1988.

RAHMAN, Mawdudur- HALLADAY, Maurice **Accounting Information Systems: Principles, Applications and Future Directions**, Prentions, Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs New Jersey, 1988.

ROSEMAN, Gleen- PHATAK, Arvind- SCHELLENBERGER, Robert E. **Strategic Manegement Text and Cases,** John Wiley and Sons, Inc., New York, 1986.

STANFORD, Melvin J. **Manegement Policy**, 2.Ed. Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1983.

TOHOHIRO, Kono "Long-Range Planning of U.K. and Japanese Corporations- A Comparative Study", **Long Range Planning**, V.17, No:2, April-1984.

TRICKER, R.I. "The Management Accounting as Strategist", **Management Accounting** (London) December, 1989.

WARD, Keith **Strategic Management Accounting**, Butterworth, Heineman Lmd. Oxford, 1992.

WILSON,Richard M.S. "Strategic Management Accounting", **Issues in Management Accounting**, Ed. David ASHTON; Trevor HOPPER; Robert W. SCPENS, Prentice Hall International Inc., New York, 1990.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2

Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

KARAYOLU TAŞIMACILIĞI HİZMETLERİ EĞİTİMİNDE TRAFİK PSİKOLOJİSİ*

Doç. Dr. Şerafettin SEVİM**
Psikolog Yıldız KURTYILMAZ

ÖZET

Trafik terörüne çözüm bulmak için, disiplinlerarası bir alan olan trafik alanında, psikologlar da çalışmaya başladılar. Yapılan araştırmalarda, "insan faktörü" trafik kazalarındaki en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden, hem trafik kazalarının nedenini anlamak dolayısıyla önlemek, hem de trafik kazaları sonucunda yaşanan stresleri azaltmak için, trafik psikologları bu alanda çalışmaya başladılar. Trafik psikologları, güvenli sürücülerin taşıması gereken özellikleri belirlediler. Bu özelliklerden bir tanesi de, sürücülerin yetenekleridir. Bu yetenekleri değerlendirmek için, psikoteknik değerlendirme uygulanmaktadır. DPÜ'deki Test Merkezinde zihinsel ve psikomotor yetenekleri değerlendiren testler uygulanmaktadır.

1. GİRİŞ

Türkiye'de acil çözüm bekleyen sorunların başında trafik sorunu gelmektedir. Sorun öyle bir boyut kazanmıştır ki, insanlarımız bir yerden bir yere seyahat etmede yaşamını yitirme endişesi taşımaktadır. Sorunun çözümüne yönelik birçok çözüm gündeme getirilmiş ve uygulanmıştır. Fakat kalıcı çözüm sağlanamamıştır.

---

* Bu çalışma Ankara Üniversitesi DTCF tarafından düzenlenen X. Ulusal Psikoloji Kongresi'nde 16 Eylül 1998 tarihinde "Psikoloji Şemsiyesi Altında Türkiye'de Trafik Panelinde sunulan bildiridir.

** Dumlupınar Üniversitesi Kütahya Meslek Yüksekokulu

Ülkemizde yolcu taşımacılığının %95'i karayolu ve otobüslerle yapılmaktadır. Otobüslerin maruz kaldığı kazalarda can ve mal kaybı ile yaralanmalar diğerlerine göre çok fazla olmaktadır. 450.000 kişinin istihdam edildiği otobüsçülük sektörünün insan gücü kaynaklarının eğitilmesine yönelik kurumsal bir yapının olmaması ve sektörün önemi nedeniyle 1996 yılında Dumlupınar Üniversitesi Kütahya Meslek Yüksekokulu bünyesinde Karayolu Taşımacılığı Hizmetleri Bölümü kurularak eğitim faaliyetlerine başlanıldı. Bölümde, Otobüs Kaptanlığı, Host-Hosteslik ve Otobüs İşletmeciliği programları mevcuttur.

Trafik kazalarının en önemli nedenlerinden biri insan faktörüdür. Aynı zamanda insan, kaza sonrasında da en fazla mağdur olan faktördür. Trafikte insanı incelemek amacıyla, psikoloji biliminin bir alt bilim dalı olan Trafik Psikolojisi doğmuştur. İnsan davranışlarının, kişilik özelliklerinin ve yeteneklerinin trafik kazalarıyla ilişkileri yapılan birçok araştırmada ortaya konulmuştur. Trafik psikologları bir taraftan kazalardaki insan davranışlarının payını belirlemeye yönelik araştırmalar yapmakta, diğer taraftan psikoteknik ve psikomotor testlerle güvenli sürücüleri belirlemektedirler. İki yıllık eğitim deneyimlerimiz psikolojinin sürücülerin eğitiminde ve güvenli sürücülerin seçiminde önemli bir faktör olduğunu göstermiştir. Gerek ders programlarına konmuş olan teorik derslerde, gerekse kurmuş olduğumuz psikoteknik değerlendirme laboratuvarında psikoloji biliminin bulgularından yararlanılmaktadır.

Bu çalışmada psikoteknik testlerin otobüsçülük sektörünün insangücü kaynaklarının eğitiminde kullanılması ve teorik olarak okutulan psikoloji derslerinin içerikleri tartışılacaktır. Ayrıca psikoteknik testlerin öğrencilere uygulanmasının sonuçları üzerinde durularak, testlerin içeriği, geçerliliği tartışılacaktır.

2. SÜRÜCÜ EĞİTİMİNDE PSİKOTEKNİK VE PSİKOMOTOR DEĞERLENDİRME

Sürücülerin eğitilmesinde odak nokta, onlara hata yapmama bilincinin kazandırılmasıdır. Çünkü trafik kazaları ile ilgili çalışmalarda kazalara yol açan en önemli faktörün insan hatası olduğu belirlenmiştir. Sürücüler, aşırı hız, yanlış kararlar, alkollü iken araç kullanma, risklerin hafife alınması, aldırmaz tutumlar ve alışkanlıklar nedenleri ile kazalara yol açmaktadır. Sözkonusu bütün bu davranışlar psikolojinin konuları içine girdiğinden trafik psikolojisi sürücü davranış testleriyle güvenli sürücülerin belirlenmesi, sürücülük eğitiminin geliştirilmesi ve suç işleyen sürücülerin tutum ve davranışlarını değiştirmeye yönelik etkinliklerde bulunmaktadır.

İnsan hatasından kaynaklanan kazaları minimize etmede eğitim en önemli faktörlerden biridir. Dolayısıyla güvenli sürücülerin yetiştirilmesi ve hata yapmama bilincinin sürücülere yerleştirilmesinde psikoloji biliminden yararlanmak bir gerekliliktir.

Trafikte, psikoteknik değerlendirme, sürücülerin güvenli araç kullanmalarını sağlayacak yetenek, beceri, tutum ve davranışlarının özel gelişmiş test yöntemleri kullanılarak teşhis edilmesidir. Psikoteknik değerlendirmede trafikte seyrederken rol oynayan psikolojik süreçler değerlendirilir. Bu süreçler, dikkat, algılama ve uygun tepkileri uygun zamanlarda vermektir.

Sürücü eğitiminde psikoteknik değerlendirme iki amaç için kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, bir yıl sürücülük eğitimi alan öğrencilerimizin sürücülük yetenekleri olarak belirlenen algılama ve uygun tepkileri uygun zamanda verme(tepki zamanı) süreçlerini değerlendirmektir. Böylece öğrencilere verilen eğitim değerlendirilerek, uygulanacak eğitim programlarına yön verilmektedir. Söz konusu değerlendirme öğrencilere mezun olma aşamasında da uygulanarak yeteneklerindeki gelişmeler değerlendirilmektedir.

İkinci amaç, psikoteknik değerlendirmeyi Otobüs Kaptanlığı bölümüne önkayıt sistemiyle öğrenci seçiminde kullanmaktır. Ancak şu anda mevzuattaki bazı engeller nedeniyle bu seçim yapılamamaktadır. Sürücü adayı öğrencilerimizin zihinsel ve psikomotor yeteneklerini değerlendirmek için 8 adet test uygulanmaktadır. Bu testler, Viyana Determinasyon testi, Sinyal Takip testi, Standart Progresif Matris tsti, İki-El Koordinasyon testi, Labirent testi, Trafik İşaretleri testi, Takip testi, Periferal Görme testidir.

Bu testlerden kısaca söz edecek olursak,

1. Viyana Determinasyon Testi:

Psikomotor yetenekleri ölçmek için düzenlenmiştir. Duyusal ve görsel uyaranlara doğru ve zamanında tepki vermek önemlidir. Değerlendirmeleri yaparken, hem kalite hem de hız dikkate alınmaktadır. Uygun uyaranlara, uygun tepkilerin verilmesi ideal olanıdır.

2. Sinyal Takip Testi:

Bu test dikkat düzeyini ölçen zihinsel yetenek testidir. Monoton ortamda sunulan uyaranlardan, uygun olanları seçerek, zamanında tepki vermek gereklidir. Bu testte, performans kalitesi, hızı ve tutarlılığı değerlendirilmektedir. Performans kalitesi, tepkilerin doğruluğuyla ilgili; performans hızı ise, tepki hızının test genelinde değerlendirilmesiyle ilgilidir.

3. Standart Progresif Matris Testi:

Standart Progresif Matris Testi, genel zekayı ölçmek için kullanılan yetenek testidir. Analitik olarak düşünme yeteneğini ölçer. Bu tip düşünüş tarzı da araç kullananlar için oldukça önemlidir. Verilen bilgileri birbiriyle ilişkilendirerek düşünmeyi öngörür.

4. İki-El Koordinasyon Testi:

İki elin koordineli bir şekilde kullanılarak, dar bir alanda hatasız hareket edilmesi önkoşuldur. Bu testte de, hem hatasızlık hem de zaman değerlendirilmektedir.

5. Labirent Testi:

Zihinsel yeteneklerimizden, dikkati ölçen bir testtir. Karmaşık bir ortamda, kritik olan uyaranı farkedip, en kısa zamanda tepki verilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, algı sürecini de değerlendirme fırsatı vermektedir.

6. Trafik İşaretleri Testi:

Dikkat ve algıyı ölçen zihinsel yetenek testidir. Birçok uyaran içinden, uygun ve doğru olanı farkedip en kısa zamanda tepki vermeyi gerektirir. Ekrandaki şekiller, test süresince değişmediği için, bireyin performansı kısa süreli belleği hakkında da bilgi vermektedir.

7. Takip Testi:

Psikomotor yetenekleri değerlendirmek için düzenlenen testtir. Bu testte, sürücülerden istenilen iki şey vardır. Ekrandaki yolu takip etmek, mümkün olduğunca yolun dışına çıkmamak, yapmaları gereken birinci görevdir. İkinci görev ise, ekranda görünen renkli uyaranlara, uygun ve doğru tepkileri zamanında vermektir. Bu testte dikkat ve algı gibi zihinsel yeteneklerin yanısıra, uygun tepkilerin zamanında verilmesini sağlayan psikomotor yeteneklerde değerlendirilebiliniyor.

8. Periferal Görme:

Zihinsel yetenek testidir. Bu testte gözlere 140°'lik açıyla gelen uyaranların farkedilip edilmediği kontrol edilmektedir. Başka bir noktaya odaklanmayı sağlamak için, teste katılan sürücülere, ekrandaki yolu takip etmelerini, aynı zamanda karşıdan gelen ve yaklaşan tehlikeleri sembolize eden uyaranlara çarpmamaları gerektiği belirtilmektedir. Değerlendirmelerde bu iki görev de hesaba katılmaktadır.

Görüldüğü gibi bütün testlerde ana tema dikkat ve algıdır. Bu iki psikolojik süreç sürücülükte temel yeteneklerdir. Uygulanan psikoteknik test sonuçlarının, sürücü adayı öğrencilerimizin trafikteki sürücülük yetenek ve tarzıyla tutarlı sonuçlar verdiği gözlenmiştir. Psikoteknik değerlendirmede başarısız olan öğrenciler, uygulamada da bazı sorunlar yaşamaktadır. Bunun tersi de doğrudur. Psikoteknik değerlendirmede başarılı olanlar, sürücülükte de başarılı bir grafik çizmektedirler. Bu da psikoteknik değerlendirmenin geçerliliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca, psikoteknik değerlendirme yaklaşık 3,5 saat süren bireysel bir test olduğundan, bireyin performansı, sebatı (vigilance) konusundan da bilgi vermektedir.

3. EĞİTİM PROGRAMINDA YER ALAN PSİKOLOJİ DERSLERİ

Karayolu Taşımacılığı Hizmetleri Bölümü'nde eğitim alan öğrencilerimize iki yıllık eğitim süresince Sürüş Psikolojisi, Stres Yönetimi ve Sosyal Psikoloji dersleri verilmektedir. Bu testlerin ortak amacı kural ihlal etme eğilimlerini ortadan kaldırmak, alkollü araç kullanmaya karşı tutumlar oluşturmak, kişinin günlük hayatın akışına uyum sağlama becerisinin gelişmesi, uyumlu kişilik özelliklerine sahip olma, problem çözme yöntem ve stratejileri geliştirmektir.

Sözkonusu derslerin içerikleri kısaca aşağıdaki gibidir:

Sürüş psikolojisi derslerinde, psikolojinin tanımı, yöntemleri, trafik psikolojisi, uyku ve uyku bozuklukları, duyum, algılama, saldırganlık tutumlarının oluşumu ve değişimi, toplumsal etki ve uyma konularında teorik bilgiler verilmektedir.

Stres yönetimi dersinin içeriğinde, stresin bilimsel tanımı, stresin neden ve sonuçları, stres ve psikolojik özellikler, uyku ve uyku bozuklukları, stresle başa çıkma yolları; gevşeme yöntemleri, fizik egzersiz, zihinsel yöntemler konuları yer almaktadır. Bu dersin ana amacı, öğrencilerimizin iş yaşamında stres yaşayıp yaşamadıklarını anlamalarını sağlamak ve daha sonra da stresle mücadele etmelerine yardımcı olmaktır.

Sosyal psikoloji dersinin içeriğinde, sosyal psikolojinin tanımı, sosyal psikolojide kullanılan yöntemler, sosyal algı, yükleme kuramı, sevgi ve çekicilik, saldırganlık, özgeci davranış, tutumlar, toplumsal etki ve uyma, bilişsel çelişki, grup yapısı ve liderlik konuları yer almaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yukarıda kendi alanında dünyada ve Türkiye'de tek olan bir eğitim kurumunun trafik psikolojisi alanındaki uygulamalarının önemi ve uygulama sonuçları kısaca özetlenmiştir. Konu ile ilgili deneylerimiz yaklaşık iki yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Burada hemen önemli eksikliklerin olabileceğini kabul etmekteyiz. En önemli eksiklik ise trafik psikolojisi konusunda uzman insangücü kaynağının mevcut olmayışıdır. Dünyada ve özellikle de Avrupa'da trafik psikolojisi alanında önemli bir birikim mevcuttur.

Avrupa Profesyonel Psikologlar Birliği Trafik Psikolojisi Çalışma Grubu trafik psikologlarının aşağıdaki konularda çalışabileceklerini önermektedir.

- Ulaşım konusundaki tüm alanlarda ehliyet alımlardaki sürücü değerlendirmeleri
- Her türlü yolu kullanan sürücüler için eğitim ve öğretim programlarının geliştirilmesi ve değerlendirilmesi
- Sürücülerin rehabilitasyonu
- Ergonomi
- Trafik güvenliğine ilişkin kampanyaların pazarlanması
- Yolların ve altyapıların değerlendirilmesi
- Trafik yasalarının uygulanması ve yasaların oluşturulmasında danışmanlık
- Eğitici programların oluşturulması
- Üniversitelerde eğiticilik
- Ölçme araçlarının geliştirilmesi
- Araştırmalar

Bu konuları ülkemiz bakımından ele aldığımızda son derece yetersiz kalındığı görülmektedir. Önümüzdeki dönemlerde ülkemiz için temennilerimizi aşağıdaki başlıklarda toplayabiliriz.

- Trafik psikologları yetiştirmek üzere Psikoloji eğitimi veren kurumlarımızda Trafik Psikolojisi anabilim dalı oluşturarak yüksek lisans ve doktora eğitimi verilmelidir.
- Bu eğitim sonunda trafik psikolojisi için uzman insan gücü yetiştirilecektir.

- Ehliyet alımlarında sürücülerin psikoteknik değerlendirmeleri bir plan dahilinde yaşama geçirilmelidir. Kamu kesiminde istihdam edilecek şoför adayları mutlaka psikoteknik değerlendirme ile seçilmelidir. Belirli sınıf ehliyet alacaklar sürücü kursuna başlamadan ve kurs bitiminde psikoteknik testlere tabi tutulmalıdır. Örneğin E sınıfı ehliyet alanlar.
- Sürücülerin rehabilitasyonunda psikoteknik testlerden yararlanılmalıdır.
- Büyükşehir belediyelerinde kent içi ulaşımda görev yapan sürücülerin belirli aralıklarla psikoteknik testlere tabi tutulmaları zorunluluğu getirilmelidir.
- Otobüs ve yolcu taşımacılığı sektöründe faaliyette bulunan firma ve şahısların kaptanlarının belirli aralıklarla psikoteknik testlere tabi tutulmaları ve bu sektörde çalışacak kaptan adaylarının seçiminde psikoteknik testlerden yararlanılması yönünde çalışmalar başlatılmalıdır.
- Sürücü kurslarında 4 derse ilave olarak Sürüş Psikolojisi derslerinin zorunlu hale getirilmesi gerekir.

Kısa dönemde alınabilecek tüm önerilerin uzun dönemde ülkemizin en önemli sorunlarından biri olan trafik sorununun çözümüne önemli ölçüde katkı sağlayacağı kesindir.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

İŞLETMELERDE İNSANGÜCÜ VERİMLİLİĞİNİN ARTTIRILMASINDA ÖRGÜT İÇİ İLETİŞİMİN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Hasan İBİCİOĞLU*
Okutman Nedret ÇAĞLAR**

ÖZET

Sosyo teknik sistem olan işletmelerin başarısında işgören verimliliğinin ayrı bir önemi vardır. Çünkü işletmelerde diğer üretimin faktörlerinin verimliliğini geniş ölçüde insangücü belirlemektedir. İnsangücü verimliliğinin en büyük belirleyicilerinden biri ise, işletme içi iletişimdir.

Bu çalışmada insangücü verimliliğinin artırılması açısından işletme içi iletişimin rolü, önemi ve işletme içi ideal iletişim modelinin nasıl olması gerektiği konuları irdelenmiştir.

GİRİŞ

Günümüz işletmelerinin en önemli sorunu, rekabet ortamında ayakta kalabilmek için kaynakların verimli bir biçimde kullanılmasını sağlamaktır. Verimlilik düzeyindeki artışlar, hem işletme faaliyetlerine hem de ulusal ekonomiye olumlu yönde katkıda bulunmaktadır. Verimlilik; çıktıların girdilere oranı olarak tanımlanmakla birlikte, kaynakların ne kadar etken kullanıldığının da bir göstergesidir. İnsangücü verimliliği, işletmenin toplam verimliliğinin arttırılmasında belirleyici

*Süleyman Demirel Üniversitesi, İ.İ.B.F. İşletme Bölümü Kooperatifçilik Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.
**Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta M Y O. Radyo-TV Yayımcılığı Bölümü Öğretim Elemanı

olmaktadır. Çünkü teknoloji ne kadar gelişirse gelişsin bu teknolojilerin kullanımı ve yönetimi insangücüne bağlı olacaktır. İnsangücü verimliliğinin artması, toplam güdüleyici güçlerin artmasına bağlıdır. Bu da ancak iyi bir iletişim ortamında sağlanabilir. İletişim, organizasyondaki herkesi birbirine bağlayan ve yönetim ile yönetilenlerin eylem ve tutumlarını etkileyen bir bilgi alış-verişidir. Söz konusun bilgi alış verişi sayesinde işletme çalışanlarının yönetime katılmaları sağlanabilecek ve örgütsel amaçlar ekseninde çalışanlar arasında bir konsensüs oluşturulabilecektir. İletişimin olmadığı bir organizasyonda örgütsel bütünlük ve bağlılığın sağlanması son derece güç olacaktır.

Çalışmamızda işletmelerde iletişimin önemi ve insangücü verimliliğini nasıl etkilediği hususları üzerinde durulacaktır.

1. VERİMLİLİK VE İLETİŞİM KAVRAMLARI

1.1. Verimlilik

İnsanların sınırlı ömürleri içerisinde ihtiyaçlarının tümünü karşılamak arzusunda olmaları, zaman, emek ve çabalarını bilinçli ve planlı bir şekilde kullanmalarını zorunlu hale getirmiş ve bu durumda verimliliği gerekli kılmıştır[1]. 2000'li yıllara damgasını vuran verimliliğin tanımı üzerine çeşitli tanımlar yapılmaktadır. Verimlilik, toplam fiziksel gelirin (üretim sonucundaki çıktının) kullanılan fiziksel gidere (girdi, üretim faktörleri) oranı[2] veya düşünülen kaynak kullanımlı iş performansının niteliği ile niceliğinin özet bir değeri[3], faaliyetler neticesinde elde edilen sonuçların, yararların bu sonuçları ve yararları elde etmek için katlanılan çabalara yapılan fedakarlıklara, harcamalara olan oranı [4] vb. gibi değişik ifadelerle tanımlanmıştır. Birçok yaygın kullanım alanı bulunan verimlilik kavramının ekonomi bilimi açısından tanımı; verilen bir çıktının en az (minimum) maliyet ile üretilmesidir.[5]

Verimlilik, üretimde kullanılan faktörlerin çeşidine göre ,toplam faktör verimliliği ve kısmi verimlilik olmak üzere ikiye ayrılır. Toplam faktör verimliliğinde bir üretim faaliyeti sonucunda elde edilen çıktıların, bu çıktıları üretmek için kullanılan girdilere oranlaması yapılmasına karşın, kısmi verimlilikte ise, üretilen çıktıların üretim öğelerinin tamamına değil, sadece herhangi bir üretim girdisine oranlaması yapılır. Bunlar; "işgücü", "sermaye", "hammadde" olabilir.[6] Son yıllarda ülkelerin refah seviyelerinin artmasında verimlilik artışının şüphesiz önemli rolü vardır. Bireylerin yaşam standartlarının arttırılması ve iyi bir yaşam kalitesine sahip olabilmeleri için, maliyetlerin düşük olması önem arz etmektedir.[7]

---

[1] Ömer DİNÇER-Yahya FİDAN, **İşletme Yönetimi**, 1. B., Beta BasımYayın, İstanbul, 1996, s. 19.

[2] Ali AKDEMİR, **İşletme Bilimine Giriş**, 2. B., Kütahya, 1996, s. 65.

[3] John R. Schermer HORN, Jr. Hunt OSBORN, **Managına Organization Behavior**, Fifth Edition, John, Wiley Sons inc Newyork Chishester Birisbane Toronto Singapore, 1991, s. 15.

[4] DİNÇER-FİDAN, s. 20.

[5] Oktay ALPUGAN-Hulusi DEMİR-Mete OKTAV-Nurel ÜNER, **İşletme Ekonomisi ve Yönetimi**, Beta Ya İstanbul, 1995, s. 14.

[6] ALPUGAN-DEMİR-OKTAV-ÜNER, s. 15.

[7] Peter F. DRUCKER, "Geleceğin Anahtarı Verimlilik", çev. Nihan Tanrıkahya, **Verimlilik Dergisi, MPM Ya.**, Şubat 1996, s. 7.

1.1.1. İnsangücü Verimliliği

İnsangücü verimliliğinin temelini, emek faktörü oluşturmaktadır. "Emek; belli bir süre içinde harcanan akli veya bedeni çaba olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla insangücü (emek) verimliliği, bu çaba sonucu ortaya çıkan çıktı ile ilgili oransal sonuçtur. Kısaca Toplam üretim/Toplam çalışma saatleri oranı insangücünün verimliliğini ifade eder[8]. İnsangücü verimliliğinin arttırılabilmesi için; İşletme organizasyon ve yönetiminin, insangücü politikası ve planlamasının, sağlık ve güvenlik şartlarının, ücret sistemlerinin, çalışma sürelerinin, istihdam politikasının, teknolojik gelişme ve mesleki eğitim düzeyinin uygun olması gereklidir. İnsangücü verimliliğinin artışı tüm bu değişkenlerin karşılıklı etkileşimi sonucu ortaya çıkmaktadır. İnsangücü verimliliğinin arttırılmasından en önemli unsur, işveren ve çalışanlarının verimlilik konusunda eğitilmeleridir[9].

İnsangücünün verimliliğinin yükselmesi, toplam güdüleyici güçlerin engelleyici güçleri geçmesine bağlıdır. Toplam güdüleyici güç, çalışanları her konuda destekleyen, önerilere açık olan bir güçtür. Toplam engelleyici güç de iletişimin fazla olmadığı, çalışanların fikirlerine değer vermeyen bir güç olarak karşımıza çıkar[10]. İnsangücü, işletme faaliyetlerinin icra edilmesinde, diğer üretim faktörlerini (sermeye, hammadde, malzeme vb.) yönlendirmekte, faaliyetlerin başarılmasında bir lokomotif görevi üstlenmektedir. Bu nedenledir ki, insangücünün verimliliği, işletmenin toplam verimliliğin arttırılmasında belirleyici rol oynamaktadır[11].

1.2. İletişim

Latince'deki communis kelimesinden türetilmiş "communication" kavramının karşılığı olarak kullanılan iletişim kavramı, bir ortaklığı, toplumsallaşmayı, birlikteliği, iştirak haline gelmiş olmayı kapsamakta, hem bireylerarası, hem de bunlar aracılığı ile toplumsal düzeyde etkin olan bir süreç olarak ifade edilebilmektedir[12]. İletişim, birinin diğerleri üzerine bir eylemi, diğerleriyle etkileşimi ve diğerlerine bir tepkisi olabileceği gibi, bunların hepsi de olabilir[13]. İletişim: "bir aklın başka bir aklı etkileyebileceği bütün süreçlerdir"[14]. İnsan etkinliğinin tamamlayıcı aracı iletişimdir. Nerede insan etkinliği varsa, orada iletişim vardır[15]. İletişimi sağlayacak olan ögeler; **kaynak, kodlama/kodaçma, kanal, alıcı ve feedback**'tir. Bu öğelerden biri ya da birkaçı eksik olursa iletişim süreci gerçekleşmez. İletişim sürecindeki öğeler aşağıdaki gibidir:

---

[8] Hasan İBİCİOĞLU, **İşletmelerde İnsangücü Verimliliğinin Arttırılması ve Teknolojik Değişim**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 59-60.

[9] İBİCİOĞLU, s. 115.

[10] Haldun ERSEN, **Toplam Kalite ve İnsan Kaynakları Yönetimi İlişkisi**, 2.B., İstanbul, 1997, s. 85.

[11] İBİCİOĞLU, s. 59-297.

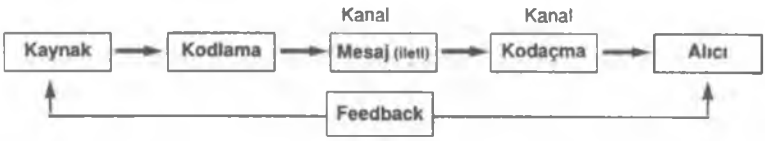
[12] Ünsal OSKAY, **XIX. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişiminin Kültürel İşlevleri Kuramsal Bir Yaklaşım**, Der Ya., İstanbul, 1993, s. 311.

[13] Denis Mc QUAIL-Suen WINDALH, **Kitle İletişim Çalışmaları İçin Etkileşim Modelleri**, çev. Banu Dağtaş, Uğur Demiray, Anadolu Üniversitesi Ya., Eskişehir, 1996, s. 7.

[14] Clavde SHONNER-Worren WEORNER, "The Mathematical Theory of Communication" **Üniversity Ilinois Press**, 1949, s. 55.

[15] İrfan ERDOĞAN-Korkmaz ALEMDAR, **İletişim ve Toplum**, Bilgi Yayınevi, 1.B., Ankara, 1990, s. 170.

Şekil 1: İletişim Süreci

Gürültü

Kaynak, iletişim sürecini başlatan, ileti gönderen öğedir. Kaynak; bilgiyi, duyguyu, düşünceyi iletebilecek bir biçimde dile getirmektedir. İletiler kodlanıp hedefe gönderildiğinde, iletinin gerçekleştireceği şeyler kaynağın dışında kalmaktadır. Bu nedenle iletilerin olması gerektiği gibi kodlanıp sürece sokulması gerekmektedir[16].

İletişim sürecinin ikinci öğesi olan mesaj, görsel ya da işitsel olabilir. İleti; duygunun, düşüncenin, bilginin kaynak tarafından kodlanmasıdır. İleti işaretlerden oluşmaktadır. Söz, yazı, resim, hareket ya da hareketsizlik birer iletidir.

İletişim sürecinde alıcı, iletiye hedef olan bir kişi, gurup ya da toplum olabilir. Alıcı, iletiye karşı aktif ya da pasif bir nitelik gösterebilir. Bu süreçte kaynak açısından son derece önem taşıyan ikinci bir husus devreye girmekte ve muhataplarına gönderilen habere bu alıcıların tepkisi, literatürde feedback olarak adlandırılan bir kanalla geri dönmektedir. Feedback, alıcının kaynağın iletisine verdiği tepkidir. Feedback'e (yansıma) verilen önem ölçüsünde iletişimin etkinliğinin arttığı söylenebilir. Yüksek performansta çalışan kişilerin olumlu feedback eksikliğinde, performanslarında bir bozukluk ve eksiklik görülebilir. Düşük performansta çalışan bireyler de ise, düzeltici feedback'in eksikliği, performans değişikliğine yol açmayabilir. Dikkatsizce yönetilen bir feedback, her iki çalışan türü için de zararlı olabilir[17].

İletişimin yapısında yer alan diğer bir öğe de gürültüdür. Mesajın muhatapları tarafından anlaşılmamasına neden olan her türlü etki olarak tanımlayabileceğimiz bu unsurun, iletişim esnasında mutlaka gözönünde tutulması gerekmektedir. Gürültünün işletme içindeki görünümünü huzursuzluk olarak da belirlemek mümkündür.

İletişimin etkin bir şekilde gerçekleşmesini temin eden ve iletişimin yapısı içinde mütalaa edilmesi gereken son hususta, kaynak ve alıcının ortak bir deneyime (referans çerçevesi) sahip olmaları gereğidir.

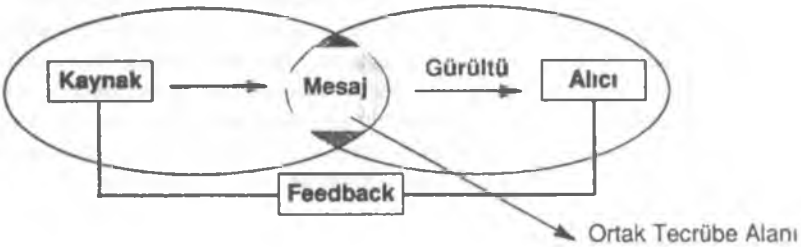
Wilbur Schram and Donald Robert "The Process and Effects of Mass Communication" **University of Ilinois Press**, 1971, s.7.

---

[16] A.Haluk YÜKSEL, "İletişim Süreci ve Sistem Yaklaşımı Açısından İletişim Sürecinin İncelenmesi", **Anadolu Üniversitesi, İ. İ. B. F. Dergisi**, Sayı 6, Eskişehir, 1989, s. 27.

[17] Mel E SCHNATE, **Human Relations Merril Publishing Company**, Colombus Ohio, 1990, s. 156.

Şekil 2'de görüldüğü üzere gerek kaynak, gerekse alıcının bilgi olarak kesiştiği noktalar, kaynak ile alıcının anlaşmayı sağlayabildikleri ya da paylaşabildikleri konulardır. Kaynak, mesajı gönderdiği alıcının özelliklerini, motivlerini, beklentilerini iyi bir şekilde tesbit etmemişse hazırladığı mesaj bu kitlenin ilgisini çekmeye-

cektir. Bu nedenle mesaja muhatap olacak alıcının iyi bir araştırmaya tabi tutulması gerekir. Ancak, böyle bir araştırma neticesinde, mesajımızı göndereceğimiz alıcı ile ortak bir tecrübe alanı oluşturabilir ve mesajımızın beklenilen etkiyi yaratmasını sağlayabiliriz.

2. İŞLETMELERDE İLETİŞİM

İşletmelerde etkinliğin ve verimliliğin arttırılması üretim faktörlerinin koordine edilmesi ve işletme başarısı için etkin bir haberleşmeye ihtiyaç vardır. İletişim, insan etkinliğinin tamamlayıcı bir parçasıdır[18]. İşletme faaliyetleri açısından yönetenler ve işgörenler arasında kurulan iletişimin olumlu olması ve her iki taraftan beklenen mesajların alınması, işletme içerisindeki tüm bireyleri etkileyecektir. Örgütün her kademesinde yer alan insan, çevresi ile devamlı ilişki içindedir. Bu, mesajları insanın düşüncelerini ve duygularını doğal olarak da örgütsel çevreyi etkilemektedir[19]. Örgütsel iletişim, hem örgütün işleyişini sağlamak ve örgütün amaçlarını gerçekleştirmek için, örgütü oluşturan çeşitli bölüm ve öğelerle, hem de örgüt ile çevresi arasında sürekli bir bilgi ve düşünce akışı ya da bölümler arasında gerekli ilişkilerin kurulmasına imkan sağlayan toplumsal bir süreçtir[20]. Örgütsel iletişimin bir türü olan, işletme içi iletişimde, işgörenin iletişimi ele alınmaktadır ki, bu konu, örgütte çalışanların büyük ölçüde duygu, düşünce ve bilgilerini iletişim kanalları ile üstlerine ya da arkadaşlarına iletmeleri anlamına gelmektedir. Her işgörenin, kime karşı sorumlu olduğunu, kim tarafından denetleneceğini, yetkilerini, sorunlarının çözümü için kime danışacağını bilmesi şüphesiz daha verimli çalışmasına imkan sağlayacaktır. İşletme dışı iletişim ise; halkla ilişkiler, satış geliştirme, reklam ve benzeri faaliyetlerden oluşur.

2.1. İşletmelerde İletişim Çeşitleri

İşletmenin kullandığı haberleşme şekilleri arasında sözlü ve yazılı iletişim en kolayı ve önceliklisidir. Sözlü iletişim, yüzyüze konuşmalarda, gurup toplantılarında, telefon görüşmelerinde ve insanların konuşarak anlaştığı her yerde görülür.

---

[18] ERDOĞAN-ALEMDAR, s. 170.

[19] Ömür BABAOĞLU, "Yönetim Sürecinde Örgütsel Haberleşme", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 1992-1993, s. 27.

[20] Ülkü DİCLE, **Bir Yönetim Aracı Olarak Haberleşme**, MPM Ya., Ya. No. 161, İstanbul, 1964, s. 20.

Henry Mintzberg, araştırmalarında yöneticilerin zamanının %50-90'lık bir bölümünü iletişim için harcadıklarını belirtmiştir. Sözlü iletişimin en büyük avantajı anında geri bildirim alınabilmesidir. Yazılı iletişim, zor ve zaman alıcı bir yöntemdir. Feedback gecikmelidir. Hataların düzeltilmesi zor olduğu gibi yeni sorunlara sebep olur. Tabi ki, yazılı iletişimde mesajın defalarca okunabilmesi ve detaya girebilmesi gibi avantajlar vardır[21]. İşletme içine yönelik iletişim araç ve yöntemleri; işgörenlere yönelik dergiler, kara tahta, sergi kutusu, bültenler, broşürler, hoparlörle açıklamalar, kuruluş toplantıları, personel gezileri, bölüm buluşmaları, çalışanların iş sonrası buluşmaları, danışma, ödüllendirme, yönetime katılma, şikayet kutuları, kültürel ve sportif faaliyetlerin geliştirilmesi, üst düzey yöneticiler tarafından günlük kısa bilgiler verilmesi, özel günlerin kutlanması gibi yöntemler ilk akla gelenlerdir[22].

2.1.1. Biçimsel İletişim

Biçimsel iletişim, örgütün çeşitli organ ve görevleri arasında gerekli ilişkilerin kurulmasına ve koordinasyonun sağlanmasına yardım eden ve örgütün hiyerarşik yapısında yer alan iletişimdir. İşletmelerde bütünlüğün sağlanmasında, sorumlulukların belirlenmesinde ve görevlerin yerine getirilmesinde önemli olan biçimsel iletişim, örgütün ihtiyaçlarını karşılamakta da kullanılabilir. Biçimsel iletişim, örgüt üyeleri tarafından kabul edildiği ölçüde etkili olur[23]. Biçimsel iletişimin araç ve yöntemleri arasında; biçimsel kanallardan gönderilen yazılı bilgi, emirler, biçimsel kanallardan gönderilen sözlü iletişim, toplantılar, konferanslar, resmi duyurular, yayınlar, el kitapları, broşürler, ilan tahtaları vb. sayılabilir.

2.1.2. Doğal İletişim

Doğal iletişim, bireyin sosyal eylemlerini sistemin biçimsel sınırları içinde yürütmekte kullandıkları bir yöntemdir. Doğal iletişimde işletme içinde elde edilen haberler kısa sürede tüm işletme içinde yayılır. Herkes kendi bildiğini söyler. Dolayısıyla belli bir düzen yoktur. Doğal iletişim her zaman işletmelerin amaçları içinde değil, bazen bireysel amaçlar içinde kullanılır. Doğal iletişim, örgütteki iletişim işlevini biçimsel iletişimle birlikte yapar. Aşağıdan yukarıya iletişimin önemli bir aracıdır. Ayrıca örgütün çevresinde olup biten değişiklikler doğal iletişim sayesinde hemen anlaşılabilir ve gerekli değişiklikler doğal iletişimle sağlanabilir.

3. İLETİŞİM-İNSANGÜCÜ VERİMLİLİĞİ İLİŞKİSİ

Örgütlerde insan kaynaklarının motivasyonu, yönlendirilmesi ve iç örgüt uyumunun sağlanmasında iletişim önemli bir rol oynamaktadır[24]. Bugün iş dünyası etkili iletişimin önemini ve gereğini kabul etmiştir. Eğer memurlar ve işçiler bir

---

[21] B.BARNEY -Ricky W. GRIFIN, **The Management of Organizations**, Houghton Mifflin Company, Boston Toronto, 1992, s. 658-659-660.

[22] Franz BOGNER, "Dahili İletişim" çev. Ayla Soruhan, **Marmara İletişim Dergisi**, Sayı 2, İstanbul, 1993, s. 303.

[23] Meral AŞIKOĞLU, **İşgören Yönetiminde İletişim ve Şişe Cam Endüstrisinde Bir Uygulama Örneği**, Anadolu Üniversitesi Ya. No. 136, Eskişehir,1986, s. 28.

[24] İsmail TÜRKMEN, **Yöneticiler İçin Etkin İletişim Modeli**, MPM Yayını, Ya.No.480 , Ankara, 1996, s. 54.

arada çalışmaları ve işletme dışına iyi bir imaj verilmek isteniyorsa, iletişim şarttır. Herhangi bir iletişim tarzı içermeyen, toplumsal bir aktivite düşünmek mümkün değildir. Bu yüzden etkili iletişim geliştirilmelidir.[25]

Kuzey Carolina Üniversitesi'ndeki araştırmacılar, "patron-işgören" ilişkisinin insangücü verimliliğini nasıl etkilediğini ortaya çıkarmak için, bir telefon şirketinin 367 çalışanı arasında araştırma yapmışlardır. Bu araştırmanın sonucuna göre, yöneticilerle yüksek kalite ve güven dolu ilişki içerisinde bulunan çalışanlar, yönetici için ne kadar sıkı ve ne kadar uzun süre çalıştığına bakılmaksızın yapılan değerlendirmede oldukça yüksek puan almışlardır. Diğer bir ifade ile çalışanla yönetenlerin aralarındaki iyi ilişkiler, işgörenlerin yüksek puanla değerlendirilmesi sonucunu ortaya koyar. Yani, yönetici ile iyi ilişkiler ve uzun beraberlikler karşılığını alır. Öte yandan, düşük seviyede ve kısa dönem ilişkilerde yöneticiler, işgörenleri hakkında yukarıdaki duyguları geliştiremeyebilirler[26]. Bundan dolayı yöneticiler, çalışanlarla aralarındaki ilişkilerin düşük kaliteli iletişimden dolayı performans kayıplarına neden olduğunu düşündüklerinde, bunun bir yerde telafisi için ve samimi ilişkinin kurulamamasına rağmen, işgörenlerin performanslarını koruduklarına inanıyor gibi puanlarını yükseltebilirler[27].

Bölümler arasında işbirliğinin sağlanması, örgütsel bütünleşmeye bağlıdır. Bu bütünleşme, işgörenlerin kendine özgü duygu, algı, tutum ve davranışlarının örgüt politikasına uygun hale getirilmesi ile mümkün olacaktır[28]. Etkin bir iletişim sistemi, bir işletmede çalışanlar ve yöneticiler arasında iyi ilişkilerin kurulmasında önemli rol oynar. İletişim teknik ve uygulamalarındaki aksaklıklar, gerek yöneticiler ve gerekse işgörenler açısından ve iş tatmini yönünden aksaklıklar ortaya çıkarır. Personelin yaptığı işi açık seçik bilmesi iletişim ile sağlanır[29]. Yönetici yapılacak işle ilgili iletilerini açık ve belirgin şekilde gönderdikten sonra, çalışanlardan o işin istenilen şekilde yapılmasını bekleyebilir. Yönetici, işgörenlerden gelecek iletileri de okuyup, anlayabilmeli ve işgörenlerin kendisine ne söylediklerini dinlemelidir. Kısacası, işgören işlevi ile yönetimin işletmedeki başarısı "iş" ile onu yapan "işgören" arasında yaratılan iletişim ortamının durumuna bağlıdır[30]. Genelde iletişim ile ilgili tüm sorunlar, iletişimin tek yönlü olarak işlemesinden kaynaklanmaktadır.

İşletmelerde yöneticiler, insan ilişkileri programını düzenlerken, işletme çalışanlarının korunacağı, onlara yardımcı olunacağı ve ilgilenileceği iletisi verirler. Sağlam gelenekleri olan işletmeler daha ileri giderek "Yöneticilerin kararları da bu geleneklere ve işletme politikasına uymalı" derler. Bu bağlamda yöneticilerin insan

---

[25] Patsy J. FULTON, General Office Practices, "**Communication**" South Western Publishing Company, 1991, s. 22.

[26] Jean Mannhelmer FORRAY, "A good relationship with the boss pays off", **Academy of Management Executive**, Vol. 9, No:1, 1995, s. 79.

[27] Neville T. DVARTE, Jane R. GOODSON. "Effects of Dyadic Quality and Duration on Performance Appraisal", **Academy of Management Journal**, 1994, s. 499-521.

[28] Don HELRIEGEL and Jhon SLOCOM, "**Organization Behavior**", West Publiship Company, Newyork, 1980, s. 171.

[29] İlhan ERDOĞAN, **İşletmelerde Davranış**, Düşünce Basın Yayın Hizmetleri, İşletme Fakültesi Ya. No.272, 1. B., İstanbul, 1991, s. 203.

[30] AŞIKOĞLU, s. 87.

ilişkileri programını düzenlerken karşılaştıkları önemli konulardan birini iletişim oluşturmaktadır[31]. Çalışanlar stratejik konularda ve üretim aşamalarında kendi fikirlerinin sorulmamasından şikayetçidirler. Seslerini duyurma konusunda ümitsizdirler. Bu yüzden de üstlerinin kendilerine vermek istedikleri iletileri almazlar. Büyük şirketlerin sadece % 45'i çalışanlarıyla anket yaparlar. Ancak bu şirketlerin büyük çoğunluğu da anket sonuçlarını değerlemez, karşılaştırma yapmazlar. Sonuçta, kendilerini dinlemeyen çalışanlarına işletme stratejisi, yenilikler ve üretim kalitesi hakkında boş yere bilgi verirler. Çünkü, çalışanlar kendilerini dinlemeyen yöneticilerini dinlemezler[32].

İletişim, iletinin iyi kodlanmasını, kanalın iyi seçilmesini iletişim sürecinin en iyi şekilde oluşturulmasını ve yönetilmesini gerektirir. Yöneticiler, iletişimin yararlarından maksimum derecede yararlanarak, sorunları en aza indirebilirler[33] Bu nedenle, işletme içi iletişimin iyi tesis edilmesi gerekir. Direktifler, öneriler, kurallar, işletme politikası, metotlar ve cesaretlendirme gibi olumlu feedbackler bu iletişim formunun içinde yer alır. Aşağı doğru iletişim yazılı ve sözlü olabilir. Ancak, yazılı ifadeyle de desteklenen sözlü iletişim, bir çok durumda en etkili olanıdır. Yüz yüze iletişimde vücut dilinin desteği, sözlü iletişimin etkisini arttırır ve bunun yazılı bir özeti de sabit olarak kalır. Bu kayıt ileride çıkabilecek anlaşmazlıklar için kalıcı bir kanıt olur[34]. İşletmelerde bireylerin birbirleriyle ve çevreleriyle haberleşme olanaklarının sağlanıp sağlanamaması verimliliklerini etkileyecektir.

4. İŞLETMELERDE İNSANGÜCÜ VERİMLİLİĞİNİN ARTTIRILMASINDA İLETİŞİMİN ETKİLERİ

İşgören yönetiminde etkinliği sağlayabilmek için, iyi bir iletişim sisteminin kurulup işletilmesine ihtiyaç vardır. İletişim, işgörenlerin amaçlarına ulaşması, yönetici-yönetilen arasındaki olumlu ilişkiler, işgören bölümünün etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesi, örgütsel ve bireysel amaçların dengeye oturtulması, işgören yönetiminde iletişim yolu ile gerçekleşir. Çalışanlarla iletişimin zayıf olduğu organizasyonlarda, yöneticilerle elemanların iş hakkındaki görüşleri birbirinden çok farklı olabilir[35].

İletişim süreci modelini incelerken, iletişim ihtiyacı duyan kaynağın önce iletişim amacını belirleyeceğini söylemiştik. Aşağıdan yukarıya iletişimde bu amacın ne olduğu, haberleşme eyleminin başlaması açısından önem taşımaktadır. Amacın "bilgi verme" ya da "ikna etme" olması, astın haberleşme eylemini başlatmasında belirleyici etmen olmaktadır. Bilgi vermeye yönelik iletişimde astlar, kendilerini rahat hissetmekte, haberleşmekten çekinmemektedirler. Ancak üstü ikna etmeye, kendi görüşlerini ona kabul ettirmeye yönelik girişimlerde bulunmaktan kaçırmaktadırlar. Zaten, üstlerin bir bölümü böyle bir fırsatı vermemektedir. Nitekim astların %

---

[31] George T. MILKOVICH-John W. BOUDREAW, **Human Resources Management**, 1991, s. 570.

[32] MILOVICH-BOUDREAW, s. .571.

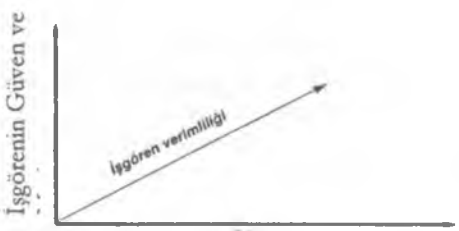
[33] BARNEY- GRIFFIN, s. 667.

[34] Mel E. SCHNATE, **Human Relations**, Merrill Publishing Company, Columbus, Ohio, 1990, s. 146.

[35] Margaret PALMER- Kanneth T. WINTERS, **Fundemantals of Human Resources**, çev. Doğan Şahiner, Rota Ya., 1.B., İstanbul, 1993, s. 4

50'si üstlerin kendilerine böyle bir fırsatı (üstün görüşlerine karşı çıkma) vermediğini ifade etmişlerdir. Aşağıdan yukarıya doğru haberleşmede, astların üstleri ile iletişimde bulunmalarına en büyük engel üstün tutum ve davranışlarıdır. Astların % 51'i kendilerine verilen görevi gereği gibi yerine getiremediklerin de, üstlerin kendilerini eleştirdiğini, hoşnutsuzluğunu belirttiğini ifade etmişlerdir. Bu durum, astlar üzerinde moral bozukluğu ve performans düşüklüğüne neden olmaktadır[36]. İletişim sırasında kaynağın iletiyi gerektiği gibi gönderememesi, kaynağın inanırlığı ve kaynağın sevilip sevilmemesi, iletinin algılanmasını ve beklenen etkiyi yaratmasını etkiler. Kaynağa karşı duyulan güven ile mesajın etkinliği arasında bir ilişki mevcuttur. Aykut Polat'ın yaptığı bir anket çalışmasına göre, "üstüne güvenmeyen gurubun % 85'i üstün kendilerine ilettiğini söylediği bilgileri almadıklarını ifade ederken, üstüne karşı tam bir güven duygusuna sahip gurubun % 87'si üstün ilettiği bilgileri aldıklarını ifade etmişlerdir[37]. Bu bulgulardan da anlaşıldığı gibi işgörenlerin, işletmelerin genel amaçları hakkında bilgilendirilmeleri, işgörenin güven ve motivasyonunu arttıracak. Bu da işgören verimliliğini olumlu yönde etkileyecektir. (Şekil 3)

Şekil 3: İşgören Verimliliğine - İletişimin Etkisi

İşgörenin işletme amaçları hakkında bilgilendi-

İşletmelerin işgörenlerden bazı beklentileri olduğu gibi, işgörenlerin de işletmeden ve yöneticilerden beklentileri vardır. Bu beklentilerin karşılanması işgören verimliliğini artıracaktır. Bir bireyin verimi, onun kişisel yetenekleri ile ruhsal durumuna bağlıdır. Yönetici, astları ile olan her ilişkisinde olumlu veya olumsuz bir etkide bulunur. İnsanı ilişkinin önemine inanmış bir yönetici, bireyin verimi ve mesleki tatminine etkide bulunabilir. İyi bir yönetici, işgörenlerini tek tek gözden geçirmekle kalmamalı, bireyler arası iletişimi de sağlamalıdır[38]. Hawthorne Works of Western Company'de çevresel ve yönetsel şartların değişmesi sonucunda, işçilerin tutumunda ve üretimde meydana gelen değişiklikler üzerine bir araştırma yapılmıştır. Deneyde, kızlardan oluşan bir gurup üzerinde verimlilik artışını etkileyen etmenler incelenmiştir. Deney gurubundaki kızlarla bir arkadaşlık havası yaratma ve bunun devam ettirilmesine çalışılmıştır. Sosyal etkinlikler, birbirleriyle konuşma ve yöneticilere fikirlerini serbestçe söyleyebilme imkanı ve hatta onların önerilerini reddedebilme hakkı verilmiştir. Bu ortamda kızların işe karşı tutumları birbiriyle işbirliği yapmak ve birbirlerini özendirmekle kalmamış daha da ileri gidilerek eli yavaş olanlara baskı bile yapılmış ve hatta onların tutumları değiştirilmiştir[39]. İn-

[36] Aykut POLAT, **Yönetim Psikolojisi**, Türk Orta-Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 282.
[37] POLAT, s. 281.
[38] Erol EREN, **Yönetim Psikolojisi**, Beta Yayıncılık, 4.B., İstanbul, 1993, s. 35.
[39] EREN, s. 36-51.

sanlara nedeni ve sonucunu anlayamadıkları konularda bilgi vermek, eğitmek tutumların değişmesine etken olan hususlardan birisi olmuştur. İşletme içinde biçimsel veya biçimsel olmayan iletişim bağları işgörenlerin mutluluğunu, yaşama sevincini ve iş yapma becerisini artırır.

İnsangücü verimliliğinin düşük olmasının en büyük nedenlerinden birisi işletmede insancıl ilişkilerin ve işbirliğinin eksikliğidir. İşletmede kurulan iletişim sistemi işgörenlerin ihtiyaçlarına göre kurulması gereklidir. Aksi takdirde alt kademeler ile üst kademeler arasında haberleşme kanalları tıkanacak, emirlerin dağıtılması ve işlerin yönetilmesi güçleşecektir. İşletmeler büyüdükçe yöneticilerin her işgörenle bire bir görüşmesi güçleşmekte bu da morali olumsuz etkilemektedir. Küçük organizasyonlarda yöneticilerin her işgörenle bire bir ilgilenme olanağı arttığında moral yüksek olmakta buda verimliliği arttırmaktadır. Çok büyük yönetsel ünitelere sahip olan işletmelerin yönetiminde yüz yüze ilişkileri arttırmak fırsatı verilmesinin en etkili yöntemlerinden birisi, merkezkaç örgütlenmeye gidilmesidir. Böyle bir organizasyon iş tatminini de artıracaktır"[40]

Bir işletmenin gücünün temelinde aşağı yukarı etkili iletişim yatar. Bunu sağlayan iki faktör iç içe yöneticilik ve açık kapı (şeffaflık) politikasıdır. İç içe yöneticilikte, bir işin iyi yapılıp yapılmadığının anlaşılması için, yöneticilerin çalışanlarla iç içe olması ve olup bitenden haberdar olması gerekir. Bu yüzden yöneticiler, çalışanların işleri hakkında ne düşündüklerini ve onların daha iyi çalışmalarını sağlamak için ne yapılması gerektiğini bulmalıdır. Açık kapı politikasında ise amirlerin iş çevresine katkıda bulunmak amacıyla, hangi işçilerin kendini özgür ve rahat hissettiğini belirlemeleri, onların önerilerini dinlemesi ve onlara öneriler sunması beklenir. Bütün çalışanlar üstleriyle kendi fikirlerini tartışma hakkına sahiptir[41]. Öte yandan katılımcı yönetim ve grup dinamiği yöntemlerinin yaşama geçirilebilmesi yoğun ve açık iletişimi gerektirmektedir[42]. İşletmelerde verimliliğin artırılabilmesi için, işgörenlerin yönetime katılmak suretiyle güdülenmeleri gerekir. Yönetsel kararlara ve uygulamalara katılan bir işgören, kararın "kendi kararı" olduğunu düşünecek ve uygulamasını titizlikle yapacaktır. Yönetime katılma, psikolojik yönden daha tatmin edici bir iş çevresi yaratmada faydalı olmakta, miktar ve kalite yönünden daha yüksek bir üretim düzeyi elde edilebilmektedir. Yönetime katılma sürecinin etkili olabilmesi açısından haberleşme kanalları, işgörenlerin etkili olabilecekleri biçimde yönlendirilmeli ve fikirlerini anlatabilecekleri platformlar oluşturulmalıdır.

[40] EREN, s. 112.
[41] MILKOVICH, s. 577.
[42] TÜRKMEN, s. 54.

Bilgi içerikli, çok yönlü ve açık iletişim sistemlerinin yaşama geçirilmesi çalışanların performanslarını olumlu yönde etkileyen ve güvenilirlik artışına yol açan gelişmelerdir. Kendini değiştirebilen üst yöneticilerin bulunduğu örgütlerde katılımcı yönetim anlayışı ile birlikte iç iletişim açık ve özgün bir biçem (üslup) kazandıkça belirgin bir şekilde verimlilik artışının ortaya çıktığı gözlenmektedir.[43]

a) Çok yönlü iletişim ve açık sistemin olduğu ortamlarda;

b) Kişinin kendine ve örgüte güveni artar

c) Motivasyon yükselir

d) Yanlış ve sorun çözme yeteneği gelişir

e) Yönetimin saygınlığı ve otoritesi artar

f) Çalışanların örgüte bağlılık düzeyi yükselir

g) Kişilerin iş başarım düzeyi ve verimliliği artar[44].

4.1. İnsangücü Verimliliğinin Arttırılması Açısından İdeal İletişim Modeli

İşletmede örgütsel amaçlara ulaşılması çalışanların bu amaçlar yönünde özendirilmelerini gerektirir. Bu ise örgütsel amaçlarla bireysel amaçların bütünleştirmesiyle olur. Görevlerin etkin bir şekilde yapılması uygun zamanda, uygun kanalı kullanarak ve en uygun iletinin seçilip iletilmesi ile gerçekleşebilir. İşletmelerde etkin bir iletişim sürecinde ast ve üstler arasında ne tür bilgilerin iletilmesi gerektiğinin de ortaya konması lazımdır. Buna göre; işin yapılma metodu, işletmenin yöntem ve uygulamaları ve işgörenlerin başarılarına ilişkin bilgiler, **yukardan aşağı iletişim** yoluyla aktarılır.

Öte yandan işgörenin kendisi, çalışma şekli ve sorunları ,işgörenin çevresiyle ilgili görüşleri ile işletme uygulama ve politikaları ve göreve ilişkin bilgiler **aşağıdan yukarıya iletişimle** aktarılır. İşletme içi iletişim eksikliği ve çatışmalar işgörenleri mutsuz eder ve bu mutsuzluk çarpan etkisiyle örgüt üyelerinin tümünü etkiler. Kurum içi iletişimin sağlıklı olması güven ortamı yaratarak, işletme içerisinde hoşnutsuzlukların ortadan kaldırılmasını, azaltılmasını sağlar. İç halkla ilişkiler uygulamaları ile elde edilen bilgiler, yöneticilerin işletmenin son durumunu, çalışanların gözü ile görmelerine yardımcı olur ve mevcut potansiyel sorunların belirlenmesine önemli katkıda bulunur. İşgörenler, genel olarak işletmenin ücret politikası, yönetim felsefesi, promosyon olanakları, iş güvenliği ve karlılığı konusunda bilgi almak isterler. Bu sebeple işletme içinde iyi bir iletişim politikasının sürdürülmesi gerekir. Bu sayede işgörenlerin işletme amaçlarına yönelik daha sıkı çalışmaları sağlanmış olur.

Yönetenle işgörenler arasındaki iletişim çift yönlü olmalıdır.

Karşılıklı ve sağlıklı iletişim;

- İşveren ve işgören ilişkilerini geliştirir,

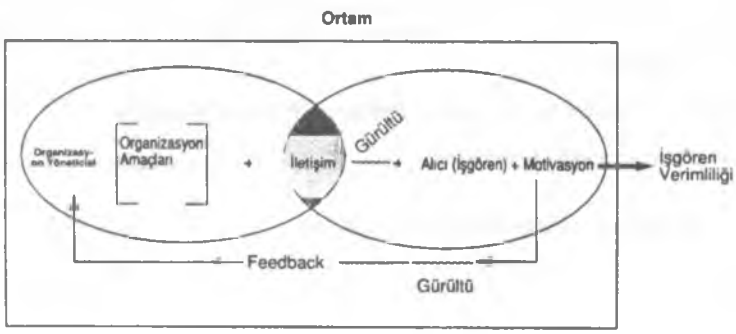
[43] TÜRKMEN, s. 55.
[44] TÜRKMEN, s. 57.

- Morali yükseltir,
- Dedikoduyu ve söylentileri azaltır,
- Personel problemlerinin hızla çözümünü ve sağlar,
- Organizasyonda bir güven ortamı yaratır,
- Örgütsel bağımlılığı arttırır.
- **İşletme içerisinde etkin bir iletişim kurulabilmesi içinse;**
- Mesajlar tüm haberleşme unsurları ile
- (duygular,jestler, mimikler vb.) desteklenmelidir.
- Konuşmacı direkt ve basit bir dil kullanmalıdır.
- Konuşmacı iletiyi gönderirken kendini alıcıların yerine koymalıdır.
- İyi bir dinleyici olmalıdır.
- Feedback'i yararlı kılmalı, iyi değerlendirmelidir.
- Doğru zaman seçilmelidir.
- Gerektiğinde mesaj tekrar edilmelidir.
- İşbirliği içerisinde olunmalıdır.
- Tartışmaya girmeden önce konuya hazırlanılmalıdır.

Tüm bu etkenlerin yanında iyi bir iletişim için, işletme içinde katılımcılık ruhunun geliştirilmesine imkan sağlanması zorunludur. İnsan kaynakları aşağıdan yukarıya iletişimi teşvik eder. Bunun anlamı katılımcı yönetimdir, yani çalışanlar ile yönetim arasında psikolojik ortaklık kurulmasıdır. Bu durum peşinden eğitim programlarını getirir ki, eğitim programları işletmede uyumlu çalışmayı teşvik eder. Konumuz insan olduğuna göre, işletme içerisinde iletişimin gerekliliği konusunda eğitim programlarına ağırlık verilmelidir.

Örgüt içi iletişimde amaç insangücünden azami istifadeyi sağlamak ve verimliliği artırmak olduğuna göre, insanı anlamak ve ona işletmeyi anlatmak gereklidir. İnsan, tabiatı gereği kolay motive olabilen ve motive olduğu zaman da çok verim alabileceğimiz bir kaynaktır. Bu kaynağı etkili iletişimlerle motive etmek, işletmenin ve işgörenin verimliği açısından kaçınılmaz bir sonuç oluşturmaktadır.

Şekil 5: Örgüt içi ideal iletişim modeli

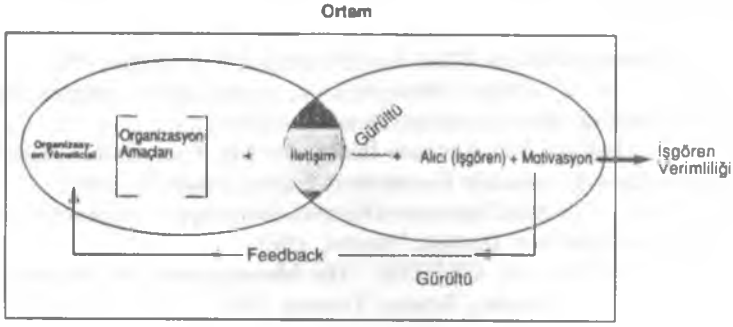

- Morali yükseltir,
- Dedikoduyu ve söylentileri azaltır,
- Personel problemlerinin hızla çözümünü ve sağlar,
- Organizasyonda bir güven ortamı yaratır,
- Örgütsel bağımlılığı arttırır.
- **İşletme içerisinde etkin bir iletişim kurulabilmesi içinse;**
- Mesajlar tüm haberleşme unsurları ile
- (duygular,jestler, mimikler vb.) desteklenmelidir.
- Konuşmacı direkt ve basit bir dil kullanmalıdır.
- Konuşmacı iletiyi gönderirken kendini alıcıların yerine koymalıdır.
- İyi bir dinleyici olmalıdır.
- Feedback'i yararlı kılmalı, iyi değerlendirmelidir.
- Doğru zaman seçilmelidir.
- Gerektiğinde mesaj tekrar edilmelidir.
- İşbirliği içerisinde olunmalıdır.
- Tartışmaya girmeden önce konuya hazırlanılmalıdır.

Tüm bu etkenlerin yanında iyi bir iletişim için, işletme içinde katılımcılık ruhunun geliştirilmesine imkan sağlanması zorunludur. İnsan kaynakları aşağıdan yukarıya iletişimi teşvik eder. Bunun anlamı katılımcı yönetimdir, yani çalışanlar ile yönetim arasında psikolojik ortaklık kurulmasıdır. Bu durum peşinden eğitim programlarını getirir ki, eğitim programları işletmede uyumlu çalışmayı teşvik eder. Konumuz insan olduğuna göre, işletme içerisinde iletişimin gerekliliği konusunda eğitim programlarına ağırlık verilmelidir.

Örgüt içi iletişimde amaç insangücünden azami istifadeyi sağlamak ve verimliliği artırmak olduğuna göre, insanı anlamak ve ona işletmeyi anlatmak gereklidir. İnsan, tabiatı gereği kolay motive olabilen ve motive olduğu zaman da çok verim alabileceğimiz bir kaynaktır. Bu kaynağı etkili iletişimlerle motive etmek, işletmenin ve işgörenin verimliği açısından kaçınılmaz bir sonuç oluşturmaktadır.

Şekil 5: Örgüt içi ideal iletişim modeli

İşletme amaçları işgören amaçlarıyla özdeşleştiği sürece o işletmede amaçsal uyum sağlanacak ve insangücünün verimliliği artacaktır. Hem işveren hemde işgören açısından, işveren amaçlarının anlaşılır kılınması, işletme fonksiyonlarının amaçlara yöneltilmesi ve işletmedeki insangücünün bu yönde motive edilmesi ile verimlilik artışı sağlanabilecektir. İletişim Modelindeki ileti akışı sırasında meydana gelen gürültü unsuru, ne kadar etkisiz kılınırsa, o oranda etkili iletişim sağlanmış olacaktır. Çünkü iletişimin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesini gürültü ve amaçların ortak kılınması olumsuz yönde etkiler. Bu sebeple işletmelerde işveren ve işgören arasındaki ileti akışı sırasında gürültü minimize edilirken, amaçların taraflar arasında ortak kılınması da zorunluluk haline gelmektedir.

SONUÇ

Günümüz işletmelerinde insangücü, işletmelerdeki üretim faktörleri arasında üzerinde en çok durulması gereken unsuru oluşturmaktadır. İşletmelerin giderek büyümesi ve teknolojik gelişmelerin işletmelere girmesiyle, işletmelerdeki işbölümü de artmaktadır. Bu işbölümü, işletme üyeleri arasında bağımlılık ve uyumu zorunlu kılmaktadır. İşletmenin amaçlarına ulaşabilmesi için, işletme içerisindeki bireysel faaliyetlerin düzenli ve uyum içerisinde gerçekleştirilmesi gerekir. Bu koordinasyonun başarısı ise bireyler arasında yoğun bir iletişimi gerektirecektir. İşletme içerisinde iletişim olmadan insangücünün amaç ya da amaçlara yönelik olarak uyumlu çalışması beklenemez. Artık günümüz yöneticisi, verimliliği, büyük ölçüde insangücü çabalarının etkin bir şekilde eşgüdümüne bağlamaktadır. Yönetici ile işgörenler arasında ortak bir anlayış ve işbirliğinin oluşturulması için, işletme içerisinde doyurucu bir iletişim ağının kurulması zorunludur.

İletişim, işletme çalışanlarının dikkatini amaçlara yöneltirken, bireylere düşen görevleri yerine getirmek için, gerekli bilgi akışını sağlar, işgörenleri motive eder ve işletmeye bağlılıklarını arttırır. İşletme içerisinde güçlü bir motivasyon, yönetici ile işgörenin işbirliği ve iletişim ağının sağlıklı işlemesine bağlanabilir. Motivasyondan amaç, işletmenin ve dolayısıyla işgörenin verimliliği olduğuna göre, insangücünün üzerinde önemle durulmalıdır. İnsangücünden daha etkin ve verimli yararlanabilmek için, işgören-işletme amaç uyumunun sağlanması gerekir. Bu bağlamda işgücünün eğitilmesi, iyi organize edilmesi, iyi yönetilmesi ve geliştirilmesi için işletme içi iletişimin gerekliliği hem yöneticiler hem de işgörenler tarafından bilinmelidir. Bunun için de, çift yönlü iletişim bilincinin oluşturulması ve işletme amaçlarının açıkça tanımlanması şarttır.

KAYNAKÇA

AKDEMİR Ali, **İşletme Bilimine Giriş**, Genişletilmiş 2.B. Ankara, 1996.

ALPUGAN Oktay, Hulisi DEMİR, Mete OKTAV, Nurel ÜNER, **İşletme Ekonomisi ve Yönetimi**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1990.

AŞIKOĞLU Meral, **İşgören Yönetiminde İletişim ve Şişe Cam Endüstrisinde Bir Uygulama Örneği**, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 1986.

BABAOĞLU Ömür, "Yönetim Sürecinde Örgütsel Haberleşme." **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 1993.

BARNEY Jay B. and Ricky N. GRIFFIN, **The Management of Organizations**, Houghton Mifflin Company, Boston, Toronto, 1992.

BOGNER Franz, "Dahili İletişim.", çev. Ayla Saruhan, **Marmara İletişim Dergisi**, İstanbul, 1993.

DİCLE Ülkü, **Bir Yönetim Aracı Olarak Örgütsel Haberleşme,** M.P.M. Ya.No.161, Ankara, 1964.

DİNÇER Ömer, Yahya FİDAN, **İşletme Yönetimi,** 1.B., Beta Basım Yayın, İstanbul,1996.

DVARTE N. Neville and Jane R. GOODSON, "Effect of Dyadic Quality and Duration on Performance Apr İsail **Academy of Management Journal**, 1994.

DRUCKER Peter F. "Geleceğin Anahtarı Verimlilik.", çev. Nihan Tanrıkahya, **M.P.M. Verimlilik Dergisi Yayını**, 1996.

EREN Erol, **Yönetim Psikolojisi**, 4.B., Beta Yayıncılık, İstanbul,1993.

ERSEN Haldun, **Toplam Kalite ve İnsankaynakları Yönetimi,** 2.B., İstanbul, 1997.

ERDOĞAN İrfan, Korkmaz ALEMDAR, **İletişim ve Toplum,** Bilgi Yayınevi, 1.B., Ankara, 1990.

ERTEKİN Yücel, **Halkla İlişkiler,** 2.B., T.O.D.A.İ. Ankara, 1996.

FORRAY Jean Mannhelmer, "A Good Relationship With The Boss," **Pays off Academy of Management Executive** ,1995.

FULTON Patsy, **General Office Practices "Communication"** Sout Western Publishing Company,1991.

HELRIEGEL Don. And Jhon SLOCON, **Organization Behavior,** West Publicship Company, New York, 1980.

MILKOVICH George and John W. BOUDREAVS, **Human Resources Management,** 1991.

OSKAY Ünsal, **XIX. Yüzyıldan Günümüze Kitle İletişimin Kültürel İşlevleri Kuramsal Bir Yaklaşım** , Der Yayınları, İstanbul, 1993.

PALMER Margaret and Kanneth T. WİNTERS, **Fundemantels of Human Resources**, çev. Doğan Şahiner, Rota Yayınları, 1.B., İstanbul, 1993.

POLAT Aykut, **Yönetim Psikolojisi.** T.O.D.A.İ. Ankara, 1997.

QUAIL Denis Mc. and Suen WINDAHL, " Kitle İletişim Çalışmaları İçin Etkileşim Modelleri, ", çev. Banu Dağdaş, Uğur Demiray, **A.Ü.Yayını,** Eskişehir, 1996.

SCHRAM Wilbur and Donald ROBERT, "The Process and Effects of Mass Communication" **University of Ilinois Press**, 1971.

SCHERMERHORN John R. and Jr. Hunt OSBORN, **Managina Organizational Behauior**, Fifth Edition, New York Chichester Brisbane, Toronto, 1991.

SCHANATE Mel.E, **Human Relation,** Merrill Publishing Company, Colombus. Ohio, 1990.

SERİNKAN Celalettin, "İşletmelerin Personel-İnsan Kaynakları Yönetimi." **Verimlilik Dergisi, M.P.M. Yayını**, S.4, Ankara, 1996.

SHONNER Clavde and Worren WEORNER, **The Mathematical Theory of Communication,** University Ilinois Press, 1949.

TÜRKMEN İsmail, **Yöneticiler İçin Etkin İletişim Modeli**, M.P.M.Ya..No.480, Ankara, 1996.

YÜKSEL A. Haluk," İletişim Süreci ve Sistem Yaklaşımı Açısından İletişim Sürecinin İncelenmesi." **Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, S. 6, Eskişehir, 1989.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNDE KÜRESEL REKABET STRATEJİLERİ

Ercan TAŞKIN*

ÖZET

Günümüz dünyasının yeni gerçekleri olan bloklararası ticaretin yoğunlaşması, küresel şirketlerin çoğalması gibi gerçeklerin süpermarket işletmeciliğinde de oldukça belirgin şekilde hissedildiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle ülkemiz gibi süpermarket işletmeciliğinin gelişme süreçleri başlarında sayılabilecek ülkelerde geliştirilmesi gereken stratejiler önem taşımaktadır.

GİRİŞ

Günümüzde perakende ticaret geçmişteki durumdan oldukça farklı hale gelmiştir. Sadece imalatçıların ürünlerini alıp, belirli pazarlama hizmetlerini gerçekleştirdikten sonra tüketicilere sunan perakendecilik tipi değişmiş perakendecilerin ürün ve hizmetlere yüklediği katma değer giderek artmıştır.

A.B.D. ve Avrupa'da hızlı gelişim sürecinden geçen perakendecilik olayından ülkemiz de önemli ölçüde etkilenmiş, küçük bağımsız perakendeci dükkân tiple-

* Kütahya Dumlupmar Üniversitesi İİBF. Pazarlama Anabilim Dalı, Arş. Grv.

rinden büyük perakendeciliğe yönelim sürecine girilmiştir. Tüketici yaşam biçiminde ki değişmeler, kadınların giderek daha yüksek düzeyde çalışma yaşamına katılımı, perakendeci hizmetlerine olan gereksinmeyi artırmış, özellikle büyük kentlere gelişen süpermarket tip gıda ve gıda dışı ev ihtiyaç maddeleri pazarlayan büyük perakendeci işletmeler günlük yaşamın ayrılmaz parçası haline gelmişlerdir.

Tüketicinin alışveriş zamanının kısıtlığı, uzun çalışma saatleri uygulaması ve her türlü ürünü bir arada bulma avantajı sağlama süpermarketlerin tercih edilebilirliğini arttıran unsurlar olmuştur.

Ülkemizde özellikle büyük kentlerde hızla yayılan büyük ve modern gıda perakendeci işletmeler, kendilerine yönelik donanım ve yazılım hizmeti veren kuruluşlarda yaygınlanmasına yol açmış, bu anlamda ekonomik yaşama zenginlik katmışlardır.

1. SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİ

1.1. SÜPERMARKET KAVRAMI

Süpermarketler yapılan tüm sınıflamalarda satılan mal türüne göre perakendecilik grubu içersinde yer almaktadır. Süpermarketler, ağırlıklı olarak gıda maddeleri satan perakendeciler olarak değerlendirilmektedirler.[1]

Süpermarketler temel ve yaygın olarak çabuk bozulabilir gıda maddeleri de dahil olmak üzere her türlü gıda maddeleri ve sınırlı çeşitte gıda dışı mallar satan en azından 400 metre kare satış alanına sahip olması gereken, ağırlığını self servis yöntemine göre satışın oluşturduğu, büyük gıda perakende mağazalarıdır.

1.2. SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNİN TANIMI

Süpermarketler için evrensel bir tanım bulmak bir hayli zordur. Çünkü, ekonomik ortama bağlı olarak hem büyüklük ölçüleri, hem de satışa sundukları mal çeşidi değişmektedir. Bu nedenle süpermarketler için değişik tanımlara rastlanmaktadır. Ayrıca, süpermarket yapısı ve işleyişi yönünden ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.

Aşağıda çeşitli organizasyonlara ve ülkelere göre süpermarekt tanım dizileri ortaya konulmuştur.

1.2.1. ÖRGÜTLERE GÖRE TANIMLAR

Amerikan pazarlama derneğine (AMA) göre; süpermarket, düşük fiyatla satış yapan, bol, değişik çeşit bulundurma ilkelerine dayanan ve temel olarak gıda, öteki bakkaliye maddelerini self-servis yöntemine göre satan büyük bir perakendeci mağazalardır.

Süpermarket Enstitüsüne (SMI) göre; süpermarket haftada en az 20.000 $ veya yılda 1.000.000 $'lık satış yapan reyonlara ayrılmış gıda mağazasıdır.

---

[1] Elaine PAULSUN and P WILLIAM **"The Development of the Ethnic food Market in the İnk", Bristhish Food Journal,** 1990, p. 19.

Uluslararası self servis organizasyonuna göre; süpermarket, en az 400 metre-kare satış alanı olan, temel olarak çabuk bozulabilir, gıda maddeleri de dahil olmak üzere bakkaliye maddeleri satan ve toplam satışlarının en çok 1/3 ü kadar gıda dışı maddeler olan self servis veya bölümlü mağazalardır.

1.2.2. SÜPERMARKETIN AVRUPA ÜLKELERINDEKİ TANIMLARI

Süpermarket işletmeciliğinin Almanya, İngiltere, Fransa ve Hollanda'daki tanımları ise şöyledir[2]:

"Almanya'daki tanımı; süpermarket, tüm taze meyve ve sebze ile birlikte gıda maddeleri gibi günlük ihtiyaç maddelerini satan, aylık cirosu en az 250.000 mark bulunan, günlük cirosu ise 10.000 mark civarında bulunan perakendeci mağazalardır."

"İngiltere'deki süpermarket tanımı; en azından 200 metre kare satış alanına sahip self servis biçiminde günlük ihtiyaç maddeleri satan perakendeci mağazalarıdır."

"Fransa'daki süpermarket tanımı; en az 400 metre kare satış alanına sahip bakkaliye, içki, meyve ve sebze, et, şekerleme, deniz ve süt ürünlerinin self servis biçiminde satışını yapan, müşterilerin satın aldıkları mallarının hepsinin bedeli çıkış yerinde kasalara ödediği, genellikle otopark imkanı sağlayan perakendeci mağazalardır.

"Hollanda'daki süpermarket tanımı; süpermarket, tüm günlük ihtiyaçları self-servis biçiminde satan geniş bir gıda parekendeci mağazasıdır.[3]"

ABD'deki süpermarket tanımı; süpermarket düşük kar marjı ile çalışan özellikle gıda ve bakkaliye malları satan bol çeşitle ve self servis yöntemiyle satış yapan perakendeci kuruluşlardır.[4]

Bir başka tanıma göre de süpermarket, yerleşim ve satış alanı mağazadan mağazaya değişebilen, temel olarak self servis satış yapan ve günde en az 1500 dolar satış yapan reyonlara ayrılmış büyük perakendeci mağazadır.[5]

1.2.3. SÜPERMARKET İŞLETMESİNİN TÜRKİYE'DEKİ TANIMI

Türkiye'de süpermarket türündeki mağazaların ortalama satış alanları 1974 yılında 292 m^2 iken, bu ortalama 1982 yılında 348 m^2'ye yükselmiştir. Ancak aritmetik ortalamalar uç değerleri yuttuğundan, 1000 m^2 ve daha büyük ölçekli mağazaların varlığını yansıtmamaktadır. Buna karşın Türkiye'deki süpermarketlerin çoğu uluslararası self-service organizasyonunun kabul ettiği minimum 400 m^2 standardına bile

---

[2] Çevik URAZ, **Ankara'da Bulunan Büyük Gıda Mağazaların Bugünkü Durumu ve Gelişme Olanakları**, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1974, s. 343-344.

[3] URAZ, s. 344

[4] Pride FERREL, **Understanding Marketing**, USA 1980, p.350-351

[5] Carry **ROSENBURG, Marketing Mc Grow- Hill Inc**, New York, 1977 p 501-503

girmemektedir.[6]Bu gerçekler altında bir tanım yapmak gerekirse, en az 400 metre kare satış alanına sahip olan birden çok yazar kasa bulunan gıda perakendecileridir.

1.3. SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Bütün bu tanımlar ışığında, süpermarketlerin değişik özellikleri şöyle sıralanabilir:[7]

- Temel olarak bakkaliye, kuru gıda, yaş meyve sebze, et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri ile gıda dışı maddeler satarlar.
- Her grup mal ayrı ayrı bölmelerde çok çeşitte ve çok sayıda alıcılara sunulur.
- Genellikle self-servis yöntemi uygulanır.
- Self-servis yönteminin gereği olarak ürünler açık vitrin sergi, gondol ve raflarda satışa sunulur.
- Mağazalar genellikle tek katlı olup geniş bir yerleşim ve satış alanı vardır.
- Mağaza müşterileri için otopark olanakları vardır.
- Birden çok yazar kasa vardır.
- Süpermarketler olanaklı olan en yüksek oranda, üretim kaynaklarından doğrudan, aracısız satınalma, düşük fiyat, düşük kâr marjı ile satış ve hızlı stok değişim çabukluğu gibi işletmecilik politika ve ilkeleri ile çalışırlar.[8]

Bunlara ilave olarak;

- Süpermarketlerde satışlar peşindir.
- Değişik satış hizmetleri sunulabilir.

Maliyet yapıları içinde değişmez maliyetlerin payı diğer endüstrilere göre daha düşüktür. Bu yüzden de, başabaş noktaları daha düşük bir noktada oluşur.

Ayrıca, süpermarketlerin kolayda malları satmaları ve bunu yaparken de düşük fiyatları vurgulamaları, tüketicilerin ihtiyaçlarının çeşit bolluğu ile tek bir yerden sağlayabilmeleri ve otopark imkanlarının olması, bu tür perakendecilerin gittikçe gelişmelerine neden olmaktadır.

2. SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNDE KÜRESEL REKABET STRATEJİLERİ

Süpermarket işletmeciliğinde yeni stratejiler "küresel müşteri" kazanmaya yönelik olarak şekillenmektedir. Bu nedenle, müşteri odaklı süpermarketçilik uygulamalarına temel odaklı konulardaki çalışmalar ve araştırmalar önem kazanmaktadır. Önem kazanan bu konular şunlardır.

---

[6] Mehmet OLUÇ, "**Perakendecilik III**" Pazarlama Dünyası Dergisi, Yıl 3 Mart 1989, sayı 15, s,43

[7] OLUÇ, s. 11.

[8] Sema DÜNDAR, **Tüketicilerin Süpermarket Tercih Nedenleri ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul Üniversitesi, Sos.Bil. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988, s. 3.

1. Mağaza imajı
2. Müşteri tatmini
3. Alan yönetimi

2.1. MAĞAZA İMAJI

Mağaza imajı, tüketicilerin mağaza hakkındaki farklı izlenimlerin bir araya gelmesi ile oluşan bir kavramdır. Mağazaya yönelik birey bakış açısının sembolize edilmişidir.[9]

Türkiye'de son yıllarda yaşanan karmaşık ekonomik koşullar, süpermarket işletmeciliğinde mağaza imajı kavramını ön plana çıkarmıştır. süpermarketleşmenin artan pazar doyumu, bu sektörde geçmiştekinden daha farklı araçları ve stratejileri gerekli kılmıştır. Bu stratejilerden mağaza imajı, süpermarketlerin başarısının önemli belirleyicilerinden birisi olarak kabul edilmeye başlamıştır.

2.1.1.TÜRKİYE'DE MAĞAZA İMAJINA ETKİ EDEN HUSUSLAR

Türkiye'de tüketiciler süpermarket seçiminde ve mağaza imajına ilişkin şu hususlara göre hareket ederler.[10]

1. Ussal ve Ekonomik Hususlar
- Kolaylık
- Çeşit seçme olanakları
- Tazelik
- Personelin niteliği
- Doğruluk ve güvenirlik
- Sunulan hizmetler
- Ucuzluk

2. Duygusal Etmenler
- Alışveriş yapılan mağazayı belirli bir sosyal statünün simgesi sayma (prestij unsuru)
- Mağaza ortamında rahatlık

Mağaza İmajı, tüketicinin mağaza seçimine ve mağaza bağlılığına son derece etkili bir unsurdur. Bir mağaza hedef kitlesini belirlemek ve bu kitleye ulaşmak üzere belirlediği imajı toplumun her kesiminden tüketiciler üzerinde benzer yakınlıkta oluşturmuş ise başarıya ulaşmış demektir. doğal olarak, farklı toplumsal katmanlardaki kişilerin zihnine hemen hemen aynı imajı yerleştirmek oldukça zorlu bir iştir. Bu nedenle imaj oluşturma çabalarının başarısı, ancak farklı toplumsal katmanlardan kişilerde imaj yakınlaşmasının sağlanma düzeyi ile ölçülebilir. Bununla

[9] Roger GOTES, "**An Attiribute Anchored Conjoint Approach To Measuring Store Image**", International Juarnay of retail and Distribution Management, Vol. 21., No:5, 1993, s. 23
[10] OLUÇ, s.43

birlikte kuvvetli bir imaj, kuvvetli bir kurumsal kimlikle yani genel merkezin oluşturacağı güçlü bir işletme kimliği ve tanıtım kimliği ile mümkündür.[11]

2.2. MÜŞTERİ TATMİNİ

1980'li yıllarla başlayarak günümüze kadar geçen sürede Türkiye'de süpermarket işletmeciliği, fiyat, hizmet ve kalite temeline dayalı rekabet ortamına girmiştir. Bu rekabet ortamı ile birlikte, süpermarket işletmeciliğinde yeni yatırımlarda başvurulan kaynakların temelinde tüketici talebi ön plana çıkmıştır. Ayrıca gelişmeler tüketici talebini ölçmekte kullanılan yaş, sosyo-ekonomik statü ve aile büyüklüğü gibi kriterler yerini tüketicinin yaşam tarzı, ihtiyaçları ve istekleri gibi kriterlere bırakmıştır. Tüketicilerin istekleri ve gözlemlerindeki yükselmeye bağlı olarak süpermarket işletmeciliğin de hizmet standartları yükselmiştir. Bu yüzden de Türkiye'de süpermarket işletmeciliğine yatırım yapan ve yatırım yapmış olanlar tüketiciyi bilmek, anlamak için müşteri tatmini konusuna eğilmişlerdir.

Tüketicilerin satın aldığı ürüne veya hizmete karşılık olarak elde ettiği faydaların toplamı, ihtiyacının karşılama düzeyi, alışverişten duyduğu memnuniyette olan müşteri tatminin rekabet stratejisi olarak kullanan süpermarketler önemli bir avantaj ele geçirmişlerdir. Türkiye'de süpermarket işletmelerinin rekabet stratejisi olarak kullandıkları müşteri tatmini, ürün dışı boyutlarda etkilenmektedir. Türkiye'de süpermarketlerde sergilenen ürünlerin fiziksel karakteristlerinin arasında farklılık olmaması bunu doğrulamaktadır.

Müşteri tatminini etkileyin ürün dışı boyutlar aşağıdaki gibidir.[12]

- Kolay bulunabilirlik
- Zamanında sunum
- Fiyat
- Kredili satışlar
- Güvenilir olmak
- Mağaza dizaynı

2.3. ALAN YÖNETİMİ

Alan yönetimi, bir süpermarket işletmeciliğin mevcut olanının tüm iletişimler ve tüm ilişkiler boyutunu dikkate alacak şekilde yönetimidir. Günümüzde rekabet ortamının şiddetlenmesi, süpermarket yöneticilerini günü gününe strateji geliştirmek zorunda bırakılmıştır. Özellikle ülkemizde süpermarketlerin sınırlı bir alanda kurulması ve bu sınırlı alanda sergilenmesi gereken çok sayıda ürünün bulunması ve rekabetin artması "alan yönetimi"ni anahtar bilimlerden birisi yapmıştır.

---

[11] Mehmet AK, "**Türkiye'de Market Zincirleri ve Kuramsal Kimliğinin Önemi**", Satış Noktası Dergisi, Yıl:1, Şubat 1997, s.52

[12] W. Steven PERKINS, **"Measuring Customer Satufaction"**, Indüstrial Marketing Management, N0: 2, 1993, s.248

Alan yönetiminin yöntemleri farklı olmakla birlikte, günümüzde pek çok işletmeye uygulandığı bilinmektedir. Uygulamalar, çok geleneksel ve deneyime dayanan yöntemlerden tüketici davranışlarındaki gelişmelere bağlı olarak günü gününe izlenmeyi sağlayan yeni teknoloji kulllammına kadar çok geniş bir aralıkta gerçekleşmektedir.

Günümüzde konunun önemini kavrayan süpermarket işletmelerinde alan yönetimi ile ilgili bir departmanın organizasyonel yapı içersinde yer aldığı görülmektedir. "Alan yönetimi" veya "iç dizayn ve geliştirme" departmanı gibi isimler altında organizasyonel yapı içersinde yer alan bu departmanların amaçları şunlardır.[13]

1. Birim alan verimliliğinin ölçmek ve izlemek
2. Yüksek kârlılık potansiyeli oluşturmak
3. Direkt ürün karlılığını arttırmak
4. Müşteri memnuniyetini yükseltmektir.

Yukarıda sayılan bu amaçları gerçekleştirmek için gözetim altında bulundurulması gereken hususlarda şunlardır.

1. Ürün sınıflandırılması
2. Ürün, marka çeşitliliği
3. Mevcut raf ve satış alanı
4. Ürünlerin rafta kalış süresi
5. Raf düzenleme teknolojisindeki gelişmeler

Son olarak satışları arttırma ve maliyetlerin kontrolü amacıyla geliştirilen stratejilerin, Türkiye'deki süpermarket işletmelerinde uygulanmaya başlanması, ileriki günlerde rekabetin daha da şiddetleneceğini göstermektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

ARIKBAY Canan, **"Perakendecilikte Gelişmeler ve Yeni Yaklaşımlar"**, MPM Yayınları No:522 Ankara, 1996

DÜNDAR Sema, **"Tüketicilerin Süpermarket Tercih Nedenleri ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma"**, İstanbul Üniversitesi ,Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988.

FERREL Pride, **Understandıng Marketıng**, USA 1980

GOTES Roger, **"An Attrıbute Anchored Conjoınt Approach To Measurıng Store Image"** Internatıonal Journal of Retail And Dıstrıbutıon Manegement. vol,21 namber:5, 1993

[13] CANAN Arıkbay, **"Perakendecilikte Gelişmeler ve Yeni Yaklaşım- lar"**, MPM Yayınları No:572, Ankara,1996, s..85

OLUÇ Mehmet, **"Perakendecilik III"** Pazarlama Dünyası Dergisi,Yıl:3, Mart 1989.

PAULSUN Elain and WILLIAM P, **" The Devolopment of the Ethnıe food market ın the ınk"**, Brısthısh Food Journall,1990

PERKINS Stewen W,**"Measurıng Customer Satufactıon"**, Industrıal Marketıng Management Number:2, 1993.

ROSENBURG Carry, **Marketıng**, Mc Graw- Hıll ınc.,New York, 1977.

URAZ Çevik, **Ankara'da Bulunan Büyük gıda Mağazalarının Durumu Ve Geliştirme Olanakları**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara , 1974.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: Haziran 1999

OTOBÜS İŞLETMELERİNDE GELİR ARTTIRICI YÖNETSEL STATEJİLER

Hakan KARA*

ÖZET

Değişme hızının arttığı küreselleşen bir rekabet ortamında yaşıyoruz. Sosyal, kültürel, politik ve ekonomik amaçlı bütün işletmelerde olduğu gibi, hizmet işletmelerinde de yönetim çalışmalarının başarı ile yürütebilmesinin ilk ve temel işlevi geleceğin kestirilmesi ve düzenlenmesidir. Hizmet işletmeleri, stratejileri seçme ve yürütme yöntemleri açısından, mal üretimine yönelik işletmelerden büyük oranda değişiktir. Bu çalışmamızda hizmet işletmelerinin, mal üreten işletmelerden hangi yönlerden farklı olduğu, otobüs işletmelerinde stratejik çalışmalar ve uygulanabilir stratejiler konu edilmiştir.

GİRİŞ

Günümüz Türkiye'sinde karayolu ulaştırma sektörü gelişmiş bir diğer ulaştırma sektörleri (hava, deniz, demiryolu) içinde en büyük payı almaya başlamıştır. Gelişmiş ekonomik yaşamın aksamadan sürdürebilmesi, karmaşık ve yoğun yaşamın daha düzenli hale getirilmesi ve kolaylaştırılması sektörün sağlayacağı ulaştırma hizmetlerine bağlı hale gelmiştir.

Karayolu ulaştırma sektöründe çok önemli bir yere sahip olan otobüs işletmeciliği, toplu insan taşımacılığı sonucunda toplumun bünyesinde oluşturduğu,

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim-Organizasyon Bilim Dalı, Arş. Grv.

ekonomik, sosyal, ve kültürel etkileri göreceli olarak yadsınamayacak kadar önem teşkil etmektedir. Günümüz teknolojisindeki gelişmelere bağlı olarak otobüslerin güvenirliğinin artması ve bunun yanı sıra taşıma süresinin kısalması ulaştırma hizmetlerinin kalitesindeki artışlar, otobüs işletmeciliğinin gelişim sürecine bir ivme kazandırmıştır.

Otobüs işletmeleri, hizmet işletmeleri olduğu için endüstri işletmelerinden farklı bir görünüm sergilemektedirler. Hizmet işletmelerinde ise girdiler endüstri üretimine göre farklılık göstermektedir. Otobüs işletmelerinde, hizmet üretiminin girdisi olan insan ve insanların bedensel, psikolojik özellikleri ve bunların değişikliklerinin farklı olması, ulaştırma hizmet üretimini de endüstri üretiminden farklı kılmaktadır.

Gerek sanayi gerekse hizmet işletmeleri, verimli faaliyetlerde bulunmak ve içinde bulundukları sorunları aşabilmek amacıyla çeşitli yollara başvurdukları bilinen bir gerçektir. İşletmeler bir yandan minimum maliyet bir yandan maksimum kâr elde etmeye çalışmakta, diğer yandan acımasız rekabet koşullarına karşı üstün konuma gelebilmek ve sürekli piyasada kalabilme çabası vermektedirler. Böyle bir çaba, işletmelerdeki üretimi yoğunlaştırmış ve işletmeleri farklı stratejileri uygulamaya yöneltmiştir.

1. HİZMET ÜRETİMİNİN GENEL DEĞERLEMESİ

Üretim sözcüğü birçok kişiye fabrikalar, makineler, montaj hatları gibi imalat yapılan ortamları anımsatır. Yakın zamana kadar üretim ve imalat tarifleri aynı anlamada kullanılmış, üretim yönetimi de yalnızca imalat yapan işletmelere yönelik olarak düşünülmüştür. Günümüzde üretim yönetimi kavram ve teknikleri imalat dışında hizmet ya da servis olarak adlandırılan çalışmalar içinde uygulanmaktadır. Banka, hastane, otel, otobüs işletmeler vb. servis işletmeleri de üretim yönetimi kavram ve tekniklerinin uygulandığı üretim sistemleridir.[1]

İmalat sistemlerinde otomobil, televizyon gibi fiziksel bir çıktı ortaya çıkar. Hizmet sistemlerinde ise verilen hizmet yoluyla bireylerin bir gereksiniminin tatmin sağlamak amaçlanır. Bireyden bireye gereksinimlerin değer yargılarının ve beğenilerinin farklılık göstermesi hizmet sistemlerinin tasarımını da güçleştirmektedir.

Hizmet türlerini, işletmelerinin önemini ve özelliklerini, diğer üretim sistemlerinden ayırtedici stratejik özelliklerini açıklamak konuya kavramsal bir çerçeve çizebilecektir.

1.1. Hizmet Türleri

Kapsam ve türleri çok değişik olması nedeniyle, değişik bir bakış açısına göre hizmetler farklı şekillerde sınıflandırılabilir.[2]

---

[1] Ali Ekrem ÖZKUL, **Genel İşletme**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 931, A.Ö.F. Yayınları, No: 501, Eskişehir, Temmuz 1997, s. 332.

[2] Ömer DİNÇER, **Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası**, Genişletilmiş ve Yenilenmiş 5. Baskı, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş. İstanbul, 1998, s. 436.

a. Hedef pazara göre sınıflama. Bu sınıflamada hizmetin sunulduğu hedef grubun özellikleri ön plana alınmaktadır. Buna göre hizmetler iki grupta incelenir.

i- Kişisel gereksinimlerin karşılanmasına yönelik hizmetler. Kişi veya grupların kişisel gereksinimlerini karşılamaya yönelik hizmetleri ifade eder. Hekimlik, eğitim hizmetleri gibi.

ii. İş gereksinimlerin karışlanmasına yönelik hizmetler. Bir örgütün sorunlarının çözümüne yönelik danışmanlık hizmeti gibi.

b. Hizmet üreticisine göre sınıflandırma. Bu açıdan hizmetleri iki sınıf olarak düşünebiliriz.

i- Üretimi insana dayalı hizmetler: Bu gruptaki hizmetler de kendi içinde üç grupta değerlendirilebilir. Vasıflı elemanlar dayalı hizmetler (doktorluk), yarı vasıflı elemanlara dayalı hizmetler (laborantlık, tamircilik), vasıfsız elemanlara dayalı hizmetler (kapıcılık, kalorifercilik)

ii- Üretimi aletlere dayalı hizmetler: Bu hizmetlerde tam otomatik aletlere dayalı (otomatik araba yıkama), otomatik olmayan ve vasıfsız işgücü gerektiren aletlere dayalı (taksi), uzman kullanıcılar gerektiren aletlere dayalı (bilgisayarlı tomografi) olmak üzere kendi içinde üçe ayrılır.

c. Hizmet alıcısına göre sınıflandırma: Bu yaklaşıma göre hizmetler, üretim sırasında alıcının hazır olup olmamasına göre gruplandırılmaktadır.

i- Üretim sırasında alıcının varlığını gerektiren hizmetler: Yolcu taşıma, doktorluk, danışmanlık gibi.

ii-Üretim sırasında alıcının varlığını gerektirmeyen hizmetler: Eşya taşımacılığı, avukatlık, muhasebecilik gibi.

d. Mal ve hizmete bağımlılığına göre sınıflandırma: Buna göre hizmetler genel olarak iki gruba ayrılır.

i- Bağlı hizmetler: Burada araba tamiri, fotokopi ve bilgisayar bakım hizmetleri ve lokanta gibi bir malın satıcısına bağlı olan veya ameliyat öncesi hazırlık hizmetler gibi daha sonraki hizmete bağlı olan hizmetler olarak üzere iki grup söz konusudur.

ii- Saf hizmetler: Herhangi bir mal veya hizmetin üretim veya satışına bağlı olmayan hizmetler bu grupta yer alır.

1.2. Hizmet İşletmelerinin Önemi ve Özellikleri

Endüstriler genel olarak iki grup şeklinde değerlendirilir. Fabrikasyon olanlar ve olmayanlar, Fabrikasyon olmayan endüstriler tarım, hizmet endüstriler şeklinde kendi içerisinde alt bölümlere ayrılırlar. Hizmet işletmelerinin faaliyet alanları eğitim, bankacılık, kamu hizmeti, sağlık, sigortacılık, pazarlama, otelcilik, lokantacılık, seyahat acenteliği, elektrik, telefon, doğalgaz, ulaşım... şeklinde ifade edilebilir.[3]

[3] Ahmet DİKEN, **Sanayi ve Hizmet İşletmelerinde Toplam Kalite Yönetimi**, Konya Ticaret Odası Eğitim ve Kültür Yayınları, No: 8, Konya, 1998, s. 88.

Başlıca hizmet sektörünün özellikleri şu şekilde sıralamak olanaklıdır:

a-Hizmet fiziksel olarak boyutlandırılamaz, tanımlandırılamaz, ve ölçülemez. Bu özelliği hizmetin statik değil, dinamik oluşundan kaynaklanmaktadır.

b- Hizmet depolanamaz, geri kazanımı olanaklı değildir, bir kez hizmet verildikten sonra tüketilmiş demektir. Ancak tekrar edilebilir.

c- Hizmet insan davranışları ile yönlendirilen bir dizi faaliyetten oluşur.

d- Hizmet bir eşya veya nesne gibi test ve muayene edilemez. Ancak, hizmetin sunumu ve kalitesini etkileyen fiziksel koşullar ve nesneler test ve muayene edilebilir.

e- Bir eşya için söz konusu olan kullanımı ömrü hizmet için söz konusu değildir. Hizmetin kullanım ömrü değil, sürekliliği olabilir.

f- Hizmetin bir zaman boyutu vardır. Bu boyut bir başlangıç ve bir bitiş noktası olan zaman dilimi ile tanımlanır.

g- Hizmet isteme bağlı olarak verilir. Bu bağlılık iki türlü olur. Birincisi anlık istemin karşılanması, örneğin musluğu çevirdiğiniz zaman suyun akması, telefon ahizesini kaldırıp aradığınız numara ile konuşmanız gibi. İkincisi ise, programlı istemin karşılanması olup, örnek olarak sağlık, bankacılık ve ulaşım hizmetlerinin verilmesini gösterebiliriz.

h- Hizmet sektöründe işgören yönetimi önemlidir. Verilen hizmetin kalitesi üzerinde insan izlerinin etkisi fazladır.

ı-Kendisine hizmet verilen biri bunu, hizmeti veren kuruluşun örgütsel hiyerarşisinin ve ücret sıralamasının nispeten alt basamaklarında bulunan işgörenden alır.

Otobüs İşletmeciliği ulaştırma sektörünün bir alt yapısını oluşturduğu için, hizmet işletmeleri arasında yer almaktadır. Ulaştırma sektörü ise, başka sektörlerden aşağıdaki özelliklerle farklı bir boyut kazanmaktadır.[4]

a- Ekonomik krizlere çok fazla duyarlı değildir.

b- İstihdamın kaynağı oluşturmaktadır.

Ulaştırma, ekonomik anlamda elde edilen mal ve hizmetlerin üretim aşamasından, tüketicilere, ulaştırılmasına kadar geçen bütün aşamalara katılan çalışmayı ifade eder. Diğer bir deyişle, sonuç alınabilecek her türlü çalışmaların gerçekleşmesi direkt olarak ulaştırma hizmetine bağlıdır.

Küreselleşen dünyada, hammadde ve yarı mamul maddelerin sanayi merkezlerine aktarılması sonucunda elde edilen kullanılabilir tüketim mallarının, tüketici piyasalarına aktarılmaması sonucunda meydana gelebilecek aksaklıklar varolan ekonomik sistemi tamamen durdurabilecektir.

Ulaştırma sadece ekonomik hareketlilikte kendisini hissettirmez. İnsanların sosyo-kültürel etkinliklerinde sosyal yaşamın şekillenmesinde kendisini hissettiren

[4] Emine ORHANER, Sezer KORKMAZ, "Türk Ekonomisinde Hizmet Sektörünün Durumu ve Rekabet Gücü", **3.Verimlilik Kongresi (Bildiriler)**, 14-16 Mayıs 1997, MPM Yay. No:599, Ankara, 1997, s. 453.

ulaştırma, sosyo-kültürel yaşamın vazgeçilmez bir bölümü haline gelmiştir. Bu özelliği nedeniyle ulaştırma, toplumların zorunlu gereksinimleri arasında yer almıştır.

Özetle, ulaştırma hizmetlerinde meydana gelebilecek bir aksaklık, ekonomik yapı içerisindeki varolan ekonomik transferleri güçleştirip, sistemin tam istihdamdan uzaklaşmasına neden olabilecektir.

1.3. Hizmet Üretimini Diğer Üretim Sistemlerinden Ayıran Stratejik Özellikler

Hizmetlerin kendisine özgü özelliklerine bağlı olarak hizmet işletmeleri de mal üreten işletmelere göre bazı farklılıklar göstermektedir. Stratejik uygulamaları üzerinde de oldukça önemli etkiye sahip olan özellikler şu şekilde sıralamak olanaklı olacaktır.[5]

a- Hizmet soyuttur: Buradaki soyut kelimesi "fiziki boyutları olmayan ve beş duyu organıyla algılanamayan" anlamına gelmektedir. Bu görüşle hizmetin en önemli özelliği soyut olmasıdır.

b- Envanter yapılamaz: Hizmet işletmelerinde, hizmetlerin soyut olmasından dolayı depolanamaması yüzünden envanter yapılamaz. Satışlardaki dalgalanmaların üretim üzerindeki etkisi kendisini hemen gösterir.

c- Amaçları, miktar ve kalite ölçüleriyle tanımlama olanağı yoktur: Pek çok hizmet işletmesinin üretiminin kalite standartlarının belirlemek ve kontrol etmek çok zordur. Hizmetin kalitesini ölçmenin bir tek yolu alıcıya sunulurken kontrol etmektedir.

d- Çıktının niteliği ve tüketimi: Mamuller önce üretilip sonra satılırken, hizmetler üretildiği anda tüketilir. Hizmetin pazarlamasında başarı ve başarısızlık, hizmeti üretenle satın alan arasındaki ilişkiye bağlıdır ve ilişkinin niteliği başarıyı doğru olarak etkiler. Bu yüzden hizmet, üreticisindeki ayrılmaz bir bütündür.

e- Çıktının benzerliği: Hizmetlerin temel üretim şekli insan davranışları ile gerçekleşir. İmalat sistemlerinde çıktılar genellikle standartlara göre tanımlanır. Mekanizasyon ve otomasyon yoluyla birbirinin aynısı olan çıktılar elde edilmeye çalışılır. Halbuki, hizmet sistemlerinde standartlar daha azdır ve çıktının değişkenliği yüksektir. Bu yüzden aynı kişinin üretip sunduğu hizmetler bile birbirinden farklı olabilir.

f- Girdilerdeki değişiklik: Hizmet sistemlerinde girdiler tipik bir imalat sistemine göre farklılık gösterir. İnsanların bedensel ve psikolojik özelliklerinin farklı olması değişkenliğin en iyi açıklamasıdır.

g- Emek girdisi oranı: Üretildiği anda tüketilmesi özelliği ve girdilerdeki büyük farklılık nedeniyle hizmet üretimi emek yoğun bir süreç gerektirir.

h-Verimlilik değerlemesi: İmalat sistemlerinde verimlilik ölçümü çıktıların genellikle birbirinin aynısı olması nedeniyle doğrudan olanaklı olabilmektedir. Hiz-

[5] DİNÇER, s. 438, ÖZKUL s. 323.

met sistemlerinde ise istem değişkenliği ve her istenen çıktının da farklılık göstermesi nedeniyle bu kolay olmamaktadır. Çünkü, hizmetin müşteriye vereceği doyum subjektiftir. Dolayısıyla hizmetleri ölçecek standartlar mevcut değildir.

ı-Maliyet hesaplamalarının yapılması güçtür: Hizmet işletmelerinde yukarıda saydığımız özelliklere bağlı olarak maliyetlerin hesaplanması oldukça zordur.

i- Genellikle pazara yakındır: Hizmet işletmeleri, üreten ile satın alan arasında doğrudan ilişki gerektirdiği için pazara yakın olmak zorundadır. Bu özellik, hizmet işletmelerinin faaliyet alanlarının sınırlandırarak olumsuz bir etki yaparken, müşterilere ve rakiplere yakın olmasına bağlı olarak bazı üstünlüklerde sağlayabilirler.

j- Göreli olarak küçüktür: Hizmet işletmeleri mal üreten işletmeler göre genellikle küçüktür ve pazara yakın olması gerektiği için daha sınırlı bir alanda faaliyet gösterir.

k- Hedef pazarın tanımlanması nispeten zordur: Tıpkı mal üreten işletmelerde olduğu gibi hizmet işletmelerinde de pazarda kaç insanın olduğunu belirlemek, pazarın tanımlamasında yeterli olmaz.

2. OTOBÜS İŞLETMELERİNDE HİZMET ÜRETİMİ

Hizmet üretiminde direkt olarak kullanılan otobüslerin gelişim sürecini, belirli periyotlar içerisinde izlemek, oluşturulan hizmet üretiminin ulaştığı boyutları görmek açısından yardımcı olacaktır.

Bu gelişmişlik periyodunda George Shillebeer, ilk atlı taşıtı, Londra'da Yorkshire Stinger'den, Morulebone caddesinde 1829'da halka tanıtmıştır. Yaklaşık 160 yıldır, şu an gündemde olan otobüslere uzanan bir gelişme ve genişleme süreci mevcuttur. O günden bu güne kadar girişken, atılgan insanlarda, geçim kaynağı amacıyla nakliyat şirketleri kurmuş ve bugünkü görünümün temelini oluşturmuşlardır. Bu çalışmalardaki erken gelişme şehirlerin coğrafi yapısını belirlemede de yardımcı olmuşlardır. İlk atlı tranvaylar Büyük Britan'ya 1860 öncesinde gelmiştir.[6]

Günümüzde otobüs işletmeleri kara taşımacılığının yarısından fazlasını üstlenmektedir. Kitlesel taşımacılıkta otobüs işletmelerinin katkıları gözle görülür bir şekilde artmaktadır. Otobüs işletmeleri diğer taşımacılık sistemlerine yardımcı olurken servis taşımacılığına da uygun olan bir otobüs işletmesinin şehirlerarası kitle taşımacılığı yanında, değişik çalışma alanlarında da faaliyette bulunabileceğini ortaya çıkarabilmektedir. Bunları şu şekilde ifade etmek olanaklı olacaktır.[7]

a-Şehir ve banliyölerde yapılan hatlı taşımacılık.

b-İnsan ve eşyaları diğer taşımacılık işletme sistemlerine ulaştırma yönü ile sistem besleyiciliği şeklinde özel taşımacılık.

---

[6] R.W. FAULKS, **Bus and Coach Operation**, Fifth Edition Butlerand Tanner Ltd. Londra, 1987, s. 4-5.

[7] **Bus Transit System**, Vehicle Roadway Operation, Alba Bueverlang, Düsseldorf, English translaton SNV, Studiengesellscholft, Nohurken, mbh, 1982, s. 10.

c-Ara sıra olan taşımacılık.

Ülkemizdeki otobüs işletmelerini verdikleri hizmet bakımından üç kategoride toplamak olanaklı olabilecektir.

a-Yakın iki il arasında yapılan yolcu taşımacılığı
b-Merkez il ve ilçeleri arasında yapılan yolcu taşımacılığı
c-Uzak iki il arasında yapılan yolcu taşımacılığı

Üretim sözcüğü mal veya hizmet üretmek için yapılan çalışmalara verilen addır. Birçok işletmenin temel işlevi mal ve/veya hizmet üretimi yapmaktadır. Üretim yapmak üzere biraraya getirilmiş insan, makine, malzeme, bilgi gibi bileşenlerin oluşturduğu yapı da üretim sistemidir. Üretim sistemleri tasarımı, kuruluş ve işletiminde sistem yaklaşımından hareketle bileşenlerin, ayrı ayrı değil bir bütün olarak ele alınmasını amaçlar. Girdiler ya da üretim faktörleri sisteme dışarıdan alınan bileşenlerdir. Genellikle sistemlerin birden çok girdileri ve çıktıları bulunur. Sistemler, girdi, dönüşüm süreci ve çıktı alımı şeklinde gösterilir.[8]

Çevresel girdiler, genellikle bilgi (enformasyon) ağırlıklıdır ve yöneticilere üretim sisteminin dışarısındaki hususlara ilgili bilgi sağlarlar. Siyasal ve yasal girdiler sistemin çalışmasında uyulması gereken sınırlamalardır. Çevresel girdilerden, Pazar girdileri de benzer olarak bilgi (enformasyon) niteliğindedir.

Hizmetlerin üretimi için gerekli olan girdiler, temel girdi olarak adlandırılır. Bunlar hizmetin içinde yer alan araçlar hizmetin oluşturulmasında kullanılan iş gücü, sermaye malları (tesis, donanım ve aletler) vb. alt yapı hizmetidir.

Dönüşüm (süreç), girdileri amaçlara uygun şekilde çıktılara dönüştürmeye yönelik işlemlerdir.

Çeşitli üretim sistemleri ile girdi-dönüşüm ve çıktı akışı aşağıdaki tabloda örneklendirilmiştir.

SİSTEM	GİRDİ	DÖNÜŞÜM	ÇIKTI
Fabrika	Hammadde	İmalat	Mamul
Lokanta	Müşteri	Yemek-Servis	Tatmin
Hastane	Hasta	Tedavi-Teşhis	Sağlıklı Kişi
Ulaştırma	Yolcu	Taşıma	Yer Değiştirmiş Kişi

Otobüs işletmelerinde, üretim, kaynakların, hizmet oluşturma amacı ile birleştirilmesidir. Kaynakların (işgören, otobüs, servis araçları, sermaye, şubeler, mola esnasında kullanılan binalar vb.) kıt oluşu nedeniyle bu kaynakların, otobüs işletmelerinin ürettiği ulaştırma hizmetlerinde ekonomik bir şekilde kullanılması gerekir. Otobüs işletmelerinde girdi olarak hizmet üretimine katılan malzemeler başlıca iki türe ayrılabilir.

a. Dolaylı malzemeler.
b. Dolaysız malzemeler.

[8] ÖZKUL, s. 316-322.

Dolaysız malzeme grubunda, otobüsler yer alır. Bunların yer değiştirme özelliği olduğu için ulaştırma son amaç olarak hizmete dönüştürülür. Dolaylı malzeme grubunda ise ulaştırma hizmetinin yürütülebilmesi için, benzin, lastik, yiyecek, içecek gibi tüketilen ya da istihdam edilen işgören, vb. kullanılan diğer malzemeler yer alır. Daha önce ekonomik olmayan bir ulaştırma hizmeti otobüs işletmesi için yeni bir çıktı olabilir. Buna örnek olarak yolcuların beraberinde getirdiği eşyaların taşınması için, organizasyon içerisinde yeni bir taşıma bölümü kurularak, bunların kâr merkezleri haline dönüştürülmesi gösterilebilir.

Otobüs işletmelerinde üretimin amacı, insanların ulaştırma istemlerini doyurmaktır. Bugün yolculuk yapmak isteyen insanlar tarafından istenilen hizmetler çok geniş bir alan kapsamakta ve değişmeler göstermektedir. Otobüs işletmelerinin, şubelerinde rezervasyonlar yapılıp, biletlerin kesilmesi, otobüslerde insanların rahat ve güvenli yolculuklarının sağlanması için gerekli önlemlerin alınıp, insanların istenildiği yere götürülmesi gibi örnekler verilebilir.

Sonuç olarak, üretimi yalnızca malların yapımı olarak düşünmemek aynı zamanda hizmetlerin üretimi veya yapılması olarak da düşünmek ve kabul etmek gerekmektedir. Bu durumda, otobüs işletmelerinin amaçlarına ulaşabilmesi için insan gereksinmelerini karşılayabilecek hizmetleri oluşturma işlemi üretim olmaktadır.

3. OTOBÜS İŞLETMELERİNDE GELİR GETİRİCİ STRATEJİK ÇALIŞMALAR

Otobüs işletmelerinin birinci derecede ki işlevi, evinden uzaklara gitmek isteyenlere ulaştırma hizmeti sağlamaktır ve bu hizmeti en ayrıcalıklı ürünüdür. Birçok otobüs işletmesinde koltuk satışları en büyük ve tek gelir kaynağıdır. Aynı zamanda koltuk satışları, değişmez biçimde, en yüksek kâr oranı veren ve otobüs işletmelerin çalışma kârının ana payına sahip olan en kârlı stratejik gelir kaynağıdır.

Otobüs işletmelerinde gelirlerinin oluşabilmesi için üç temel bileşenin geçerlilik kazanması gerekmektedir. Bu bileşenleri aşağıdaki gibi sıralamak olanaklıdır.

a-Koltuk sayısı
b-Şube hizmetleri
c-Otobüsün seyahat sürecinde sunduğu hizmetler

Bunların her biri otobüs işletmelerinin gelirlerinin oluşmasında farklı derecelerde, Koltuk gelirlerinin kaynağı müşterilerin ulaştırma istemlerinin karşılanmasına yönelik temel hizmetleri sunmaktadır. Bu nedenle koltuk sayısı, şube hizmetleri ve otobüsün seyahat sürecinde verdiği hizmetleri, otobüs işletmelerinin stratejik bir bütünlüğü ve ulaştırma çalışmalarının ayrılmaz bileşenleri olarak görmek yerinde olur.

a- Koltuk Sayısı: Otobüs işletmelerinin müşterilerinin büyük bir bölümü, koltukları birkaç saatten birkaç haftaya veya aylar öncesinden ayırtabilmektedirler. Müşteriler kişisel rezervasyon istemlerini, telefon vb. sistemleri kullanarak yapabilmektedir.

Koltuk kullanımı sözleşmesi otobüs işletmesi ile müşteri arasında koltuk rezervasyonunun yapıldığı andan başlayan, müşterinin ulaşmak istediği yere kadar süren ve ikili ilişkiye dayalı birçok ilişkiler doğurur. Önceden rezervasyon, otobüs işletmeleri tarafından hem yasal anlamda hem de iş anlayışına göre bir sorumluluktur ve koltuk satışlarının gelire dönüştürülebileceği bir sistemi gerektirmektedir.

b- Şube Hizmetleri: Otobüs işletmelerinin oluşturduğu ulaştırma işlevinin önemli bir kısmını da, otobüs işletmelerinin ön büro işlemleri olarak adlandırılan ve çalışmaların bütünleyici bir bileşen olarak ulaştırmada örgütsel bir hizmet sunan şube hizmetleri oluşturur.

Ulaştırmada ile ilgili, otobüse ilişkin varış ve ayrılışlarda müşterilere ön bilgi ve hizmet verme, şube hizmetlerinin ortak yönlerindendir. Gelen müşterileri karşılama, bagajları ile ilgilenme, ulaştırma ile ilgili bilgi verme, otobüs kalkış zamanlarını kontrol altında tutma vb. birinci derecedeki sorumluluklarındandır.

Otobüsün ayrılış zamanlarından başlamak üzere şubeler otobüs ve özellikleri, ulaşım hattı, hat üzerindeki mola yerleri ve diğer hizmetler ve özellikleri için temel bilgi kaynağını oluşturmaktadırlar.

Bazı otobüs işletmelerinde diğer müşteri hizmetleri de şubeler tarafından yerine getirilmektedir. Örneğin gazete, dergi, broşür ve diğer küçük istemler şubeler tarafından sağlanabilir.

Şube hizmetlerinin sağlanması, farklı büyüklük, tip ve standartlarındaki otobüs işletmeleri arasında büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Dolayısıyla müşteri istemlerinin direkt olarak karşılanmasında şube özellik ve hizmetleri koltuk satışlarını etkileye bilecektir. Müşteri için ön kanıya varma şube ve hizmetlerinin sunumu ile bağlantılı olacaktır.

c- Otobüsün Ulaşım Süresince Verdiği Hizmetler: Bu bileşenin temel işlevi, koltuklarda ulaşım hizmetinden yararlanmaya çalışan müşterilere hizmet verilmesidir. Kendi otobüsleri içinde, müşteri koltuklarına verilen hizmet, otobüsün bakımı, denetimi ana sorumlulukları arasındadır.

Otobüs koltuğunu satın alan müşteri, otobüsle ulaşım hizmetinden yararlandığı zaman süresince, en yüksek doyumu sağlamak ister. Bu hizmetlerin zamanında da gerektiği oranda yerine getirilmesi, otobüs işgörenleri (kaptan, hosthostes, muavin) sorumluluğunda bulunmaktadır.

Otobüsün ulaşım sürecinde verdiği hizmetlerin başında otobüs, içi, koltuk ve teçhizatın temizliği, yiyecek ve içeceklerin servisi, güvenlik gelmektedir.

Bu belli başlı özelliklerden tatmin olmuş müşteri potansiyel müşteri grubunu oluşturabileceği için gelecek günlere ilişkin koltuk satışlarını olumlu yönde etkileyip gelir artırımına etki edebilecektir.

Bu üç çalışma, otobüs işletmesinin ve amacının kompleksliğinin bir işlevidir. *Otobüs işletmesinin* kompleksliği ise, çeşitli kombinasyonlar içinde sunulan birçok hizmet ve tesislerle ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktaların bir kâr merkezli odaklar biçimine sokulması bir bütün olarak otobüs işletmesini değerleyip, uygulanma getirisi olan stratejileri benimsemesiyle doğru orantılı olacaktır.

4. OTOBÜS İŞLETMELERİNDE UYGULANABİLİR YÖNETSEL STRATEJİK YAKLAŞIMLAR

Otobüs işletmelerinde hizmet özelliği gereği, soyut ve geçici bir çalışma olduğu için, çoğu zaman doğrudan veya onun kullandığı araçlarla üretilmeli ve orada tüketilmelidir. Bu durum, otobüs işletmelerini, mamul üreten işletmelerin rekabet avantajlarından mahrum bırakmaktadır. Yine de mamul üreten işletmelerde olduğu gibi, otobüs işletmelerinde de rekabet üstünlüğü sağlayarak stratejik çalışmaların gelirlerini arttıran uygulanabilir stratejiler bulanabilmektedir.[9]

a- Ekonomiklik Derecesini Arttırma: Otobüs işletmelerinin gerçek kapasiten ve kapasite artırımından yararlanma olanağı bulunmaktadır. Küçük kapasiteli otobüsler yerine, büyük kapasiteli veya çift katlı otobüslerden yararlanabilirler. Şubelerini küçük yapmak yerine büyük yapmak suretiyle sadece bilet satışı değil, yiyecek, içecek satan büfeler, restorantlar inşa ederek müşterilerin buralardan yararlanması suretiyle işletmenin ekonomik getirileri arttırılabilir.

b- Hizmet Çeşitlendirme: Otobüs işletmelerinde hizmet çeşitlendirmesi ve geliştirilmesine olanaklarına sahip olabilir. Özellikle sunduğu ulaştırma hizmetlerini çeşitlendirmesi önemli bir strateji olarak kullanılabilir. İstemlerin azaldığı, alternatif ulaştırma sistemlerinin geliştiği, otomobil sahipliği oranının arttığı vb. nedenlerle atıl durumlarda kalabilecek otobüslerden, diğer işletmelerin işgörenlerini taşıma, turistlik seferler düzenleme, başka hatlara yönelme gibi farklı hizmet çeşitlendirmesi yapılarak tesislerin ve diğer sabit yatırımların sinerjisinden yararlanılabilinir.

c- Maliyetleri Düşürme: Otobüs işletmelerinin ulaştırma hizmet üretimleri analiz edilerek müşteri hizmetlerinde doyumu etkilemeyecek ve üretime artı bir değer yaratmayan çalışmaların kaldırılmasıyla maliyetler azaltılmış olunur. Çift katlı otobüslerde birinci sınıf ve ikinci sınıf veya otobüslerin özelliklerini göre ayrı fiyat uygulamaları yapılabilir. Gerçekte, bu uygulamalarda temel ulaşım hizmeti aynıdır. Ancak birinci sınıflarda biraz daha geniş koltuk, daha fazla yiyecek ve içecek sunulması, gazete, dergi okuma olanaklarının tanınması, yemek servisi gibi ekstra sunumlarla sınıflar farklılaştırılabilir.

d- Fiyatlarla Rekabet Yapma: Otobüs işletmelerinde hizmet alımları çoğu kez isteğe bağlıdır ve müşteri tarafından kolayca ertelenebilir. Fiyatlandırma, otobüs işletmelerinde az kullanılacak stratejik bir silahtır. Ancak fiyatlandırma stratejilerin kullanılmayacağı anlamına gelmez. Rekabetten ötürü işletmeler fiyat indirerek rekabet sağlama yoluna gidebilirler.

[9] DİNÇER, s. 441.

e-Yeni Ulaştırma Hizmeti Geliştirme: Yeni bir ulaştırma hizmetinin satımı için öncelikle müşteriler ikna edilmelidir. Böyle bir özellik gereği müşteriler tarafından ulaştırma hizmetinin hemen kabullenilmesi zamana bağlı olduğu için hizmet sunmanın maliyeti çok yüksektedir. Bununla birlikte, yeni bir ulaştırma hizmeti otobüs işletmelerine bazı rekabet üstünlükleri verebilir. Diğer taraftan otobüs işletmelerinin, yeni ulaştırma hizmetlerini taklit etmesi oldukça kolay olduğu için rekabeti uzun süreli korumak güçleşebilecektir.

f- Şirket Ele Geçirerek Büyüme: Otobüs işletmeleri rakiplerini ele geçirerek büyüyebilirler. Diğer rakiplerine göreceli olarak üstünlük sağlayan otobüs işletmelerinde (sabit ve döner sermaye, otobüs, şube ve potansiyel müşteri fazlalığı gibi) bu strateji daha kolay uygulanabilir.

SONUÇ

Değişen ve küreselleşen rekabetin yıkıcı etkilerden kurtulmak ve amaçlarına varmasını kolaylaştıracak açıklamaya çalıştığımız stratejilerden başka stratejilerinde olabileceği de bir gerçektir.

Kullanılan strateji içindeki kişilerin ve işletme dışındaki çevrelerin gösterecekleri tepkileri ve davranışları büyük ölçüde etkileyecektir. Ancak hiçbir strateji yalnız başına ve sürekli izlenme yoğun olan bir stratejisi olamaz. Yöneticinin karşı karşıya bulunulan duruma uygun bir stratejiyi veya stratejiler kombinezyonunu seçmesi gerekir.

Yöneticinin stratejinin başarısı, seçeceği stratejiyi etkileyecek iç ve dış etmelerin etkilerini göz önünde bulundurarak stratejik planlamadaki etkinliğini de kullanma hususundaki becerisine bağlıdır.

KAYNAKÇA

Bus Transıt System, Vehıcle Roadway Operatıon, Alba Bueverlang, Düsseldorf, Englısh Translaton SNV, Studıengesellse-holf, Nohurken, mbh, 1982.

DİKEN Ahmet, **Sanayi ve Hizmet İşletmelerinde Toplam Kalite Yönetimi**, Konya Ticaret Odası Eğitim ve Kültür Yayınları, no: 8, Konya, 1998.

DİNÇER Ömer, **Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası**, Genişletilmiş ve Yenilenmiş 5. Baskı, Beta basım Yayın Dağıtım A.Ş. İstanbul, 1998.

FAULKS R.W., **Bus and Coach Operation,** Fifth Edition Butlerand Tanner Ltd., Londra, 1987.

ORHANER Emine, KORKMAZ Sezer, "Türk Ekonomisinde Hizmet Sektörünün Durumu ve Rekabet Gücü", **3. Verim-lilik Kongresi (Bildiriler), 14-16 Mayıs 1997, MPM Yay.** No:599, Ankara, 1997.

ÖZKUL Ali Ekrem, **Genel İşletme**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 931, A.Ö.F Yayınları, No: 501 Eskişehir, Temmuz 1997.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2

Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

KÜTAHYA VAHÎD PAŞA İL HALK KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN TÜRKÇE EL YAZMALARI

-I-

DİVÂNLAR

Atilla BATUR* **- Mustafa ERDOĞAN**

ÖZET

Germiyanoğulları Beyliği ve Osmanlı Devleti zamanında önemli bir kültür merkezi olan Kütahya'da, günümüzde de ülkemizin önemli yazma kütüphanelerinden biri olan Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi bulunmaktadır. Biz; Fuzûlî, Bâkî, Nâbî, Ali Şir Nevâyî gibi Türk edebiyatının en büyük şâirlerinin dîvânlarının da bulunduğu bu kütüphanedeki yazma eserlerin hepsini tarayarak Türkçe el yazmalarını ilgililere duyurmak istedik. Bu makalede ilk olarak dîvânlar tanıtılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde İstanbul dışında bulunan şehzade, vezir, bey gibi üst kademeden kişiler bulundukları yerlerde ilim, fikir ve sanat hareketlerini korumuş, geliştirmiş ve neticede çevrelerini birer kültür merkezi haline getirmeye çalışmışlardır. İşte böyle yerlerden biri de **Kütahya**'dır. **Anadolu**'da ilk edebî ürünlerin verildiği Germiyanoğulları Beyliği'ne başkentlik yapması ile dikkati çeken **Kütahya, Osmanlı**'da bir sancak merkezi olmuş ve buraya gelip giden üst kademeden kişilerle birlikte ister istemez bir kültür merkezi haline gelmiştir. Bu yazımızda Türkçe yaz-

* Dumlupınar Ünv. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edb. Böl. Araştırma Görevlileri KÜTAHYA.

malarını tanıtacağımız Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi de bu şekilde kurulmuş ve kuruluşundan günümüze kadar da gelişmesini sürdürmüştür.

Kütüphane, Kütahya'ya sürgün olarak gönderilen Mehmed Vahîd Paşa (ö.1828) tarafından 1812 yılında kurularak Ulu Cami son cemaat yerindeki küçük bir odada hizmete açılmıştır. Daha sonraki yıllarda kütüphane, hem Vahîd Paşa'nın sürgün veya memur olarak gittiği yerlerden gönderdiği kitaplar hem Molla Bey Kütüphanesi ve Mevlevîhâne kitapları ile ilçe kütüphanelerinden devr alınan kitaplar hem de bağışlanan eski harfli basma ve yazma kitaplarla genişlemiştir. Bugün Dumlupınar Bulvarı, Öğretmenevi 1. katta hizmet veren kütüphanede 3000'den fazla yazma eser bulunmaktadır[2].

Ancak önemli eserlerin bulunduğu kütüphanenin bu güne kadar belirli bir kataloğunun yayınlanmaması kütüphaneden geniş okuyucu ve araştırmacı kitlesinin faydalanmasını zorlaştırmaktadır. Biz bu kütüphanedeki yazma eserlerin hepsini tarayarak **Türkçe** el yazmalarını ilgililere duyurmak istedik. Bunu yaparken ilk planda Dîvânları daha sonra Mesnevileri vermeyi uygun gördük. Şimdi Dîvânları sunuyoruz[3]:

I-DİVANLAR:

1- Dîvân-ı Âlî (Gelibolulu Mustafa), Nu. 2214.

Yumuşak meşin ciltli, ölçü: 210X140 (150x85) mm., filigranlı, âharlı kağıt, 207 varak,15 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H.982.

Baş: (1a) Bekâ o Sâni'a mahsusdur ki ravzanun
Gubârı ferş-i zemîn oldı berg-i sebz-i semâ

Son: (204b) Bu zebân ile ziyân ile ider bana cefâ
Böylelik ile geçer ömr-i azîz leyl ü nehâr

Başta ve sondaki numarasız iki varakta, **Nef'î**'den beyitler ve **Nefî**'nin hayatına dair kayıtlar bulunmaktadır.

2- Dîvân-ı Ali Şîr Nevâyî (İntihab), Nu. 1601.

İçi ve dışı şemseli köşebendli, sırtı yıpranmış, parlak meşin cilt, ölçü: 210x145 (135x80) mm., cedvelleri altın yaldızlı, âharlı kağıt, 59 varak, 11 satır, ta'lik yazı.

Baş:(1b) Ey safha-i ruhsârnıng ezel hattıdın inşâ
Dibâçe-i hüsnüngde ebed noktası tuğrâ

Son:(59a) Cismini fenâ otığa göydürdi firâk
Çün göydi külini gökke savurdı firâk

[2] Kütüphaneyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mehmet TAŞKIN, "*Vahid Paşa ve Kütüphanesi*", **Yedi İklim**, S. 68 (Kasım 1995), s. 86-88.

[3] Kütüphanede'de yazma eserler numarandırılırken aynı cilt içindeki farklı eserlerin her birine ayrı numara verilmiştir. Biz de mecburen bu usule uyduk.

Serlevha mavi zemin üzerine altın yaldızlı müzehheb.

3- Dîvân-ı Bâkî, Nu. 1362.

Âdî, yıpranmış, kahverengi meşin cilt, ölçü: 200x130 (150x80) mm., âharlı ince kağıt, 107 varak, 17 satır, ta'lik yazı , istinsah tarihi: H. 1063.

Baş: (3b) Hengâm-ı şeb ki küngüre-i kasr-ı âsumân
Zeyn olmuş idi şu'lelenüp şem'i ahterân

Son: (107b) Tâze tâze dâğlarla kanlu kanlu şerhalar
Hırka-i Hindûya döndürdi ten-i sad-çâkümüz

Baştaki iki varakta Hâletî Efendi'nin rubaileri sondaki iki varakta ise Rıfkî ve Dâniş'in Şeyhü'l-İslam Bahâyî Efendi'nin şiirine yazdıkları nazîreler, ayrıca muhtelif manzûmeler bulunmaktadır.

4- Dîvân-ı Belîğ (Yenişehirli), Nu. 1317.

Sırtı meşin karton cilt, ölçü:200x155(180x110) mm., ince âharlı kağıt, 69 varak (168b-237b), 23 satır, rik'a yazı.

Baş:(168b) Solmaz ebedî sünbül-i ferhâl-i Muhammed
Cennet gülidür tâze ruh-ı âl-i Muhammed

Son: (237b) Mu'tâd-ı afvın itmege sensin sebeb yine
Oldıysa hizmetinde Belîğin tekâsüli

Eserin başında **Nâbî Dîvânı**, sonunda **Fâik Dîvânı, Hayrâbâd, Edhem ü Hümâ, Tekmile-i Edhem ü Hümâ ve Şâh u Gedâ** mevcuttur.

5- Dîvân-ı Fâik, Nu. 1318.

Sırtı meşin karton cilt, ölçü: 200x155(180x110) mm., ince âharlı kağıt, 44 varak (238b-282b), 23 satır, rik'a yazı .

Baş: (238b) Eyâ tâli'a-i tevfîk-i feyz-i Subhânî
Netice-dâde-i mantûk-ı ilm-i Yezdânî

Son: (282b) Vücûd-ı saht-ı aduv râ ğıdâğ (?) lâzımdur
Bir iki gün bize dâğ üsti bâğ lâzımdur

Eserin başında **Nâbî** ve **Belîğ Dîvânı**, sonunda **ise Hayrâbâd, Edhem ü Hümâ, Tekmile-i Edhem ü Hümâ** ile **Şâh ü Gedâ** bulunmaktadır.

6- Dîvân-ı Fehîm (Kadîm), Nu. 626.

Şemseli, salbekli, yıpranmış meşin cilt, ölçü: 200x105(145x60) mm., filigranlı âharlı kağıt, 93 varak, 18 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1070, müstensih: Muhlis Tahir.

Baş: (1b) Dün gice çarha kim itâb itdüm
Haşre dek vakf-ı ıztırâb itdüm

Son: (93b) Bedr içre Fehîm olsa hilâl itme aceb
Seyr eyle şikâf-ı cüfte-i dildârı

Eserde serlevha müzehheb, sözbaşları kırmızı ve cedveller altın yaldızlıdır.

7- Dîvân-ı Fuzûlî, Nu. 1356.

Âdî yumuşak meşin cilt, ölçü: 175x110(135x75) mm., âharlı tamir görmüş kağıt, 90 varak,15 satır, harekeli nesih yazı.

Baş: (1b) Kad enâre'l-ışku li'l-uşşâki minhâci'l-Hüdâ
Sâlik-i râh-ı hakîkat ışka eyler iktidâ

Son: (88b) Hâk oldum u her yana gubârum gitdi
El-kıssa kapunda i'tibârum gitdi

17,18,70,73 ve 84. varaklar esere sonradan eklenmiş.

8- Dîvân-ı İsmail Hakkı Bursevî, Nu. 3140

Karton kapaklı, sırtı bez cilt, ölçü:240x170(200x140) mm., âharlı, filigranlı kağıt, 31 varak, muhtelif satır, rik'a yazı.

Baş: (1b) Işkdur ser-levha-i mecmûa-i sırr-ı Hudâ
Mekteb-i irfânda ışkıla iderler ibtidâ

Son: (31b) İnâyât Hakkıyâ hakdır
Hüve'l-Mevlâ Hüve'n-Nâsır

Eser **Makâlât-ı İsmail Hakkı, Dîvân-ı Niyâzi-î Mısrî** ve **Dil-i Dânâ** ile aynı cilt içindedir.

9- Dîvân-ı Kâimî, Nu. 627.

Yumuşak, âdî, meşin cilt, ölçü:200x135(152x85) mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 49 varak, 15 satır, harekeli nesih yazı.

Baş: (1b) Bi-hamdi'llah bu demlerde
Bize tevfîk idüp Bârî

Son: (47a) İsm-i Ahmed bin Muhammed sulb-ı İbrâhîmdür
Bu ulu feth u gazâlar sayd-ı ana ta'lîmdür

Serlevha müzehheb, 1b ve 2a cedvelleri altın yaldızlı olup diğer sahife cedvelleri kırmızı mürekkeplidir.

10- Dîvân-ı Kânî, Nu. 1170.

Altın yaldızlı şemseli, kahverengi, meşin cilt, ölçü:245x150(160x100) mm., âharlı, filigranlı kağıt, 265 varak, 19 satır, nesih yazı.

Baş: (1b) Ba'de hamd-i Hudâ ve na't-ı Nebî işbu Dîvânçe cem'inin sebebi oldur ki...

Son: (98b) Beyhûde imiş çün görinen köye kılağuz
Meşhûr meseldir ki bu yok gözlüye gizlü

Dîvân'ın sonunda **Kânî**'nin bir de **Müsveddât**'ı bulunmaktadır. Her iki eserin serlevhaları da mavi zemin üzerine altın yaldızlı müzehheb, cedvelleri altın yaldızlıdır. İtina ile yazılmış, temiz yazmalardır.

11- Dîvân-ı Kemal Ümmî, Nu. 628.

Şemseli, mıklebli, âdî meşin cilt, ölçü: 205x145(150x100) mm., âharlı, filigranlı ince kağıt, 83 varak, 15 satır, nesih yazı, istinsah tarihi: H.1201

Baş: (1b) Çü başladuk söze evvel be-nâm-ı bismi'llah
Ki her işimüz ebter komaya ol Allah

Son: (83a) Hem Muhammed hem beşîr ü hem nezîr
Târîh fî sene bin iki yüz bir

Bu yazmanın sözbaşları ve cedvelleri kırmızı mürekkeplidir.

12- Dîvân-ı Münîf Mustafa, Nu. 629.

Altın yaldızlı şemseli, salbekli, zencirekli, kırmızı, parlak meşin cilt, ölçü: 200x130 (147x73) mm., filigranlı âharlı kağıt, 103 varak, 15 satır, ta'lik yazı.

Baş: (47b) Ey şâh-ı mülk ü millet ni'me'l-makarr mübârek
Ya'ni ki taht-ı devlet hem tâc-ı zer mübârek

Son:(103a) Gelüp zâtuya eylerse eger ve-kerde şalvarı
Gönül sûk-ı dizde hâbı it dirig vasl-ı dildârı

Eserde 1b ile 40b arasında **Münif**'in türcüme-i hali, 43a ile 47a arasında da **Kırk Hadis Tercümesi** yer almaktadır.

13- Dîvân-ı Nâbî, Nu. 1174.

Şemseli, mıklebli, tirşe renk, yıpranmış, parlak meşin cilt, ölçü: 270x150 (205x90) mm., filigranlı, âharlı kağıt, 146 varak, 25 satır, ta'lik yazı, **"Terceme-i 'Işk"** ibaresiyle **Dîvân**'ın tamamlanmasına tarih düşülmüştür, (H.1119).

Baş:(1b) Ta'âla'llah zihî Dîvân-tırâz-ı sûret u ma'nâ
Lehû cism-i lutufla ruh meâli eylemiş peydâ

Son: (146a)... ve kulûb ü ma'hûdenün terkîb-i kulûbı madde-i teesüf olur.

14- Dîvân-ı Nâbî, Nu. 1316.

Sırtı meşin karton çilt, ölçü: 200x115(180x110) mm., ince, âharlı kağıt, 167 varak, 23 satır, rik'a yazı.

Baş: (1b) Nâbî o gül-i behişt zîb-i nûrest
Olmış hemîn ârâ-yı gülistân-ı nehost

Son: (167a) Fârisiyyât-ı sühenhâ-yı tû nâkıs mând
Nâbiyâ în gazel ez hatm-ı gazelhâ nekonî

Eserin başından üç varak eksiktir. Arkasında ise **Beliğ** ve **Faik Dîvânı, Hayrabad, Edhem ü Hümâ, Tekmile-i Edhem ü Hümâ** ve **Şah u Geda** bulunmaktadır.

15- Dîvân-ı Nâdirî, Nu. 630.

Üzeri ebrû kağıt kaplı, mıklebli, kırmızı, meşin çilt, ölçü:190x110(125x65) mm., âharlı, kalın kağıt, 37 varak, 15 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1111.

Baş: (1b) Bi'smi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm
Matla'-ı ferhunde-i nazm-ı kerîm

Son: (35b) Çok bezm-i şarâba cân atup düşmüş idüm
Ercu afvu'l-isâr yevmü'l-mîzân

Eserin 7. varağında mürekkep lekeleri, arkasında ise **Şehri Dîvânı** mevcuttur.

16- Dîvân-ı Neş'et, Nu. 613

Ebrû kağıt kaplı, siyah meşin cilt, ölçü; 225x135(155x75) mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 78 varak, 25 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1228.

Baş: (1b) Nâzım-ı Dîvân-ı şerif bilâ.... sellemehu's-selâm vâkıf-ı esrâr-ı levh ü kalem...

Son: (78a) Hüsn-i kûçek-i dil seyr-i mâhitâbem dûş bord
Dâm-ı mâhi kerd çeşm-i cûş-ı hayret-i mâh râ

Eserde sözbaşları ve cedveller kurmızı mürekkeplidir.

17-Dîvân-ı Niyâzî-i Mısrî, Nu. 3142.

Karton kapaklı. sırtı bez cilt, ölçü: 240x170(200x140)mm., âharlı, filigranlı kağıt, 10 varak, muhtelif sıkışık satır, rik'a yazı.

Baş: (34b) Ey gönül gel gayrıdan geç ışka eyle iktidâ
Zümre-i ehl-i hakîkat anı kılmış muktedâ

Son: (43k) Her zerre Niyâzî heme hurşîd-i münevver
Her katre hemîn lücce vü deryâ neye baksan

Eser, **Dîvânı** ve **Makâlât-ı İsmail Hakkı**, ayrıca **Dil-i Dânâ** ile aynı cilt içindedir.

18- Dîvân-ı Rûşenî (Dede Ömer), Nu. 1600.

Dîvândan ayrılmış olan şemseli, mıklebli, meşin cildin iç kapakları ebrû kağıt kaplı, ölçü: 185x115(130x60) mm., filigranlı, ince kağıt, 123 varak, 15 satır, talik yazı.

Baş: (74b) Eyâ sultân-ı kevneynün sözün cümle hakâyıkdur
Letâifdür garâibdür acâibdür dekâikdür

Son:(123a) Ey Rûşenî dervîş-i şeva-şikest ü dilrîş şev
Der fikr karhiş şev ber-hîz-i vakt-i subhdem

Eserin başında Rûşenî'ye ait mesnevi tarzında yazılmış bir eser bulunmaktadır.

19- Dîvân-ı Sâbit, Nu. 602.

Üzeri kağıt kaplı, kırmızı meşin çilt, ölçü: 195x115(145x75) mm., filigranlı, ince, beyaz, bazan muhtelif renkli kağıt, 114 varak, 19 satır, ta'lik yazı.

Baş: (1b) Hoşâ ferhunde-ahter leyle-i mümtâz u müsteân
Ki ünvân-ı berât-ı kadridür ser sûre-i İsrâ

Son: (114a) Açılmazken tılısm-ı genc-i müşkil bend-i şalvarı
Yetişdi tû diyince anı feth itdi ağız yarı

Eserin sözbaşları kırmızı, altın yaldızlı cedvelli olup arkasında **Edhem ü Hümâ, Berbernâme ve Derenâme** mesnevileri bulunmaktadır.

20- Dîvân-ı Sabrî, Nu. 625.

Yumuşak, meşin cilt, ölçü:220x150(155x87) mm., filigranlı, âharlı kağıt, 63 varak, 19 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1112, müstensih: **Mehmed Sadık.**

Baş: (1b) Ta'âla'llah zihî rahş-ı sabâ seyr-i Süleymânî
Ki ana subh-ı nusretdür sabâhu'l-hayr nişânı

Son: (63b) Bunca feryâdum işitdün dimedün vâ vâ n'ideyin
Seng-i dâd alınmayasın ben kime feryâd ideyin

Serlavha müzehheb, 1b, 2a cedvelleri altın yaldızlı, diğer varaklardaki cedveller ve sözbaşları kırmızı mürekkepli.

21- Dîvân-ı Sâmî, Nu. 612.

Siyah, meşin cilt, ölçü:220x150(155x87) mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 130 varak, 17 satır, nesih yazı, istinsah tarihi: H.1189, müstensih: **Mehmed-i Karamani.**

Baş: (1b) Cemâlu'llaha oldı vech-i pâk-i Mustafa mir'ât
Nümâyândur yüzünde yırtunur pertev-i nûr-ı tecelliyât

Son: (126b) Koydı ol Vâdî-i Yesrîde dilâ
Ümmet olmaklığa bir hüccet ana

1b ve 2a cedvelleri altın yaldızlı, diğer cedvel ve sözbaşları kırmızı mürekkepli, eserin sonundaki 4 varakta **İzzet Paşa**'ya sunulmuş bir ariza ile **Örfî-i Şirazi**'den Mukatta'at bulunmaktadır.

22- Dîvân-ı Sinan Ümmî, Nu. 1315.

Vişneçürüğü renginde bez cilt, ölçü:190x145(170x120) mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 68 varak, 17 satır, harekeli nesih yazı, istinsah tarihi: H. 1331, müstensih: **Mehmed Sadık.**

Baş: (90b) Ta'âla'llah yâ Hannân ki zâtına zevâl olmaz
Yüce Sultân-ı Mennân nüzûl-i intikâl olmaz

Son: (221b) İşler Sinan ümmî hatâ niçün hatâya yüz duta
Gelsün diyü Hakdan atâ ola feyz-i feyzullah içün

Aynı cilt içinde **Dîvân**'dan önce **Mehmed Emin bin Hasan'ın Nesâyih-i İhvân** ve **Emine Câvide binti Mehmed Şerîf'in Menâkıb-ı Velîyâtu'n-Nisâ** adlı eserleri bulunmaktadır.

23- Dîvân-ı Şehrî, Nu. 631.

Üzeri ebrû kağıt kaplı, mıklebli, kırmızı, meşin cilt, ölçü: 190x115(150x65)mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 38 varak, 21 satır, ta'lik yazı, istinsah tarihi: H. 1072, müstensih: **Mehmed Nazîm.**

Baş: (38b) Şehrî sebeb-i hakunı derrâk ol
Endîşe-i dünyâ-yı denîden pâk ol

Son: (76b) Şânında buyurdı Îzed-i pâk
Levlâke lemâ halaktü'l-eflâk

Eserin önünde Nâdirî Dîvânı bulunmaktadır.

24- Dîvân-ı Vehbî (Sünbülzâde), Nu. 1359

Şemseli, âdî meşin cilt, ölçü:170x120(130x85)mm., filigranlı, ince, beyaz kağıt, 80 varak, 17 satır, nesih yazı. Sözbaşları ve cedveller kırmızı mürekkepli.

Baş: (2b) Suhan odur ki ola âyet-i kübrâ-yı sühan
Yazıla safha-i i'câzda a'lâ-yı sühan

Son: (82b) Şeker gibi okı ey tûtî-i şîrîn-zebânım gel
Lebin bûs eylerem ammâ

25- Dîvân-ı Yahyâ (Şeyhülislam), Nu. 632.

Ebrû kağıt kaplı, âdî, meşin çilt, ölçü: 220x140(165x80)mm., filigranlı, ince beyaz kağıt, 28 varak, 23 satır, ta'lik yazı.

Baş: (1b) Bir dilde ki ışkun odı ola peydâ
Haşâ ki sivâ yanmaya haşâk-âsâ

Son: (28b) Sergirân eyledi Yahyâyı humâr-ı firkat
Sâkıyâ subh gelip sâgarı sun iç degil

Eserin başında **İsmail Ağa, Memiş Ağa, Rağıb Efendi ve Bekir Ağa; sonunda ise Bâkî, Nedîm, Hasrî, Ulvî, Münîf** ve **Neşâtî**'ye ait manzûmeler bulunmaktadır.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

ATATÜRK'TE OKUMA TUTKUSU VE KİTAP SEVGİSİ

Nurullah ÖZDEMİR*

ÖZET

Bir eylem adalı olduğu kadar, fikir adamı da olan Atatürk'ün hayatında "kitap" daima önemli bir yer tutmuştur. Atatürk'teki okuma tutkusu çocukluğundan, hayata gözlerini yumduğu ana kadar devam etmiştir. Cephede bile okumaktan geri kalmamıştır. Döneminin bütün tarih kitaplarını okuyan Atatürk, her önemli kararın uygulama öncesinde konuyla ilgili araştırma yapıp, bu konuda çeşitli kitaplar okumuştur. Çankaya Köşkü'nde kurduğu kütüphaneyi, yurtiçinden ve yurtdışından getirttiği kitaplarla zenginleştirmiştir. Atatürk aynı zamanda seçkin bir yazardır. Büyük Nutuk bunun en büyük göstergesidir.

"Hayatta en hakiki mürşit ilimdir." diyen Atatürk, ilmin yol göstericiliğini "mürşit" kelimesiyle ifade etmiş ve bununlada yetinmeyerek "en hakiki" sıfatlarını da ekleyerek; eylem adamı olduğu kadar, fikir adamı da olduğunu ortaya koymuştur.

Okumak, Atatürk'ün hayatında her zaman bir tutku olmuştur. Bu tutku, O'nu askeri ve sivil hayatında geniş bilgi ve kültürle donatmıştır. Bu bilgi ve kültürün kaynağı olan kitap ve kütüphane O'nun günlük hayatında daima önemli yer tutmuştur.

Bir eylem ve fikir adamı olan Atatürk bu özellikleriyle yüzyılımızın önde gelen liderlerindendir. Bunda kuşkusuz O'nun askeri dehası, büyük devlet adamlığı-

* D.P.Ü. Merkez Kütüphane'de Görevli

nın yanı sıra, hayatı boyunca en zorlu koşullarda bile elinin altından, gözünün önünden eksik etmediği "kitap" da önemli rol oynamıştır.[1]

ATATÜRK'ÜN ÇOCUKLUK VE GENÇLİK DÖNEMİNDE OKUMA SEVGİSİ

Mustafa Kemal, tarihsel bir dönemeçte dünyaya gelmiştir. O dönemeci iki büyük olgu belirliyordu : Fransız İhtilali ve bunun sonucu olan insan hakları, özgürlük, bağımsızlık ve milliyetçilik etkilerinin artması; diğeri de Osmanlı Devletinin parçalanıp çöküşünün hızlanmasıdır.[2]

İşte bu iki olgunun yaşandığı bir ortamda dünyaya gelen Atatürk, eğitimine mahalle mektebinde başlamış, okumayı ve yazmayı Şemsi Efendi Okulu'nda öğrenmiştir. Babası Ali Rıza Efendi, okumanın önemine inanmış bir kişiydi ve sürekli;

- Adam olmak için okumak, öğrenmek şarttır. Başka çaresi yoktur.

Diyerek oğlunu teşvik ediyor, dersleriyle çok yakından ilgileniyordu.[3]

Selanik Askeri Rüştiyesi'nde çalışkanlığıyla kısa zamanda tanınmıştır. Atatürk'ün hayatında ilk olağanüstü başarısı burada matematik dersinde olmuştur. Mustafa adlı matematik öğretmeni O'na çalışkanlığından dolayı "Kemal" ismini eklemiştir.

Mustafa Kemal, Selanik Askeri Rüsdiye'sini bitirdikten sonra, Manastır Askeri İdadisi'ne başlamıştır. Burada okuma ile olan ilgisi ise daha da derinleşip gelişmiştir. O, yine bu yıllarda okuma zenginliğini yaratacak, batı kültürünün türlü kaynaklarından yararlanma olanağını da bulmuştur.[4]

Mustafa Kemal, Manastır Askeri Lisesi'ne devam ederken, dersleri dışında, vatan ve özgürlük kavramlarını işleyen Namık Kemal'in eserlerini, Mehmet Emin (Yurdakul)'in ve Tevfik Fikret'in şiirlerini durmadan okuyor, hatta ezberliyordu. Öte yandan çok iyi Fransızca bilen arkadaşı Fethi (Okyar)'nin yardımıyla, Voltaire, Rousseau, Montesqiue gibi Fransız İhtilalini hazırlayan düşünürlerin eserlerini okuyor ve fikirleri üzerinde tartışıyorlardı. Mustafa Kemal, yabancı dil bilmenin gereğini ve değerini daha o zaman anlamış olduğundan, okulda öğretilen Fransızca ile yetinmeyip yaz tatillerinde Selaniğe gittiğinde, "Collège des Frères de la Salle"in özel kurslarına devam etmiştir. Askeri Lise'deki öğrenimi sırasında, tarih öğretmeni, Mehmet Tevfik (Bilge)'nin derslerinde, Fransız İhtilalinden, dünyadaki başka olaylardan ve fikir hareketlerinden söz etmesi, O'nda tarihe karşı ilgi ve sevgi uyandırmıştır. Tarihe karşı bu ilgi artarak ömrünün sonuna kadar sürmüştür.[5]

---

[1] Mesut GÜNSEV, **"Atatürk ve Kitap"**, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Üçüncü Uluslar arası Atatürk Sempozyumu, (03-06 Ekim 1995, Gazimağusa-KKTC), Cilt: I, Ankara, 1998, s.589.

[2] Şerafettin TURAN, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1989, s.3.

[3] Ali Fuat CEBESOY, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap ve Aka Kitapevleri Koll.Şti., İstanbul, 1967, s.4.

[4] Cemil SÖNMEZ, **Atatürk ve Okuma Sevgisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları : 1532, Ankara, 1993, s.20.

[5] Leman ŞENALP, **"Atatürk'te Okuma Tutkusu"**, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt : V, Sayı: 14, Mart 1989, s.369-370.X

İnsanların hayatında her yaşta ve her dönemde, yakın arkadaş çevresinin önemli ölçüde etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Mustafa Kemal'inde okul çevresinden başlayarak ileriki hayatının başarılarında da kuşkusuz yakın arkadaş çevresinin etkisi olmuştur. Bu dönemi kapsayan Manastır Askeri İdadisinde de, arkadaşlık kurduğu kişiler O'na etkili olmuşlardır. Örneğin Ömer Naci ve Ali Fethi Beyler, Ona okuma sevgisinin kazandırılmasında etkisi olan Ömer Naci'dir. Sınıf arkadaşı olan Şair ve Hatip Ömer Naci; Mustafa Kemal'e edebiyat dünyasının kapılarını açan arkadaşıdır.[6]

Manastır Askeri İdadisini başarıyla bitiren Mustafa Kemal, İstanbul'a giderek Harp Okulunun Piyade bölümüne 13 Mart 1899'da kaydolmuştur.

Mustafa Kemal, Harp Okulu'ndaki yıllarında, yurtseverlik duygularını besleyen, edebiyat ve kültür birikimini hazırlayan tarih kitapları başta olmak üzere, yabancı yayınları da yakından izlemiştir.

Harp Okulu'nda Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı olan Ali Fuat Cebesoy, O'nun Namık Kemal'i okuması ve etkisinde kalması konusunda ayrıntılı bilgiler verir. Mustafa Kemal'in bir gece yanına gelerek Namık Kemal'in "Vatan Kasidesi"nin teksir edilmiş bir örneğini vererek ezberlemesini istediğini bildirmektedir.

Yine sınıf arkadaşı olan Asım Gündüz, hatıralarında Harp Okulu yıllarında Mustafa Kemal'i şöyle anlatmaktadır:[7]

"Mustafa Kemal, çok güzel giyinir, çok güzel konuşur, kimseyi kırmaz, terbiyeli çocuktu. Doğup büyüdüğü Selanik'in batıyla daha bağlantılı bulunması sebebiyle olacak dikkati çeken fikirleri vardı. Etrafına topladığı arkadaşlarla cesaretle konuşuyor, onları güzel konuşmasıyla kısa zamanda tesiri altına alıyordu. Bizlerin okumadığımız bir çok vatan şiirlerini sık sık tekrarlıyordu. Namık Kemal'in bütün şiirlerini bir defterde toplamıştı. Bu şiirleri kısa zamanda bütün arkadaşlar defterlerimize yazmış ve ezberlemiştik. Mustafa Kemal "milletleri uyandıracak olan fikir adamları, Devlet adamlarıdır." diyordu... Bizler, vatan, millet ve Türklük fikirlerini ilk defa Harp Akademisi sıralarında ondan duymuştuk... Tarih okumak O'nun için en büyük hevesi ve hırsı idi. Fransızca'yı da O'nun için çok iyi bilmek istiyordu. Osmanlı tarihini Fransızca eserlerden okuyordu."

ATATÜRK'ÜN CEPHEDE OKUMA SEVGİSİ

Mustafa Kemal, 1905 yılında kurmay yüzbaşı olarak önce Şam'a kısa bir süre sonra Selanik'teki 3. Ordu'ya atanır. Burada bulunduğu sırada, General Litzmann"dan çeviriler yapmış, askerlikle ilgili kitaplarını yazmıştır. 1913 Ekim'inde Sofya'ya ataşemiliter olarak atanan Mustafa Kemal, resmi görevleri dışında kalan zamanını, çeşitli konularda kitaplar okuyarak değerlendiriyordu.[8]

---

[6] SÖNMEZ. S.23.

[7] Asım GÜNDÜZ, **Hatıralarım** (Dinleyen ve yazan: İhsan ILGAR), Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1973, s.13, 14,17.

[8] ŞENALP, s. 370-371.

Mustafa Kemal, cephede ateş altında bile okumaktan vazgeçmemiştir. 1914 yılının Mart ayında yarbaylığa yükseltilen Mustafa Kemal, Anafartalar Komutanı olarak Çanakkale Savaşlarına katılmıştır.

Mustafa Kemal, savaşın en şiddetli günlerinde bile okumaktan vazgeçmemiştir. Bir gazeteci olarak görüşmeye giden Ruşen Eşref (Ünaydın), Mustafa Kemal'in Karargahtaki odasını anlatırken, "... Masasının üzerinde, Balzac'ın Colonel Chabert'i, Maupassant'ın "Boule de Suif'i, Lavedan'ın "Cervir"i duruyordu. Şüphe yok ki Paşa, durgun dakikalarının boşluğunu edebiyatla dolduruyor" diyordu.[9]

Mustafa Kemal yine aynı günlerde, yakın arkadaşı Şehit Yzb. Ömer Lütfi Bey'in dul eşi Madam Corrine'ne yazdığı bir mektupta, kendisine uğrayacak olan Karargah Katibi'ne, satın alıp getirebilmesi için kitaplar rica etmektedir. Bu belge de, O'nun en zor şartlarda dahi okuduğunun bir başka kanıtıdır.[10]

"Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı yıllarında, daha çok İslam tarihi ile ilgili eserler okuduğu dikkati çekmektedir. 1920 yılı ortalarında, İstanbul Hükümeti'nin, Kurtuluş Savaşı'nın engellenmesi amacıyla, ayaklandırdığı gerici asi güçlerin Ankara'ya yaklaştığı ve çoğunluğun korku ve heyecan içinde yaşadığı günlerde, O'nun gayet sakin olduğu ve İslam tarihi okuduğunu, o sırada Karargahında görevli olarak bulunan Halide Edip (Adıvar), Kurtuluş Savaşı günlerini anlatan romanında, şöyle anlatıyordu: "... Önünde İslam tarihinin ilk sayfaları, yani demokrasiye en yakın olan, yirmi dört seneyi ihtiva eden kısmı okuyordu. Emeviye Hükümeti'nin kudretli nüfuzunu tetkik ederken, belki Ankara'daki din unsurlarını nasıl elde edeceğini düşünüyordu. " Prof. Afet İnan da, Kurtuluş Savaşı yıllarında Atatürk'ün bu yöndeki okumalarından bir örneği, Mareşal Fevzi Çakmak'ın tanıklığından vermektedir. "Başkumandan Mustafa kemal, Sakarya Meydan Muharebesi ile Büyük Taarruz arasındaki zamanda, İslam tarihi okumaktadır. Her vesile ile rastladığı hocalara bu tarihten sualler sormakta ve umumi efkarı hazırlamaktadır."[11]

Siirt Milletvekili Mahmut Bey'in günlük notlarından da "Çalıkuşu"'nu okuduğunu öğreniyoruz. Bir tarih dergisinde (Hayat Tarih Mecmuası, Sayı 7/1966, s.14.) yayımlanan bu notlarda şöyle denilmektedir :

"21 ağustos 1922, Akşehir – Düşmanda bir hassasiyet var. Bizim tarafta fevkalade bir hareket, bir şey olduğunu hissetmiş gibi... Temenni edelim ki asıl hedefi keşfetmemiş olsun. İki gündür Paşa, "Çalıkuşu"nu okuyor. Öyle beğendi ve sevdi ki... Büyük hareketlerin arifesinde böyle bir şey okumak da çok sevindirici.

"22 Ağustos 1922 – Bugün de Akşehir'deyiz. Paşa, daireden çıkmadı. Akşama kadar Çalıkuşunu okudu. Çok memnun oldu, takdir etti."[12]

---

[9] ŞENALP, s. 371.

[10] SÖNMEZ, s. 36-37.

[11] ŞENALP, s. 372.

[12] Sadi BORAK, "**Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar ve Kitaplığı**", AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: IX, Sayı:25, Kasım 1992, s.78.

ATATÜRK'ÜN HATIRA VE NOT DEFTERLERİNDE KİTAP VE OKUMA SEVGİSİ İLE İLGİLİ NOTLAR

Mustafa Kemal'in kendi el yazısıyla yazılan belge niteliğindeki "Atatürk'ün Hatıra Defteri"ndeki kitap ve okuma ile notları şöyledir : [13]

" 19 Kasım 1916 Pazar
Alphonse Doudet'nin "Sapho; Mouers Parisiennes (Safo – Paris Adetleri) namında canım sıkıldıkça okuduğum roman hitam oldu."

" 21 Kasım 1916 Salı.....
"Bazı nokat-ı askeriye (Terbiye-i Ruhiye ve Ulusal-i Muaşeret-i Askeriye) hakkında bir eser yazayım.

Bunun için Fransızca bildiğim bir eser var. O'nu da evvela okuyayım ve bu zemine ait esaslı sualleri umum zabitane vazife olarak vereyim. Mühim noktalar hakkında bazı büyük kumandanların mütalaasını talep edeyim."

" 1 Aralık 1916 Cuma
"Allah'ı İnkar Mümkün Müdür?" (Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin 1327 de basılmış Kitabı) nam eseri okuyorum."

" Aralık 1916 Cumartesi
"Allah'ı İnkar Mümkün Müdür?" eserini okumaya devam .

İhsan ve Ömer'e (Paşanın yetiştirmek için yanına almış olduğu iki yetim çocuk) " Yaşam Kavgası namındaki Türkçe şiirin bir kısmını ezberlettim."

" 4 Aralık 1916 Pazartesi
Kitap okumakla vakit geçirdim."

" 6 Aralık 1916 Çarşamba
Mebadi-i Felsefe namında bir eseri okumaya başladım. (George L. Fongsgrive : Gelemets de Philossophie Ahmet Naim'in Çevirisi: Mebadi-i Felsefeden birinci kitap: İlminnefs 1331 Maarif Umumiye Nezareti)"

" 7 aralık 1916 Perşembe
Evde öğleye kadar kitap okudum."

" 9 Aralık 1916 Cumartesi
..... onlardan sonra kitap okumakla vakit geçirdim."

" 10 Aralık 1916 Pazar
Kemal Bey'in (Namık Kemal) Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye'sini okudum. İkinci kitabın sonunda idim, hitam buldu."

Kemal Bey'in Tarih-i Osmani-sini takibe başladım.

[13] SÖNMEZ, s. 38-39

Yemekten evvel Emin Bey'in (Mehmet Emin Yurdakul) Türkçe şiirleriyle Fikret'in Rübab-ı Şikestesi'nden aynı zeminde bazı parçalarını okuyarak bir mukayese yapmak istedim. İkisi de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça kelimeler var. Fakat biri parmak hesabı diğeri değil."

Atatürk'ün Not Defterinde 9 Mart 1922 Perşembe günlü not şöyledir.[14]

9 Mart Perşembe (9 Mart 1922 Sivrihisar) İbrahim Bey'in evinde. Saat 7' de kalktım. Biraz kitap okudum. (Defter 19'dan)

ATATÜRK NASIL OKURDU

Mustafa Kemal'in yetişme tarzı, öğrenim hayatı ve sosyal çevrenin tesirleri O'nu okumaya çok teşvik etmiştir. Hayatının her devresinde kitap O'nun için en değerli bir varlık olmuştur. [15]

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra, daha yoğun ve daha rahat bir şekilde okumaya koyulmuştur. Atatürk, cephede kazandığı zaferleri ; kültür, sosyal ve ekonomi alanlarda yapacağı inkılaplarla bütünleştirmek amacındaydı. Bunun için de yapacağı inkılaplar üzerinde, öncelikle kendisinin yeterli bilgi edinmesi gereğine inanıyordu. Bu nedenle de o güne kadar okuyamadığı bazı kitapları yurt dışından getirtiyordu. [16]

"Nutukları ve sözlerini her zaman için bir fikir hareketine yol açması, zamanın neşriyatından faydalandığı ve daima bir entelektüel muhitin tartışmalarını sevdiği içindir.

Benim şahit olduğuma göre Atatürk'ün etrafında toplanmalar çok çeşitlidir. Gündüzleri çoğunlukla hususi kütüphanesinde daima birkaç kişi ile ya çalışır veya belirli bir konu üzerinde konuşmalar yapardı. Bunlar otomobil veya motor gezintilerinde devam eder ve çoğunlukla Ankara'da çiftlik evlerinde ya davetliler veyahut oraya toplanmış olan halk ile doğrudan doğruya belirli meseleleri konuşur ve fikirlerini sorardı.

Bu hal memleket içi seyahatlerinde daha kesif olarak uygulanır, trende, vapurda ve uğradığı her yerde daima yeni konular ve yurt sorunları üzerinde yapılan tetkikler açıklanarak münakaşalar yaptırmasını severdi." [17]

Bütün hayatı boyunca en güç koşullarda bile okumayı elden bırakmayan Atatürk'ün kitap okumadaki en belirgin özelliklerden biri, incelediği konuya ilişkin, ya da ilgisini çeken konulardaki kitapları bitirmeden elinden bırakmamasıdır. Atatürk'ün bu özelliğine Falih Rıfkı Atay, " Çankaya " adlı eserinde;

---

[14] Ali Mithat İNAN, **Atatürk'ün Not Defteri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996, s.122.

[15] Afet İNAN, **Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 399, Ankara, 1981, s.17.

[16] A. Niyazi BANOĞLU, "**Atatürk'ün Sipariş Ettiği Bazı Kitaplar** "AKDTYK, Atatürk Araştırma merkezi Dergisi, Cilt:III, Sayı: 8, 1987, s.425-426.

[17] İNAN, M **Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, s.18-19

"Bir kitabı merak edince, koskoca bir cilt de olsa bitirmeden uyuyamaz veya pek az uyku aralamacı ile okumaya devam ederdi " derken, Afet İnan" O, herhangi bir kitaba başladığı zaman hacmi ne olursa olsun, bitirmeden elinden bırakmamıştır. Bir insan için normal addedilen çalışma saatlerini çok aşan bir zamana tahammülü daima olmuştur." [18]

Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak da, anılarında bu konuda şunları yazmaktadır: " Okumayı çok severdi. Genel bilgisini sürekli olarak artırmaya çalışırdı. Zengin kütüphanesi vardı. Okuması da, çalışması gibiydi, eline aldığı kitabı, eğer ilginç buldu ise, bitirmeden bırakmazdı. Okuduğu kitaplarda,ileri sürülen temel fikirlerle, güdülen hedefleri açıklık ve isabetli tespit ve gayet iyi özetlerdi. " Bir gezi dönüşü sabahleyin trenden iner inmez, Köşke çıktım. Hizmetine bakanlara, ne durumda olduğunu sorduğumda, "iki gün, iki gecedir durmadan kitap okuyor" dediler. İzin alıp yanına girdiğimde : "Elime bir tarih kitabı geçti. Bilmem ne zamandan beri okuyorum?" dedi. Yorulmadınız mı, Paşam? Diye sorduğumda, "Hayır, yalnız gözlerim yaşarıyor. Onun da çaresini buldum. Birkaç metre tülbent aldırttım. İşte gördüğün gibi parça parça kestirdim, ara sıra bunlarla gözlerimi kuruluyorum."[19]

Afet İnan'ın dediği gibi Atatürk'ün bir entelektüel hayatı daima mevcut olmuştur. Zevk için okumuş, bilgi edinmek ve nihayet siyasi nutuklarına kaynak olması için okumuştur.

"Atatürk kitapları mutlaka masa başında okumuş, elinde kırmızı mavi uçlu kalemle, bazen kitap üzerine çizgi ve işaretler yapmış, bazende kurşun kalemle kağıtlara notlar almıştır. Yeni Köşkte kütüphanesindeki yazı masasında oturduğu pek nadirdir. Daha ziyade orta yerdeki uzun ve geniş masanın üzerine çeşitli kitap ve lügatları dizdirir, karşısında saat, yanında sigara kutusu bulundururdu. Sık sık içtiği kahve, uzun çalışmalarına biraz fasıla verdirebilirdi. Çalıştığı yerdeki kitapların yeri değişmemeli idi.

Kitap, lügat ve broşürlerin hemen her gece taşındığı bir yer daha vardır. Köşkün yemek salonu. Yemek salonunun demirbaş eşyalarından biri, bilhassa 1935'ten sonra, elektrikli döner geniş bir kara tahtadır." [20]

Tarih kitaplarını daima harita ile takip ederek okur ve savaşlar için ayrıca krokiler çizerdi.[21]

Atatürk, okuduğu kitapyarda dikkatini çeken cümlelerin altına özel işaretler koymuştur. Bu işaretler ve anlamları şöyledir : XX: Önemli, XXX: Çok Önemli, Müh.: Mühim, Ç. Müh.: Çok Mühim, D: Dikkat, ?: Belirtilen fikri kabul etmiyor, ya da şüpheli görüyor.[22]

---

[18] ŞENALP, s. 375

[19] ŞENALP, s. 376.

[20] Afet İNAN, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981, s.306.

[21] SÖNMEZ, s. 57

[22] BORAK, s. 83.

ATATÜRK NELER OKUDU

Afet İnan, Atatürk'ün en çok okumasını sevdiği konuları şöyle sınıflamaktadır : Tarih, coğrafya, dil, hukuk, sosyoloji, ekonomi ve sanat meseleleri idi. Roman az okurdu, fakat şiirden hoşlanır ve onları asıl şairlerinden ve güzel okuyan edip arkadaşlarından dinlemesini severdi.[23]

Atatürk'ün özel kütüphanesinin koleksiyonları arasında en geniş yeri tarih kitapları almaktadır. O'nda daha askeri lisede iken başlayan bu merak ve ilgi giderek artmıştır. Özellikle Türk ve İslam tarihi konularında Leon Cahun, De Guignes, Leon Caetani, Bartold, Wells vb. gibi tanınmış yabancı yazarların olduğu kadar Mustafa Celâlettin, Aşık Paşazade, Peçevi, Hoca Sadettin, Ahmet Refik, Rıza Nur vb. gibi Türk yazarlarının eserlerini de dikkatle incelemiştir. Kısacası, Atatürk'ün o güne kadar yazılmış olan tarih kitaplarının hemen hemen tümünü okumuş olduğunu söyleyebiliriz. Atatürk'ün geniş bir tarih bilgisi, Türk tarihini başlangıcından itibaren ortaya çıkarmaya amaç edinen bir tarih tezine ve tarih çalışmalarına yol açmıştır. Bu çalışmaların bilimsel yöntemlerle sürekli olarak yapılabilmesi için de, " Türk Tarih Kurumu"nu kurmuştur(15.04.1931).[24]

Son yıllarında Atatürk'ün üzerinde fazlaca durduğu, herkesin bildiği gibi dil meselesi idi. Bundaki gayesi "dil"in Türkçeleştirilmesi ve zenginleştirilmesiyle beraber akademik bir hüviyet kazanması idi. Her millette olduğu gibi Atatürk ilmi hüviyeti haiz bir " Türk Dili Akademisi " istiyordu. Bu maksatla " Türk Dil Kurumu'nu kurdu (12.07.1932).[25]

Atatürk'ün düşüncelerinde ve gerçekleştirdiği Türk İnkılabının temellerinde Akılcılık (Rasyonalizm) ve Olguculuk(Pozivitizm)'un izleri bulunmaktadır. Özellikle din konusunda, inançla ilgili tüm gerçeklerin ölçütü olarak bireysel düşünceyi esas almasında, bir başka deyişle laiklik anlayışında Akılcı görüşün tüm özelliklerini buluyoruz. Bu nedenledir ki, Akılcılığın büyük temsilcilerinden Descartes'in "Discours sur la Methode"u Atatürk'ün isteğiyle Türkçe'ye çevrilmiştir. Ayrıca Kant hakkında da "Kant ve Felsefesi" adlı bir inceleme Milli Eğitim Bakanlığınca yayınlanmıştır.[26]

Atatürk'ün Fransız İhtilalinin fikri temellerinin hazırlayıcıları arasında, üzerinde en çok durduğu, eserlerini okuduğu ve kendi düşünce ağının oluşmasında en çok yararlandığı düşünürlerin başında J.J.Rousseau gelmektedir. O'nun "Toplum Sözleşmesi" kavramının İslam ve Türk toplum geleneği, devlet anlayışı ile bağdaşabilir olması ise, Yeni Türkiye'de Cumhuriyete yönelmeyi güçlendirecek destekler olarak değerlendirilebilir.

Atatürk, olguculuğun temsilcisi sayılan Auguste Comte'u daha 1916 yılında Şehbenderzade A. Hilmi'nin, "Allah'ı İnkar Mümkün Müdür?" adlı eserin bir bölümünde tanımıştır. Durkheim'i sadece Türkiye'deki temsilcisi olarak kabul edilen

[23] SÖNMEZ, s. 53.
[24] ŞENALP, s. 373.
[25] İNAN, Atatürk Hakkında Hatıralar..., s. 306.
[26] TURAN, s. 11.

Türk düşünürü Ziya Gökalp yoluyla değil, düşünürün eserlerini asıllarından okuyarak tanımıştır.[27]

Çankaya Köşkü'ndeki sofra sohbetlerinde, bir akşam, Atatürk'ün felsefe konusunda yaptığı konuşmaya tanık olan Yahya Kemal Beyatlı, bunca geniş bilgiyi nereden edindiğini bir türlü anlayamaz. Şairin düşüncesinde oluşan bu düğüm, ancak, Ruşen Eşref Ünaydın'la yaptığı bir konuşmadan sonra çözülür, Ruşen Eşref, bu konuda şunları anlatmıştır : "O'nun engin bilgisinin bir bölümü de, Ahmet Rıza'nın "Meşveret"inden, Murad'ın "Mizan"ından, Abdullah Cevdet'in " İçtihat"ından kaynaklanmaktadır. Çanakkale Savaşlarından sonra, kendisiyle görüşürken, Jön Türklerin Avrupa'da çıkardığı "Osmanlı" mecmuasının hemen tam bir koleksiyonunun elinin altında olduğunu bana söylemişti."[28]

Atatürk'ün ilgi duyduğu konulardan biri de hukuktu. Kurduğu devletin sosyal yapısını sağlam temellere oturtmak için hukuk kitaplarını da okuyor, ilgililerle bu konuları tartışıyordu. Atatürk, ayrıca, sosyoloji, ekonomi ve başka alanlarda da çok çeşitli kitaplar okumuştur.

Belirtmek gerekir ki, Atatürk'ün 1930'larda yurtdışından getirtip okuduğu kitaplar, konuları ve önemleri bakımından, o zaman ki Türkiye Üniversite programlarının çok üstündeydi. Örneğin, İktisadi Doktrinler Tarihi, tam anlamıyla henüz üniversitelerimizde okutulmazken, Atatürk, bu konudaki kitapları okuyup incelemişti. Genellikle Atatürk'ün Tarih ve Dil alanlarına ilgi duyduğu bilinir. Bu doğrudur, ama eksiktir. Belki bu, O'nun Türk Tarih ve Dil kurumlarını kurmuş olmasından kaynaklanan eksik bir kanaattir. Gerçekte Atatürk Sosyal ve Siyasal bilimlerin bütün bilinen dallarına derin ilgi duymuş, bu alanlarla ilgili en yeni kitapları getirtip incelemiştir. Temmuz 1935'de Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a Fransa'dan alınması için sosyal ve siyasal bilim dallarını kapsayan en ciddi eserlerin siparişi yapılır. İnsanı şaşırtan bu sipariş listesinde şu konular bulunmaktadır :[29]

- Genel İktisat,
- Genel İstatistik,
- Genel Tarih,
- Siyasi Müesseseler Tarihi,
- Hukuka Giriş,
- Yeni ve Yakın Zamanlar Genel Tarihi,
- Sosyoloji ve Sosyal Ekonomi,
- Beşeri Coğrafya,
- Anayasa Hukuku,
- Antropoloji,
- İktisat Tarihi,
- Dinler Tarihi,
- Diplomasi Tarihi,
- Felsefe Tarihi,

---

[27] ŞENALP, s. 373.

[28] ŞENALP, s. 374.

[29] Bilal ŞİMŞİR, **"Atatürk'ün kitap Sevgisi"** Erciyes Üniversitesi, İ.İ.B.F Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri (29 Kasım 1982) Kayseri, 1983, s.91.

- Bilimler Tarihi,
- Sanat Tarihi,
- Yeni ve Yakın Zamanlar Edebiyatı.

Atatürk Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, Namık Kemal, Mehmet Emin Yurdakul, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Reşat Nuri Güntekin, Faruk Nafiz Çamlıbel, İbrahim Alâeddin Gövsa, Refik Halid Karay, Abdullah Cevdet gibi ilk akla gelen Türk şair ve yazarları okumuştur. Bu listeye pek çok şair ve yazar ismi eklenebilir. Ayrıca Türk tarihçilerin bütün eserlerini okumuştur.

Afet İnan ve on iki yıl Atatürk'ün hizmetinde bulunan Cemal Granada, Atatürk'ün son okuduğu kitabın Belleten'in 5/6 sayılı son nüshası olduğunu belirtmişlerdir.

KİTAP YASAĞINA KARŞI ÇIKAN ATATÜRK

Askeri öğrencilik yıllarında kitabın yasaklanmasının sıkıntılarını yaşayan Atatürk, kitapların yasaklanmasına da karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışta, hiç kuşkusuz O'nun okumayı ve kitaba verdiği değer yatmaktadır.

Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul'da bulunan Armstrong adlı İngiliz subayının yazdığı ve 1932'de İngiltere'de yayınlanan "Bozkurt (Grey Volf): Mustafa Kemal" adlı kitabı daha çok bir film senaryosu olarak değerlendirilmiş, yarattığı görüntü ve Atatürk'ü dayanıksız savlar ve gerçeklerden uzak öykülerle anlattığı için yurda sokulması yasaklanmıştı.

Bu yasakla ilgili olarak Atatürk'ün yaptığı değerlendirme bugün bile kıskanılacak kadar demokratik ve hoşgörülüdür.

Bir gün Çankaya sofrasında bu eser gecenin konusu haline gelir. Atatürk : "Getirin şu eseri okuyalım" der ve eser gece baştan aşağı okunur. Atatürk her satırını dikkatle dinler. Sonra sorar :

Ne yaptınız bu kitabı?
Yurda girmesini yasak ettik.
Niçin?
Hakkınızda iftiralar dolayısı ile.
İçki filan mı?
Evet efendim.
Az bile yazmış. Bırakın kitabı yurda girsin. Millet de okusun.[30]

ATATÜRK'ÜN KÜTÜPHANESİ

Atatürk, Çankaya'da iki katlı bağ evine yerleştikten sonra, ev bazı tadilatlarla daha kullanışlı hale getirilmiştir. Ortada halılar ve divanlarla döşeli bir şark salonu bulunmaktadır. Şark salonunun bir kapısı kütüphaneye açılır. Atatürk'ün çoğu zaman günlerce kapanarak çalıştığı ve okuduğu bu kütüphanenin dolaplarını yüzlerce cilt, Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış kitaplar doldurmaktadır. Güzel ciltli bu

[30] GÜNSEV, s. 592.

kitaplar askerlik, hukuk, tarih ve edebiyat konularına ait idi. 1929 – 30 yıllarından sonra, büyük miktarda ve bilhassa Fransızca neşredilmiş tarihe ait kitapların getirilmesi ile bu oda yeterli gelmemiş, bitişik kule odası denilen yere siyah-beyaz çizgili meşeden bir ikinci kütüphane ve çalışma masası ilave edilmiştir. Atatürk, ünlü büyük nutkunu bu masada yazmıştır. Burası 1932 yılına dek Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı köşkü olarak kullanılmıştır.

Yeni Pembe Köşk yapılacağı zaman Atatürk'ün mimardan istediği bilhassa şu olmuştur : Çok geniş bir kütüphane ve üzerinde haritaların açılıp tetkikler yapılabilmesi mümkün masanın bulunacağı ferah bir yer ve çok miktarda kitap koyma yerleri. Bugünkü Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkünün üst katında, Ankara'ya doğru bakıldığı zaman köşkün sağ ucunu teşkil eden "L" biçimindeki kütüphanesidir. Burası Atatürk'ün zevkine ve isteğine uygun olarak yapılmış ve tavana kadar rafları olan kitaplık kısmı çalışma yerinden kadife perdelerle ayrılmıştı.[31]

Atatürk'ün bu kütüphanesinde, hediye edilen çeşitli yayınlardan ve kendi satın aldırdığı tarih, sosyoloji, ekonomi ve bilhassa dil konularıyla ilgili olanlar çoğunluğu teşkil ediyordu. Atatürk yurt dışından sürekli olarak kitap sipariş etmiştir. Elçiliklerimiz aracılığıyla, yurt dışından kitap sipariş eden ilk Türk Devlet adamı Atatürk olmuştur.

Özellikle, Paris Büyükelçiliği görevlerinde bulunan Fethi Okyar, Münir Ertegün ve Suat Davaz'a yüklü kitap siparişleri verilmiş ve bunların tutarlarını kendi özel bütçesinden ödemiştir.[32]

Atatürk özel kütüphanesinin katalogu, O'nun üstün yetenekli kumandanlığının, büyük devlet adamlığının yanısıra bir fikir ve kültür hayatının belgesidir.

Atatürk kütüphanesindeki bu kitaplarla da yetinmeyip ünlü kütüphanelerden ödünç kitaplar aldığı gibi, bazılarını da sipariş etmiştir. Örneğin, "Şapka Devrimi"ni başlatmak üzere, Kastamonu'ya gittiklerinde, çeşitli kurum ve kuruluşları ziyaretleri sırasında kentin kütüphanesini de ziyaret etmişler ve birkaç tane kitap istemişlerdir. Aynı şekilde Yıldız Sarayı Kütüphanesinden, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinden kitap aldırmış ve incelemiştir.[33]

Kütüphanesi Atatürk'ün en çok sevdiği ve vaktini geçirdiği, gündüz resmi memurları ve arkadaşlarını kabul ettiği yerdir. ABD'nin o dönem Ankara Büyükelçisi olan General Charles Sherrill, Atatürk'ün, kütüphanede kendilerini kabul etmelerini şöyle anlatmaktadır :[34]

"Ancak bu defa benim gideceğim yer merasim daireleri değildir. Askeri yaver bu çok uzun salonun sonunda sola dönerek merdivenden yukarıya çıkıyor. Duvarlar, son zamanlarda Skandinavya'da yapılan ve büyük değer taşıyan halılara

[31] BORAK, s. 81.
[32] ŞİMŞİR, s. 85-95
[33] ŞENALP, s. 374.
[34] Charles H. SHERRILL, Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal (Çeviren: Alp ILGA), Tercüman 1001 Temel Eser: 23, İstanbul, s. 35.

benzer, tatlı renkli halılarla süslüdür. Merdivenlerdeki yol halıları da aynı renktedir. Ve gördüğümüz bütün renkler resmi binalarda görmeye alıştığımız donuk renklerden başka ve çok daha zarif... Sol koldaki köşede bir kapı açık renk kestaneden yapılmış geniş ve ferah bir daireye açılıyor. Ortada uzun bir toplantı masası bulunmaktadır. Öte baştaki köşede, tam bir iş adamına yakışacak masanın yanında Gazi durmaktadır. Ve bu defa yüzünde bir yakın dost tebessümü vardır. Şimdi, ilk görüşmemizden daha çok kendi çevresini ve yuvasını bulmuşa benziyordu. Çünkü kütüphanesindeydi; ve yaratılışı itibariyle daima okumak, tetkik etmek isteyen kimseler için bu varılacak en mutlu hedeftir. Mustafa kemal, pek sevdiği kitapları, haritalarıyla çevrelenmiş kütüphanesindeki huzur ve rahatı hiçbir yerde bulamazdı."

ATATÜRK'ÜN YAZARLIĞI

Atatürk, aynı zamanda seçkin bir yazardır. Ondan fazla eser vermiştir. Kronolojik sırasıyla;

- Cumalı Ordugâhı (1909),
- Tabiye Tatbikatı Seyahati (1911),
- Zabit ve Kumandan ile Hasbıhal (1918),
- Anafartalar Muharebatına ait Tarihçe,
- Arıburnu Muharebeleri Raporu,
- Hatıra Defteri.

Toplam altı cilt eder. Bunlara beş ciltlik Söylev ve Demeçleri ile Tamim ve Telgraflarını ekleyince 11 cilt ediyor. 1936 – 1937 yılında kaleme aldığı Geometri kitabıyla birlikte 12 cilt eser yazmış oluyor. Büyük Nutuk 13. eser oluyor. Mektupları da sistematik olarak toplanırsa Atatürk'ün kaleminden çıkmış eserler 15 cildi bulur. Bu eserlerde, özellikle Büyük Nutuk'ta Atatürk, gerçekten güçlü bir yazar olduğunu fazlasıyla kanıtlamıştır.[35]

SONUÇ

Atatürk'ün yanında bulunanların hatıraları ve belgeler, en önemlisi bıraktığı eserler; O'nun kitap seven bir fikir adamı olduğunu göstermektedir. Kitap, Atatürk'ün fikir hayatı için daima değerli bir varlık olmuştur.

Atatürk, her önemli kararın uygulama öncesinde konu ile ilgili araştırma yapıp, bu konuda çeşitli kitaplar okumuştur. Bununla da yetinmeyerek konuyu arkadaşlarıyla ve ilgili bilim adamlarıyla tartışmıştır. Elimizdeki belgeler, Atatürk'ün geniş bir kültüre sahip olduğunu, kitaba yönelik bir çok olumlu girişimlerin gerçekleşmesine önderlik ettiğini göstermektedir.

Eserlerini, okumaya ve kitaba borçlu olduğunu söyleyen Atatürk; Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini kültüre dayandırmıştır. "Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür" demiştir. Türk kültürüne dayandırdığı Türkiye Cumhuriyeti'ni de Türk gençliğine emanet etmiştir.

[35] ŞİMŞİR, s 95

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

TÜRK TOPLUMUNDA BATICILIK AKIMI

Yrd. Doç. Dr. Necati AKSANYAR*

ÖZET

Batıcılık bir fikir akımı olarak gerçek anlamda II. Meşrutiyet Döneminde ortaya çıkmışsa da, batıcıların fikirleri hiç şüphesiz II. Meşrutiyet öncesinde oluşmaya ve olgunlaşmaya başlamıştı.

II. Meşrutiyet Döneminde batıcılar yurt dışında çıkardıkları "Osmanlı" ve "İctihad" gibi dergilerde Biyoloji Materyalizm, Sosyal Darvinizm, Le Bon patenli halk anlayışı (Cumhur Ruhu Fikri), İslâm'ın sosyal muhtevasından yararlanma ve silik çizgileri savunmuşlardır. Bütün bu fikirler "elite" eliyle ve eğitim yoluyla topluma verilerek toplumun kalkınmasının gerçekleşeceği iddia ediliyordu. Başta Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı gibi aydınlar arlarında bazı görüş ayrılıkları olsa da bu fikirleri savunuyorlardı.

Atatürk Milli Mücadeleyi başlatırken, birçok milletten oluşan kültür birliği kaybetmiş, farklı kültürlerin birbirine düşman bulunduğu bir yapıdan, yeni bir millet, yeni bir devlet ve bunları benimseyecek Türk insanını oluşturma mücadelesini de başlatmıştı. Bu doğrultuda Atatürk'ün ilke ve inkılaplarında radikal, köktenci bir batcılık, fakat taklitten uzak, milli kültürle bütünleşen bir batıcılık mevcuttur.

A-Osmanlı İmparatorluğunda Batılılaşma Hareketleri

XVI. Asır ortalarında siyasi ve askeri gücünün zirvesine ulaşan Osmanlı İmparatorluğu, bir takım iç ve dış faktörlerin ve bilhassa Avrupa'da meydana gelen ve ilk önce dünya ticaret yollarının değişmesinde yol açan, coğrafi keşiflerle somutla-

* Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

şan gelişmelerin etkisiyle uzun süren bir çözülme devrine girmiştir. Devletin siyasi, sosyal ve iktisadî yapısındaki çözücü tesirlerini tedricen şiddetlendiren gelişmeler, XIX. asrın sonlarına doğru bunalımı had safhaya ulaştırmıştı.

Osmanlıların karşılaştıkları buhranlar, başlangıçta itibaren devlet adamlarını derinden düşündürmüştü. XVI. asrın sonlarından itibaren görülmeye başlıyan üç ana tezlerini "Kanun-u kadimi ihya etmek" biçiminde özetliyebileceğimiz geleneksel ıslahat tekliflerinin[1]III. Selim (1789-1907) devriyle ortaya çıkan "Nizam Cedîd" arayışlarının, Tanzimat Fermanının ilânında (3 Kasım 1839) şekillenen bütün tebanın kanun önünde eşitliğinin sağlanmasıyla, ittihad-ı Anasır'ı gerçekleştirme fikri ve hukuk reformu çabalarının Yeni Osmanlıların "usul'ü meşveret" ve "Kanun-i Esasi" isteklerinin hepsi ve bu çözülmeye karşı, devrin şartları çerçevesinde gösterilen çözüm yollarından ibaretti. Çözülmenin hakiki mahiyetini ve yapıyı çözücü tesirlerinin pek dikkate almadan sadece idari ve inzibati tedbirler düşünülerek teklif edilen bu ıslahat çarelerinin hiçbiri kötü gidişi durduramamıştır. Tehlikenin gerçek boyutlarıyla farkedilememesinde doğan bu tavır, geleneksel müessese, usul ve kanunlar ihdas etmeye, yahut da bunları batıdan kopye etmek dönüş şeklindeki bu ayrılığa rağmen her iki tavrın bir ortak noktası vardır, bürokratik reform yapmak.

Meşrutiyet ve Kanun-u Esasi'nin askıya alınmasını takiben Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'in "istibdad devri" diye adlandırılan bunun yanında imparatorluğun mevcut yapısı karşısında dağılmayı bir müddet geciktirmiş olan yönetimi başlamıştır. Faydalı olacağına inandığı reformları uygulamakta tereddüt etmemekle birlikte meşruti yönetimi ve batı kurumlarını taklit edilmesini tasvip etmeyen II. Abdülhamid'in ergeç meşruti idare taraftarı olan ve batı örneğine göre reform yapılmasını savunanların muhalefetiyle karşılaşması kaçınılmazdı. İlk zamanlar V. Murat'ı tekrar tahta geçirmek gayesiyle yapılan ve sonuçsuz kalan iki teşebbüsten sonra muhaliflere karşı daha dikkatli davranılmıştır. Buna rağmen muhalefet varlığını sürdürdü ve zamanla gerek yurt içinde, gerekse yurt dışındaki muhalefet bir takım merkezlerde mihraklaştı.

Söz konusu muhalefet hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalışı ile bu duruma karşı tedbir almak üzere tatbik olunan ıslahatların etkileşiminin bir sonucu olduğu gibi, Yeni Osmanlılar hareketinin de tarihi mirasçısı durumdaydı.[2] Ayrıca Bulgaristan'dan geldiği anlaşılan ve esas itibariyle Rusya'da ortaya çıkan halkçılık (Narodniklik) akımının tesirine de rastlanmaktadır ki, özetle Jön Türklerin ise bir ideolojik tavır ortaya koyarak başlamadıkları söylenebilir.[3]

Yurt içinde muhalefetin oluşmasına katkıda bulunan en etkili merkezler, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye gibi okullarla birlikte, bilhassa Balkanlarda bulunan bazı şehir merkezleriydi. Fikri muhtevası zengin olan Mülkiye'deki eğitim, pozitivist bir dünya görüşünün yayılmasını temin ederken, iktisadi unsurların önemini tebarüz

---

[1] Abdurrahman Çaycı, "Atatürk ve Çağdaşlama", **Atatürkçü Düşünce**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1992, s. 645-646.

[2] Bkz. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri,** Ankara 1964, s. 8, E.E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 ihtilali** (Çev) Nuran Ülken, İstanbul 1972, s. 19, Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, (Çev) Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara 1974, s. 109.

[3] Mardin, **a.g.e.**, s. 21.

ettiren bir realizmi telkin ediyordu.[4] Askeri Tıbbiye öğrencileri ise biyoloji ilimlerinin eğitimlerinde tuttuğu yerle mütenasip olarak maddeci bir dünya görüşüne sahip oluyorlar ve biyolojik materyalizmi benimsiyorlardı. Meselâ, bu okulun öğrencilerinden Abdullah Cevdet toplumu kalkındırmak için, öğrendiği materyalist fikirleri, ilham kaynaklarını teşkil eden Felix Isnard ve Ludwing Buchner gibi çok basit bir şekilde Osmanlı halkına anlatmayı tasarlıyordu.[5] Ayrıca taşralı talebelerin okulda, öğrenciler arasında yapılan ayrımlara karşı gösterdikleri tepki de yönetime karşı muhalif olmakta somutlaşıyordu.[6] Muhalefetin askeri okullarda başlamasının diğer sebepleri ise, batının etkisini en çok hisseden genç nesillerin ülke içinde gidebilecekleri okulların sınırlı olması ve devlette görev almak mecburiyetinde olan okumuşların icra edebilecekleri mesleklerin askerlik ve memurluktan ibaret bulunmasıydı.[7]

Askeri Tıbbiyede hocalık yapan ve devrin fikir hayatında çok mühim bir yeri olan Beşir Fuad, Osmanlı aydınlarına Fransız natüralizmini tanıtmıştır. Beşir Fuad'ın fikirlerinin arkasında "kuvvet" ve "madde"nin dünyanın iki esas muharriki olduğu inancı yatıyordu.[8]

Materyalizmin yanısıra, bu okulun oluşturduğu aydın tipine diğer bir etkisi de bu kimselerde sosyal olaylara kendilerince gerçek bilim olarak görülen pozitif bilim metotları uygulama isteğini uyandırmasıydı.[9]

Kısaca tasvir edilen bu psikolojik ve ideolojik ortamda muhalefetin ilk gizli teşkilâtı kurulmuştur. İbrahim Temor, İshak Sükûti, Mehmet Reşid ve Hikmet Emin adlarındaki Askeri Tıbbiye öğrencileri 1889'da "İttihad-ı Osmani" adı altında bir cemiyet kurdular.[10] İtalyan Carbonari teşkilâtı örneğine göre teşekkül eden cemiyet kısa zamanda gelişti. Bu cemiyetin faaliyetleri, bazı kesintilerle, yurt içinde ve dışındaki merkezlerde ve isim değişiklikleriyle meşrutiyetin ilanına kadar sürdü. Jön Türk muhalefet hareketinin fikir alanındaki gerçek merkezleri Avrupada bulunuyordu. Çeşitli sebeplerden dolayı Avrupaya kaçan önde gelen muhalifler Londra, Paris, Cenevre gibi şehirlerde faaliyet gösteriyorlardı. Bunlar yaptıkları siyasi muhalefetin yanısıra, çeşitli neşriyatla da, İmparatorlukta yapılmasını arzu ettikleri reformlar hakkındaki fikirlerini açıklıyorlardı. Hatta muhalefete geçmeden önce, padişaha bir lâyiha göndererek reform tekliflerini sunuyorlardı. Jön Türk hareketinin yurt dışındaki diğer mühim merkezleri ise Kahire ve Romanya idi.[11]

---

[4] **y.a.e.**, s. 23.

[5] Biyolojik materyalizmin toplumu kalkındıracağı yolundaki düşüncelerinde Abdullah Cevdet'in en çok etkileyen Isnard, Vopt ve Moleschott ile bu konuda büyük sansasyon yaratan Ludwing Büchner'in "Madde ve Kuvvet" adlı kitabı idi. Abdullah Cevdet bu kitabın bir bölümünü Türkçeye çevirmişti. Bunun için Bkz. Mardin, **a.g.e.**, s. 169, Şükrü Hanioğlu, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981, s. 13-15.

[6] Mardin, **a.g.e.**, s. 39.

[7] Ramsaur, a.g.e., s. 34.

[8] Mardin, **a.g.e.**, s.

[9] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 12.

[10] Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İst. 1948, s. 61-64, Ayrıca Ramsaur, **a.g.e.**, s. 30-31, Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 25, Sina Akşin, **Yüz soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İst. 1980, s. 17, Şükrü Hanioğlun'dan farklı olarak kurucularından beşinci olarak Hüseyinzade Ali'yi gösteriyor.

[11] Jön Türklerin yurt dışı faaliyetleri hakkında Kuran, a.g.e., s. 190 ve sonrasında geniş açıklama vardır. Akşin, a.g.e., s. 26 vd.

Gerek yurt dışındaki gerekse yurt içindeki faaliyetlerin ve bilhassa Balkanlardaki komitacılık hareketlerinin sonunda, ülkenin içinde bulunduğu şartların da tesiriyle II. Abdülhamid Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymak zorunda kalmıştı (23 Temmuz 1908) ve tarihimizde İkinci Meşrutiyet adıyla bilinen dönem başlamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde, mevcut serbestlik ortamının tesiriyle herkes düşüncelerini siyasi-sosyal yapının müsade ettiği ölçüde ifade edebilmiştir. Dönemin en etkili belli başlı fikir akımı olarak Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık gözükmektedir.[12] Bu çalışmada bu fikir akımlarının en radikal olanı olarak beliren "Batıcılık" incelenecektir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, bu fikir akımları arasında ayrılık unsurlarının yanısıra ortak özellikler de vardır. Bu husus ilerde daha da netleşecektir.

Batıcılık akımınız incelemeye geçmeden önce, batıcılıktan ne anlaşıldığını ve batıcılar olarak kimlerin nitelendiğinin açıklığa kavuşması gerekmektedir. Bu bölümde "batıcılık" batı dışındaki bir toplumun modernleşmesinin, o toplumun bütün yönleriyle batıya benzemesinin gerçekleştirilmesiyle mümkün olabileceğini savunan bir fikir akımı olarak ele alınacaktır. Ancak bu tanım çok umumi bir mahiyet arzetmektedir. Herşeyden önce "Batı" kavramı aslında değişik çeşitlemeleri olan bir bütünü ifade etmektedir. Bu şimdilik bizi ilgilendirmemekle birlikte, Jön Türklerin batıdan kastettiklerinin kendilerini etkilemiş olan özellikleriyle batı fikir akımları ve bu akımların tasvir ettiği toplum modeli olduğu söylenebilir. Burada esas gerekli olan nokta "batıcılar"ın kimler olduğunun açıklığa kavuşturulmasıdır.

Burada "batıcılar" olarak içtihad mecmuası çevresinde kümelenen grup anlaşılacaktır. İçtihadcıların yanısıra, onların fikirleriyle paralellikleri görülen ve hatta onları etkilemiş olduğu anlaşılan Prens Sabahattin ve "Adem-i merkeziyetçi"ler de gerçek anlamda batıcı sayılabilirler.[13] Ancak bu iki grub gerek siyasi, gerekse fikri faaliyetlerinde hemen tamamen ayrı düşmüşlerdir. Prens Sabahattin'in Osmanlı toplum yapısında köklü değişiklikleri ön gören "teşebbüs şahsi" ve "Adem-i merkeziyet" düşünceleri içtihad çevresi tarafından çok fazla itibar görmemiştir. Bunların dışında gerçekten batıcı sayılabilecek olan ve Auguste Comte'un pozitivizmini meslek edinmiş olan Ahmet Rıza'nın durumunu da izah etmek gerekir. Yurt dışındaki faaliyetlerine batılı bir Osmanlı toplumu oluşturmak için reform tasarıları hazırlamakla başlıyan Ahmet Rıza siyasi sahada giderek İttihat ve Terakki'nin komiteci kanadıyla işbirliğine yönelerek, fikirlerinden tavizler vermiş ve hemen bütün siyasi, hayatında batıcılardan ayrı kalmıştır.[14]

Esasen bütün Jön Türklerin fikirlerinde, halkçılık iddialarına rağmen halka karşı temel bir güvensizlik, yaratılacak bir elit eliyle halkı eğitmek gibi ortak özelliklere rastlamak mümkündür. Onların fikirlerinde o dönemde Avrupa'da tartışılan fikirlerin izlerine rastlanır. Ortak özelliklerden biri de, hiçbirinin –Abdullah Cevdet bir dereceye kadar istisna-toplumun çerçevesini kırmaya yönelik bir teoriyi, yani ütopya'yı sistemleştirememiş olmalarıdır. Reformcu aydınlara tesir eden batılı fi-

[12] Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, İstanbul 1938, s. 16-17.

[13] Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi** C. II. Kısım4, ankara 1952, s. 439'da İçtihad grubuyla birlikte Prens Sabahattinciler de İnkılapçı Osmanlılar olarak vasıflandırıyor.

[14] Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza için Bkz. Mardin, **a.g.e.**,

kirlere şekil veren ise Osmanlı İmparatorluğunun bazı sosyal strüktürel özellikleri olmuştur.[15]

Bütün bunlara rağmen İçtihad grubunun savunduğu fikirlerin batıcılık olarak tarif edilmesi fazla sakıncalı gözükmemektedir. Esasen II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarından bahseden eserlerde batıcılar olarak bu grup adlandırılmaktadır. Bu adlandırmada Peyami Safa'nın eseri etkili olmuş olabilir. Gerçekten de sonraki araştırmacılar dönemi fikir akımlarını kaba çizgileriyle üç grupta toplamışlardır: Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük.

Batıcılık bir fikir akımı olarak, gerçek anlamda II.Meşrutiyet Döneminde ortaya çıkmışsa da, batıcıların fikirleri hiç şüphesiz II. Meşrutiyet öncesinde oluşmaya ve olgunlaşmaya başlamıştı. Atatürk ilke ve inkılâplarında ise radikal, köktenci bir batıcıların fikirlerinin oluşması ele alınacak II. Meşrutiyet Dönemi batıcılık akımı incelenecek ve Atatürk dönemi karşılaştırmalı olarak gözler önüne serilerek sonuçta batıcılığın genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

B-Batıcılığın Fikri Temelleri

Yukarıda özet halinde anlatılan gelişmeler çerçevesinde bu bölümde anlaşılan biçimiyle batıcılığın fikri temellerinin II. Abdülhamid devrinde Jön Türkler'in muhalefet hareketi içinde oluştuğu söylenebilir. II. Meşrutiyet dönemindeki batıcıların büyük çoğunluğu II. Abdülhamid devri muhalefetinin içinde bulunmuşlardır.

Bu dönemde yurt dışında çıkan ve II.Meşrutiyet devri batıcı fikirlerin ilk savunulduğu mecmualar olarak "Osmanlı" ve "İctihad"ı görmekteyiz. Osmanlı gazetesi Jön Türklerin Cenevre grubu tarafından 1 Aralık 1897'de çıkarılmaya başlandı.[16] Şunu da belirtmekte fayda görüyorum: "Osmanlı" grubunu oluşturanların saraydan talebe tahsisatı adı altında para almaları ve muhalefetlerini büyük ölçüde bu kaynaktan sağladıkları parayla sürdürdüklerini ifade edebiliriz. Bu kadronun bir başka özelliği de, Abdullah Cevdet ve İshak Süküti gibi İttihat Terakki kurucularından ve eserlerden oluşmasıydı. Daha sonra yurt dışındaki muhaliflerin çoğu II. Abdülhamid'le anlaştığı[17] için, "Meşveret"in Türkçe yayınını kapattığını, bundan sonra "Osmanlı" da yazacağını söyleyen Ahmet Rıza'nın Cenevre grubuyla anlaşamadığını görüyoruz.

Aslında birtakım mali sıkıntılar içinde bulunan Cenevre grubu, İsviçre hükümeti baskıları yoğunlaştırınca "Osmanlı"yı yayınlamakta zorluklarla karşılaştı. Osmanlı hükümeti ile uzun süren pazarlık sonucunda, Trablusgarp ve Fizan'daki sürgünlerin serbest bırakılmaları şartıyla muhalefetten vazgeçen Cenevre grubunun önderleri çeşitli memuriyetleri kabul ederek, devlet hizmetine girdiler.[18]

Ancak "Osmanlı" çıkmaya devam etti. Birtakım baskıların da devam ettiği bir sırada, Avrupa'ya gelen Damat Mahmut Paşa ve oğulları Cenevre grubuna ka-

[15] Mardin, **a.g.e.**, s. 226-230.

[16] Bu konu için Bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 106 vd., Mardin, **a.g.e.**, s. 95, Akşin, **a.g.e.**, s. 34.

[17] Kuran, **a.g.e.**, s. 96-98, Akşin, **a.g.e.**, s. 31-34.

[18] Mardin, **a.g.e.**, s. 118, Ramsaur, **a.g.e.**, s. 70-71, Hanioğlu, **a.g.e**, s. 40.

tılmışlar ve kısa bir süre sonra "Osmanlı" Londra'da yayınlanmaya başlamıştır.[19] Abdullah Cevdet'in fikri gelişmesine paralel olarak anarşist bir karakter kazanan "Osmanlı"nın yanısıra "İçtihad" dergisi de çıkarılmaya başlandı.[20] "Osmanlı" 1904'de yayınma son verirken, İsviçre'deki baskıların sebebiyle Abdullah Cevdet 1905 Eylül'ün başında Kahire'ye geldi ve Aralık.1905'ten itibaren muhalefete burada devam etti. Bu dönemde Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının komitacılık hareketlerinden uzak oldukları ve kültür meselesine giderek daha fazla önem verdikleri bir dönem olarak dikkati çeker. Bu dönemdeki "İçtihad" da ihtilâlci temalara çok az rastlandığı görülmektedir.[21]

Bu dönemde Abdullah Cevdet ve arkadaşları, fikirlerini benimsedikleri Avrupalı düşüncelerin eserlerini çevirerek ve ebedi ve kültürel yayınlarda bulunarak halkın kültür seviyesini yükseltmeye çalışmışlardır.

Batıcıların neşriat alanındaki faaliyetlerini özetledikten sonra, sözkonusu devirde ileri sürdükleri temel fikirleri olan, biyolojik materyalizm, sosyal Darvinizm, Le Bon patentli halk anlayışı (Cumhur Ruhu fikri), İslâm'ın sosyal muhtevasından yararlanma ve silik çizgilerle olsa da Laiklik ve Cumhuriyet vb. hususları inceleyebiliriz.

Hemen bütün Jön Türklerin eğitiminde biyolojik materyalizmin oynadığı role işaret etmiştik. Batıcılar bu hususta belkide en aşırı şekilde düşünenlerdi. Mesela Abdullah Cevdet'in hedefi biyolojik anlamda bir materyalizmin zamanla dinin yerini almasıydı. Bunun için ise dinin sosyal muhtevasından faydalanılması gerektiğine inanıyordu.[22] Esasen İslâmın sosyal muhtevasının Osmanlı toplumunun çağdaşlaşmasında rol oynayabileceğine Ahmet Rıza'da inanıyordu. Yani bu düşünce Abdullah Cevdet'in kendisine has birşey değildi.

Abdullah Cevdet ve arkadaşlar dinden yalnız siyasi amaçla değil, belki de ondan çok daha fazla İslâm ülkelerinin kültürel birliğine sağlayacak bir araç olarak da faydalanmayı düşünüyorlardı.[23] Zaten İslâmdan bir ilerleme aracı olarak faydalanmak istemesine rağmen, Abdullah Cevdet aslında dinin İslâm toplumlarının gerilemesinde en önemli rolü oynadığına inanmıştı.[24]

Yerli kültürün temel belirleyicisi olarak gözüken İslâmiyetten, sadece bir araç, yani biyolojik materyalizme geçiş aracı olarak faydalanmayı düşünen batıcı aydınlar, acaba batı kaynaklı fikirlerden nasıl etkilenmişlerdi ?Burada ilk dikkati çeken husus batıcıların-ve genelde Jön Türklerin-batının ikinci sınıf aydınlarının etkisinde bulunmuş olmalarıdır. Gerçi bu yolla gelen fikirler o devirde batıda tartışılan fikirlerin akisleridir. Bunun yanında devrin en etkili fikir akımlarından Marksizmin Osmanlı aydınına tesir etmemesi, en çok sosyo-kültürel miras ve yapı ile ilgili bir husus olsa gerekir.[25]

---

[19] Kuran, **a.g.e.**, s. 143, Mardin, **a.g.e.**, s. 119.

[20] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 49

[21] Mardin, **a.g.e.**, Hanioğlu, **a.g.e.**, s.56-57.

[22] Mardin, **a.g.e.**, s.180.

[23] Hanioğlu, **a.g.e.**, s.141-152.

[24] Mardin, **a.g.e.**, s.173, Hanioğlu, **a.g.e.**, s.139,

[25] Mardin, **a.g.e.**, s.230

Batıcılığın en mühim siması olarak gözüken Abdullah Cevdet'in fikirleri bütün olarak dikkate alınınca "ansiklopedizme geri dönüş"ü temsil ettiği söylenebilir.[26] Gerçekten de o, birçok sahada tercüme, derleme ve telifler vücuda getirmiş ve bu eserlerdeki fikirleri Osmanlı aydınlarına tanıtmaya çalışmıştır. Halkı güçlendirmek için onu eğitmek lüzumuna inanan Dr. Cevdet, halka batının büyük yazarlarının eserlerinin okutulmasıyla bunun sağlanacağına inanıyordu.[27]

Dr. Cevdet'in derlemelerinin bir çoğunu materyalist filozofların oluşturduğunu söylebiliriz. Avrupa'ya gelişinden sonra yazdığı ilk kitabın (bu kitabın adı Fünun ve Felsefe'dir) birinci kısmında Ludwig Büchner (1824-1899)'in (Nature et Scence) adlı eserinin birinci cildinin fünun ve felsefe kısmının tercümesi yer alıyordu. Abdullah Cevdet bu çalışmalarını yaparken okurlarının dini hislerini rencide etmemek için İslâm fukahasının sözlerini kullanarak materyalizme varmaya çalışıyordu. Meselâ ona göre Allah'ın her sıfatı, insanları ilmi araştırmalar yapmaya teşvik eden bir emirdir.[28]

Abdullah Cevdet'in bu tutumunun sebepleri ise, yani onun halkı eğitmeye verdiği önem ile, modernleşmeyi batı fikriyatını hazmederek düşünce yapısını değiştirmek meselesi olarak anlamasıdır. Bu anlayış sadece ona mahsus olmayıp, ilk yönüyle bütün Jön Türklerin, ikinci yönüyle –yani batılılaşmayı bir zihinleri değiştirme meselesi görmek-bütün batıcıların ve daha sonra ise Cumhuriyet inkılaplarının fikirlerinde görülen bir özelliktir.

Bütün Jön Türkleri öğrencilik dönemlerinden itibaren en çok etkileyen fikirlerin mühim bir kısmı da Fransız İhtilalinden geliyordu. Daha önce Yeni Osmanlıların da fikirlerini benimsedikleri J.J. Rousseau'nun sosyal mukavele konusundaki fikirlerini ufak değişikliklerle ifade eden Dr. Cevdet, "...Avam'ın istihsal-i haka muktedir olması, havası İltizam-ı hakka- her ne surette olursa olsun mecbur bulunması, kâbe-i âmâlimizin esas-ı lâyetegayyesini teşkil eden "iki emel" işte bunlardan ibarettir.."[29]

Ancak halka zahiren verilen bu öneme karşılık, hemen bütün Jön Türkler gibi o da meselelerin hallinin bir "elite"in yalnız siyasi bir "elite"den ibaret olmaması her dalda bu tür elitlerin yaratılmasıyla sosyal gelişmelerin sağlanmasının mümkün olabileceğine inanmasıydı.[30]

Seçkinlerin yönetimi ile halkın yönetimdeki murakebeci rolünün artması fikirleri arasında çelişkilerin sebeplerinin aranması bizi, o sırada Avrupa'da da tartışılmakta olan ve Gustave La Bon tarafından ortaya atılan bir teoriye "Cumhur Ruhu" teorisine götürür.

Şunu da söyleyebiliriz ki genelde Jön Türklerin, daha dar anlamda ise Dr. Cevdet ve arkadaşlarının, batı fikirlerini geniş halk tabakalarına taşımak gayretleri halktan pek fazla iltifat görmemiştir. Osmanlı'nın amme efkarından şikayet etmeleri açık bir şekilde göstermektedir.

---

[26] Mardin, **a.g.e.**, s.163

[27] Mardin, **a.g.e.**, s.175, bu konudaki yayın faaliyeti için Bkz. Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi** C.I, İstanbul

[28] Mardin, **a.g.e.**, s.169.

[29] Hanioğlu, **a.g.e.**, s.163.

[30] Mardin, **a.g.e.**, s.226.

Fikirlerinin halk tarafından kabul görmeyişi karşısında ise halk psikolojisini anlamaya yönelmişlerdir. Mesela o zamana kadar felsefe, materyalizm vb. meselelerle ilgilenen Dr. Abdullah Cevdet'in birden bire halk psikolojisi etütlerine ve Le Bon gibi kütlenin tepkilerinin açıklamasını yapmaya çalışmış olan birisine dönmüş olmasının altında bu faktör yatar.[31] Abdullah Cevher'in imzasız fakat, Le Bon'dan mülhem oldukları şüphesiz yazıları ilk olarak "Osmanlı" dan görülmeye başlandı. "Kütle mantıktan ziyade hisle hareket eder, müphem bir fikir kitlelerce ilmi bir hakikatmış gibi kabul edilir." O'na göre Abdülhamid'in kütleleri kendisine bağlayabilmesinin asıl sebebi kitle psikolojisini anlamış olmasıydı.[32]

Gene bu dönemde Jön Türkler etkileyen mühim fikirlerden biri de sosyal Darwiniz'dir. [33]

Genel manada, sosyal ilerlemeyi sağlamak için ileri sürdükleri bu fikirlerinin yanı sıra batıcılar II. Meşrutiyet devrinde de savunacakları bazı siyasi ıslahat tekliflerini ve folitik görüşleri ilk olarak bu devirde serdetmişlerdir.

İlk defa 1899 senesinde "Osmanlı"da "İdare-i Cumhuriye"den bahsedildiği görülmektedir. Laikleşme isteğini ifade eden belirtiler ve bunun yanında "âhlâk-ı içtimaiye" mefhumu, Batı medeniyetinin belki de bir bütün olarak alınması gerekeceğini şeklindeki fikirler "Osmanlı"nın derin manada "Batıcı"olduğunu gösterir.[34]

Diğer Jön Türk dergilerinden farklı olarak "içtihad"la Atatürk inkılaplarının öncülüğünü yaptığı sayılan bir çok temaya rastlanır.[35]

Siyasi fikirleri itibariyle etnik grup milliyetçiliğine karşı olan batıcılar, Osmanlı ittihad-ı anasırını savunuyorlardı. Ancak bu birliği sağlayacak güç Abdullah Cevdet için haneden değil, birleşen milletlerin ortak çıkarları olmalıydı.[36]

Özetleyecek olursak II.Meşrutiyet öncesinde batıcı fikirlerin oluşmasında sosyal Darwinizm, biyolojik materyalizm ırsıyetle geçen özelliklerin eğitimle giderilebileceği yolundaki görüşler ve "Cumhur Ruhu" gibi batılı kaynaklı fikirler rol oynamışlardır. Bütün bu fikirler batıcıları "elite" eliyle de ve eğitim yoluyla toplumun kalkınmasını sağlamak düşüncesine götürüyordu. İlk olarak lâikleşme temayülleri ve saltanat kurumuna karşı temel bir şüphe onların yazılarında görülmüştü. Batılılaşmanın "kültür" ve "yönetim" le ilgili yönlerine verdikleri bu temel kıymete rağmen batıcılar, II. Meşrutiyet devrinde de görüleceği üzere iktisata çok fazla önem vermiyorlardı. Esasen bütün Jön Türkler gibi batıcıların da anlamakta en zorluk çektikleri husus, iktisadi gelişme olmuştur. Bu durumu Türklerin idarecilik vasfına bağlamak[37] herhalde doğru olacaktır. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin bürokratik

[31] **y.a.e.**, s. 101.

[32] Mardin, **a.g.e.**, s. 101.

[33] Bu konu için bkz. Hanioğlu, **a.g.e.**, s.181.

[34] Mardin, **a.g.e.**, s.115

[35] Bkz. Mardin, **a.g.e.**, s. 185. Hanioğlu, **a.g.e.**, s.220-221

[36] Hanioğlu, **a.g.e.**, s.216

[37] Bkz. Mardin, **a.g.e.**, s. 183-184

yapısı, bütün ıslahatçıların meseleleri idari tedbirlerle halletmek yolunu tercih etmelerinde rol oynamış olmalıdır.[38]

Batıcılar, batılılaşmayı henüz tam olarak batılı olmak gibi almıyorlarsa da[39] oluşturmayı düşündükleri kültürde Batıya düşen pay giderek artarken doğuya- islama- verilen önem azalıyordu.

C-İkinci Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımı

a-Batıcılar ve İslâm

İkinci Meşrutiyet dönemi (1908-1918) Türkiye'de fikir münakaşalarının yoğun olarak olduğu, her türlü fikrin savunulduğu bir dönemdir. Ziya Gökalp bu dönemin fikir cereyanlarını şöyle sıralamıştır. Muasırlaşmak, İslâmlaşmak ve Türkleşmek. Bunlardan muasırlaşmak fikrini herkesin savunduğunun onun içinde bir naşiri olmadığını belirtir.[40] Gökalp'ın bu görüşüne daha sonra Peyami Safa şu itirazı yapmatadır.

"Gökalp "muasırlaşmak" fikrinin bir naşir olmadığını söylediği zamanda, Abdullah Cevdet'le arası açık olduğu için, ona karşı duyduğu infiale bir hakikati kurban ediyor: Meşrutiyetten evvel Mısır'la neşredilmeye başlanan "İçtihad" mecmuası tam yirmisekiz sene, klerikalizmle mücadele ederek muaşırlaşmak cereyanınının en önde koşan tek naşiri ve müdafii olmuştur. Başka mecmua ve gazetelerin de biraz daha pes perdeden bu yüksek sesi takip etmiş olmaları, onun birinci planda rolünü değiştirmez."[41]

Şurasını vurgulamakta fayda var, gerek ikinci meşrutiyet öncesinde ve gerekse, ikinci meşrutiyet döneminde ileri sürülen fikirlerde, Osmanlı sosyal-strüktürel unsurlarının şekillendiği biçimiyle tamamen Batı (siyasi, sosyal, fikri yönleriyle) konuşturulmaktadır. Bilhassa batıcılar batıyı en geniş bir dozda, fikir ve kurumlarıyla Osmanlı ülkesine sokmak amacındadırlar.[42]

Peyami Safa ayrıca bu üç cereyanının Gökalp'in tasvir ettiği gibi bir netlik içinde olmadığını, çok kere derece derece birbirlerine karıştıklarını ekler. Bu dönemde tartışılan belli başlı meseleleri Peyami Safa şöyle özetler:

"Türk Tarihi Sultan Osman'dan mı başlar daha evvelden mi? Timurlenk bizden sayılır mı, sayılmaz mı? Osmanlı İmparatorluğunun banileri Türk müdürler, değilmidirler? Cengiz mi daha büyüktür Yavuz mu? Turan mı, İrfan mı? Tesaddür

---

[38] Gelenekten kaynaklanan bu tür etkileri anlatmak için "Kültür Kodu" kavramı kullanılıyor. Kültür kodu "toplumun tarih içinde işlenmiş, toplumun tümüne malolmuş ve kurumlar yoluyla devam ettirilen" sembol kümeleşmelerine verilen addır. Bunun için Bkz. Şerif Mardin, **İdeolojik**, Ankara 1982, s. 116.

[39] Bunun için bkz. Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 183-193 arasındaki "Doğuculuk-Batıcılık" faslı

[40] Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tatbik olunursa görülür ki, müttefiklerimiz, iptida "muassırlaşmak" lüzumunu hissetmişlerdir. Üçüncü Sultan Selim devrinde başlıyan bu temayül inkılaptan sonra "İslamlaşmak" emeli iltihak etti, son zamanlarda ortaya bir de "Türkleşmek" cereyanı çıktı. Muassırlaşmak (Modernistation) fikri mütefekkirlerce aslı bir akide hükmünde olduğu için muayyen bir nadire malik değildir. Her mecmua, her gazete bu fikrin az çok müdafiidir" Bkz. Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muassırlaşmak**, (haz) İbrahim Kutluk, Ankara 1976, s.1

[41] Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 18.

[42] Tarık Zafer Tunaya, **Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 1960, s.70

ve taaddüd-ü zevcat kalkabilir mi, kalkamız mı? Ulema sınıfından bu memlekete ziyanmı gelmiştir, fayda mı? Şiilik mi, sunnilik mi? İslâm terakkiye mani mi, değil mi? Latin harflerini almalı mı, almamalı mı? Arap ve Acem kültüründen tedric edilen bir Türk'ün medeni bir kıymeti kalırmı, kalmaz mı?..."[43]

Bu özetten ilk bakışta şunlar çıkarılabilir. İkinci Meşrutiyet Döneminde bir milli kimlik meselesi gündeme gelmiştir. İkinci olarak garplılaşma metodu üzerinde tartışılmaktadır. Ancak garplılaşma üzerinde tartışan aydınların dikkati daha çok toplumun kültürüyle ilgili meselelerde ve bazı ananevi müesseseler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Avrupa'nın gücünün en belirgin unsuru olan teknoloji tartışmalar içinde hakettiği yeri bulamamıştır. Bu açıdan bakıldığında ilim, irfan vb. sözlerin mistik bir anlam ifade ettiği veya başka bir ifadeyle doğmalaştığı belirtilebilir.

Bu dönemde batıcıların başında, Abdullah Cevdet, Celâl Nuri, Süleyman Nazif, Kılıçzade Hakkı ve Ahmet Muhtar vardı. Genel olarak yenileşme meselesinde birleşen batıcılar din konusunda ve batının ne dereceye kadar örnek olabileceği meselesinde birbirlerinden ayrılıyorlardı.[44]

Bu dönemde batıcılara göre İslâmiyet ve onu temel alan bazı müessese ve geleneklerin doğu toplumlarının gerilemelerinin en büyük amilleri olmuştur. Buna rağmen gerek meşrutiyet öncesi ve gerek meşrutiyet sonrası İslam'a cepheden hücum edememeleri, Osmanlı Devletinin bir İslâm devleti ve toplumda kıymet hükümlerinin temel belirleyicisinin müslümanlık olmasından ileri geliyordu.

Batıcıların en önde gelen savunucularından Abdullah Cevdet'in Meşrutiyet sonrasında yaptığı işlerin Reinhard Pozy'nin İslâmiyeti ve Peygamberini çok sert bir şekilde tenkid eden "Tarih-i İslâmiyet" adlı kitabının çevirisi gelmektedir. Abdullah Cevdet'e göre İslâm düşünce sistemi gereksizdi. [45]

Ancak eserin tepkilerle karşılanması üzerine Abdullah Cevdet ve batıcıların İslâm'a karşı tavırları yumuşadı.

Kılıçzade Hakkı gibi batıcılar "reforme edilmiş İslâm" düşüncesini savunmuşlardır. Kılıçzade Hakkı'nın şu satırlarında İslâmın müsbet sayılan yanlarından faydalanmak düşüncesini görmekteyiz. "...Tasavvufi bir tarzda yalnız din için yaşanıldığı efkârı revâc-yab olan memleketler sefaletten kurtulamıyor. Bizim gibi! Yalnız maddiyata tapanlar ahlâken pek fena sükut ediyor ve anarşi içinde çalkalanıyor"[46]

Batıcılara göre 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) siyasi inkılâbını içtimaî bir inkılâpla tamamlama zarureti vardır. Bunun için ise ilk önce geriliklerimizi idrak

---

[43] Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 16.

[44] Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul 196, s. 25.

[45] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 325. vd.

[46] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 334, Batıcıların, dinin arka plana geçeceği bir Türk toplumu düşüncesini gerçekleştirmek üzere ve İslâmiyet adına, yeni bir inanç sistemi oluşturma çabaları, devrin islamcı aydınlarının dikkatinden kaçmamış ve tenkitlere uğratılmıştır Bunun için bkz. **y.a.e.**, s. 335.

ve bunlara ilân etmemiz lâzımdır. Toplum bir kere kendi geriliklerine sırtını dönünce, batıya dönmüş olacaktır. Bütün çekilenlerin sebebi, Avrupalı olmamaktır. Ülke seçkinlerini cehaleti yoketmek ve hakikat ve ilmi yaymak görevi beklemektedir.[47]

Osmanlı gerililiklerinin en mühim sebeplerinden biri olarak da kadınlarımızın durumu ele alınmış ve bu dönemde şiddetle münakaşalara konu edilmiştir.[48]

Batıcılardan Abdullah Cevdet kadın meselesine yurt dışında bulunduğu yıllardan itibaren ilgi duymağa başlamıştır. İçtihad'ın Cenevre'de yayınladığı yıllarda müslümanların kalkınması için nelerin yapılması gerektiği yolunda açtığı bir ankette bir Fransız edebiyatçısının cevabı şu olmuştur. "Kuran'ı kapa, kadınları aç". Abdullah Cevdet bunu "hem Kuran'ı, hem kadınları aç" şeklinde değiştirerek aile reformu meselesinin sloganı yaptı. 1908 inkılâbından sonra peçe ve çarşafa karşı savaşı başlatan o oldu.[49]

Kadın meselesi ile ilgili bir kitap yazan Celâl Nuri[50] ise kadınların eğitimi meselesine İslâm toplumlarmm eğitim ve kalkınmaları açısından temel bir kıymet vermiş, çok kadınla evlilik (taaddüd-ü zevcat), tesettür, cariyelik, odalık, erkeklerden kaçma, görücü usulüyle evlenme vb. geleneklerin radikal bir tenkidini yapmıştır. Ancak bütün tenkit ve tekliflerini İslâmi hükümlerle te'life de gayret göstermiştir.

Celâl Nuri kadın eğitiminin fonksiyonel önemini şu cümleyle belirtiyordu: "Herşeyden evvel kadınları ıslah etmeyiz ki onlar da çocukları, çocuklar da büyüdüklerinde devlet ve milleti ıslah etsinler".[51] Avrupai usullerin taklidinin yolaçtığı gülünç durumları da tenkit[52] etmekten geri durmayan Celâl Nuri sonuçta kadınların hürriyet meselesinin bir zaman meselesi olduğunu vurgular.[53]

İçtihat dergisinin kadrosunda yer alan Kılıçzade Hakkı ise bütün belâların kaynağı olarak gösterdiği softalığa karşı harp ilan etmiştir. Kılıçzade şöyle demekteydi:

"Halka diyeceğiz ki: Altıyüz seneden beri softaları, şeyhleri, dervişleri dinlediniz, kazancının hüsrandan ibaret kaldı. Bunu def'atle ve bilfiil tecrübe ettiniz. Şimdi biraz da softaların ve dervişlerin dinsiz dedikleri hakikat-i Kuran'iye dindarlarını dinleyiniz. Gene bağıra bağıra halka anlatacağız ki: Değil Asya'ya çekilmek kutuplara firar etsek Avrupalılar gibi çalışmadıktan sonra orada dahi yakamızı bırakmazlar, mevcudiyeti mukaddese-i diniye ve milliyemizi muhafaza ettirmezler".[54]

---

[47] Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe "Garpçılık" cereyanı", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası XVI** (1948) s. 589.

[48] Bu husus için ve genelde Türkiye'de kadın meselesi için bkz. Tezer Taşkıran, **Cumhuriyetin 50.Yılında Türk Kadın Hakları**, Ankara 1973

[49] Niyazi Berkeş, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978, s. 436.

[50] Celal Nuri, **Kadınlarımız**, İstanbul 1931.

[51] **y.a.e.**, s. 13.

[52] Celal Nuri, **a.g.e.** s. 176-177.

[53] **y.a.e.**, s. 223

[54] Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 27, Bayur, **a.g.e.**, s. 447, Tunaya "Garpçılık", s. 620-622.

Bu yazı üzerine tatil edilen İçtihad mecmuası bir müddet sonra tekrar yayın hayatına başlamış ve medreselerin ilgası, teseddürün kalkması, mecellenin ıslahı ve lâtin harflerinin kabulü lehindeki neşriyatına devam etmiştir.

İslâmcı-batıcı diye de nitelendiren Celâl Nuri de lâikleşme isteği de görülmektedir. 1 Mayıs 1913 (18 Nisan 1329) tarihli İçtihad'da dinin ve fıkhın yanlış uygulamasını tenkit ediyor, bizde ölülerin dirilere hükmettiği ifade ediyordu. Ona göre esasen suhuleti, yani kolaylığı gerektirir. Hiçbir ilerleme yoktur ki şeriate uygun olmasın.[55]

Abdullah Cevdet ise bizde muhafaza edilmesi gereken an'ane bulunmadığı inancındaydı.[56] Abdullah Cevdet ve batıcılar bizi gerileten sebebin dejenere geleneklerimiz ve Asyalı kafamız, bizi yenen gücün bizim görmek istemeyen gözlerimiz ve düşünmek isteyen kafalarımızın olduğuna çok önceden beri kanaat getirmişlerdi.[57]

Özetle islâmi veya öyle görülen bazı zümre, usül ve gelenek ve kurumları cehaletle birlikte geriliğin kaynağı sayan batıcıların lâikleşme taraftarı oldukları açıktır. Dinde değişmeyi ihtiva eden bazı isteklerine rağmen, reform konusunda esaslı bir programları yoktu. Hatta bazıları dini kurum ve kuruluşların modernleşemeyeceğine inanmıştı.

b-Batıcılar ve Batılılaşma Meselesi

Osmanlılık ideali çevresinde Avrupa yolunda ilerlemeyi ve dinin devlet işlerine karıştırılmasıyla hasıl olan engellerin kaldırılmasını isteyen batıcılar, bu yolda bazen demokratik bir gidişten çok doğuş ve türlü üstünlüklere dayanan bir soylu (seçkinler) zümresine özel hak ve fonksiyonlar yüklemeyi düşünüyorlardı.[58] Batıcıların bu tavrında hiç şüphesiz biyolojik materyalist fikirlerin rolü vardır.

Batıcıların batıyı körü körüne taklide karşı oldukları çeşitli kaynak ve araştırmalarda ifade edilmektedir.[59] Tunaya taklid olmaya batıcılığı şöyle izah etmektedir.

"Garbın iktisadi ve içtimai hayatını, yüksek, ilim ve fennini Osmanlı imparatorluğu içine nakletmek ve imparatorluğu ilim, fen, sanayi bakımlarından teçhiz etmektir.[60] Batıcılara göre "Avrupa demek üstünlük" "tefevvük" demektir. Avrupaya nazaran Osmanlı Cemiyeti ve Devleti fevkalâde geridir. Biz bu medeniyete doğru gitmeliyiz, ona kavuşmalıyız. "Nur" ondadır ve bizzat kendisidir. Zira başka bir örneğe lüzum yoktur, medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ile dikeni ile isticlas etmek mecburidir."[61]

Görüldüğü gibi batıcılar medeniyetin tek olduğunu iddia ediyorlar. Toptan batılılaşmayı savunuyorlardı. Avrupayı körü körüne taklide karşı olmak ile "gülü ve

[55] Bayur, **a.g.e.**, s. 445.
[56] **y.a.e.**, s. 445.
[57] Berkes, **a.g.e.**, s. 406.
[58] Bayur, **a.g.e.** s. 440.
[59] Bunun için Bkz. Peyami Safa, **a.g.e.**, s. 34, Tunaya "Garpçılık", s. 571, Lewis, **a.g.e**, s. 234.
[60] Tunaya "Garpçılık", s. 591.
[61] Tunaya, **y.a.m.**, s. 235, Lewis, **a.g.e**, s. 235

dikeni ile isticlas"ı şu şekilde izah ediyorlardı. Batılılaşmak bir tercih meselesi değil, bekâ meselesi idi. İktibas etmek anlamsız, kopya etmek sathi ve tehlikeli idi. Yapılacak tek şey, Avrupa'nın tamamen kabulü, Türkiye'nin medeni Avrupa'nın bir parçası haline gelmesiydi.[62]

Batılılaşmak meselesinin tartışılması gündeme, geçmişte yapılmış reformları ve özellikle Tanzimatı getiriyordu. Türkçülerin Tanzimatçılığın iflâsını ilân etmelerine[63] karşılık batıcılar şöyle diyordu:

"Biz garb isteyerek taklid etmedik, onun hücum ve istilâsına maruz kalarak hükmü nüfuzu altına geçtik". [64]

Batıcılar yapılan reformlarla bir ikiliğin, o zamanki deyimiyle "sınaiyet"in oluşturduğu kabul ediyorlardı. Onlara göre bu bütün inkılâplar için tabii olan bir şeydi. Ancak bizdeki gayr-i tabiilik bu sınaiyetin uzun sürmesinden ileri geliyordu. Bunun sebebi ise tarihimizdeki yeniliklerin kesintili olarak gerçekleşmesiydi.

Medresenin yanısıra mektebin, şer'i mahkemelerin yanısıra nizami mahkemelerin açılmasında somutlaşan ikilik meselesi genelde objektif bir durum olarak kabul edilirken, bu ikiliğin ileride alacağı hal konusunda farklı cereyanlar arasında birbirinin tam zıddı fikirler ileri sürülüyordu. Mektepleri çoğalmak mı, yoksa medreseleri devam ettirmek mi gerekiyordu? Türkçüler bu ikili yapıya karşı çıkmakla birlikte, istikbal hususunda ki fikirleri pek belirli ve net değildir. İslamcılar ve açıktan açığa mektep açılmasına karşıydılar ve medreselerin ıslahını müdafaa ediyorlardı. Batıcılar ise yukarıda da belirttiğimiz gibi ıslah için geçecek zamanı ileri sürerek beklemeye zamanımızın olmadığını söylüyorlardı.[65]

Tanzimat hususunda ise batıcıların müttefik olduğunu söylemek mümkün değildir. Celâl Nuri Tanzimat ve Kanun-i Esasi yapıcılarına aynı suçu yükler.

Memleketin durumu, milletin istidadı konularının düşünülmemesi[66] işin kopyacılıktan öteye gidememesine sebep olmuştur. Bunun yanısıra Tanzimat ricalinin sosyal ve ekonomik terbiyeye önem vermeyişleri aynı sonu değiştirmemiştir.[67]

Bu hususdaki tartışmalar, batıcıların kalkınma için eğitim reformuna ve halkın aydınlatılmasına verdikleri birinci dereceden önemi anlattığı için özellikle kayda değer. Bu fikirleri de gösteriyor ki batıcılar için mesele eğitim yoluyla halkın aydınlatılmasından ibaretti.

Önceden de belirtildiği gibi genel olarak yenileşme meselesinde birleşen batıcılar, batıdan nelerin alınması gerektiği, batının ne dereceye kadar örnek olabileceği hususunda ayrılıyorlardı.[68]

---

[62] Lewis, **a.g.e**, s. 235, Karpat, **a.g.e.**, s. 25.

[63] P. Safa, **a.g.e.**, s. 32.

[64] Tunaya "Garpçılık", s. 592-593.

[65] P. Safa, **a.g.e.**, s. 33, Lewis, **a.g.e.**, s. 236.

[66] Tunaya "Garpçılık", s. 593.

[67] **y.a.m.**, s. 593.

Batıya karşı tutumlarını kısaca izah ettiğimiz batıcıların belli başlı cereyanlara karşı tavırlarını da şöyle özetleyebiliriz.

c-Batıcıların Diğer Fikir Akımlarına Karşı Tavırları

Batıcılar, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan insanlar için temel siyasi bağ olarak gördükleri "İttihat-ı anasır" (Osmancılık) politikasını benimsemişlerdir. Ancak Celâl Nuri'nin de tesiriyle "İttihat-ı İslâm" düşüncesine yatkın gözükmektedirler. Bu islamcılıkları daha çok kültürel birlik anlamını ihtiva etmektedir. İslâmiyet hukuk reformu ile ilgili konularda İslâmcılarla çatıştıkları da bir gerçektir.

Batıcılar, Türkçülerin "Turan" idealine karşıdırlar, milliyetçilik fikrinin bölücü etkileri olduğunu savunmuşlardır. Abdullah Cevdet Türkçülerin "Turan"ına karşı "İrfan" idealini ileri sürerek, Ziya Gökalp'in meşhur beytini tek kelime değişikliği ile tekrarlamıştır.

"Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: irfan"

Batıcılar eski Türk adet ve an'anelerine ve Turan lisanına dönülmesine da karşıydılar. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde Türklere ve Türkçeye belirli bir öncelik (Millet-i hakime değil, milleti mümtaze) tanıyorlardı. Sosyalizmi ise cemiyetin bünyesiyle alâkasız bir akım olarak telakki ediyorlardı.[69]

İkinci Meşrutiyet Dönemi Türk fikir tarihinin belki de en hararetli dönemlerinden biri olarak tarihte yerini alırken, daha önceki dönemlerin ve mevcut vasatın muhtelif kanallardan icra ettikleri tesirlerden aldığı özellikleri billurlaştırmış ve kaba hatlarla üç fikir akımına sahne olmuştur. Yani dönemin fikir akımları, hakikatte bir tarihi sürecin devamı, belirli bir siyasi-sosyal-kültürel yapının tezahürleri ve bir istikbal endişesinin veya ümidinin simgeleri olmak özelliklerini taşırlar. Kısaca sözkonusu fikir akımları, içinde yaşanılan tarihi şartlarda devrin aydınlarının "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusundan hareketle vücuda getirilmişlerdir.

Bu dönemde, batıcıların savunduğu kurtuluş modelinin tek çıkar yol olarak "Batılılaşma"yı ileri sürdüklerini görmekteyiz. Batıcıların fikirlerinin oluşumunda, batının, daha çok ikinci sınıf fikir adamlarının rol oynadığı görülmektedir. Bu husus, bütün aksi iddialara rağmen batıcıların hakim özellikleri olarak tezahür eden "batı taklitçiliği"ne bir de karşılaştıkları ve çözüm yolları aradıkları problemlerin olanca zorluğuna karşılık "kolaycılık"larının eklemektedir.

Gerçekten de, yapılacak ıslahatta birinci derecede rol atfedildiği anlaşılan "elite"in eliyle ve toplumun eğitilerek cehaletin yok edilmesiyle yoluyla ulaşılacağı öngörülen modern topluma nasıl varılacağı konusunda batıcıların fikirlerinde büyük boşluklar vardır. Halka karşı güvensizlik dolayısıyla demokrat fikirlere pek fazla itibar etmedikleri anlaşılan batıcılar, toplumu kalkındıracak yönetim şeklinin aydınların yönetimi olduğuna inanıyorlardı.

---

[68] Bu husus için bkz. Ülken, a.g.e., C.I, s. 236

[69] Bu husus için Bkz. P. Safa, a.g.e., s. 22-25, 38-39, 64-66, Tunaya, "Garpçılık", s. 607-614, 618-622.

Fikir sistemlerinde iktisadi unsurlara pek yer vermeyen batıcıların, dertlerimizin kaynağı cehaletimizdir, softalardır, üfürükçülerdir, kadınların durumudur vb. sözlerinden de anlaşılıyor ki kolaycılık ve sathilik görülmektedir. Sanayileşme ve emperyalizm gibi unsurların yarattığı milletlerarası dengesizlikler gibi yaşadıkları çağın temel özelliklerini idrak edemedikleri veya çok yetersiz ve ilkel bir tarzda anladıkları görülmektedir. Islahat konusundaki tekliflerinin çoğunluğu eğitim, hukuk ve geleneksel usûl ve an'analere dairdir. Bu tavırlarında, batıcıların sosyal yapı bir "zihin olayı" modernleşmeyi de "zihinleri değiştirme meselesi" olarak görmelerinin mühim tesirleri vardır. B. Russel "Batıda teori tatbikatı takip eder, Doğuda ise ütün tatbikatın teoriden çıkarılmasına çalışılıyor" diyor. Bu fikir, özellikle doğulu ülkelerin batılılaşma çabaları için çok geçerli görünmektedir.[70] (Erol Güngör, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ankara 1980, s. 37).

D-Atatürk ve Batıcılık

Atatürk milli mücadeleyi başlatırken; birçok milletten oluşan kültür birliğini kaybetmiş, farklı kültürlerin birbirine düşman bulunduğu bir yapıdan, yeni bir millet, yeni bir devlet ve bunları benimseyecek Türk insanının oluşturulması mücadelesini de başlatmıştır.[71]

Bu hedef ve gayeyi tayin ederken bundan önceki dönemlerde olduğu gibi netleşmemiş ve tekleşmemiş ıslahatlarla değil, inkılaplarını köklü radikal bir yaklaşımla gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Bundan temel hedef bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak ve kurulan bu devleti çağdaş bir devlet durumuna getirmekti.

Mümtaz Turhan "medeni bir cemiyet olmakla, millet olarak arasında hiçbir fark yoktur, her ikisi de aynı şartları icab ettirmekte ve aynı temel vetirelere dayanmaktadır"[72] diyerek batılılaşmada milletleşmenin zorunluluğuna değinmektedir.

İkinci bir husus olarak da Batı medeniyetini temsil eden devletlerin onüçüncü asırda başlayarak geçirdikleri tarihi ve içtimai tekamülün seyrini belirterek önemine değinmektedir.[73] Batı'da dine dayanan imparatorluklar önce krallıklar halinde bölünmüş, sonra da bunlardan uzun bir içtimai gelişme ve oluşum neticesinde bugünkü milletler meydana çıkmıştır. Bu en az beş asırlık bir gelişim ve oluşumun neticesidir.[74]

Bir taraftan siyasi daha milletleşme yolunda büyük engeller ortadan kaldırılırken, diğer taraftan yeni doğmakta olan millet bünyesini oluşturan mütecanis kitlelerin işleyebilmesinin manevi şartların hazırlandığı görüyoruz. Mütecanis kitleleri, müesseseleri, sosyal grupları birbirine bağlayacak millet dediğimiz ictimai varlığın meydana gelmesini temin etmek üzere bir nevi harç vazifesi görecek milli kültür ve unsurların gelişmesi kuvvetlenmesi gereğini[75] gören Atatürk, Batıcılığın gereği olan teknolojinin alınması sırasında, Batı kültürünün, bağımsız Türk devletinin gerçek-

[70] Güngör, Erol, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ankara 1980, s. 37.

[71] Orhan Koloğlu, "Atatürk Kültür-Kamuoyu İlişkisi", Atatürk ve Kültür, H.Ü. Yayınları, Ankara-1982, s. 130-140.

[72] Bkz. Mümtaz Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz, İstanbul-1980, s. 401-402.

[73] **y.a.e.**, s. 402.

[74] Batı'daki ictimai ve milletleşme süreci için. **y.a.e.**, s. 402 v.d.

[75] **y.a.e.**, s. 405.

leşmesinde köstek olmasını engellemek için Türk kültürüne ağırlık verdiğini görmekteyiz. Bunu yaparken ümmetçilik özelliklerinin etkilerini silerek milletleşme politikasını çağdaşlaşmanın bir gereği olduğu için yerine getirme gayretlerini ve başarılılarını tesbit edebiliriz.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında daha önce belirttiğimiz üç fikirden ikisi ayakta kalmıştır. Bunlardan biri Türkçülük diğeri Garpçılıktı. Ancak bu dönemdeki Türkçüler ve Garpçılar kendilerini Osmancılıktan sıyıramamışlardır.[76] Atatürk bunu başaracak milli kültüre bağlı çağdaş, taklitçilikten uzak bağımsız Türk devletini kurmayı başardı.

İsmet İnönü de Osmanlı ıslahat teşebbüsleriyle Türk inkılabı arasındaki fark için şunu söylemiştir:

"Inkılabımız dahili ve milli mahiyeti itibarıyle, Osmanlı ictimai heyetinin vakit vakit gösterdiği ıslahat teşebbüslerinin bir devamı veya tekamülü değildir. Geçirdiğimiz son yarım asırlık hadiseler, Osmanlı devrindeki vatanperverlerin, mücahitlerin Osmanlı camiaısındaki ıslahat ve kurtuluş teşebbüslerinin yanlış temelde ve Türk milletinden başka bir bünye üzerinde çabaladıklarının ifadesidir.

Osmanlı nizamı son asrın fenni ve ictimai terakkilerine karşı, tedrici olarak değişen ve yükselen tekamülden bünyesini uzak tutmak gayretiyle, dört duvarı kalın bir hücre kalmıştır. Osmanlı ıslahatları hep bu hücre içinde çalıştılar. Bütün ıslahat teşebbüsleri, muvaffak olanlarıyla beraber, hep o hücrenin duvarları arasındaki sahaya münhasır kaldı".[77] Sanırım yukarıdaki söz inkılapların hedef ve gayesini açıklamaktadır. Modernleşmeyi de "zihinleri değiştirme meselesi" olarak görmelerinin mühim tesirleri vardır. Daha önce de belirttiğim gibi B. Russel, "Batı'da teori, tatbikatı takip eder, Doğu'da ise bütün tatbikatın teoriden çıkarılmasına çalışıyor" demektedir. Bu fikir, özellikle doğulu ülkelerin batılılaşma çabaları için çok geçerli görünmektedir.

Bilindiği gibi Atatürk, milli mücadeleye bağımsız yeni Türk devletini oluşturmasını düşündüğü bağımsız Türk devletinin çağdaş, medeni milletlerin bilim ve teknolojisiyle paralel olmasına inanıyordu. Bu ise taklitçilikten uzak, Osmanlı dönemi batıcılarının aksine köklü ve radikal, müessese ve kurumlar olarak ikilikten uzak, milli kültürün canlandırılması ve ayakta tutulması, ümmetçiliğin yerine milliyetçiliğin aldığı düşüncenin kabul edilmesiyle bir dizi inkılapların gerçekleştirilmesiyle mümkün olabilirdi. Atatürk, bilinen inkılaplarını gerçekleştirirken bunları iyi bir zamanlamayla kısa sürede Türk toplumuna kabul ettirmeyi başarmıştır. Atatürk'ün Osmanlı batıcılarından farkı da burada yatmaktadır.

[76] Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, İstanbul-1938, s. 83.
[77] y.a.e., s. 91.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

MODERN ARAŞTIMACI

Mustafa BIYIKLI*

ÖZET

Ülkelerin ve insanların ilerlemesi ve gelişmesi için yapılan ilmî çalışmalar sonucu elde edilen sosyal ve teknik bilgiler hiç şüphesiz uygulamaya konduğu takdirde bir fayda ve değer ifade ederler. Yayın vasıtalarıyla ilgililerin faydasına sunulamayan sosyal ve teknik bilgiler; pratiğe geçemeyen ve sadece hafızalarda biriken birer teoriden ibaret kalır.

Tarihî bir şehir olan ve de yaşanabilir bir ilim, kültür ve sanat şehri olma yolunda ilerleyen Kütahya ilimiz hakkında da kayda değer yüzü aşkın çalışmalar yapılmıştır. Kütahya ve çeşitli yönleriyle ilgili 104 eser(tez) hazırlanmıştır. Bu çalışmaları teoriden pratiğe(uygulamaya) geçirmek, Kütahya ilimizin daha da ilerlemesi ve gelişmesine bir katkı sağlayacağı muhakkaktır

MODERN ARAŞTIRMACININ HEDEFLERİ VE GAYESİ

Modern araştırmacı, hakikati arayan adamdır. Modern araştırmacının vazifesi hakikati aramak, bulmak, tespit etmek ve nakletmektir. Hedefleri ve gayesi ise; hedeflenen seviye ve nitelikler için gerekli araştırma altyapısını, araştırma ve eğitim ortamını, kültürünü, finansman ve programını oluşturarak ve oluşturulan altyapı ve finansman kaynaklarını iyi ve verimli bir şekilde kullanarak; konusunu doğrudan ve

* Araştırma Görevlisi, Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi A.B.D.

dolaylı olarak ilgilendiren bilgi, kaynak ve hakikatleri ilmî usuller çerçevesinde ve objektif bir şekilde araştırmak; aslî, orijinal ve yenilikçi bilgiler üretmek; üretilen bu bilgilerin, çağdaş seviyede, iyi bir üslupla yerli veya uluslararası basın, yayın ve iletişim vasıtalarıyla yazılı veya sözlü olarak, insan, ülke ve millet yararına; ilim dünyasına,Türk ve dünya kamuoyuna yayılmasını sağlamak ve bu bilgi birikimini ve becerileri öğrencilere, dolayısıyla gelecek nesillere aktarmaktır. Bununla beraber, bilgi üretimi, birikimi, yeni bilgi ve becerilerle; eğitimin, insanın, cemiyetin ve ülkenin yenilenmesi ve gelişmesine; ilme ve bilime katkıda bulunmaktır.

Aynı zamanda modern bir araştırmacı olarak başta Türk sosyal bilimleri olmak üzere, çağdaş dünya sosyal bilimlerini de mukayeseli olarak iyi araştırmak, bilmek, öğretmek ve böylece Türk milletinin dünya milletleri ve medeniyetleri arasındaki yerini tespit etmektir. Tarihten bugüne güçlü olduğumuz alanları, zaaflarımızı ve zayıf taraflarımızı görebilmek, tespit etmek ve tarihi, sosyal tecrübelerle bunları gidermenin yollarını göstermektir.

Bununla beraber milletler ve medeniyetler arenasında daima bir şuur uyanıklığı ile hareket etmek, öğrencileri de bu bilinçle yetiştirmek; onlara akademik ve meslekî açılardan sosyal tarihimizi ve kültürümüzü öğretmek ve tanıtmaktır. Bu çerçevede öğrencilere, dolayısıyla topluma tarihî, sosyal gerçekler ve tecrübeler ışığında doğru düşünme, doğru karar verme bilinci vererek ve onları verimli bir hale getirerek geleceğe hazırlamaktır.

MODERN ARAŞTIRMACI VE İLMÎ TENKİT:

İlmî tenkit, bir eserin yani kitabın müspet ve menfi bütün yönlerini açık bir şekilde dile getirmek, o eserde görülen bütün eksiklikleri ve yanlışları açık bir şekilde ifade etmektir. Diğer bir ifade ile o konunun müspet ve menfi yönlerini objektif bir şekilde ortaya koymaktır.

Bu tarif ışığında modern bir araştırmacı aşağıda maddeler halinde belirtilen ilmi tenkidin prensipleri çerçevesinde bir eseri ele almalıdır.

1- Modern araştırmacı, konusunu işlerken objektiflikten, tarafsızlıktan ayrılmamalıdır.

2- Tenkitçinin bir metot veya usul çerçevesinde konuyu ele alması gerektiği açık bir şekilde ifade edilmelidir.

3- Modern araştırmacı tenkit yapacağı bir eserde konunun nasıl ortaya konduğunu tetkik etmelidir. Tetkik edilen konuda o konuyu araştırmış olan araştırıcının kaynaklara ve vesikalara ulaşıp onlardan istifade edip etmediğini kontrol etmelidir.

4- Modern araştırmacı, o konu ile alakalı başkalarının yaptığı ilmî araştırmaları, araştırmayı yapan kişinin iyi değerlendirip değerlendirmediğini kontrol etmelidir.

5- Modern araştırmacı, elindeki eserin, yazıldığı konuda ilim alemine bir katkısının olup olmadığını belirtmelidir.(O kitabın hem yazılış hem kaynakları hem de doğru ya da yanlışlıkları yönünden tenkidini yapmalıdır).

6- Modern araştırmacı, ilmi tenkidi yaparken fikri saplantılarından dolayı işlediği konu ile alakalı kaynakları ve vesikaları tam olarak kullanıp kullanmadığına, değerlendirip değerlendirmediğine bakmalı, bu tip maksatlı alıntılara dikkat etmeli ve vesikanın tamamını görüp okuyarak değerlendirmelidir.

MODERN ARAŞTIRMACI VE MÜELLİF TENKİDİ:

Bir araştırmada esas olan hakikatin tam olarak ortaya çıkarılması, ele alınan bir tarihi hadisenin bütün yönleriyle kamuoyuna aktarılması ve insanlara doğru düşünebilme, doğru karar verebilme ve adalet duygusunun aşılanmasıdır. Binaenaleyh sosyal ilimler ve uzmanları ile adalet mekanizması ve hâkim arasında büyük bir paralellik vardır. Adalet mekanizmasının çalışma şekli ile sosyal ilimler ve uzmanlarının çalışma metotlarında; sosyal ilimler ile hukuk ilminin icrasında bir yakınlık vardır. Yani modern araştırmacı, araştırdığı, incelediği konu ile ilgili lehte ve aleyhte, müspet veya menfi bütün ilgili kaynakları, belgeleri ve görüşleri tetkik eder. Bu tetkikini, sosyal ilimlerin metodu ve objektifliği çerçevesinde inceler ve incelediği konu ile ilgili gerçekleri ortaya çıkarır ve yazılı ve sözlü olarak kamuoyuna ve topluma aktarır.

Bu anlayış içerisinde iyi bir müellif ve modern araştırmacının aşağıda zikredilen özelliklere sahip olması ve bu özellikleri daima göz önünde bulundurması gerekir.

1- Modern araştırmacı hiç bir zaman ve şartta objektiflikten ayrılmamalı.

2- Kendi fikrî ve hissî düşüncelerinin tesirine kapılmadan ilmî, objektif kritiği yapmalıdır.

3- Modern araştırmacı, bir kaynak eseri veya ideolojik bir çalışmayı kaleme almış olan bir müellifi tenkit süzgecinden geçirmelidir. Zira bu, bazı hallerde yanılmayı ve yanlış kanaate varmayı önler.

4- Esas olan, hakikat ve bilginin doğruluğu veya bir tarihî, sosyal hadiseyi tam olarak yansıtabilmek olduğundan, muhalif fikirli araştırmacıların, kullandıkları birbirlerinin malzemelerine ve ileri sürdükleri fikirlere yer vermeme gibi bir hataya düşmemeleri gerekir. Araştırma ciddi olarak ele alınmalı. İdeolojik davranan bir araştırmacı karşıt fikirli bir araştırmacının kullandığı malzemeleri(doküman, kaynak), bir objektiflik, tarafsızlık içinde kritik etmeli, kullandığı belgelere ve değerlendirmelere itibar etmeli ki bu, modern araştırmacının belirgin vasıflarını yansıtır. Bu sebeple modern araştırmacı ve müellif, yanlış anlama, yanlış yorumlama ve yanlış bilgi verme gibi hatalara düşmemeye gayret etmelidir.

5- Çeşitli ideoloji ve fikirlere sahip araştırmacılar, işledikleri konu ile alakalı vesikaları tam olarak kullanmalı, kendi fikrini destekleyen bölümleri ve paragrafları alıntı olarak alıp, alıntı yapılan vesikanın veya kitabın diğer paragraflarında veya sayfalarında kendi görüşlerinin aksini savunan fikirleri görmezlikten gelmemelidir.

6- Maksatlı alıntılara dikkat etmeyen bir araştırmacı, ideolojik saplantısı olan bir araştırmacının kendi dünyasına göre çizdiği tablodan yanlış bir kanaate varabilir.

MODERN ARAŞTIRMACI VE KAYNAK TENKİDİ:

Kaynak tenkidi, bir tek nüsha halindeki bir yazma eser veya bir hatıratın tenkidine denir.

1- Yazma eser tenkidinde önce müellif her yönüyle ele alınarak tespit edilir ve değerlendirilir.

2- Kitabını ne maksatla yazdığı tespit edilir ve eserinde objektifliğe tesir eden ideolojik, fikrî ve hissî hususların var olup olmadığı iyi bir şekilde kritikten geçirilir.

3- Bir hatıratı yazan insan söyledikleri o devrin resmi belgeleriyle karşılaştırılmalı ve doğruluğu tespit edilmelidir.

4- Hatıratı yazanın olayla alakası, münasebeti ve olaya yakınlığı tespit edilip tetkik edilmelidir.

5- Bir kaynak olarak vesikaların tenkidi de önemlidir. Tarihte hadiselerin iç yüzünü anlatan vesikaların sahteliğinden şüphe etmek oldukça güçtür. Ancak yakın geçmişte kopya veya taklit edilerek sahte vesika organize edildiği görülmüştür. Bu tür vesikalara ilim dünyası şahit olmuştur. Bir araştırmacı ve ilim adamı arşivlerden vesikaların aslını görmelidir. Devlet arşivlerinde bulunan vesikalardan, devletin resmî yazışmalarından ve kararlarından oluşan vesikalardan şüphe etmek mümkün değildir. Ancak devletin, istihbarat kaynaklarından elde ederek verdiği bilgileri kontrol etmek gerekir. Çünkü bir olay veya kişi hakkında çeşitli kişi, kanal ve kurumların verdiği istihbarat bilgileri maksatlı ve ideolojik olabilir. Bu sebeple modern araştırmacı bu tür bilgileri değerlendirirken biyografi, müellif tenkidi ve kaynak tenkidi prensiplerine uygun değerlendirme ve araştırma yapmalıdır. Bunun yanında devlet başkanı ve devlet adamlarının zamanının şartları ve vaziyeti icabı verdiği resmî ve siyasî beyanat ve yazılarını bir önceki ve bir sonraki beyanat ve yazılarıyla ve de aynı konuya ait diğer kaynak ve vesikalarla karşılaştırarak doğru bir tarihî bilgiye ve hükme varmaya çalışılmalıdır.

REFERANSLAR

ABDURRAHMAN Şeref, **Tarih Musahabeleri**, (Yay.:Enver Koray), Ankara1985.
AKKAYA, M.Şükrü, **Tarih İlminin Tarihi**, Ankara 1938.
AKKAYA, M.Şükrü, **Tarihin Tarihine Kuşbakış**, Ankara 1938.
ALTHUSSER, Louis, **Politika ve Tarih** (Çev.: Alaeddin Şenel-Ömür Sezgin), Ankara 1987.
BARZUN, Jacques- F.GRAFF, Henry (çeviri: Fatoş Dilber), **Modern Araştırmacı**, 3.Baskı, TÜBİTAK, Ankara 1997.
BERLİN, İ, **Bilimsel Tarih Anlayışı** (Çev.: Y.S.Tezel) Ankara t.siz.
BERNHEIM, E, **Tarih İlmine Giriş. Tarih Metodu ve Felsefesi** (Çev.: M.Şükrü Akkaya), İstanbul 1936.
BLOCH, Marc, **Tarihin Savunucusu Ya da Tarihçilik Mesleği** (Çev.: M.Ali Kılıçbay), Ankara 1985.
BRAUDEL, Fernand, **Tarih Üzerine Yazılar**, İstanbul 1992.

BURKE, P.-JONES, S., **Tarih ve Tarihçi.** Annales Okulu İzinde (Derl.: Ali Boratav), İstanbul 1985.
CARR, H.E., **Tarih Nedir** (Çev.: Misket Gizem Gürtürk), İstanbul 1980.
CARR, H.E.,-FONTANA, J., **Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık**, İstanbul 1992.
CEVİ-STRAUSS, C., **Irk ve Tarih** (Çev.: R.Erdem-H.Bayrı), İstanbul 1985.
COLLING WOOD, R.G., **Tarih Tasarımı** (Çev.: Kurtuluş Dinçer), İstanbul 1990.
DİVİTÇİOĞLU, **Sencer, Nasıl Bir Tarih** (Köktürkler, Karahanlılar), İstanbul 1992.
DURAHT, W., **Tarih Üzerine** (Çev.: H. Zamantılı), İstanbul 1983.
ELİBOL, Sadettin, **İnsanlığın Tarihi Üzerine**, Ankara 1989.
GÜNALTAY, M.Şemseddin, **İslam'da Tarih ve Müverrihler**, İstanbul 1925.
HALİL, İmadüddin, **İslam'ın Tarih Yorumu** (Çev.: Ahmet Ağırakça), İstanbul 1988.
HALKIN, Leon-E., **Tarih Tekidinin Unsurları** (Çev.: Bahaeddin Yadiyıldız), Ankara 1989.
HANOTAUX, **Gabriel, Tarih ve Müverrihler** (Çev.: Ahmet Refik), İstanbul 1932.
HASSAN, Ümit, **İbn-i Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi**, Ankara 1982.
İBN-İ HALDUN, **Mukaddime I-II-II** (Çev.: Zz.K.Ugan), İstanbul 1968.
KURTOĞLU, Fevzi, **Tarih Yılları**, İstanbul 1936.
KÜTÜKOĞLU, **Mübahat, Tarih Araştırmalarında Usül**, İstanbul 1990.
LANGLOIS, Ch.V.-SEIGNOBOS, CH., **Tarih Tetkiklerine Giriş** (Çev.:Galip Ataç), İstanbul 1937.
MERİÇ, Cemil, **Kültürden İrfana**, İstanbul 1986.
MERİÇ, Cemil, **Umrandan Uygarlığa**, İstanbul 1974.
MJUYEV, Vadim, **Kültür ve Tarih** (Çev.: Suat H.Yokova), Ankara 1987.
NIETZCHE, Friedrich, **Tarih Üzerine** (Çev.: İ.Zeki Eyüboğlu), İstanbul 1965.
ÖZBARAN, Salih, **"İklim, Tarih ve İnsan"**, *E.Ü.Tarih İncelemeleri Dergisi,* I, İzmir 1983, s.235-236.
ÖZBARAN, Salih, **"Tarihçi ve Toplum"**, *E.Ü.Tarih İncelemeleri Dergisi*, I, İzmir 1983, s. 1-7.
ÖZBARAN, Salih, **"Tarihçilik Üzerine Bazı Çağdaş Görüşler"**, *Tarih Dergisi*, XXXII, İstanbul 1979, s.587-606.
ÖZLEM, Doğan, **Tarih Felsefesi**, İzmir 1984.
PLEHANOV, G.V., **Tarihte Bireyin Rolü** (Çev.: T.Altınsoy), İstanbul 1982.
POPPER, K.R., **Tarihselliğin Sefaleti** (Çev.: S. Orman), İstanbul 1985.
RECAİ, M., **Umumi Tarihe Rehber**, Edirne 1932.
SARAY, Mehmet, **Tarih Metodu Ders Notları**, İ.Ü.E.F.T.C.T.ABD. İstanbul.
SIDDIKİ, Abdülhamid, **Tarihin Yorumu** (çev.: Beşir Eryaysoy), İstanbul 1978.
SIDDIKİ, **Mazharuddin, Kur'an'da Tarih Kavramı** (Çev.: S.Kalkan), İstanbul 1982.
SIRMA, İ.S., **İslam ve Tarih**, İstanbul 1992.
SÖZER, Onay, **Anlayan Tarih**, İstanbul 1981.
THOMSEN, David, **Tarihin Amacı** (Çev.: Salih Özbaran), İzmir 1983.
TOGAN, Z.Velidi, **Tarihte Usül**, İstanbul 1950.
TOYNBEE, Arnold, **Medeniyet Yargılanıyor** (Çev.: Y.Uyan), İstanbul 1980.
TOYNBEE, Arnold, **Tarih Bilinci**, I-II. (Çev.: Murat Belge), İstanbul 1875.
TOYNBEE, Arnold, **Tarih Üzerine** (Çev.: Ö.Başkan) İstanbul 1962.
TUNCAY, Mete, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, I-II-III, Ankara 1989.
UÇAR, Şahin, **"Tarihi Yorumların Önemi"**, *Kültür ve Sanat Yıllığı*, Ankara 1988.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

TÜRKİYE'DE KİTLE SPORUNUN TEŞVİKİ AÇISINDAN TESİS POLİTİKALARI

Mehmet GÖRAL*

ÖZET

Spor her çağda olduğu gibi çağımızda da en önemli olgulardan biridir. Spor insana yapılan bir yatırım olduğundan ülkeler spora büyük önem vermişlerdir. Ruhen ve bedenen sağlıklı nesiller yetiştirmeyi anayasa ile teminat altına alarak, kalkınma planlarında ve hükümet programlarında spora yer ayırmışlardır.

Sporu etkileyen kitlevi faktörlerin yanında bölgesel faktörler de vardır. Bölgesel faktörler bölgenin coğrafyası, kültürü, ekonomik ve demokratik yapısı bu bölgede revaçta olan spor dallarının ortaya çıkmasına sebep olduğu kadar, kitle iletişim vasıtaları sebebiyle, kültürümüzden kaynaklanmayan birçok spor dallarının yayılmasına sebep olmuştur.

GİRİŞ

İnsanoğlu spora ilk olarak ihtiyaçlarını gidermek (evlenmek, barınmak, beslenmek, giyinmek) amacıyla daha ilk çağlarda başlamış ve ilerleyen zaman sürecinde hayatta kalma mücadelesi ve büyük göçlerle devam etmiştir. Her ne kadar bu hareketler spor olarak yapılmamış olsalar dahi, bu hareketler beden kültürünün başlangıcı olarak bilinmektedir.

* Yrd.Doç.Dr. Dumlupınar Üniversitesi BES Bölümü - Kütahya

Bu gün spor olarak yapılan cirit, okçuluk, güreş, binicilik gibi bir çok spor branşının eski tarihlerde savaş alanlarında kullanıldığı bilinmektedir. Yapılan idman ve tatbikatla harbe hazırlık olarak sayılır, bu müsabakalar belirli gün ve yerlerde tekrar edilir, misafirler davet edilirdi. Yerleşik düzene geçildikten sonra toplumlar arasında, o toplumun kültürünü yansıtan sportif olayları getirmekteyiz. Günümüze kadar ulaşan ve Türk toplumunda görülen geleneksel oyunlarımız Cirit, Gök-Börü, Kız-Berü, Beyge, Çeğen (Çevgen, Polo) ve şimdi adı futbol olan Tepük gibi kültür miraslarından bazılarına bugün hala Anadolu'da ve Orta Asya'da rastlamak mümkündür.(1)

İ.Ö. 5000 Yıllarında Mezopotamya'da yerleşen, ilk Türk boylarından Sümerlerin atlı sporları çok iyi uyguladıkları bilinmektedir. Yine Asur ve Babilliler'in (İ.Ö. 2000) vücut kültürüne çok önem verdikleri ve savaşçı bir kavim olmaları sebebiyle, güreş ve boks sporlarını yaptıkları bilinmektedir. Bunun yanında spor sahalarımızda halen uygulanan kürek, yüzme, boks, güreş ve hususiyetle cimnastik gibi bir çok modern branşın, çok eski tarihlerde (İ.Ö.2650-2400) Mısır'da yapıldığı, eski Mısır mezarlığındaki duvar resimlerinden tespit edilmiştir.(2)

Mısırlılardan sonra ilk resmi spor organizasyonları eski Yunan Medeniyetinde 200 yıldan fazla süren (İ.Ö.776-520) Olimpiyat Oyunları adı altında düzenlenmiştir.(2)

Batı Roma İmparatorluğunun yıkılması ile (İ.S.476) birlikte Doğu Roma İmparatorluğunun devamı olan Bizans'ta; vücut kültürü, cimnastik ve sportif çalışmalar ya çok azalmış yada tamamıyla ortadan kalkmıştır.(2) Orta Çağda Hıristiyanların ruh eğitimini esas alması, beden eğitiminin gelişmesini engellemiştir.

Baron Pier de Coubertin'in ısrarlı çalışmaları sonucu, 1896 senesinde tüm dünyayı aynı çatı altında toplayan modern olimpiyatların ilki, 1896 senesinde Atina'da organize edilmiştir.(3) Olimpiyat oyunlarının zamanla daha düzenli organize edilmesi milletlerin spor anlayışında olumlu gelişmeler gerçekleştirmiştir. Değişen zamanla birlikte spor toplumlar tarafından benimsenerek, geniş kitleler tarafından uygulanmaya başlanmıştır.

Zamanımızda sağlıklı bir hayat sürmenin temel şartlarından biri haline gelen spor, zirve sporu ve kitle sporu olarak iki ayrı şekilde uygulanıyor. Zirve Sporu; sporcuların en yüksek performansa ulaşmak için belirli kurallar çerçevesinde ve belirli oyun alanlarında kıyasıya mücadele verdikleri yarışmalardır.(4) Sporun toplumun tüm bireyleri tarafından düzenli ve sağlıklı bir hayat sürdürebilmek gayesiyle yapılması kitle sporunu doğurmuştur. Zamanla büyük kitlelere yayılmış spor, bireylerin sağlıklı bir hayat sürdürebilmek gayesiyle yapılması kitle sporunu doğurmuştur. Zamanla büyük kitlelere yayılmış spor, bireylerin sağlıklı bir hayat sürmek amacıyla yapılmaktadır.

Sağlıklı bir nesil, haleti ruhiyyesi her türlü marazlardan arınmış bir toplum yetiştirmek böyle bir topluma sahip olma gayreti içinde olan devletler ve bireylerini çeşitli bağımlılık arz eden davranışlardan uzaklaştırmak veya korumak isteyen devletler politikalarında kitle sporunun yerleşip, gelişmesi için tedbirler almışlar ve de almaya devam etmektedirler.

1.1.TÜRKİYE'DE KİTLE SPORUNU ETKİLEYEN BÖLGESEL FAKTÖRLER

Ülkemizde kitle sporunu teşvik etmek gayesiyle İlk resmi atılım 22 Mayıs 19?2 senesinde kurulan, Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakı (T.İ.C.İ.) tarafından yapılmıştır.(5) 22 Mayıs 1922'den 18 Şubat 1936 senesine kadar devam eden Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakının amacı ve sağlıklı bir kuşak yetiştirmek, bu sağlıklı kuşakla Türk ırkını takviye etmek, her sınıf halkı ilgilendiren idmancılığı (beden eğitim ve spor) yaygınlaştırmak, ulusun bireylerini küçük yaştan itibaren örgütlenmeye ve birlikte hareket etmeye alıştırmak gençleri içki, kumar ve benzeri kötü alışkanlıklardan uzak tutmak, sağlam ve becerikli kişiler yetiştirmek askeri kuruluşların görevlerini kolaylaştırmak, spor etkinlikleri yolu ile gençlere memleketlerini sevdirmek, spor yarışmalarını düzenlemek, yönetmek, sporumuzu uluslararası alanda temsil etmektir. Daha sonra 18 Şubat 1936'da Türk Spor Kurumu (T.S.K.) kurulmuştur. Türk Spor Kurumunun amacı "Türkiye'de sporun Milli ve fenni esaslara göre yayılmasını ve yükselmesine çalışır Türk sporculuğunu yurt içinde ve dışında temsil eder" şeklinde belirtilmiştir.

Türkiye İdman Cemiyetinin feshedilip yerini Türk Spor Kurumu'na bırakması kulüplerin federatif yönetimden "Sporda Devlet Yönetimine" geçiş olarak nitelendirilmiştir.

Türk Spor Kurumu, otoriteyi kişi ve kurulları bölüştüren bir örgüttü. Kulüpler, bu kuruma üye olabiliyordu. Kurum, ayrıca Federasyonların başkanlarını seçiyordu.(5)

Kısacası Türk Spor Kurumu Cumhuriyet Halk Partisinin bir yan kuruluşu haline getirilmişti. Daha sonra spordaki kavgalar sebebiyle partinin yara almasını istemeyen parti yöneticileri T.S.K. yerine, devletçi bir yönetim şeklini gündeme getirdi ve sonuçta 3530 sayılı yasa ile 29 Haziran 1938'de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü (B.T.G.M. kuruldu. Genel Müdürlük sonuçta bir kamu kuruluşu idi. Asıl amatör sporları yönetmek, spor kulüplerinin salt yarışmalarıyla değil her türlü problemleriyle ve gelecekleri ile ilgilenmek durumunda olması gerekirken siyasetçilerin arenası durumuna düştü.

Ülkemizde çok partili döneme geçildiği 1960'lı yılların başında düzenlenen Anayasanın 49. Maddesinde, "Devlet herkesin beden ve ruh sağlığı içerisinde yaşayabilmesi için gerekli önlemlerin alınmasını sağlamak zorundadır". hükmü getirterek kitle sporunun devlet politikası içerisinde yer alması sağlanmıştır. Bu hükme dayanarak hükümetler hazırladıkları kalkınma planlarında spora yer vermişlerdir. Son olarak 1982 Anayasasının 59. Maddesinde çok açık olarak "Devlet her yaştaki Türk vatandaşının beden ve ruh sal;lığım geliştirici tedbirler alır, sporun kitlelere yayılmasını teşvik eder" ifadesinin yer alması Devlet Politikası içerisinde kitle sporunun teşvik görmesine ait bir hüküm ifade etmektedir.

Hükümetler son yıllarda spor politikalarında Anayasanın 59. Maddesi gereği hazırladıkları kalkınma planlarında, spora özellikle kitle sporuna önem vererek, beden eğitimi ve spor, boş zamanların değerlendirilmesi konusunda uygulanacak politikalar ve ilkeler başlıkları altında kitle sporunun teşvikini amaçlayan

maddeler koymuşlardır. Yine aynı spor politikası içerisinde gayesi birinci derecede kitle sporunu hedef alan "Herkes için Spor Federasyonu"nun faaliyete geçirildiğini görmekteyiz.

Hükümetlerin spor politikaları ve bu politikalarının bölgeler bazında uygulanması, başarılı olup olmamasını aşağıda sayacağımız faktörler olumlu ya da olumsuz etkilenmektedir.

Sporun toplum içerisinde yayılabilmesi ve uygulanabilmesi için toplumu meydana getiren fertlerin "Spor Kültürü"ne sahip olmaları lazımdır. Belli bir spor kültürüne sahip olan toplumlarla, spor kültürüne, sporun faydasına inanmamış toplumlarda,spora katılım ve teşvik, farklıdır. Sporun önemine haiz olan toplumlarda spora katılım ve teşvik diğerine oranla daha fazladır.

Spor kültürünün bir toplumda oluşabilmesi için o topluma hitabeden "Kitle Haberleşme Araçları" nın etkinliği çok büyüktür. Haberleşme ve ulaştırma alanlarındaki gelişen teknolojik yenilikler uzakları yakın etmekte, başka kültürlere ait sporları, ülkemize getirmekte, ülkemizde yeni spor branşlarının doğmasına ve mevcutlarının da gelişmesine sebep olmaktadır. Herhangi bir branşa ilgi az iken, uyarıcı etkisi sayesinde ilgi yoğunlaşmakta, seyir şeklinde kitlelerin ilgisini cezbetmektedir. Bu bakımdan kitle haberleşme araçlarının etkinliği ferdin gelişmesinde ırsi faktörün yanında, sosyal faktör olarak da rol oynamaktadır. (6)

Spor kültür seviyesinin yüksek olduğu toplumlarda bireylerin spor yapabilmesi için gerekli şartlardan biride "Gelir seviyesinin yüksekliği"dir. Sportif olaya her ülkede rastlayabiliriz. Fakat gelişmiş ülkelerde, geri kalmış ülkelere nazaran daha yaygın ve daha ileri bir seviye göstermektedir. Hatta gelişmiş ülkeler sporda da araç ve gereç ihtiyaç, eder duruma gelmişlerdir. Nitekim bir çok firma araç ve gereçte iç piyasadaki ihtiyacı karşıladığı gibi, ülkelerine ihracattan döviz kazandırmaktadırlar.

Gelişmiş ülkeler tekniğin daha ileri bir hale gelmesini sağlayarak yeni keşif ve icatlara yol açarak spor sahasında ihtisaslaşmaya geçmektedirler. Sporda ileri giden ülkeler aynı zamanda gelir dağılımının daha adil olduğu ülkelerdir. Gelir durumunun daha adil oluşu, fertlere boş zamanın değerlendirilmesi bakımından kaynak yaratmakta ve spor için fertlere gerekli harcama imkanı yaratmaktadır.(6)

Kitle sporunu etkileyen faktörlerden biride "Boş zaman faaliyetlerine imkan verecek ortamın varlığı"dır. Spor bir boş zaman faaliyeti olduğuna göre sanayileşmiş ve gelişmiş teknoloji üretebilen ve devamlı yenileyebilen ülkeler boş zaman faaliyetlerine imkan verecek ortamı yaratarak sporun gelişmesine katkıda bulunmaktadırlar. Daha ileri bir teknoloji insana daha çok kullanılabilecek serbest zaman sağlamaktadır.

Spor için yapılacak yatırımlar insan unsuruna yapılan yatırımlardır. En uzun ve en büyük yatırımlardır. Hemen hasıla beklenemez bu sebeple sporun gelişmesi yönünden "Ülke Ekonomisinin Genel Seviyesi ve Sanayileşme Durumu" önemlidir.

Boş zaman yaratması bakımından sermayenin yoğun olarak kullanıldığı gelişmiş ülkelerde spor daha çok teşvik görmektedir.

Bölgede yaşayan "Genç ve nüfus oranı"nın da kitle sporunu etkilediği söylenebilir. Genç nüfus yaşının verdiği, enerji potansiyeliyle, yaşlılara oranla sporu daha fazla katılım göstermektedir. Genç nüfusa sahip ülkelerde spora katılım, yaşlı nüfusa sahip ülkelere nazaran daha yüksektir.

"Islah Edilmiş Bir Sosyal çevreye sahip oluşun"da sporun kitlelere yayılmasında önemli bir unsur olduğu unutulmamalıdır. Sosyal çevrenin işlenmemiş bir durumdan "beşeri çevre" haline sokulması ve gerekli "Alt yapı"nın yeterli olması sporun yaygınlaştırılması demektir. Sadece spor, Alt yapısının geliştirilmesi de yeterli değildir. Sporcunun bir insan olduğu düşünülmeli "fiziki" yapılarla uğraşırken moral cephesi, beslenmesi ve hususiyetle sağlık meselesinin bulunduğu göz ardı edilmemelidir.

Spor faaliyetlerinin teşvik görmesi, yayılması kitlelere mal olması için "Alt yapı" meselesinin halledilmesi gerekmektedir. Spor araç ve gereçleri, malzeme, tesisler yeterliyse spor teşvik ediliyor demektir. Alt yapının yanı sıra eğitilmiş kalifiye elemanlara yeterli sayıda personelde olması gerekmektedir. Bunlardan biri eksik olursa sporun kitlelere ulaşması, yayılması, mal olması aksar, başarılı olunamaz.

"İklimin ve Coğrafi yapının"da şüphesiz kitle sporuna büyük etkisi bulunmaktadır. Dağlık ve yüksek yerlerde dağcılık, atletizm kayak gibi sporlar desteklenmeli, çünkü böyle bölgelerde yaşayan insanların bu sporlara kabiliyetli oldukları gözlendiğinden bu sporlara yatırım yapılmalıdır. Nüfusun yoğun olarak yaşadığı şehirler de ise yeşil alanlar fazla olmadığından kitleler spor salonlarına yönelmişlerdir. Bu sebeple yerleşim merkezlerinde tesis yapılırken halkın bu ihtiyaçları göz önüne alınmalıdır ki spor kitlelerce teşvik görsün. Buna mukabil nüfus yoğunluğunun az olduğu şehir ve kasabalarda halkın açık alanlardan yararlanarak futbol, atletizm, binicilik, okçuluk ve çayır güreşi gibi sporlara yöneldikleri gözlenmiştir.

Kitle sporunun teşviki ve yönlendirilmesi bakımından yöre halkının kültür, eğitim ve kabiliyetlerine "uygun tesisin yapılması" önem arz etmektedir. Yine hükümetlerin spor politikası içinde "başarılı sporcuların ödüllendirilmesi" gibi sporu teşvik edici unsurların bulunması kitle sporunu teşvik açısından önemlidir. Bölgedeki bir takımın ülke veya milletlerarası bir organizasyondaki başarısı veya ferdi sporcunun başarısı o bölgede iyi reklam edilebilirse bu durum bölgedeki kitle sporunu teşvik edici bir unsur olarak görülebilir. Bundan şu anlaşılıyor ki hükümetlerin bölgelere, yörelere uygun aktif politikalarına ihtiyaç vardır.

Bölgede bulunan ve spora hizmet veren "teknik adamların" (yönetici, antrenör) tesirleri bölgedeki spora katılım müspet veya menfi olarak etkilenmektedir. Eğer yeterli sayıda teknik eleman olursa spora teşvik o oranda artar ve spora katılım da olumlu gelişmeler kaydedilir. Bölgedeki sanayi kuruluşlarının, kamu ve özel sektörün "spora bakışları"da sporun teşviki açısından önemlidir. Özellikle bu kuruşların spora finans sağlamaları (tesis, malzeme, ulaşım teknik eleman vb) ile ayrıca "sporculara iş imkanı sağlamaları" bölgede spora katılımı büyük ölçüde etkiler.

1.2.TÜRKİYE'DE SPOR TESİSİ POLİTİKALARINA GENEL BİR BAKIŞ

Spor insanlık tarihinin her döneminde yapılmış olan bir faaliyettir. Bu sebeple spora değişik açılardan bakmak gerekir. Tarihi açıdan, bakıldığında onun faaliyetler silsilesi olduğu aşikârdır. İnsanoğlu önceleri göçebe olarak yaşarken karnını doyurmak içine yaptığı faaliyetler spor kapsamı, içinde alınabilir. Sosyologlar insanlığın bu dönemine mikro-çevre istismarcılığı adını vermektedirler.(6) İnsanoğlu bu dönemde çiftçilik yaptığından sadece karnını doyurmak için sarf ettiği enerji, hayatını devam ettirmek için yaptığı bir spordur. Yerleşik hayata geçilmesiyle beraber avcılık ve atıcılık gibi spor dallarının gelişmesine sebep olmuştur. Hayvancılığa geçiş, at ve diğer hayvanlar spor sahalarında görülmeye başlamıştır İnsanlık tarihinde sporun gelişmesi ve önem kazanması Batı ve Doğu toplumları arasında görülen sosyal yapı faklarına paralel olarak bir değişiklik göstermiştir.(6) Batıda 1789 Fransız ihtilaliyle çöken feodalitenin neticesinde "Burg"ların (şehirler) birleşmesiyle doğan merkezi devletlerle spor alanında çok önemli sıçramalar görülmüş ve mahalli olarak yapılan sporlar milli spor vasfı kazanmıştır.

Batının sosyal tarihi ile Doğunun sosyal tarihi birbirinden farklıdır. Batı medeniyetinin geçirdiği dönemler, Doğu medeniyeti, Doğu medeniyetinin geçirmiş olduğu evreleri de Batı medeniyeti geçirmemiştir. Bu sebeple iki kültür arasında farlılıklar vardır. Aynı anda ortaya çıkmamışlardır. Sosyal tabakalaşma şekillerinden aile din hukuk müesseselerine kadar olan farklılıklar muşahhas olarak görülmektedir. Batı'dan rastlanan feodaliteye Doğu'da rastlanamamıştır.(6) Onun içindir ki insanlık tarihinin yürüyüşü genelleştirilemez. Doğu ve Batı tarihi genelleştirilmediği gibi Doğu tarihide genelleştirilemez. Çünkü Türk,Hint, Çin kültürleri birbirlerinden çok farklıdırlar. Bu sosyal hayattaki farklılıklar spora yansımıştır. Her kültür özelliklerine göre belirli spor branşlarında gelişme göstermiş hatta ihtisaslaşabilmiştir. Spor olayı sadece fiziki çevrenin etkisinde kalmamış aynı zamanda sosyal çevrenin izlerini de taşır olmuştur.

Kültür kaynağından beslenmeyen spor dallarının kitle sporuna dönüşmesi, kitlelere mal olması uzun zaman alan, çok emek isteyen bir iştir. Oysa ki Milli kültürden kaynaklanan sporlar yüzyıllar geçse de aradan yaşamakta yaşatılmaktadır. Günümüzde cirit, atıcılık, güreş, kılıç gibi sporlar Orta Asya Türklüğünden, Selçuklulara,Osmanlılara ve Türkiye Cumhuriyetine kadar sosyal bir müessese olarak yaşatılmış ve korunmuştur.

Görüldüğü gibi milletlerin maddi ve manevi hayatından kaynaklanan sporlar yüzyıllarca çeşitli müesseseler (vakıflar-Ahi Teşkilatları-Tekkeler-zaviyeler) yoluyla günümüze kadar çeşitli organizasyonlar vasıtasıyla ulaşmış ve halen yaşatılmaktadır. Bu sporların sosyal hayat içinde önemli bir yer işgal ettiğini ve de zevkle uygulandığını görmekteyiz. Geleneksel Türk Sporları saydığımız Güreş, Cirit, Atıcılık gibi spor branşları Evlenme, Sünnet gibi merasimlerde yapılmakta ve böylece yaşatılmaktadır.

Günümüzde geniş kitlelere mal olan spor sosyal hayatın bir parçası, hatta bir ihtiyaç olmuştur. Spor bireyin kendisine güven duygusunu geliştiren, kişilik gelişmesini sağlayan, sağlıklı bir hayat sürmesine yardım eden önemli bir faaliyettir. Spor milletlerarası organizasyonlarda çeşitli milletleri aynı çatı altında, aynı kurallar

çerçevesinde, aynı heyecan içinde, kültür alış verişinin yapıldığı soğuk savaşların bir sportif savaşa dönüştüğü faaliyetler olarak görürüz.

Spor düzenli olarak yapıldığında bir önem kazanır. spor sayesinde milletler milyarlarca lira harcayarak yapamadıkları reklamlarını bir şampiyon sayesinde kolaylıkla gerçekleştirebilirler. Bu sebepleri itibarıyla devletler politikalarında spora mecburen yer ayırmışlardır.

Devletler politikalarını tespit ederlerken halkın ihtiyaçlarını göz önünde bulundururlar. Bu ihtiyaçlardan biride spordur. Spor insana yapılan bir yatırım olması hasebiyle devler politikalarında önemli bir yere haiz olması lazımdır. Spora gereken önem ancak sporda alt yapıyı oluşturan unsurlardan biri olan tesislerle olur. Devlet spor tesisi yapmalı veya yap-işlet-devret sistemiyle tesis yapımına kolaylık sağlamalı ve yapıma teşvik etmelidir.

Kuralları ve uygulama yöntemleri değişik olan spor branşları yapıldıkları alan ve mekan olarak da farklılıklar arz ederler. Spor tesisleri günümüzde çok amaçlı ve tek amaçlı olmak üzere iki şekilde planlanır.(7) Sporda yönetim ve tesis yapılırken yörenin sporcu potansiyeli, halkın eğilimi olduğu spor branşı, demografik yapı, coğrafi ve iklim ile ekonomik şartlar gibi özellikler göz önünde bulundurulur.

Gelişmiş ülkelerde bir bilim dalı olarak kabul edilen spor için büyük yatırımlar yapıldığı bilinmektedir. Spor tesisi yaparken yöreye uygun tesisler yaparak sporda başarı elde etmişlerdir. Sporda söz sahibi ülkelerden bazılarının mevcut tesislerinin m² olarak nüfus oranla miktarını misal verebiliriz.

Tablo 1. Almanya, Fransa ve İngiltere'de Fert Başına Düşen Spor Alanı

	Açık Alan	Kapalı Alan	Yüzme Havuzu	Spor Salonu	Buz Pisti	Tenis Kortu
Almanya	1 Çocuğa 1.5m²-4m²	0.5m²				
Fransa	100.000 Kişiye 5.2m² Rekreasyon Alanı		0.017m²			
İngiltere		1.000 Kişiye 17m².lik	40.000-45.000 kişiye 1 adet 25m².lik ve 1 adet çırp.hav.	40.000-90.000 Kişiye 1 adet	250.000 kişiye 1 adet	1.600 kişiye 1 adet

Kaynak: İMAMOĞLU, F.: Türkiye'de Spor Tesisleri Politikası, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1985, s.12.

1.2.1. 1923-1938 YILLARI ARASINDA SPOR TESİSİ POLİTİKALARI

Ülkemizde spor ilk olarak 18 Ağustos 1923 yılında "Hükümet fikri kabiliyetleri gibi ahlaki kabiliyetleri de inkişaf ettirilecektir. Bu maksatla Terbiye-i Bedeniyye Darülmuallimi açılacak..." beyanıyla spor politikada yer almıştır. Sonra açılacağı bildirilen bu okul "Gazi Terbiye Enstitüsü" adı altında kurulmuştur. Yine

beden eğitimi öğretmeni yetiştirmek için Çapa Muallim Mektebinde özel bir kurs açılmıştır. Bu kursa İsveç'ten iki bayan öğretim üyesi getirilmiştir.(8)

Türk sporuna uzun yıllar hizmet veren Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakının 1924 yılında Paris Olimpiyatlarına çağrılması sebebiyle, hükümet tarafından 16 Ocak 1921 tarihli bakanlar kurulu kararıyla 17.000 Lira ödenek ayrılmıştır. Ayrıca İsmet İnönü tarafından da 10.000 Lira ek ödenek tahsis edilmiştir.(9)

Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı 1923 yılında Hollanda Milli Olimpiyat komitesi Başkanı Şhorro ve ünlü Mimar Wells tarafından yazılan, "Cimnastik Oyun ve Spor Binaları İnşa ve tesis için Rehber" adlı kitabı Türkçe'ye çevirtilmiş ve bütün il nahiye ve köylere dağıtılmıştır. (8)

Bu konuda vali ve kaymakamlardan, köy ve şehir halkının nüfusa göre lazım olan, oyun ve spor yerlerini gösteren bir plan hazırlanması bir plan dahilinde bu tesislerin kısım kısım yapılması, yapılanların devamı için mahalli bütçeden ödenek sağlanması ve bu hizmetlerin yerine getirilmesi istenmiştir.

Yine T.İ.C.İ tarafından 1933 yılında tercüme edilip yayınlanan Dr.Call Diem ve Johanes Seiffert'in 1926 yılında Berlin'de yazdıkları "Spor sahaları ve Stadyumlar" adlı eserleri bulunmaktadır.(8)

T.İ.C.İ bu çalışmaları yürütürken, bir alt birimi olan (Taşra teşkilatı) "İdman Mıntıkaları" tesis yapımı konusunda önem arz eden çalışmalar yapmışlardır. İdman mıntıkaları faaliyet gösterdikleri bölgenin durumu hakkında T.İ.C.İ'na verdikleri bilgilerle yatırımların belirlenmesinde rol oynayan bir alt birim vazifesi getirmiştir.

1937-1938 yılları arasında spor tesisi yapımına toplam 415.000 Lira ödenek ayrılmıştır. Ankara 19 Mayıs Stadyumu ve Ankara hipodromu bu tarihlerde yapılmıştır.

1936 yılında kurulan Türkiye Spor Kurumu hizmet dönemi içerisinde, hükümet programında spor yer almış yukarıda belirttiğimiz tesislerin haricinde, Kop Elmadağ ve başka yörelerde yapılacak kış spor tesisleri için 1.500.000 Lira ödenek ayrılmıştır.(8)

Bu rakam 1926-1937 yılları arasında spora yapılan yatırımlardan daha fazladır. Bu dönemde de (T.S.K.-1986-1938) spor tesisi konusuna gereken önemin verdiliğini görmekteyiz. Hükümetin sporun desteklenmesi hususunda duyarsız kalmadığını ve günün mali şartları altında önemli sayılabilecek miktarda ödenek ayırdığını tespit etmiş bulunuyoruz.

Tablo 2. 1926-1938 Yılları Arasında Spor Ödeneği

Yıllar	Ödenek TL
1926	40.000
1927	33.000
1928	30.000

1929	-
1930	100.000
1931	40.000
1932	50.000
1933	70.000
1934	80.000
1935	203.000
1936	239.000
1937	239.000
1938	239.000

Kaynak: ATABEYOĞLU, C.: Atatürk ve Spor, Başbakanlık G.ve S.G.Md. Ankara, 1989.

Yukarıdaki tabloyu incelendiğimizde savaştan çıkmış genç Cumhuriyetin Spora yaptığı yatırımlar küçümsenemeyecek seviyededir.

1936 Berlin Olimpiyatlarına katılan 120 kişilik Türk kafilesinin 40 günlük kamp masrafları, Almanya'da 25 günlük yiyecek, elbise ve malzeme masrafları 37.652 liradır.(8) Yine bu dönemde Selim Sırrı Tarcan Bey'in teşebbüsüyle, bir beden eğitimi öğretmeni olan Necati Bey tarafından, Çapa Kız Öğretmen okulunun yanında 3.000 TL. sarf edilerek bir beden eğitimi salonun yapımına başlanır. 1926-1927. (10) Tablo halinde göstermeye çalıştığımız yıllar itibariyle spora ayrılan ödenek miktarlarını küçümsememek lazımdır. Çünkü o günün şartlarında bu paralarla senede 10 spor salonu inşa etmek mümkündür. Bu veriler bize o tarihlerde spora verilen ehemmiyetin ifadesidir.

1.2.2. 1938-1963 YILLARI ARASINDA SPOR TESİSİ POLİTİKALARI

Türk Spor Kurumunun, Cumhuriyet Halk Partisi güdümünde olup, spor sahalarında yapılan taşkınlıkların hesabının partiye fatura edilmesi partilileri tedirgin ediyordu. Partinin daha fazla zarar görmemesi için Cumhuriyet Halk Partisi 29 Haziran 1938 yılında 3530 Sayılı Beden Terbiyesi Kanunu'nu yürürlüğe koyarak 28 maddelik bir tüzükle Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nü (B.T.G.M.) kurarak bütün yurtiçi ve yurt dışı spor faaliyetleri devletin denetimi altına aldı. 1938 yılından itibaren sportif faaliyetler, organizasyonlar, tesislerin işletilmeleri, yapımı yetkisi Cumhuriyet Halk Partisi'nden B.T.G.M.'ye 5 maddelik bir devir işlemiyle 1 Ekim 1939 tarihinde devredilmiştir.

3530 Sayılı Yasa ile kurulan B.T.G.M.'ne Başbakanın teklifi, Cumhurbaşkanının onayı ile müdür atanırdı. Asıl vazifesi amatör sporları yönetmek, spor kulüplerinin salt yarışmalarıyla değil, her türlü problemleri ve gelecekleriyle ilgilenmek durumunda olan Genel Müdürlüğün spor federasyonları kalkınmış ve demokratik ülkelerin federasyonlarının tam tersine anti-demokratik oldular.(5) Federasyon başkanları ehliyetli kimseler değillerdi. Kendileri başkanlığı fahri olarak yapmalarına

karşı yaptıkları iş kamu hizmetiydi. Yönetilecek geniş kitle, binlerce kulüp suskun, politikacılar ne derse o oluyordu. Sporcuların spor yaptıkları alanları görmeyen başkanlar vardı.

Bu kanunla amaç sporu tabana yaymak, köyden kente sağlıklı bir köprü kurmaktı. Hazırlayanların çok iyi niyetli olmalarına rağmen spora emek verenlerin, asıl spor yapanların bu teşkilatın dışında kalmaları bu tabana yayılmayı mümkün kılmadı.

Bu yasanın 21. maddesi 500'den fazla memur ve işçi çalıştıran kurum ve kuruluşların spor tesisi yapmalarını ve uzman beden eğitimi öğretmeni ve antrenör bulundurmalarını mecbur kıldığı halde bu maddenin tatbiki gerçekleştirilememiştir.

Gerçekleştirilememesinin sebebi devletin kontrol mekanizmasının işlememesi ve verilecek cezaların caydırıcılık gücünün olmamasındandır. Halbuki bu maddenin uygulandığı yörelerdeki müesseseler spor tesisleri yönünden ülkeye katkıda bulunmuşlardır. Bazı müesseseler ise tesis yapmak yerine bazı mevcut tesisleri kiralama yoluna gitmişlerdir.

Bizce her kurum ve kuruluş ayrı ayrı tesis yapmaya kalkarsa bu önemli bir maddi kayba yol açar ve kuruluşun maddi yönden olumsuz yönde etkilenmesine sebep olabilir. Binaenaleyh bunun yerine kurum ve kuruluşlar ortak tesisler kurmalı böylece sermayelerin birleşmesiyle çok amaçlı, gelişmiş, modern tesisler, kurum ve kuruluşların bütçelerini sarsmadan ortaya çıkar ve geniş kitleler bu tesislerden belirli zaman ve sürelerde istifade ederler.

1938-1962 yılları arasında B.T.G.M. "Tesisler Daire Başkanlığı" tarafından statlar, salonlar havuzlar, poligon ve antrenman sahalarıyla, kayıkhaneler inşaa edilmiştir. Bu da gösteriyor ki 3530 Sayılı konunun tesisler konusunda getirdiği tedbirler 21. Maddeyle sınırlı kalmamış B.T.G.M bünyesinde daire başkanlığı yoluyla çeşitli yörelerde spor tesisler yapmıştır.

Müdürlüğün tesisler konusundaki çalışmaları sürerken mevcut imkanların yetersizliği ve spordaki diğer problemlerin halledilebilmesi, tedbirlerin alına bilmesi için 18-24 şubat 1946 tarihinde Ankara'da "I.Beden Eğitimi ve Spor Şurası" yapılmıştır.(11)

Bu şurada mevcut tesislerin yetersizliği, tesisi olmayan bölgelerin tesis ihtiyacının giderilmesi, 3530 sayılı yasanın 21. maddesinin işler duruma getirilmesi ve Milli Eğitim Bakanlığının spor tesisi konusunda yatırım yapması lüzumu belirtilmiş ve bu sayede ülkenin tesis noksanlığının giderileceği kanaatine varılmıştır.

Spor tesisleri yapımına kaynak sağlamak amacıyla 29.4.1959 tarihinde, 7258 sayılı kanunla kurulan "Spor Toto Teşkilatı" hizmete girdikten sonra (1960) elde edilen gelirlerin %40'ı spor tesisi yapımında kullanılmak üzere B.T.G.M. ne verilmiştir. Bu miktar 1960-1973 yılları arasında 100.000.000 lira dolayındadır. Ancak bu dönemde hasılattan kesilen %3,1 lik vergi ayrılan bu pay olumsuz yönde etkilenmiştir. (11) Spor toto teşkilatından kesilen bu gelirler spor tesislerin yapımı için kullanılmış ve önemli ölçüde tesis yapılmasını sağladığı gibi, sporun kitlelere yayılmasını da sağlamıştır.

Mahalli idarelere de spor tesisi yapmaları için önemli yükümlülükler getirilmiştir. Belediyeler kanunu ile, halk için stadyumlar açmak ve işletmek, çocuklara oyun ve spor salonları inşaa etmek, gibi yükümlülükler getirilirken 3530 sayılı kanunun 19. Maddesi gereği,il özel idareleri gelirlerinin %4'ü ve bu gelirlerin toplamının %80'i spor tesisleri yapımında kullanılması mecburiyeti getirilmiştir.(12) Bu uygulama neticesinde, Ankara 19 Mayıs Stadyumu ve İstanbul Spor ve Sergi Sarayı inşaa edilmiştir.(11) Daha sonra mahalli idarelerle ilgili bu uygulamadan 14 Temmuz 1965 tarihinde 655 sayılı kanunla vazgeçilmiştir.(13)

1.2.3. KALKINMA PLANLARINDA SPOR TESİSİ POLİTİKALARI

I. Beş Yıllık Kalkınma Planında Spor - 1963-1967

Bu planlı kalkınma dönemi I. Beş yıllık planında spora ait bilgiler yoktur. Fakat bu dönem içerisinde B.T.G.M.nin spora ayırdığı ödenekler mühimdir. Bu ödenekler daha çok seyir sporuna yönelik tesislerin yapımında kullanılmıştır. Bu tesisler sadece haftada bir veya iki gün kullanılmakta spor yapmak isteyen ana kitleye kapalı tutulmaktadır.

II. Beş Yıllık Kalkınma Planında Spor - 1968-1972

Kalkınma planlarında ilk defa 2. beş yıllık kalkınma palanında spora yer verilmiştir.

Sıhhatli ve sağlıklı bir kuşak yetiştirilmesinde sporun ana eğitim araçları arasında olduğu, devletin seyir sporunu düzenleyip topluma yönelik faaliyetlere yöneleceği okul ve halk sporuna öncelik verileceği, geleneksel spor dallarının (güreş,atıcılık,okçuluk,binicilik) destekleneceği, spor tesislerinin yurt içinde dengeli bir biçimde dağılmasının sağlanacağı, amatör spora önem verileceği temel ilkeler olarak benimsenmiştir. (14)

Bu dönem kalkınma planında bu güne gelinceye kadar ki süre içerisinde B.T.G.M'nin 1938-1943 yılları arasında sporu özendirici faaliyetlerde bulunduğu, bu yıllardan sonra seyir sporunu düzenleyen bir kuruluş durumuna düştüğü bunun sonucunda da futbolda profesyonellik kabul edilirken amatör spor dallarının korunmadığı beyan edilmiştir.

Sporun plansız yürütüldüğü, spor elemanlarının yetersiz ve niteliksiz olduğu spor-toto gelirlerinin iyi kanalize edilemediği, Milli Eğitim Bakanlığının okul sporlarını geliştirmek için bir gayret sarf etmediği, mahalli idarelerin bulundukları, M.E.B ve M.T.G.M. arasında dialog kopukluğu olduğu getirilen eleştiriler arasındadır.(14)

Noksanlıkların giderilmesi için uygulanacak politikayı açıklarken evvel emirde mevcut Beden Terbiyesi Kanununun yetersizliği yeni bir düzenlemeye gidilmesi gerektiği M.E.B ile sıkı bir ilişki içine girerek beden eğitimi öğretmeni yetiştirerek, okul içi ve okul dışı gençliğin spor yapmaya özendirilmesi, yetişmiş elemanların kullanılmasıyla spor personelinin eğitilmesinin sağlanması, bölgelere göre farklılıklar gösteren spor dallarının dengelenmesi, spor sağlığı konusunun ele alınması, sporcu sayısını artırıcı semt sahalarının yapımına yöneltilmesi, spor kulüpleri-

nin faaliyetlerini çok sayıda spor dalına yöneltmelerinin sağlanması olarak belirtilmişlerdir.(14)

1968 Yılı Programında Spor

Bu yıl programında daha önceki yıllarda planlanan B.T.G.M. yasasının yeni düzenlemelerle yıl sonuna kadar mutlaka sonuçlandırılacağı, çok sayıda kişinin spor yapabilmeleri amacıyla senet sahalarının yapımına geçileceği, sadece orta öğretimde değil üniversitelerde de sporun özendirileceği, yeterli ölçüde kullanılmayan tenislerin devamlı kullanımının sağlanacağı, spor-toto gelirlerinden bir bölümünün kulüplerin spor yatırımlarını desteklemekte uzun ve uygun kredi olarak verilmesi hedeflenmiştir.(14)

1969 yılı programında spor önceki yıllarda programlama alınmış fakat gerçekleştirilememiş olan, M.E.B.-B.T.M. diyalog kopukluğu, spor elemanlarının yetersizliği, (beden eğitimi öğretmeni,antrenör, monitör hakem, yönetici) semt sahalarının yapılamadığı, okullarda ve üniversitelerde spor yatırımlarının yeterince gerçekleşemediği, kulüplerin amatör sporu bırakıp profesyonel spora yönelişlerinin önlenemediği belirtilmiştir. (14)

Alınacak tedbirler olarak ise, B.T.G.M. ile ilgili yasanın mutlaka değiştirileceği okulların spor malzemesi ihtiyacının Teknik Öğretim kurumlarından sağlanması, profesyonel spor kulüplerinin şirketleşmelerine müsaade edilmeyeceği ve İzmir'de spor tesislerinin 1971 yılı Akdeniz oyunlarına yetişecek şekilde organize edilmesi olarak sıralanmıştır.(14)

1970 Yılı Programında Spor

Her yıl yapılması planlanıp da yapılamayan işler bu programda da sıralanmış diğer yıllardan farklı olarak profesyonel kulüplerin sayılarının sınırlandırılması, spor hekimlerinin yetiştirilmesi ve "Spor Sağlık Merkezleri" kurulması yapımına başlanmış, İzmir Halkapınar tesislerinin tamamlanması, yurt dışına kuvvetli spor ekiplerinin gönderilmesine itina gösterileceği belirtilmiştir. (14)

1971 Yılı Programında Spor

Bu dönemde kamu kuruluşlarına ait spor tesislerinin envanteri hazırlanmış, böylece gençliğin ve yetişkinlerin faydalanabilecekleri kullanılmayan kapasitelerin tespiti sağlanmıştır. Ancak ikinci beş yıllık kalkınma planında yer alan büyük tesislerin yerine semt sahalarının yapılmasının gerçekleştirilemediği görülmüştür. B.T.G.M. ye tahsis edilen spor yatırımlarının 1965 yılında %87,3 'ü 1969 yılında %88,6'sı ve 1970 yılında %90,2 seyir sporlarını tahsis edilecek tesislere ayrılmıştır. 52 Bu sonuç planlananın aksinedir.

Mevcut kapasitesi ve ihtiyaçlar göz önüne alınarak semt spor tesislerinin yapılmasına önem verilmesi, kurulacak tesislerin okulların yakınına yapılması, şehir ve köyde semt kulüplerinin kurulmasına yardımcı olunması, okullarda geleneksel Türk Sporu olan güreşin özendirilmesi, hizmete açılmış bu tesislerin her-

hangi bir kulübe luhisarının önlenmesi toplumun kullanımına açık olması alınacak tedbirler arasındadır. (14)

1972 Yılı Programında Spor

İkinci beş yıllık kalkınma planında yer alan sporla ilgili tedbirlerin, uygulamaları yerine getirilemediği görülmüştür. Özellikle profesyonel futbolun düzensiz gelişmesi, kitle ve amatör sporun gelişmesini engellemiştir. Gençlik ve Spor Bakanlığının kurulamamış olması B.T.G.M'nin yeniden düzenlenmesinin gerçekleştirilememesi bu plan ve ilkelerin uygulanmamasının başlıca amilleridir.

Spor tesisi olmayan okulların tesise kavuşabilmeleri için M.E.B. ile G ve S. ve Bayındırlık bakanlığı işbirliği yaparak planlar hazırlayacaklardır. Gençlik ve Spor Bakanlığının kuruluşu mutlaka gerçekleştirilecek, futbolda profesyonel ile amatör faaliyetler ayrılacaktır. Bütün spor tesisleri, spor faaliyetleri dışında kültürel ve toplumsal amaçlar içinde kullanılabilecektir. (14)

III. Beş Yıllık Kalkınma Planında Spor - 1973-1977

İkinci planda halk ve okul sporunun, amatör sporun geliştirilmesini ve spor kulüplerinin faaliyetlerini düzenleyici ilke ve tedbirler getirilmesine rağmen, uygulamada başarıya ulaşılamamıştır.

Halk ve okul sporuna gereken önem destek verilecek denilmiş fakat yatırımların seyircili spor tesislerine gidişi önlenmemiştir. Yatırımların bu yöne kaymasının sebebi Akdeniz Oyunlarıdır.

Spor elamanı açığını kapatmak üzere İstanbul'da 1973 yılında hizmete girebilecek bir spor akademisinin yapımına başlanmıştır.

Bu plan döneminde sporcuların okullardan ve kulüplerden yetiştirilmesi tasarlanırken, eğitim kurumları sporcu yetiştirme de yeterli bir kaynak olamamış, spor kulüplerinin gelişimi kitle sporuna yönelik olması gerekirken aksi istikamette olmuştur. Aslında kulüplerin kuruluşu büyük bir kitlenin spor yapmasını teşvik etmek, spor yapmasını sağlamak olması gerekirken, azınlığın spor yaptığı, kitlenin ise sadece taraftar olduğu pozisyona düşmüştür.

İkinci beş yıllık kalkınma planı döneminde mevcut spor tesislerinin il bazında envanteri çıkarılmış 1969 yılı itibarıyla Türkiye'de toplam 1306 spor tesisi, 1618 spor kulübü ve 50.000 dolayında sporcu bulunmaktadır. Spor tesislerinin yarattığı seyirci kapasitesi 1.2. Milyondur. (14)

Spor tesislerinin yapımında seyir sporunun özellikle futbolun tercih edilmesi sonucu yaratılan kapasitenin %81'i futbol seyircisine hizmet etmektedir. 1972 yılında sporcu sayısı 64.650, kulüp sayısı 1759 olarak tespit edilmiştir. Bu sporcuların 35 bini futbol, 3,2 bini atletizm, 9.5 bini basketbol 4.2. bini güreş, 3.9 bini voleybol 1.3 bini yüzme kalanları ise çeşitli dallarda faaliyet göstermektedir.

Okullararası spor organizasyonlarında ise 1979-1981 öğretim yılında 750.000 öğrenci yarışmıştır. (14)

Üçüncü plan döneminde yatırım açısından ağırlık verilecek konu spor yapma isteğinde olan herkese, bu imkanı verecek spor tesislerinin yapımı ve bu tür tesislerin seyirci spor tesisleri ile dengeli bir biçimde gerçekleştirilmesidir.(14)

Bu dönemde mevcut politikanın, planın yerine getirilmesi yani uygulanabilmesi için alınan ilke ve tedbirler şunlardır;

Spor faaliyetlerine katılmanın yaygınlaştırılmasında eğitim ve öğretim kurumlarının önemi büyüktür. Bu sebepledir ki okullarda beden eğitimi ders saatleri arttırılacaktır.

Gençlik ve Spor Bakanlığınca yeterli sayıda beden eğitimi öğretmeni, antrenör, monitör, öğretim görevlisi, Spor yöneticisi ve spor sağlığı uzmanı yetiştirilecektir.

Her türlü spor araç ve gereçlerin yurt içinde uluslararası standartlara uygun olarak yapımı desteklenecek, bu çalışma Türk Standartları Enstitüsü ve Gençlik Spor Bakanlığınca ortaklaşa yürütülecektir.

Spor yatırımlarının yurt düzeyinde dağılımındaki dengesizlikleri giderici tedbirler alınacak ve tesislerin yapımın da yerleşim birimlerinin ölçeklerine uyumlu hizmet standartları göz önünde tutulacaktır.

Spor tesislerinin yapımında çok amaçlı kullanım esas alınarak, mevcut tesislerden özellikle geniş halk kitlelerinin, amatör sporcuların ve öğrencilerin yararlanması sağlanacaktır. Kamu tesislerinin spor kulüplerine kiralanması ile ilgili olarak mevzuat değişikliliğine gidilecektir.

Geleneksel spor branşlarına ve çok sayıda kişinin katılabileceği spor branşlarına ve çok sayıda kişinin katılabileceği spor branşlarının geliştirilmesine önem verilecektir. Amatör spor desteklenecek ve bu plan döneminde uluslararası bir spor organizasyonun gerçekleştirilmesine çalışılacaktır.(14)

1973 Yılı Programında Spor

Beden eğitim ders saatinin artırılarak, uygulamalı faaliyetlerin yanı sıra teorik bilgilere de yer verilmesi, eleman açığını kapatmak iğin lise mezunlarına iki yıllık bir lisans eğitimiyle beden eğitimi öğretmeni yetiştiren yüksek okullar açılması, yöreye has tip projeler geliştirilmesi, ve İzmir'de bir uluslararası spor Organizasyonunun gerçekleştirilmesine çalışılacağı belirtilmiştir.(14)

1974 Yılı Programında Spor

Bu dönemde hazırlanan programda spora geniş olarak yer verilmiş olması geçmiş yıllarda yapılmak isteyip de yapılamayanların tekrarından ibarettir. Her yıl olduğu gibi yuvarlak laflarla geçiştirilmiş ve önem verilmiş gibi bir çok paragrafla da ifade edilen görüşlerden kayda değer olarak sporcu sayısının her geçen gün artması gerekirken okuyan öğrenciler bir spor branşı yerine bir kaç branşta spor-

toto'nun 13 yıllık uygulama neticesinde 800 milyon lira spora ek ödenek sağladığı dernekler kanundaki kısıtlamalar sebebiyle 1973 yılında 1979 olan tescilli amatör gençlik ve spor kulübü sayısının 1579 dolayına düştüğü belirtilmiştir.(14)

Alınan tedbirlere gelince; 1974 yılı içinde Türk sporunun çeşitli sorunların tartışmak için "yüksek spor kurultayının Gençlik ve Spor Bakanlığınca organize edilmesi okullarda ve kamu kuruluşlarındaki mevcut spor tesislerinin önce tam kapasite daha sonra müşterek kullanımıyla ilgili esasları belirlemek üzere D.P.T.nin yürütücülüğünde M.E.B. Gençlik ve Spor Bakanlığı ve diğer kamu kuruluşlarıyla bir çalı;ma yapılması yer almıştır.(14)

1975 Yılı Programında Spor

Spor hizmetlerinin gerektirdiği yeterli nitelik ve nicelikte eleman yetiştirilmesi için kuruluşlararası organizasyon sağlanamamıştır. Öğretim kurumlarındaki mevcut kapasiteleri değerlendirmek yerine, sorunun değişik bağımsız farklı kuruluşlarca çözümlenmeye çalışılması kaynak israfına, işlerin daha da sarpa sarmasına sebep olduğu, 1974 yılında lisanslı sporcu sayısının 71.439 lisansız sporcu sayısının 342.438 olmasına rağmen aktif sporcu sayısının 413.877 Gençlik ve Spor kulüpleri sayısının 1604 olmasına karşılık faal olanlarının sayısının daha az olduğu bilinmektedir. (14)

Tedbir olarak da okul ve kitle sporunu yaygınlaştırmak için öncelikle Ankara, İstanbul, İzmir gibi nüfusun yoğun bulunduğu illerde, sanayi kuruluşlarının bulunduğu ve yoğunlaştığı yerleşim birimlerinde, kişilerin aktif olarak spor yapmalarına imkan sağlayan, değişik kapasiteli semt tesislerinin yapımı için, Bayındırlık ve Gençlik ve Spor Bakanlığı'nca ortaklaşa tip projeler geliştirilmesi hedeflenmiştir.(14)

1976 Yılı Programında Spor

Beden eğitimi, öğretmeni antrenör, monitör, spor tesisleri yönetici ve işletmecisi, sağlık v.b. elemanların yetiştirilmesi amacıyla 1975-1976 öğretim yılında üç spor akademisinde eğitim ve öğretime geçmesi programlanmıştır.

Bu program dahilinde Ankara'da 19 Mayıs spor akademisi Gazi Eğitim Enstitüsü tesislerinde ve Manisa Spor Akademisi de Manisa'da açılmıştır. Ayrıca spor kulüplerinin şirketleşmelerine çalışılacağı program dahilindedir. (14)

1977 Yılı Programında Spor

Beden eğitimi ve spor faaliyetlerinin okullarda yaygınlaştırılması ve okul tesislerinin tam kapasiteyle çalışması için bakanlıklar arası protokolün hazırlandığı okullarda öğretim yılı, itibarıyla haftalık beden eğitimi ders saatinin haftada ikiye çıkarıldığı ve uygulanmaya başlanacağı, her geçen gün spor elemanı, sayısının arttığı ancak 1977 yılında 12.000 beden eğitimi öğretmeni açığının olduğu, okullardaki spor araç ve gereçlerinin dağılımdaki düzensizlik sebebiyle yeterli düzeye erişemediği belirtilmiştir. (14)

Kitle sporunun yaygınlaştırmak amacıyla, daha çok kimsenin spor yapmalarını sağlamak gayesiyle çok amaçlı tesis projelerinin geliştirilmesine çalışılacağı alınan tedbirler arasındadır.(14)

1978 Yılı Programında Spor

Bütün çalışmalara rağmen okullardan sporun yayılmasına imkan sağlayan projeler gerçekleşememiştir.(14) Bu amacın gerçekleşmesi doğrultusunda okul içi beden eğitim ve spor etkinliklerine önem verilecek ve gerçekleştirilmesi için gerekli tedbirler alınacaktır. Gençlik ve Spor Akademileri öğretmen, antrenör monitör, yönetici, sağlık uzmanı açığını kapatmak için Beden Eğitimi ve Spor Akademileri olarak geliştirilecektir.(14)

IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında Spor - 1979-1984

Üçüncü plan döneminde, beden eğitimi ve sporun toplumun tüm kesimlerine yaygınlaştırılmasına, ilişkin ilke ve önlemler getirilmesine rağmen dönem içinde yeterli gelişmeler sağlanamaması ve kitle sporuna dönük tesislerin yaygınlaşması sınırlı kalmıştır. Profesyonel futbol ve seyir sporları uygulamada önceliği korumuştur.

Dünyada sporun kaynağı okullar ve spor kulüpleridir. Türkiye'de eğitim kurumları sporcu yetiştirmede yeterli bir kaynak olamamıştır. Spor kulüpleri topluma hitap etmesi gerekirken küçük bir kesime hizmet eder duruma gelmiştir.(14)

1979 Yılı Programında Spor

Spor tesislerinin, spor kulüplerine kiralanmasının istenen gayeye uymadığı, spor kulüplerinin şirketleşmesinin gerçekleştirilemediği, daha önceki yıllar yatırım planlarına girmiş, spor yatırunlarının gerçekleşmediği (14) belirtilmiştir.

Sporun kitleye yayılması için T.R.T. ile Gençlik ve Spor Bakanlığının ortak çalışması "Spor Sağlık Merkezlerinin" sporcuların yoğun bulunduğu bölgelerde kurulması, spor dallarındaki bölgesel ilgi ve eğilime göre spor yatırımlarının, dengeli dağılımının sağlanacağı, yeni yapılacak öğrenci yurtları ve eğitim kurumlarında spor saha ve tesislerin yapılacağı alınan tedbirler arasındadır.(14)

1980 Yılı Programında Spor

Gençlik ve Spor Bakanlığı ile Beden Terbiyesi Müdürlüğü, öncülüğünde bütün kamu kurum ve kuruluşlarının katılacağı sporu topluma yaymak için "Herkes için Spor" faaliyetleriyle ilgili alt yapı çalışmasının başlatılmadığı belirtilmiştir.

Spor saha tesis ve oyun yerlerinin etüt-projeleri yeniden gözden geçirilecek ülke şartlarına uygun yeni projeler hazırlanacağı, çok amaçlı tesislerin kurulmasına önem verileceği alınan tedbirler arasındadır.(14)

1981 Yılı Programında Spor

Sporun kitlelere yayılmasına yönelik açık spor saha ve tesislerinin yapımının gerçekleştirilmediği (14) futbolun uygulamada ağırlığını ve önceliğini koruduğu ifade edilmiştir.

Spor tesislerinin lisanslı sporcuların yanı sıra lisansız sporculara da açılması, beden eğitimi elemanlarının "Sosyal Güvenlik" kapsamına alınması, spor tesislerinin kiralanmasının yeniden gözden geçirilmesi, spor malzemelerinin Türkiye'de imal edilmesine çalışılması, Spor akademileri mezunlarının Gençlik ve Spor Bakanlığı ile beden eğitimi öğretmeni olarak istihdam edilmeleri ilke olarak benimsenmiştir.(14)

1982 Yılı Programında Spor

1980 yılı itibarıyla Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğüne bağlı 305 adet spor tesisi mevcut olup 151 adet spor tesisi de inşaa halindedir. Türkiye'de toplam 4664 spor kulübü ve 11294 spor elemanı mevcuttur.ğ6 Tesis başına düşen sporcu sayısı 899, her sporcuya düşen spor adamı sayısı ise 3'tür. (14)

Kamuya ait özellikle açık spor saha ve tesislerinden hizmet dışı zamanlarında bir program dahilinde lisansız amatör sporcularında yararlandırılması, lisanslı amatör sporcuların sosyal güvenlik kapsamına alınması açık semt spor saha ve tesislerinin yapımına bölge Müdürlüklerince ağırlık verilmesi, "Güreş Geliştirme Projesi" çalışmalarına hız verilmesi ilke olarak açıklanmıştır.(14)

1983 Yılı Programında Spor

Her hazırlanan planlarda olduğu gibi bu yıl hazırlanan programda da sporun geniş halkı kitlelerine yayılmasının ve herkese spor yapma alışkanlığının kazandırılması temel hedef olarak açıklanmıştır.

Türkiye'de 1982 yılı itibarıyla faal durumda bulunan tesis sayısı 755, sporcu sayısı ise 370.464 tür. Bir sağlık uzmanına düşen sporcu sayısı ise 7.264'tür.(14)

Alınacak tedbirler konusunda ise geçen yıllarda tedbir ve ilke olarak benimsenmiş ifadeler aynıyla yer alırken diğer yıllardan farklı olarak, Karabük tipi çelik konstrüksiyon spor salonlarının "prefabrik" yapı türünde yapılmasıyla, deniz sporlarının sevdirilmesi ve yaygınlaştırılması bir program çalışmasına gidilmesi ve de köy gençlerine spor imkanlarına götürmenin ilk basamağı olarak, köylere spor alanlarının tespiti ve tahsisinin sağlanması şeklinde açıklanmıştır.(14)

1984 Yılı Programında Spor

Bu dönemdeki çalışmalarda spor-totonun katkısıyla bazı projelerin tamamlandığı, kaldırılan spor akademilerinin yerine üç üniversite bünyesinde "Eğitim Fakültesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü" kurulduğu mevcut durum olarak açıklanmıştır. (14)

Sporun bütün sahalarını ilgilendiren "Spor İstatistikleri" araştırması, tipi projesi olmayan spor tesislerinin tip projeye bağlanması, spor hekimliği ihtisasının teşvik edilmesi ilke olarak benimsenmiştir.(14)

V. Beş Yıllık Kalkınma Planından Spor (1985-1989)

Beşinci plan döneminde beden eğitimi ve sporun yoğunlaştırılması ve amatör sporun teşviki esas olarak alınmıştır.

Kamu ve özel sektör kuruluşlarında belli bir sayıya haiz olanlardan sporcu istihdam edenler teşvik edilecek, sporun semtlere, köylere yayılabilmesi için basit, ekonomik tesisler özel idare ve belediyelerin işbirliği ve katkılarıyla gerçekleştirilmesi, şehir imar planları hazırlanırken spor alanlarına ve yeşil sahalara ağırlık verilmesi, spor malzemelerinin imalatının teşvik edilmesi politika olarak tespit edilmiştir.(14)

1985 Yılı Programında Spor

Bu gün sporunun başlıca problemlerden birinin kalifiye eleman ihtiyacı olduğu bunun acil olarak kapatılması gerektiği, ayrıca mevcut spor tesisleri hakkında yeterli ve sıhhatli bilgi olmaması yapılacak çalışmaları menfi olarak etkilemektedir. Bu yönde araştırmalar yapılması politika olarak açıklanmıştır. (14)

İlke olarak da küçük çapta spor tesisleri, özel idare ve belediyelerin iş birliğiyle, katkılarıyla gerçekleştirilmesi, özel sektörün spor tesisleri yapmasının teşviki benimsenmiştir.(14)

1986 Yılı Programında Spor

1986 yılı programında sporun iki temel probleminin yıllardır halledilemediği ifade edilirken bu problemlerin spor tesislerinin sayıca az ve eski oldukları gibi, modern bir işletmecilik anlayışıyla hizmete sunulmadıklarından verim sağlanamaması, buna ilave olarak kalifiye elemanlarının (antrenör, monitör, spor hekimi, sağlık memuru, beden eğitimi öğretmeni, masör, psikolog, kondisyoner, hakem vs.) az oluşu, gelişmeyi engelleyen faktörlerdir denilmiştir.(14)

Mevcut kaynakların ilave olarak akaryakıt tüketim fonundan semt spor sahaları ve benzeri tesislere %8, ayrıca yine aynı fondan "Türk Sporunu Teşvik Fonu" adı altında %2 nispetinde bir tahsilat ayrılmıştır.(14)

Alınacak tedbirler konusuna gelince, semt spor sahaları yapımına önem verilmesi özellikle bu tesislerin okul evrelerine gecekondu mahallerine yapılması, sporun köylere kadar yayılabilmesi için, sade, ekonomik tesislerin özel idare ve belediyelerin işbirliği ve katkılarıyla gerçekleştirilmesi, spor hekimliğinin teşvik edilmesi, spor mahemelerinin Türkiye'de dünya standartlarına uygun yapılabilmesinin teşviki, profesyonel futbol takım sayısını makul sayıda tutmak, özel sektörün spor tesisi teşvik etmek, fonlardan, spor-toto gelirlerinden gelen paraların spor tesisi yapılmasında kullanılması ilke olarak benimsenmiş, titizlikle uyulacağı, uygulanacağı açıklanmıştır.(14)

1987 Yılında Spor

Bu programda sporun en önemli meselesinin, toplumumuza her yerde spor yapılabileceği duygu ve düşüncesinin yerleştirilmesini olması, sporun geniş halk kitlelerine yaygınlaştırılamaması ve mevcut spor tesislerinin organize bir şekilde halka açık olarak tam kapasite ile kullanılması olarak gösterilmiştir.(14)

Beşinci beş yıllık kalkınma planında beden eğitimi ve spor ilke ve politikaları çerçevesinde 3289 sayılı Beden Terbiyesi ve spor Genel Müdürlüğü'nün teşkilat ve

görenleri hakkındaki kanun 21.5.1986 tarihinde kabul edilecek yürürlüğe konmuştur. Kanunla beraber kurulan federasyonlar fonu Genel Müdürlüğün gelirlerini artırarak Spor alanında önemli ölçüde kaynak sağlanmıştır. Bu dönemde de kalifiye spor elemanları açığının kapatılamadığı, amatör sporun bir türlü istenen düzeyde yayılamadığı, şehir imar planlarında spor tesisleri ve yeşil sahalara gereken ağırlığın verilemediği açıklanmıştır.(14)

Diğer yıllardan farklı olarak programa alınan ilke ve tedbirler, 2000 adet çocuk oyun alanı, 3000 adet senet spor sahasının özel idare, belediyeler ve halkın katkılarıyla gerçekleştirilmesi, su sporlarının ve tesislerinin yaygınlaştırılması, iş yerlerinde beden eğitiminin başlatılması, sabah saatlerinde televizyonda vatandaşın evinde spor yapmasını sağlayacak programların yayınlanması, spor tesisleri, malzeme ihtiyacının endüstri meslek liselerinde imalinin gerçekleşmesi, tedbir olarak açıklanmıştır.(14)

1988 Yılı Programında Spor

3289 Sayılı kanunun 10.5.1987 tarih ve 19765 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanıp yürürlüğe girmesiyle spor faaliyetlerinin disipline edilmesi istikametinde bir çok yönetmelikte beraberinde hazırlanmıştır.

Bu dönemde spor meslek liselerine, İzmir Halkapınar Spor Meslek Lisesi eklenmiş, Türk güreşinin geliştirilmesi için Denizli, Tokat ve Bolu illerinde güreş okulları açılmış, 1.Güreş Ligi ve ilaveten II.Güreş Ligi kurulmuş, kulüpler arası müsabakalar programlanmıştır.(14)

Tablo 3. 1988 Yılı İtibarıyla Sporda Sayıca Gelişmeler

	1985	1986	1987
Faal Tesis Sayısı	803	1.008	1.024
Semt Sahaları	2.744	4.971	-
Lisanslı Sporcu Sayısı	205.995	457.227	666.526
Spor Kulübü Sayısı	2.791	3.322	3.509
Antrenör Sayısı	1.659	1.729	10.706
Hakem Sayısı	15.308	17.271	28.228

Kaynak: DPT, MEGSB.

Tabloya baktığımızda gittikçe sayıların arttığını görürüz. Faka bu nüfus artışına paralel bir artış değildir. Türkiye her geçen gün artan nüfusa oranla daha fazla spor tesis yapmak zorundadır.

Memur ve işçi sayısı 500'den fazla kamu ve özel sektör kuruluşları ile fabrikaların yapmakla mükellef oldukları spor tesisleri hakkında yönetmeliğin aksayan yönlerinin değiştirilmesi, spor malzemelerini milletlerarası standartlara uygun olarak imal edecek firmalara teşvik tedbirleri uygulanacağı, spor tesislerini kendi imkanlarıyla yapacak olan üniversite ve belediyelere, belirlenmiş kıstaslara göre

devlet katkısı sağlanacağı, sporcu, teknik eleman ve yöneticiler için hizmet içi ağırlık verileceği alınan tedbirler arasındadır.(14)

1989 Yılı Programında Spor

Sporun geniş kitlelere yaygınlaştırılabilmesi için, Herkes İçin Spor (H.İ.S) projesi hazırlanmıştır. Kendi spor tesislerini yapmak isteyen belediye ve üniversitelerin fonlardan yardım yapılması suretiyle teşvik edilmesi yaygınlaştırılmış 300 belediye ve üniversitenin spor tesislerine ödenek tahsis edilmiştir.(14)

Eğitim gençlik, spor ve sağlık hizmetlerinin daha iyi yürütülebilmesi için ilave kaynak temin etmek amacıyla 3418 sayılı eğitim gençlik, spor ve sağlık hizmetleri vergisi kanunun 31.3.1988 tarihinde yürürlüğe konmuştur.(14)

Alınan tedbirler arasında, semtlerde ve köylerde düşük maliyetli spor tesislerinin yapılması çalışmalarına devam edileceği, mahalli idarelere belirli şartlarla devredilecek olan spor tesislerinin tespiti ve devri için gerekli mevzuat değişikliklerinin yapılması, balık adamlığı dahil su sporlarının teşviki, kamu kuruluşlarına ait mevcut spor tesislerinin tam kapasiteyle kullanılması, özürlülerin spor faaliyetlerine katılmaları artırılacak, geniş kitlelere hitap, eden spor faaliyetlerinin il ve ilçe seviyesinde daha sık yapılmasıdır.(14)

1990 Yılı Programında Spor

Bir çok yurt içi spor faaliyetleri düzenlenmiş, bu faaliyetlere çok kişi katılmışsa da, kamuya ait spor tesislerinin tam kapasite ile kullanılması konusunda yeterli, gelişme sağlanamamıştır.

Spor dalları itibarıyla; master plan çalışmaları haşlatılması, okullarda semtlerde ve köylerde düşük maliyetli ve kısa sürede tamamlanacak spor tesislerinin yapılması çalışmalarına devam edileceği, özürlülerin spor faaliyetlerine katılmalarını araştırma merkezleri (SESAM), arşiv ve dökümantasyon bölümleriyle de desteklenecek yaygınlaştırılması, spor araç ve gereçlerinin standardizasyonuna gidilmesi, ilkokullarda beden eğitimi derslerinin branş öğretmenleri tarafından verilmesi, çok amaçlı tip projelerin geliştirilmesine çalışacağı ilke ve tedbirler olarak açıklanmıştır.

1991 Yılı Programında Spor

Bu yıl ki programda bir önceki yıl neler yapılıp nelerin yapılamadığı sıralandıktan sonra okullarda ve semtlerde düşük maliyetli spor tesislerinin yapılması, okulla da beden eğitimi derslerinin branş öğretmenleri tarafından verilmesi, çok amaçlı tip projelerin geliştirilmesi ilke ve tedbir olarak benimsenmiştir.

1992 Yılı Programında Spor

Bu programda da spora diğer yollarda olduğu gibi iyi niyetle yaklaşılmış, fakat her zaman olduğu gibi söylenenler ile yapılanlar farklı olmuştur. Hükümetin enflasyonun düşüreceğim diyerek yatırımlardan vazgeçmesi ülkede genel anlamda tasarruf politikası uygulaması neticesinde sporda bu politikadan nasibini almıştır. Spor

için onarımıyla personel giderleri ve müsabaka harcamalarını karşılama yoluna gidilmiştir. Bu yıl ki programında en önemli husus İstanbul'da 2000 yılında bir olimpiyat düzenlenmesi için gereken şartların düzenlenmesine çalışılacağı şeklinde yer almıştır.

SONUÇ

Memleketlerin kalkınmalarını muassır devletler arasına girmesini sağlayanlar o memleketin insanlarıdır. Bu gerçeği bilen devletler, sağlıklı nesiller yetiştirmeyi hedeflemişlerdir. İnsana yapılan yatırım en kalıcı ve kârlı yatırımlardır. Bu realiteden hareketle devletler zirve ve kitle sporuna önem vermişlerdir. Spor ülkelerin anayasalarında yer almıştır.

Kalkınmış illerde her türlü ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak alt ve üst sistemler sıralanmış ve bu sistemlerin birbirleri ile olan ilişkileri genel bir plan dahilinde ayrılmaz parçalar olarak uygulamaya geçilerek temel politikaların hedefine ulaşmasına canla başla çalışılmıştır. Sporu ne kadar kitlelere yayabilirsek o derece sağlıklı nesiller yetiştirmeye gayret ediyoruz demektir. Bu sebeple politikamız milli imkan ve kaynakların hedefi doğrultusunda idari bir mekanizma oluşturmak olmalıdır. Daha sonra spor tesisi politikalarında köklü ve kalıcı bir çözüm getirilmesi için sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapı özellikleri dikkate alınarak isabetli planlar yapılmalıdır.

Kitle sporunun teşviki açısından illere o bölgede yaşayan insanların, antropolojik özellikleri, rağbet ettikleri sporlar tespit edilmeli, spor tesisleri yapılırken buna göre yapılmalıdır.

İllerdeki kamu ve özel kuruluşların kanunen yapmakla mükellef oldukları spor tesislerini münferit olarak yapmaları elbette pahalıya mal olmaktadır. Bunun için yükümlü kurum ve kuruluşların ortaklaşa güç birliği ile çok amaçlı modern tesisler kurarak buralardan müşterek olarak istifade yoluna gidilmelidir.

İllerdeki spor tesislerinin yetersizliği yanında tam kapasite ile çalıştırılmaları da sağlanmalıdır. Okul bahçeleri ve okul spor tesislerinin girişlerinin düzenlenerek semt halkının istifadesine sunulmalıdır.

Spor tesisi yapılırken, bölgelerin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerini araştırmadan, zevksiz, tipsiz, fonksiyonsuz, cansız ve ruhsuz spor tesisleri ile doldurmak yerine, merkezde hazırlanmış, gelişmiş planlar çerçevesinde mahalli özelliklere göre icraya bırakarak dayanışma içinde birlik ve beraberlik ruhuyla hareket etmeliyiz.

KAYNAKLAR

1. TAYGO, Y.: Türk Spor Tarihine Genel Bir Bakış, Ankara, 1990.
2. ERKUŞ, M.: Spor Tarihi Ders Notları, Teksir, İstanbul, 1987.
3. Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi, Olimpik Hareket ve Amaçları, İstanbul, 1990.
4. TURGUT, A.H.: Spor Tesislerinin Tasarım ve Yapımında Sporcu, Seyirci Sağlığı Yönünden Dikkat Edilecek Hijyenik Esaslar Tebliği, Yıldız Üniversitesi, İstanbul, 1989.
5. SÜMER, R.: Sporda Demokrasi, Ankara, 1989.
6. ERKAL, M.: Sosyolojik Açıdan Spor, İstanbul, 1992.

7. DEMİRCİ, N.: Sporda Yönetim-Teşkilatlanma ve Organizasyonlar, Ankara, 1986.
8. ATABEYOĞLU, C.: Atatürk ve Spor, Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, Spor Eğitim Dairesi, Ankara, 1989.
9. SÜMER, R.: Türkiye'de Spor Tesisleri Üretim ve Değerlendirme Politikasına Genel Bir Bakış Tebliği, Y.Ü.Türkiye'de Spor Tesislerinde Genel Planlama Sorunları Sempozyumu, İstanbul, 1989.
10. GÜVEN, Ö.: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beden Eğitimi ve Spor Bölümü Son Sınıf Öğrencilerinin 1962 ve 1986 Yıllarında Giriş İmtihanları, Birinci Aşamadaki Başarılarının Mukayesesi Konusunda Araştırma, Ankara, 1986.
11. İMAMOĞLU, F.: Türkiye'de Spor Tesisleri Politikası, Gazi Üniv. 22-S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1985.
12. T.C.Sporla İlgili Kanun, Tüzük, Yönetmelik ve Beynelminel Oyun Kaideleri Beden Terbiyesi ve Spor Genel Müdürlüğü, Ankara, Cilt 1.
13. B.T.S.G.M. Cilt 1.
14. Kalkınma Planlarında Spor, T.C. Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, Ankara, 1990.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

ANTRENÖR EĞİTİMİ

Mehmet GÖRAL[*] – A. Korkut YIPICI[**]
Hürmüz KOÇ

ÖZET

Türkiye'de antrenör eğitimi veren kurumlar; Gençlik Spor Genel Müdürlüğü (G.S.G.M.), Türkiye Futbol Federasyonu (T.F.F.) ve Üniversitelerin, Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulları (BESYO) ile Beden Eğitimi ve Spor Bölümleri (BES) görülmektedir.

G.S.G.M. 3289 sayılı yasa uyarınca kurulmuş olup, Spor Eğitim Dairesi Başkanlığı'nca antrenör yetiştirme işi gerçekleştirilmektedir.

T.F.F. 3813 sayılı kanunla özerk bir yapıya kavuşturulmuş bir kurum olarak antrenör, monitör, kaleci antrenörü, menecer ve teknik direktör kendi ihtiyacı olan elemanlarını açtığı kurslarla yetiştirmektedir.

Ayrıca BESYO ve BES Bölümünden mezun olan öğrencilere de gerek G.S.G.M., gerekse T.F.F. I. Kademe antrenörlük diploması vermektedir.

Türkiye, Almanya ve İngiltere'de uygulanan antrenör yetiştirme kursları arasında; kategori, kurs süresi, kurslarda okutulan dersler ve değerlendirmeler açısından pek fazla fark yoktur.

[*] Yrd. Doc. Dr. Dumlupınar Üniversitesi BES Bölümü - Kütahya
[**] Okutman Dumlupınar Üniversitesi BES Bölümü - Kütahya

GİRİŞ

İnsan fikir ve ruh unsurlarıyla birlikte bütünlüğünü meydana getiren vücudunu belli amaçlar için eğitmek düşüncesi insanlığın evren üzerindeki varlığı kadar eskidir.(1) Bu düşünce çerçevesinde toplumlar insanın fiziksel gelişiminin yanı sıra zihinsel, duygusal ve sosyal gelişimini sağlayan spor eğitimine oldukça önem vermişlerdir.(2) Gerçekten de, spor eğitimi insanların fizik ve ruh yapılarını geliştiren hareket faktörünün hemen her çeşidini ve bütün prensiplerini kapsayan en uygun bir araç olup, genel eğitimin bir parçasıdır.

Günümüzde gerek basın-yayın organlarının spora yaklaşımı, gerekse insanların stresten kurtulma, vücutlarını formda tutma çabaları ve hepsinin ötesinde sporla kazanılan uluslararası başarılar toplumun günlük yaşamında ve moral düzeyinde oldukça önemli hale gelmiş, spora bir boyut kazandırmıştır.(3) Öte yandan her geçen gün ilerleyen bilim ve teknolojinin yardımıyla spordaki rekorlar yenilendikçe, spor sahalarında yarışan sporcu ve takımların temsil ettikleri ülkenin teknik, teknolojik, eğitim ve ekonomik standartları da yarıştırılmaktadır.(4) Böylece spor, ülkelerin kültürel ilişkilerini birbirine yaklaştıran bir araç niteliği de kazanmıştır. Hiç şüphesiz sporda bu hedeflere ulaşmak öncelikle eğitim ve öğretime önem vermeyi ve sporda eğitici kadroları bilimsel ölçülere uygun eğitim programlarından geçirmeyi gerekli kılmaktadır. (11)

Türkiye'de antrenörlerin yetiştirilmesi görev ve sorumluluğu 3289 sayılı yasa uyarınca Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Spor Eğitim Dairesi Başkanlığı'na gerçekleştirilmektedir. Ancak aynı yasanın 20.maddesinin geçici 2.maddesine göre üniversite düzeyinde spor eğitimi veren Enstitü, Bölüm, Yüksekokul ve Spor Akademisi mezunlarına geçmişte olduğu gibi şu anda da I.Kademe Antrenörlük yapma hakkı tanınmaktadır. Ayrıca 3813 sayılı yasa ile kurulan Türkiye Futbol Federasyonu da futbol branşında ihtiyacı olan teknik elemanları yetiştirmektedir. O halde Türkiye'de antrenörler üç koldan yetiştirilmektedir. Bu yollardan birincisine göre, üniversitelerin spor eğitimi veren programlarından mezun olanlar spor dalı uzmanlık alanlarına göre ilgili spor branşının I.Kademe antrenörü olabilmektedir. Bu anlayışla yetişen antrenörler, hizmet öncesi eğitimlerini üniversitelerde tamamlamış olmaktadır.

İkinci yaklaşım ise Federasyonların G.S.G.M. Spor Eğitim Dairesi ile işbirliği sonucu uygulanan program ve yönetmeliklere göre yetiştirilmeleridir.(7) Üçüncü olarak da, bu federasyon içinde 3813 sayılı yasaya göre kurulan Türkiye Futbol Federasyonu (TFF) kendi ihtiyacı olan antrenör, monitör, teknik direktör, menacer ve kaleci antrenörlerini bünyesinde açtığı kurslarda yetiştirmektedir.

İngiltere'de ise Spor Federasyonları olarak da adlandırabileceğimiz; Amatör Yüzme Birliği, Futbol Birliği gibi ulusal yönetim teşkilatları antrenörlük kurslarını düzenlemekte ve sporun standartlarına uygun antrenör yetiştirmektedirler. Ulusal Antrenörlük Vakfı ise antrenör eğitimi için destek programlar, eğitim için öğrenme kaynakları ve merkezleri, enformasyon, danışmanlık ve araştırma yapılmasını sağlamaktadır. (13)

Gerçek anlamda eğitim ilkokul çağındaki spor yaşamında uygulanan spor eğitimiyle başlamakta, süregelen spor yaşamında yönlenerek, antrenör eğitimi ile

antrenörlüğe ilk adım atılmaktadır. Durum böyle olunca antrenör eğitimi ve antrenörün yetişmesi spor eğitiminin vazgeçilmez bir parçası olup, birçok faktör olumlu veya olumsuz eğitimi etkilemektedir.

Bu nedenle, ülkemizdeki spor eğitiminin yapısı ve genel hedefleri, sporun yaygınlaştırılması küçük ve gençlerimizin spor eğitiminin en önemli eğitim olduğunun benimsenmesi, çok sayıda ancak iyi yetişmiş antrenör sayısının çoğaltılması bu antrenörlerin özendirilmesi, sporda eğitim programlarının gerçekçi bir biçimde ve her kademede ön plana alınması, tesisi, sporcu ve kulüp sayısının artırılması, bütçede eğitime ağırlık verilmesi, okulların daha fazla spora özendirilmesi ve Beden Eğitimi Öğretmenlerinin özellikle ilgili dalda eğitilmesi, özetle; eğitimin ve eğiten antrenörlerimizin sayısal kalitesinin yükseltilmesi ülkemizde sporun gelişim güvencesi olacaktır.(8)

1985-1994 yılları arasındaki antrenörlerin sayılarına bakıldığında aşağıdaki tablo görülmektedir. Son 10 yılda antrenör sayıları giderek artmıştır. 1985'te antrenör sayısı 3994 iken 1994 yılında 10152 antrenör sayısına ulaşılmıştır.(9)

Tablo 1. 1985-1994 Yılları Arası Branşlara Göre Antrenör Sayıları

Federasyonlar / Yıllar	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
ATLETİZM	127	128	130	134	137	142	147	160	172	181
BASKETBOL	1054	1054	1190	1190	1456	1735	2107	2221	2403	2424
BİSİKLET	72	77	82	87	92	97	102	107	112	117
BOKS	484	484	484	487	516	541	571	603	635	635
CİMNASTİK	56	57	61	62	66	56	56	70	66	75
GÜREŞ	380	420	479	513	526	504	633	760	1007	1059
HALTER	20	22	25	27	30	33	33	33	43	43
HENTBOL	123	118	122	127	136	150	153	181	172	173
JUDO	253	259	265	270	291	324	335	335	364	383
KAYAK	10	15	20	50	53	60	70	85	100	105
MASA TENİSİ	603	604	603	644	663	663	675	733	763	763
OKÇULUK	29	29	29	54	54	79	105	105	105	106
TENİS	5	8	12	12	14	28	32	40	52	58
VOLEYBOL	447	483	544	579	632	679	708	735	756	863
YÜZME	330	373	422	442	475	502	535	572	602	638

Kaynak : GÖRAL, M.: **Türkiye'de Spor Eğitimcisi Yetiştiren Kurumların Mevcut Durumlarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi**, Marmara Üniversitesi, Sağlıklı Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.54, 55, 66, 67, İstanbul, 1997.

Bu çalışmanın amacı, değişik spor dallarında yetişecek antrenörlerin spor dalının özelliği dikkate alınarak bir model içerisinde eğitilmesini ve geliştirilmesini sağlamak ayrıca dünya futbol branşında gelişme göstermiş olan ülkelerden Almanya ve İngiltere gibi bazı Avrupa ülkelerinde uygulanan futbol antrenör eğitim programlarını incelemek ve ülkemizde uygulanan futbol antrenör eğitim programıyla karşılaştırmaktır.

1. ANTRENÖR VE EĞİTİMİ

Sporda eğitici kadro denildiğinde akla ilk gelen "antrenör"dür. Antrenörler ilk aşamada, bireyin karakteristik özelliklerini ortaya çıkarıp geliştirmeyi, doğal dinamizmini güçlendirmeyi ve dış çevreye karşı olumlu tepki göstermesinin sağlanmasını amaçlayan sürekli ve topluca etkinlikler biçiminde tanımlanan eğitimin bir uygulayıcısıdır.

İkinci aşamada, grup bireylerinin tek tek gerçekleştirme imkanı bulamayacakları işleri ve işlevleri ortaklaşa gerçekleştirebilmelerini kolaylaştıran ve yönetim yükümlülüğünü üstlenmiş olan bir kişi olarak tanımlanır.(5) Üçüncü aşamada ise ilgili spor dalında eğitim gördüğü kademedeki programları başarı ile tamamlayarak bulunduğu kademe için Genel Müdürlükten belge alan ve sporcu veya spor takımlarını sportmenlik anlayışı içinde ihtisasları dahilinde yetiştirmek, her türlü spor faaliyetlerindeki milli ve milletlerarası kural ve teknikleri ve gelişmeleri takip etmek görev ve yetkisine haiz Gençlik ve Spor Teşkilatında kadrolu, fahri veya sözleşmeli kişiler diye tanımlanır.(6)

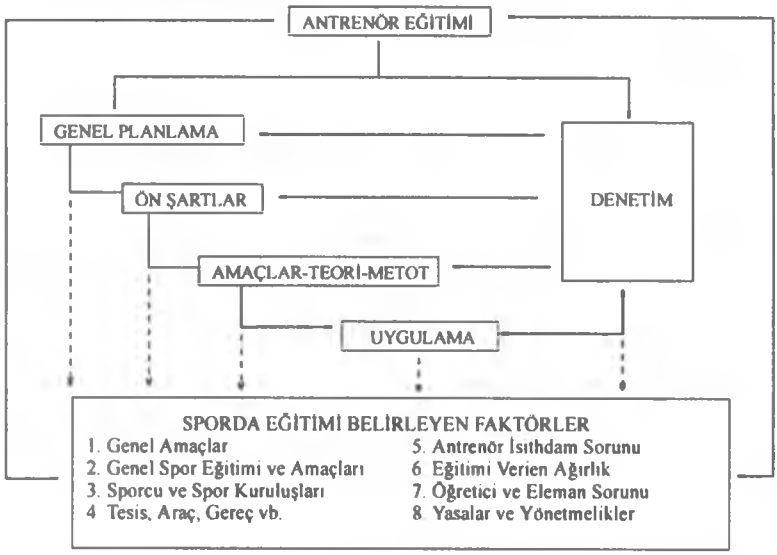
Tanımlardan da anlaşılacağı üzere antrenör; sporun temel taşı olmaktadır. O halde antrenöre ne kadar çok imkan sağlanır ve ne kadar iyi eğitilirse, yetiştireceği bireyler de o kadar performans göstereceklerdir. Bu da ancak iyi hazırlanan ve uygulanan bir antrenör eğitimi programıyla gerçekleştirilebilecektir.

Antrenör olma şartları içinde lise ve dengi okul mezunu olanların üç hafta süren bu kurslarda antrenörlere diploma verilmesi bizce günümüz Türkiye'si şartlarında uygun değildir.

Çünkü bugün sayıları elliyi geçmiş spor yüksek öğrenimi veren, Beden Eğitimi ve Spor Bölümleri ya da Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulları vardır. Bu okulların bünyesinde açılmış ve açılacak olan "Antrenörlük Bölümleri" nden mezun olacaklar antrenörlük yapabilmelidirler.

Gelişmiş olan Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okullarının "Spor Bilimleri Fakülteleri" ne dönüştürülmesi gerektiği (14) düşünülürken, bu fakültelerden gerçek anlamda formasyon kazanmış, nitelikli antrenör yetişmesi sonucunda kısa süreli kurslarla antrenör yetiştirme uygulamasına son verilmesinin bir zorunluluk olacağı ifade edilmektedir.(15)

1.1.Antrenör Eğitiminin Temel Yapısı

Genel Planlama

Her şeyden önce aşağıdaki gibi genel planlama yapılmalı hedefler ve amaçlar belirlenerek kademeli bir çalışmaya girilmelidir.

a. Uzun Süreli Antrenör Eğitimi Planlaması

b. Orta Süreli Antrenör Eğitimi Planlaması

c. Kısa Süreli Antrenör Eğitimi Planlaması

Ön Şartlar

A. Eğitimi Uygulayacak Kurumdaki Bazı Şartlar

a. Antrenör eğitimine ayrılacak tesisler.

b. Gerekli araç ve gereç temini.

c. Eğitime ayrılacak bütçe.

d. Eğitimi destekleyici tedbirler

e. Spor eğitimi yapan kuruluşlarla işbirliği (üniversitelerin beden eğitimi ve spor bölümleri gibi)

B. Antrenör Adaylarında Aranacak Şartlar

C. Antrenör Eğitiminin Kapsamı

D. Öğreticideki Şartlar

E. Merkez Spor Kütüphanesi

Tüm spor eğitimcilerinin ve sporcuların yararlanacağı geniş kapsamlı bir kütüphanenin kurulması. Bu şekilde tüm spor dallarının dünyadaki gelişimi; kitap, dergi, video eğitim kaseti vb. yayınlarla takip edilebilir. Böylece spor eğitimine büyük katkı sağlanabilir.

F. Özel ve Genel Spor Yayınlarının Basımının Özendirilmesi ve Gerekli Temel Kitapların Hazırlanması

Amaçlar-Teori ve Metot

Antrenör eğitiminin branşa özgü ve genel ders konularının teorik olarak amacı, hazırlanması ve her spor dalına göre ana ilkelerin tespit edilmesi.

Uygulama

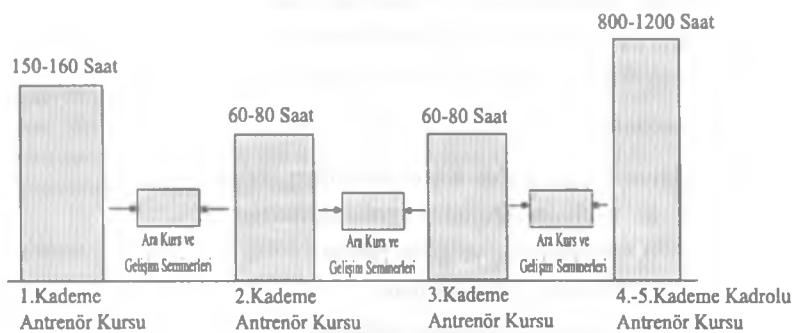
Eğitimin tüm şartları yerine getirildikten sonra ön uygulama ile yapılacaktır. Eğer detaylı olarak hazırlanan plan ve programlar uygulamada geçerlilik kazanırsa, istenilen antrenörlerin yetiştirilmesi mümkün olacaktır. Bu nedenler uygulama sağlıklı, düzenli ve spor eğitiminin amacına uygun olmalıdır.

Denetim ve Değerlendirme

Asgari ölçüde de olsa çalışmaların denetimi ve değerlendirilmesi, tabanda ve üst düzeyde antrenör eğitimi yapan kuruluşları özendirme açısından motive eder ve en azından eğitimin sonuçlarını ortaya çıkartır.

1.2.Antrenör Eğitimi Taslak Kademeleri

Antrenör eğitiminin temel model içerisindeki sürekli aşamaları aşağıdaki şekilde olduğu gibi düşünülebilir.

C Antrenör Kursu (1.Kademe)

Özellikle küçük ve gençlerimizin ilk uygulamalarında, temel antrenör eğitimini almış öğrencilerimiz görev alacağından da önemli ve yoğun yapılması gereken bir eğitim programını ve uygulamalarını kapsamaktadır.

Ara Gelişim Kurs ve Seminerleri

Eğitimin süreklilik kazanabilmesi için uygulamaya katılan antrenörlerinin belli süreler içerisinde bilgilerini tazelemeleri ve yeni gelişmeleri takip edebilmeleri için ara kurs ve seminerlere ihtiyaç vardır. Böylece çalışan antrenör denetlenebilecek, motive edilebilecek ve kendini yenileyebilme şansına erişecektir.

B Antrenör Kursu (2.Kademe)

Orta ve üst düzeyde grup ve takım çalışması yapabilmek antrenörlerin eğitimine yönelik olmalıdır.

Ara Kurs ve Seminerler

A Antrenör Kursu (3.Kademe)

Üst düzey antrenörlerin eğitimini kapsar. Özellikle program en son üst düzeydeki gelişmeleri inceler.

Üst Düzey Ara Kurs ve Seminerler

Ülkemizde ve uluslararasında yapılacak olan kurs ve seminerlere katılarak bilgi, görgü ve spor anlayışının geliştirilmesi.

1.3.Antrenör Eğitim Taslağı

Sporumuzun gelişimi, çeşitli kategorilerdeki yetişkin antrenörlerin eğitimine ve bu antrenörlerin kulüplerde, federasyonlarda ve diğer kurumlarda çocukları, gençleri, büyükleri sportif anlayış içerisinde eğitilmesine bağlıdır.

Antrenörlerimizin eğitimi ise başlangıçtan en üst düzeye kadar birbirine bağlı ve birbirinin uzantısı olmalıdır.

Antrenörlerin basamaklaması ise;

a. Birinci Kademe (C Antrenörü) : Antrenörlerin temel eğitimini içerir (özellikle yıldız, genç).

b. İkinci Kademe (B Antrenörü) : Amaçlı, planlı, programlı biçimde o spor dalının teknik, taktik ve yan dallarının öğrenimini yapmak orta ve üst düzeydeki sporcuları çalıştırabilecek bir düzeye erişmek.

c. Üçüncü Kademe (A Antrenörü) : Üst düzeyde antrenör eğitimini içerir.

d. Dördüncü ve Beşinci Kademe (Diplom Antrenör) : Özel bir eğitimi gerektirir. Özellikle kadrolu antrenör yetiştirmeye yönelik bir eğitim.

Kademelere Göre Antrenör Eğitim Şartları

1. Eğitim amacı
2. Antrenör kursuna katılabilme şartları
3. Eğitimin süresi
4. Eğitimi yürütecek kurul
5. Antrenörlük lisansının geçerlilik süresi
6. Lisansın yeniden uzatılabilme şartları
7. Lisansın geri alınması
8. Daha önce alınan derslerin ve kursların kabul edilme şartları
9. Eğitim ve öğretim kapsamı
    a. Teknik alan
    b. Taktik alan

c. Antrenman bilgisi
d. Spor hekimliği alanı
e. Pedagojik ve psikolojik eğitim
f. Literatür ve kural bilgisi

10. Sınav Şartları
    a. Sınava katılma şartları
    b. Sınav komisyonu
    c. Sınav türleri
    d. Sınavda dereceleme
    e. Sınava katılmama durumu
    f. Sınav tekrarlama durumu

C Antrenör Eğitimi Kapsamı (1.Kademe)
Eğitim süresi 150-160 saat arasında değişebilir.

1. Tarihsel Eğitim
    - Sporun amacı
    - Günümüzde spor tarihi ve spor tarihinin içeriği
    - Türkiye'de spor organizasyonu ve görevleri
2. Sportif Organizasyon Bilgisi
    - Federasyonların yapısı ve görevleri
    - Yönetmelikler
    - Spor organizasyonlarının işleyişi
3. Spor Hekimliği Alanı
    - Spor dalının tıp açısından özellikleri
    - Spor sakatlıkları ve nedenleri
    - İlk yardım ve spor sakatlıkları
    - Spor dalına özgü sakatlıklar
    - Değişik yaş gruplarında yüklenme yeteneği
4. Pedagojik-Psikolojik Alan
    - Motorik öğrenme ve öğrenme basamakları
    - Spor metodoği
    - Öğretim ve öğrenim yolları
    - Öğreticinin yönetim stili
    - Antrenman ve müsabaka motivasyonunun temel ilkeleri
5. Antrenman Bilgisi
    - Semboller
    - Terminoloji
    - Antrenman temel ilkeleri,
    - Antrenman planlama ve periyotlaması
    - Motorik özellikler
    - Antrenman ve müsabakada yönetim
    - Testler
6. Teknik-Taktik
7. Literatür ve Kural Bilgisi

- Literatür bilgisi
- Kuralların antrenörlük açısından yorumu

B Antrenör Eğitimi Kapsamı (2.Kademe)

Eğitim yaklaşık 60-80 saat kapsar.

1. Spor Hekimliği
2. Pedagojik ve Psikolojik Alan
   - Uzun süreli antrenman planlamasının psikolojik temelleri
3. Antrenman Bilgisi
   - Spor dalına yönelik biomekanik bilgi
   - Hareket bilgisinin temel ilkeleri
   - Antrenmanın temel ilkeleri
   - Antrenman çeşitleri ve temel yöntemleri
   - Antrenman periyotlaması
   - Motorik özellikler
   - Spor dalına özgü testler
   - Gözlem ve değerlendirme
4. Teknik-Taktik
5. Literatür ve Kural Bilgisi
   - Kuralların yorumu

A Antrenör Eğitimi Kapsamı (3.Kademe)

Eğitim süresi 60-80 saati kapsar.

1. Spor Hekimliği Alanı
   - Üst düzey sporunda yüklenme yeteneği
   - Cinsiyet özellikleri
   - Sporcu beslenmesi
   - Spor hekimliği araştırma sistemi
   - Doping
2. Pedagojik ve Psikolojik Alan
   - Antrenman motivasyonu
3. Antrenman Bilgisi
4. Teknik-Taktik
5. Literatür ve Kural Bilgisi

Diplom Antrenör Eğitimi Kapsamı (4.ve 5. Kadrolu Antrenör Eğitimi)

Eğitim süresi 800-1200 saati kapsar. Genellikle kadrolu antrenör eğitiminin üniversitelerle bağlantılı olarak yetiştirilmesini içerir. Bu konu kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Tüm kademeler arasında ise en az 2-3 yıllık bir antrenörlük uygulama şartı zorunlu olmalıdır.

Özetle; antrenör eğitimi; ülkenin spor yapısına uymalı, genel spor politikasının ilkeleri ile bağdaşmalı sürekli bilimsel yeniliklere ve spor dalı ile ilgili son gelişmelere açık olmalıdır.

1.5. Antrenörlerin Çalışma Esas ve Usulleri Yönergesi

- Birinci Bölüm

Genel Hükümler :
Bu bölüm amaç, kapsam, dayanak ve tanımları içermektedir.

- İkinci Bölüm

Esas Hükümler :
Antrenörler :

Madde 5. Genel müdürlükçe taşra teşkilatına atanmış olan antrenörler kendi branşlarıyla ilgili olarak aşağıdaki görevleri yaparlar.

a. Sporcu yetiştirmek gelişimleri sağlamak

b. Sporcuları spor faaliyetlerine hazırlamak

c. Sporcu potansiyelini artırmak için okullar, kulüpler ve çevrede inceleme ve araştırma yapmak.

d. Spor müsabakalarına sporcuları getirip, götürmek

e. Günlük ve yıllık çalışma programları hazırlamak

f. İl müdürlüğüne tasdik ettirmek

g. Milletlerarası kural ve teknikleri takip etmek

h. Spor dalıyla ilgili iç ve dış yayınları takip etmek

i. Spor dalındaki eğitici, video, bant, kitap, dergi vb. eğitim araç ve gereçleri ile ilgili araştırma yapmak, bunları temini için il müdürlüğüne teklifte bulunmak

j. Spor dalıyla ilgili olarak düzenlenen kurs, seminer ve diğer eğitim faaliyetlerine, il müdürlüğünün onayı doğrultusunda katılmak

k. Yetenekli sporcuların daha üst performansa ulaşmaları için de özel spor eğitim programları hazırlamak veya daha yüksek antrenörlük belgesine sahip antrenörlerle bu konuda koordinasyon ve işbirliği yapmak.

l. Sporcuların periyodik olarak, sağlık ve psikolojik kontrollerinin yapılmasını sağlamak

m. Elit sporcuları veya milli takım sporcularını çalıştıranlar, bu sporcuların günlük, aylık ve yıllık antrenman programları, beslenme programları, sağlık ve performans durumlarının işlendiği kartoteks tutmak

n. Başka kurum ve kuruluşlardaki antrenörlerle koordinasyon ve işbirliği içinde bulunmak

Çalışma Programları :

Madde 7. Antrenörler haftada 40 saatlik mesai yaparlar. Ancak günlük mesailerinin 4 saatini pratik, 4 saatini de teorik çalışmalara ve spor dalıyla ilgili araştırmalara ayırırlar.

Madde 8. 40 saatlik mesai üzerinde çalışan antrenörlere çalıştıkları her saat için ayrıca ücret ödenir.

Disiplin

Madde 21. Antrenörlere 657 sayılı devlet memurları kanunun disiplin hükümleri uygulanır.

Diğer Hükümler

Madde 22. Antrenörler çalışmalarda spor şube müdürü ve ilçelerde ilçe müdürüne karşı sorumludur.

Madde 23. Antrenörler, çalışmalarında ilgili spor dalının özelliklerine göre uygun bir kıyafet giymek zorundadır.

Madde 24. Antrenörlere il müdürlüklerince her yıl kıyafet verilir.

2. TÜRKİYE'DE FUTBOL ANTRENÖRLERİ EĞİTİM PROGRAMLARI VE BATI ÜLKELERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Kategorileri

Futbol antrenör eğitimi programlarına ilişkin kategoriler incelenen ülkelere göre pek bir farklılık göstermemektedir. Almanya'da antrenör eğitim programlarına ilişkin kategoriler 4.kademede gerçekleştirilirken, İngiltere ve Türkiye'de farklı adlar altında 5 kategoride gerçekleştirilmektedir.

Bunlardan Almanya ve Türkiye'de kategorilere ilişkin kademelerin harflerle belirlendiği İngiltere'de ise kategorilere ilişkin kademelerin tespit edilen amaçlara göre adlandırıldığı görülmektedir.

Almanya'da başlangıç eğitimi olarak kısa süreli gençlere danışmanlık eğitimi kursu açılırken, İngiltere'de "ön hazırlık antrenör kursu" Türkiye'de ise "futbol eğitmenliği kursu" açılmaktadır. Kursların son aşamasında ise genellikle Almanya'da olduğu gibi ya (A) lisans antrenör eğitim kursu uygulanmak ya da Türkiye'de uygulandığı şekliyle teknik direktörlük kursu adlı programlar uygulanmaktadır. Ayrıca incelenen ülkelerde kaleci antrenörlüğüne özel bir önem verilmiş, kaleci antrenörleri ile ilgili ayrı bir program hazırlanmıştır. (10)

Süreleri

İncelenen ülkelerin futbol antrenör eğitimi program sürelerinde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Almanya'da uygulanan futbol antrenör eğitimi programa göre gençlere danışmanlık eğitimi kursu, 7 gün 40 saat sürerken, İngiltere'de benzer nitelikteki "ön hazırlık antrenör kursu" bir hafta 26 saat, Türkiye'de açılan "futbol eğitmenliği kursu" ise 2 hafta 70 saat sürmektedir. Futbol antrenör eğitim kurslarının toplam süresinde farklılıklar görülmektedir. Almanya'da futbol antrenörü 552 saatte yetiştirilirken, İngiltere'de 362 saatte, Türkiye'de ise 980 saatte ((B), (A) Lisans ve teknik direktör dahil edilmiştir) yetiştirilmektedir.

Katılma Şartları

İncelenen ülkelerin programlarına katılma şartlarıyla ilgili bazı şartları benzerlik göstermektedir. Bunlardan; başlangıç ya da temel antrenörlük programların-

dan sonra gelen kurs programına katılma şartı olarak bir önceki programa katılmak şart olmaktadır. Ayrıca, sağlıklı bir fizik yapısına sahip olmak, sabıkasız olmak, futbol sporuyla önceden uğraşmak gibi özellikler de yine incelenen ülkelere ilişkin katılma şartlarını oluşturmaktadır.

Almanya'da gençlerin danışmanlık eğitimi kursuna katılmak için adaylarda aranan en önemli şartın önceden futbol sporuyla uğraşmak olduğu belirtilirken, İngiltere'de bu kategorideki kursa katılmak şartı olarak yapılacak bir teknik testten başarılı olma söz konusudur. Türkiye'de ise başlangıç düzeyindeki kursa katılacak adayların eğiticilik özelliği olan öğretmen ve gençlik liderlerinden oluşacağı belirtilmektedir. Ayrıca Türkiye!de, futbol eğitmeni ünvanı verilerek açılan kursa katılma şartı olarak "iyi anlatım ve konuşma yeteneği, fiziksel açıdan futbol sporuna uygunluk, öğretmen yetiştiren fakülte ve yüksek okullardan birinden mezun olmak" gibi özelliklerin de arandığı görülmektedir.

Öte yandan antrenörün yabancı dil bilme özelliği Almanya'da uygulanan (B), (A), futbol öğretmeni programlarında şart olarak aranırken, Türkiye'de yalnızca teknik direktörlük kursunda şart olarak aranmaktadır. Ayrıca, antrenörün bulunduğu kategoride çalışması ve ilgili kategoride pratik yapması şartı Almanya, İngiltere ve Türkiye'de rastlanmaktadır.

Derslerin Seçimi

İncelenen ülkelerdeki futbol antrenörlük eğitimi programlarında görülen ders veya konuların benzer isimlerde verildiği ancak, söz konusu derslerin kategorilere göre dağılımlarında bazı farklılıklar görülmüştür. Derslerin çoğunlukla pratik ağırlıkta olan teknik, taktik konular ile antrenman bilgisinden oluştuğu görülmektedir. Öte yandan futbol sporuna yönelik teorik konuların ise programda önemli bir yeri bulunmaktadır. Öyle ki, pratik olarak gerçekleştirilen antrenörlük uygulamaları ve stajın yanı sıra teorik olarak hazırlanan bitirme tezi ve diploma çalışması Türkiye'de uygulanan eğitim programların önemli bir yer tutmaktadır.

Değerlendirme

Antrenör eğitim programlarında uygulanan değerlendirme sistemleri incelenen ülkelere göre benzer özellikler göstermektedir. Almanya ve Türkiye'de uygulanan kurslarda kursiyerler futbol pratik, yazılı, sözlü ve serbest konuşma (konferans) ile değerlendirilirken, İngiltere'de ise yazılı ve pratik sınavla değerlendirilmektedir. Ayrıca bu değerlendirmelerin dışında Almanya'da antrenör belgesi olan antrenörlerin üç yıl içinde 20 saatlik gelişim kursuna katılma zorunluluğu ve ev ödevi uygulaması Türkiye'de ise diploma çalışması kapsamında bitirme tezi hazırlama söz konusudur.

Düzenleyen Birimler

İncelenen ülkelerde uygulanan futbol antrenörlük kurslarına çoğunlukla ilgili ülkenin futbol federasyonu düzenlemekte ise de kursların düzenlenmesinde başta üniversiteler olmak üzere gençlik ve spor teşkilatları da dolaylı ve doğrudan katkıları bulunmaktadır. Örneğin; İngiltere'de ve Türkiye'de futbol federasyonunca düzenlenen antrenörlük kurslarına üniversiteler dolaylı katkılarda bulunurken, Almanya'da düzenlenen kurslarda futbol federasyonunun yanı sıra ilgili gençlik ve spor eğitimi veren birimlerin doğrudan katılımı ve işbirliği sağlanmaktadır.

Kuşkusuz ilgili futbol federasyonlarının kurs organizasyonlarını yalnızca kendilerinin gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Öyleyse, futbol federasyonlarının başta üniversitelerin spor eğitimi veren bölümleri olmak üzere diğer spor teşkilatlarından katkı ve işbirliği sağlamaları, antrenörlerin daha iyi eğitilmeleri açısından önemlidir.

3. TÜRKİYE, İNGİLTERE VE ALMANYA'DA AÇILAN ANTRENÖRLÜK PROGRAMLARI VE MUHTEVİYATLARI

Ülkemizde, İngiltere'de ve Almanya'da, Antrenör Yetiştirmede uygulanan kategoriler, kurs süreleri, katılma şartları, değerlendirme şekilleri, kurslarda okutulan dersler ve konular ile kursları düzenleyen birimleri tablolar şeklinde gösterilmiştir.

3.1.Türkiye'de Antrenörlük Programlarının; Kategorileri, Kurs Süreleri, Kursa Katılma Şartları, Okutulan Dersler ve Değerlendirme

Türkiye'de Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
(B) Lisans Futbol Antrenör Kursu	3 Hafta (1 Ay) (140 saat)	• En az lise ve dengi okul mezunu olmak • En az 5 yıl lisaslı futbol oynamış olmak • En az 23, en fazla 35 yaşından gün almamış olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • Disiplin kurullarından 3 aydan fazla ceza almamış olmak • TFF'ce yapılan mülakattan başarılı	Yazılı, Sözlü ve Pratik Sınav Serbest anlatım	• Antrenman bilgisi • Teknik-taktik • Fizik-kondisyon • Kalecilik, takım sevk ve idaresi • Oyun kuralları • Spor sakatlıkları • İlk yardım, beslenme	Türkiye Futbol Federasyonu
(A) Lısans Futbol Antrenör Kursu	8 Hafta (2 Ay) (280 Saat)	• En az lise ve dengi okul mezunu olmak • En az 26, 40 yaşından gün almamış olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • TFF disiplin kurullarından 3 aydan fazla ceza almamış olmak • En az 1 kez A milli takımda oynamış olanlar yukarıdaki şartlara sahip ise kursa alınılırlar • En az 10 yıl profesyonel futbol oynamış olmak	Yazılı, Sözlü ve Pratik Sınav Serbest anlatım	• İnsanın genel yapısı • Anatomi • Fizyoloji • Spor Psikolojisi • Beslenme • Anatomi Bilgisi • Yaş ve gelişim basamakları • Teknik-taktik • Fizik-Kondisyon • Antrenman planlaması • Kalecilik • İlk yardım • Oyun kuralları • Yönetim bilgisi • Maç, antrenman, gözlem ve değerlendirme	Türkiye Futbol Federasyonu
Teknik Direktör Eğitimi Kursu	16 Hafta (4 ay)	• En az lise ve dengi okul mezunu olmak • En az 30 yaşında olmak	Yazılı, sözlü, pratik sınav, serbest anlatım,	• İnsanın genel yapısı • Anatomi, fizyoloji • Spor psikolojisi • Antrenman bilgisi, yaş	Türkiye Futbol Federasyonu

	(560 saat)	• I yabancı dil bilgisine sahip olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • TFF disiplin kurulundan bir defada 3 aydan fazla toplam 6 ceza almamış olmak	tez hazırlama, seminer hazırlama	ve gelişim basamakları • Teknik, taktik, fizik, kondisyon • Antrenman planlaması • Kalecilik, • Takım sevk ve idaresi • Spor sakatlıkları • Ilk yardım • Oyun kuralları • Yönetim bilgisi • Maç, antrenman, gözlem ve değerlendirme	

Türkiye'de Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenle-yen Birimler
Kaleci Antrenör Eğitimi Kursu	8 Hafta (2 Ay) (280 saat)	• En az lise ve dengi okul mezunu olmak • En az 5 yıl profesyonel takımlarda kaleci olarak oynamış olmak veya en az (B) lisans kursu mezunu olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • TFF disiplin kurulundan bir defada 3 aydan fazla toplam 6 ay ceza almamış olmak • Eğitim kurulu tarafından yapılacak mülakatta başarılı olmak	Yazılı, sözlü ve pratik sınav Kendi pratiği	• Insanın genel ya-pısı, anatomi, fizyoloji • Spor psikolojisi • Beslenme • Antrenman bilgisi • Yaş ve gelişim basamakları • Teknik, taktik, fizik, kondisyon • Antrenman planlaması • Oyun kuralları • Yönetim bilgisi • Spor sakatlıkları ve ilk yardım	Türkiye Futbol Federasyonu
Futbol Eğitmenliği Kursu	2 Hafta (70 saat)	• Öğretmen yetiştiren fakülte ve yüksek okullardan birinden mezun olmak • En az 23 ve 40 yaşında olmak • Sağlıklı olmak ve sabıkasız olmak • Fiziksel açıdan uygun ve futbola yatkın olmak • İyi anlatım ve konuşma yeteneğine sahip olmak	Yazılı, sözlü ve pratik sınav, kendi pratiği, futbol eğitmenliği TFF tarafından açılan 2-3 günlük futbol eğitimi seminer-lerine katılmak zorundadırlar	• Çocukların futbol eğitimi • Kalecilik • Beslenme • Oyun kuralları • Spor sakatlıkları ve ilk yardım	Türkiye Futbol Federasyonu

Kaynak: SUNAY, H.-İMAMOĞLU, A.F.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Programlarının Etkinliği**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 3, 67 Ankara, 1996.

3.2.İngiltere'de Antrenörlük Programlarının; Kategorileri, Kurs Süreleri, Kursa Katılma Şartları, Okutulan Dersler ve Değerlendirme

İngiltere'de Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
		• Ingiliz vatandaşı olmak		• Pratik antrenörlük	

Ön Hazırlık Antrenör Kursu I.Kademe Antrenör Sertifikası	1 Hafta (26 Saat)	• En az 17 yaşında olmak • Futbolla uğraşmak • Yapılacak teknik testten başarılı olmak	Yazılı ve Uygulamalı Sınav	• Antrenörlük teorisi • Kazanma formülü • Futbol teknik-taktik ve becerileri • Futbol federasyonu yönetmeliği • Futbol yıldızlarının yetiştirilmesi	İngiltere Futbol Federasyonu
Antrenörlük Hazırlık Kursları	3-5 Gün (18 Saat)	• İngiliz vatandaşı olmak • Ön hazırlık antrenörlük kursunu başarıyla bitirmek • En az 18 yaşında olmak	Yazılı ve Uygulamalı Sınav	• Futbol teknik becerileri • Dar alan oyunları • Oyunun değişik safhalarının uygulanması • 11:11 yapılan pratik çalışmalar	İngiltere Futbol Federasyonu
Orta ve İleri Dereceli Antrenör Kursu	13 Gün (78 saat)	• İngiliz vatandaşı olmak • Profesyonel 1 Ligde futbol oynamış olmak veya menejer ya da antrenör olarak 1 Ligde tam gün çalışmış olmak • Ön hazırlık antrenör kursunu bitirmiş olmak • Antrenör hazırlık kursunu bitirmiş olmak ve referans bulmak	Yazılı ve Uygulamalı Sınav	• Öğrenme ve antrenörlük prensipleri • Kazanma formülü • Maç • Şutlar • Kalecilik • Müdafa-hücum prensipleri • Serbest vuruşlar • Futbol taktik ve becerileri • İlk yardım • Maçta antrenörlük • Profesyonel 1 Lig kulübü ziyaret etmek • Dar alanda küçük oyunlar • Boş alan yaratmak	Ingiltere Futbol Federasyonu
Uluslararası Ön Hazırlık Antrenör Sertifika Kursu	20 Gün (120 Saat)	• 21 yaşın üzerinde olmak • Sağlıklı olmak • Futbol oynamış olmak • Veya Beden Eğitimi Öğretmenliği diploması bulunmak	Uygulamalı Antrenör ve Yazılı Sınav	• Aldatmalar • Paslar • Hücumda boşluk yaratmak ve hareketlilik • Topla koşu • Dripling • Şut teknikleri • Göle gitmek • Kalecilik ve hücum prensipleri • Oyun kuralları • Futbol yıldızlarının yetiştirilmesi	Ingiltere Futbol Federasyonu

İngiltere'de Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
Uluslararası Antrenör Diploma Kursu	20 Gün (120 Saat)	• Uluslararası ön hazırlık antrenör sertifikası kursuna katılmış olmak • En azından 21 yaşında olmak • Fiziksel üygunluğa sahip olmak • Sağlıklı olmak	Uygulamalı Antrenörlük Teorisi, Yazılı Sınav	• Antrenörlük ve öğretim teorisi analizi • Maç performans analizi • Antrenörlük uygulaması • Spor bilimi • 6:6 oyunlar • Paslar	Ingiltere Futbol Federasyonu

				• Dripling ve dönüşler • Şut • Müdafa-hücum prensipleri • Kalecilik • Serbest vuruşlar	

Kaynak : SUNAY, H.-İMAMOĞLU, A.F.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Programlarının Etkinliği**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 3, 67 Ankara, 1996.

3.2.Almanya'da Antrenörlük Programlarının; Kategorileri, Kurs Süreleri, Kursa Katılma Şartları, Okutulan Dersler ve Değerlendirme

Alman Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
Gençlere Danışmanlık Eğitim Kursu	7 Gün (40 Saat)	• Bir spor kulübü üyesi olmak • 16 yaşını bitirmiş olmak	• Sınav yapılmamaktadır • Bitirenlere katılma belgesi verilir	• Teknik-taktik • Oyun kuralları • İlk yardım • Antrenman bilgisi • Spor organizasyonu • Topla beceri	Alman Futbol Federasyonu ve Eyalet Federasyonları İşbirliği
(B) Lisans Antrenör Eğitim Kursu	18-20 Gün (120 Saat)	• Kursa katılma dilekçesi vermek • Bir spor kulübüne üye olmak • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • 18 yaşını bitirmış olmak • Futbol branşına uygunluk göstermek • Yeterli Almanca dilbilgisine sahip olmak	• Futbol pratik sınavı • Sözlü sınav • Serbest konuşma (konferans) • 3 yıl içinde 20 saatlik gelişim kursuna katılmak zorunluluğu vardır	• Teknik-taktik • Yönetim bilgisi • Spor hekimliği • Oyun kuralları • İlk yardım • Antrenman bilgisi • İnsan ve takım yönetimi • Gençlerde ve yetişkinlerde futbol öğretim bilgisi ve metodu • Spor organizasyonu • Antrenman planlaması ve periyotlaması • Maç, antrenman, gözlem ve değerlendirme • Spor biyolojisi	Alman Futbol Federasyonu ve Eyalet Federasyonları İşbirliği
(A) Lisans Antrenör Eğitim Kursu	28 Gün (1 ay) (120 saat)	• (B) Lisans antrenörlük belgesine sahip olmak • 1 yıl gençler kategorisinde olmak üzere 2 yıl (B) lisansı • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • Branşa uygunluk göstermek • Yeterli Almanca dilbilgisine sahip olmak • Beden Eğitimi Bölümlerini bitirenler için futbol uzmanlık dalını pekiyi ve iyi dereceyle bitirmiş olmak	• Futbol pratik sınavı • Yazılı sınav • Sözlü sınav • Serbest konuşma • Kural bilgisi • 3 yıl içinde 20 saatlik gelişim kursuna katılmak zorunluluğu vardır.	• Özel antrenman bilgisi • Yönetim bilgisi • Spor hekimliği • Oyun kuralları • İnsan ve takım yönetimi • Gençlerde ve yetişkinlerde futbol öğretim bilgisi ve metodu • Antrenman planlaması ve periyotlaması • Spor psikolojisi	Alman Futbol Federasyonu ve Eyalet Federasyonları İşbirliği

Alman Futbol Antrenör Eğitimi Kurslarının Kategorisi	Kursun Eğitim Süresi	Kursa Katılma Şartları	Değerlendirme Şekilleri	Kurslarda Görülen Ders ve Konular	Kursları Düzenleyen Birimler
Futbol Öğretmeni Eğitimi Kursu	6 Ay 2 ay ders 2 ay pratik 2 ay staj (272 saat)	• (A) Lisans Antrenörlük belgesine sahip olmak • (A) Lisansı ile en az 1 yıl antrenörluk yapmış olmak • Eğitim durumunu ve sportif yaşamını belirten özgeçmişini vermek • Sağlıklı olmak • Sabıkasız olmak • Yeterli Almanca dilbilgisine sahip olmak	• Futbol pratik sınavı • Yazılı sınav • Sözlü sınav • Ev ödevi	• Özel antrenman bilgisi • Teknik-taktik • Yönetim bilgisi • Spor hekimliği • Antrenman bilgisi • İnsan ve takım yönetimi • Antrenman planlaması ve periyotlaması • Maç. Antrenman, gözlem ve değerlendirmesi • Spor psikolojisi • Spor hukuku • Kulüp yönetimi • Güzel konuşma • Spor fizyoterapisi • Eğitim pratiği (staj) • Kondisyon antrenmanı ve cimnastiği • Kaleci antrenmanı	Köln Spor Yüksek Okulu ve Alman Futbol Federasyonu İşbirliği

Kaynak : SUNAY, H.-İMAMOĞLU, A.F.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Programlarının Etkinliği**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 3, 67 Ankara, 1996.

SONUÇ

Türkiye'deki antrenör eğitimi ve programların batı ülkeleri ile karşılaştırıldığında paralellik olduğu görülmektedir. Türkiye'deki antrenörlük eğitimi ile İngiltere ve Almanya antrenör eğitimi programları süre açısından incelendiğinde program sürelerinde bir farklılık olmadığı görülmektedir. Kategoriler bakımından ise farklılık göstermektedir. Antrenörlük kurslarına katılma şartları benzerlik gösterirken, kurslarda işlenen derslerde farklılık gözlenmektedir. Değerlendirme açısından bütün ülkelerde aynıdır. Kursları düzenleyen birimler incelendiğinde İngiltere'de futbol federasyonu, Türkiye'de futbol federasyonu görülürken, Almanya'da futbol federasyonu, eyalet federasyonları ve üniversite işbirliği çerçevesinde düzenlendiği görülmektedir.

Farklı ülkelerde uygulanan eğitim programlarının aynen benimsenmesi, model olan ülkelerin farklı yapı ve gereksinmeleri her zaman olumlu sonuçlar vermeyebilir. Bu nedenle her ülke kendi şartlarını ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak uygulamalarını bu yönde gerçekleştirmelidir.

G.S.G.M.'nin antrenör adaylarında aradığı şartlar ile T.F.F.'nin aradığı şartlar arasında farklılıklar vardır. En alt basamaktaki "Futbol Eğitmeni" kursuna katılabilmek için, 23 yaşında olma şartı getirilirken, G.S.G.M. bünyesinde açılan kurslara 18 yaşında olanlar katılabilmektedirler. Burada bir beraberlik sağlanmasının yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Ayrıca Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulları ve Beden Eğitimi ve Spor Bölümlerinden mezun olan kişilere en üst seviyede antrenörlük unvan ve sertifikası

verilmesi, yine spor liselerinden mezun olanlara kurslarda öncelik hakkının tanınmasının, bizce okulların kuruluş amacına en uygun, uygulama olacağı yönündedir.

Antrenör yetiştiren kurumlar, tecrübeli, bilgili antrenör diplomasını taşıyan elemanlarını, spora yeni başlayan kişileri, gençleri, çalıştırma mecburiyeti taşımaları yönünde yeniden yapılanma konusuna önem vermelidirler.

BESYO ve BES Bölümlerinde Antrenörlük Bölümlerinin açılmasını antrenörlerin bu bölümlerce yetiştirilmelerinin gerekli olduğuna inanıyoruz.

KAYNAKLAR

1. ALPMAN, C.: **Eğitim Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi**, M.E.B.Basımevi, 1, İstanbul, 1972.
2. ARUN, A.C.: **Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde Beden Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme Çalışmaları ve Aşamaları,** Spor ve Bilim Dergisi, Sayı:1, 9-13, İstanbul, 1991.
3. ÖZER, K.: **Sporda Eğitim ve Öğretim,** Spor Şurası Bildirileri, Başbakanlık G.S.G.M. Yayını, 60,61, Ankara, 1991.
4. AÇIKADA, C.-ERGEN, E.: **Bilim ve Spor**, Büro Tek Ofset Matbaacılık, 1-41, Ankara, 1990.
5. KOLUDAR, S.: **Futbol'da Antrenörlük ve Eğitim Öğretim İlkeleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 29-30, Ankara, 1988.
6. G.S.G.M. Spor Eğitim Dairesi Başkanlığı, **Antrenörlerin Çalışma Esas ve Usulleri Yönergesi**, Yayın No.96, 6-7, Ankara, 1990.
7. BAŞBAKANLIK, 11.9.1994 tarih, 22048 sayılı resmi gazete, 1-3, Ankara, 1994.
8. SEVİM, Y.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Yapısı ve Temel İlkeleri**, Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 1, 1-01, Ankara, 1998.
9. GÖRAL, M.: **Türkiye'de Spor Eğitimcisi Yetiştiren Kurumların Mevcut Durumlarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi**, Marmara Üniversitesi, Sağlıklı Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.54, 55, 66, 67, İstanbul , 1997.
10. İMAMOĞLU, A.F.-SUNAY, H.-KOÇAK, M.: **Türkiye ve Bazı Avrupa Ülkelerinde (Almanya, Avusturya, İngiltere ve İskoçya) Futbol Antrenör Yetiştirme Programlarının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi**, G.Ü.Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, Cilt :1, Sayı 4, Ankara, 1996.
11. SUNAY, H.-İMAMOĞLU, A.F.: **Türkiye'de Antrenör Eğitim Programlarının Etkinliği**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 3, 67 Ankara, 1996.
12. SUNAY, H.: **Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü'nün Uyguladığı Antrenör Eğitimi Programlarının Değerlendirilmesi**, Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi, Sayı: 4, 45, Ankara, 1997.
13. THORPE, R.: **"İngiltere'de Antrenörlük Sistemi ve Üniversiteler İle Antrenörlük Vakfı İlişkisi"**, Hacettepe Üniversitesi Spor Bilimleri ve Teknolojisi Yüksek Okulu Yayını, Yayın No.4, Ankara, 1991.
14. ÜÇIŞIK, F.: **"Antrenör Eğitimi"**, Türkiye Gazetesi, 31 Temmuz 1993.
15. KOÇ, Ş.: **"Neden Spor Bilimleri Fakültesi?"**, Spor Bilim Dergisi, Yıl: 3, S.9-10-11-12, İstanbul, 1992.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2

Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

İSVEÇ CİMNASTİĞİNİN DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DEKİ GELİŞİMİ

Mehmet ACET[*] – İbrahim YILDIRAN[**]

ÖZET

Bu çalışmada, cimnastiğin tarihi gelişimi ele alınarak günümüze kadar getirilmiştir. Bu aşamada aletli (Alman usulü), aletsiz (İsveç usulü), cimnastiğinin doğuşu, Türkiye'ye gelişi, öncüleri ve faydalarından bahsedilmiştir. Ayrıca Alman cimnastiği ile İsveç cimnastiği arasındaki fark ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna bağlantılı olarak, İsveç cimnastiğinin Türkiye'ye gelişi, uygulanışı ve öncüleri ile savunucuları hakkında bilgi verilmiştir.

Sonuç olarak, İsveç cimnastiğinin belli dönemler arasında, Alman cimnastiğine göre daha çok taraftar bulduğu anlaşılmaktadır. İsveç cimnastiğinin, vücut üzerinde olumlu değişikliklere neden olduğu, vücudu güzelleştirdiği ve vücut üzerinde rehabilitatif etki yaptığı görüşü hakimdir. Dolayısıyla, Selim Sırrı Tarcan'ın, İsveç cimnastiğini bu özelliklerinden dolayı ülkemizde diğer cimnastik akımlarına karşı savunduğu ve yaygınlaştırdığı söylenebilir.

[*] Arş. Grv. Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü - Kütahya
[**] Doç. Dr. Gazi niversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu - Ankara

1. GİRİŞ

Uygulanması heyecan veren, seyretmesi ise heyecan uyandıran, yaşadığımız modern çağa çok uygun olan ve vücudun doğal hareketlerini kullanarak bütün kasların çalışmasını sağlayan, böylece izleyenlere sanat tadı veren cimnastiğin, bir spor ya da atletik bir olay olarak kavranması oldukça güçtür.(7) Çünkü spor denilince kişinin bir kişiye veya bir takımın diğer bir takıma karşı yapmış olduğu mücadelesi ya da atletizmde olduğu gibi atletlerin zamana karşı birbirleriyle yarışmaları, yüksek bir çıtadan geçebilmeleri ve metreyle ölçülebilen bir mesafeyi uzun olarak atlamaları akla gelir. Bütün bunların hepsinde kimin kazandığı anında seyirciler tarafından açıkça anlaşılmaktadır. Bu durumda kişi veya takım, karşısındakinin kazanmaması için büyük mücadeleler vermektedir. Futbol ve güreş gibi spor branşlarında ve hatta tenis, voleybol, badminton ve masa tenisinde olduğu gibi rakibin sahasına girmeden yapılan hücum ve savunma uygulamalarının yer aldığı spor dallarında bile açıkça kendini göstermektedir.

Ancak, sadece cimnastik branşında rakibin hareket ve davranışları ile iç içe olma durumu yoktur. Aynı zamanda ona karşı verilen mücadelenin ayırt edilebilme zorluğu da vardır. Burada doğal olarak, sporcunun kendisi ile yaptığı mücadele söz konusudur ki bu mücadelede cimnastikçinin çok zor hareketlerden oluşan bir seriyi son derece hatasız, kusursuz ve akıcı bir şekilde tamamlamak için, vücudunu kontrol altında tutabilme becerisi beklenir. Bu becerinin gelişimi de yıllar boyu süren bir çalışmayı gerektirmektedir. (9) Asıl araç fiziksel uyum sağlamak olduğunda, cimnastik ideal bir yöntem olarak karşımıza çıkar. İyi ve doğru yönlendirilmiş cimnastik programı esneklik, koordinasyon, kuvvet, çabukluk gibi fiziksel özellikleri geliştirir. İşte bu özellikleri ile cimnastik, bütün dünyada kitle sporu olarak da uygulamaya konulan çok teknik bir daldır.

Cimnastik, vücudun çeviklik, esneklik ve denetimine dayanan, aletli ve aletsiz olarak gösteri niteliğinde yapılan sistematik hareketler bütünüdür.(9)

Sporun bir bölümü olup genelde bir kişinin, okullarda öğrencilerin topluca yaptığı hareketler için cimnastik sözcüğü kullanılmaktadır.(6) Ayrıca, "vakit geçirmek ve eğlenmek için yapılan her nevi bedeni hareketler" olarak tanımlanmaktadır.(5) Yunanca "Cimnis" sözcüğünden batı dillerine geçen jimnastik kavramı, Türkçe'ye 19.Yüzyılın son yarısında girmiştir.

Tanzimat'a kadar (1839) Osmanlı sporcuları yaptıkları spor türünün adıyla anılırlardı. Cündi, Güreşçi, Atıcı, Avcı, Tomakçı, Gürzcü gibi. Bütün bu sporlar için yapılan antrenmanlara da tek kelimeyle "idman" denilirdi. Tanzimat'tan sonra, Avrupalıların yaptığı biçimde, bütün bedeni hareketlere "Cimnastik", yapanlara da "cimnastikçi" veya "idmancı" denildi.

Çalışmamızın amacı, Türkiye'de mevcut Milli Eğitim müfredatında yer alan İsveç Cimnastiğinin, Alman Cimnastiği olarak bilinen aletli cimnastik ile aralarındaki farkı tespit ederek, İsveç cimnastiğinin niteliğini ve niceliğini ortaya koymaktır.

Bu noktadan hareketle çalışmamızda cimnastik ile ilgili genel bilgiler, cimnastik sporunun gelişimi, Dünya'da ve Türkiye'de cimnastiğin doğuşu ve geli-

şimi, başta Selim Sırrı Tarcan olmak üzere, İsveç cimnastiğinin gelişiminde rol oynayan kişilerin yapmış oldukları çalışmalar ele alınarak değerlendirme yapılmıştır.

DÜNYADA CİMNASTİĞİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Cimnastik, eski Yunan uygarlığına, eski Mısır'a ve İndus uygarlıklarına uzatılabilecek kadar eski bir geçmişe sahip olan bir spor dalıdır. İnsanlar yeryüzünde topluluk olarak yaşamaya başladıkları ilk çağlardan beri tanrıları ile iyi geçinmek için törenler yapar, tanrılarına adaklar sunarlardı.(7) İşte cimnastiğin ilk örnekleri, bu dini törenlerde görüldü. Bunlar bir çeşit dans olup, tüm kabile fertleri bu danslara katılır; kıvrak el, kol, omuz ve bel hareketleri ile oyunlarını müzik eşliğinde yaparak dans ederlerdi.(9)

Cimnastiğin ilk örneklerini gördüğümüz bu ilkel toplum kabilelerin dansları yalnız dinsel törenler için yapılmaz, av başlangıç ve bitimlerinde de yapılırdı. Bugün bile Güney Amerika, Avustralya ve Afrika'da bulunan kabilelerde bunun örnekleri görülmektedir.(9)

Bugün anladığımız anlamdaki cimnastik daha sonraları oluşmaya başladı. Gerçek anlamda cimnastiğin bir fiziksel egzersiz olarak uygulanması Eski Yunan uygarlığında görülür. Ancak bu tür fiziksel eğitimle, yalnızca soylu kişilerin çocukları sağlıklı bir bedensel gelişime sahip oluyorlardı. Bu tür uygulamalar daha sonra da Roma Uygarlığında benimsenmiş, cimnastiğe yönetici soylu sınıfların çocuklarının eğitildiği okullarda büyük önem verilmiştir. Ancak cimnastik Rönesans ve Reform dönemlerinden sonra çeşitli Avrupa ülkelerinde okullarda ders olarak uygulamaya konuldu.(8)

Cimnastik 1450 yıllarından 1800 yıllarına kadar gerçek anlamda bir eğitim aracı olamadı, ancak 1800'lerde yaygınlaşmaya başladı. İşte eski uygarlıklardan beri fiziksel egzersizlerin bir çeşidi olarak yapılan cimnastik modern olarak 19.yy. ortasında popüler olmaya başladı. Napolyon'un orduları Almanya'yı istilaya hazırlanırken Friedrich Ludwig Jahn adlı (1778-1852) bir Alman bugünkü modern cimnastiğin temelini atmıştır.

Bir kilise papazının oğlu olan Jahn sınırsız serbestlikler içinde büyümüş daima fakirlerle, düşkünlerle, sakatlarla düşüp kalkmıştır. Bu arada düzensiz bir hayat sürmüş, memleketin her yerini dolaşmış, savaş sırasında Prusya bayrağı altında gönüllü hizmete girmiştir.

1811 yılı ilk baharında Berlin yakınında olan Hasenheide denilen çayırda açık hava cimnastik alanını açmış ve böylece Alman halk cimnastiğinin temelini atmıştır. (9)

Friedrich Ludwig Jahn'ın asıl amacı vatanı için hayatını ortaya koyabilen demir yumruklu, iyi yüzebilen, kılıç kullanabilen, zıplayan, koşabilen ve güreşebilen kişiler ortaya çıkarmaktı. Jahn'a göre cimnastik, ancak açık havada herkesin gözü önünde gelişebilirdi. Bu yüzden en küçük yerleşim birimlerinin bile cimnastik alanına sahip olması gerektiğini savunmaktaydı.

Jahn cimnastiğinde alet olarak fazla gelişme sağlanmış, paralel, barfiks, beygir, halka, kendisi tarafından alet olarak cimnastiğe sokulmuştur. Ayrıca bol miktarda tırmanma, sallanma, çekme, itme, kaldırma, atlama, güreş temrinleri gibi uygulamalar Jahn cimnastiğinde geniş olarak rastlanan uygulamalardı.(7)

Jahn cimnastiğinin Berlin'den sonra başka yerlerde de yayılması 1817'de Kiel ve Jeva Üniversiteleri tarafından kendisine şeref doktorluğu unvanını verilmesine neden olmuştur.

İSVEÇ CİMNASTİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

19.Yüzyılın başlarında Almanya'daki cimnastiğe paralel olarak bir kuzey ülkesi olan İsveç'te de Pehr Henrik Ling tarafından bilimsel ve fizyolojik esaslara dayanan ve kısa zamanda birçok memlekette uygulama ortamı bulan yeni bir sistem ortaya atılmıştır. Daha açık bir şekilde tasnif edilen ve ordu için olduğu kadar okul için de kolay uygulanan, İsveç cimnastiğinin kurucusu olan Pehr Henrik Ling'de, bir din adamının oğlu olarak 1776 dünyaya gelmiştir. Beş kardeşin en küçüğü olan Ling, 1780 yılında babasını, 1785 yılında da annesini kaybetmiş, istikbal korkusu ile yetişmiş, fakir bir hayat içinde çocukluğu neşesiz geçerek büyümüştür. Lise öğrenimi sırasında bir öğrenci ayaklanması neticesinde okuldan ayrılarak sonradan Lund şehrinde bakaloryasını sayısını vermiş, 1793 yılında Lund Üniversitede Teoloji öğrenimine başlamıştır. (1)

Öğrenimini tamamlamak için 1799'da Kopenhang'a gitmiştir. 1801 yılında gönüllü olarak Danimarka deniz kuvvetlerine yazılmıştır. Cimnastik alanında ilk pratiğine, Kopenhang'da eskrim öğretmenliği yapan ve sığınmacı bir Fransız olan Montrichard'dan aldığı eskrim dersleriyle başlamıştır. Sefalet içinde geçen çocukluk yıllarında sağ koluna giren devamlı romatizmanın bu eskrim derslerindeki hareketler dolayısıyla iyileşmesi, kendisinde dil ilgisi yanında cimnastiğe ve harekete karşı da bir ilginin uyanmasına sebep olmuştur. Ling gördüğü bu faydayı şu ifadeyle dile getirmiştir: "Doktorun elinde sargılar içinde dinlenen kol zayıflar, fakat eskrim hocasının elinde güç ve beceri kazanır". Ling cimnastiğe karşı duyduğu ilgiye cevap verebilecek olan müesseseyi Kopenhang'da bulmuştur. Guts Muths'un öğrencilerinden olup, 1799'da açmış olduğu Eskrim ve Cimnastik Enstitüsü ile Danimarka'da cimnastiğin yayılmasına hizmet eden Franz Nachtegall'in kurslarına devam etmiş olan Ling, burada Guts Muths'un fikirlerinin uygulanışını ve henüz düzenlenmemiş olan cimnastiğini görmüştür.(1)

Yine o sıralarda Fransız büyük ihtilalinin etkisiyle her tarafta uyanmış olan milliyetçilik akımları memleketinin içinde bulunduğu sosyal sefaletten çok duygulanan Ling'e de fazlasıyla etki yapmış, milletinin eski güç ve kudretini tekrar kazanması, güvenli bir geleceğe sahip olması arzuları kendisinde kuvvetlenmiştir.

Fransız devriminden önce ve sonra geçen olayların etkisiyle insanlığı daha tabii, daha mutlu ve daha vicdanlı bir hale getirmek üzere atılan adımlar, cimnastiğin bu değişmeyi yapabilecek vasıtalar arasında düşünülmesini sağlamıştır.

Kopenhang'da 5 yıl kalan Ling, 1804 yılında İsveç'e dönerek Lund Üniversitesinde öğretim üyesi olmuş ve burada eski kuzey mitolojisi, şiir ve tarih üzerinde

dersler vermiştir. Ayrıca rahatsızlığı sebebiyle ayrılan eskrim ve cimnastik öğretmenine vekalet ederek bu iki derse girmeye başlamıştır. 1805'de ise bu derslerin asil öğretmeni olmuştur.

Cimnastiğe sağlam bilimsel esaslar kazandırmak amacı ile kendi kendine anatomi ve fizyoloji incelemelerine başlamış, sonra da sistemini kurmaya çalışmıştır. (7) Bu sistem üzerinde iyileştirici etkisi olmayan hiçbir hareketin yeri yoktur. Çünkü Ling, sisteminde tedavi fonksiyonuna çok fazla yer vermiştir.(1) Ling İsveç cimnastiğini şöyle tarif etmiştir: "Cimnastik vücudumuzdaki mafsal ve adale gruplarının vazife ve ehemmiyetlerine göre tatbiki lazım gelen hareketlerin şeklini ve miktarını bildirir" (10) Selim Sırrı Tarcan ise İsveç Cimnastiğini; "İsveç cimnastikleri hesap gibi, fizik gibi, kimya gibi tahlili mahiyette enternasyonel bir ilimdir. İlimde milliyet yoktur" şeklinde ifade etmiştir.(10)

Ling, 1807 yılından itibaren tatillerde memleket içinde yaptığı geziler, gösteriler ve derslerle cimnastiğini yaymaya çalışmıştır. 1813 yılında İsveç Kralı XIII.Şarl (1748-1818)'in de desteğini alarak Krallık Cimnastik Merkez Enstitüsü adıyla bir öğretmen okulunu açtırmayı başarmış ve kendisi de müdür olarak göreve başlamıştır. Bu müessese ilk önce Askeri nitelikli çalışarak, Askeri cimnastik öğretmeni yetiştirilmek amacıyla düşünülmüştür. 1860 yılında da okul cimnastiği düşüncesi tesir alanına girmiştir. Ling tek başına uzun süre öğretim ve yönetim kadrosunda görev yapmıştır. 1820-1823 yıllarında yanına aldığı bir yardımcı ve 1823-1830 yıllarında kendi yetiştirmiş olduğu iki öğrencisiyle çalışmalarına devam etmiştir. 1830-1839 yılları Ling'in son çalışma dönemi olmuştur. Bu dönemde hastalığı nedeniyle, Ling pratikte öğretimle meşgul olmamış ve sadece yönetim görevlerinde bulunmuştur. Ling bu okuldaki çalışmalarını tamamlayarak profesör ünvanını almış ve kendisine Kuzey Yıldızı nişanı verilmiştir.

1836'da ilk bu konularda eserler yazmaya başlamıştır. Cimnastik Talimnamesi ile askeri cimnastiği, (süngü ile vuruşma talimnamesi), üniformalılara hitap ettiği için, daha ziyade serbest hareketleri kapsamıştır.(1) Çıkarmış olduğu kitapların en önemlisi, cimnastiğin temel esasları adlı kitaptır. Bu kitapta, insan organizması konularından, pedagojiden, askerlikten, cimnastiğin vasıflarından (öğretmen ve araçlardan) bahseder. (7)

İsveç cimnastiği her hareketin vücut üzerinde incelenmiş fizyolojik bir etki yapmasını ister. Ling'in çıkarmış olduğu cimnastik, vücut için gerekli olan hareketlerin yumuşak ve hoş görünür bir şekilde yapılmasını ön görür. Bundan anlaşılıyor ki, bu usul Alman cimnastiğinin tamamen karşıtıdır. Alman usulü, cimnastiğinin amacı pek kuvvetli olmak, İsveç usulü cimnastiğin amacı da uzun süre dayanabilme gücüne kavuşarak sağlıklı olmaya yöneliktir.(5)

İsveçli Pehr Henrik Ling'in cimnastik alanında yaptığı çalışmalar ve geliştirdiği sistemler çağdaş cimnastiğin oluşmasında büyük rol oynamıştır. (7)

İsveç cimnastiğinde, önemli karın kasları ile birlikte sırt ve ense kaslarının da çalıştırılmasına fazla dikkat edilir. Çünkü, günlük yaşantının ve öncelikle okul hayatının omurgada meydana getirdiği çarpıklığın önüne geçmek, duruş hatalarını, karşı kas gruplarını çalıştırmak suretiyle düzeltmek toplum sağlığı bakımından çok

önemli görülmektedir. İsveç cimnastiğinin bu ortopedik yanı, okul gençliğindeki hatalı duruşların çokluğu düşünüldüğü takdirde, Ling'in en güçlü tarafıdır.

Ling'in cimnastiğinde hareketler daha çok yavaş yapılmaktadır. Bununda nedeni hareket eden kasa tam bir kasılma, karşılık çalışan kasa da en geniş uzama imkanının verilmesi olarak belirtilmiştir.

Selim Sırrı Tarcan İsveç cimnastiğinden beklenen olumlu neticenin alınmasını aşağıdaki şartlara bağlamaktadır:

- ❖ Cimnastik dersine fikir dersleri kadar ehemmiyet verilmeli ve bu derse her gün 50 dakikalık zaman ayırmalı,
- ❖ Zemini parke olan cimnastik salonunda yalnız yardımcı mahiyette cimnastik aletleri bulunmalı,
- ❖ Talebe cimnastik salonunda bu derse mahsus kıyafetlerle çalışmalı ve dersi müteakip duş yapmalı,
- ❖ Haftada bir gün öğleden sonra mektep sahasında terbiyevi oyunlar oynatılmalı,
- ❖ Cimnastik derslerine talebe mevcudu 40'ı geçmemeli.

Bu şartlar tamamıyla bir tarafa bırakılarak cimnastik dersleri haftada bir defa tozlu topraklı bir avluda düdükle verilen kumanda ile kol, bacak sallamaktan ibaret kalır, adına da İsveç usulü denirse, bu İsveç cimnastiklerinin karikatürü olur ve hiçbir fayda temin etmez. En iyi usul yolu tatbik edilmezse hiçbir semere vermez.(10)

Ling, cimnastiğinde, karşılıklı eşli ve yardımlı hareketler de mevcuttur. Ling'e göre cimnastikte yardım eden kişinin görevleri;

1. Ya hareketi yapanın vücut bölümlerini tespit ederek hareketin yapılışını kolaylaştırmak, etkinin şiddetini arttırmak.
2. Ya da hareketi yapanın hareketine dirençle karşı gelerek çalışmanın direncini belli hareketlerle yenmek.
3. Veya eşe sırf pasif hareketler yaptırmaktır.

Bunlar günümüz modern cimnastiğinde de geçerliliği olan yöntemlerdir.

Hareketleri kas grupları üzerindeki etkilerine göre sınıflandırma şekli açık olarak Ling'de görülmemekte ise de oğlu Hjalmar Ling (1820-1886) tarafından bu sınıflandırma ifade edilmiştir.(1)

İsveç cimnastiğinde alıştırmalar, önce en kolay yapılabilir olanlarından seçilir, gittikçe yapılıştaki güzellik ve doğruluk bakımından olduğu kadar, güçlük bakımından da bir yükseliş istenir.

İsveç cimnastiği, bütün bu değerli esprisine ve muhtevasına rağmen yüzyıla yakın bir süre Almanya için meçhul kalmış ve reddedilmiştir. Ancak 1851-1863

yılları arasında bu memlekette de ordu ve okul için açık ve tasnif edilmiş bilimsel esaslarıyla en uygun bir sistem olarak ele alınmıştır.

Özellikle Danimarka'da Ling'in cimnastiği okullarda olduğu kadar kulüplerde de hızlı bir yayılma zemini bulmuş ve Alman cimnastiğinin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Son yüzyılın başlarında İsveç'te, Finlandiya'da ve hatta Danimarka'da sistemin bünyesinde bir takım değişiklikler yapmak zorunluluğu hasıl olmuş, özellikle İsveç'te Thulin, Danimarka'da Niels Bukh tarafından tıbbi cimnastiği ana hatlarıyla bu cimnastikten ayırmak ve yapılış tarzındaki biteviyeliği gidermek için çabalar harcanmıştır. (1)

Dünya'da Romanya, İspanya, Finlandiya, Yunanistan, Belçika, Bolivya Ordu ve okullarında tatbik edilen İsveç cimnastiği, Türkiye'de de okul beden eğitiminde ve Paramilite Gençlik teşkilatlarında uzun yıllar uygulama alanı bulmuştur.

TÜRKİYE'DE İSVEÇ CİMNASTİĞİNİN GELİŞİMİ VE ÖNCÜLERİ

Osmanlı Devleti'ne ilk gelen "modern spor" branşı cimnastik sporu olmuştur. (2) Modern anlamda cimnastiğin ülkemizde ilk uygulandığı yer Galatasaray Mekteb-i Sultanisidir ve okulun kuruluşu ile başlar. 1868 yılında okul tamamen batılı programla faaliyete geçerken, Fransa'dan getirilen öğretim kadrosu içinde bulunan beden eğitimi öğretmeni M.Curel, modern cimnastiği Türkiye'ye sokan insan olmuştur.(7)

Bu beden eğitimi öğretmeni, okulun en geniş salonunu "spor salonu" haline getirmiştir. Fransa'dan beraberinde getirmiş olduğu aletleri bu salona kurarak mükemmel bir "cimnastikhane" oluşturmuştur.(2) Bu nedenle ülkemizde ilk kez modern anlamda aletli cimnastik benimsenmiştir. Cimnastik salonunda halter çalışmaları da gereksinim duyulan çalışmalardı, böylece esnekliğinin yanında adale gelişimi ve kuvvetlenmesi, bu ağırlık çalışmalarıyla sağlanırdı. Aletli cimnastik ülkemizde uzun yıllar uygulanmıştır.(7) Fakat bazı öğrenciler bu hareketleri benimsemedikleri için, çalışmalara katılmamış ve katılanları da şaşkınlıklar içerisinde izlemişlerdir.(9)

M.Curel'den sonra 1874'de okula M.Moiroux adında bir cimnastik öğretmeni atanmıştır. Aynı zamanda kendisi de çok iyi cimnastikçi olan M.Moiroux bu okulda başta Ali Faik Bey (Üstünidman) olmak üzere birçok cimnastikçi yetiştirmiştir.

Daha sonra bu isimlere yine Faik Bey'in öğrencilerinden Selim Sırrı Bey katılmıştır. Faik Bey (Üstünidman), 1874'te okuldan mezun olur olmaz Mekteb-i Sultani'de öğretmen olarak görev almış ve 1924'e kadar aralıksız tam yarım yüzyıl bu vazifede kalmıştır. Faik Bey bu sırada Modern cimnastiğin kökleşip yayılmasında baş rolü oynamıştır. Ali Faik Beyin bu alanda göstermiş olduğu büyük gayretlerinden dolayı kendisine "Şeyhü'l İdman" adı verilmiştir.(2) Bu arada 1889'da cimnastik yahut "Riyazet-i Bedeniyye" adı altında bir de eser yayınlamıştır. Bu da Türk sporunda yazılmış ilk kitap olması nedeniyle ayrı bir değer taşımaktadır.

Faik Bey sivil okullarda faaliyet gösterirken, askeri okullarda da Mazhar Bey modern cimnastiğin yayılmasında baş rol oynamış ve başarılı öğretmen olarak pek çok asker cimnastikçi yetiştirmişti.

Mekteb-i Sultani'e devam ettikten sonra 1890'da Mühendishane-i Berr-i Humayun'a giren Selim Sırrı Bey, Türk cimnastiğinin en önemli öncülerinden olmuştur.

Selim Sırrı Tarcan 1874 yılında Yenişehir'de doğmuş, uzun yıllar yurdun değişik yerlerinde askerlik, beden eğitimi öğretmenliği ve yöneticiliğinin yanı sıra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de üye olarak görev almıştır.(4)

1900 yılında yüzbaşı rütbesiyle İstanbul'a dönen Selim Sırrı, öğretmenlik hayatına Mühendishane İdadisi, Handese-i Mülkiye ve Harbiye mekteplerinde devam etmiştir. Beden eğitimi ve eskrim öğretmeni olarak da uzun süre çeşitli okullarda görev almış ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir.(2)

Selim Sırrı Tarcan 1909 yılının Mayıs ayında İsveç'e Yüksek Beden Eğitimi Enstitüsüne eğitim görmesi için gönderilmiş, aradan bir buçuk yıl geçtikten sonra 1910 yılı baharında İsveç'teki eğitimini tamamlayıp yurda dönmüştür. İsveç dönüşünde cimnastik konusunda beraberinde bir çok yenilik getirmiştir.

Selim Sırrı Bey İsveç'te, İsveç cimnastiğini benimseyerek dönmüştür. Dönüşünün Meşrutiyetten sonraya denk gelmesi, gençlerin rahat rahat spor yapabilmesine neden olması açısından büyük bir gelişme kaydedilmiştir. Ülkemizde o yıllarda yabancı olan ve önemli bir kesim tarafından yadırganan aletsiz cimnastiğin (İsveç Cimnastiğinin) ateşli bir savunucusu olarak bu cimnastiği ilk uygulayan kişi olmuştur. Bu nedenle İsveç öncesi yıllar yılı aletli cimnastiğin yararlarını anlatan, kendisinin spora başlamasında yol gösterici olan ve bunu öğrencilerine aşılayan Ali Faik Üstünidman'la görüş ayrılığına düşmüş ve bu ayrılıktan dolayı aralarında büyük bir kırgınlık yaşanmıştır.(7)

Selim Sırrı Tarcan İsveç dönüşünde "İsveç'e pazularımla gittim, aklımla geri döndüm" diyerek aletli cimnastiğe tam olarak karşı olduğunu belirtmiştir.(4)

Tarcan İsveç'ten döndükten hemen sonra, Silahlı Kuvvetlerden ayrılarak, beden eğitimi ve spor alanındaki çalışmalarını yoğunlaştırmış, bu arada, İsveç usulü cimnastiği tanıtmak amacıyla 1910 yılında "İsveç Usulü Cimnastik, Terbiye-i Bedeniye" isimli kitabını yayımlamıştır.(1)

Selim Sırrı Bey, cimnastik ile halter kaldırmanın bir arada yapılamayacağını kanıtlarla ortaya koymuştur. Bu görüşlerini 1911 yılından sonra yazdığı çeşitli makale ve kitaplarda açıklamıştır. Bu nedenle de klasik cimnastiğe bağlı olan başta Faik Bey olmak üzere çok sayıda sporcunun şimşeklerini üzerine çekmiştir.(6)

Böylece Türk cimnastik sporunda çok uzun yıllar sürüp gidecek olan bir tartışma başlamış oluyordu. Tarışma, Almanya'da Aletli cimnastik konusunda eğitim alan Mazhar Bey ve aletsiz İsveç cimnastiğini yurda getiren S.S.Tarcan'ın görüşleri etrafında yoğunlaşmıştır.

Bundan sonra da ülkede, bir "aletli cimnastik, aletsiz cimnastik" çatışması başlamıştır. Bu, başka bir anlamda da İsveçle, Alman cimnastikçileri arasındaki çatışmaydı. Bu arada Selim Sırrı'nın hocası ve Türk cimnastik sporunun kurucusu

bulunan Faik Üstünidman da aletli cimnastik tarafında ve Mazhar Kazancı'nın yanında yer almaktaydı. Ancak Selim Sırrı Bey, inandığı "İsveç cimnastiği" yolunda asla şaşmıyor ve bu konu üzerinde inatla duruyordu.

Bu amansız savaşı Selim Sırrı'nın kazandığını kabul etmek gerekir.(3) Bunda da onun İsveç'ten dönüşte Erkek Muallim Mekteb-i Alisi'ne öğretmen olarak atanmasının büyük etkisi olmuştur. Böylece Selim Sırrı Bey, Türkiye'nin dört yanına yayılan öğrencilerini "İsveç cimnastiği" esasıyla yetiştirmiş, onlar da öğretmen olarak gittikleri yerlerde hep bu cimnastiği yaymışlardır. Böylece Aletli Cimnastik ancak Mazhar Kazancı hocanın öğretmenlik yaptığı askeri okullara inhisar etmişti.

1919-1922 yılları arasında gülle kaldırma (halter) cimnastik sporundan kopmuş ve bağımsızlık kazanmıştır ki, bu da aletli cimnastik sporuna inen yeni bir darbe olarak kabul edilmiştir.

Bu arada Selim Sırrı Bey'in aracılığıyla birçok genç beden eğitimi öğretmeni yüksek ihtisas yapmak üzere İsveç'e gönderilmiş ve memlekette "İsveç cimnastiği" daha fazla kökleşme imkanına sahip olmuştur.(2)

SONUÇ

İsveç cimnastiği, daha çok sağlık amaçlı ve vücudu güzelleştirme aracı olarak kullanılmıştır. Alman cimnastiği ile taban tabana zıt bir anlayış içerisine girmiştir. Alman cimnastiği, aletli olarak yapılmaktadır, İsveç cimnastiği ise aletsiz, yavaş ve estetik olarak yapılmaya gayret edilerek, masaj ve rehabilitasyon amaçlı da kullanılmıştır. Alman cimnastiği tam tersine askeri amaçlı yapılmaya ve savaşa hazırlık gayesiyle daha çok kullanılmıştır. İsveç cimnastiğinde, adalenin büyümesinden çok vücudun estetik bir yapıya sahip olmasına gayret gösterilerek, daha çok fizyolojik dayanaklara oturtulmaya çalışılmıştır. Vücudun organlarına uygun hareketleri seçip uygulamaya çalışarak, yavaş ve doğru yapmayı hedeflemiştir. Yalnız yapıldığı gibi, eşli de yapılabilmektedir.

Dünyada bu cimnastiği kabullenen ve uygulayan birçok ülke mevcuttur. Türkiye de bu ülkeler arasında yer almıştır. Dünyada öncüleri, Pehr Henrik Ling'dir. Türkiye'deki öncüsü başta Selim Sırrı Tarcan'dı. Selim Sırrı Tarcan bu konuda birçok eser yazmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirerek bu ekolün yaygınlaşmasını sağlamıştır. Türkiye'de İsveç cimnastiğinin okullarda okutulmasına vesile olmuştur.

KAYNAKLAR

1. ALPMAN, C.: Eğitimin Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi, MEB, İstanbul, 1972, s.186-187-193-195.
2. ATABEYOĞLU, C.: "Cimnastik", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 8.Cilt, İletişim Yayınları, s.2285-2286.
3. ATABEYOĞLU, C.: "Cimnastik" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, 6.Cilt, İletişim Yayınları, s.1505-1507.

4. DEMİRHAN, G.: "Selim Sırrı Tarcan", 5.Uluslararası Spor Bilimleri Kongresi, 5-7 Kasım 1998, Kongre İçin Hazırladığı Broşür, Ankara, Bağırgan Yayınevi, 1998, s.1-11.
5. FİŞEK, K.: 100 Soruda Spor Tarihi, İstanbul, 1985, s.5.
6. KAHRAMAN, A.: Osmanlı Devleti'nde Spor, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1995, s.632-661-662.
7. MENGÜTAY, S.: Artistik Cimnastik, Temel Teknik Hareketlerinin Öğretim Yöntemleri ve Yardım Şekilleri, İstanbul, 1992, s.3-5-6-7-8.
8. MENGÜTAY, S.: Artistik Cimnastiğin Temel Motorik Özelliklerini Geliştirilmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Nisan, 1988, s.3-7.
9. MENGÜTAY, S.: "Cimnastik", Morpa Spor Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, 1987, s.24-29.
10. TARCAN, S.S.: "Cimnastikte İsveç Mektebi Nedir", Beden Terbiyesi ve Spor Dergisi, 40.Sayı (Eylül 1942), Ankara, s.22-23.

Dumlupınar Üniversitesi
Sayı: 2

Sosyal Bilimler Dergisi
Haziran 1999

YAŞLILIK İLE BİRLİKTE ORGANİZMADA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER VE YAŞLILIK EGZERSİZ İLİŞKİSİ

Mehmet ACET*

ÖZET

Bu çalışmada yaşlılığın organizma üzerine yapmış olduğu etkiler, bu etkiler sonucunda organizmadaki değişimler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca egzersiz ile yaşlılık ilişkisi incelenerek, yaşlılığın, düzenli egzersizler sonucu geciktirilebileceği, egzersiz yapan yaşlılar ile egzersiz yapmayan (sedanter) yaşlılar arasında önemli derecede fonksiyonel farklılıklar olduğu sonucuna mevcut araştırmalar incelenerek varılmıştır.

Sonuç olarak, kişinin düzenli bir egzersiz programıyla, sağlıklı bir yaşlılık dönemi geçirilebileceği ve sağlıklı yaşlılığında önce aile içerisindeki mutluluğu arttıracağı, sonra da çevredekilere mutluluk vereceği düşünülmektedir. Dolayısıyla yaşlısı iyi olan bir toplumda, önce bireysel yönden sonra da toplumsal yönden fayda sağlayacağı söylenebilir.

GİRİŞ

Hızla kalabalıklaşan dünyamızda, insanların daha uzun yaşayabilmesi için gerekli medeni koşullar, modern sağlık hizmetlerinin desteği ve aşırı yıpranmayı

* Arş. Grv. Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü - Kütahya

önleyerek insan ömrünün uzamasına imkan tanıyan olanaklar, orta yaş üstündeki insan sayısını hızla artırmaktadır. Günümüzde, özellikle gelişmiş ülkelerde çöküntü yaşı, 65'den 75'e çıkmış bulunmaktadır. Yetmişbeş yılını dolduranlarda da ortalama 9 yıl daha yaşama şansı olabileceği belgelenmiştir. (ERKAN, s.105)

İnsanlar, yaşları ilerledikçe ve özellikle de; amca-teyze-dede-büyükanne gibi ortak isimlerle çağrılmaya başlayınca, ister istemez, kendilerini yaşlı hissetmeye başlarlar. Yaşlılık psikolojisine girmek insan organizmasını hızla çöküntüye götürür. Aslında ileri yaşlarda, kalp yetmezliği, prostat, böbrek fonksiyonu sorunları, idrar güçlüğü, kabızlık, koroner yetmeliği ile anjinal ağrılar, kemik gözeneklenmesi, artritler, bacaklarda dolaşım yetmezliği, adım atma güçlükleri, şeker hastalığı, kronik ağrılar uykusuzluk, ruhsal bunalım ve sıkıntılar, düşünce bulanıklığı ve unutkanlık gibi pek çok sorunlar ortaya çıkar. Hastanelerde ya da evde istirahat ilaçla tedavi ya da cerrahi müdahale gibi uygulamalar da yaşlılık çöküntüsünü hızlandırır.

Pehr Henrik Ling, egzersizin faydalarını en iyi şu şekilde ifade etmiştir. "Doktorun elinde sargılar içinde dinlenen kol zayıflar, fakat eksrim hocasının elinde güç ve beceri kazanır".(ALPMAN, s.187)

Dolayısıyla yaşlılar şüphesiz her türlü sağlık sorunları için hekimlere ve hastanelere başvurmak zorunda kalabilirler. Burada en önemli sorun, yaşlı insanın geçmişini, daha önceki hastalıklarının kalıntılarını, aktif ya da hareketsiz bir yaşantıdan etkilenme düzeyini ve tüm laboratuar testlerinin özel bir değerlendirmesini yapmadan, sadece belirtilere göre tedavi yöntemlerinin kullanılması olmaktadır. İlaçla tedavi sürecinde yatak istirahati vermek, çeşitli ağrı ve sızılardan şikayetçi olan yaşlı hastalara, yavaş bir yaşantıyı önermek gerçekten yaşlılık çöküntüsünü hızlandırmaktadır.(ERKAN, s.105-106). Giderek daha hareketsiz yaşamaya alışan yaşlılarda, duruş bozuklukları nedeniyle, göğüs kafesinin daralmaya başlaması solunum fonksiyonunu yavaşlatır. Organizmanın oksijen kapasitesi daralır, dayanıklılık kayıplarının yanı sıra, kalbin ve merkezi sinir sisteminin oksijen yetersizliğine bağlı gerilemeleri hızlanır. Kalbin, pompa gücünü kaybetmesi ise, kalp pompasından uzaklarda kalan bacaklarda ve bir ölçüde de kollarda dolaşım yetersizliklerine neden olur. Kol ve bacaklardaki kas kitleleri iyi beslenemezler ve yapı, ton ve kuvvet kayıpları ile gerilirler. Kemiklerin beslenmesindeki yetersizlik, kemik gözeneklenmesi olarak bilinen, dokusal kayıplara neden olur. Eklemlerin daha az işletilmesi ve yetersiz beslenmesi de kireçlenmeler ve önemli işleklik kayıplarını davet eder. Kaslarda ve eklemlerde devamlı tutukluk ve ağrı şikayetleri artar, uykudan sık sık uyanma zamanla, uykusuzluk haline dönüşür. Yaşlı insan, tüm bu sıkıntılar ile ruhsal bunalımlara yatkın bir hale gelir, algılama ve düşün gücü kayıpları ortaya çıkabilir. Bu arada, işitme kayıpları ve görme güçlükleri de önemli ruhsal sorunlar yaratabilir.

Yaşlılık, mükemmel olan insan bedeninin hareketlerini yavaşlatmakla kendini gösterir. "Yaşlanma süreci ise, doğumla başlayan biyolojik olaylar zinciridir. Bu sürecin son basamağı ise yaşlılık olarak isimlendirilmektedir." (AÇIKADA, ERGEN, s.187)

Çalışmamızın amacı, yaşlılarda yaşlılık döneminde meydana gelen fizyolojik, morfolojik ve psikolojik durumlarını, egzersiz yapan yaşlılar ile egzersiz yapmayan

yaşlılar arasındaki fonksiyonel avantajları, egzersizin yaşlılık üzerine etkisini, egzersiz şekli, egzersiz süresi, şiddeti ve egzersiz yaptırırken göz önünde bulundurulacak genel prensipleri ortaya koymaktır.

Bu noktadan hareketle çalışmamızda yaşlılıkla ilgili genel bilgi, yaşlılıkla birlikte meydana gelen değişimler ve egzersizin yaşlılık üzerine etkisi gibi çalışmalar ele alınarak değerlendirme yapılmıştır.

YAŞLILIK VE SPOR AKTİVİTE

Yaşlanma ile birlikte canlı dokularda zamanla kendisini gösteren, geriye dönüşü olmayan değişmeler olarak tanımlanır. Yaşlanma doğumla başlamakla beraber yaşlılık kriterlerinin genellikle 60 yaşlarında kendisini göstermeğe başladığı ve 80 yaşlarına doğru bu kriterlerin artık yerleştiği kabul edilir. (12 yaşına kadar çocukluk, 13-20 yaş arası adölensans, 21-60 yetişkin (adult) çağı, 61 ve ötesi yaşlılık) Gerçekte yaşlılık ile ilgili bu sınırlar kronolojiktir, biyolojik değildir. Bazı kimselerde daha erken bazılarında daha geç görülebilir. Aynı insanda bile bütün organlar, sistemler aynı zamanda yaşlanmaya başlamazlar. Bugünkü inanışa göre yaşlanma genetik bir programa uygun olarak husule gelmektedir. Buna çeşitli çevresel faktörler etki etmekte ve yaşlanma sürecini değiştirebilmektedir. Birleşmiş Milletler Nüfus Bölümünün tahminlerine göre 60 yaşın üstündekilerin oranları 1975 yılına oranla 2025 yılında Tablo 1'deki gibi olabileceği belirtilmiştir.(AKGÜN, s.219)

Tablo 1.

Çeşitli Memleketlerde Yaşlıların Total Nüfustaki Payları

YIL	1975	2025
Birleşik Amerika	14.6	22.3
Rusya	13.4	20.1
Doğu Asya	8.2	19.6
Latin Amerika	6.3	10.8
Afrika	4.9	6.6
Güney Asya	5.0	10.9
Okyanus Memleketleri	11.1	17.8

2000 yılında 3. yaş döneminde (60 yaş ve yukarısı) olanların bütün dünyada 400 milyona varacağı öngörülmektedir. Yaşlılık önlenemeyen, geriye dönüşü olmayan fizyolojik bir proçes olduğuna göre bugün tıbbın bu konuda yapabildiği yaşlılık kriterlerinin daha geç başlamasına, yaşlıların sağlıklarının daha iyi korunmasına ve yaşlıların ölünceye kadar daha aktif ve bağımsız bir şekilde ömürlerini sürdürebilmelerine yardımcı olmadan ibarettir.

Yaşlanma ile birlikte organizmadaki fizyolojik değişiklikler, 3 grupta toplanabilir: Morfolojik kriterler, fizyolojik kriterler ve psikentellektüel kriterler.

Morfolojik ve Fizyolojik Kriterler Aşağıdaki Şekilde Özetlenebilir

a. Dış Görünüş : Boy kısalır. Vertebraların oturması sonucu boy yaşlanma ile kısalır. Bu kısalma 70 yaşlarında 3-4cm.yi bulabilir. Omuz genişliği ve toraksın derinliği azalır. Beyin ağırlığında bir azalma olmasına rağmen (erkeklerde 20-25 yaşlarında 1400gr 85 yaşlarında 1180gr) kafatası büyüklüğü aynı kalır.

b. Deride gerileme husule gelir. Yaşlanma ile birlikte oluşan fiziksel ve fizyolojik belirtilerin bir kısmını dışarıdan gözlemek mümkündür. Örneğin; yaşlılıkta cilt incelenip kırışıklıklar belirirken hücre içi sıvılarda da azalma olur.(KALYON, s.147). El sırtı derisi kalınlığı azalır. Bu azalma genellikle kadınlarda 45, erkeklerde 55 yaşından sonra belirgin bir hale gelir.

c. Diğer organlarda : Kalp ve dolaşım sisteminde: Yaşla kalp-dolaşım sisteminde bir takım morfolojik ve fizyolojik değişiklikler husule gelir. Kalp kapakları sertleşir.(AKGÜN, s.220, KALYON, s.147)

Tablo 2.

Yaşlılarda Kalp ve Dolaşım sisteminde Meydana Gelen Değişiklikler

	Değişir Azalır	**Değişmez Artar**
Kalbin Çalışma Ritmi, İstirahat Nabzı	-	**Değişmez**
• Maksimal kalp atım sayısı yaşla azalır.	Değişir	-
• Kalbin istirahatteyken bir defada attığı kan (atım volümü) (AÇIKADA, ERGEN, s.188)	Azalır	-
• Egzersiz esnasındaki max atım volümü	Azalır	-
• Kalp dakika volümü (yaşla) (20-25 yaşlarından sonra, her yıl yaklaşık %1 oranında azalma meydana gelir)	Azalır	-
KAN BASINCI (Gerek sistolik-gerekse diastolik)	-	**Artar**
• Damar çeperleri esnekliğini yaşla kaybeder	Azalır	-
• Periferik direncin artmasıyla kan basıncı	-	Artar
Koroner Arterlerde Değişiklik Olur		
• Koroner arterlerin enine kesit yüzeyleri (kan basıncı, gençlerinkinden azalır)	Azalır	-
Kanın Dolaşım Zamanı : 60 yaşın üstündekilerde dolaşım %30-40 yavaşladığı	**Yavaşlar**	-
• Yani dolaşım zamanı uzar	-	Artar
KAPİLLER YOĞUNLUK	-	**Değişmez**
• Kapiller yoğunluk yaşla	-	Değişmez
• Kapiller-kas fibril oranı uzar	Azalır	-
SOLUNUM SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER		
Akciğer Volümleri ve Kapasiteleri		
• Vital kapasite (KALYON, s.147)	Azalır	-
• Total akciğer kapasitesi	-	Değişmez

• Residüel volüm-fonksiyonel residüel volüm	-	Artar
• Anatomik ölü boşluk ve residüel volüm	-	Artar
Total akciğer kapasitesi oranı da yaşla		
• Maksimal akciğer ventilasyonu yaşla	Azalır	-
Akciğer Göğüs Çeperi Kompeyansı (Ünite basınç değişikliğine düşen akciğer volüm değişikliği)		
• Göğüs duvarı kompleyansı yaşla (Bu azalma Thoraxın genişlemesini inhibe eder)	Azalır	-
• Akciğerlerin elastik fibrilleri adet ve kalınlık bakımından yaşla (80 yaş ve üzerinde daha çok görülür)	Azalır	-
Akciğerlerde Diffüzyon		
• Yaşla gerek istirahatte, gerek egzersizde alveollerde diffüzyon kapasitesi	Azalır	-
Ventilasyon Mekaniği ve Verimliliği		
• Solunum procesinin verimliliği yaşla (bu nedenle bir iş için daha fazla ventilasyon işi yapmak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır) (AKGÜN, s.221)	Azalır	-
KAS SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER		
Normal olarak 25-39 yaşlarında kas kuvveti max değere ulaşır.		
• 45-50 yaşından sonra kuvvette düşüş, 60 yaşından sonra kuvvet kaybı %10-20'si aşmaz.	Azalma	-
• Kuvvet kaybı kadınlarda-erkeklere oranla daha çok	Azalır	-
• Bazal metabolizma yaşla	Azalır	-
• Kas kuvvetinde yaşla görülen kayıp (KALYON,s.147)		Artar
a. Maksimum kuvveti statik olarak devam ettirebilme yeteneğinde	Azalma	-
b. Kitleyi hareket edebilme yeteneğinde ile ifade edilir.	Azalma	-
KEMİKLERDE DEĞİŞİKLİK(*)		
• Kemiklerde 17 yaşına kadar süratli bir gelişme görülür.	-	Artar
• 45 yaşından sonra kemiklerde kayıp başlar	Azalır	-
• Kemik kaybı kadınlarda daha çoktur	-	Artar
• Kadınlarda menapozdan sonraki 10 yıl içinde süratli bir kemik kaybı meydana gelir.	Azalır	-
Kemik Mineral İçeriği(*)		
• Her iki cinste de yaşla	Azalma	
• Her yaş grubunda kadında erkeğe oranla daha düşük bulunmuştur.		

(*) (AKGÜN, s.228-229)

OYNAKLAR		
• Yaşla oynaklar da dejereratif değişiklikler meydana gelir.	Azalma	-
Yaşlılık ve Vücut Bileşenleri		
• Yaşla vücut ağırlığı (fakat gerçekten artan vücut yağ oranıdır)	-	Artar
• Yağsız vücut kitlesinde de biraz görülür.	Azalma	-
Yaşlılık ve Sindirim Sistemi(*)		
• Osefagusun özellikle alt tarafında peristaltik hareketler 60 yaşından sonra	Azalır	-
• Osefagus içi basınç 60 yaşından sonra, özellikle kadınlarda	-	Artar
• Sindirim sisteminde en erken (20 yaşından itibaren) ihtiyarlamaya başlayan midedir. Kapasitesi;	Azalır	-
• Karaciğer 50 yaşından sonra fonksiyonlarında	Azalma	-
• Periportal ve satro-olibler fibroz doku	Artar	-
• Hücrelerde golgi aparetleri yüzeyleri	Azalır	-
• Solunum enzimleri aktivitesi	Azalır	-
• Dış salgı pek değişmez	-	Değişmez
• Safra miktarı azalır, safranın içerdiği kolesterol artar, organik olmayan içeriği	Azalır	-
• Protein sentezi	Azalır	-
• Bütün bunlara rağmen yaşlılıkta sindirim bozukluğu veya melabsorpsiyon yoktur. Dispepsi tipi küçük bozukluklar görülür.(*)		
Yaşlılık ve Böbrekler		
• Böbreğin boyu kısalır, ağırlığı (KALYON, s.147)	Azalır	-
• Fonksiyon gören nefron adedinde	Azalma	-
• Böbreğin aktif dokusundan geçen kan miktarı 40 yaşına kadar değişmediği, daha sonra her 10 yılda %10 kadar,	Azalma	-
• Yaşlı kimselerde fizyolojik anemi görülmez		-
• Böbreğin yüklemeler karşısındaki uyumunda kapasite düşüklüğü görülür.		
Yaşlılıkta Homeostoz (*)		
• Yaşlı kimselerde, fizyoloji düzenleme mekanizmaları biraz yavaşlar, yedek kapasiteleri	Azalır	-
• Standart bir egzersiz sonrası kan basını ve nabzın normale dönmesi yaşlıda daha uzun sürer.	-	Artar
• Homeostatik mekanizma zayıflar	Azalır	-

* (AKGÜN, s.230-234)

Yaşlılığın Psikoentellektüel Kriterleri

Entelektüel kapasite 25-30 yaşlarından itibaren yavaş yavaş azalır. Bu değişiklikler şahıstan şahısa değişiklikler arz eder.

Tablo 3.

Yaşlılığın Psikoentellektüel Kriterleri

	Değişir Azalır	Değişmez Artar
Yaşlılık ve Sindirim (AKGÜN, s.231-232)		
• Yaşla reaksiyon zamanı uzar ve hareketlerdeki sürat yavaşlar	Azalma	-
• Merkezi sinir sistemi yavaşlar. (KALYON, s.147)	Azalır	-
• Yaşlanma ile meydana gelen arterioslelerazsurcbral kan akımında azalmaya ve bu da serebral hipoksiye neden olur	Azalma	-
Fiziksel İş Kapasitesi (Aerobik Kapasite)		
• Fiziksel iş kapasitesi (acrobik kapasite) yaşla (bu kapasite en iyi max VO2 testi ile yapılır)	Azalır	-
• En yüksek değerlere 17 yaşında, 75 yaşlarında ise 17 yaşlarında bulunan değerin yarısı kadardır	Azalır	-
• Kızlarda (bayanlarda) ise max VO2 en yüksek değer 20-29 yaşları arasında görülür. Ondan sonra giderek yaşla azalır	Azalır	-
• Max VO2 kullanımı yardım eden, akciğer ventilasyonu, akciğerdeki O2 diffuzyon kapasitesi, kalbin dk bvolümü ve dokuların O2 kullanabilme durumunda gerileme olur.	Azalma	-
• Max VO2 : Vücut ağırlığının kg başına düşen değer olarak ifade edilir.		
• Max VO2'de yaşla çok az bir değişiklik meydana gelir	Azalma	-
Yaş ve Anaerobik Kapasite (AKGÜN, s.232)		
• Yaşlıların kanlarından maksimal bir eforla laktat gençlerin ki kadar yükselmez. Bu nedenle anaerobik kapasitede yaşla azalma gösterir.	Azalma	-

Yaşlanma Geciktirilebilir mi?

Egzersizin yaşlılığı geciktirdiğini kanıtlayan literatürde muhtelif longitudinal araştırmalar vardır. Kasch ve Wallace 16 orta yaşlı (deney başlangıcında 32-56 yaşları arasında ortalama yaş 44,6) erkeği 10 yıl süreyle izlemişlerdir. Denekler senede 12 ay, haftada 3 gün fiziksel antrenmanlara tabi tutulmuştur. Antrenmanlar daha ziyade koşma şeklinde uygulanmış, çalışmaların süresi ortalama 57 dakika, şiddeti ise max kalp atım sayısının ortalama % 86'sı civarında tutulmuştur. Her hafta koşulan mesafe 15 mil civarında olmuştur. Sonuçta; a) vücut ağırlığı ve istirahat nabzı-

nın, istirahat kan basıncının 10 yıl içinde değişmediği b) maksimal kalp atım sayısının bu süre zarfında dakikada ortalama 7 civarında azaldığı c) akciğer vantilasyonunun ortalama % 18 kadar arttığı d) ortâlama maksimal VO2 değerinin gerek mutlak miktar gerek vücut ağırlığı başına düşen miktar olarak değişmediği saptanmıştır. Bu araştırıcılara göre 45-55 yaşları arasında genellikle gözledikleri fiziksel iş kapasitesindeki % 9-15 arasındaki düşme düzenli egzersiz yapan yaşlılarda görülmemiştir.

Max VO2 deki yaşla gerileme fizik egzersizleriyle yavaşlatılabilir. Gerek kadın, gerek erkek spor yapıyorlarsa Max VO2 deki yaşla azalmanın daha yavaş husule geldiği gösterilmiştir. Aktif spor yapan 60 yaşlarında birinde bulunan değer 20 yaşlarında inaktif bir gencin Max VO2 değerine eşit hatta daha üstün bulunmuştur.

Astrand ve ark. kalbin dakika volümünün, fiziksel iş kapasitesinin ve VO2,'nin antrene yaşlılarda gençlerinki kadar olabileceğini bulmuşlardır. Wright ve ark. da araştırmalarında düzenli antrenmanların kardiovasküler yaşlanmayı geciktirdiği sonucuna varmışlardır. Kadınlarda da Max VO2 de görülen yaşla düşme egzersizlerle yavaşlatılabilir,(AKGÜN, s.232) sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla mevcut araştırmalar sonucunda yaşlanmanın, düzenli bir egzersiz programı ile geciktirilebileceği söylenebilir.

Tablo 4.

Muhtelif Kondisyon Düzeyine Sahip Gruplarda Maksimal VO2 Lt/Dk Değerleri

	Spor Yapmayan	Arada Sırada Spor Yapan	Düzenli Spor Yapan
20-39	3.2	3.6	4.5
40-49	2.5	2.8	3.9
50-55	2.5	2.2	2.9
56-63	2.0	2.5	3.2
65-70	1.7	1.9	2.5

Tablodan da anlaşılacağı üzere yaş arttıkça maxVO2 düzeyleri arasındaki farkın da arttığı, bunun egzersiz yapanlarla yapmayanlar arasında daha belirgin olduğu söylenebilir.

Yaşlılığın önemli problemlerinden biri olan kemik doku kaybına (osteoporozis) karşı da egzersizlerin, etkin bir önleyici vasıta olduğu gösterilmiştir.

Chapman ve ark. yaşlıların bir diğer problemi olan oynak sertliğine karşı uygun egzersizlerin anlamlı bir iyileşmeye neden olduğunu göstermişlerdir. Yaşlı kimselerde kemik kırıklarının önlenmesi ve rehabilitasyonunda, oynakların sertleşmelerinin önlenmesinde egzersizlerin değerli bir yeri bulunmaktadır.(AKGÜN, s.234)

Yaşlılar Antrene Edilebilir mi?

İnsanların, hareket dinamiği ve beden gücü, yaklaşık 30 yaşlarında başlayarak, oranlı bir şekilde düşmeye başlar. Sağlıklı yaşam için egzersizler bu düşüşü yavaşlatmanın en etkili ilacıdır. İşte en önemlisi de bu gerçektir. Yaşlanmanızı yavaşlatabilirsiniz. Organik dinamiğinizi ve sizi ayakta tutan tüm fonksiyonel kapasiteleri, olabildiği ölçülerde yüksek tutmak için, antrenmanlara sportmence devam etmek durumundasınız. Ki daha uzun ömürlü olmak şansınızı arttırmak yanında, yaşlılıkla geçen senelerinizi, çevrenizdekilere aşırı yük olmadan, doyumlu ve mutlu geçirebilmek için.

"Yaşlılar uzun süreli aktiviteleri gençlere nazaran daha az kalp atım sayısı ile gerçekleştirebilirler" (EKİN, EKİN, s.240). İnsanın her yaşta antrene edilebildiği kanıtlanmıştır. Belki antrenmanlarla fonksiyonel kapasiteyi gençlerdeki kadar artırmak mümkün olmayabilir ama araştırmalar vücut fonksiyonlarını geliştirici olduğunu gösterir mahiyettedir. Son yıllarda adedi gittikçe artan araştırmalar orta yaşlılarda ve yaşlılarda sportif aktivitelerin organizmaya çeşitli faydalı etkilerini ortaya çıkarmış ve kanıtlamıştır.

Yaşlanmayı önlenemez biyolojik proçes olarak kabul ettiğimiz takdirde yaşlılığı yavaşlatmak, geciktirmek yegane vasıtamız olmaktadır. Artan yaşla kendisini gösteren değişikliklerin 3 faktörün kombinasyonu ile oluştuğu söylenebilir. a) gerçek yaşlılık fenomenleri, b) yaşla sıklığı ve ağırlığı artan bazı hastalıklar c)hareketsiz yaşam.

Saltin ve arkadaşları 5 öğrencide 21 günlük yatak istirahatinin gerek aktif gerek inaktif kimselerde kardiyorespiratuar performansı düşürdüğünü göstermişlerdir: Dakikada 129 nabızla yapılan efor 3 haftalık yatak istirahatinden yani inaktivasyon periyodundan sonra 154 nabızla yapılır hale gelmiştir ve max VO2 bu sürede 25-30% düşmüştür. Madem ki hareketsizlik yaşlılıkta görülen gerilemelerde işe giren bir faktördür, buna karşı gelmenin, bu faktörü elimine etmenin bir tek yolu vardır o da harekettir.(AKGÜN, s.235)

Zaten bahsedilen diğer iki faktörü; gerçek yaşlılık fenomenlerini, yaşla sıklığı artan hastalıkları önlemek, değiştirmek güçtür. Egzersizlerle yalnız organizma fonksiyonları daha memnun edici olmakla kalmaz, yaşlı kendini daha diri, daha bağımsız hisseder, daha yüksek bir moral içinde bulunur, hastalıklara karşı daha dirençli olur ve yaşamından zevk alır hale gelir. Belki birey yaşamına yıllar katamıyabilir (ki bazı incelemeler düzenli spor yapanların daha uzun yaşadığını gösterir mahiyettedir) ama yıllarına böylece hayat katabilir.

Antrenmanların yaşlılarda kemik ve bağ dokusuna da önemli etkileri vardır. Elastikiyetini kaybetmiş tendonların harekete uyumu yavaş olur. Bunların direnci, kasın kontraktil elemanlarının kapasitesindeki artmaya oranla daha yavaş olur. Bu da yaralanma riskini artırır. Yaşlıların antrenmanlarında bu hususun göz önünde tutulması gerekir. Osteoporozise karşı, egzersizlerin etkin bir önleyici vasıta olduğu daha evvel bahsedildiği gibi Smith ve Reddan tarafından kanıtlanmıştır.

Chapman ve arkadaşları yaşlıların bir diğer problemli olan oynak sertliğine karşı uygun egzersizlerin anlamlı bir iyileşmeye neden olduğunu göstermişlerdir. Şu

halde yaşlı kimselerde kemik kırıklarına önlenmesi ve rehabilitasyonunda, oynakların sertleşmelerinin önlenmesinde egzersizlerin bir yeri bulunduğu söylenebilir.

Antrenmanların yaşlılarda kemik ve bağ dokusuna da önemli etkileri vardır. Yaşam boyu gerçeği benimsemiş insanlar, yaşlılık döneminde de bu alışkanlıklarını devam ettirirlerse, etkin bir mücadele içinde, daha uzun ömürlü olmanın antrenmanlarını yaparlar. Kendi yaş ve beden gücüne göre egzersizler yapan insanların başkalarının sırtına yük olmak ve kendini başkalarına muhtaç gibi bunalımları da ortadan kalkar.(ERKAN, s.106). Bu dönemde kimseyle yarışmaya gerek yoktur. Yapılacak iş oldukça basit ve zahmetsizdir. En kolayı da yürüyüş antrenmanlarıdır. Saatte 5 kilometrehızla yürüyüş yapabilenler, vücutlarına her dakika, istirahatte ikenin 5 misli oksijen alırlar ve yaklaşık 300 kilokalori enerji harcarlar. Yürüyüş devam ettikçe, gerekli oksijenin akciğerlerden kana geçmesi için solunum derinleşir, göğüs kafesinin esnekliği artar, kalbin pompalama gücü ve kas tonu gelişir ve yaklaşık dakikada 110 kalp atımı ile, tüm dokulara daha fazla kan gider. Beyin dokusuna, kalbin koroner, oksijen ve besin öğeleri bu dokuların sağlıklı ve zinde kalmasına önemli bir destek sağlar. Önemli olan, bu gerçekleri gözardı etmemek ve düzenli antrenmanları benimsemektir.

Yaşlıların (60'ın üstünde) egzersizinde genel prensipler

Yaşlı, hareketsiz yaşayan kimseler herhangi bir egzersiz programına başlamadan bir hekim muayenesinden geçmelidir. Tıbbi muayene hem statik hem dinamik olmalıdır. Gerek istirahatta gerek şiddeti tedricen artan eforlar esnasında EKG alınmalı, istirahat nabzı, kan basıncı, submaksimal bir egzersiz esnasındaki nabzı, kan basıncı, bazı kas gruplarının kuvveti, boy, vücut ağırlığı, vücut yağ oranı, mümkünse eforlar karşısında O2 kullanımı ölçülmeli, yaşı saptanmalıdır. Böylece kişinin sağlık durumu, ve kapasitesi hakkında bir fikir edinilir, egzersizlere karşı bir kontrendikasyon olup olmadığı belirlenmektedir.(AKGÜN, s.238)

Tablo 5.

Yaşlılarda, Egzersiz Yapanlar İle Yapmayanlar Arasındaki Fonksiyonel Farklılıklar ve Avantajları

Fiziksel iş kapasitesi	Daha yüksek
VO2 max.	Daha yüksek
Vital kapasite	Daha yüksek
Vantilasyon	Daha az
O2 için solunumsal ekivalan	Daha az
Akciğer diffüzyonu	Daha iyi
İstirahat nabzı	Daha düşük
Nabız (Egzersizde)	Daha düşük
Atım volümü/Egzersiz	Daha düşük
Periferik dokularda kandan O2 alınımı	Daha fazla
Periferik, kan akımı, İstirahat	Daha düşük
Submaksimal iş	Daha düşük
Maksimal işte	Daha büyük
Sistolik kan basıncı	Daha Düşük
Serbest yağ asidi metabolizması	Daha büyük

Kolesterol	Daha düşük
Trigliserid	Daha düşük
Ürik asid	Daha düşük
Adrenerjik aktivite	Daha düşük
Reseptör duyarlılık	Daha düşük
Kuvvet	Daha büyük
Beceri	Daha iyi
Esneklik	Daha iyi

Egzersiz Uygulanırken Göz önünde tutulacak bazı genel prensipler; (AKGÜN, s.239-240) (KALYON, s.148)

1) Uygulanan egzersiz bireyin kapasitesine uygun olmalı, yorulmadan yapılabilmelidir. Kolaylıkla yapılan bir efor bireyin "egzersiz tolerans sınırının altında kalır ve etkisiz olur. Aksine yapılamayacak kadar ağır veya uygulandıktan sonra çok yorgun bırakan bir egzersiz dozu ise bireyin tolerans sınırının çok üstünde demektir.

2) Bireyin performansında bir artma ancak iş yükünün giderek artırılması ile mümkün olur, egzersiz planı bu amaca yönelik yapılmalıdır.

3) Birey performansını artırmayı istemelidir. Bir yaşlı kondisyonunu artırmayı arzu ettiği ve bu arzusunu devam ettirdiği takdirde egzersiz yaşamının devamlı bir parçası olur. şurası bir gerçektir ki antrenman sistemli, planlı, devamlı bir şekilde yapıldığı takdirde faydalı olur. Antrenmanın kesilmesiyle pozitif etkiler kısa zamanda kaybolur. Bu gerçeğin bilinmesi, egzersizlerin yaşlılarca yaşamın bir parçası haline getirilmesi ve bu alışkanlığın kazanılması gerekir.

4) Uzun zamandır hareketsiz yaşayan bireylerde uygulanan eforu sınırlayan psikolojik faktörler uzaklaştırılmalıdır. Şiddeti gittikçe artan eforlara alışmamış yaşlılar, çoğu zaman hafif ağrılar, nefes nefese kalmalar, sıkıntı, endişe, eforun zarar olabileceği korkusu gibi psikolojik nedenlerle fizyolojik sınırlara gelmeden eforu bu bırakırlar. Bu da egzersizden beklenen faydalı etkilerin elde edilememesine neden olur.

5) Dolaşım sistemini zorlayan hareketler mümkün mertebe büyük kas kitlesini içeren dinamik hareketlerdir. Yaşlılar için de bu tip hareketler tercih edilmelidir. Statik hareketler, dinamik hareketlere oranla kan basıncını daha fazla arttırırlar. Kan basıncı zaten yüksek olan yaşlılarda bunu dikkate almak gerekir.

6) Egzersiz şekli yaşlılar tarafından kolaylıkla ve zevk ile yapılabilir olmalıdır.

7) Genellikle birey ne kadar yaşlı olursa ne kadar uzun süredir inaktif bir hayat yaşıyorsa o kadar düşük yükle antrenmanlara başlamalı ve giderek yük (şiddet, süre, sıklık) artırılmalıdır.

Egzersiz Reçetesi (Doz-Cevap İlişkisi)

Egzersiz reçetesi düzenlenmesinde göz önünde tutulması gereken hususlar genellikle şöyle sıralanabilir;

1) Hazırlanacak egzersiz programının amacı nedir?

a- kassal kuvvet b- kassal dayanıklılık c- kardiyorespiratuvar dayanıklılık d- esneklik gibi özelliklerin ayrı ayrı veya beraberce geliştirilmesi istenebilir. Bunlardan her biri özel bir çalışma programı gerektirir.

2) Egzersiz şekli

Egzersiz şekli seçilirken şu hususlara dikkat edilmesi gerekir; (AKGÜN, s.240).

a) Büyük bir kas kitlesi aktiviteye sokulmalıdır.

b) Mümkün mertebe büyük kaslar daha fazla aktiviteye sokulmalıdır. '

c) Küçük kasların kullanılması minimale indirilmelidir. d) dinamik kasılmalar daha fazla kullanılmalıdır.

e) Statik kasılmalar minimale indirilmelidir.

f) Hareket aerobik olmalı, kasılmalar arasında dinlenme, gevşeme safhaları bırakacak şekilde ritmik olmalıdır.

g) Egzersiz yükü hafiften başlayıp giderek artacak şekilde düzenlenmelidir (KALYON, s.148).

h) Egzersiz devamlı yapılabilecek nitelikte olmalıdır.

i) Egzersizler kişinin zevkine ve yeteneğine uygun olmalıdır (KALYON, s.148).

j) Çalışmalarda yüksek nabız sayısına çıkılmaması önerilmelidir.

Örnek: 20 yaşındaki bir genç 160 nabızla çalışırken daha en yüksek değerine ulaşmamıştır. Bu nedenle 160 nabızın üzerine çıkabilir. Çünkü yaşlılar için sinirsel kalp hastalıklarına ve kalp krizine girme riski daha yüksektir.

3) Egzersiz şiddeti

Yaşlı kişilerin yaptıkları sporlarda ön planda tutulması gereken faktör dayanıklılığın artmasıdır.

"Kuvvet çalışmaları payının fazla olmaması gerekir. Ortalama bir değerlendirmeyle dayanıklılık antrenmanları çalışmaların %70'ini, esneklik antrenmanı %20'sini ve kuvvet antrenmanı %10'unu kapsayacak şekilde olmalıdır" (KALYON, s.148) Bu faktör egzersiz doz-cevap ilişkisinin temelini oluşturur. Burada doz antrenman yükü olup cevabı uygulanan antrenmanın organizmaya olan etkisi oluşturur. Antrenman yükünün üç komponenti vardır; egzersizin şiddeti, süresi, sıklığı. Egzersiz şiddeti antrenman yükünde egzersiz süresi ve sıklığından daha önemlidir. Bu -üç faktör birbirlerinden bağımsız değişkenler olup, bunların değiştirilmesiyle doz da değiştirilebilir.

Bir egzersiz programının etkili olabilmesi, başka bir deyimle organizmaya faydalı olabilmesi için efor dozunun da eşik bir düzeyin üstün. de, maksimal bir sınırın da altında olması gerekir. Bu antrenman dozu nasıl tayin edilir? Bu hususta çeşitli metotlar vardır. Bireyin uyguladığı egzersiz şiddeti arttıkça kullandığı O2 miktarı (VO2), kalbinin dk volümü, nabız sayısı da ,artar ve bu artmalar egzersiz

şiddetiyle, muayyen bir sınıra kadar, linear bir ilişki içindedir. Bu nedenle egzersiz şiddetini belirlemede direk veya indirek olarak bireyin O2 kullanımı (VO2), kalp atım sayısı kullanılabilir. Bunların içinde en pratik olanı kalp atım sayısı, nabız metodudur.

Egzersiz Şiddetinin Nabızla Tayini

Egzersiz şiddetinin nabızla tayininde iki metot vardır; a) maksimal kalp atım sayısı metodu, b) maksimal kalp atım sayısı yedeği metot.

Maksimal kalp atım sayısı metodu; Bu metodda hedef nabız sayısı (bu nabız sayısını husule getiren egzersiz şiddeti organizmaya faydalı etkide bulunan bir egzersiz dozudur) doğrudan doğruya bireyin maksimal nabız sayısından hesaplanır Ve egzersiz dozu maksimal nabız sayısının yüzdesi şeklinde ifade edilir. Maksimal nabız sayısı 220 - yaş ± 10 formülünden yaklaşık olarak bulunabilir.

Egzersiz Sıklığı

Değişik araştırmacıların ortaya çıkardığı sonuçlar, egzersiz alışkanlığını ileri ki, yaşlarına kadar sürdürebilenlerin, 20 yaşlarında hiç spor yapmamış bir gençten daha kondisyonlu olabileceğini göstermektedir. Böyle bir kapasiteye sahip olmak için ise haftada birkaç gün aktivite için olmak yeterlidir. Alman araştırmacı Strauzenberg'e göre, yaşlı olup antrenman yapanların, aynı yaşta sedanter yaşaynlara göre avantajları vardır. Fiziksel çalışma ve oksijen kullanma kapasiteleri (dayanıklılıkları), akciğer hacimleri yüksek, solunum fonksiyonları, kuvvetleri, beceri ve esneklikleri daha verimlidir, daha iyidir. Nabız, tansiyon, kanda lipid ve kolesterol değerleri daha düşüktür.(AÇIKADA, ERGEN, s.188-189)

Genellikle kabul edildiğine göre egzersiz haftada 3-7 defa tekrarlanabilir. Tekrar azaldıkça haftanın muhtelif günlerine dağıtılan yük bir gün veya iki günde yapılsa bile etkisi az olur veya hiç olmaz.

Yaşlanmayla birlikte metabolizma yavaşladığından, eski beslenme alışkanlığı sürdürülürse, harcanamayan besinler yağ şeklinde depolanmakta ve yaşlılıkta fazla kilo sorunu olabilmektedir. Aşırı kilo daha sonraları şişmanlığa yol açmakta ve kişi artan ağırlığı nedeni ile tamamen hareketsizleşmekte, böylece işlevsel kapasiteler iyice gerilemektedir. (AÇIKADA, ERGEN, s.189)

Egzersiz Süresi

Egzersiz sıklığı ve süresi birbirleriyle yakından ilişkilidir. Yaşlılarda egzersizin şiddeti düşük, süresi ise uzun olmalıdır.(KALYON, s.149) Shephard ve Strauzenberg'e göre antrenman sıklığı süresinden daha belirgin bir etkiye sahiptir. Strauzenberg'e göre 5-7 gün tekrarlandığı takdirde minimal süre 6dk, 3 defa tekrarlandığında 15dk, 2 kere tekrarlandığında minimal süre 20-30 dk olmalıdır. Bu süreler Strauzenberg'e göre minimal sürelerdir, optimal süreler değildir. Sürenin tedricen artırılması gerekir. Düşük şiddet, uzun süre yaşlılarda daha uygun bir egzersiz şeklidir. Devries'in yaşlılarda kullandığı antrenmanın esasları bir örnek olarak aşağıya çıkarılmıştır.

Daha evvel söylendiği gibi en etkin olan hareketler büyük kas kitlesini içeren ritmik, dinamik hareketlerdir. Bu yönden tabi bir hareket olan jogging en uygun olanlardan biridir. Kontrolu kolay, zevkle yapılabilen bir harekettir. Bununla beraber yaşlı bireylerin antrenman süresince tıbbi kontrol altında bulunması yerinde olur.(AKGÜN, s.245-246)

Sonuç olarak, egzersizler her yaşta olduğu gibi, yaşlılıkta geçerli, yararlı etkilere sahiptir. Kişilerde olumlu yönden fizyolojik değişikliklerin geciktirilmesine neden olabilmektedir. Daha iyisi, kişinin mümkün olduğu kadar erken yaşlarda bu alışkanlığı kazanarak sürdürmesidir. Unutulmaması gereken ise, uzun yıllar sportif aktivite yapmayan kişilerin, önce bir doktor kontrolünden geçmesidir. Kısaca, egzersiz yapan kişilerde O2 kapasitesi artar, buna bağlantılı olarak kaslara taşınan kan miktarı da artacaktır ve daha fazla enerji çıkacaktır. Burada "işleyen demir pas tutmaz" atasözünde olduğu gibi çalışan kas zayıflamaz ve işlevini devam ettirir, hücrelerde daha az sayıda deforme olacaktır. Dolayısıyla yaşlanma da daha geç gerçekleşecektir. Kişinin, daha uzun süreli genç kalacağını ve daha sağlıklı bir yaşlılık dönemi geçirebileceğini söyleyebiliriz. Böylece sağlıklı geçen bir yaşlılık dönemi, hem aile bireylerine hem de çevredekilere mutluluk verecek, bireysel ve toplumsal yararlar sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

AÇIKADA, C.-ERGEN, E.: **Bilim ve Spor**, Ankara, 1990.

AKGÜN, N.: **Egzersiz Fizyolojisi**, E.Ü.Basımevi, 2.Baskı, İzmir, 1986.

ALPMAN, C.: **Eğitimin Bütünlüğü İçinde Beden Eğitimi ve Çağlar Boyunca Gelişimi**, M.E.B., 1972.

ERKAN, N.: **Yaşam Boyu Spor**, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1996.

EKİN, M.-EKİN, N.: **Spor ve Sağlık**, Güliz Ofset, İstanbul, 1993.

KALYON, T.A.: **Spor Hekimliği Sporcu Sağlığı ve Spor Sakatlıkları**, 4.Baskı, Gata Basımevi, Ankara, 1997.

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 2 Haziran 1999

D.P.Ü. BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİNİN MORFOLOJİK (POSTÜR-ANTROPOMETRİK) PROFİLLERİ

Fatih KILINÇ*

ÖZET

Bu araştırmanın amacı Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü'nde okuyan öğrencilerin fiziksel yapıları (anropometrik) ile vücut duruş (postür) şekillerinin nasıl bir yapılanma gösterdiği belirlemeye çalışmaktır.

Araştırmaya Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü'nde okuyan 90 erkek öğrenci (Yaş 20.86±2.04, Boy 1.74±0.06, Kilo 70.13±6.74) gönüllü olarak alınmıştır. Araştırmada fiziksel özelliklerinin tespiti için antropometrik (uzunluk, çevre, genişlik ve yağ) ölçümleri ve araçları kullanılmıştır. Vücut duruşları (postür) için ızgara analiz yöntemi ile anterior (ön), posterior (arka) ve lateralden (yandan) değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü öğrencilerinin gerek fiziksel (antropometrik) yapıları gerek vücut duruş (postür) şekillerinin ülkemiz norm değerlerine göre iyi düzeyde olduğu söylenebilir.

* Arş. Grv. Dumlupınar Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü-Kütahya

GİRİŞ

Evrensel olarak beden eğitimi ve sporun yararları kabul edilmekte ve teşvik edilmektedir. Bir tarafta bu işin organizatörleri bir tarafta eğitimcileri ve diğer tarafta da eğitilenleri bulunmaktadır.

Ülkemizde spor yüksek öğretimi yıllardır Beden Eğitimi Öğretmenliği programı altında gerçekleşmektedir.

İlk olarak Selim Sırrı Tarcan'ın gayretleri ile 15 Ağustos 1923'de bir yıl süreli Terbiye-i Bedeniyye Darülmuallimin kurulmuştur. Daha sonra 1926-30 yılları arasında 4-6 ay süreli kurslar ile Spor Eğitimcisi yetiştirme, 1932-33 öğretmen okulu ya da lise öğrenimi üzerine 3 yıllık spor yüksek öğrenimine geçilmiştir. 1975 yılında Gençlik Spor Akademileri kuruluşuna kadar bu süreç devam etmiştir (10).

Günümüzde ise Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulları kurulmuş, bunlarda öğretmenlik, antrenörlük ve yönetim bölümlerinden oluşmuştur. Ayrıca Fakültelere bağlı Beden Eğitimi ve Spor Bölümleri de bulunmaktadır.

Kuruluş itibarıyla Gençlik ve Spor Akademileri 1975 ile 1980'li yıllarda özel yetenek sınavı ile öğrenci alımlarına başlanmıştır. Bu dönemlerde başvuru sayısı yaklaşık olarak yılda 4 bin kişiyi aşmakta olduğu bildirilmiştir (10).

Beden Eğitimi ve Spor Bölümlerine alınacak öğrencilerin yetenek sınavlarında genel olarak daha çok fonksiyonel özelliklerinin seçimlerde kriter olarak alındığı göze çarpmaktadır.

Gerçekten Beden Eğitimi ve Spor Bölümlerine alınan öğrencilerin sadece fonksiyonel yönlerinin iyi olması veya üst düzeyde olması beden eğitimi ve spor öğretmenliğinin bütün vasıflarını taşıması yönü ile yeterli bir kriter midir sorusunu kendimize sormak geri kalamıyoruz.

Beden eğitiminin tanımına baktığımız zaman (Beş yıllık kalkınma planı özel ihtisas komisyon raporu); insanın bulunduğu yaşın ve genetik kapasitesinin gerektirdiği güce ulaştırılması için rekabet olmaksızın faaliyetlerin tümüdür.

Sporun tanımına baktığımız zaman ise; insan ruhundaki mücadele ve başarma azminin, sistemli ve adil şartlar içinde, çeşitli güçlükleri göze alarak bir yarışmaya dönüşmesidir(11).

Bu tanımları değişik perspektiflerde artırmak mümkündür.

Beden eğitimin karakteri hedef olarak fiziki yapı, psikolojik ve zihinsel durumu alırken spor ise biraz daha fonksiyonlarının neticesi olan performansı hedef almaktadır.

Dolayısıyla beden eğitimi ve spor bölümlerine alınacak ve burada eğitim görecek olan öğrencilerin fiziki, ruhi, zihinsel ayrıca bunların neticesi olan performansların üst düzeyde olması hedeflenmektedir.

Araştırmamızda gerçekten bu hedeflere yönelik (Antropometrik ve Postür) öğrencilerin objektif olarak fiziki yönlerinin incelenmesini kapsamaktadır.

Antropometri; insan bedeninin nesnel özelliklerini, belirli ölçme yöntemleri ve ilkeleriyle boyutlarına ve yapı özelliklerine göre sınıflandıran sistematize bir teknikler bütünü olarak tarif edilmektedir (18). Genel olarak, uzunluk, ağırlık, genişlik, çevre ve deri kıvrım kalınlığı ölçümleri yapılmaktadır.

Uzunluk ölçümlerinden; toplam kol uzunluğu, omuz dirsek uzunluğu, ön kol uzunluğu, el uzunluğu, kulaç uzunluğu, alt üye uzunluğu, uyluk uzunluğu, baldır uzunluğu ve ayak uzunluğu şeklindedir.

Genişlik Ölçümleri; Biacromiol genişlik, dirsek, el bileği, Bitrochanter genişlik, diz ve ayak bileği genişliği şeklindedir.

Çevre ölçümlerinden; baş, boyun, omuz, kol, ön kol, el, uyluk, baldır ve ayak bileği çevresi vs.

Deri kıvrım kalınlığı ölçümleri; triceps, biceps, subscapular, pectoral, abdominal, Quadriceps, calf ölçümleri yapılmakta değişik formüller kullanılarak da vücut yağ oranları hesaplanmaktadır (18).

Postür; "vücudun her kısmının kendisine bitişik segmente ve bütün vücuda oranla en uygun pozisyonda yerleştirilmesidir"(17). Veya "vücudun duruş şekli" olarak tanımlanmıştır(15). Postür aktif ve inaktif olmak üzere ikiye ayrılır. İnaktif postür, dinlenmek ve yatmak için alınan duruş şekli olup aktif postür ise, bu postürleri devam ettirmek için birçok kasın integre çalışması ile oluşan postürdür. Aktif postür de kendi içerisinde iki kısıma ayrılmaktadır. Bunlar, statik postür ve dinamik potürlerdir. Statik postür; statik kas gerilimi ile dış kuvvetlere karşı vücudu dengede tutması olarak ifade edilebilir(3,16). Dinamik postür de; devamlı değişen çevre şartlarına göre uyum sağlamaya çalışan postürdür (17). Çalışmamızda statik postür değerlendirmesi seçilmiştir. Postürün düzenlenmesini sağlayan sistemler, "omurilik, beyin sapı ve serebral corteksi içeren birçok yapı ve geniş çekirdek dizileri katılır. Bunlar sadece statik postürle değil aynı zamanda cortikospinal (beyin korteksi ve spinal çıkıntı ile ilgili) ve cortikobulber (beyin korteksi ve medulla obloganto ile ilgili) sistemle işbirliği yaparak hareketin başlatılması ve denetimi ile de ilgilidir" (5,6,15).

Bu araştırmanın amacı, Beden Eğitimi ve Spor Bölümünde okuyan öğrencilerinin postür yapıları ile antropometrik özelliklerinin nasıl bir tipoloji gösterdiğini belirlemek ayrıca kassal yapılanma ile postürlerindeki hangi bölgelerin dominantlık kazandığını belirlemeye çalışmak olacaktır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmamıza gönüllü olarak 1996-1997 öğretim yılı Kütahya ili D.P.Ü. Beden Eğitimi ve Spor Bölümü'nde okuyan öğrenciler katılmıştır.

Birinci sınıf öğrencilerinden 56 erkek ile ikinci sınıf öğrencilerinden 34 erkek öğrenci ölçümlere alınmıştır. Ölçüme alınan öğrenciler değişik ferdi ve takım sporlarında aktif olarak etkinlikte bulunmakta idi.

Araştırma iki aşamalı olarak organize edilip yürütülmüştür.

Birinci aşamada postür ölçümleri ikinci aşamada ise antropometrik ölçümler yapılmıştır.

Postür Ölçümleri;

Postür analizi, ızgara yöntemine(2,12) uygun olarak araştırmamıza yönelik geliştirilmiş olan araçta yapılmıştır. Şeffaf fiber üzerine enine ve boyuna 3 cm. (çizgi kalınlıkları da dahil olmak üzere) genişliğinde kareler çizilerek yukarıdan aşağıya 52 kare (boy olarak 1,56 cm), sağdan sola 24 kare (en olarak 72 cm.) ve ortadan "0" olarak ayrılmış (12 sağ, 12 sol) şeklinde, bilgisayar destekli, standart ölçülerle ızgara sistemi çizilmiştir. Ayrıca, fiber levhanın tam orta noktasından panoyu ikiye bölecek şekilde düşey bir hat çizilmiştir. Bu hat ile panodan 1 m. uzaklıkta, aynı doğrultuda şakül cismi asılmıştır. Zeminin herhangi bir şekilde yataylık ve engebeliklerini de sıfırlamak için fiber levhanın yerleştirilmiş olduğu metal çerçevenin ayakları da döner ayaklar şeklinde ayarlanabilir nitelikte yapılmıştır. Levhanın herhangi bir şekilde sapma yapmaması için fiber levhanın altta bittiği kısmına su terazisini yerleşeceği bir platform yapılmıştır. Şakül aleti hem de su terazisi aletleri ile postür aletinin dengesi sağlanmıştır. Şakül cismini taşıyan ip adayın anterior (önden), postarior (arkadan) ve lateral (yandan) geçeceği referans noktalarına göre ayarlanmıştır. Ayrıca, postür aletinin önünde basması gereken yerlere de öğrencilerin veya sporcunun basacağı ayaklıklar konulmuştur (14).

Öğrencilerin postür analizi şortlu olarak, yaklaşık olarak 25-30 m^3'lük bir alanda ve oda sıcaklığı 20-23^0 C derecede görsel olarak yapılmıştır. Görülen bozukluklar değerlendirme tablosuna var veya yok şeklinde girilmiştir. Görülen bozukluk ilgili sütun veya satıra "x" girilmiştir. Bir bozukluk görülmemiş ise boş bırakılmıştır.

Postür analizinde aday üç aşamalı olarak 5 bölgeden değerlendirmeye alınmış olup, birinci aşamada adayın, anteriorden analizi yapılmıştır (17). Adaydan fiber levhanın ön kısmında ayaklıklara basarak anatomik olarak refarans pozisyonu kabul edilen şekilde baş normal pozisyonda, kollar yanlara hafif bir şekilde açık, avuç içleri karşıyı gösterecek şekilde ve ayaklar birinci pozisyonda hafif açık, ikinci pozisyonda kapalı şekilde analize tabi tutulmuştur. Şakül cismi adayın düşey istikamette tam orta noktasından geçecek şekildedir.

Birinci Aşamada; Anterior analizde şu noktalar değerlendirilmede dikkate alınmıştır.

Baş; sağa sola lateral flexıonu, sağa sola rotasyonu.

Omuzlar; yükseklik farkına ve yuvarlak olup olmadığına.

Kalçalar; yükseklik farkı olup olmadığına,

Dizler; Tibia[1] torsion (patellaların içe doğru bakması), genuvalgum (tıbia ve femur eksenleri arasındaki açının büyümesi) genuverum (dizler arasındaki açıklığın artmasıdır) (15) .

İkinci aşamada; Lateralden analizinde ise şakül cisminin ipinin geçmesi gereken referans noktalarına göre adayın duruşu ayarlanmıştır. İpin standart olarak geçmesi gereken yukarıdan aşağıya referans noktaları şu şekilde bir dizilim gösterir

Tragustan (Mastoid çıkıntı) kısmından geçecek şekildedir. .Cervical lordozun arka kısmından, Trokal kifozun önünden, Lumbal vertebranm merkezinin arkasından, Kalça ekleminin ekseninin hafifçe arkasından, Diz ekleminin ekseninin hafifçe önünden, Ayak bileği lateral malleolerin 3-3,5 cm. önünden geçecek şekildedir.

Bu bağlamda lateral analizde adayın şu noktalarına bakılmıştır.

Baş; anteriora çıkmış mı ?, baş geri çekilme yapmış mı ?

Omuzlar; protraksiyon (omuzun yuvarlaşarak öne doğru gelmesi), retraksiyon (aşırı şekilde arkaya kayma göstermesi).

Vertebral kolon; lordoz (lordozun artması), kifoz (artmış kifoz), kifo-lordoz (her ikisinin de artması), yuvarlak (scheurmen hastalığı) sırt ve dos plat (düz sırt),

Dizler; genurekurvatum (dizlerde hiperekstansiyonu) (17) ,

Üçüncü aşamada; posteriorden analiz yapılmıştır. Şakül düşey doğrultuda tam orta noktasından şekilde ayarlanmıştır. Burada da değerlendirmeye alınan noktalar;

Vertebral kolon; skolyoz (omurganın yanlara doğru aşırı şekilde bükülmesi (1,15,20) olup olmadığına bakılmıştır.

Üç aşamalı olarak yapılan analizde yukarıda bahsi geçen bölümlere bakılmış ve bozukluklar tespit edilerek geliştirilen değerlendirme tablosuna bozukluğun olup olmadığı şeklinde değerler girilmiştir. Araştırmanın amacı kapsamında sadece postür bozukluklarının tespiti olması nedeniyle sayısal değerlerle ifade edilmemiştir.

Antropometrik Ölçümleri;

a. Uzunluk Ölçümleri; Aptamil marka esnek olmayan mesura ile kol, ön kol, el, uyluk ve bacak uzunlukları alınmıştır.

Kol uzunluğu, acromion ile olecrenon arasındaki uzunluk olarak alınmıştır.

Ön kol uzunluğu, olecranon ile radiusun distalinde bulunan pre. styloid arasındaki kısım ölçüm alınmıştır.

El uzunluğu, inguinal (kasık) ile patellanın proximal uç kısmı arasındaki mesafe ölçülmüştür.

Baldır (Calf) uzunluğu, tibial nokta ile medial malleolus arasındaki mesafe antropometre ile ölçümleri alınmıştır.

b. Çevre Ölçümleri; aptaminal marka esnek olmayan mesura ile ölçümler alınmıştır.

Kol çevresi, kolun (ortasından) orta noktasından uzun eksene dik olarak,

Ön kol çevresi, proximal kısımdan,

El (Aya) Çevresi, avuç kısmının orta noktasından,

Uyluk çevresi, ölçüm ayakta uyluk orta kısımdan,

Baldır (Calf Çevresi), ölçümü ayakta baldırın en geniş kısımdan ölçümleri yapılmıştır.

c. Genişlik Ölçümleri; holtain marka antropometre ile ölçümler yapılmıştır.

Dirsek genişliği; humerusun bicondyler genişliği dirsek 90 derece fleksiyon pozisyonunda,

El bileği genişliği; radius ve ulnanın prc. Styloideus ları arasındaki genişlik,

Diz genişliği; Femurun lateral ve medial kondileri arasındaki genişlik,

Ayak bileği genişliği; medial ve lateral malleol arasındaki genişlik horizantel planda 45 derece ile ölçümler alınmıştır.

d. Deri Kıvrım Kalınlık Ölçüleri

Bütün ölçümler Holtain marka Skinfold kaliperler yapılmıştır.

Triceps; Acromion ile olecranon arasındaki orta noktadan ölçüm alınmıştır.

Biceps; kasın en antreiorel olarak en fazla çıkıntı yaptığı kısımdan,

Pectoral; kasın lateral kısmının orta noktasından diagonal olarak,

Subscapula; scapulanın inferior açısının altından 45 derece diagonal olarak,

Suprailiac; Christa iliacın superior kısmından 45 derece diagonal olarak

Abdominal; umblicus 3cm. yan tarafından,

Quadriceps; kasık ile patella arasında orta noktadan,

Calf; sporcu oturur durumda diz 90 derece fleksiyon pozisyonunda baldırın en geniş bölgesinden ölçümler alınmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

D.P.Ü. Beden Eğitimi ve Spor Bölümü'nde okuyan öğrencilerin fiziksel özellikleri Tablo 1.'de verilmiştir.

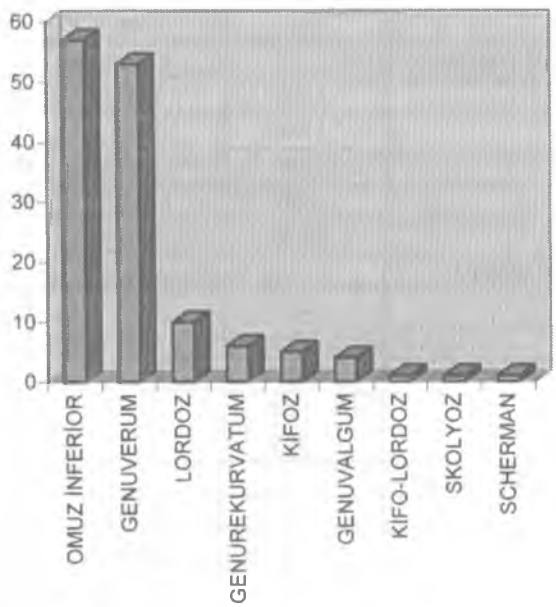
N	Yaş		Boy		Kilo	
	A.O.	S	A.O.	S	A.O.	S
90	20.86	2.04	1.74	0.06	70.13	6.74

Tablo 1.

D.P.Ü. Fiziksel Özellikleri

Grafik 1'de öğrencilerin postür bozukluğu olarak kabul edilen bölgelerin ağırlık kazandığı kısımlar görülmektedir.

Grafik 1. D.P.Ü. Öğrencilerinin Postür Bozukluklarının Yoğunluk Kazandığı Bölgeler

D.P.Ü. öğrencilerinin postürleri genel olarak dominant taraf omuz düşüklükleri ile diz eklemi bölgelerinde genuvarum durumlarının ön plana çıktığı söylenebilir. Ayrıca, vertebral colonlarında da düşük sayı ve düzeyde problemlere rastlanmış olduğu söylenebilir.

İşleğen ve arkadaşlarının benzer yapmış olduğu bir çalışmada sporcuların dominant taraf omuz bölgesi düşüklüklerinin yüksek düzeyde olduğunu (7), Karakuş ve Kılınç'ın (9) ortaöğretim de okuyan öğrencilerde yapmış olduğu çalışmada domi-

nant taraf düşüklüklerinin ön planda olduğunu ve Kılınç'ın (13) puberte ve adölesan dönemlerinde bulunan sedanter ve basketbolcular üzerinde yapmış olduğu çalışmada da omuz bölgesi düşüklüklerinin ön planda olduklarını bildirmişlerdir.

Tablo 2.

D.P.Ü. Öğrencilerin Antropometrik değerlerinin alt ve üst sınırları

	ARİTMETİK ORTALAMA	STANDART SAPMA	ALT SINIR	ÜST SINIR
YAĞ ÖLÇÜMLERİ				
BİCEPS	3.61	0.72	3.5	3.73
TRİCEPS	7.30	2.01	6.96	7.64
SUBSCAPULA	9.59	2.47	9.13	9.99
PECTORAL	4.12	1.11	3.94	4.3
ABDOMİNAL	11.65	4.36	9.76	10.91
SUPRAİLİAC	7.98	2.66	7.52	8.44
FEMUR	10.33	3.32	9.76	10.9
CALF	9.21	2.76	8.73	9.69
UZUNLUK ÖLÇÜMLERİ				
HUMERUS	36.96	2.17	36.6	37.32
RADİ-ULNA	27.98	1.55	27.72	28.24
MANUS	19.99	1.48	19.73	20.25
FEMUR	43.07	2.57	42.63	43.51
TIBİA-FİBULA	42.28	2.16	41.91	42.65
ÇEVRE ÖLÇÜMLERİ				
BİCEPS	27.6	1.85	27.35	27.85
RADİ-ULNA	26.9	1.32	26.67	27.13
MANUS	22.7	1	22.53	22.87
FEMUR	52.7	2.88	52.2	53.2
CALF	35.9	2.25	35.51	36.29
GENİŞLİK ÖLÇÜMLERİ				
DİRSEK	7	0.32	6.95	7.05
ELBİLEĞİ	5.91	0.30	5.86	5.96
DİZ	10.33	0.73	10.2	10.46
AYAK BİLEĞİ	7.72	0.36	7.66	7.78

Benzer çalışmada K.T.Ü. Giresun Eğitim Fakültesi erkek öğrencilerin 22.2 yaş, kilolarının 67.8, boylarının 1.67 olduğunu, ayrıca Hacettepe Üniversitesi erkek öğrencilerinin 67 kilo, boylarının 1.77, Selçuk Üniversite öğrencilerinin 66 kilo, boylarının 1.78 olduğunu bildirmişlerdir.

Antropometrik ölçümler üzerine Kalkavan ve arkadaşlarının(8) benzer bir alışmalarında deri altı yağ ölçümlerinde D.P.Ü. Beden Eğitimi öğrencilerinin değerleri Biceps 3.61, Triceps 7.30, Göğüs 4.12, Subscapula 9.59, Suprailia 7.98, Uyluk

10.33 ve Calf 9.21 kısımlarında düşük değerlerde çıkarken Abdominal bölgesi 11,65 değerleri ile birbirlerine yakın çıkmıştır.

Yine aynı çalışmada uzunluk ölçümlerinde D.P.Ü. Beden Eğitimi öğrencilerinin değerleri Kalkavan ve arkadaşının bulduğu değerlerden daha yüksek bulunmuştur (8).

Çevre ölçümleri, Kalkavan ve arkadaşlarının bulduğu değerlerden yüksek çıkarken, Ergun ve arkadaşlarının(4) bulmuş olduğu değerlerle birbirine yakın çıkmıştır.

Benzer çalışmada genişlik ölçüm değerleri Ergun ve arkadaşları ile Kalkavan ve arkadaşlarının bulduğu değerlerden D.P.Ü. Beden Eğitimi öğrencilerinin değerleri daha yüksek çıkmıştır.

SONUÇ

D.P.Ü. Beden Eğitimi ve spor bölümü öğrencilerinin genel olarak standart bir postüre sahip oldukları ancak sportif branşların etkisi ile dominant omuz bölgesi düşüklükleri ve diz bölgesinin dirençlere maruz kalması nedeni ile genuvarum bir yapı gösterdikleri söylenebilir.

Antropometrik özellikler olarak da yukarıda bahsi geçen üniversite öğrencilerinden değerleri daha iyi olduğu bulunmuştur.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

1. ARINCI, K., ELHAN, A.: **Anatomi Terimleri Kılavuzu**, Ankara Üniversitesi, Basımevi, 1985, Ankara
2. **CATOLOG 57**: Carolina Biolocial, Supply company, Bioyogy Science Materialis, 1986-87, U. S. A., s.972
3. ERGEN, E.: **Spor Hekimliği Sporda Sağlık Sorunları ve Sakatlıklar**, M.E. Basımevi, 1986, Ankara, s.76
4. ERGUN, N., ve Ark., **Elit Bir Voleybol Takımının Fiziksel Yapı, Uygunluk ve Performans Düzeyinin Analizi**, Bilim ve Teknoloji Voleybol Dergisi, Sayı 2, 1994, Ankara
5. GANONG, W. F.:**Tıbbi Fizyoloji,** Çev:A.Doğan ve Ark., Barış Kitapevi, 1995, Ankara, s.221
6. GUYTON A. C. : **Tıbbi Fizyoloji**, Çev: N. Gökhan ve Ark. , Nobel Tıp Kitapevi, 1986, İstanbul, s.881
7. İŞLEĞEN Ç. ve Ark.: **Erken Branş Seçiminin Bazı Anatomik (postür) ve Fonksiyonel Parametrelere Etkisi**, B.E.S. Bilimleri Dergisi, 1995, Manisa
8. KALKAVAN, A., ve Ark.: Farklı Spor Branşlarında Bazı fiziksel Uygunluk Değerlerinin Sedater Grupla Karşılaştırması, Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, Sayı 3, 1996, Ankara, s.25
9. KARAKUŞ, S., KILINÇ, F.: **Orta Öğretimde Beden Eğitimi ve Spor Derslerine Katılan Öğrenciler İle Okul Takım veya Kulüplerde Çalış-**

malara Katılan 120 Öğrencinin Postür ve Biomotor Özelliklerinin İncelenmesi, M.Ü. II. Spor Bilimleri Kongresi, 1997, İstanbul

10. KASAP, H.: **Beden Eğitimi Yüksek Öğreniminde Mesleki Tercihlerin İncelenmesi ve Sonuçları**, Spor Bilimleri Dergisi, Haziran 1996, Sayı 17-18, s.7
11. KASAP, H.: **Eğitimde Beden Eğitimi Yöntemlerinin Yeri ve Önemi**, İstanbul,1993
12. KAYA, Y.: **Sportif Hareketlerin Postür Üzerine Etkileri**, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Ünv. 1991, Konya
13. KENDALL, F. P., McCEARY, E.K., PROVANCE, P.G., **Muscles Testing end Functıon**, 1993, U. S. A., s.71-84-101
14. KILINÇ, F.: **Puberte-Adölesan Dönemi Basketbolcular ile Sedanterlerin Postür ve Biomotor Özelliklerinin Analiz ve Senkresisi**, Yüksek Lisans Tezi, 1997, İstanbul
15. KOCATÜRK, U.: **Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü**, Sevinç Mat., 1986, Ankara,
16. MURATLI, S.: **Sportif Hareketlerin Biomekanik Temelleri**, M. E. Basımevi, Yayın No: 57, 1987, Ankara, s.74
17. OTMAN, S., DEMİREL, H., SADE, A.: **Tedavi Hareketlerinde Temel Değerlendirme Prensipleri**, H.Ü., Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Yüksekokulu Yayınları: 16, 1995, Ankara. S.11-14-17-23-27
18. ÖZER, K. : **Antropometri, Spordá Morfolojik Planlama**, Kazancı Mat., 1993, İstanbul
19. PACELLİ, C. L.: **Postür Üzerine Dobra Dobra Bir Konuşma**, Spor ve Tıp Dergisi, Sayı 3, Mart 1994, İstanbul
20. **Spor Bilimleri Sözlüğü**, Türk spor Vakfı, Yayınları

İÇİNDEKİLER

EKONOMİK KALKINMA STRATEJİLERİ VE BAZI ÜLKE DENEYİMLERİ

Prof. Dr. . İ. Hakkı DÜĞER – Murad İSGENDER 13

ARZ YÖNLÜ İKTİSAT LAFFER EGRİSİ VE İKTİSADİ İSTİKRAR AÇISINDAN VERGİLEME

Prof. Dr. Ahmet KARAASLAN 47

FİNANSAL PİYASALARDA GLOBALLEŞME EĞİLİMLERİNİN GÖSTERGESİ OLARAK EURO-DOLAR PİYASASI VE KIYI BANKACILIĞI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YİĞİT 71

TÜRKİYE'DE SİYASAL SÜREÇTE VERGİ REFORMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. A. Sami KÜKRER 81

İSLAMLIK ÖNCESİ TÜRK TOPLUMLARINDA İKTİSADİ VE İÇTİMAİ YAPI

Dr. Abdulkadir İLGEN 97

TÜRKİYE'DE TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİNİN ÜCRETLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ VE EKONOMİK ANALİZİ (1980-1997)

Arş. Grv. H. İbrahim POLAT 111

TÜRKİYE'DE NEDENLERİ VE BOYUTLARIYLA BÖLGESEL DÜALİZM

Arş. Grv. Birol ERKAN 119

BÖLGESELLEŞME SÜRECİ VE TÜRKİYE – AB GÜMRÜK BİRLİĞİ

Hüseyin Mualla YÜCEOL 137

STRATEJİK YÖNETİM MUHASEBESİNİN BİR İŞLEVİ OLARAK SEÇİLEN STRATEJİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE KONTROLÜNE YÖNELİK YENİ AÇILIMLAR

Prof. Dr. Hüseyin ERGİN – Yrd. Doç. Dr. Orhan ELMACI 147

KARAYOLU TAŞIMACILIĞI HİZMETLERİ EĞİTİMİNDE TRAFİK PSİKOLOJİSİ

Doç. Dr. Şerafettin SEVİM – Psikolog Yıldız KURTYILMAZ 165

İŞLETMELERDE İNSANGÜCÜ VERİMLİLİĞİNİN ARTTIRILMASINDA ÖRGÜT İÇİN İLETİŞİMİN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Hasan İBİCİOĞLU – Okutman Nedret ÇAĞLAR 171

SÜPERMARKET İŞLETMECİLİĞİNDE KÜRESEL REKABET STRATEJİLERİ

Arş. Grv. Ercan TAŞKIN 187

OTOBÜS İŞLETMELERİNDE GELİR ARTTIRICI YÖNETSEL STRATEJİLER

Arş. Grv. Hakan KARA 195

KÜTAHYA VAHÎD PAŞA İL HALK KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN TÜRKÇE EL YAZMALARI -I- DİVÂNLAR

Arş. Grv. Atilla BATUR – Arş. Grv. Mustafa ERDOĞAN 207

ATATÜRK'TE OKUMA TUTKUSU VE KİTAP SEVGİSİ

Nurullah ÖZDEMİR 217

TÜRK TOPLUMUNDA BATICILIK AKIMI

Yrd. Doç. Dr. Necati AKSANYAR 229

MODERN ARAŞTIRMACI

Arş. Grv. Mustafa BIYIKLI.....245

TÜRKİYE'DE KİTLE SPORUNUN TEŞVİKİ AÇISINDAN TESİS POLİTİKALARI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÖRAL 251

ANTRENÖR EĞİTİMİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÖRAL - Öğr. Grv. A. Korkut YAPICI
Okutman Hürmüz KOÇ 273

İSVEÇ CİMNASTİĞİNİN DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DEKİ GELİŞİMİ

Arş. Grv. Mehmet ACET – Doç. Dr. İbrahim YILDIRAN 291

YAŞLILIK İLE BİRLİKTE ORGANİZMADA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER VE YAŞLILIK EGZERSİZ İLİŞKİSİ

Arş. Grv. Mehmet ACET.... 301

D.P.Ü. BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR BÖLÜMÜ ÖĞRENCİLERİNİN MORFOLOJİK (POSTÜR-ANTROPOMETRİK) PROFİLLERİ

Arş. Grv. Fatih KILINÇ 315